VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

36. KÖTET

LEVELEK 1883–1887

BUDAPEST 1978

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

36. KÖTET
LEVELEK 1883–1887

BUDAPEST 1978

Marx és Engels műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN 963 09 1067 5 (Sorozat)

ISBN 963 09 0355 5

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a harminchatodik kötethez

Marx és Engels műveinek harminchatodik kötete Engelsnek Marx halála után, 1883 áprilisától 1887 decemberéig írt leveleit tartalmazza.

A XIX. század 80-as éveiben az egyre világosabban észlelhető gazdasági változások a kapitalizmus új, imperialista szakaszának kezdetét jelezték. A termelés és a tőke koncentrációja növekedett, a válságok hevesebbek lettek és elhúzódtak, tartós volt a depresszió. A kivált Németországban és az Amerikai Egyesült Államokban bekövetkezett ipari fejlődés folytán Anglia fokozatosan elvesztette ipari fölényét és világpiaci monopolhelyzetét, de továbbra is a legnagyobb gyarmati hatalom maradt, sőt újabb gyarmatokat hódított. A nagy tőkésállamok közti konkurrencia kiéleződése, a befolyási övezetekért folyó harc fokozódása katonai tömbök kialakulását idézte elő, ami növelte a háborús összeütközések veszélyét és a nemzetközi feszültséget.

A munkásosztály ezekben az években erőt gyűjtött a küszöbönálló forradalmi harcokra. Több országban nagy sztrájkok törtek ki, ez erősítette a proletariátus önbizalmát, elősegítette a munkástömegek szervezkedését. A polgári és kispolgári ideológiák mindinkább elvesztették befolyásukat a munkásmozgalomra. A Nemzetközi Munkásszövetség és a Párizsi Kommün történelmi tapasztalatai nyomán az egyes országokban önálló proletárpártok alakultak.

E kötet levelei betekintést nyújtanak Engelsnek 1883-tól 1887-ig kifejtett sokrétű elméleti és gyakorlati tevékenységébe. Ezzel kapcsolatban írta Lenin, hogy Marx halála után Engels lett az európai szocialisták tanácsadója és vezetője, s nemcsak német szocialisták, akiknek ereje az üldözések ellenére nőttön nőtt, hanem spanyol, román, orosz és más nemzetiségű szocialisták is hozzá fordultak tanácsért és irányításért.

Fő feladatának tartotta Engels, hogy folytassa és befejezze azokat a munkákat — elsősorban a „Tőke" köteteit —, melyeknek végigvitelében barátját a halál megakadályozta. Még 1883-ban elvégezte a „Tőke" első kötetének harmadik német kiadásával járó munkát, 1885-ben pedig sikerült nagy nehézségek leküzdésével megjelentetnie a „Tőke" második kötetét.

A második kötetről írta Engels 1884 június 21-én Kautskynak: „Gyönyörű szép vizsgálódások ezek, amelyek az embereknek először magyarázzák meg, mi a pénz és mi a tőke és sok egyebet." (Lásd 164. old.) A harmadik kötetet illetően 1885 április 2-án Johann Philipp Beckerhez írt levelében megjegyezte: „Ez a harmadik, amely a végső eredményeket tartalmazza, mégpedig egészen ragyogó dolgokat, végérvényesen forradalmasítani fogja az egész gazdaságtant és óriási feltűnést kelt majd." (Lásd 291. old.) Engels más levelei rávilágítanak arra, milyen roppant felelősségérzettel szerkesztette Engels a kéziratokat, mennyire igyekezett azokat lehetőleg szó szerint közölni, s csak olyan változtatásokat eszközölni, amilyeneket Marx maga is megtett volna és amelyek föltétlenül szükségesnek mutatkoztak.

Nagy figyelmet szentelt Engels a marxista gazdasági elmélet propagálásának, s például 1883 október 3-án Laura Lafargue-hoz, valamint 1886 augusztus 13-án Florence Kelley-Wischnewetzkyhez írt levelében megmagyarázza, hogyan kell a „Tőké"-t propagálni és hasznosítani a munkásmozgalomban, anélkül hogy a tartalmát ellaposítanák és az egyes országok munkásmozgalmának fejlődési sajátosságait elhanyagolnák.

Paul Lafargue-hoz írt 1884 augusztus 11-i levelében Engels hangsúlyozta, hogy a marxizmus ellenfeleivel folytatott ideológiai harcot nagyon komolyan kell venni, magas színvonalon kell őket bírálni és alapos tudományos ismeretekkel kell a hamisítók ellen fellépni. „Az ügy túl komoly" — írta —; „ha Ön melléfog, az egész párt megsínylené." (Lásd 198. old.) Rodbertus államszocialista nézeteit illető bírálatában, mellyel Eduard Bernsteinhez és Karl Kautskyhoz írt leveleiben is találkozunk, Engels példát mutatott az ideológiai viták helyes módjára. Azoknak a reakciós elképzeléseknek a cáfolata, melyek szerint az állam reformok útján kiküszöbölheti a társadalmi ellentéteket, a német munkásmozgalomban különösen fontos volt, minthogy a szociáldemokrata párt néhány vezetője is az államszocializmus befolyása alá került.

Bebelhez és Kautskyhoz írt számos levelében vizsgálta Engels Németország gazdasági fejlődésének sajátosságát az ipari forradalom lezárulása, s kivált a német—francia háború utáni időszakban. Felismerte az ipari válságciklus új vonásait, a tőkés konkurrencia kiéleződését a világpiacon, főleg Anglia, Franciaország, Németország és az Egyesült Államok között, s a fő ipari országok egyre aktívabb gyarmatpolitikáját.

A levelek fényt vetnek arra a munkamódszerre is, melyet Engels az ebben az időben írt elméleti és történelmi munkáinál alkalmazott. Az egyik legfontosabb mű ezek közül „A család, a magántulajdon és az állam eredete", amely 1884-ben jelent meg és mellyel Engels bizonyos fokig Marx vég-

rendeletét teljesítette, minthogy Marxnak szándékában állt „Morgan kutatásainak eredményeit a maga ... materialista történelem-vizsgálatának eredményeivel összefüggésben bemutatni és ezúton aztán egész jelentőségüket tisztázni" (lásd 21. köt. 25. old.). Az emberiség őstörténetének tudományos elemzése alapján kimutatta Engels, hogyan keletkeznek a termelési mód fejlődéséből törvényszerűen a társadalmi viszonyok és berendezkedések, hogyan jöttek létre az osztályok, hogyan alakult ki az állam. Ily módon megcáfolta „a magántulajdon és az állam örökkévalóságára" vonatkozó állításokat, s kifejtette, hogy a polgári osztálytársadalmat törvényszerűen fel fogja váltani a kommunista társadalom.

Marx műveinek és saját régebben megjelent munkáinak új kiadásához, illetve fordításához írt bevezetésekben Engels jellemzi azt az időszakot, melyben a marxizmus megszületett és kialakult, s ezáltal lerakja az alapkövet a marxizmus történetének megírásához. 1883 márciusában jelent meg németül „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig", s a szocialista-törvény ellenére ugyanebben az évben három kiadást ért meg. Engelsnek ez az alapvető műve döntően hozzájárult ahhoz, hogy a marxizmus a német munkásmozgalomban uralkodó tanná vált. Engels közreműködésével és gyakran az ő kezdeményezésére Marx műveinek egész sora jelent meg új kiadásban vagy fordításban: „Bérmunka és tőke" — 1884-ben, „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája", harmadik német kiadás – 1885-ben, „Leleplezések a kölni kommunista-perről" – 1885-ben, s ugyancsak 1885-ben jelent meg Kautsky és Bernstein német fordításában a „Filozófia nyomorúsága". Engels „Anti-Dühring"-jének új kiadása jelent meg 1886-ban. A fordítások átnézése és szerkesztése különösen nagy munkát rótt Engelsre. Így ebben az időszakban dolgozott pl. „A Kommunista Párt kiáltványa" francia és angol fordításán, „A család, a magántulajdon és az állam eredete", „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" és a „Bérmunka és tőke" olasz fordításán. Engels nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a proletárpártok felhasználják a forradalmi harc történelmi tapasztalatait. Mindenképpen támogatta a német szociáldemokratáknak azt a kezdeményezését, hogy kiadják Marx több művét, valamint a forradalmi és munkásmozgalom történetének, főleg az 1848–49-es forradalomnak dokumentumait. Schlüterhez írt 1848 június 16-i levelében Engels hangsúlyozta, hogy a munkásosztálynak a forradalmi hagyományok alapján történő nevelése hozzá fog járulni a lassalleanizmus maradványainak kiküszöböléséhez, amelyek akkor még megvoltak a német munkásmozgalomban.

Több levélből (egyebek közt az 1883 április 30-án Bebelhez és 1883

június 24-én Laura Lafargue-hoz írt levélből) kitűnik, hogy Engels meg akarta írni Marx életrajzát, a németországi munkásmozgalom történetét, valamint az Internacionálé történetét.

Az angol és az amerikai szocialisták hibás és káros szektás taktikájával szembeállította Marx tevékenységét a Nemzetközi Munkásszövetségben. „Amikor Marx megalapította az Internacionálét – írta Engels –, az általános szervezeti szabályzatot oly módon fogalmazta meg, hogy annak az időszaknak *minden* munkásszocialistája csatlakozhatott hozzá – ... és csak ennek a tágasságnak köszönhető, hogy az Internacionálé azzá lett, ami volt, mindezen kis szekták fokozatos feloldásának és felszívásának eszköze..." (Lásd 594. old.)

Az Internacionálénak az anarchizmus ellen folytatott harcát különösen fontosnak tartotta, minthogy egyes országokban az anarchistáknak még a 80-as években is volt bizonyos befolyásuk a forradalmi mozgalomra. 1883 április 18-án Philip Van Pattenhoz írt levelében Engels kifejtette, miben különbözik az állam elhalásának marxista koncepciója a mindenfajta állam azonnali eltörlésének anarchista tételétől. Az állam szervezetében természetesen változtatásokat kell eszközölni, de a proletárforradalmat az állam szétzúzásával *kezdeni*, ez azt jelentené, hogy szétzúzzák az egyetlen szervezetet, melynek segítségével a győztes proletariátus a maga épp csak megszerzett hatalmát érvényesítheti.

Élesen bírálta Engels azokat a szocialistákat, akik a marxizmust kész formulák szajkózására szűkítették le, s a konkrét feltételek figyelembevétele nélkül dogmatikusan akarták mindennemű körülményekre alkalmazni. Így Florence Kelley-Wischnewetzkyhez 1887 január 27-én írt levelében leszögezte, hogy a marxizmus olyan elmélet, amely fejlődik, nem pedig dogma, melyet kívülről meg lehet tanulni és gépiesen ismételgetni. Az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt gyöngeségét is annak tulajdonította, hogy ez a párt szektás módon igyekszik elméleti tételeket a munkásosztályra rákényszeríteni, anélkül hogy tekintetbe venné az amerikai munkások helyzetének és harcának sajátosságait és a munkásmozgalomnak ott elért színvonalát. Ilyen értelemben utalt Sorgéhoz intézett leveleiben is arra, hogy csakis a tömegek saját történelmi tapasztalatai alapján lehet az osztályharc helyes módszereit kidolgozni.

Nagy elméleti és gyakorlati érdekességűek Engelsnek azok a levelei, amelyekben a proletariátusnak a demokratikus átalakításokhoz való viszonyát vizsgálja. Engels óva int attól, hogy átugorjuk a forradalom elkerülhetetlen szakaszait. Rámutat arra, hogy a proletariátus mélyen érdekelt abban, hogy megszüntesse a feudalizmus maradványait és demokratikus

köztársaságot hozzon létre, amely „a burzsoá uralom *következetes* formája" (lásd 127. old.) és amelyben a legtisztább formában megy végbe az osztályharc a munkásosztály és a burzsoázia között. Ilyen köztársaság az – jegyzi meg Engels –, amely a burzsoázia uralmának legelőnyösebb formája a proletariátus számára, mivelhogy kedvező feltételeket teremt arra, hogy munkások széles tömegeit a szocializmus mellé állítsák, és lerakja az alapot ahhoz, hogy a politikai hatalmat a proletariátus vegye kézbe. (V. ö. Bernsteinhez írt 1883 augusztus 27-i és 1884 március 24-i, továbbá Bebelhez írt 1884 június 6-i és december 11–12-i levelét.)

Bírálva azt a téves, dogmatikus elképzelést, hogy a proletárforradalmat bármikor meg lehet valósítani, Engels hangsúlyozta, hogy a forradalom objektív feltételek hosszú érési folyamatának eredménye, s hogy a forradalom elképzelhetetlen forradalmi helyzet nélkül. A forradalom – írta – „valójában ... a tömegek több éves fejlődési folyamata, meggyorsító körülmények között" (lásd 53. old.). Engels emellett megjegyezte, hogy a proletárforradalom győzelmének fontos előfeltétele, hogy megnyerje, saját oldalára vonja a katonák tömegeit, meghódítsa a hadsereget. „Amilyenek most a katonai viszonyok – írta Bebelhez 1884 november 18-án –, nem vágunk neki, amíg még fegyveres hatalom van ellenünk." (Lásd 241. old.) Több Bebelhez írt levelében Engels kifejtette gondolatait arról, hogy a szocialista forradalom sikerének egyik döntő feltétele, hogy a proletariátus a maga oldalára állítsa a parasztságot, s evégett tevékenykedjen a mezőgazdasági munkások és a kisparasztok körében (v. ö. pl. 254. old.). Ezzel kapcsolatban mutatott rá 1886 január 20–23-i levelében a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szerepére a szocialista társadalom kiépítésében. Engels ennek során hangsúlyozta a termelőszövetkezetek irányításának egyik elvét: „...úgy kell elrendezni a dolgot, hogy a társadalom, tehát eleinte az állam, megtartsa a termelési eszközök tulajdonát, és így a szövetkezet külön érdekei nem uralkodhatnak el a társadalom egészének érdekei fölött" (lásd 426. old.). Ezt a gondolatot tartotta szem előtt Lenin is, amikor kidolgozta szövetkezeti tervét, mely a Szovjetunióban és más szocialista országokban is a mezőgazdaság átalakításának alapjául szolgált. Elutasította Engels a jövő társadalomra vonatkozó utópisztikus elképzeléseket, pl. 1886 január 27-én Edward Pease-hoz írt levelében megjegyezte: „Ami a jövendő nem-kapitalista társadalom és a mai társadalom közötti különbség részleteire vonatkozó nézeteinket illeti, ezek szigorúan a történelmi tényekből és fejleményekből levont következtetések, s nincs sem elméleti, sem gyakorlati értékük, ha nem ezekkel a tényekkel és fejleményekkel összefüggésben ismertetik őket." (Lásd 429. old.)

Óriási túlterheltsége ellenére Engels kiterjedt levelezést folytatott különböző országok szocialistáival, mert – mint 1883 április 30-án Bebelnek írta – azt a sok szálat, mely minden országból Marx dolgozószobájában önként összefutott, töretlenül akarja fenntartani, amennyire erejéből telik. Leveleiben tanácsokat adott, információkat kért, segítette a helyes politikai vonal kidolgozását, megmagyarázta a tudományos kommunizmus nehéz elméleti problémáit, s ha szükségesnek látta, figyelmeztette levelező partnereit elkövetett vagy lehetséges hibáikra.

Elsősorban a német szociáldemokrácia tevékenységét kísérte figyelemmel. Ez volt abban az időben a munkásosztály legnagyobb politikai tömegpártja, jóllehet a szocialista-törvény a munkát rendkívül megnehezítette. A törvény hatálybalépésének már az első éveiben sikerült a pártnak Marx és Engels segítségével, az opportunistákkal folytatott heves politikai és ideológiai vitákban helyes forradalmi taktikát kidolgozni, mely összekapcsolta a legális és illegális harci módszereket és lehetővé tette a párt választási sikereit. A német szociáldemokrácia választási sikerei erősen hatottak az európai és amerikai munkásmozgalomra. Engels úgy vélte, hogy a forradalmi szocializmus viszonylag rövid történelmi időszak alatt meghódíthatja a német proletariátus nagy tömegeit. Ennek elengedhetetlen feltételét az opportunista elemek elleni harcban látta, akiket „polgári és a polgári hatás érintette szocialistáknak" nevezett (lásd 216. old.), és akik a szocialista-törvény által létrejött bonyolult viszonyok között többségbe jutottak a Reichstag szociáldemokrata frakciójában. Engels lelkesen üdvözölte a német szociáldemokraták akcióit, s különösen nagyra becsülte Bebelt, akiről 1884 október 15-én ezt írta Johann Philipp Beckernek: „Ő a legvilágosabb koponya az egész német pártban, s amellett ízig-vérig megbízható és megtéveszthetetlen" (lásd 219. old.). S ugyancsak Beckernek írta 1885 június 15-én, hogy olyan nyárspolgári országban, amilyen Németország, a pártnak természetszerűen van egy nyárspolgári jobbszárnya, melyet a döntő pillanatban majd le fog rázni. Konkrét tanácsaival és útmutatásaival segítette Engels Bebelt, Liebknechtet és más forradalmi vezetőket abban, hogy az opportunisták demagógiáját felismerjék és az opportunizmus szószólóit mindinkább elszigeteljék. A pártszakadást azonban éppen a szocialista-törvény gúzsbakötő intézkedései miatt elkerülendőnek tartotta mindaddig, amíg annak szükségességéről nem győződnek meg a szocialista munkások tömegei és a reformista szárny el nem szigetelődik (v. ö. 154–155. old.).

Gondosan figyelte Engels a német szociáldemokrácia központi lapjának tevékenységét, segítette a „Sozialdemokrat" szerkesztőségét a hibák ki-

javításában, az újság hatékonyságának fokozásában. Bernsteinhez írt leveleit gyakran felhasználták szerkesztőségi cikkekhez, s Engels irányításával és segítségével az újság a német munkásmozgalom egyik legjobb orgánumává fejlődött. A szociáldemokrata parlamenti frakcióban a szocialista-törvény folytán előállott helyzetben az opportunisták jutottak többségre, s amikor köztük és a „Sozialdemokrat" szerkesztősége között konfliktusra került sor, Engels útmutatásának megfelelően sikerült az opportunistákat meghátrálásra kényszeríteni.

A kormány választási terrorja ellenére 1887-ben az összes választók 10,1 százaléka szavazott a szociáldemokratákra, mégis a burzsoázia pótválasztási taktikája és a reakciós választókerület-beosztás folytán a szociáldemokrata mandátumok száma az 1884. évi 24-ről 11-re csökkent. Ezzel kapcsolatban Engels rámutatott arra, hogy jóllehet a parlamenti tevékenység igen fontos, nem szabad túlbecsülni.

Nagy helyet foglalnak el Engels levelezésében a francia munkásmozgalom problémái. Mint írta, Franciaország az az ország, ahol 1789-től 1850-ig a politikai eszméket nemcsak első ízben fogalmazták meg élesen, hanem át is ültették a gyakorlatba, s ahol a burzsoázia politikai uralma a klasszikus formát öltötte, ami kedvező feltételeket teremtett a proletariátus osztályharcához. Egyszersmind tekintetbe vette Engels, hogy a Párizsi Kommün leverése még a 80-as években is hátrányosan hatott ki a francia munkásmozgalomra és egyik oka volt annak, hogy a munkások hosszú ideig a baloldali polgári radikálisok uszályában maradtak. A 80-as évek közepén azonban föllendült a francia szocialista munkásmozgalom. Ennek jele volt a decazeville-i bányászsztrájk 1886 első felében, továbbá a radikálisoktól független munkásképviselők csoportjának önálló parlamenti fellépése. Bátorságukat Engels példamutatónak ítélte meg, s 1886 február 15-én azt írta Bebelnek, hogy a német parlamenti frakció is tanulhatna tőlük egyet-mást. Bírálta egyúttal a francia Munkáspárt bizonyos hibáit, s kivált óvta a párt vezetőit attól, hogy lebecsüljék Boulanger tábornok soviniszta demagógiájának veszélyességét; hangsúlyozta a háborús veszély elleni harc fontosságát. Paul és Laura Lafargue-hoz, valamint másokhoz írt leveleiben több alkalommal is kifejtette véleményét a francia polgári radikalizmusról, s felhívta a figyelmet arra a veszélyre, hogy ez az irányzat lemond álszocialista programjáról és egyezkedni fog a nyíltan reakciós pártokkal.

Ami az angol munkásmozgalmat illeti, az Internacionálé felbomlása óta nem volt Angliában a munkásoknak szocialista szervezetük. Az 1884-ben alapított Szociáldemokrata Föderáció, mely programjában a szocializmus mellett nyilatkozott, később Henry Mayers Hyndman vezetésével a szocia-

lista elmélet dogmatikus felfogásán alapuló szektás politikát követett. Engels bírálta a föderáció vezetőit, akiknek nem volt kapcsolatuk a tömegekkel. Leleplezte reformista tendenciáikat, elítélte álforradalmi frázisaikat és jelszavaikat, melyek nem igazodtak a munkásmozgalom valóságos szükségleteihez és elért színvonalához.

Minden úton-módon elősegítette Engels a tudományos kommunizmusnak és Marx műveinek terjesztését Angliában. Szoros kapcsolatban állt azoknak a szocialistáknak a csoportjával, akik igyekeztek az angol proletariátus osztálytudatos elemeinek egyesítésével egy jövendő szocialista tömegpárt alapját megteremteni. Helyeselte Engels a forradalmi szocialisták (Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling, Ernest Belfort Bax, William Morris, John Lincoln Mahon és mások) kilépését a Szociáldemokrata Föderációból, s fáradozásukat, hogy új szervezetet alapítsanak: a Szocialista Ligát. Amikor később a ligában az anarchisták nagyobb befolyásra tettek szert, Engels támogatta a liga proletár erőit, és segítette Eleanor Marx és Edward Aveling agitációját, melyet a londoni East End proletár köreiben folytattak. Véleménye szerint ez megteremtheti az előfeltételeket egy független osztályprogrammal fellépő angol munkáspárt megalapításához. Amikor azonban egy munkáscsoport a szükséges előfeltételek nélkül akart ilyen párt alapításához hozzáfogni, 1887 június 23-i levelében megmagyarázta John Lincoln Mahonnak, hogy az ilyen vállalkozás kilátástalan és elhamarkodott, mert új szervezési kísérletek nem vezethetnek eredményre addig, amíg nincs mit szervezni.

Friedrich Adolph Sorgéval folytatott levélváltásából, Florence Kelley-Wischnewetzkyhez és másokhoz intézett leveleiből kiderül, hogy az Amerikai Egyesült Államokban megindult tömegakciókban, a sztrájkokban és tüntetésekben, a nyolcórás munkanapért vívott elszánt küzdelemben Engels lehetőséget látott egy szocialista proletár tömegpárt kialakulására. Ezek a jelenségek meghazudtolták azokat az állításokat, amelyek szerint Amerikában nincs osztályharc, tehát szocialista eszmék terjedésének és önálló politikai munkáspárt megalapításának nincs talaja. Most szétfoszlott az az illúzió, hogy Amerika az osztályellentétek és osztályharcok *fölött* áll – írta 1886 június 3-án F. Kelley-Wischnewetzkynek Engels. Az Egyesült Államokban kifejlődő munkásmozgalom spontán jellegére való tekintettel hangsúlyozta, hogy éppen ott mennyire szükséges a tömegeket a szocialista gondolatokkal megismertetni. Kimutatta, hogy a trade-unionista nézetek veszélyesek és erősen hátráltatják az osztályöntudat kifejlődését.

Bírálta Engels az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt német emigráns vezetőit, akik figyelmen kívül hagyva az amerikai munkásmozgalom

korabeli sajátosságait, dogmatikusan léptek fel az amerikai munkások körében. Ezek a vezetők még a lassalleanizmus befolyása alatt álltak, s magatartásuk következtében a párt csak jelentéktelen csoport maradt, melynek az angolul beszélő munkásokkal igen kevés kapcsolata volt. Engels határozottan bírálta az Amerikában élő német szocialisták dogmatikus nézeteit és szektás gyakorlatát, s programot adott arra, hogyan lehetne az amerikai munkásokkal a tudományos kommunizmust megértetni. 1886 december 28-án F. Kelley-Wischnewetzkyhez írt levelében megjegyezte, hogy lehetetlent vár, aki azt várja, hogy az amerikaiak a régi ipari országokban kidolgozott elmélet tudatos elfogadásával kezdjék a mozgalmukat. Az ott élő német szocialistáknak meg kellene tanulniok, hogy az amerikai munkások megmozdulásainak tényleges kiindulópontját elfogadják és a mozgalmat lépésről lépésre haladva elméleti magaslatra emeljék, kimutatva, hogy az elkövetett hibák, az elszenvedett kudarcok helytelen elméleti nézetek szükségszerű következményeként adódtak, vagyis – a „Kommunista Kiáltvány" szavaival élve – a mozgalom jelenében a mozgalom jövőjét kell képviselniök. Mindezek a bírálatok és tanácsok azt bizonyítják, hogy Engels a szocialisták elszakadását a munkásosztály gyakorlati harcától, a dolgozók létfontosságú érdekeinek szektás elhanyagolását, a marxista elmélet dogmatikus alkalmazását a nemzetközi munkásmozgalom egyik legkárosabb jelenségének tekintette.

Orosz ismerőseihez – Danyielszonhoz, Lavrovhoz, Vera Zaszulicshoz és másokhoz írt leveleiből látható, milyen lankadatlan figyelemmel kísérte Engels Oroszország politikai helyzetének változásait, milyen alaposan tanulmányozta az oroszországi gazdasági viszonyokat és mennyire várta az orosz forradalom kitörését. Meg volt győződve arról, hogy Oroszországban érlelődnek a népi forradalom előfeltételei, s hogy az önkényuralom bukása történelmileg rövid idő múlva bekövetkezhet. Többször kijelentette, hogy a cári önkényuralomnak, az európai reakció e fő erejének szétzúzása az egész világon óriási befolyást gyakorolna a politikai helyzetre és kedvező feltételeket teremtene a munkásosztály győzelméhez más országokban is. Így 1887 március 21-én azt írta Laura Lafargue-nak, hogy a vég kezdete Oroszországban egyszersmind Európában is a vég kezdete lenne. S bár az oroszországi forradalom később következett be, semmint Engels remélte, azokat a szavait, hogy ennek a forradalomnak nagy nemzetközi jelentősége lesz, a történelem teljes mértékben igazolta.

Nagyra becsülte Engels az orosz forradalmi demokraták elméleti munkáit, főképp Dobroljubov és Csernisevszkij műveit, s 1884 június 26-i levelében megjegyezte, hogy az orosz irodalomban működő történelmi és

kritikai iskola messze fölülmúlja mindazt, amit Németországban és Franciaországban a hivatalos történettudomány terén ebben a vonatkozásban alkottak (v. ö. 168. old.). Nagy súlyt helyezett Engels a marxista eszmék oroszországi terjesztésére, elősegítette Marx legfontosabb munkáinak orosz fordítását. A „Tőke" első kötete már 1872-ben megjelent oroszul, s e mű első fordítása volt. A második kötet orosz fordítása már 1885-ben elkészült, tehát ugyanabban az évben, amikor ez a kötet az eredeti – német – nyelven megjelent; Oroszországban 1886 januárjában látott napvilágot. A „Filozófia nyomorúsága", Marxnak ez a fontos műve 1886-ban jelent meg orosz nyelven Genfben. Engels szoros kapcsolatban állt orosz forradalmárokkal, s Vera Zaszulicshoz 1885 április 23-án írt levelében megjegyezte, milyen büszke arra, hogy az orosz ifjúságban van egy párt, mely Marx gazdasági és történelmi elméleteit magáévá teszi. Plehanov első munkáit Engels oroszul olvasta és nagy érdeklődéssel kísérte az első orosz marxisták működését.

Leveleiben Engels gyakran tárgyalt külpolitikai problémákat. Az európai nagyhatalmak balkáni rivalizálásával, Németország agresszív soviniszta politikájával, bizonyos francia körök revansista törekvéseivel kapcsolatban leleplezte az európai kormányok titkos diplomáciájának cselszövényeit, elemezte az erőviszonyokat és mérlegelte egy esetleges katonai összeütközés perspektíváit. Segítette az európai szocialistákat a háború és béke kérdéseiben követendő taktikájuk kidolgozásában. Bebelhez, Sorgéhoz és másokhoz írt leveleiben hangsúlyozta, hogy a világ proletariátusának elszántan küzdenie kell a militarizmus és a háborús veszély ellen. Prófétai szavakkal állapította meg: „... ha megint háborúra kerülne sor ... Porosz-Németország számára nem lehetséges többé másféle háború, mint világháború, mégpedig egy eddig soha nem sejtett kiterjedésű és hevességű világháború" (lásd 21. köt. 333. old.). 1887 szeptember 16-án azt írta Sorgénak a jövendő háborúról, hogy az minden eddigi háborúnál hevesebb, véresebb, költségesebb és kimerítőbb lenne – 10–12 millió katona állna egymással szemben. Emellett előre látta, hogy egy esetleges világháború végeredményben a kizsákmányoló rend összeomlásához vezetne, „de micsoda áldozatokkal! Micsoda általános kimerültséggel – és mennyi fordulat után!" (Lásd 1886 október 23–25-i levél Bebelhez.) Engels előrelátása elvileg helyesnek bizonyult. A helyi háborúk, melyekről Engels azt írta, hogy idejük elmúlt, valóban csak állomások voltak a világháború felé, amely azután nemcsak mérhetetlen pusztulást és nyomort okozott, hanem – mint Engels megjósolta – a földgolyó jelentős részén a tőkés rendszer összeomlását is eredményezte.

A forradalom győzelmét azonban Engels sohasem kötötte háborúk kitöréséhez. Ellenkezőleg, a munkások szempontjából szörnyű szerencsétlen-

ségnek tartotta a háborút, mely tőlük hihetetlen áldozatokat követelne és a munkásmozgalom révén már kiküzdött vívmányokat is elsöpörné. Így pl. Bebelnek 1886 szeptember 13–14-én azt írta, hogy egy háború a szocialista mozgalmat előbb visszaszorítaná egész Európában, sok országban pedig teljesen felbomlasztaná, sovinizmust és nemzeti gyűlölködést szítana és a számos bizonytalan lehetőség közül *bizonyosan* csak azt nyújtaná, hogy a háború után a mozgalmat megint elölről kellene kezdeni, de jóval kedvezőbb talajon, mint eladdig. Ismételten hangsúlyozta, hogy a forradalom győzelmét minél kevesebb áldozattal kell kivívni, s hogy a proletariátusnak békére van szüksége, hogy erőt gyűjthessen és a kapitalizmus megdöntésére felkészülhessen. Újra meg újra felhívta Engels a szocialistákat, akadályozzák meg, hogy az emberiség az új társadalmi rendhez csak tengernyi vér és könny árán törhessen utat.

Engels levelezése felbecsülhetetlen forrást nyújt a marxizmus megalapítói – Marx és Engels – életrajzának tanulmányozásához. Engels nemcsak Marx emlékét ápolta, hanem megható szeretettel gondoskodott Marx családjáról is, védelmezte barátját és annak hozzátartozóit minden rágalom ellen. Atyai szívvel törődött Marx lányaival, szüntelen morális és anyagi segítséget nyújtott nekik.

Baráti gondoskodásban részesítette Engels a forradalmi mozgalom veteránjait is: Friedrich Lessnert, Johann Philipp Beckert, George Julian Harneyt, Friedrich Adolph Sorgét és másokat. Állandóan levelezett velük (Harneyhoz írt számos levele sajnos nem maradt fenn), tájékoztatta őket a nemzetközi munkásmozgalom állásáról és sokakat közülük pénzzel is segélyezett. Különösen nagy örömét lelte a szocialista érzületű fiatalokban, segítette őket tanácsaival, megmagyarázta nekik az elméleti kérdéseket, és munkáikat gyakran már kéziratban elolvasta. Éppen a levelezésből lép elevenen elénk Engels rendkívül vonzó alakja: a szenvedélyes forradalmár, a kizsákmányolás és elnyomás rendíthetetlen ellensége, a nagy gondolkodó, a munkásosztály erejében, a szocializmus győzelmében mélységesen bízó harcos, a gyöngéd és megértő barát, a kimeríthetetlen életerővel és optimizmussal megáldott ember.

*

A levelek közlésénél az előző kötetek szerkesztési elveit követtük, amelyeket a 27. kötet előszavában (VII–IX. old.) ismertettünk.

ENGELS LEVELEI

1883 április – 1887 december

1883

1

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

London, [18]83 április 2.

Kedves Lavrov,

Sietek igazolni Önnek levele és az abban küldött 124,50 frankos utalvány vételét. Legkorábban szerdán inkasszálhatom, mert holnap Marx hátrahagyott kéziratait kell átvizsgálnom. A megbízás teljesítése után számot adok majd róla a zürichi „Sozialdemokrat"-ban, és megkérem a szerkesztőséget, hogy küldjenek Önnek néhány példányt ebből a számból. Krantzot nem fogom megemlíteni.[1]

Megtaláltam „A tőke forgalma" és a III. könyv, „Az összfolyamat alakulatai" kéziratát – közel 1000 folió oldal.[2] Lehetetlen jelenleg megmondanom, hogy ez a kézirat nyomdakész-e úgy, ahogy van. Mindenesetre le kell másolnom, mert piszkozat. Holnap végre lesz időm, hogy néhány órát szenteljek mindazon kéziratok átnézésének, amelyeket a Szerecsen ránk hagyott. Elsősorban a dialektika egy vázlatát keresem, amelyet mindig meg akart csinálni. De mindig eltitkolta előlünk munkái állapotát; tudta, ha rájövünk, hogy elkészült valamivel, addig erőszakoskodtunk volna, míg bele nem egyezik a publikálásba. Mindez maradjon köztünk, nincs jogom bármit is publikálni Tussy nélkül, aki társam az irodalmi végrendelet végrehajtásában.

Mindnyájunkat örvendetesen lepett meg a hír, hogy bátor – esztelenül bátor – Lopatyinunk szerencsére újra szabad.[3] Reméljük, hogy miközben bátorságát megőrizte, esztelenségét Oroszországban hagyta. Remélem, a napokban látni fogom itt. Üdvözölje őt szívből nevemben.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

2

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1883 április 11.

Kedves Laurám,

Valóban az a véleményem, mint neked, hogy Paulnak el kellene mennie meglátogatni az édesanyját, s én ezt oly sokszor és sok éve mondtam neki. Ami a külön kiadást illeti, az nem lesz sok, s én hamarosan felhajthatom nektek, ha idejében értesítést kapok. Csupán, ha a dolgok úgy állnak, ahogy írod, jókora diplomáciára lesz szükség Paul részéről, hogy el ne rontsa saját esélyét – azt a keresztény irgalmas nővért[4] nem szabad ellenségévé tennie –, *ő mindig* ott van, Paul pedig *nem*, s ha egyszer gyanakodni kezd, biztos lehetsz abban, hogy nem nyugszik, amíg rá nem veszi az öregasszonyt annyira neki kedvező végakaratra, amilyent csak megenged a törvény. Így ez a pont feltehetőleg el van intézve – neked gondoskodnod kell a végrehajtásról.

Mindnyájan jót mulattunk az argenteuili kalandokról írt beszámolódon.[5] Annyira jellemző ez rá* elejétől végig. Ma egy hete Tussy nagyon kategorikus levelet küldött neki: mikor jön a fiú**? Semmi válasz. Még mindig fontolgat.

Paul bizonyára legalább hat hónapot kap.[6] Szörnyen tartott ettől, amikor itt volt, s Liebknechtet szerfölött mulattatta ez a *horror carceris****. De ha most nem kezd komolyan németül tanulni, nem fogom másnak tekinteni, csak elkényeztetett gyermeknek. Képzeld, azt írja nekem, hogy meg *akarja* tanulni – „mint Ön *igen helyesen* (!) mondja, szükség lehet (!) arra, hogy fordításokhoz tudjam!" Mintha saját képzettségének tökéletesítése, ha mégoly fényes is az, nem függne teljességgel attól, hogy elolvasson bizonyos – megjelent és meg nem jelent – német dolgokat! Örül annak a kilá-

* Charles Longuet. – *Szerk.*

** Jean-Laurent-Frederick Longuet. – *Szerk.*

*** – *börtöniszony* – *Szerk.*

tásnak, hogy a „Tőke" 2. kötete megjelenik[2], de képes lesz-e valaha is elolvasni?

Ha Mme Gendre* lefordítja a „Kiáltvány"-t franciára és ideadja nekem revízióra a fordítást (tudod, hogy ez nem gyerekjáték), írok neki egy előszót, amely kellően megmagyarázza a történelmi körülményeket stb. De minthogy nem sokat tudok a hölgyről, egyelőre kénytelen vagyok azt javasolni: se revízió, se előszó. *Jogom* nincs, hogy ez irányú eljárását megállítsam. Ez nota bene Paulnak szól. Ugyancsak ez is: Nem tudom, milyen Giffen-beszédről ír, sem azt, hogy hol jelent meg.

Pumps még mindig „várandós", vagy legalábbis múlt éjjel még az volt. Percy anyja mondta a fiának a minap, hogy valóban kissé jobban tájékozva kellene lennie egy ilyen esetben.

Jollymeier néhány napra itt van. Azóta (mint 10 napja történt elutazása előtt egy ideig) minden este egy rendőr sétál a ház előtt, amikor Carlót 12 óra tájban kiengedem. A hülyék nyilván azt hiszik, hogy dinamitot gyártunk, amikor valójában whiskyről diskurálunk.

Szívélyes üdvözlet tőle és tőlem mindkettőtöknek.

Szerető híved
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* Varvara Nyikolajevna Nyikityina. – *Szerk.*

3

Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz

Hágába

122, Regent's Park Road, N.W.
London, 1883 április 11.

Tisztelt Elvtárs,

Megérti, hogy öreg barátom halála óta levelezéssel, üzleti ügyekkel, az irodalmi hagyaték átnézésével stb. annyi dolgom volt, hogy csak a legsürgősebbet tudtam elintézni. Ma végre akad néhány percem, hogy megköszönjem az Ön együttérző levelét és a *„Recht voor Allen"*-ben megjelent kiváló nekrológját.[7] Ez a nekrológ feltétlenül egyike a legjobbaknak, amelyeket láttunk, ez volt az itteni meghitt kör egybehangzó véleménye.

Szívből köszönöm az árván maradt lányok nevében és a saját magamében is a holland Munkáspártnak[8], hogy, legalábbis lélekben, részt vett barátunk végtisztességében. Találkozott ott a német, a francia, a spanyol, az orosz és az amerikai elvtársakkal.

Ha a sors – vagy a számunkra sajnos nagyon korlátozott utazási kedv – Hollandiába visz, kötelességemnek fogom tartani, hogy felkeressem, mint ahogy kérem, hogy Ön keressen fel engem itt, ha Angliába jön.

Marx egy vastag kéziratot hagyott hátra a „Tőke" második részéhez[2], ezt először teljesen át kell olvasnom (és micsoda kézírás!), mielőtt megmondhatom, hogy mennyire nyomdakész és mennyire kell kiegészíteni későbbi füzetekből. Mindenesetre a *legfontosabb megvan*. Mivel azonban még semmi határozottabbat nem tudok mondani, kérem, egyelőre semmit ne közöljön erről a sajtóban, mert csak félreértésekre vezetne. Azonkívül Marx legfiatalabb lánya, Eleanor, társam az irodalmi végrendelet végrehajtásában, nélküle semmit sem tehetek, a hölgyek pedig, mint tudja, adnak a formákra.

Bocsásson meg, dat ik niet op hollandsch schrijf*, de az utóbbi években már nem gyakoroltam az Ön nyelvét.

Őszinte híve
F. Engels

Fényképemet mellékelem, kérem az Önét. Mihelyt újat kapunk Marxról, küldök Önnek egyet.

* – hogy nem hollandul írok – *Szerk.*

4

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]83 április 14.

Kedves Bernstein Úr,

Dr. Aveling, a „Progress" szerkesztője írt a „Republican"-nek, hogy megvegye azt a fametszet-dúcot, amelynek alapján e lapban megjelent Marx arcképe.[9] Válasz: *Ezt* a dúcot elküldték Németországba a „*Sozialdemokrat*"-nak, így Ön nem kaphatja meg. Aveling most felkért, írjak azonnal, nem kaphatja-e meg mielőbb ezt a dúcot. Ha nem, akkor talán egy klisét róla. Talán félreértés történt, és a dúc a „Neue Welt"-nek[10] ment el. Kérem értesítsen postafordultával levelezőlapon.[11]

A kongresszusi beszámoló nagyon örvendetes.[12]

Sietségben, híve

F. E.

A „Tőke" 2. kötete[2] megvan – de hogy milyen állapotban, azt nem tudom megmondani, 1000 oldal kéziratot kell átolvasnom. De ne közöljön még semmit a lapban; mihelyt valami biztosat mondhatok, hiteles értesítést küldök Önnek.

5

Engels James Knowleshoz

Londonba[13]

(Fogalmazvány)

[London, 18]83 április 17.

Tisztelt Uram,

A megboldogult dr. Marx iratai között létezik a „Tőké"-nek egy kéziratos kritikai összefoglalása az én tollamból[14], de a mai napig nem tudtuk megtalálni a Marx által hátrahagyott írások tömegében.

Ám még ha megtaláljuk is, haboznék, hogy elküldjem-e Önnek, legalábbis az Ön által jelzett célra. Tudomásom szerint nem szokásos ennek vagy bármely más országnak az irodalmában, hogy egy szerző a kéziratait kölcsönadja másnak.

Angol szemleírókkal szerzett tapasztalataink nem voltak nagyon biztatóak. Az anglikán egyház néhány lelkészét kivéve mindig eltorzították nézeteinket és kiforgatták cselekedeteinket. Elméletünket és gyakorlatunkat illető teljes tudatlanságukkal csak elfogultságuk ért fel. A „Nineteenth Century"[15] azt hiszem 1878 júliusában közölte George Howell egy cikkét az Internacionáléról, színültig tele igaztalan és pontatlan állításokkal. Marx küldött Önnek választ[16], de Ön nem volt hajlandó közölni.

Attól tartok, hogy ha meg akar ismerkedni Marx nézeteivel, el kell olvasnia a „Tőke" német, orosz vagy francia kiadását.

Csak egy élő angolt ismerek, aki a „Tőke" tartalmáról helyes beszámolót tud adni. Az illető ügyvéd Manchesterben.* Ha óhajtja, szívesen megkérdezem tőle, hajlandó-e ezt a feladatot az Ön részére elvállalni.

Híve

James Knowles Esq.
The Hollies, Clapham Common S.W.

Eredeti nyelve: angol

---

* Samuel Moore. – *Szerk.*

6

Engels Philip Van Pattenhoz

New Yorkba[17]

(Fogalmazvány)

London, 1883 április 18.
57,2nd Av. N. York

Philip Van Patten
Tisztelt Elvtársak,

Április 2-i tudakozódásukra[18] – Karl Marx állásfoglalásáról az anarchistákkal kapcsolatban általában és Johann Mosttal kapcsolatban különösen – válaszom röviden és világosan a következő:

Marxnak és nekem 1845 óta mindig az volt a véleményünk, hogy az eljövendő proletárforradalom *egyik* végső következménye az *állam* névvel jelölt politikai szervezet fokozatos felbomlása és végül eltűnése lesz. E szervezet fő célja ősidők óta az volt, hogy biztosítsa, fegyveres erővel, a dolgozó többség gazdasági elnyomását a vagyonos kisebbség által. A vagyonos kisebbség eltűnésével a fegyveres elnyomó hatalom, illetve államhatalom szükségessége is eltűnik. Egyúttal mindig az volt a véleményünk, hogy a munkásosztálynak ahhoz, hogy az eljövendő szociális forradalomnak ezt és a többi, jóval fontosabb célját elérje, először az állam szervezett politikai hatalmát kell birtokba vennie és ennek segítségével kell a tőkésosztály ellenállását letipornia és a társadalmat újjászerveznie. Ez már az 1847-es „Kommunista Kiáltvány"-ban, a II. fejezet végén is olvasható.

Az anarchisták a feje tetejére állítják a dolgot. Kijelentik, a proletárforradalomnak azzal kell *kezdődnie*, hogy az állam politikai szervezetét eltörli. De az egyetlen szervezet, amelyet győzelme után a proletariátus készen talál, éppen az állam. Lehet, hogy ez az állam változtatásra szorul, mielőtt új funkcióit betöltheti. De lerombolni egy ilyen pillanatban, ez azt jelentené, hogy leromboljuk az egyetlen szervezetet, amelynek révén a győztes proletariátus a maga épp hogy meghódított hatalmát érvényesítheti, tőkés ellenfeleit féken tarthatja, és keresztülviheti a társadalomnak azt a gazdasági forradalmát, amely nélkül az egész győzelem szükségképpen vereségben

és a munkásosztály tömeges lemészárlásában végződnék, hasonlóban ahhoz, amely a Párizsi Kommünt követte.

Vajon szükség van-e nyomatékos állításomra, hogy Marx ezzel az anarchista ostobasággal az első naptól kezdve szembeszállt, amikor mostani formájában Bakunyin előhozakodott vele? A Nemzetközi Munkásszövetség egész belső története tanúsítja ezt. 1867 óta próbálták az anarchisták, a legbecstelenebb eszközökkel, megszerezni az Internacionálé vezetését; útjukban a fő akadály Marx volt. Az ötéves küzdelem az 1872 szeptemberi hágai kongresszuson az anarchistáknak az Internacionáléból való kitaszításával végződött; és az, aki a legtöbbet tette ennek a kitaszításnak a keresztülviteléért, Marx volt. Régi barátunk, F. A. Sorge Hobokenban, aki mint küldött jelen volt, közelebbi részleteket közölhet Önnel, ha kívánja.

És most térjünk át Johann Mostra. Ha bárki azt állítja, hogy Most, amióta anarchista lett, bármiféle kapcsolatban állt Marxszal, vagy bármiféle segítséget kapott tőle, azt vagy becsapták, vagy szándékosan hazudik. A londoni „Freiheit"[19] első számának megjelenése után Most legföljebb egyszer vagy kétszer látogatta meg Marxot és engem. Éppígy mi sem mentünk őhozzá – még csak véletlenül sem találkoztunk vele sehol és semmikor, amióta újsütetű anarchizmusa előtört ebben a lapban. A végén valóban nem is fizettük többé elő, mert „semmi, de semmi sem volt benne". Anarchizmusát és anarchista taktikáját ugyanúgy megvetettük, mint azokat az embereket, akiktől mindkettőt tanulta.

Amikor még Németországban volt, Most megjelentette a „Tőke" egy „népszerű" kivonatát. Marxot felkérték, hogy nézze át egy második kiadás számára. Segítettem Marxnak ebben a munkában. Úgy láttuk, hogy Most legotrombább hibáinak kiirtásánál többet nem lehet tenni, ha csak nem akarjuk az egész dolgot elejétől végéig újra megírni, és Marx csupán azzal a határozott feltétellel engedte meg javításainak beiktatását, hogy nevét soha semmiféle kapcsolatba sem hozzák Johann Most produkciójának még ezzel a javított kiadásával sem.

Ezt a levelet, ha jónak látja, teljes joga van közzétenni a „Voice of the People"-ben[20].

Testvéri üdvözlettel

F. E.

Eredeti nyelve: angol

7

Engels a „New Yorker Volkszeitung"[21] szerkesztőségéhez

New Yorkba

(Fogalmazvány)

122, Regent's Park Road
[London, 18]83 április 18.

A „New Yorker Volkszeitung" szerkesztőségének

A 15-i számukban Önök a Sorgéhoz küldött sürgönyömet mint Önökhöz intézettet nyomatják ki.

A 17-i számban úgy tüntetik fel, mintha én azt sürgönyöztem volna Önöknek, hogy Marx Argenteuilben halt meg.[22]

Mi itt nem szoktuk meg, hogy ilyen szabadon bánjunk más emberek nevével vagy megengedjük, hogy effélét velünk műveljenek.

Ezzel lehetetlenné teszik számomra, hogy további közleményeket küldjek Önöknek.

Ha lapjukban valaha is megint így visszaélnének a nevemmel, arra kényszerítenének, hogy megkérjem régi barátomat, Sorgét, nyilvánítsa ezt az Önök egyenes hamisításának.

Tisztelettel
F. E.

8

Engels James Knowleshoz

Londonba[23]

(Fogalmazvány)

[London, 18]83 április 20.

Tisztelt Uram,

Ha a kérdéses kéziratot[14] megtaláljuk, szívesen adok Önnek rá opciót, két magától értetődő feltétellel, melyeket azonban mégis megjelölnék: 1. hogy opció esetén azt nem ruházza át senki másra, és 2. ha kinyomatja, mint különálló cikk jelenik meg, amely semmilyen más cikkel sincs összefüggésben.

Híve
F. E.

Engedje megjegyeznem, hogy nem vagyok „dr.", hanem nyugalomba vonult pamutfonógyáros.

Eredeti nyelve: angol

9

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe[24]

Ezzel egyidejűleg küldöm a korrektúrát.[25] Levelét megkaptam, megválaszolom ezen a héten egy Marxra vonatkozó cikkel a „Sozialdemokrat" számára.[26] Még mindenfélét le kell bonyolítanom, mielőtt a cikket véglegesen lezárhatnám.

A história a gonosz Engelsről, aki elcsábította a jó Marxot, 1844 óta számtalanszor szerepel, felváltva a másikkal, Ahriman-Marxról, aki Ormuzd-Engelst letérítette az erény útjáról. Most végre mégiscsak felnyílik a párizsi urak szeme.[27]

Híve

F. E.

[London, 18]83. IV. 23.

10

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]83 április 24.

Kedves Sorge,

Mellékelek néhány sort Hartmann-nak, barátjától, Brocher-tól, aki zavaros anarchista, de tetőtől talpig becsületes fickó. Légy szíves továbbítani.

A „Volkszeitung"[21] éppen elég butaságot csinált, de mégsem olyan sokat, mint vártam. Amellett mindannyian kivették belőle a maguk részét: Sevics, Cuno, Douai, Hepner. Ez a mindent-jobban-tudni-akarók kvartettje volt, akik átkozottul keveset tudtak, együttvéve és külön-külön. De mégis indíttatva éreztem magamat, hogy néhány sort írjak a szerkesztőségnek*: a neked küldött sürgönyt mint *hozzájuk* intézettet nyomatták ki, és a második, *nekik* szóló sürgönyömbe belehamisították, hogy Marx Argenteuilben halt meg.[22] Megírtam, hogy ilyesmit mi itt nem tűrünk el; ezzel lehetetlenné tették számomra, hogy további közleményeket küldjek nekik, és ha megint merészelnek így visszaélni a nevemmel, ezzel arra kényszerítenek, hogy téged megkérjelek, jelentsd ki azonnal nyilvánosan, hogy az egész az ő hamisításuk. Az urak űzzék a jenki-szélhámoskodásukat egymás között. Egyébként az amerikaiak sokkal tisztességesebbek: a „Volkszeitung" szerint küldtek nekem egy sürgönyt, melyet sohasem kaptam meg, s már-már azt hittem, a „Volkszeitung"-beli urak a pénzt maguk bezsebelték.[28] Most Van Patten azt írja, hogy egyáltalában nem volt semmi pénz. Ezt most kénytelen vagyok itt nyilvánosságra hozni, különben azt mondják, hogy a párizsi sajtó és a „Sozialdemokrat" elől elsikkasztottam a sürgönyt. A választ Most ügyében, melyet Van Pattennak küldtem tudakozódására**, ő bizonyára már e sorok megérkezte előtt nyilvánosságra hozta.

A koppenhágai kongresszuson[29] határozatba hozták, hogy Liebknecht és Bebel jövő tavasszal utazzanak Amerikába.[30] Arról van szó, hogy pénzt gyűjtsenek az 1884–85-ös választási hadjárathoz. (Mindez *köztünk marad-*

---

* *V. ö. 11. old. – Szerk.*

** *V. ö. 9–10. old. – Szerk.*

jon.) Liebknecht javasolta Tussynak, hogy menjen vele mint titkára, s neki nagy kedve van hozzá; így könnyen megtörténhet, hogy hamarosan látni fogod ott Tussyt. Terveket még egyáltalán nem csináltunk. Az irodalmi munka (a „Tőke" első kötetének III. kiadása, a 2. kötet kiadása[2]; ennek kéziratát megtaláltuk, de még nem lehet tudni, mennyire nyomdakész, ill. mennyire szorul kiegészítésre, életrajz* a tömeges levelezés alapján stb.) minden szabad időt felemészt, és emellett Tussynak rengeteg irodalmi kötelezettséget kell lebonyolítania.

Persze teljességgel jogodban áll, hogy Marx leveleiből a H. George-ra vonatkozó passzusokat kinyomasd. Kérdéses azonban, hogy nem volna-e jobb megvárni, amíg rendezni tudom neked Marx széljegyzeteit, amelyeket George könyvének egy példányába írt, s aztán mindent egyesíteni.[31] A Marx által adott elméletileg éles, de rövid, példákkal nem szemléltetett összefoglalások mégiscsak túl magasak még az átlag amerikainak, és hát nem sürgős ez. Mihelyt időm lesz, megnézem a dolgokat közelebbről. Ha közben Marx levelének idevonatkozó passzusát másolatban közlöd velem, akkor ez egyszerűsíti a munkát.

A brosúrát mellékelem. Én magam is csak néhány példányt kaptam, a 2. kiadás sajtó alatt.[25] *Tud-e Weydemeyer most angolul?*[32] Korábbi fordításai nyelvtanilag és stilisztikailag abszolúte kinyomtathatatlanok voltak, minket szörnyen blamáltak volna, és egyúttal a szerzőket is nevetségessé tették volna. Mindenesetre próbát szeretnék látni belőle.

Barátod
F. E.

* Marx életrajza. – *Szerk.*

11

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]83 április 28.

Kedves Bernstein,

(Gondolom az unalmas „urazást" mellőzhetjük.) Az itt következő sorok folytatása bizonyos levelezést tartalmaz, a többi között amerikaiakkal Most ügyében.*

Megbocsáthatatlan, hogy Ön nem Londonon keresztül tért vissza[33], biztosan számítottam rá. Nos, talán egyszer eljön a nyáron, akkor együtt úszunk a tengerben. Egy ágy mindig biztosítva van Önnek nálam.

Mayallnak, London legkiválóbb fényképészének, aki mindig dolgozott Marxnak, az az elve: híres emberektől nem fogadunk el pénzt. Ezért most nem sürgethetjük másolatokért (ő nagyon rendetlen), csak kerülő úton. Megrendelést adtunk hát neki állítólag egy német könyvkereskedő számára 1000 névjegy nagyságú fényképre (12 £ = 240 márka = 24 pfennig darabonként) és 200 kabinetportréra ($^3/_4$ alak) à 8 £ = 160 márka = 80 pfennig darabonként. Ez az utolsó, legjobb felvétel, mely a Szerecsent teljesen az ő derűs, győzelemben biztos olümposzi nyugalmában ábrázolja. Felajánlom őket Önnek, Liebknechtnek és Sorgénak New Yorkba, miután megtartottuk azokat, amelyek nekünk magunknak kellenek. Mennyit akar? egyáltalában nem szükséges valamennyit mindjárt elhelyezni. Mindenesetre jobbak lesznek, mint amit ott csinálnak.

Híve

F. E.

* *V. ö. 9–10. old. – Szerk.*

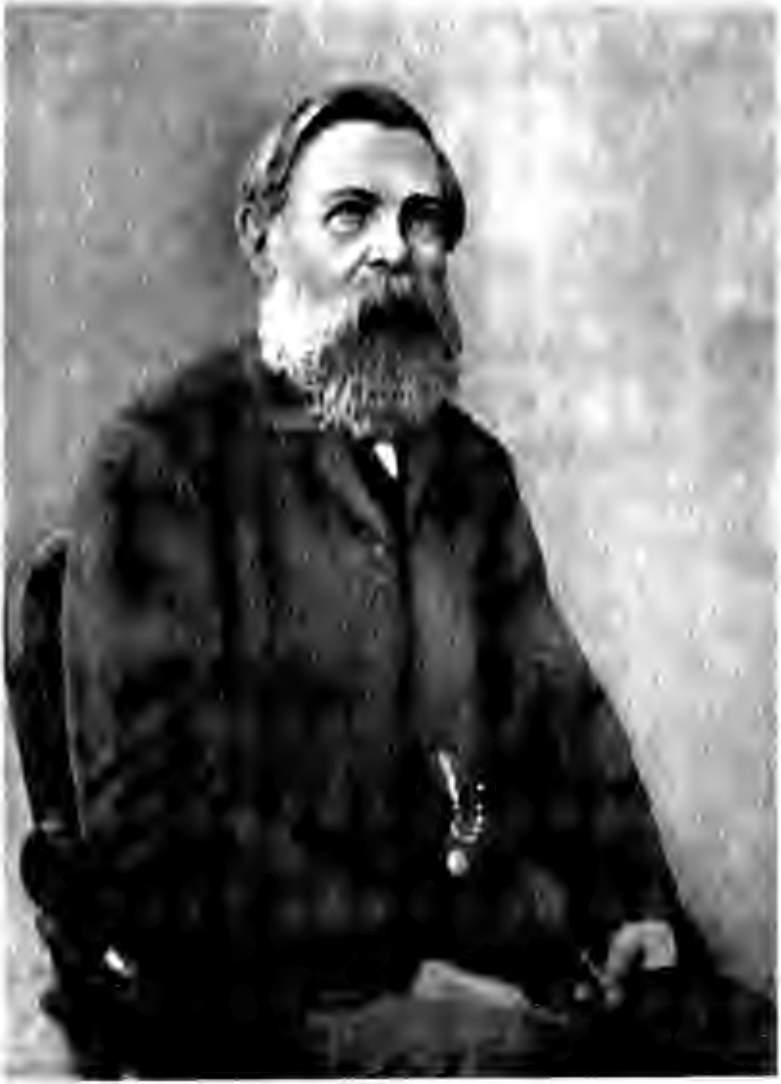

Friedrich Engels
(1888)

12

Engels Achille Loriához

Mantovába[34]

(Fogalmazvány)

[London, 1883 április vége.]

Prof. Achille Loria

Igen Tisztelt Uram,

Megkaptam Karl Marxról szóló kis irományát. Önnek szabadságában áll Marx tanait a legélesebb kritikának alávetni, sőt félre is érteni; szabadságában áll egy Marx-életrajzot elkészíteni, amely merő fantáziaszülemény. Ami azonban nem áll szabadságában és amit soha senkinek nem fogok megengedni, az az, hogy halott barátom jellemét megrágalmazza.

Már egy előző művében[35] azzal merészelte Marxot vádolni, hogy szándékosan hamisan idézett. Marx, miután ezt elolvasta, összehasonlította a saját idézeteit és az Önéit az eredetivel és azt mondta nekem, hogy a saját idézetei egészen pontosak voltak, s ha *szándékos hamisítás* forgott fenn, az az Ön részéről történt. S látva, hogyan idézi Ön Marxot, hogyan nem átallja *profitról* beszéltetni, amikor *ő értéktöbbletről* beszél – holott Marx ismételten óvást emelt az ellen a tévedés ellen, hogy a kettő ugyanaz (amit egyébként Moore úr és én magam már itt Londonban szóban kifejtettünk Önnek) –, akkor tudom, kinek higgyek és hol forog fenn szándékos hamisítás.

Ez azonban semmiség az Ön „szilárd és mély meggyőződéséhez képest ... hogy mindegyiken" (Marx tanításain) „egy *tudatos szofizma* uralkodik", 510. old.; hogy Marx „nem riadt vissza hamis következtetésektől, *tudva, hogy azok hamisak voltak*", hogy „gyakran szofista volt, aki *az igazság rovására* a fennálló társadalom tagadására akart kilyukadni", és hogy, mint Lamartine mondja, „hazugságokkal és igazságokkal úgy játszott, mint gyermek a kockákkal".[36]

Olaszországban, ebben az antik civilizációjú országban, ez talán bóknak számít, meglehet hogy a katedraszocialisták[37] között is nagy dicséretnek tekintik, hiszen ezek a derék professzorok számtalan rendszerüket sohasem

tudták volna összetákolni, *hacsak nem* „az igazság rovására". Nekünk, forradalmi kommunistáknak más nézeteink vannak. Mi az ilyen állításokat gyalázkodó vádaknak tekintjük, és tudván, hogy hazugok, visszadobjuk szerzőjüknek, aki csak és egyedül saját magát gyalázta meg az ilyen kitalálásokkal.

Úgy vélem, Önnek kötelessége lett volna közölni a közönséggel azt a híres „tudatos szofizmát", amely Marx minden tanításán uralkodik. De hiába keresem! Nagott!*

Micsoda törpe lélek kell ahhoz az elképzeléshez, hogy egy olyan ember, mint Marx „ellenfeleit mindig" egy második kötettel „fenyegette", amelyet „egy pillanatra sem jutott eszébe" megírni; hogy ez a második kötet csupán „ravasz kibúvó, melyet Marx tudományos érvek helyett eszelt ki". Ez a második kötet[2] megvan és rövidesen publikálásra kerül, s akkor talán Ön is megtanulja megérteni a különbséget értéktöbblet és profit között.

Van szerencsém üdvözölni Önt mindazokkal az érzelmekkel, amelyeket megérdemel.

F. E.

E levél német fordítása megjelenik a zürichi „Sozialdemokrat" legközelebbi számában.[26]

Eredeti nyelve: olasz

* – Semmi! (erős kifejezés – északolasz tájszólásban) – *Szerk.*

13

Engels August Bebelhez

a Lipcse melletti Borsdorfba[38]

London, [18]83 április 30.

Kedves Bebel,

Kérdésedre, hogy átköltöznék-e Németországba vagy Svájcba vagy máshová a kontinensre, egyszerű a válasz: nem megyek olyan országba, ahonnan kiutasíthatnak. De ez ellen csak Angliában és Amerikában van az ember biztosítva. Az utóbbi országba, ha nem muszáj, legfeljebb látogatóba megyek. Tehát maradok itt.[39]

Ráadásul Angliának még egy nagy előnye van. Amióta vége az Internacionálénak, itt abszolúte semmi munkásmozgalom nincs, kivéve a burzsoázia, a radikálisok uszályaként és a tőkeviszonyon *belüli* kis célokért. Tehát csakis itt van nyugalma az embernek az elméleten továbbdolgozni. Mindenütt másutt részt kellene venni a gyakorlati agitációban, ami roppant időveszteség. A gyakorlati agitációban nem nyújthattam volna többet, mint bárki más; az elméleti munkákban eddig még nem látom, hogy ki pótoljon engem és Marxot. Amit a fiatalabbak ebben megpróbáltak, keveset, sőt többnyire a semminél is kevesebbet ér. Kautskynak, az egyetlennek, aki szorgalmasan tanul, írnia kell, hogy megélhessen, és már ezért sem produkálhat semmit. És most, a 63. évemben, amikor nyakamon a sok saját munkám és az a kilátás, hogy 1 évi munkám lesz a „Tőke" 2. kötetével, és egy második évi Marx életrajzával, valamint a német szocialista mozgalom történetével 1843-tól 63-ig és az Internacionálé történetével 1864-től 72-ig, bolond lennék, ha az itteni nyugodt menedékemet felcserélném olyan helyekkel, ahol részt kellene venni gyűléseken és újságharcokban, ami már szükségképpen zavarná a tisztánlátást. Igen, ha megint úgy lenne, mint 1848-ban vagy 49-ben, akkor én is megint lóra ülnék, ha kell. De most – szigorú munkamegosztás. Még a „Sozialdemokrat"-tól is lehetőleg vissza kell vonulnom. Gondolj csak arra az óriási, azelőtt Marx és köztem megosztott levelezésre, amelyet több mint egy éve egyedül kell folytatnom. Mert hiszen a sok szálat, amely valamennyi országból önként összefutott Marx dolgozószobájába, töretlenül meg akarjuk tartani, amennyire erőmből telik.

Marx síremléke ügyében nem tudom, mi történjék.[40] A család ellene van. Az egyszerű sírkövet, amely a feleségének készült, s amely most az ő és a kis unokája* nevét is viseli, megszentségtelenítené a család szemében, ha emlékművel helyettesítenék, hiszen ezt itt Londonban aligha lehetne megkülönböztetni a hivalkodó filiszteri síremlékektől, amelyek körülveszik. Az ilyen londoni temető egészen másképp fest, mint egy német. Itt sír sír mellett van, nincs hely köztük egy fának sem, és a síremlék nem haladhatja meg a megvásárolt keskeny terület szélességét és hosszúságát.

Liebknecht beszélt Marx írásainak összkiadásáról. Mindez nagyon szép, de az emberek, mint a 2. kötet Dietz-féle kiadásának tervénél, elfelejtik, hogy a 2. kötet régóta el van adva Meissnernek, és hogy a többi, kisebb dolog kiadását mégis előbb szintén Meissnernek kellene felajánlani, s akkor is *csak külföldön* jelenhetne meg. Hiszen *már a szocialista-törvény*[41] *előtt* mindig arról volt szó, hogy még a „Kommunista Kiáltvány"-t sem lehet Németországban kinyomatni! – kivéve mint a ti peretekben felolvasott aktát.[42]

A 2. kötet kézirata 1873 előtt, valószínűleg már 1870 előtt készen volt. Gót betűkkel van írva, 1873 óta Marx már csak latin betűket használt.

Már késő van ajánlott levél feladásához, ezért e levelet így kell küldenem, de lepecsételem pecsétnyomómmal.

Liebknechtnek ma este megy levél Berlinbe.[43]

Barátod
F. E.

* Henri Longuet. – *Szerk.*

14

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]83 május 1.

Kedves Sorge,

Hogy jó fényképeket szerezzünk Marxról, megrendeltünk Mayallnál, a legkiválóbb itteni fényképésznél, aki a legutóbbiakat készítette, az utolsó szép felvételből:

1000 db névjegy nagyságút, 12 £
tehát kb. 3 penny darabonként;
200 db kabinetméretűt, $^3/_4$ alak, à 8 £
tehát kb. 9 penny darabonként.

Ezekből kaphatsz beszerzési áron néhányat – Liebknechtnek és Bernsteinnek Zürichben szintén felajánlottam*. Ha fenti mennyiség nem elegendő, bizonyára többet is kaphatunk, de gyorsan kell határozni.

Barátod
F. Engels

* *V. ö. 16. old. – Szerk.*

15

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba[38]

London, [18]83 május 10.

Kedves Liebknecht,

Ha továbbra is szükségtelen írogatásra kényszerítesz saját szakálladra való tervezgetéseddel és meggondolatlan cselekedeteiddel, akkor biztosan megint hagyom elaludni a levelezést veled.

Annak idején egyszerűen *választ* kértem tőled: hogyan állok én jogilag Wiganddal? Az 1845-ös szerződés előirányoz egy 2. kiadást, meghatározza az érte fizetendő honoráriumot.[44] Kérdés:

1. kötelez-e *engem* ez még most?

2. ha *igen*, és ha Wigand vonakodik a 2. kiadást a megállapodás szerinti honorárium-feltételekkel kinyomatni, *szabad* vagyok-e akkor minden további nélkül?

Ezekre az egyszerű kérdésekre nem tudtam tőled *soha* választ kapni, és mivel megígérted, hogy megszerzed nekem, ezt persze úgy nevezem, hogy „ellazsáltad" a dolgot.

Sohasem bíztalak azonban meg azzal, hogy magad vagy egy harmadik személy útján tárgyalj az én ügyemben, és nem értem, hogyan jut eszedbe, hogy saját szakálladra és anélkül hogy átgondolnád, effélét most elindíts. **Kifejezetten** *kikérem magamnak*, hogy a legkisebb lépés is történjék, különben azonnal írok Wigandnak és *mindent dezavuálok*.

Meissner írt ma, meg sem említette a füzetes kiadást.[45] A szerződés nem jogosít fel minket, hogy ebbe beavatkozzunk. Ha azonban Dietz meg tudja győzni Meissnert, hogy ez az ő saját előnye, akkor valószínűleg mégis megteszi.

Lafargue címe

66, boulevard de Port Royal, Párizs

(egészen közel a Ste-Pélagie-hoz, kényelmes a dutyihoz).[6]

A fényképeket részletekben szállítjuk és lehetőleg mielőbb elküldjük Dietznek.*

---

* *V. ö. 16. old. – Szerk.*

16

Engels August Bebelhez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, [18]83 május 10[–11].

Kedves Bebel,

Szívesen elhiszem neked, hogy inkább *nem* ülsz a Reichstagban. De látod, hogy távolléted mit tett lehetővé. Már évekkel ezelőtt írta nekem Bracke: mindannyiunk közül mégis Bebelnek van csak valódi parlamenti érzéke.[46] És ezt mindig megerősítve láttam. Tehát jószerivel nem megy másképp, mint hogy az első alkalommal megint elfoglald posztodat, s nagyon örülnék, ha Hamburgban megválasztanának és ezáltal a szükségszerűség megváltana kétségeidtől.[47]

Az agitátori és a parlamenti munka huzamosabb idő alatt bizonyára igen unalmassá válik. Úgy van ez, mint az üzleti életben a hirdetéssel, a reklámozással és az utazgatással: az eredmény csak lassan következik be, némelyek számára pedig egyáltalában nem. De hát nem megy másként, s aki már benne van, annak végig kell csinálnia a dolgot, vagy pedig minden előző fáradsága kárba vész. És a szocialista-törvény[41] idején ez az egyetlen nyitva maradt út abszolúte nem nélkülözhető.

A koppenhágai kongresszusról[29] szóló jelentés úgy volt megfogalmazva, hogy kellőképp tudtam a sorok között olvasni, s eszerint helyesbíthettem magamnak Liebknecht közlését, amely, mint mindig, rózsaszínű volt. Mindenesetre láttam, hogy a felemások[48] súlyos vereséget szenvedtek, és persze azt hittem, hogy most behúzzák a farkukat. De a jelek szerint ez mégsem következett be ilyen fokban. Ezekkel az emberekkel kapcsolatban sohasem áltattuk magunkat. Hasenclevert, akárcsak Hasselmannt, sohasem lett volna szabad befogadni, de a Liebknecht-féle elhamarkodott egyesülés, amely ellen akkoriban minden erőnkből tiltakoztunk,[49] ránk tukmált egy szamarat és egy időre egy gazfickót is. Blos annak idején friss, bátor fickó volt, de házassága stb. óta a megélhetési gondok gyorsan megpuhították. Geiser mindig öntelt álomszuszék volt, Kayser pedig hetvenkedő vigéc. Rittinghausen már 1848-ban nulla volt, ő csak pro forma szocialista, hogy

a mi segítségünkkel keresztülvigye a maga közvetlen népkormányzatát. Ennél aztán jobb dolgunk is van.

Amit Liebknechtről mondasz, azt bizonyára már régen gondoltad. Hosszú évek óta ismerjük. A népszerűsége létfeltétel neki. *Muszáj* tehát közvetítenie és palástolnia, hogy a válságot elodázza. Emellett természettől fogva optimista és mindent rózsás színben lát. Ez tartja meg olyan frissnek és egyik fő oka népszerűségének, de megvannak az árnyoldalai is. Ameddig csupán vele leveleztem, nemcsak hogy mindenről a saját rózsaszínű nézete szerint számolt be, hanem még el is hallgatott előttünk mindent, ami kellemetlen volt, és ha kérdőre vontuk, válaszában úgy belefecsegett a levegőbe, hogy mindig azon mérgelődtünk a legjobban: olyan butának tart ez az ember minket, hogy ezzel átejthet! Amellett szüntelen ügybuzgósága, amely a folyó agitációban bizonyára nagyon hasznos, de itt bennünket egy csomó hiábavaló írogatással terhelt, az örökös tervezgetése, amely oda lyukadt ki, hogy *másokat* terheljen munkával – egyszóval, megérted, hogy mindezek közepette tisztára lehetetlen volt az olyan valóban tárgyszerű és érdemleges levelezés, amilyent veled és Bernsteinnel is évek óta folytatok. Innen az örökös civódás és a megtisztelő cím, amellyel engem itt egyszer tréfásan felruházott, hogy én vagyok Európa leggorombább fickója. Hozzá írt leveleim persze gyakran gorombák voltak, de a gorombaságot az ő leveleinek tartalma határozta meg. Senki sem tudta ezt jobban Marxnál.

Azután Liebknecht a sok értékes tulajdonsága mellett született iskolamester. Ha egyszer egy munkás a Reichstagban mich [engem] helyett mir-t [nekem] mond, vagy egy latin rövid magánhangzót hosszan ejt ki és a burzsoák nevetnek, akkor ő kétségbe van esve. Ezért neki „művelt" emberek kellenek, mint Pipogya Viereck, akik *egyetlen* Reichstag-beszédben csúnyábban blamálnának minket, mint 2000 hibás „mir". És aztán Liebknecht nem tud várni. Mindenekelőtt való a pillanatnyi siker, még ha ezzel feláldoz is egy sokkal nagyobb későbbi sikert. Ezt tapasztalni fogjátok Amerikában, ha Fritzsche és Viereck *után* érkeztek.[50] Ezeknek a kiküldése éppolyan nagy baklövés volt, mint az elhamarkodott egyesülés a lassalleánusokkal, akik 6 hónappal később maguktól öletekbe hullottak volna, – de mint dezorganizált banda, a levitézlett vezetők nélkül.

Amint látod, bizalmasan, egészen nyíltan beszélek veled. Azt is hiszem azonban, hogy jól tennéd, ha Liebknecht rábeszélő svádájával határozott ellenállást szegeznél szembe. Akkor majd engedni fog. Ha valóban döntés elé állítják, biztosan a helyes utat választja. De szívesebben tenné holnap, mint ma, és szívesebben egy év múlva, mint holnap.

Ha néhány képviselő csakugyan a Bismarck-féle törvények mellett sza-

vazna,[51] vagyis megcsókolná annak a fenekét, aki az övébe rúgott, és ha a frakció ezeket az embereket nem zárná ki, akkor én is csakugyan olyan helyzetbe kerülnék, hogy nyilvánosan el kellene magam határolnom attól a párttól, mely ezt eltűri. Ám amennyire tudom, ez lehetetlen volna az érvényben levő pártfegyelem szerint, mely megszabja, hogy a kisebbségnek együtt *kell* szavaznia a többséggel. De ezt te jobban tudod nálam.

A szocialista-törvény idején minden szakadást szerencsétlenségnek tartanék, mivel el vagyunk vágva a tömegekkel való szótértés minden eszközétől. Ámde ránk kényszeríthetik, s akkor szembe kell nézni a tényekkel. Ha tehát valami ilyesmi történik, légy olyan jó – bárhol tartózkodsz is – engem értesíteni, éspedig azonnal, mert a német újságaimat mindig csak nagyon későn kapom.

Blos csakugyan írt nekem egy nagyon siránkozó levelet, amikor Hamburgból kiutasítva Brémába ment, s én nagyon határozottan feleltem neki.[52] Leveleim azonban évek óta a legszörnyűbb rendetlenségben vannak, s egész napi munkába kerülne ezt a levelet megtalálni. De egyszer rendet kell teremtenem, és ha muszáj, elküldöm neked a levelet *eredetiben*.

Az üzleti viszonyokról vallott felfogásod igazolódik Angliában, Franciaországban és Amerikában.[53] Ez közbenső válság, mint az 1841–42-es, de sokkal kolosszálisabb méretben. A tízéves körforgás egyáltalában csak 1847 óta (a kaliforniai és ausztráliai aranytermelés és vele a világpiac teljes létrejötte miatt) bontakozott ki világosan. Most, amikor Amerika, Franciaország, Németország kezdik megtörni Anglia világpiaci monopóliumát, és amikor ezért a túltermelés megint, mint 47 előtt, kezd gyorsabban érvényesülni, most megint megjelennek az ötéves közbenső válságok is. Bizonyítéka ez a tőkés termelési mód teljes kimerülésének. A virágzás periódusa nem éri el többé teljes kifejlődését, már 5 év után megint túltermelnek, és még ez alatt az 5 év alatt is nagyban-egészében hitványul mennek a dolgok. Ami azonban korántsem bizonyítja, hogy nem lesz 1884–87-ben ismét egészen flott üzleti időszakunk, mint 1844–47-ben. Akkor azonban egészen biztosan bekövetkezik a nagy krach.

Május 11. Még tovább akartam írni neked az általános kereskedelmi helyzetről, de közben itt az ideje az ajánlott levél feladásának a postán. Tehát legközelebb.

Barátod
F. E.

17

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1883 május 22.

Kedves Öregem,

Hogy is képzelheted, hogy *én* képes lennék egy fiatal elvtársnak valamiféle irodalmi keresetet előteremteni?[54] Hiszen én évek óta német kiadókkal, kivéve Meissnert (a „Tőke" miatt), abszolúte semmi kapcsolatban sem állok, újságokkal és folyóiratokkal pedig még kevésbé. Mit tehetek hát? Még ha ellenkezőleg, németből franciára vagy angolra tudna fordítani ez az ember, akkor sem lennék képes foglalkoztatáshoz segíteni. Fordulj hát inkább Liebknechthez, hiszen neki ott van a „*Neue Zeit*"[55] és összeköttetések tömege.

Marx háza jövő márciusig még a nyakunkon marad, így hát nem kell elsietni a kiköltözést és a jövőre vonatkozó terveket. Iszonyú munka is ezt a hagyatékot rendbe hozni. Ami meglep, az az, hogy Marx még az 1848 előtti időkből is megmentette szinte az összes írásokat, leveleket és kéziratokat, pompás anyag ez az életrajz számára, amelyet természetesen meg fogok írni, és amely a többi között a „Neue Rheinische Zeitung"[56], a 48–49-es alsó-rajnai mozgalom, az 1849–52-es londoni tetves emigráció és az Internacionálé története is lesz. Legelőbb a „Tőke" 2. kötetét kell kiadni[2], és ez nem gyerekjáték. A II. könyvből 4–5 feldolgozás van, s közülük csak az első befejezett, a későbbiek csupán elkezdettek; olyan embernél, mint Marx, aki minden szót gondosan latolgatott, ez sok munkába kerül majd. De kedves nekem ez a munka, hiszen megint együtt vagyok régi bajtársammal.

Az utóbbi napokban leveleket rendeztem, 1842-től 1862-ig. Ismét teljesen elevenen láttam magam előtt a régi időt és hogy mennyit mulattunk ellenfeleinken. Gyakran a könnyem is kicsordult a nevetéstől ezeken a régi históriákon, hiszen a humorunkat sohasem tudták elvenni tőlünk. De van aztán közben sok nagyon komoly dolog is.

Ez maradjon köztünk, nehogy valamit a sajtóba juttass. Ami érett a közlésre, azt időről időre nyilvánosságra hozom a „Sozialdemokrat"-ban.

Bernstein nagyon jól fejlődik, igyekszik tanulni, van benne szellem és nyílt ész, el tudja viselni a kritikát és mentes minden kispolgári erkölcsprédikálástól. De a mi fiaink Németországban szintén valóban pompás fickók, amióta a szocialista-törvény[41] megszabadította őket a „mívelt" uraktól, akik 1878 előtt a maguk tudatlan egyetemi zavarosságával megpróbálták a munkásokat felülről kioktatni; ehhez sajnos túl sok „vezér" is segítő kezet nyújtott. Egészen még nincs félresöpörve ez a rothadt limlom, de a mozgalom mégis megint határozottan forradalmi mederbe terelődött. Éppen ez a pompás a fiainkban, hogy a tömegek sokkal jobbak szinte valamennyi vezetőnél; és most, hogy a szocialista-törvény rákényszeríti a tömegeket, hogy *maguk* csinálják a mozgalmat, a vezetők befolyása pedig a minimumra csökkent, most a mozgalom jobb, mint valaha.

Öreg barátod

F. Engels

18

Engels Ludwig Klopferhoz

Genfbe

London, 1883 május 22.

Kedves Klopfer Úr,

Szívesen segítségére lennék, ha valamiképp tudnék. De nekem *semmilyen* könyvkereskedői vagy irodalmi összeköttetésem nincs Németországban, és nem tudnám, kihez forduljak. A pártnak azonban még van mindenféle folyóirata stb. Németországban, pl. Liebknecht és Kautsky „Neue Zeit"-ja Stuttgartban (Dietz kiadás), oda kellene Önnek Beckertől leveleket kérnie. Ha valamit is lehet tenni Önért, akkor ott, mi itt éppúgy el vagyunk vágva mindentől, mint Ön Genfben.

9-ről kelt levelének genfi postabélyegzője 13-i. Kérem, hogy legalábbis részben ezzel magyarázza válaszom elhúzódását.

Abban a reményben, hogy a fenti úton sikerül célját elérnie, maradok

kész híve

F. Engels

19

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1883 május 22.

Kedves Laurám,

Nem felejtettem el, mint Paul véli, az ötfontos bankjegyét, de minthogy Sam Moore itt volt, egy szabad pillanatom sem jutott arra, hogy elkészítsem és ajánlva feladjam a levelet. Tegnap este Sam visszautazott Manchesterbe és a bankjegy ma elment volna, ha nem fut be Paul levele, melyben megváltoztatja nekem szóló utasításait. Mellékelve a csekk, 10 £.[57]

Így tehát a kedves Paul, mialatt ezt írom, fogoly.[6] Épp most (5,45) tilos látogatókat fogadnia, s így teljes nyugalomban és békében megvitathatja Guesde-del a forradalmi forradalom esélyeit. Vasárnap egy kancsó pompás májusi bólét ürítettünk az egészségére és kívántunk neki sok bátorságot és türelmet.

Nos, sokáig azt hittem, hogy Paul kényszerű elvonultságát talán felhasználod arra, hogy átjöjj Londonba, s nyomban rendelkezésedre bocsátottam volna az egész Regents Park Road 122-őt, de mindannak alapján, amit hallottam, féltem, hogy ilyen javaslattal megsértem valakinek az érzéseit. Még Nim, amikor visszatért, sem ejtett egy szót sem arról, hogy hajlandó lennél fényes ábrázatodat e borús ég alatt mutatni; s amikor Paul azt írta, hogy elvár téged mindennap villásreggelire Sainte Pélagie-ban, minden bátorságom elszállt. Most azonban minden rendben van, s remélem csakhamar hallani fogom tőled, hogy elfogadod a meghívásomat és ezt a helyet legalább egypár hónapra főhadiszállásoddá teszed, ami persze nem zárja ki, hogy kirándulásokat tégy a tengerpartra stb. Ha Paulnak zár és lakat alatt kell lennie, annál indokoltabb, hogy törődj a saját egészségeddel.

Mialatt Sam itt volt, az ő segítségével rájöttünk arra az igen kellemetlen tényre, hogy Szerecsennek sohasem volt joga, s nekünk sincs jogunk arra, hogy a „Tőke" jóvá nem hagyott fordításainak kiadását megakadályozzuk. Ez a jog veszendőbe ment, mihelyt letelt az első év egy fordítás[58] *kezdetének* publikálása nélkül. Így, mivel több fickó fut a mezőny-

ben, cselhez kell folyamodnunk és a még publikálatlan 2. kötetet[2] kell felhasználnunk eszközül, hogy más belátásra térítsük őket.

A 2. kötet szörnyű sok munkát ad majd nekem – legalábbis a II. könyv. Van egy *teljes* szöveg, körülbelül 1868-ból, de csupán piszkozat. Aztán van legalább három, ha nem négy, átdolgozás különböző későbbi időszakokból, de egyik sem teljes. Ugyancsak nagy feladat lesz kiválasztani belőlük egy végleges szöveget! A III. könyv 1869–70 óta teljes és azóta soha hozzá sem nyúlt. De itt, ahol a földjáradékot tárgyalja, össze kell hasonlítanom orosz kivonatait[59] jegyzetek, tények, példák végett. Lehet, hogy még a 3. kötet egy részét is össze tudom állítani az 1858–62-es kéziratból[60] (ennek az eleje megjelent 1859-ben Berlinben[61]), amely mindegyik fejezet végén tartalmazza a benne tárgyalt elméleti pontok kritikai történetét.

Az utóbbi időben a levelezés rendezésével foglalkoztam. Van egy nagy láda, tele igen fontos levelekkel, 1841-től (jobban mondva 1837-től Marx nagyapádtól*) 1862-ig. Majdnem rendezve vannak, de néhány órámba még beletelik majd ennek befejezése. Biztosíthatlak, hogy nagy szórakozás nekem rábukkanni ezekre a régi dolgokra, amelyek legtöbbje engem is éppúgy érint, mint Szerecsent és sokat lehet rajtuk nevetni. Nim segít nekem – szörnyű halom port kell lesöpörni! – és sokszor jót nevetünk a régi időkön. Az 1862 utáni levelezést maga Szerecsen tűrhetően rendezte. De amíg felderítjük e ládákkal, dobozokkal, csomagokkal, könyvekkel stb. tele padlásszoba összes rejtélyeit, némi idő el fog telni. S nekem a 3. kiadás részére a francia fordításból[62] elő kell készítenem különféle kiegészítéseket, amelyeket tudom, hogy Szerecsen beiktatni szándékozott; ennek pedig 3–4 hét alatt meg kell lennie.

Most azonban postazárás van, így mára búcsúzom.

Szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* Heinrich Marx. – *Szerk.*

20

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]83 június 2.

Kedves Laurám,

Mellékelve a kívánt 10 £-es csekk Paul részére. Leveléből ítélve helyzetéhez képest meglehetősen jókedvűnek látszik, de persze a kulcsok és reteszek csikordulása bizony rémes lehet.[6] Mit ér a viszonylagos szabadság nappal, ha éjszakára magánzárkába csukják az embert, hogyan is énekelhetné akkor:

Singet nicht in Trauertönen
Von der Einsamkeit der Nacht,
Denn sie ist, o holde Schönen,
Zur Geselligkeit gemacht.*

Minthogy Paul a német tudását fejleszteni akarja a börtönben, odaadhatod ezt neki fordításra.

Nos időközben a két hősies mártír** bizonyára már elég szépen megnyugodott, s nem gondolod, hogy mondjuk jövő csütörtökön vagy pénteken átjöhetnél ide? A tény az, hogy ma este idevárom Jollymeiert, aki a következő hétfőig, június 11-ig maradhat és nagyon szeretne látni téged. Ezenkívül Tussy igen sokat beszél a jöveteledről és úgy látszik, nagyon szeretné, ha itt lennél és megtanácskozhatná veled, mi történjék a házbeli dolgokkal stb. stb.; az egyedüli felelősség úgy látszik nagy súllyal nehezedik rá. Így az utazásod bizonyos mértékig *üzleti* lenne. Ha jönni akarsz és azonnal értesítesz, postafordultával küldöm a pénzt; hozzátettem volna a mai csekkhez, de az egyenlegem rosszul áll, és jövő héten érkezik pénzem.

Szerecsen iratai között találtam egy egész halom kéziratot, közös munkánkat, 1848 előttről.[64] Ebből egyet-mást nemsokára publikálok.

---

* – Szűnjék már a gyászos ének
Az éj magányárul, ó!
Az éjszaka, drága szépek,
Társas életre való.[63] – *Szerk.*

** Paul Lafargue és Jules Guesde. – *Szerk.*

Van egy, amelyet felolvasok neked, ha itt leszel, pukkadozni fogsz a nevetéstől. Amikor felolvastam Nimnek és Tussynak, Nim így szólt: most tudom, miért nevettek akkor maguk ketten Brüsszelben éjszaka annyira, hogy senki a házban nem tudott emiatt aludni. Pimasz ördögök voltunk akkor, Heine költészete gyermeki ártatlanság a mi prózánkhoz képest.

Kilátás van arra, hogy a „Tőke" fordítását[58] Kegan Paul & Co. adja ki, ők lennének erre a legalkalmasabbak. Tussy meglátogatja őket hétfőn; ha valami reális eredménye lesz, akkor majd együtt odamegyünk. S. Moore fogja fordítani és én ellenőrzöm. Mások is foglalkoznak ezzel a gondolattal, de ha sikerül elintéznünk a dolgot, azok csakhamar kiesnek a mezőnyből. S. Moore itt volt pünkösd hetében, s megállapodásra jutottunk, már ami őt illeti. Ő messze a legjobb erre, kissé nehézkes, de ezen lehet javítani. Roppant hasznos volt számunkra mint jogi tanácsadónk. Csakugyan még írnom kell neki az első postával egy jogi kérdésben.

Pumps nagyon jól van és két kicsinye szintén, a fiú rém nagy és kövér, majdnem akkora, mint a nővére! Legalábbis így mondja a büszke mama. Ha jövő vasárnap (holnaphoz egy hétre) itt leszel, nagy kancsó májusi bólét iszunk; most éppen virágjában van, mármint a szagos müge; két kancsóval ittunk vasárnapokon itt és kettővel Tussynál hétközben, s még bőven maradt moseli bor!

Ha értesítesz, hogy jössz, aznap írok Dublinbe egy láda legjobb és *szuper* minőségű claretért, amelynek majd magunk között csendben a fenekére nézünk.

Paulnak néhány sor megy egy vagy két nap múlva. Addig is szeretettel

barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

21

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]83 június 12[–13].

Kedves Bernstein,

Éjjel fél tizenkettő van, és éppen befejeztem a „Tőke" 3. kiadása 2. ívének revíziós olvasását (nem kis munka), el is küldtem, s így az este hátralevő részét arra akarom felhasználni, hogy legalábbis elkezdjek egy levelet Önnek.

Ami a belső ügyeket illeti, a jegyzőkönyvben[65] már meglehetősen olvastam a sorok között és hamarosan utána Bebeltől is kaptam rövid felvilágosítást. Már régebben megírtam Bebelnek: a szakításnak a jobbszárny e pipogyáival végül be kell következnie, nézetem szerint azonban nekünk nem érdekünk ezt erőltetni mindaddig, amíg nem vagyunk ismét képesek a tömegekkel közvetlenül érintkezni, azaz ameddig a szocialista-törvény[41] fennáll.[66] Ha *rákényszerítenek* minket, akkor gondoskodni kell arról, hogy *ők* lázadjanak fel a pártfegyelem ellen, nem pedig mi, s akkor már most is nyert ügyünk van. És erre lehetne őket késztetni, ha nem akarnak nyugton maradni. Ami Liebknechtet illeti, mindent elkövet majd, hogy a válságot elnapolja, de ha bekövetkezik és ő belátja, hogy már nem halogatható tovább, akkor a helyes ponton fog állni.

Rövidre kell fognom, a teendőm:

1. a hagyatékot rendezni, s itt szinte mindent magamnak kell csinálnom, a régi dolgokat rajtam kívül senki sem ismeri, roppant halom ez, jókora rendetlenségben. Sok minden hiányzik még, számos csomagot és ládát még ki sem nyitottunk!

2. a 3. kiadásról[45] gondoskodni, különböző változtatásokkal és néhány betoldással a francia kiadásból. Emellett korrektúrát olvasni,

3. kihasználni az angol fordítás[58] kiadásának kínálkozó lehetőségét – emiatt ma felkerestem egy itteni nagy kiadót* – és aztán a fordítást magam ellenőrizni (Moore, aki fordítani fogja, kiváló, 26 éve barátunk, de nehézkes),

* Kegan Paul. – *Szerk.*

4. a 2. kötet elejének 3–4 változatát összesíteni és nyomtatásra előkészíteni, emellett az egész 2. kötetet[2] *letisztázni,*

5. időről időre egy hetet Schorlemmerrel mulatozni – tegnap ment vissza Manchesterbe –, mindig hoz munkát magának, de o jerum[67]!

Voilà la vie!*

Az a szamár a „Vossische"-nál (*négyszer* küldték el nekem ezt a micsodát[68]) persze úgy látszik sok bánatot keltett a derék Németországban a bánatos Marx miatt. Talán, ha egyszer nagy kedvemben leszek, rúgok rajta egyet. Ha ezeknek az ökröknek alkalmuk lenne a Szerecsen és köztem folyt levelezést elolvasni, még a szájuk is tátva maradna. Heine költészete gyerekség a mi pimasz kacagó prózánkhoz képest. Dühös lenni tudott a Szerecsen, de a fejét lógatni – soha! Gurultam a nevetéstől, amikor a régi dolgokat újra olvastam. Ez az egyébként történelmileg is figyelemre méltó levelezés, amennyiben hatalmamban áll, a megfelelő kezekbe fog kerülni. Sajnos nekem csak 1849-től vannak meg Marx levelei, de ezek hiánytalanul.

Mellékelten egy rész a „Kommunista Kiáltvány" végének eredeti fogalmazványából, ezt tartsa meg emlékül. A legfelső 2 sor diktálás, Marxné kézírása.[69]

Weerth mellékelt költeményét még idejében elküldtem volna Önnek a tárcához, ha nem úgy intézte volna, hogy levele 12 órányit késett – így meg kellett várnom, kinyomatja-e a tárcát úgy ahogy volt.[70] Persze különben is elhelyezheti. Weerth dolgai, már csak az ünnepélyes Freiligrathtal ellentétben is, mind ironikusak és humorosak. „Komolyságról" [„Ernscht"] itt soha sincsen szó.

Ami a szocialista-törvény eltörlését illeti, Németországban az emberek mindig csak azt látják, ami az orruk előtt van. Amikor III. Sándor a moszkvai proklamációjával éppolyan csalódást keltett Oroszországban, mint IV. Frigyes Vilmos 1840-ben a poroszok körében[71] (és a dolgok ott sokkal égetőbbek), többet tett a szocialista-törvény eltörléséért, mint amennyit az összes Geiserek, Blosok és Tsaik siránkozásaikkal valaha véghezvisznek. Ha egy szép napon szitává lövik, és ez biztosan megesik vele, akkor az egész *belső* Bismarck-rezsim két garast sem ér. Akkor majd más szelek fújnak. Még akkor is, ha csupán az öreg Vilmos [der alte Wilhelm bloss] – nem W. Blosra gondolok – hal meg, szükségszerű változások következnek be. A mai emberek sohasem élték át és nem is tudják elképzelni, mire képes egy megöregedett trónörökös egy időközben forradalmivá vált helyzetben. Méghozzá ilyen ingatag, akarat nélküli tökfilkó, mint a „mi

* – Ilyen az élet! – *Szerk.*

Fritzünk"*. Sőt még az sincs kizárva, hogy az eszeveszett francia kormány nem kerül-e olyan perpatvarba az egész világgal, hogy Párizsban valami erőszakosságot idézzen elő. Tunisz, Egyiptom, Madagaszkár, Tonkin[72] – és most a tetejébe el akarnak vitatni az angoloktól néhány sziklaszigetet a normandiai parton, amelyeknek még 50 lakosuk sincs. Csak azt remélem, hogy Párizsban nem robban ki semmi, mert a tömegek között ott uralkodó butaságot csak az itteni, a londoni múlja még felül.

És emellett a derék Bismarck úgy dolgozik nekünk, mint hat teve. Legújabb elmélete, hogy a birodalmi alkotmány nem egyéb, mint a kormányok szerződése, amelyet bármely napon egy másikkal helyettesíthetnek a Reichstag megkérdezése nélkül, éppen kapóra jön nekünk. Csak próbálja meg. Emellett a nyilvánvaló törekvés a konfliktusra, az ő buta, pökhendi Bödikerjei és Tsai a Reichstagban – mindez a mi malmunkra hajtja a vizet. Persze itt vége a többnyire csak deklamációba (vagy pedig *valóban* forradalmi helyzetbe) illő szólamnak az „egyetlen reakciós tömegről"[73]. Mert hiszen éppen ebben áll a történelem iróniája, amely nekünk dolgozik, hogy ennek a feudális és polgári tömegnek *különböző* elemei a *mi* előnyünkre küszködnek, marakodnak egymással, felfalják egymást, tehát éppen az ellenkezői holmi egyöntetű tömegnek, amiről a mesterlegény azt képzeli, elintézte, ha mindet „reakciósnak" nevezi. Ellenkezőleg. Mindezeknek a különféle gazfickóknak előbb kölcsönösen agyon kell csapniok, teljesen tönkretenniök és blamálniok egymást, s előkészíteniök nekünk a talajt azzal, hogy alkalmatlanságukat, egyik a másik után, bebizonyítják. Az volt Lassalle egyik legnagyobb hibája, hogy a kevéske dialektikát, amit Hegelből megtanult, az agitációban teljességgel elfelejtette. Itt mindig csak az egyik oldalt látta, éppen mint Liebknecht, s minthogy Liebknecht alapokból [Gründen] véletlenül a helyes oldalt látta, a nagy Lassalle-lal szemben végül mégis fölényben volt.

Az egyetlen pech a mostani német burzsoá mozgalomban éppen az, hogy ezek az emberek csak „egyetlen reakciós tömeget" alkotnak, s ennek meg kell szűnnie. Nem juthatunk előre, ameddig a burzsoáziának legalábbis egy része nem tolódik egy *valóságos* mozgalom oldalára – akár belső, akár külső események folytán. Ezért van most elegünk az *eddigi* Bismarck-rezsimből, ezért használhat csak nekünk egy konfliktussal vagy a lemondásával, s ezért lesz itt az ideje annak is, hogy a szocialista-törvény félig vagy egészen forradalmi úton kiküszöböltessék. Valamennyi akörüli vita, hogy vajon csupán a „kis ostromállapottól"[41] szabadulunk-e meg vagy az egész

* Frigyes Vilmos (a későbbi III. Frigyes). – *Szerk.*

törvénytől, vagy pedig a közönséges büntetőtörvényt szigorítják-e meg, úgy tűnik nekem, mint a viták Mária szüzességéről in partu et post partum*. A bel- *és külföld* nagy politikai viszonyai a döntők, ezek pedig változnak, nem maradnak a maiak. Németországban viszont csak azzal az előfeltételezéssel vizsgálják az ügyet, hogy a mai német állapotok *örökösek*. És ezzel párhuzamosan halad az egyetlen reakciós tömeghez kapcsolódó elképzelés: hogy, ha a mostani állapotokat felforgatják, mi kerülünk a kormányrúdhoz. Ez badarság. Egy forradalom hosszadalmas folyamat, v. ö. 1642–46 és 1789–93; és ahhoz, hogy a viszonyok megérjenek számunkra és mi az ő számukra, minden közbenső pártnak sorban hatalomra kell kerülnie és magát blamálnia. És akkor jövünk mi – és talán pillanatnyilag még egyszer elpáholnak minket is. Ámbár a dolog normális lefolyása mellett ezt nemigen tartom lehetségesnek.

Ma elküldtem a *„Volksbuchhandlung, Hottingen-Zürich"*-nek bérmentesítés nélkül a Continental Parcels Express (a német és a svájci csomagposta megfelelője) útján egy csomagot a megrendelt fényképekkel**, számla mellékelve. A pénzből az 1.7 £-et tartsa ott kontón javamra, levonva 4 frankot a küldött príma itókákért, előfizetésekért stb. (ha a maradék visszaszármaztatásakor kényelmesebb lenne valamivel többet vagy kevesebbet számítani, akkor persze all right). Még maradt itt most 500 névjegy nagyságú és 280 kabinetkép, aki először rendel, az kap először. De Önnek Dietzen kívül eddig nincs konkurrense. Hogy mi mindent hárítanak rám, láthatja abból, hogy a fényképek ellenőrzését és átcsomagolását az Ön és Dietz részére ma minden részletében saját kezűleg kellett megcsinálnom, úgyszintén gondoskodnom arról, hogy eljussanak az irodába ($2\,^1/_2$ angol mérföld innen). Így aztán dolgozzon az ember!

Borde általunk évek óta ismert szamár, Marxnál mintegy 100 neki küldött füzete hever felnyitatlanul. Küldje a pokolba.[74]

Svájcba addig nem megyek, amíg a kontinentális utak nem biztonságosabbak. Hiszen az sem bizonyos, hogy Marx ezen a nyáron bántatlanul utazhatott volna Franciaországba vagy Franciaországon keresztül. Ha egyszer kiutasítják az embert, akkor vége, hacsak nem fanyalodik olyan lépésekre, amelyeket én nem tehetek meg. Ezt már ismerem.

Egyébként Ön korántsem untat engem a belső ügyekkel. A külföldön élő sohasem tudhat meg eleget a mindenek ellenére vezető európai munkáspárt ilyen belső harcainak részleteiről. Liebknecht barátunk pedig mindezt

---

* – szülés közben és szülés után – *Szerk.*

** *V. ö. 16. old.* – *Szerk.*

elvből eltitkolja előttem, beszámolói mind rózsapírban, hajnalpírban, égszínkékben és a remény zöld színében virítanak.

A 48-as júniusi csata évfordulójára elküldöm Önnek a „Neue Rheinische Zeitung"-ból Marx cikkét,[75] az egész európai sajtóban egyedül ő fogta pártját a felkelőknek, amikor elbuktak.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

1883 június 13.

Gondolja, hogy időszerű a „Sozialdemokrat" tárcarovatában kinyomatni egy Marxtól és tőlem származó 1847-es *határtalanul* pimasz művet[64], amelyben a most is a Reichstagban ülő „igazi szocialisták" megkapják a magukét? A legpimaszabb, amit német nyelven valaha írtak.

22

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba[76]

122, Regent's Park Road, N.W.
London, 1883 június 19.

Igen Tisztelt Uram,

Nagy örömmel vettem kézhez a szép olasz fordítást, melyet Ön „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" című munkámról készített. Átnéztem és néhány helyen kisebb változtatásokat javasolok, bár némi kétellyel, mert olasz nyelvismeretem hiányos és már nincs gyakorlatom ebben a nyelvben. Remélem, hogy ez utóbbi körülmény ellenére meg fogja érteni az olasz, illetve francia fordítását azoknak a pótlásoknak, melyeket az első német kiadásban eszközöltem és az Ön kéziratának megfelelő helyeire beiktattam.[77]

Mellékelek egy példányt a most megjelent német kiadásból és majd küldök egy másik példányt a 2. kiadásból, mely ez idő szerint sajtó alatt van. Sajnálom, hogy a fordítás nem készülhetett a német szöveg alapján, hiszen az olasz nyelv sokkal jobban illeszkedik a dialektikus kifejezésmódhoz, mint a francia.

Köszönöm szíves ajánlatát, hogy küld nekem néhány példányt a fordításból; hat vagy legföljebb tizenkettő elég lesz.

Kiváló tisztelettel üdvözli

Fed. Engels

Mai postával küldök egy *ajánlott* csomagot,
benne
1. az Ön kéziratát,
2. a német kiadás egy példányát.[78]

Eredeti nyelve: olasz

23

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1883 június 22.

Kedves Bernstein,

Ha Párizsba utazik, akkor egypár napra igazán ide kell jönnie a csatornán át. Az utazás oda és vissza kevesebbe kerül, mint amennyit ez alatt az idő alatt Párizsban elveszteget. A szobája itt már készen áll. Megmutatom akkor Önnek a szóban forgó pimasz kéziratot, meg a többi kéziratot is.[64] Lafargue-né felvilágosítást ad majd Önnek a legjobb utazási módról.

Híve

F. E.

Üdvözlet Liebknechtnek.

24

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1883 június 24.

Kedves Laurám,

Amikor arról beszéltél, hogy tudod, mik voltak szegény Szerecsen szándékai és kívánságai Veveyben, ez többé-kevésbé végrendeleti jellegű intézkedésekkel kapcsolatban történt, ezért természetszerűen arra következtettem, hogy hasonló kérdésekre célzol.[79] S mivel ezek vonatkozhatnak olyan kívánságokra is, hogy mi történjék mamád néhány emléktárgyával stb., könyvekkel és így tovább, és mivel itt mi kénytelenek vagyunk valamiféle döntésre jutni, ezenkívül Tussy úgy látszik húzódozik a felelősségtől, hogy saját belátása szerint cselekedjék, kézenfekvő kötelességemnek véltem, hogy tájékoztassalak, úgy, hogy ha valami közlendőd van, idejében megtehesd.

Szegény Szerecsen halála után kérdésemre Tussy közölte velem, hogy apja azt mondta neki, ő és én vegyük birtokba az összes iratait, s intézzük a kiadását annak, ami kiadandó, kivált a 2. kötetét[2] és a matematikai munkáét[80]. A 3. német kiadás[45] folyamatban van, én azzal is törődöm. Ha pontosan óhajtod tudni Szerecsen szavait, Tussy kétségkívül megmondja neked, ha kéred tőle.

Erről az ügyről beszélgettünk, amikor Paul itt volt, s majdnem biztos vagyok benne, hogy ő tud róla.

Ami az irodalmi végrendelet teljesítői[81] kifejezést illeti, ezért egyedül én vagyok a felelős. Nem tudtam más szót találni akkor, s ha ezzel bármiképp is megbántottalak, alázatosan bocsánatodat kérem.

Hogy maga a rendelkezés miért sért téged, azt nem értem. A munkát *itt a helyszínen* kell elvégezni. A valóságos munka – ezt éppoly jól tudod, mint Tussy – nagyrészt rám hárul majd. De mivel Szerecsennek van egy Londonban élő lánya, csak természetesnek találom, hogy társította hozzám olyan munkára, amelyet el tud végezni. Ha te itt éltél volna és nem Párizsban, mindhármunkat együttesen jelölt volna ki, erre nézve semmi kétségem sincs.

Van azonban az ügynek egy másik oldala is. Az angol törvény szerint (ezt Sam Moore megmagyarázta nekünk) az egyetlen élő személy, aki Szerecsen törvényes képviselője Angliában, az Tussy, vagy helyesebben ő az egyetlen személy, aki törvényes képviselőjévé válhat azáltal, hogy kiváltja a hagyatéki gondnokot kirendelő okiratot. Ezt az Angliában élő legközelebbi rokonnak kell megtennie – Tussynak; hacsak nem utasítja vissza és ajánl valaki mást, akinek szintén az Egyesült Királyságban kell laknia. Úgyhogy a törvény szerint én is ki vagyok rekesztve. Különféle okokból ezt a hagyatéki okiratot ki *kell* váltani.

A tervekről, melyeket Szerecsen veled Veveyben megtárgyalt, nekem persze semmi tudomásom sem volt és csak sajnálom, hogy nem jöttél ide március 14-e óta, akkor tudtunk volna róluk és lehetőleg alkalmazkodtunk volna hozzájuk. De most kérdés, hogy áll a dolog az angol fordítással. Megtudtuk (S. Moore-tól éppúgy, mint Meissnertől), hogy *nincs jogunk* bárkit megakadályozni abban, hogy jóvá nem hagyott fordítást közzétegyen.* Ez a jog a legjobb esetben három évig tart az első kiadás után, s 1870-ben végleg érvényét vesztette. Voltak is itt többen a mezőnyben és egy jó szándékú, de szegény és üzleti érzékkel nem rendelkező kiadó, Reeves, a legkevésbé kívánatos ember valamennyi közül, azt mondta Radfordnak, hogy talált egy fordítót és ki fogja adni a fordítását. Nem volt veszteni való időnk. Kellett találnunk valakit, aki hajlandó és képes erre a munkára – csakis S. Moore-ra gondolhattunk és K. Paul és Társára mint kiadókra. A két fél levelezni kezdett egymással, aztán Tussy elment K. P.-hoz, utána én is. Megállapodás nem történt, de igen valószínű, hogy valamilyen megegyezésre fogunk jutni. A kérdés az, vajon te, a megváltozott körülmények között, elvállalnád-e a fordítás elkészítését és köteleznéd-e magad adott határidőre, mondjuk 6 hónapra?

Ami az Internacionálé történetét illeti, én, ami *engem* illet, készséggel hajlandó vagyok arra, hogy az Internacionálére vonatkozó minden iratot stb. átadjunk neked arra a célra. De az volt a tervem, hogy megírjam Szerecsen teljes életrajzát, s ha elviszed ezeket az iratokat, akkor a tervem dugába dől. Szerecsen élete az Internacionálé nélkül olyan briliánsgyűrű lenne, melyből a briliánskő kitört.

Tussynak nem szóltam semmit a leveledről, mert nem akarok semmi módon sem beavatkozni két nővér viszonyába. Ezért, ha magyarázatot kívánsz tőle, kérlek írj közvetlenül neki. De azt hiszem, a legjobban tennéd, ha átjönnél és kölcsönösen tisztáznátok a dolgot. Tudod jól, hogy nekem

* *V. ö. 29–30. old. – Szerk.*

minden vágyam a kívánságaidat lehetőleg és minden tekintetben teljesíteni. És ugyanígy állok Tussyval. Ha azt akarod, hogy neved a közös munkán együtt szerepeljen a miénkkel, s ha osztozni akarsz ebben a munkában és megtaláljuk a módját, hogyan, én a magam részéről csak örülni fogok ennek. Amúgy is elég gyakran lesz szükségünk a segítségedre felvilágosítás stb. céljából, s mi sem gördítene nagyobb akadályokat utunkba, mint új nézeteltérés közted és Tussy között. Amit mi valamennyien szeretnénk véghezvinni, az Szerecsen emlékének méltó monumentuma, ennek pedig első fázisa posztumusz munkáinak kiadása lesz és kell hogy legyen. Járuljunk tehát hozzá valamennyien tőlünk telhetően e cél eléréséhez.

Az egyetlen ember, akivel beszéltem erről a kérdésről, az Nim, és ő teljesen egyetért fönti véleményemmel.

Ami két mártírunkat* illeti, ők úgy látszik elég jól vannak és elégedettek, sőt mintha félnének attól, hogy Grévy július 14-én véget vet börtönüdvösségüknek[6]. Szép kis ítéletet kapott Louise Michel![82] Szerencsére senki sem tudja, ki fog kormányozni Franciaországban néhány év múlva. Egy bomba III. Sándor lába közé, s Európa és Ázsia minden börtönkapuja kitárul, kivéve – az írekét.

Most be kell fejeznem. El kell olvasnom a 3. kiadás 4. korrektúraívét, amely szombaton** érkezett ide és nekem 48 órán belül vissza kell küldenem. Azután a 3. kiadáshoz szükséges változtatásokon kell dolgoznom (a 404. oldalig kész), részben egy Marx megjegyzéseivel ellátott példány, részben a francia kiadás alapján; ezt gyorsan meg kell csinálnom, nehogy ürügyet adjak a halogatásra. Így mára ennyi.

Mindig szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* P. Lafargue és J. Guesde. – *Szerk.*
** Jún. 23. – *Szerk.*

25

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]83 június 29.

Kedves Sorge,

Esti munkámat egy látogatás elrontotta, s így akad némi szabad időm, hogy neked írjak.

Marxnak H. George-ról szóló kritikája, amelyet elküldött neked, tárgyilag olyan mestermű és stilárisan annyira egyöntetű, hogy kár lenne a Marx példányában található össze nem függő, angolul írt széljegyzetek hozzávegyítésével gyengíteni.[31] Ezek még mindig megmaradnak esetleges későbbi felhasználásra. Az egész hozzád szóló levelet Marx úgy írta – mint ilyen alkalmakkor többnyire tette –, hogy tekintettel volt későbbi szó szerinti megjelentetésére. Nem követsz el tehát semmiféle indiszkréciót, ha kinyomatod. Ha angolul, akkor én fordítom le neked, mert a „Kiáltvány" fordítása megint megmutatta, hogy ott úgy látszik senki sem akad, aki legalábbis a *mi* németségünket irodalmilag és nyelvtanilag helyes angolságra át tudja ültetni.[83] Ehhez írói gyakorlat kell mindkét nyelvben, mégpedig gyakorlat nemcsak a napisajtóban. A „Kiáltvány" lefordítása istentelenül nehéz, az orosz átültetések[84] még messze a legjobbak azok közül, amelyeket láttam.

A „Tőke" 3. kiadása pokoli munkát ró rám. Van egy példányunk, amelyben Marx megjelöli a francia kiadás alapján végrehajtandó változtatásokat és betoldásokat, de ezt az aprólékos munkát egészében még el kell végezni.[62] A „Felhalmozás"-ig elkészültem, itt azonban az egész elméleti résznek majdnem teljes átdolgozásáról van szó. Ehhez járul a felelősség. A francia fordítás ugyanis részben ellaposítása a németnek, és németül Marx sohasem írt volna így. Ráadásul a kiadó sürget.

Amíg ezzel készen nem vagyok, nem gondolhatok arra, hogy hozzáfogjak a 2. kötethez[2]. Az elejéből legalább 4 feldolgozás van, annyiszor kezdett neki Marx, de a végleges szerkesztésben mindannyiszor megakadályozta betegsége. Hogyan fog egybevágni az 1878-ból keltezett utolsó változat

elrendezése és vége az 1870 előttről származó első változattal, még nem tudom megmondani.

Az 1848 előtti időből szinte minden meg van mentve. Nemcsak az általa és általam akkoriban kidolgozott kéziratok szinte teljes egészükben (már amit az egerek nem rágtak szét), hanem a levelezés is. Természetesen 1849-től is minden komplett, sőt 1862-től még némiképp rendezett is. Úgyszintén igen terjedelmes írásbeli anyag van az Internacionáléról, azt hiszem, elegendő ennek egész történetéhez, de még nem tudtam tüzetesebben megnézni.

Matematikai munkákból is van itt 3–4 füzet, Adolphodnak* egyszer megmutattam egy példát arra, hogy Marx a differenciálszámítást milyen új indokolással támasztja alá.[80]

Ha nem lett volna a nagy tömeg amerikai és orosz anyag (csak orosz statisztikából több mint 2 köbméter könyv), a 2. kötet már rég ki lenne nyomva. Ezek a részlettanulmányok éveken át feltartóztatták. Mint mindig, mindennek a teljes anyagot kellett volna tartalmaznia a mai napig, és most mindez semmivé lett, kivéve kivonatait, amelyekben remélhetőleg szokása szerint sok bíráló – a 2. kötet jegyzeteihez felhasználható – széljegyzet van.

A képek itt vannak**, mihelyt időhöz jutok becsomagolásukra, elküldöm őket neked. De hogyan? Nyomtatványként nem engedélyeznek erős csomagolást, csomagposta még nincs, s egy ilyen kis csomagot csomagügynökséggel küldeni iszonyú pénzbe kerül. Talán tudsz tanácsot adni, mi a legjobb módja.

A harmadik kiadásból már 5 ív utolsó levonatot olvastam, emberünk megígérte, hogy 3 ívet szállít hetenként.

Barátod
F. Engels

Most lehetetlen időt szakítanom arra, hogy Hepnerkének a sok hosszú levelére válaszoljak. Beszámolói mindig érdekelnek, bár sok a személyes pletyka köztük és az újonnan bevándoroltak fölényességével ír. Egyelőre tehát ki kell mentened engem nála.

Sevics „méltóságteljesen" válaszolt nekem és sajnálja, hogy „kicsinyes" vagyok.*** A méltóság jól áll neki. Választ nem kap.

---

* Ifj. Adolph Sorge. – *Szerk.*

** *V. ö. 21. old.* – *Szerk.*

*** *V. ö. 14., 96. old.* – *Szerk.*

Éppígy Most sem, akinek persze mindent el kell ismernie, amit állítottam*, és éppen ezért dühöng annyira. Azt hiszem Amerikában, a szekták országában követőkre talál és egy időre zavart kelt majd. De hiszen épp ez az amerikai mozgalom jellege, hogy minden tévedésen gyakorlatilag át kell esnie. Ha az amerikai tetterő és elevenség mögött európai elméleti tisztaság állna, 10 év alatt el lenne intézve nálatok a dolog. Ámde ez történelmileg lehetetlen.

* *V. ö. 10. old. – Szerk.*

26

Engels Gabriel Deville-hez

Párizsba

122, Regent's Park Road, N.W.
London, [18]83 augusztus 12.

Kedves Deville Polgártárs,

Köszönettel megkaptam levelét és kéziratát.[85] Jövő héten elutazom Londonból egy tengeri fürdőhelyre[86]; ott lesz időm, hogy foglalkozzam az Ön munkájával, amelyet majd a lehető leghamarabb visszaküldök.

Kézirata kedvező időpontban érkezett: éppen tegnap fejeztem be a „Tőke" 3. német kiadásának végső szerkesztését, s elhatároztam, hogy amint visszajövök a tengerpartról, hozzálátok a 2. kötet[2] szerkesztéséhez. Műve tehát éppen abban a pillanatban futott be, amikor van némi közbenső szabad időm.

Azt a részt, amelyet annak idején Marxnak elküldött, olvastam; nagyon világosnak és nagyon helyesnek láttam. És minthogy a munka legnehezebb részét foglalta magában, nem kell tartani attól, hogy a többi részben félreértések lesznek.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

27

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

4, Cavendish Place,
Eastbourne, 1883 aug. 19.

Kedves Laurám,

Végre kiszabadultam Londonból.[86] Mihelyt utam tisztázódott, elküldtem Percyt (szerdán*) ide, hogy nézzen lakás után. Jól látta el a dolgát és kitűnő szállást talált, nem minden nehézség nélkül. Két háznyira a sétánytól, szemben a mólóval, csinos szobák, csak annyi napfény, amennyi kívánatos, szép kilátás a tengerre, jó konyha; az egyetlen, ami miatt búsulunk, az, hogy nem lehetett időbelileg úgy intézni, hogy velünk jöhess. Pénteken érkeztünk ide, Pumps, a bébik és a gyermeklány, Nim, Jollymeier (aki megint egy kissé gyengélkedett, de itt rögtön összeszedte magát és nemsokára elhagy minket) meg jómagam. Elsőrendű skót köd az érkezéskor, záporeső kis szünetekkel egész éjszaka, igazán biztató! De másnap pompás volt, úgyhogy sétálhattunk a fák alatt és megmutathattuk Nimnek egy kicsit a helységet. Ma, vasárnap, derült reggel, de kezd ködösödni; szóval vállalnunk kell a kockázatot, de mindenesetre eddig a hely egész másképpen fest, mint abban az esős időben, amikor legutóbb itt voltam.[87] Rengeteget építettek azóta, a város lakónegyede mintegy a kétszeresére nőtt, Beachy Head felé az összes földeket és a lejtő jókora részét beépítették. A pilseni sör közkeletű és még jobb, mint Londonban. Nim és Pumps úgy látják, hogy itt minden olcsóbb és jobb, mint otthon.

Emily Rosher kis koraszülöttje tegnap egy hete meghalt, a legjobb, amit tehetett.

Deville-nek azonnal írtam, közölve, hogy kézirata[85] megérkezett.** Ugyanakkor vagy kissé később megkaptam Sam Moore fordítását is[58] – így bőven lesz mit tennem itt amellett, hogy le kell dolgoznom roppant levelezési hátralékomat.

---

* Aug. 15. – *Szerk.*

** *V. ö. 46. old.* – *Szerk.*

A fürdőhely igen zsúfolt, de az emberek viselkedése úgy látszik nagyobb mértékben „szabad és fesztelen", mint régebben. A cilinder még vasárnap délelőtt is igen gyéren szerepel és szinte mindenütt „sportos" öltözékben lófrálnak.

Épp most az egész társaság megint betódul, szörnyen szomjasan, Jollymeiernek meg kell nyitni a pilsenit, s megértheted, hogy hasztalanul küzdök a nehézségek ellen, amelyek rám zúdulnak és megakadályozzák nemcsak a racionális, hanem még az irracionális levelezést is. A második üveget épp most nyitották ki, a kislány felmászott az ölembe, úgyhogy kétségbeesetten feladom a küzdelmet. Az egész kolónia legszívélyesebb üdvözletét küldi neked és Paulnak, akinek a fél-idejét holnapután ünnepelni fogjuk egy külön adag pilsenivel.[6]

Nim azt kívánja neked, szó szerint, „bízzál az ő szerencséjében, mert reméli, hogy az mihamar beköszönt".[88]

S így, kedves Laura, maradok a legnagyobb szeretettel

barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

28

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

[Eastbourne, 18]83 aug. 21.

Kedves Liebknecht,

Leveledet[89] a 3. kiadás[45] zárómunkálatai miatt félretettem, azután pedig áttelepedtem ide:

4, Cavendish Place, Eastbourne, Anglia, ahol kb. szept. 12-ig szándékszom maradni.[86]

Marxné 81 dec. 2-án halt meg; Jenny 83 jan. 11-én*. Mindkettőről volt megemlékezés a „Sozialdemokrat"-ban.

A párizsi „Vorwärts!" kis lapocska volt, amelynek most több fontosságot tulajdonítanak, mint megilleti, szörnyen laza szerkesztőség volt. Marxnak főleg arra volt gondja, hogy a szerkesztőség helyes vágányon maradjon, néha írt is polemikus cikkeket és jegyzeteket a poroszok ellen. Heine elküldte Hamburgból a „Wintermärchen" kefelevonatainak egy részét Marxnak, hogy nyomassa ki a „Vorwärts"-ben, még mielőtt a könyv Németországban megjelenik.[90]

Minthogy egyáltalában csak kevés számát láttam és nem sokáig élt a lapocska, nem tudok veled semmi pontosabbat közölni.

A „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ba Marx meglehetősen sokat írt, a többi között Heinzen elleni polémiát.

Bebel levelét rendben megkaptam, majd innen válaszolok rá,** túl sok munkám miatt kénytelen voltam minden más levelezéssel együtt félretenni. Mondd meg Bebelnek, hogy Schorlemmer, aki itt van, ezekben a napokban Darmstadtba megy és ott kb. szept. közepéig marad. Schorlemmer kéreti, hogy ha addig Bebel arrafelé jár, tudassa vele ezt (prof. Schorlemmer, Darmstadt címként elegendő), és hogy ő hol találkozhat Bebellel, akkor minden tőle telhetőt megtesz, hogy felkeresse.

Ma ülte le Lafargue a fél-idejét.[6]

Barátod

F. E.

---

* *A kéziratban, hibásan*: 9-én – *Szerk.*

** *V. ö. 54–56. old.* – *Szerk.*

29

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

4, Cavendish Place, Eastbourne
Anglia, 1883 augusztus 22.

Tisztelt Polgártárs,

Elnézését kérem, hogy VI. 25-i levelére és VII. 30-i lapjára ilyen késve válaszolok.[91] Minthogy a „*Tőke*" 3. német kiadásának szerkesztését rövid idő alatt be kellett fejeznem, kénytelen voltam minden levelezést felfüggeszteni.

Nem ismerem eléggé Ahn módszerét, s a szótár, melyet Ön említ, teljesen ismeretlen számomra. Nyelvtanulásnál mindig az alábbi módszert követtem: nem foglalkoztam nyelvtannal (kivéve a deklinációt és a konjugációt, valamint a névmásokat) és olvastam, szótárral, a legnehezebb klaszszikus szerzőt, akit csak találhattam. Így az olaszt Dante, Petrarca és Ariosto olvasásával kezdtem, a spanyolt Cervantes és Calderón műveivel, az oroszt Puskinnal. Azután olvastam újságokat stb. Ami a németet illeti, azt hiszem Goethe „Faust"-jának első részét ajánlhatnám; nagyrészt népies stílusban íródott, s azok a dolgok, melyeket Ön nehéznek találna, magyarázat nélkül egy német olvasónak ugyanilyen nehézséget okozhatnak.

Marx stb. művei ügyében fordulhatna a „*Sozialdemokrat*" szerkesztőségéhez, Hottingen-Zürich, Svájc; ez a német munkáspárt hivatalos orgánuma.

Köszönöm a fordítás példányait,* rendben megkaptam őket, szintúgy a kedves fényképét, melyért cserében mellékelem az enyémet.

Teljes tisztelettel köszönti

F. Engels

A használt londoni cím helyes; néhány hetet itt töltök a tenger mellett.[86]

Eredeti nyelve: olasz

* *V. ö. 38. old. – Szerk.*

30

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]83 aug. 27.

Kedves Bernstein,

Mellékelten 4 £-ről szóló postautalvány az öreg Becker számára. Még mindig remélem, hogy a családja, mint nem első ízben, eltúlozza a hírt. De persze Becker nagyon öreg, sok mindenen ment keresztül és Lafarguené azt mondta nekem, hogy a hágai erőteljes megjelenéséhez képest tavaly Genfben jócskán megöregedettnek látszott.[92]

Sokat ma sem írhatok. A posta délben 1 órakor indul innen, és itt fekszik mellettem korrigálásra a „Tőke" 19. íve,[45] melyet még szintén el kell küldenem.

Nagyon köszönöm javaslatát Kaler-Reinthallal kapcsolatban[93], de sajnos nem tudom hasznát venni. Apróságok kivételével valamennyi extra munkám olyan természetű, hogy *magamnak* kell elintéznem. És amit éppenséggel áthárithatnék másra, azt is csak olyan emberre, aki folyékonyan beszél angolul, pontosan ismeri Londont és az itteni körülményeket és megtakaríthatna nekem futkosásokat.

Kb. szept. 12-ig maradok itt, addig a fenti cím jó, aztán megint London.[86]

Itt a korrektúrán és a hátralékos levelezésen kívül teendőim: 1. Deville kézirata, a „*Tőke*" francia népszerűsítése[85], 2. az angol fordítás[58] kéziratának egy része, mindkettő erősen átnézésre szorul. Láthatja, itt sincs nyugalmam. Szerencsére közvetlenül a tenger mellett lakom és a nyitott ablaknál ülök, amelyen beáramlik a tengeri levegő.

Igen fájlaltam, hogy nem jött ide. Volna egy s más megbeszélnivalóm Önnel. Mindenesetre fel kell készülni arra, hogy Marx hagyatékának egy *része* csak külföldön jelenhet meg*, és erről csakis Ön tud nekem hasznavehetőt mondani vagy javasolni; ezt azonban szóbelileg kell megtárgyalni, a levelezésnek vége-hossza nem lenne. De kérem, hogy erről semmit se

* *V. ö. 20. old. – Szerk.*

szóljon, nehogy az ottani nyomda emberei hiú reményeket tápláljanak; tapasztalataim a pártnyomdákkal olyanok, hogy *nagyon meggondolnám*, mielőtt valamelyikre nagyobb és fontos munkát bíznék.

A postautalványt itt tartom, mert kifejezetten az a megjegyzés áll rajta, hogy a címzett nem használhatja fel semmire. Az Ön címét emlékezetből adtam meg: 137, Alte Landstrasse, Riesbach; ha helytelen, kérem a zürichi *fő*postahivatalban helyesbíteni.

A pimasz kéziratra vonatkozó javaslat inkább csak rossz tréfa volt.* A szocialista-törvény[41] idején, és ameddig a „Sozialdemokrat" az egyedül lehetséges sajtóorgánum, semmi áron sem szabad ilyen mellékes pontok miatt a viszály almáját dobni a pártba, márpedig ez történne, ha ebből a pontból „elvi kérdést" akarnánk csinálni.

Úgy tűnik nekem, hogy a „köztársaság", különösen a franciaországi köztársaság tárgyalásakor a „Sozialdemokrat"-ban nem domborodik ki elég világosan a fő nézőpont[94]; tudniillik a következő:

A proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharcban a bonapartista monarchia (amelynek jellegzetességeit Marx a „Brumaire tizennyolcadikája"-ban[95] fejtette ki, én pedig a „Lakáskérdés" II.-ben[96] és másutt) hasonló szerepet játszik, mint a feudalizmus és a burzsoázia közötti harcban a régi abszolút monarchia. De ahogyan ez a harc nem volt végigküzdhető a régi abszolút monarchia alatt, hanem csak az alkotmányos monarchiában (Anglia, Franciaország 1789–92 és 1815–30), úgy a burzsoázia és a proletariátus közötti harc csak a köztársaságban küzdhető végig. Amikor tehát kedvező körülmények és forradalmi előtörténetük hozzásegítették a franciákat Bonaparte** megbuktatásához és a polgári köztársasághoz, akkor a franciáknak velünk szemben, akik a félfeudalizmus és a bonapartizmus egyvelegében rekedtünk, megvan az az előnyük, hogy ők már rendelkeznek a formával, amelyben a harcot végig kell harcolni, s amelyet nekünk először még *meg* kell *hódítanunk*. Politikailag egy egész szakasszal járnak előttünk. Monarchista restaurációnak Franciaországban tehát szükségszerűen az lenne a következménye, hogy újra napirendre kerülne a harc a *polgári* köztársaság helyreállításáért; ezzel szemben a köztársaság fennmaradása a proletariátus és a burzsoázia *közvetlen*, leplezetlen osztályharcának a válságig fokozódó éleződését jelenti.

Nálunk a forradalom első, közvetlen eredménye *formailag* szintén nem lehet más és nem *kell* hogy más legyen, mint a *polgári* köztársaság. Ez azon-

* *V. ö. 37. old. – Szerk.*

** III. Napóleon. – *Szerk.*

ban itt csak rövid átmeneti mozzanat, mert szerencsére nincsen tiszta republikánus polgári pártunk. A polgári köztársaság, talán a haladópárttal[97] az élén, nekünk mindenekelőtt arra szolgál, hogy *meghódítsuk a munkások nagy tömegeit a forradalmi szocializmusnak*, amit egy-két év alatt elintézünk, és hogy minden középpárt, amely kívülünk még számba jöhet, alaposan lejárassa és tönkretegye magát. Csak ezután kerülhetünk sorra sikerrel mi.

A németek nagy hibája, hogy a forradalmat egyik napról a másikra elintézhető valaminek képzelik. Valójában az a tömegek több éves fejlődési folyamata, meggyorsító körülmények között. Minden egyik napról a másikra elintézett forradalom csak egy már eleve reménytelen helyzetű reakcióval végzett (1830), vagy közvetlenül az ellenkezőjére vezetett annak, amire törekedett (1848, Franciaország).

Híve
F. E.

Mit szól a következőkhöz:

„A »*Rheinische Zeitung*« 1849 május 19-i utolsó, úgynevezett *vörös számát* (harmadik kiadás), amely az élén a »*Neue Rheinische Zeitung*« F. Freiligrath írta búcsúszavát tette közzé, a rendőrség a napokban itt ismét elkobozta. Egy régiségkereskedő a demokrácia akkori orgánumának ezt a záró- és búcsúszámát egy csomó példányban makulatúraként megvette és darabonként 10 pfennigért árusította. A rendőrség az ügynek a kereskedőnél még található lapok elkobzásával véget vetett. Ha az elkobzás arra való tekintettel történt, hogy a lap egész nyomorúságos halványpiros nyomása árthat az olvasók szemének, akkor a közönség köszönetet mondhat a rendőrségnek; a szöveg ma már aligha kavarná fel bármiképp is valakinek a kedélyét."[98]

31

Engels August Bebelhez

a Lipcse melletti Borsdorfba

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]83 aug. 30.

Kedves Bebel,

Felhasználom a pillanatnyi nyugalmat, hogy írjak neked. Londonban a sok munka, itt a sok háborgatás (3 felnőtt és 2 kicsi gyerek egy szobában!), és ráadásul a korrektúra[45], a „Tőke" egy angol próbafordításának és egy francia népszerűsítésének[85] az átnézése, hát írj így levelet!

A 3. kiadást, amely jócskán tartalmaz betoldásokat, a 21. ívig korrigáltam, a könyv ez év végéig megjelenik. Mihelyt visszaérkezem, komolyan nekifogok a 2. kötetnek[2], és az pokoli munka lesz. Teljesen kidolgozott részek mellett más részek merőben vázlatosak; mintegy 2 fejezet kivételével az egész – piszkozat. A bizonyító idézetek rendezetlenek, halomba összehányva, s pusztán későbbi kiválogatás céljából összegyűjtve. Ráadásul a kézírás, amelyet éppenséggel csak *én* tudok – méghozzá fáradsággal – olvasni. Azt kérded, hogyan történhetett, hogy éppen előttem titkolta, hol tart a dologgal? Nagyon egyszerű: ha tudtam volna róla, se nappal, se éjjel nem hagyok neki nyugtot, amíg teljesen el nem készül és ki nincs nyomva. És ezt Marx jobban tudta, mint bárki más; amellett tudta, hogy a kéziratot a legrosszabb, most bekövetkezett esetben ki tudom adni az ő szellemében, amit meg is mondott Tussynak.[99]

Ami a fényképet illeti, a fej egészen kitűnő. Marx tartása kényszeredett, mint minden fényképén, rossz „modell" volt. Azt nem találom, hogy valami kihívó van benne, de a tartás merevsége miatt nekem is kedvesebb a kis kép, mint a nagy.

A hamburgi választás[100] külföldön is nagy szenzációt keltett. De embereink magatartása is több mint mintaszerű. Ilyen szívósság, kitartás, rugalmasság, talpraesettség és ilyen, a győzelem tudatától áthatott humor a német jelen kis és nagy nyomorúságai elleni harcban, példa nélkül áll az újabb német történelemben. Különösen pompásan emelkedik ki a német társadalom összes többi osztályának korrupciójával, lagymatagságával és általá-

nos demoralizálódásával szemben. Abban a mértékben, amelyben ezek bebizonyítják képtelenségüket az uralomra, ugyanabban a mértékben lép ragyogóan előtérbe a német proletariátus uralomra hivatottsága, képessége az egész régi szenny felforgatására.

Bismarck „hideg zuhanyának Párizsra irányított vízsugarai"[101] még a francia burzsoák szemében is nevetségesek lesznek. Még egy olyan buta lap, mint a „Soir"[102] is felfedezte, hogy csak arról van szó, szavazzanak meg a Reichstagban újabb pénzt katonákra (ezúttal tábori tüzérségre). Ami Bismarck szövetségeit illeti (egészen Szerbiáig, Romániáig, sőt most Spanyolországig csúszott le[103]), mindezek kártyavárak, amelyeket egy szélfuvalom felborít. Ha szerencséje van, nincsen rájuk szüksége, ha peche van, akkor benne hagyják a szarban. Minél nagyobb gazfickó valaki, annál inkább hisz a többiek becsületességében és ezen végül tönkremegy. Idáig aligha juthat Bismarck a külpolitikában, mert a franciák nem teszik meg neki a szívességet, hogy belekössenek. Csak a cár uraság* próbálkozhatna kétségbeesésében ilyesmivel és eközben kitörné a nyakát. De remélhetőleg már előbb kitöri a nyakát odahaza.

A londoni Demokrata Föderáció kiáltványát[104] mintegy 20–30 kis egylet bocsátotta ki, ezek legalább 20 év óta különböző néven (mindig ugyanazok az emberek) mindig újra meg újra, mindig ugyanazzal a sikertelenséggel igyekeznek fontoskodni. A fontos csak az, hogy most végre kénytelenek a mi elméletünket, amely nekik az Internacionálé idején kívülről oktrojáltnak tűnt, nyíltan a sajátjukként proklamálni; és hogy az utóbbi időben egy csomó fiatal elme bukkant elő a burzsoázia soraiból, akik, az angol munkások szégyenére meg kell mondani, jobban felfogják és szenvedélyesebben megfogják a dolgokat, mint a munkások. Mert még a Demokrata Föderációban is többnyire csak berzenkedve és felszínesen fogadják el a munkások az új programot. A Demokrata Föderáció vezére, Hyndman, ex-konzervatív és bőszen soviniszta történető, de nem buta; Marxszal szemben (akinek R. Meyer mutatta be) meglehetősen hitványul viselkedett, s ezért mi megszakítottuk vele a személyes érintkezést.[105] A világért se hidd el, hogy itt valóban proletármozgalomról van szó. Tudom, Liebknecht szeretné ezt önmagával és az egész világgal elhitetni, de nem ez a helyzet. A most tevékenykedő elemek fontossá lehetnek, amióta elméleti programunkat elfogadták, s ezzel bázisra tettek szert; ámde csak akkor, ha itt spontán mozgalom tör ki a munkások között és sikerül nekik úrrá lenni fölötte. Addig csak magányos elmék maradnak, akik mögött zavaros szekták egyvelege

* III. Sándor. – *Szerk.*

áll, a 40-es évek nagy mozgalmának[106] maradványai, és semmi több. És valóban általános munkásmozgalom itt – valami váratlantól eltekintve – csak akkor jön létre, ha a munkások megérzik majd, hogy Anglia világmonopóliuma megtört. A világpiac uralmában való részvétel volt és maradt a gazdasági alapja annak, hogy az angol munkások politikailag nullák. E monopólium gazdasági kiaknázásában a burzsoázia uszálya lévén, de előnyeiben mégis részesülve, természetszerűen politikai uszályát képezik a „Nagy Liberális Pártnak", amely másrészt kicsinyben udvarol nekik, a trade-unionokat és a sztrájkokat jogos tényezőknek ismeri el, feladta a korlátlan munkanapért folytatott harcot és a jobb módú munkások zömének megadta a szavazati jogot. De üssön csak Amerika és a többi ipari ország egyesült konkurrenciája kellő rést ezen a monopóliumon (és vasban ez már erősen közeleg, pamutban sajnos még nem), akkor meglátod, mi lesz itt.

Liebknechttel üzentem neked*, hogy ha szept. 12-ig esetleg Darmstadt közelébe kerülsz, tudasd ezt Schorlemmerrel, aki ott tartózkodik, hogy valahol a környéken felkereshessen téged. Most már nyilván késő. Üdvözlet Liebknechtnek.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 49. old. – Szerk.*

32

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]83 szept. 18.

Kedves Kautsky Úr,

Ami a Geiser-históriát illeti, még nem tartom időszerűnek, hogy én ebbe beavatkozzam.[107] Először jobban bele kell hajszolniok magukat ezeknek az embereknek a nyilvánosság előtt. A kis röplap és a megfeneklett javaslat a munkához való jogra nem elegendő; még többel kell kirukkolniok, hogy alaposan fülön csíphessük őket és ne vághassák ki magukat hazugsággal, hamis kibúvókkal. Nagyon hasznos lesz azonban, ha Ön ilyen vonatkozású anyagot gyűjt, eljön a pillanat, amikor le kell csapni ezekre az urakra. – Egyelőre nem sürgős. Bebel és a „Sozialdemokrat" mögött, hiszen ezt éppen Ön mondja, ott állnak a tömegek, és hát az ellenméreg is kéznél van. Hogy Önnek abban a kis sváb fészekben sokat kell szenvednie ettől a fajtától, nagyon is elhiszem, de hiszen Stuckert* és München a legrosszabb helyek Németországban. Azután meg valóban nincs időm, hogy olyan polémiába bocsátkozzam, amely sok fáradságot és munkát követelne. Csak ha *muszáj* – akkor igen! A röplapot mellékelten visszaküldöm.

A házassági cikkekbe megint csak időhiányból nem tudok részletesen belebocsátkozni.[108] Mindenesetre az eredeti nemi közösség olyan régen volt, s a tovább- vagy visszafejlődés annyira elfedi, hogy ma már sehol sem várhatók példák hamisítatlan formában. De minden későbbi forma erre az ősalapra vezet vissza. Annyit biztosnak tartok, hogy ameddig a féltékenységi elemet mint *társadalmilag meghatározót* (az őskorban) egészen el nem ejti, addig nem ábrázolhatja helyesen a fejlődést.

Egyáltalában mindezekben a tudományos vizsgálódásokban, amelyek ilyen tág területet és ilyen nagy tömegű anyagot ölelnek fel, valódi teljesítmény csak sokéves tanulmányozás révén lehetséges. Egyes új és helyes szempontok már inkább adódnak, s ilyenek persze az Ön cikkeiben is találhatók; de az egészet áttekinteni és újra rendezni csak akkor lehet, ha már

* Stuttgart. – *Szerk.*

kimerítettük. Különben az olyan könyvek, mint a „Tőke", sokkal nagyobb számban akadnának. Ezért örvendek, látva, hogy olyan témákra lelt – az azonnali írói feldolgozás számára –, mint a bibliai őstörténet és a gyarmatosítás,[109] amelyekben a részletek kevésbé kimerítő tanulmányozása esetén is még mindig teljesíthet valamit az ember, és amelyekben emellett még aktuálisan is hat. A gyarmatosításról szóló cikk nagyon tetszett nekem. Sajnos, Önnek többnyire csak német anyaga van, amely szokás szerint tompa színekkel ecsetel, nem vet éles fényt a trópusokon folyó gyarmatosításra, és nem mutat rá a legújabb módozatra. Ez a módozat a tőzsdeszédelgés érdekében való gyarmatosítás, melyet Franciaország jelenleg közvetlenül és leplezetlenül űz Tuniszban és Tonkinban[72]. A csendes-óceáni rabszolgakereskedelemre íme egy újabb csattanós példa: Új-Guineának stb. Queensland által megkísérelt annexiója egyenesen a rabszolgakereskedelemre volt kalkulálva. Majdnem ugyanazon a napon, amelyen az annektáló expedíció útnak indult Új-Guineába, indult el egy queenslandi hajó, a „Fanny", Új-Guinea és a tőle keletre levő szigetek felé azért, hogy *labourt** zsákmányoljon, de sebesültekkel és a harc egyéb kellemetlen nyomaival, labour *nélkül* tért vissza. A „Daily News"[110] beszámol erről és egy vezércikkben megjegyzi, hogy az angolok aligha vethetnek a franciák szemére ilyesfajta üzelmeket, amíg ők ugyanezt teszik! (Szept. elején.)[111]

A múlt héten Nottinghamban ülésező trade-union-kongresszus Adam Weiler javaslatát, hogy szorgalmazzanak nemzetközi gyári törvényhozást, Broadhurst „munkás" parlamenti képviselő indítványára 26 szavazattal 2 ellenében elvetette.[112] Íme Liebknecht annyit dicsőített trade-unionjai![113]

Miért nem ír többé Fritz Denhardt a „Neue Zeit"-ba?[114] Igen ügyesen és mulatságosan írt. Magának a folyóiratnak természetesen szörnyű nehézségekkel kell küszködnie: az itt előírt öncenzúra ezerszer rosszabb, mint a régi hivatalos cenzúra volt. Önnek még különböző furcsa munkatársai vannak, és bizonyára saját maga is elég gyakran sóvárog jobbakra. Mindenesetre az az előnye megvan a dolognak az Ön számára, hogy mellette folytathatja tudományos tanulmányait és lassan érleltetheti az eredményeket.

Mellesleg Jáva bizonyítja, hogy a népesség sehol és soha nem szaporodik olyan gyorsan, mint egy nem túlságosan nyomasztó munkakényszer rendszere alatt: 1755 – 2 millió; 1826 – 5 $^1/_2$ millió; 1850 – 9 millió; 1878 – 19 millió; 125 év alatt majdnem megtízszereződött – egyetlen példája a közelítőleg malthusi növekedésnek. Űzze ki a holland kiszipolyozókat, és a népesség meglehetősen stabil lesz.

---

* – *munkát; munkaerőt – Szerk.*

Adler itt volt, éppen amikor a tengerpartra mentem, és ismét, amikor visszaérkeztem; olyan ember, akiből még lehet valami. Látott itt egyetmást, ami hasznára lehet.[115]

Stuttgartból tegnap 6,3 £-es pénzesutalványt kaptam a fényképekért*, de kísérőlevél nélkül. Megkérné Dietzet, hogy szíveskedjék nekem 2 sorban megírni, milyen nevet (keresztnevet) és (stuttgarti) címet adtak meg a befizetéskor a postának? Az itteni posta nagyon pedáns az ilyen dolgokban, és ha csak a legcsekélyebb mértékben is eltérő adatokat mondok, nem kapom meg a pénzt.

A „Tőke" 2. kötete[2] még elég sok munkámba fog kerülni. A kézirat legnagyobb része *1868 előttről* származik, és helyenként merőben piszkozat. A második könyv nagy csalódást fog okozni a vulgárszocialistáknak, szinte kizárólag szigorúan tudományos, nagyon finom vizsgálódásokat tartalmaz olyan dolgokról, amelyek magán a tőkésosztályon belül mennek végbe, nincs benne semmi, amiből jelszavakat és szavalatokat lehetne fabrikálni.

Pumpsnak már két kicsinye van. Tussy Marx a British Museum környékén rendezkedett be. Lenchen vezeti nálam a háztartást.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

* *V. ö. 16. old. – Szerk.*

33

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1883 szept. 19.

Kedves Laurám,

Végre visszatértem Eastbourne-ból[86], ahol a levelezést a körülmények nehézzé és szinte lehetetlenné tették. Amikor korrektúráivek[45] érkeztek – 3-szor heterként – a társaságom átengedett a munkának, de azzal a hallgatólagos megegyezéssel, hogy ennél többet nem követelek – s valóban hogy is kívánhattam volna békességet és nyugalmat a mindannyiunknak jutott egyetlen nappali szobában, kivált mikor a pilseni sörnek a szomja kergette be őket ide a nap bizonyos szakaiban.

Emellett foglalkoznom kellett Sam Moore próbafordításával[58], amely nagyrészt igen jó és eleven; az eleje – egy meglehetősen nehéz fejezet – sok „gondozást" igényelt amiatt, hogy nem volt elég pontos a terminológia visszaadásában, de ezt könnyen el lehetett intézni. Abból, amit eddig láttam, biztos vagyok benne, hogy jól fogja megcsinálni a dolgot.

Deville pamfletjának[85] átnézését szintén megkezdtem; ez több munkát kíván, főleg az elején, ahol nagy szabatosság szükséges, ami itt-ott hiányzik. Mégis különösebb nehézség nélkül rendbe tudom hozni, csak bele fog telni egy vagy két hét. Holnap komolyan nekilátok a munkának. Ameddig eljutottam, nagyon tetszik a munkája, jól megértett mindent (kivéve kisebb részleteket) és elevenebb stílusban van írva, mintsem reméltem.

Mihelyt ezt leráztam, nekifogok a „Tőke" 2. kötetének.[2]

Remélem, megkaptad a levelezőlapomat[116] az információval, melyet kértél tőlem. A leveled megérkezte utáni napon elküldtem.

Mi pénteken* jöttünk vissza. Pumps és Percy vasárnapig itt maradtak, minthogy házuk nincs rendben. Időközben nagy zivatar és olyan rémes eső volt London egyes negyedeiben, hogy hátsó lakószobájukat elöntötte. Máskülönben remekül érzik magukat. A kisfiú pompásan fejlődik, tegnap volt öthónapos és korához képest rendkívül értelmes.

* Szept. 14. – *Szerk.*

Nim kijelenti, hogy redukálnia kell a söradagját. Úgy véli, túlságosan hízik tőle.

Ma reggel betoppant Lopatyin, akit kalandjai sokkal érettebbé tettek.[117] Csakhamar visszajön és velünk fog ebédelni. Azt mondja, nemrég látta Pault, s a körülményeket tekintve jó állapotban és elégedetten találta.[6]

Tussyt még nem láttam, azt hiszem, nincs a városban; írtam neki néhány sort, de nem mutatkozott vasárnap. Mihelyt Nim el tud szabadulni, elmegy hozzá.

A kis brosúrából – „Entwicklung etc." – két kiadás már elkelt, a harmadik sajtó alatt van.[25] Ez mindenképp azt mutatja, hogy nem túl nehéz a német munkások zöme számára.

E levelem érkezésekor Paul „leülte" idejének $^2/_3$-át – remélem, hogy nem lankad a bátorsága a két utolsó és legkeservesebb hónapban sem.

A „Tőke" 3. kiadásából a 448. oldalig olvastam a korrektúraíveket; így ha ebben az ütemben megy ez tovább, decemberre kész lesz az egész. Sajnálom, hogy Szerecsen nem érte meg és nem láthatja, milyen jól csinálják ezúttal a dolgot; nincs késedelem, nincs bosszúság a nyomdászokkal, nincs olyan apró panasz, amit rögtön el ne intéznének, kitűnő kefelevonatok igen kevés hibával. Lipcse úgy látszik végre, legalábbis ebben az egy nyomdászati vonatkozásban, „kis Párizs" lett.[118] Legfőbb ideje volt.

Ezzel most zárom a vegyes hírek e halmazát, hogy néhány kisebb teendőmet elintézzem, mielőtt Lopatyin megint beállít. Szívélyes üdvözlet Paulnak és gyöngéd csók neked

szeretettel
Le Général pour rire*

Eredeti nyelve: angol

* – A tréfa-generális – *Szerk.*

34

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1883 okt. 3.

Kedves Laurám,

Mellékelve egy csekk 14 £-re, melyből 4 £ a te $^1/_3$ részed a Meissner által a „Tőke" 2. kiadásáért küldött 12 £-ből, 4 £ Tussyt illeti és 4 £ Longuet gyermekeit; ez utóbbi összeget Tussy egyelőre bankba tette, amíg egy kissé több pénz gyűlik össze számukra, akkor majd megfontolhatjuk, veled együtt, mi a teendő az ő érdekükben.

Jollymeier tegnap elutazott innen, módfelett el volt ragadtatva Párizstól. Azt mondja, karácsonyra átjössz ide – remélem igaz lesz!

Ma elküldöm neked ajánlva Deville kéziratának[85] 1–123. oldalát; nem találom a címét tartalmazó levelét. A fogyatékossága a dolognak az, hogy sok része kissé sebtében készült. Ez főképpen a leíró részekre áll (kivált a manufaktúrára és a nagyiparra)*. A tételek nem domborodnak ki úgy, ahogy kellene. Nem elég, lehetőleg Marx saját szavaival, kimondani őket; nem szakíthatók ki az összefüggésből anélkül, hogy ne adnának lehetőséget a hibás értelmezésre vagy ne hagynának sok dolgot viszonylagos homályban. Deville jól tenné, ha ezt a két fejezetet teljesen átnézné és kiegészítené az eredetiből vett néhány példával, amelyek nélkül nagyon elvontak és a munkásolvasók számára homályosak lettek. Az elméleti részekben szintén sok a kisebb pontatlanság (némelyik, mint az *áru* definíciója, igen komoly) és a sebtében írt passzus, de ezeket többnyire nem volt nagyon nehéz többé-kevésbé rendbe hozni. Azután számos olyan helyet ki lehetne hagyni, amelyek az elméleti gazdaságtudomány szempontjából érdekesek és fontosak, de a tőke és a munka közti kérdést illetően nincs közvetlen jelentőségük. Egy-kettőt ezek közül megjelöltem.

Most befejezem. Bár sokkal jobban vagyok, azt az utasítást kaptam, hogy néhány napot még feküdjek lehetőleg nyugodtan, s így szívélyes üdvöz-

* *V. ö. 80–81. old. – Szerk.*

lettel a foglyoknak[6] és őszinte meleg üdvözlettel Nim és magam nevében maradok

mindig szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

35

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1883 okt. 15.

Kedves Laurám,

Legutóbbi levelem szörnyen rideg volt. De nem volt szabad hosszabb ideig az íróasztalnál ülnöm és – mint el fogod ismerni – először Devillenek *kellett* írnom. Így csak néhány szót írhattam neked és ezek valóban nagyon barátságtalannak tűnhettek. Bocsáss meg.

Nos, elhatároztam, hogy véget vetek ennek az átkozott krónikus betegségnek. Szerda* este óta ágyban maradtam, hogy kiküszöböljek minden olyan ürügyet, mely szerint valamennyi visszaesésem állandó oka az, hogy nem pihenek és csábít a lótás-futás. Ma teljesen jól érzem magam és táncolni lenne kedvem. De éppen ez az az időpont, amikor a leginkább szükséges a föltétlen pihenés, s ezért nem mozdulok ki az ágyból, amíg az ágy nem fog nekem többet ártani, mint használni. Ha semmi váratlan nem történik, azt hiszem még e héten teljesen meggyógyulok. Hát most ez remélhetőleg ki fog elégíteni téged, már ami az egészségi állapotomat illeti.

Tökéletesen megértem, mi volt Jollymeier szándéka a neked írt levéllel.[119] Gumperttól figyelmeztetést kapott – jóllehet az én esetemben ez *szörnyen túlzott* volt –, de Gumpert nem avatkozhatott bele egy másik doktor által folytatott kezelésembe. Mégis azt hiszem, Jollymeier találhatott volna más módot arra, hogy tekintetbe vegye Gumpertnak az orvosi etikettet illető aggályait és nem kellett volna megijesztenie *téged*. Mindenesetre leveledet felhasználtam arra, hogy az én orvosaimat egy kissé felrázzam, és sikerrel. Megmozgattam őket, s az erélyes kezelés most műsoron van.

De elég ebből. Csak sajnálom, mégpedig nagyon sajnálom, hogy olyan barátságtalanul válaszoltam a leveledre és arra a meleg érzésre, amely sugalmazta. Ez egész idő alatt nyomasztott és mégsem akartam újra írni neked addig, amíg nem jelezhettem határozott javulást és jó kilátásokat egy közelgő végleges gyógyulásra.

---

* Okt. 10. – *Szerk.*

Fortin írt, kér előszót[120] és feltesz mintegy 20 kérdést, amelyek alapos megválaszolása egy esztendőt igényelne. Amikor a levele érkezett, Tussy itt volt, felolvastam neki és szeretném, ha hallhattad volna, mennyit nevettünk a kérdések véget nem érő sorozatain, minden egyesnek a teljes megválaszolásához kötetnyi terjedelem kellene. Kérni fogom, küldje el nekem a kéziratot*, a többit pedig tegye félre jobb időkre.

A korrektúraíveket[45] ma a 600. oldalig olvastam.

Tussy megígérte, hogy megkeresi az amerikai beszámolókat Paul részére.[121]

Itt az ideje a postának és az ebédnek is. De mielőtt befejezem: Deville azt írja, hogy nincs ideje átdolgozni az általam megjelölt 3 fejezetet.** Kérlek téged és Pault, tőletek telhetően beszéljétek rá, hogy nézze át a fejezeteket, amennyire lehet. Jelenlegi formájukban csak azok értik meg őket, akik ismerik az eredetit. Azt mondja, hogy a kiadó nem ad időt rá. De hát nem lehet az egészet egyszerre nyomni!! Két hét elég lesz és a kézirat *remekül megjavul.*

Szívélyes üdvözlet a fogolynak, aki most hamarosan kiszabadul.[6]

Csók Nimtől és részemről,

szeretettel
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 627. old. – Szerk.*
** *V. ö. 62. old. – Szerk.*

36

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]83 nov. 8.

Kedves Bernstein,

Néhány hete ágyban fekszem, hogy egy önmagában véve könnyű, de terhes és elhanyagolt krónikus betegséget kikúráljak, néhány nap múlva ismét talpon leszek. Ez az oka hallgatásomnak. Kérem, mentsen ki Kautskynál is, akiről nem tudom, hogy Stuckertban* van-e még.

A munkához való jogról szóló cikk nagyon jó és nagyon időszerű volt. Kautsky is már ostromolt engem emiatt**, és én hajlandó is vagyok rá, mihelyt *szükségessé* válik; de azt gondolom, hagyjuk, hogy az urak előbb még egy kicsit belehajszolják magukat; fogalmazzák meg előbb határozottabban, mit képzelnek ezen; sohasem szabad az embereket megakadályozni abban, hogy esztelenségeiket „teljesen és egészen" kimondják, csakis akkor jutunk valamihez, ami igazán megfogható. Remélhetőleg az Ön cikke ösztönözni fogja ezeket az embereket, hogy megtegyék.

Ha a párizsi németeknek *most* nem hull le a hályog a szemükről Malonnal és Tsaival kapcsolatban, akkor nem lehet rajtuk segíteni. Malonék nyílt szövetsége az angol munkásmozgalom *árulóival*, a trade-unionok hivatalos képviselőivel, kivívta nekik az egész angol burzsoá sajtó tetszését a „Times"-tól és a „Daily News"-tól egészen a „Standard"-ig.[122] Milyen jó, hogy Guesde és Lafargue hűvösön voltak[6], hogy ezáltal ez a díszes játék egészen zavartalanul lefolyhatott![123]

Apropó. Ismer Ön bizonyos dr. Moritz Quarckot (sic!) Rudolstadtban? Ez a számomra teljesen ismeretlen ember hivatkozik egy előttem szintúgy ismeretlen írásra bizonyos még sokkal ismeretlenebb Fleischmann ellen[124] és le akarja fordítani a „Filozófia nyomorúságá"-t németre. Nem sok bizalmam van hozzá.

---

* Stuttgartban. – *Szerk.*

** *V. ö. 57. old.* – *Szerk.*

Nos, adjon hamarosan valami hírt arról, hogy mi történik a világban, én úgy elbutultam az ágyban heveréstől, hogy nem tudom már összefogni a gondolataimat.

Híve
F. E.

37

Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz

Genfbe

122, Regent's Park Road, N.W.
London, [18]83 nov. 13.

Kedves Polgártársnő,

Nemigen tudok válaszolni kérdéseire, amelyeket szíveskedett hozzám intézni.[125] A „*Tőke*" második kötetének kiadása, az eredeti nyelven, még nagyon elhúzódik; eddig főként az első kötet 3. kiadásával[45] kellett foglalkoznom.

Mostanáig nem kaptam még értesítést Szentpétervárról a 2. kötet orosz fordításának megjelentetése ügyében. Nem is hiszem, hogy az orosz fővárosban ez idő szerint gondolnak ennek megjelentetésére; kétségtelenül előbb látni akarják a német szöveget.

Másfelől a politikai helyzet Oroszországban annyira feszült, hogy egyik napról a másikra bekövetkezhet egy válság. Én még azt is lehetségesnek tartom, hogy a sajtó előbb lesz szabad Oroszországban, mint Németországban. És ez esetben az első kötet fordítója, Г. Л.,* némi joggal igényt tarthatna a második kötet fordítására.[126]

Azt hiszem tehát, hogy kissé korai lenne, ha már most akarnánk véglegesen határozni. Figyelembe veszem szíves ajánlkozását és őszinte köszönetet mondok Önnek érte; talán néhány hónap múltán tisztábban látunk, és akkor újból tárgyalhatunk róla.

Nagy örömet szerzett azzal a közlésével, hogy Ön vállalta „Fejlődés stb."[25] című munkám fordítását; művét türelmetlenül várom és tökéletesen értékelni tudom a megtiszteltetést, amelyben részesít.

Engedje meg, kedves és hős polgártársnő, hogy mély tiszteletemről biztosítsam.

F. Engels

Vera Zaszulics polgártársnőnek

Eredeti nyelve: francia

* G[erman] L[opatyin]. – *Szerk.*

38

Engels Max Quarckhoz

Rudolstadtba

London, [18]83 nov. 13.

Tisztelt Uram,

Sokáig várattam Önt a válaszommal.* Először, mert egy alapjában véve könnyű, de hosszadalmas betegeskedés miatt feküdnöm kell, másodszor pedig azért, mert nem Ön az első, aki a szóban forgó ügyben hozzám fordult. Tehát mielőtt Önnek válaszolhattam, másfelé is kellett tudakozódnom.

Az eredmény az, hogy E. Bernstein úr Zürichben most véglegesen bejelentette azt a szándékát, hogy a „Nyomorúság stb."-t[127] lefordítja németre és a segítségemet igényli. Ezt nem tagadhatom meg tőle, mert elsőnek ő beszélt nekem erről, mert tudom, hogy megvan rá a képessége, és az azonnali kinyomtatás Zürichben biztosítva van, ha kiderülne, hogy magában Németországban a közzététel nehézségekbe ütköznék.

Ilyen körülmények között, és annak tudatában, hogy jogilag sem én, sem másvalaki nem akadályozhatja meg Önt vagy másokat ezen írás fordításának kiadásában, már csak az marad hátra, hogy köszönetet mondjak Önnek, amiért egyáltalában illendőnek tartotta, hogy ebben az ügyben hozzám forduljon.

Tisztelettel

kész híve
F. Engels

* *V. ö. 66. old. – Szerk.*

39

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]83 nov. 13.

Kedves Bernstein,

Mellékelten levél V. Zaszulicshoz.*

Quarck ügyében az Ön válasza vételekor kő esett le a szívemről.** Azt írtam neki, hogy *Ön* jelentkezett elsőnek a „Nyomorúság stb." fordítására.[127] Így félreállítottuk ezt az embert. A brosúrája[124] „Quark". Marx kitekerné a nyakamat álmomban, ha megengedném, hogy őt ez a nagypofájú Hohenzollern-imádó és konzervatív államszocialista fordítsa.

De most aztán rendesen is kell megcsinálnunk. Nem gyári munka, a dolog egyáltalában nem olyan könnyű. Elküldhetné nekem, amikor annyira van, körülbelül az első ív kéziratát, ez alkalmat adna nekünk arra, hogy megegyezzünk az egész modus operandi*** dolgában.

Plehanov brosúráját[128] nem küldték el nekem, csak a „*Kiáltvány*"-*t* és a „Bérmunka és tőke"-t. Ebből értesültem arról, hogy ennek megjelent egy *német* kiadása[129], miért nem kegyeskedtek nekem és Marx örököseinek egy példányt küldeni?

A „Kiáltvány" új (német) kiadásából ugyancsak nem kaptam soha egy példányt sem. Éppúgy a „Fejlődés"[25] 3. kiadásából sem. Hogy mi lett az éppen különlenyomatnak helyrenyirbált „Mark"-ból[130], arról nem hallottam soha egy árva szót sem. Ez persze csak a „kedélyes" németeknél eshetik meg az emberrel.

Arcképem nincs más, csak az, amely Önnek megvan, nem hiszem, hogy az az ember (Brightonban) tömeges másolatokat olcsón csinálna, de megpróbálhatom. Mint látja, *én* nem neheztelek az Ön kiadóhivatalára, de persze az is lehetne valamivel kevésbé érzékeny egy rossz tréfára, mivelhogy efféléket önmagának minden számban megenged fél hasában.

---

* *V. ö. 68. old. – Szerk.*

** *V. ö. 66., 69. old. – Szerk.*

*** – cselekvési mód – *Szerk.*

A „droit à la paresse"-szel vigyázzon.[131] Helyenként még a franciáknak is túl erős volt, s Malon és Brousse nagyon kihasználták Lafargue ellen. Ügyeljen, nehogy az üvöltőknek[132] e pillanatban olcsó ürügyet adjon; még Bebel barátunk is némiképp germán e tekintetben. Eközben eszembe jut a „segg"-költemény. Ha a szerző valamennyi abban felsorolt hőstettet végrehajtotta, akkor meg is énekelheti őket. Egyébként én nemi szervekről beszélek, és nemigen tudok olyan emberekkel vitába bocsátkozni, akik a hátuljukat is ideszámítják.[133]

Lavrov barátunknak minden bizonnyal nehezére esett aláírnia, hogy ő és oroszai most „véglegesen szakítottak anarchista hagyományaikkal".[134] Nem mintha sokat adott volna erre, de ez mégis valami sajátosan „oroszos" volt. Egyébként Lavrov igen derék öreg fickó, de mindig úgy van a maga „orosz ifjúságával", mint a tyúkanyó, aki kacsatojásokat költ ki és rémülettel látja, hogy a kiskacsák az irtózatos vízre szállnak. Ez most x-edszer esett meg vele.

Kautsky idejövetelének nagyon fogok örülni, remélhetőleg addig talpra állok.

Híve

F. E.

40

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, [18]83 nov. 30.

Kedves Öregem,

Végtelenül megörvendeztetett, hogy megint a saját kezeddel írt sorokat kaptam. Sehol sem sikerült közelebbit megtudnom arról, miként vagy, és most örülök, hogy mégiscsak tudom, hogy legalább valamennyire jobban vagy.[135]

Én is jó egy hónapja ágyban fekszem, hogy kikúráljak egy önmagában véve könnyű, de nagyon zavaró és hosszan tartó betegséget, és ezért csak igen röviden írhatok, mert minden nem egészen vízszintes helyzet tiltva van számomra. De valószínűleg nemsokára én is felkelek és hozzáláthatok a munkához, amely nagyon felhalmozódott.

Mihelyt újra hozzákezdhetek Marx iratainak rendezéséhez, kikeresem neked a kívánt dolgokat[136], de még minden a legnagyobb rendetlenségben van, mert mindent magamnak kell intéznem. Lafargue-né több mint egy éve Párizsban lakik, a legfiatalabb nővér* pedig a közelben bérelt néhány szobát – a közelben, azaz félóránvira innen –, és minthogy úgyis egyedül kell eldöntenem, hogy a töméntelen irat stb. közül mi fontos és mi nem, érthető, hogy ő a sokféle irodalmi elfoglaltsága miatt a rendezést nekem engedi át.

Remélem én is, hogy veled, öreg harcostárs, valahol még találkozom – ki tudja, hogy nem-e ismét, mint akkor Durlachban és Vöhrenbachban, a hadjárat kellős közepén?[137] Ez túl szép lenne. És sokáig a mostani szemfényvesztés mégsem tarthat már, hacsak Bismarck úr egy általános háborúval – és nyilvánvalóan arra törekszik – nem okoz újabb fennakadást és pillanatnyi zavart a forradalmi fejlődésben.

A postától 5 £-re szóló utalványt kapsz.

Most azonban megint laposan a hátamon kell feküdnöm. Ég veled, Öregem, igyekezz, hogy újra erőre kapj és írj olykor a te hűséges öreg

F. Engelsednek

* Eleanor Marx. – *Szerk.*

41

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba[138]

[London, 1883 december 1.]

Kedves Kautsky,
Mi van Önnel, hogy sem nálam, sem Tussynál nem mutatkozik?

Híve
F. E.

42

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1883 dec. 13.

Kedves Laurám,

Nem szándékoztam írni neked, amíg nem közölhetem veled, hogy megint „talpra és dologra" álltam. Ma nyolc hete feküdtem le for good* (illetve inkább bad**), s noha sokkal jobban érzem magam és az ágyat inkább biztonsági, mint bármi más okból nyomom, még korántsem tudom a lábamat úgy használni, ahogy kellene. Ezek a silány „alsó végtagok", hogy előkelő nyelven szóljak, siralmasan összezsugorodtak, s ami éppoly rossz, alig hagytak valamit „maguk mögött". A legrosszabb az, hogy csak akkor érzem magam teljesen jól, ha laposan a hátamon fekszem, s mivel kényelmetlen helyzetben kell írnom, az írás csakhamar gyötrelemmé válik, így hát bocsáss meg rövid és gyér leveleimért.

Paul cikkét a „Progress"-ben[139] nagy élvezettel olvastam, több vonatkozásban is fején találja a szöget. Reméljük, hogy a „Blé"[121] az újévi ajándékok időszaka után hamarosan megjelenik és nemsokára követi majd a regény, amelyre nagyon kíváncsi vagyok. Paul Balzac cipőjében, ez mulatságos lesz! Egyébként mialatt feküdtem, úgyszólván semmi mást nem olvastam, csak Balzacot, s módfölött élveztem a nagy öreget. *Benne van* Franciaország történelme 1815-től 1848-ig, sokkal inkább, mint az összes Vaulabelle, Capefigue, Louis Blanc és *tutti quanti*** történelmi írásaiban. És micsoda merészség! Micsoda forradalmi dialektika van az ő költői igazságszolgáltatásában!

De sajnos a költészet virágos mezejéről mindig visszapottyanok a valóság sivár betegágyába. Ez pedig siralmas karácsonnyal kecsegtet! A legjobb esetben engedélyezik, hogy az első emeleten töltsem, de azzal a kikötéssel, hogy vissza kell mennem a hálószobába, amikor éppen kezd a dolog kedélyes

---

* – jóra; örökre – *Szerk.*

** – rosszra – *Szerk.*

*** – *mindahányan csak vannak* – *Szerk.*

lenni! És semmi szeszes ital, vagy legföljebb bor és az is csak kanálnyi – orvosság gyanánt! De hát ezen nem lehet változtatni.

Percy most társ a Garman és Rosher könyvszakértő cégben, Walbrook House, E.C. Reméljük, boldogulni fog. Az apja végre kiguberálta a szükséges összeget és elhelyezte őt, de sanyarú képpel és a lehető legkellemetlenebb módon.

Tussynak megint neuralgiája van, ma este idejön, de csak e levél feladása után. Jutáék (a férfi, az asszony és Willa) múlt héten befutottak, így Tussynak lesz dolga bőven.

A „Tőke" 3. kiadása[45] most teljesen ki van nyomva és csakhamar megjelenik; mihelyt kapunk példányokat, küldünk neked egyet.

Pumps és Percy múlt héten Manchesterben voltak; azt mondják, Jollymeier *még nincs* egész jól. Ha valamennyien *megint* talpra álltunk, folytatnunk kell az elmúlt nyári murikat, s ekkor Pault is el kell hoznod, hacsak nem lesz olyan ügyes, hogy megint lecsukatja magát. Addig is ezerszer üdvözlöm őt és téged is

szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

43

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe[24]

[London, 1883 december 22.]

Ha megvan még Önnek a „Labour Standard", kérem, küldje el *azonnal Lafargue-nak*, ő a „Cri du Peuple"-ben megbírálta a Shipton-közleményt, s kellene az eredeti, mert az ügy botrányt kelt.[140] Én csak hétfőn vagy éppenséggel csütörtökön (és talán még akkor sem) juthatok újabb példányhoz.

Szombat* óta fenn vagyok, de még nagyon is roggyantan.

Von der Marknak jól megadta.[141] A szamár elvárja, hogy tekintettel legyenek arra, amit *ő* „államon" képzel! Éppúgy mint Rodbertus, aki szemére veti Marxnak, hogy tőkén *valóságos* tőkét ért, nem pedig a Rodbertus-féle „tőkefogalmat".[142] Hamisítatlanul német dolog.

Kautsky megint itt?

Üdvözli híve
F. E.

* December 15. – *Szerk.*

1884

44

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]84 jan. 1.

Kedves Bernstein,

Mindenekelőtt boldog új évet Önnek, Kautskynak és az egész kiadóhivatalnak.

Másodszor pedig kérem, hogy küldjék el nekem a múlt heti „Sozialdemokrat"-ot. Szombaton, dec. 29-én kellett volna megérkeznie, de még máig sincs itt.

Két hete végre fenn vagyok, folyvást javulok, és remélem, hogy egy hét múlva megint munkaképes leszek. S erre átkozottul szükség is van.

Remélem, nem ütközött meg túlságosan azon, hogy olyan sokat változtattam a kéziratán.[127] Mint már Kautskynak mondottam: nem tudjuk ugyan utánozni Marx stílusát, de a stílusnak mégis olyasfajtának kell lennie, hogy ne kerüljön éppenséggel ellentmondásba a Marxéval. Ha ezt egy kicsit szem előtt tartja, olyan munkát fogunk nyújtani, amellyel nem vallunk szégyent.

A jegyzetet az amerikai rabszolgaságról megcsinálom[143], éppúgy különböző más jegyzeteket is. Egyet-mást összefoglalhatok az előszóban[144]. Hogy milyen igaz volt a rabszolgaságról szóló passzus, még ma is megmutatkozik: a tőkés termelés a gyapotállamokban nem vergődik zöld ágra, mert – nincsenek *kulijai*, kínaiak vagy hinduk, azaz nincsenek szabad munkásnak álcázott rabszolgái, viszont Kubában, Mauritius, Réunion szigetén stb. annyira és éppen annyira virágzik – amennyire kulikkal rendelkezik.

Ami a „Polgárháború"-nak a „Kiáltvány" előszavában közölt passzusára vonatkozó korábbi kérdését illeti, valószínűleg egyet fog érteni azzal a válasszal, amely az eredetiben („Polgárháború Franciaországban", 19. és kk. old.) található.[145] Küldök egy példányt arra az esetre, ha Önnek nincs

ott meg. Egyszerűen annak bizonyításáról van szó, hogy a győztes proletariátusnak előbb át kell alakítania a régi bürokratikus, adminisztratív-centralizált államhatalmat, mielőtt a saját céljaira elhasználhatja; ezzel szemben 1848 óta *valamennyi* burzsoá republikánus, amíg ellenzékben volt, szidta ezt a gépezetet, mihelyt pedig kormányra jutott, változtatás nélkül átvette és felhasználta, részint a reakció, de még inkább a proletariátus ellen. Hogy a *„Polgárháború"-ban* a Kommün *tudattalan* tendenciái többé vagy kevésbé tudatos tervekként írattak javára, az adott körülmények között igazolt volt, sőt szükséges. Az oroszok a „Polgárháború"-nak ezt a passzusát igen helyes érzékkel csatolták a „Kiáltvány" fordításához. Ha a kiadóhivatal akkor nem sietett volna annyira, ezt, és még egyebet, mi is megcsinálhattuk volna.[146]

Apropó. Ön egyszer Guesde rossz hírű múltjáról vagy ilyesmiről beszélt. Erről én abszolúte semmit nem tudok. Bizonyára nem egyéb ez, mint Malon-féle álnokság, de szeretném, ha Ön lehetővé tenné nekem, hogy ezt a históriát tisztázzam.

A napokban küldök Önnek 1 £-et Schorlemmertől az előfizetésére, a maradékot pártcélokra, ma már késő van postautalványhoz.

Végre megint elkezdődik valami Oroszországban. A szánhistória a cárral nagyon gyanús[147], Szugyejkin históriája viszont nagyon világos[148]. Kedvünk lenne Sándornak táviratilag „kellemes ünnepeket" kívánni.

Elküldte Önnek Tussy Marx a *„To-Day"*-t[149] és a *„Progress"* legutóbbi számait? Ha nem, majd én gondoskodom erről. Ezek *teljesen kívül* állnak a trade-union mozgalmon, sőt egy *igen vegyes* társaság kezében vannak. Bax nagyon derék, csak még kissé zöld, Aveling jó, de kevés az ideje ahhoz, hogy bedolgozza magát a neki egészen vadidegen közgazdaságtanba, Joynes megbízhatatlan alak (iskolamester volt az etoni nagy középiskolában, Henry George-zsal utazott Írországba, vele együtt letartóztatták és elvesztette állását, keresi tehát, hogy hol lehet valamit csinálni), és Hyndman, egy törtető pártvezér in partibus infidelium[150], aki még csak keres egy pártot és közben a levegőben kommandíroz, egyébként egészen okos. A legjobban tesszük, ha a törekvéseket elismerjük anélkül, hogy a személyekkel azonosítanánk magunkat. Mindenesetre a „To-Day" megjelenése és a „Progress" átváltozása szocialista folyóirattá éppen abban a pillanatban, amikor a londoni East End* nyomora kezdi szavát hallatni, nagy jelentőségű. Ráadásul az egész országban stagnáló túltermelés, amely úgy látszik most válsághoz vezet. A körülmények kedvezőek, de hogy az emberek,

* London keleti része, a szegénynegyedek városrésze. – *Szerk.*

akik a dolgot kezükbe vették, megállják-e a helyüket e körülmények között, annak még meg kell mutatkoznia. Egészen elaludni, mint oly sok korábbi nekilendülés, ezúttal aligha fog a dolog.

Most elég. Ilyen hosszú levelet három hónapja nem írtam. Szívélyes üdvözlet Schorlemmertől és tőlem minden barátunknak.

Híve
F. E.

45

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, 1884* jan. 9.

Kedves Kautsky,

(Minek untassuk még egymást a kölcsönös „urazással"?) A koronázási dekorációról szóló hír igen jellemző és nagy derültséget keltett, egyúttal gondoskodtunk arról, hogy itt ne kerüljön nyilvánosságra idő előtt, azaz amíg a dekoráció nincs leszállítva és kifizetve.[151] Csak Schorlemmer, Lenchen és Tussy tud róla, kívülük senki emberfia.

Hálás köszönet Frankel címéért.

Deville munkája[85], ami a tisztán elméleti dolgokat illeti, a legjobb az eddig megjelent kivonatok közül. Mindent helyesen megértett, csak nagyon hanyagul kezelte a kifejezéseket, ezt én a kéziratban kiküszöböltem. Viszont a leíró rész túl hevenyészve készült, úgyhogy azoknak, akik az eredetit nem ismerik, helyenként tökéletesen érthetetlen. Azután túlságosan háttérbe szorította azt, hogy a manufaktúra és a nagyipar *történelmi* fellépése *egymás után következő történelmi periódusok*, holott ez éppen egy népszerű ismertetésben nagyon megkönnyíti a megértést. (Még az sem derül ki, hogy a „gyári törvényhozás" egyáltalában nem Franciaországban, hanem csak Angliában játszódik!) És végül teljes kivonatot ad az egész tartalomból, beleértve azokat a dolgokat, amelyeket Marxnak a tudományos kifejtés teljessége kedvéért bele kellett vennie, de amelyek az értéktöbblet-elmélet és következményei megértéséhez (és csakis ez a fontos egy népszerű kivonatban) nem szükségesek. Így pl. a forgalomban levő pénzdarabok mennyiségéről stb.

Aztán meg szó szerint átvesz összefoglaló mondatokat Marxtól, miután előzményeiket csak tökéletlenül adta meg. Ezáltal e mondatok értelme gyakran egészen megváltozik, úgyhogy az átnézéskor igen gyakran abba a helyzetbe kerültem, hogy vitába akartam szállni Marx mondataival, amelyek az eredetiben az előzmények által megvilágított korlátozást kapnak, Deville-nél

---

* *A kéziratban*: 1883 – *Szerk.*

azonban abszolúte általános és ezzel helytelen érvényűekké válnak. Ezt nem tudtam megváltoztatni, hacsak nem gyúrom át az egész kéziratot.

Ami mármost azt illeti, hogy Ön ezt lefordítaná[152], engem a Meissnerrel való kapcsolatom arra kényszerít, hogy egészen semleges álláspontot foglaljak el. Mihelyt Ön véglegesen azt írja nekem, hogy a dolgot megcsinálja, Tussyval való megbeszélés szerint, aki egészen az én véleményemen van, a következőt szándékozom tenni: megírom Meissnernek, hogy valakinek szándékában áll Deville munkáját (amelyet elküldök Meissnernek) németül kiadni; én nem látok ebben semmit, ami a „Tőke" eladásának árthatna – inkább használhat; nem is tudom megakadályozni; ha azonban ő lépéseket akar tenni ellene, tudassa velem, és én majd továbbítom.

Elvontan nézve, azaz eltekintve Meissnertől, az értéktöbblet-elmélet új, népszerű és *rövid* (*feleakkora* terjedelmű, mint Deville-é) ismertetése nagyon szükséges, Deville munkája pedig – elméleti tekintetben – messze jobb a többinél. El kellene hagyni: 1. a „*Tőke*" egyes fejezeteinek és alszakaszainak pontos követését és 2. mindazt, ami nem szükséges az értéktöbblet-elmélet megértéséhez. Ez eleve magában foglalja a leíró rész átdolgozását, tetemes rövidítésekkel. Ez majd Meissner aggályainak is elveszi az élét, különösen, ha a címek is megváltoznak, pl.: A meg nem fizetett munka és átváltozása tőkévé, vagy valami ilyesmi.

Legrosszabb esetben a dolgot Dietznél lehetne nyomatni és Svájcban kiadni, mint Bebel „*Frau*"-ját[153].

Fontolja meg hát a dolgot és írjon nekem újra róla.

A két fénykép* mellékelve, Önnek és Mottelernek.

A „Sozialdemokrat" hiányzó számának históriája időközben tisztázódott – ez a legnagyobb siker, amit a szociáldemokrácia eddig elért, hogy képes volt *az évet 53 hetessé tenni*[154] –, igazi csoda! Csak így tovább, akkor mindnyájan 2 százalékkal hosszabb ideig élünk.

Legszívélyesebb üdvözlet Bernsteinnek és Önnek magának.

Híve
F. E.

Mellékelni akartam Schorlemmer 1 £-re szóló pénzesutalványát, de elkéstem vele — majd legközelebb. Mikor jár le az én előfizetésem és Tussyé? Ő tegnapelőttig szintén nem kapta meg a „Sozialdemokrat"-ját, megfeledkeztek volna róla? Kérem nézessen utána.

---

* Engels fényképe. – *Szerk.*

46

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]84 jan. 14.

Kedves Laurám,

Mellékelten egy 15 £-es csekk, amely remélhetőleg kielégíti a háziúr mohóságát. Az újdonságok hiánya, ami miatt panaszkodsz, itt is ugyanúgy uralkodik, s az öreg Nim meg én sokszor vagyunk magunk a házban; emiatt legalábbis én nemigen panaszkodom, minthogy még mindig elég rozoga vagyok és csak lassan javulok. Percy nagyon el van foglalva az új vállalatában, s az utóbbi időben igen sokat betegeskedett: reuma, orbánc és tetejében gyomorhurut. Tussy és Aveling tegnap jártak itt. A „tegnap"-ról eszembe jut a „To-Day"*, amelyet feltehetőleg megkaptál. Meglehetősen vegyes társaság**; e banda többségére ráillik, amit Heine mondott: „Viel dunklere Wolke war die Idee, die ihr im Herzen getragen."*** De hát mégis egy kezdet, s idővel majd kimustrálják egymást.°

Megkapod a „Sozialdemokrat"-ot? Ha nem, tudasd velem. Kiadványcserének kellene lennie Zürich és Párizs között, amit te megszervezhetnél, ez elejét venné olyan hibáknak és félreértéseknek, amilyenek nemrég gyakran előfordultak. Kautsky le akarja fordítani Deville „Capital"-ját[85]; küldtek egy példányt Zürichbe? Ha nem, kérlek, intézkedjél (cím: Red. *Soz. Dem*, Volksbuchhandlung, Hottingen-Zürich, Suisse). Ha sor kerül erre a fordításra, szükségem lesz egy másik példányra, hogy elküldjem Meissnernek, utólagos kellemetlenségek elkerülése végett. Tudatni fogom veled, mihelyt eldől a dolog.

Mellékelve 5 fénykép Szerecsenről és 4 rólam. Szerecsenről annyit kaphatsz, amennyit akarsz, nagyot vagy kicsit.

Paulnak a győzedelmes német „ízlésről" szóló példái nagyrészt olyan

---

* „To-Day" *jelentése angolul*: Ma. – *Szerk.*

** *V. ö. 78. old.* – *Szerk.*

*** – „Sokkal sötétebb felhő volt az eszme, melyet szívetekben hordtatok." – *Szerk.*

° *V. ö. 87. old.* – *Szerk.*

régiek, akár az országút.[155] Hogy a gyermekeknek szánt német képeskönyvek (Bilderbogen) általában jók, annak elég egyszerű az oka. Több mint 50 éve készítik ezeket főleg Düsseldorfban, Münchenben stb., s a képek fiatal és gyakran ígéretes művészektől származnak, akik ezt a munkát azért vállalják, hogy egy kis pénzt keressenek. Emlékszem azonban, hogy 40 évvel ezelőtt ilyesféle francia képeskönyvek jöttek be Németországba, sokat Adam, a ló- és lovas-festő készített, s ezek mérhetetlenül fölötte álltak a német képeknek ízlés és elevenség tekintetében. Ha a francia művészek ezt nem folytatták, termékeik bizonyára nem voltak kelendők. – Ami a *játékokat* illeti, a német fölény forrása 1. az olcsóság, az éhbéreken tengődő háziipar (nemrég igen jól leírta ezt dr. Emanuel Sax, „Die Hausindustrie in Thüringen") és 2. az a tény, hogy *parasztok* eszelték ki őket; városiak sohasem képesek gyermekek részére valamit kitalálni, legkevésbé francia városlakók, akik gyűlölik a saját gyerekeiket. – A *bútort* illetően maga Paul megjelöli az okát: a francia kormány ostoba adópolitikáját. – A *művirágokkal* hasonló a helyzet: munkamegosztás és alacsony bérek: ki versenyezhetne olcsóságban a londoni East Enddel és Németországgal? Általában, a polgári ízlés annyira ízléstelenné válik, hogy még a németek is remélhetik, hogy ki tudják elégíteni. S ha egy szakma annyira lesüllyed, hogy az „olcsó és csúf" válik piaci szabályává, akkor biztos lehetsz benne, hogy a németek beszállnak és saját munkásaik kiéheztetésével legyőznek minden konkurrenciát. S minthogy most ez a szabály általában minden szakmára áll, ez a magyarázata annak, hogy minden szakmában és minden piacon német áruk jelennek meg.

Elküldtem Lavrovnak a „Standard"[122] csütörtöki számát, mely beszámol tudósítójának egy pétervári rendőrfőnökkel készített interjújáról és melyben mindenért Lavrovot okolják – az egész dolgot persze a filiszterek számára tálalták, de olyan ostobán, hogy minden szón világosan érzik, mit akarnak elérni vele.[148]

Jollymeier múlt hétfőn* utazott el innen, sokkal jobban van, de még mindig nem a régi. Sam Moore egyáltalán nem jött, csúnya gyomorhurutja volt, most pedig el van foglalva a manchesteri és liverpooli kancelláriai törvényszéken. Ahhoz képest, hogy kezdő, valóban nagyon jól működik a jogi szakmában.

Ma reggel levelet kaptam Meyertől**; közli, hogy márciusig nem lesz itt, s nem kevesebbet kér tőlem, mint azt, hogy küldjem el neki minden

* Jan. 7. – *Szerk.*

** Rudolph Hermann Meyer. – *Szerk.*

anyagomat a német szocializmus 1852-ig terjedő történetéről! Erre persze nekem magamnak van szükségem Szerecsen életrajzához. Természetesen el fogom utasítani.

Nim üdvözletét küldi neked és Paulnak, s hogy a szokás szentesítette brit filiszteri frázist használjam, „csatlakozom" hozzá.

Nagy szeretettel

barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

47

Engels August Bebelhez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, [18]84 jan. 18.

Kedves Bebel,

Végre megint ott tartok, hogy naponta legalább néhány órára az íróasztalhoz ülhetek, és ezzel levelezési kötelezettségeimnek eleget tehetek. A história nem volt sem komoly, sem fájdalmas, de átkozottul hosszadalmas és kényelmetlen, és még hosszabb ideig nagyon kell magamra vigyáznom.

Az Issleib kisasszony ügyében ceruzával, ágyban írt levelemet bizonyára megkaptad. Minthogy semmi továbbit nem hallottam, feltételezem, hogy lemondtak a dologról.[156] – Liebknechthez lediktáltam egy levelet az éppen itt tartózkodó Kautskynak; remélhetőleg megkapta és közölte veled, amire megkértem. Láthattad ebből, hogy az amerikai históriát* illetően semmiféle illúziót nem táplálok, és nem is voltam hajlandó a dolgot neked abszolúte szükségesként feltüntetni. De amellett kitartok: ahhoz, hogy sikere legyen a dolognak, nektek kettőtöknek kell elmennetek és senki másnak. Abszolúte nem tudom megítélni, hogy te is elmehetsz-e, ezt neked kell tudnod. Annyi azonban biztos: nincs az az amerikai pénzösszeg, amely felérne a szükségszerűen keletkező kárral, ha a küldöttek megint olyan vulgáris demokratává, tisztes-filiszterivé silányítják a párt álláspontját, ahogyan ezt Fritzsche és Viereck tették[50]. És ilyesmi ellen persze a te jelenléted lenne a legjobb biztosíték.

Nagyon örültem a jó híreidnek a mozgalom haladásáról.[157] A kormányzat csakugyan nem találhatott volna jobb eszközt a mozgalom fenntartására és fokozására, mint azt, hogy embereinket mindenütt belesodorja ebbe a heves helyi harcba a rendőrséggel, különösen, ha a rendőrség olyan hitvány alakokból áll, mint Németországban, s fiaink aztán megfordíthatják a fegyvert és támadóan léphetnek fel az ellenséggel szemben. Ha aztán még

* *V. ö. 14–15. old. – Szerk.*

össze is zavarják a rendőrséget fentről jövő folyton változó utasítások, mint a múltkor Berlinben, ez annál jobban segít nekünk.

Ha megismétlődnék a kísérlet, hogy a „munkához való jogot" divatba hozzák[107], akkor én is írnék erről valamit a „Sozialdemokrat"-ba. Kautskyval tárgyaltam erről*; szívesen venném, ha Geiser és Tsai előbb egy kicsit elköteleznék magukat, valami megfoghatót nyilvánítanának ki, hogy fogódzónk legyen, de Kautsky úgy véli, ezt nem teszik meg. Ezek a lecsúszott diákok, alkalmazottak stb. a mozgalom átkai. A semminél is kevesebbet tudnak és éppen ezért egyáltalán semmit sem akarnak tanulni; az ő ún. szocializmusuk merő nyárspolgári szólam.

Hogy megszabadultok-e az ostromállapot-paragrafustól[158], nem tudom, az ürügy mindig az lesz, hogy csak így lehet megvédeni az öreg Vilmos személyét, és e szólam előtt az egész filisztérium hasra esik.

Hálás köszönet *„Die Frau"* című könyvedért.[153] Nagy érdeklődéssel olvastam, sok igen jó dolog van benne. Különösen világos és szép az, amit a németországi ipar fejlődéséről mondasz. Ezt a pontot az utóbbi időben én is megint tanulmányoztam egy kissé, és ha időm volna, írnék róla valamit a „Sozialdemokrat"-ba. Furcsa, hogy a filiszterek nem látják be, hogy a „csavargás mételye", amely miatt annyit siránkoznak, szükségszerű terméke a nagyipar fellendülésének a földművelés és kézművesség Németországban talált feltételei között; és hogy éppen ennek a nagyiparnak a fejlődése Németországban – mert ez az ország mindenütt utolsónak érkezik – csakis a rossz üzleti helyzet folytonos nyomása alatt mehet végbe. Mert a németek csak olcsóbb, éhségszínvonalra lenyomott munkabérrel és a gyáripar hátterében meglevő háziipar egyre nagyobb kizsákmányolásával állhatják a konkurrenciát. A kézművesség átváltozása háziiparrá és a háziipar lassankénti átváltozása – amennyiben kifizetődik – gyár- és gépi iparrá – ez a fejlődés menete Németországban. Valóságos nagyiparunk eddig csak vasban van, a textiliparban a kézi szövőszék uralkodik még mindig – hála az éhbéreknek és a takácsok birtokolta burgonyakerteknek.

Itt is más jelleget öltött az ipar. A tízéves ciklus úgy látszik megtört, amióta az amerikai és a német konkurrencia, 1870 óta, véget vet az angol világpiaci monopóliumnak. 1868 óta a fő iparágakban lassan növekvő termelés mellett nyomott üzleti helyzet uralkodik; és most úgy látszik Amerikában és itt új válság előtt állunk anélkül, hogy itt Angliában ezt virágzási periódus előzte volna meg. Ez a titka a szocialista mozgalom

* *V. ö. 57. old. – Szerk.*

hirtelen – habár 3 éve lassan előkészített – itteni előretörésének. A szervezett munkások – trade-unionok – eddig még egészen távol állnak tőle; a mozgalom „művelt", a burzsoáziából származott elemek között terjed, akik itt-ott érintkezést keresnek és néha találnak is a tömegekkel. Ezek az elemek erkölcsileg és intellektuálisan nagyon különböző értékűek, és eltart egy ideig, amíg szétválogatódnak és tisztázódik a helyzet. De ez a mozgalom aligha fog ismét egészen elaludni. Henry George az ő földállamosításával[159] bizonyára meteorszerű szerepet játszik majd, mert ennek a pontnak itt hagyományos jelentősége van, és valóságos is, a roppant nagybirtok miatt. De tartósan ez egymagában nem gyakorolhat vonzerőt a világ első ipari országában. Amellett George valódi burzsoá és az ő terve: minden állami kiadást a földjáradékból fedezni, csak megismétlése a *ricardoi* iskola tervének, tehát merőben polgári.

Ha az államszocializmus mintapéldányát akarod tanulmányozni, akkor az *Jáva*. Itt a holland kormányzat az egész termelést a régi kommunisztikus faluközösségek alapján olyan szépen szocialista módra megszervezte és az összes termékek eladását olyan ügyesen kézbe vette, hogy a kb. 100 millió márkányi hivatalnoki fizetéseken és hadseregköltségeken kívül még kb. 70 millió márka tiszta jövedelem esik le évenként arra, hogy kamatot fizessenek a szerencsétlen holland államhitelezőknek.* Ehhez képest Bismarck tisztára gyermek!

Az orosz alkotmány most így vagy úgy, de ennek az évnek a folyamán bizonyára meglesz, és akkor elkezdődhet a tánc.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 108. old. – Szerk.*

48

Engels August Bebelhez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, [18]84 jan. 23.

Kedves Bebel,

Szombati levelemben* elfelejtettem megmondani, nehogy ti – te és Liebknecht – rendeljetek példányokat a „Tőke" 3. kiadásából, mert mindkettőtöknek küldünk egy-egy példányt, mihelyt kapunk néhányat. Egy harmadik példány a pártarchívumba megy, Zürichbe[160].

A „Frau" fordítása ügyében[161] Tussy bizonyára írt neked. Ami a te honoráriumodat illeti, bajos lesz ebből valamit is kicsikarni, de meg lehet próbálni – legfeljebb 3 penny = 0,25 márka eladott példányonként; ez itt a szokásos forma. Magát a könyvet itt, azt hiszem, csak 2–2,50 márkáért lehetne eladni, ebből legalább 30% lemegy a bizományosoknak. Ilyenfajta könyvekkel dolgozó könyvkiadók még igen gyéren akadnak és szegények. Mi magunk a „Tőke" angol kiadásakor nyilván kénytelenek leszünk mintegy 200 £-et készpénzben befektetni és talán még a fordító fizetségét is előlegezni, azután pedig feles számlára dolgozni; másképp nyilván nem lehet megcsinálni a dolgot.

Szívélyes üdvözlet Liebknechtnek és neked.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 85. old. – Szerk.*

49

Engels Charles Fitzgeraldhoz

Londonba[162]

(Fogalmazvány)

[London, 1884 jan. 26. és 28. között.]

Mellékelten küldök Önnek 10 sh. 10 d. összegű pénzesutalványt a „Justice" egyévi előfizetésére.

Nemcsak a közeljövőben, hanem számottevő időszakon át annyira túl vagyok terhelve munkával, hogy őrültség volna tőlem, ha azt ígérném, hogy közre fogok működni lapjában. Az utóbbi hat hónapban teljesen munkaképtelen voltam, és csak most nyerem vissza lassanként az erőmet, mely a legégetőbb feladatom teljesítéséhez szükséges: elhunyt barátom, Marx hátrahagyott kéziratainak sajtó alá rendezéséhez. Így hát ennek kell szentelnem minden időmet. Igaz, hogy a „To-Day"-nek ígértem egy cikket, de az jobb napokban volt, s attól tartok, hogy nekik is várniok kell.

Eredeti nyelve: angol

50

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1884 jan. 28.

Kedves Bernstein,

1-i levelemet nyilván megkapta. Dettó Kautsky a 9-it.* Az utóbbit illetően kissé bizonytalan vagyok a kétes házszám (38?) miatt, elküldtem neki a kívánt fényképeket is.

Ma a következőket kérdezem:

Marx hagyatékából különböző dolgok alkalmasak lesznek a pártarchívum[160] számára; éppen most szortírozom a könyveket stb., és örülök, hogy megint képes vagyok rá. Emellett azonban akad egy és más, ami itt fölösleges, de a pártlap[1] szerkesztőségi könyvtárában nagyon hasznavehető lenne, s ami itt azért fölösleges, mert duplán van meg. Mindenekelőtt szótárak: 1. a nagy francia–német Mozin–Peschier, 5 negyedrét kötet, a kötés nagyon megrongált, 2. a régi olasz Jagemann, ugyancsak igen jó szótár, 3. spanyol, holland, dán szótárak, talán még más is. Még nem tudom pontosan, hogy Tussy nem akar-e egyet-mást megtartani magának, ha nem, akkor küldjem el Zürichbe a többivel? Emellett akad majd még egy s más, amit Önnek felajánlhatunk, mihelyt tudom, hogy beleegyezik.

Továbbá a „Justice" ügyében.[162] Ezt a lapot Hyndman kellő pénzügyi és *bármiféle* irodalmi előkészítés nélkül hirtelen vetette be a világba. A „To-Day" tudta volna tartani magát és 6–12 hónap múltán utat törhetett volna egy hetilapnak. Így azonban a kettőnek el kell vonnia egymástól az erőket. De Hyndman nem tud várni és valószínűleg egyszer még megégeti a körmét. Felszólítottak, hogy legyek munkatársuk, időhiányra hivatkozva elhárítottam. A „To-Day"-ben minden további nélkül részt lehet venni, de egy pártlapként fellépő hetilappal ez nem megy, amíg nem tudja az ember, hányadán vagyunk. A két első szám tökéletes gondolathiányával azt mutatja, hogy máris vége a tudományuknak és a továbbiakat

---

* *V. ö. 77–79., 80–81. old. – Szerk.*

új munkatársaktól várják. Egyszóval ez a lap baklövés, és csak váratlan kedvező fordulatok állíthatják talpra.

Arra az esetre, ha von der Mark úr vagy valaki más még arról beszélne, hogy „engedményeket" tettünk az anarchistáknak[141], a következő passzusok bizonyítják, hogy mi az állam megszűnését proklamáltuk, mielőtt még anarchisták egyáltalában léteztek: „A filozófia nyomorúsága", 177. old.[163]:

„A munkásosztály, fejlődése folyamán, a régi polgári társadalmat olyan társulással fogja helyettesíteni, amely kizárja az osztályokat és antagonizmusukat, *és akkor nem lesz többé voltaképpeni politikai hatalom, mert a politikai hatalom éppen a polgári társadalomban meglevő antagonizmus hivatalos summázása.*"

„Kiáltvány", II. fejezet vége[164]:

„Amikor majd a fejlődés folyamán az osztálykülönbségek eltűntek ... *akkor a közhatalom elveszti politikai jellegét. A politikai hatalom, voltaképpeni értelmében, valamely osztálynak egy más osztály elnyomására szolgáló szervezett hatalma.*"

A „Sozialdemokrat" legújabb száma* megint nagyon jó volt. Vidám, és sok az anyag benne. Az utóbbi persze nem mindig a szerkesztőségtől függ. Az Ön Lafargue-feldolgozása igen kedves, a német behelyettesítések roppantul szórakoztattak.[131]

Üdvözlet Kautskynak.

Híve
F. E.

* Jan. 24. – *Szerk.*

51

Engels Ludwik Krzywickihez

a Lipcse melletti Borsdorfba[165]

(Fogalmazvány)

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1884 január 28.

Tisztelt Elvtárs!

Válaszolva f. hó 23-i szíves soraira, Karl Marx „Tőké"-je lengyel fordításának megjelenését csak örömmel üdvözölhetjük, s szívesen hajlandók vagyunk a közzététel útját álló minden akadály kiküszöbölésében segíteni, amennyire ez tőlünk telik.

A szerző irodalmi végrendeleti végrehajtóinak minőségében ezennel kifejezett hozzájárulásunkat adjuk hát e fordítás kiadásához* és sok sikert kívánunk Önnek.

* *A kéziratban törölve*: amennyiben ilyen hozzájárulás megadására egyáltalában illetékesek vagyunk – *Szerk.*

52

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1884 január 28.

Kedves Lavrov,

Mintegy három hete elküldtem Önnek egy „*Standard*"-*et*, benne egy cikkel, amely Önt érdekelheti; remélem, megkapta.*

Éppen azzal foglalkozom – egészségem végre megengedi –, hogy Marx hátrahagyott könyveit stb. rendezzem. Itt van egyebek között az az egész orosz könyvtár, amelyet Marx Danyielszon szívességének köszönhetett, s amely nagyon fontos anyagokat tartalmaz Oroszország jelenlegi szociális helyzetéről; szinte minden megvan benne, ami megjelent. Az én koromban és munkával való túlterheltségem miatt képtelen volnék újból elölről kezdeni Oroszország alapos tanulmányozását, amiben barátunkat sajnos megakasztotta a halál. Ezért arra gondoltam, s Tussy is az én véleményemen van, hogy ezeket a könyveket kötelességünk az Ön rendelkezésére bocsátani. Önnek mint az orosz forradalmi emigráció elismert képviselőjének és mint az elhunyt régi barátjának bizonyára mindenkinél inkább joga van erre a könyvgyűjteményre, mely az Ön és a mi oroszországi barátaink készséges küldeményeinek köszönhető; használja fel őket akár személyesen, akár arra, hogy az orosz forradalmi emigráció könyvtárának magvát képezze. Ha egyetért, elküldhetném Önnek – az Ön címére, vagy bármely más, Ön által megadott címre – február folyamán. Csak azokat a könyveket tartanám itt, amelyekből Marx kivonatokat készített, s néhány másikat, amelyekre a „*Tőke*" 2. kötetéhez[2] szükségem lehet; mindezeket leszámítva, legfeljebb mintegy száz kötet marad.

Ami ezt a második kötetet illeti, végre kezdek tisztán látni. A II. könyvhöz, a tőke forgalmához, van egy 1875-ből és későbbről származó fogalmazványunk a legfontosabb részek, azaz az eleje és a vége számára. Itt csak be kell írni az idézeteket a megadott utalások alapján. A középső részhez nem

* *V. ö. 83. old. – Szerk.*

kevesebb, mint 4 fogalmazvány van, 1870 előttről keltezve; itt mutatkozik az egyetlen nehézség. A III. könyv: a tőkés termelés összességében tekintve, két 1869 előtti fogalmazványban van meg; a későbbi időkből csak néhány jegyzet van, meg egy teljes füzetnyi egyenlet a különféle arányok kiszámítására, amelyek szerint az értéktöbbletráta profitrátává változik[166]. De az Oroszországról szóló[59] és az Egyesült Államokról szóló könyvekből készített kivonatok nagy tömeg anyagot és jegyzeteket tartalmaznak a földjáradékra vonatkozólag, más kivonatok pedig a pénztőkére, a hitelre, a papírpénzre mint a hitel eszközére stb. vonatkoznak. Még nem tudom, mennyire hasznósíthatom ezeket a III. könyv számára; talán jobb lenne őket egy külön kiadványban egyesíteni; bizonyára ezt fogom tenni, ha a „Tőké"-be való beiktatásuk túl nagy nehézséggel járna. Számomra mindenekelőtt az a fontos, hogy a könyv a lehető leghamarabb megjelenjék, és – főképpen –, hogy az általam közzétett könyv valóban *Marx* műve legyen.

Mindennap várjuk az 1. kötet 3. kiadásának példányait[45] és mihelyt megkaptuk, küldünk Önnek egyet.

A genfi orosz kiadások – a „Kiáltvány" stb.[129] – sok örömet szereztek nekem.

Levelet kaptam két lengyeltől, Krzywickitől és Sosnowskitól, amelyben beleegyezésünket kérik a „Tőke" lengyel fordításához – természetesen megadtuk. Sosnowski Párizsban van, nem ismeri Ön véletlenül ezeket a polgártársakat?[167]

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

53

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, [18]84 febr. 4.

Kedves Kautsky,

Postazárás előtt gyorsan két sort.

Kérem postafordultával közölje, *hogyan* akarja a Deville-t feldolgozni[168] – szó szerint, az összes címekkel, vagy pedig rövidítve, ahogyan javasoltam?* Mihelyt ezt megtudom, érdeklődhetem Meissnernél; de valami határozottat kell mondanom neki. Egy példány Meissner részére meg van rendelve Párizsban, mire az megérkezik, az Ön válasza is itt lehet.

Az *elméleti* részt szívesen átnézem, ámbár alig tartom szükségesnek. A leíró részt nincs értelme átnézni, Deville hibáit Ön úgyis elkerüli majd. A legfontosabb az, hogy Deville abszolútnak állít be olyan marxi tételeket, amelyek Marxnál csak a (Deville által kihagyott) feltételekkel érvényesek, s ezért hamisnak jelennek meg.

Minden egyébről néhány nap múlva.

Híve
F. E.

* *V. ö. 81. old. – Szerk.*

54

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]84 febr. 5.

Kedves Bernstein,

Egy dologban nyugodt lehet: nem kívánok magamnak jobb fordítót, mint éppen Önt.[169] Az első ívben, az értelem helyes és pontos visszaadására való törekvésében, a mondatfűzést némiképp elhanyagolta – ez minden. Ehhez hozzájárul, hogy én Marx sajátságos, Önnek szokatlan mondatfűzését kívántam bele, innen a sok változtatás.

Ha Ön, miután az értelmet már visszaadta németül, még egyszer átolvassa a kéziratot a mondatfűzés olvasmányossága szempontjából, s közben gondol arra, hogy ahol csak lehet, kerülni kell az iskolamesteres vontatott mondatfűzést, amely az alárendelt mondat igéjét mindig egészen a végére teszi – amit mindannyiunknak a fejébe vertek –, akkor kevés nehézsége lesz, és már mindent egyedül rendbe tud hozni.

Legjobb, ha a kéziratot *részletenként* küldi nekem, egy-egy többékevésbé összefüggő egészet, 1, 1 $^1/_2$ vagy 2 nyomdai ívet egyszerre. Akkor mindjárt megcsinálom a jegyzeteket is hozzá. A korrektúrát is szívesen átnézem, nyomtatva sok minden másképp fest.

A Proudhonról szóló cikket a régi „Sozialdemokrat"-ból[170] kérem, küldje el nekem, elkerülte a figyelmemet, talán *egészében* belekerülhet az előszóba. Természetesen visszakapja.

Von der Mark és a „Volkszeitung" ügyében teljesen egyezik a nézetem az Önével.[141] Marx halálakor Sevics *meghamisította* a Sorgénak szóló táviratomat, és a „Volkszeitung"-nak küldött táviratként nyomatta ki. Én tiltakoztam.* Azzal a hazugsággal takargatta a hamisítást, hogy az első szó olvashatatlan volt – ámde ő *helyesen* nyomatta ki! a többit pedig „szükségesnek tartotta a lap érdekében"! Ráadásul a reklamáció részemről „kisszerű". Persze, az nem volt „kisszerű", hanem inkább *nagyszerű*, ahogyan az urak Marx halálát önreklámozásra és Mosttal való félszövet-

* *V. ö. 11. old. – Szerk.*

ségük proklamálására használták ki. De Sevics az utolsó orosz szocialista arisztokrata, és ezeknek mindig „a legmesszebbre kell menniök", s hozzá vannak szokva ahhoz, hogy az egész világot eszközül használják fel céljaikra. A tolerancia-cikk egyszerűen ostoba volt. Az oroszok élvezettel verekedtek egymással és az írek szintén.[171]

Nem tudom, hogy Ön kapja-e a „Travailleur"-t[172] stb., én időről időre kapok néhány számot és elküldöm Önnek. Hozzá két „Sozialdemokrat"-ot, Marx aláhúzásaival, amelyek talán érdeklik Önt.

Schorlemmer fontját tehát itt tartom, kérem, írják terhemre, Schorlemmernek pedig ennek fejében írják jóvá az évi előfizetését, a maradékot pedig fordítsák a választási alapra és ezt jelezzék a „Sozialdemokrat"-ban. Úgyszintén kérem, terheljenek meg az én és Tussy előfizetésével, hacsak Tussy nem cserében kapja a lapot a „To-Day" ellenében. Aztán kérem, Tussy címét változtassák meg és az újságot így küldjék:

Miss Marx,

32, Great Coram Street, W. C. London.

Abszolúte nem tudom, mi történjék a Marx-emlékmű pénzekkel.* Mennyi az összesen? Ha kívánja, írok Önöknek a március 14-i számba egy cikket, csak mondja meg, körülbelül miről, hogy az Önök kereteibe illő legyen.[173]

Meissnernek tehát bizonyára még vannak példányai a „Brumaire tizennyolcadikájá"-ból[95]; hogy nem szorgalmazza a dolgot, abban feltehetően félénksége a ludas. Minthogy Marx *teljesen* eladta neki a kiadást, nem tehetünk semmit.

A könyvek közül Tussy elvitte a legjobb szótárakat – a franciát és az olaszt –, de még mindig maradt elég és egy egészen különösen szép darabot Önnek biztosítottam – a „*Neue Rheinische Zeitung*" szerkesztőségi példányát. A hónap folyamán útnak indítom a küldeményt.

Költeményeket nem ismerek – netán a „*Gőz király*" az én „Munkásosztály helyzete" c. könyvemből?[174] Itt most keresik az angol eredetijét, de úgy látszik éppúgy nyoma veszett, mint Goethe „Klaggesang der edlen Frau des Hassan Aga" szerb eredetijének, sőt, még annál inkább, mert ez utóbbi írásos formában még létezik.

Mit nem adna Bismarck érte, ha ott lennének neki „Berlinben a bécsiek", ti. az anarchisták! Puszta karikatúrái ezek az oroszoknak – de nyilvánvalóan *a rendőrség által tenyésztettek*![175]

Barátja
F. E.

* *V. ö. 20. old. – Szerk.*

55

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

London, 1884 febr. 5.

Kedves Lavrov,

Tehát rendben van, elküldöm Önnek a könyveket.[176]

Óh ez a 2. kötet![2] Ha tudná, öreg barátom, milyen nyomással nehezedik ez rám! És már hat hónap veszett el az átkozott betegségem miatt. S március közepe előtt még csak hozzá sem tudok fogni komolyan; addig tart, amíg rendbe szedem az összes könyveket, iratokat, újságokat stb. – és naponta csak néhány órát dolgozhatom ezen anélkül, hogy túlságosan kifáradnék. Annál is inkább nyom ez engem, mert *rajtam kívül nincs élő ember*, aki ki tudja betűzni ezt az írást és ezeket a szó- meg kifejezés-rövidítéseket. Ami a folytatásokban való közzétételt illeti, ez részben a kiadótól és a németországi törvényhozástól függ majd[177]; egyelőre nem hiszem, hogy ez az ilyen könyv számára, mint ez, nagyon hasznos lenne. Igyekszem majd eleget tenni Лопатин kívánságának a levonatokat illetően. Most azonban, vagy két hónapja, Вера Засулич írt, hogy engedjem át neki a fordítást. Közöltem vele, hogy fenntartom Лопатин régebbi jogait, és hogy még túl korai erről tárgyalni*; amit viszont már ma meg lehetne beszélni, az annak lehetősége, hogy a fordítást *Oroszországban* adják ki. Mit gondol, lehetséges ez? A II. könyv tisztán tudományos, mivel csak *burzsoá és burzsoá közötti* kérdéseket tárgyal; de a III.-ban lesznek olyan részletek, amelyek még azt is kétségessé teszik szememben, hogy Németországban kiadható-e a kivételes törvény[41] alatt.

Marx összes műveinek kiadásával kapcsolatban ugyanez a nehézség adódik; s ez csak egyike a számos legyőzendő nehézségnek. Marxnak és jómagamnak kb. 60 ív (16 nyomdai oldalas) régi kézirata van nálam az 1845–48-as évekből. Mindebből csak kivonatokat lehetne adni, de nem foghatok hozzá, amíg be nem fejezem a „Tőke" 2. kötetének kéziratát. Tehát nincs más mód, mint várni.

---

* *V. ö. 68. old. – Szerk.*

A cikk, amelyről Ön beszél, és amely nincs már meg itt nekünk, mintegy 3–5 nyomdai ívet ölel fel[178]; ez elemző áttekintése Franciaország politikai fejlődésének 1848 febr. 24-től 1851-ig; összefoglalása benne van a „Brumaire tizennyolcadikájá"-ban[95], de ennek ellenére érdemes lefordítani. Magam is kutatom a „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung"[179] teljes példányát, mert csak $^2/_5$-e van meg nekem.

Deville elküldte kéziratát, hogy nézzem át.[85] Betegségem miatt az elméleti részre szorítkoztam, amelyben csak néhány helyesbítendő dolgot találtam. De a leíró rész nagyon is sebtében készült; először is olykor érthetetlen annak, aki nem olvasta az eredetit, azonkívül pedig igen gyakran úgy közli Marx konklúzióit, hogy teljesen elhagyja a feltételeket, melyek közt e konklúziók helytállóak; ez olykor többé vagy kevésbé hamis benyomást kelt. Felhívtam erre a figyelmét, de túlságosan siettek a könyv publikálásával.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

56

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]84 febr. 5.

Kedves Laurám,

Tudtam, hogy előkerül*. A „Travailleur"-t megkaptam. Jót mulattam azon, hogy Paul és Guesde „lekésték a vonatot".[180] Remélem hamarosan jó híreket kapunk a gyerekekről**, Tussy nagyon aggódik miattuk; s remélem, te túl vagy a meghűléseden. Nim ugyanolyan csúnyán meghűlt, mint te, tegnap este forró whiskyt akartam beadni neki éjszakára, de – mint gondolhatod – elutasította. Pumps levert, tegnap itt volt Elsával, aki ugyanolyan *csúnyácska*, mint valaha (és egyúttal ugyanolyan *szögletes*), találkoztak itt Tussyval és Avelinggel, akik hivatalos ügyben jöttek; Bradlaugh és Besantné dühöngenek a Londonban dúló új szocialista „hóbort" miatt, amely veszélyezteti megélhetésüket, s ezért egy-két rohamot indítottak Tussy és Aveling ellen.[181] Bradlaugh a legtitokzatosabb célzásokkal dobálódzik, azzal rágalmazza Szerecsent, hogy gyilkosságot és gyújtogatást prédikált és titkos szövetségben állt a kontinens kormányaival – de semmi megfoghatót nem mond –, azt akarom, hogy kicsit jobban kirukkoljon, mielőtt *én* az ütegeimet tüzelésre fölvonultatom.

Nim és én most a Maitland Park-beli[182] könyvekkel vagyunk elfoglalva. Nagyon sok olyan van köztük, amelyet céltalan lenne nálam vagy Tussynál felhalmozni, valójában több mint a fele számára nincs itt hely. Mármost van egy csomó jó és értékes francia könyv, amelyek véleményünk szerint a magad és Paul kezében hasznosabbak lennének, mint bárhol másutt. Például

Mably: *Oeuvres complètes*,
Adam Smith franciául (díszkiadás kötve),
Malthus – dettó,
Guizot: *Histoire de la civilisation en France*.

---

* Paul Lafargue. – *Szerk.*
** Longuet gyermekei. – *Szerk.*

Valamennyi könyv a francia forradalomról (Loustallot: *Deux amis de la liberté*[183] stb. stb.).

Hát ha akarjátok a könyveket, bérmentve elküldjük őket nektek. Komplett jegyzéket nem tudok összeállítani. Továbbá ha Paul kíván még amerikai hivatalos kiadványokat, van rengeteg[184] – nekem csak egypárra lesz szükségem. Vannak itt más könyveid (régi angol drámaírók stb.), melyeket egyidejűleg elküldhetek neked.

Kérlek, mielőbb értesíts, mert az idő sürget és szörnyű embarras de richesses-ben* vagyunk. Az orosz könyveket Lavrovnak ígértük; azt hiszem, határozottan joga van hozzájuk, minthogy ő Danyielszon legszorosabb barátja Oroszország határain kívül. Egy másik csomót – másodpéldányokat stb. – Zürichbe akarunk küldeni, részben a pártarchívum[160], részben egy szerkesztőségi könyvtár számára. A Kékkönyveket[185] nagyrészt Sam Moore-nak a fordításhoz való felhasználásra[58]. S néhány „népszerű" dolgot az itteni munkásegyletnek[186].

Nos ha te vagy Paul ezenkívül kívánnátok bizonyos könyveket, kérlek, tudassátok, s mindent el fogunk küldeni, ami nem föltétlenül szükséges itt.

Tegnap levelet kaptam egy Nonne nevű egyéntől, szigorló filológus, egy idővel ezelőtt itt volt, most Párizsban van, lakik: 56, Boul'd de Port-Royal. Vezető szerepe van a párizsi német munkások között, akiket – bizonyára emlékszel – néhány évvel ezelőtt Malon hízelkedése lépre csalt és a „Citoyen" néhány ostoba baklövése még tovább tolt abba az irányba.[187] Most a „nemzetközi konferencia" óta[123] dühös anti-broussisták; de még mindig sülve-főve együtt vannak Adh. Leclère-rel és Cercle internationaljával[188]. Pault több ízben kértem, lépjen érintkezésbe a párizsi németekkel. Nem sokat érnek, de *befolyásolják a német pártot a párizsi ügyeket illetően*. A szocialista-törvény óta[41] ezek a külföldi társaságok természetesen jóval érdemükön fölüli befolyásra tettek szert, minthogy ők az egyedüli testületek, amelyek nyilvános szervezet birtokában maradtak. Nehéz lesz a „Sozialdemokrat"-nak, hogy közvetlenül ellenük forduljon a párizsi belső viszályok megítélésében. Ezért érdemes egy kicsit megkörnyékezni őket, ami nem lesz nehéz, s mivel ez az ember a szomszédotok, legjobbnak véltem, ha elküldöm neki a névjegyemet, hogy „Nonne urat beajánljam Lafargue úrnak és nejének". Nem tudom, lesz-e ebből valami, mindenesetre remélem, megbocsátjátok, hogy bátorkodtam ezt a lépést megtenni.

Sajnálom, hogy Robelet polgártársat alig láttam – jött, megjelent és újra eltűnt.

---

* – bőség zavarában, zavaró bőségben – *Szerk.*

Vajon Paul megörvendeztet-e minket néhány szóval rejtélyes vidéki kalandjairól?[189]

Mi lett Paule Mink polgártársnővel? A legutóbbi jelentések szerint „*egyszerre több helyen jelent meg* délen"[190] és, amin ezek után nemigen lehet csodálkozni, „*kifejtette tárgyát*". Az eredmény??

Szerető barátod,

F. Engels

Lennél szíves mielőbb küldeni még egy példányt Deville „Capital"-jából?[85] Kautsky le akarja fordítani, de Meissner engedélyére van szükség és erre nem számíthatok, ha nem küldöm el neki az eredetit.*

Hogy áll a „Filozófia nyomorúsága" új kiadása? Zaklatnak engem emiatt. Történt valami ebben az ügyben?[191]

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 80–81. old. – Szerk.*

57

Engels Heinrich Nonnéhoz

Párizsba[192]

(Fogalmazvány)

[London, 1884 február 9. és 21. között.]

Az Ön által jelzett tervről nem nyilatkozhatom határozottan, amíg nem tudom, milyen személyekről van szó és mi a szándék. Csak annyit mondhatok, hogy olyan emberekkel, akik nem foglalnak el teljesen és egészen forradalmi kommunista álláspontot, bizonyos körülmények között és ha megérik a fáradságot, belebocsátkozhatnék ugyan egy *kartellba*, de *szövetségbe* korántsem. Ezenkívül időmet teljesen igénybe veszik olyan munkák, amelyeket feltétlenül el kell végezni, nemzetközi levelezésem pedig már amúgy is elég kiterjedt. Clemenceaut persze még jelentősen tovább kellene hajtani, mielőtt vele szövetkezhetnénk; hogy ő, a szélsőbal legközelebbi miniszterjelöltje, kívánhat-e többet annál, hogy szokásos „jó kapcsolatai" legyenek velünk, ezt kérdésesnek tartom. Ilyen jó kapcsolatokat fenn lehet tartani a legkülönbözőbb színárnyalatú szocialistákkal, ameddig nem következik be elvi vagy taktikai meghasonlás, amikor aztán a tetszés nemtetszésbe csap át. Ezek után döntse el Ön maga, hogy olyan ember vagyok-e, aki az Ön elgondolásának megfelel.

58

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe[193]

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]84 febr. 14.

Kedves Öregem,

Az egészségem miatt nem kell aggódnod, a dolog hosszan tartó volt, de egészen veszélytelen és egyre inkább szűnőben van.

Laurával másolatban közöltem az újévi jókívánságra vonatkozó soraidat.

Azonkívül éppen most kiváltottam neked megint egy pénzesutalványt 5 £-re, hogy te, Öregem, egy kissé ápolhassad magadat és feleségedet. Remélem, a viszonylag enyhe tél és a közeledő jobb évszak mindkettőtöket megint talpra állít.

Találtam néhány tőled származó dolgot, de még nem tudom megmondani, hogy ez minden-e, még egy egész nagy kosárnyi levelet stb. kell átnézni. Mihelyt ezzel tisztában leszek, elküldök neked mindent, ami előkerült.[136]

Ami mármost a tervedet illeti[191], mindenekelőtt tekintetbe kell venni a Németországban most uralkodó viszonyokat. Időről időre vannak erről közvetlen értesüléseim magából Németországból, és ezek szerint a rendőrönkény korlátlan, a kormányzat pedig el van szánva arra, hogy pártunk *minden* nyilvános agitációjának véget vet, bármily néven és ürüggyel lép is fel ez az agitáció. Elegendő, hogy a dolog a szociáldemokratáktól induljon ki, máris feloszlatnak minden gyűlést, elfojtanak minden kísérletet a sajtóban való fellépésre, és minden résztvevőt kiutasítanak az ostromállapot alá vont helyekről. Az utóbbi hat év tapasztalata semmi kétséget sem hagyhat bennünk erről.

Ezért hát az a nézetem, hogy egy újból megkísérlendő tömegagitáció célszerűségét, időpontját és tárgyát mi külföldön abszolúte képtelenek vagyunk eldönteni, s hogy ezt egyedül a németországiaknak kell átengedni, akik a nyomásnak ki vannak téve, és akik a legjobban tudják, hogy mi lehetséges és mi nem. Ha tehát Bebelhez vagy Liebknechthez fordulsz, és ők ott a dol-

got megtanácskozzák, akkor nézetem szerint nekik kell dönteniök, hogy mit igen és mit nem, mi pedig ehhez alkalmazkodunk.

Egyébként nem is állunk olyan rosszul az agitációval Németországban, még ha a burzsoá sajtó ezt legtöbbnyire agyonhallgatja is, s csak időről időre tör ki belőle önkéntelenül a félelem sóhajtása amiatt, hogy a párt rohamosan talajt nyer ahelyett, hogy veszítene. A rendőrség a mieinknek egészen remek teret nyitott: a mindenütt jelenvaló és szakadatlan harcot magával a rendőrséggel. Ez mindenfelé és állandóan folyik, nagy sikerrel, és, ami a legjobb, nagy humorral. A rendőrséget legyőzik és — ráadásul kinevetik. S ezt a harcot a jelenlegi körülmények között a leghasznosabbnak tartom. Mindenekelőtt ébren tartja fiainkban az ellenség megvetését. Roszszabb csapatokat nem is lehetne ellenünk hadba küldeni, mint a német rendőrség csapatait; még ahol túlerőben van is, erkölcsi vereséget szenved és fiaink bizonyossága a győzelemben napról napra növekszik. Ez a harc oda vezet, hogy amint végre enged a nyomás (és ez bekövetkezik azon a napon, melyen Oroszországban megkezdődik a tánc), már nem százezreket számlálunk majd, hanem milliókat. Az ún. vezetők között sok hitvány akad, de tömegeinkben feltétlenül bízom, és ami forradalmi tradícióból hiányzott nekik, azt egyre inkább megszerzik a rendőrséggel folytatott kisháborúban. És mondhatsz, amit akarsz, sohasem láttunk még olyan proletariátust, amely ennyire rövid idő alatt megtanult kollektívan cselekedni és együtt menetelni. Ezért, ha a felszínen nem jelenik is meg semmi, azt hiszem egészen nyugodtan nézhetünk a pillanat elébe, amikor riadót fújnak, meglátod majd, hogyan sorakoznak!

Testvéri üdvözlettel öreg barátod

F. Engels

59

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

London, 1884 febr. 14.

Kedves Lavrov,

Tudomásul veszem, amit Ön nekem a „Tőke" 2. kötetének orosz fordításáról mond[195]; ha itt lesz az ideje, majd visszatérek rá.

Ami a német kiadást illeti, Ön tudja, hogy odaát a legabszolútabb önkény nehezedik ránk, s hogy *mindent* betilthatnak; Marx sohasem zavartatta magát a fennálló törvények által, mindig nyíltan beszélt, és valóban csoda lenne, ha a 2. kötet nem tartalmazna elegendő mennyiségben az 1878-as törvény[41] értelmében elkobozható és betiltható anyagot. Szerencsét kell azonban próbálni, és annyi bizonyos, hogy én nem fogok tompítani semmit.

Amikor Г. Лопатин itt volt*, azt mondta nekem, hogy Ny. Danyielszon vissza szeretne kapni tőlem egy „Труды Комиссии для исследования хлебной промышленности в России" című könyvet; mármost én több könyvet találtam a gabona kereskedelméről és termeléséről; a könyv, melynek címe legjobban megközelíti az említett címet, a következő: „Труды экспедиции, снаряженной императорсими Вольным экономическим и Русским географическим обществами, для исследования хлебной торговли и производительности в России", 2 köt. 1870.

Vajon ez-e az a könyv, amelyről szó van? Ha igen, akkor, mihelyt Ön ezt megerősíti, visszaküldöm Мойка 27, Szentpétervár címre.

Remélem, hogy az ön könyveit** jövő héten elküldhetem; néhányat visszatartottam, ha úgy látom, hogy nem lesz rájuk szükségem a 2. kötethez, később ezeket is elküldöm Önnek.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 61. old. – Szerk.*
** *V. ö. 93. old. – Szerk.*

60

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, [18]84 febr. 16.

Kedves Kautsky,

Ma éppen akad néhány szabad órám, ezért rögtön válaszolok.

Deville-nél nemcsak a *történeti* részt, hanem a leírót is (munkanap, kooperáció, manufaktúra, nagyipar stb.) át kell dolgozni, amint erről meggyőződik majd, ha néhány fejezetet megnéz. Egyelőre semmit sem írok Meissnernek azonkívül, hogy elküldöm neki a francia könyvet és tudatom, hogy annak feldolgozása folyamatban van,[152] és annak idején értesíteni fogom a közelebbi részletekről.

A „Nyomorúság"-nak is megjelenik egy új francia kiadása Párizsban. Írok egy előszót hozzá[196]; a német kiadás előszavában eloszlatom majd Rodbertus mítoszát. Ez R. Meyertől származik[197], és annyira terjesztették Németországban és itt, sőt még Amerikában is, hogy véget kell vetni a dolognak. Ki fogom mutatni, 1. hogy 1850-ben nem voltunk abban a helyzetben, hogy Rodbertus úrtól bármit is tanuljunk, 2. hogy őt egyáltalában nem ismertük, 3. hogy Rodbertus nagy felfedezései már 1848-ban közhelyek voltak, 4. hogy a szocialista kúrához ajánlott specifikus gyógyszereit már a „Nyomorúság" megbírálta, még *mielőtt* Rodbertus felfedezte őket.[198]

Meglátja majd, hogy Önnek itt még mindig elég tennivalója marad; ezeket a fenti dolgokat azonban csak *én* csinálhatom meg, mert átéltem őket, és mert egyedül nekem van meg hozzá az 1840 és 1850 közötti anyagom.

Rodbertus járadékelmélete hülyeség, a „Tőke" első, 1861–63-as kéziratában megtalálható Marxnak részletes, meglehetősen ironikus kritikája erről az „Értéktöbblet-elméletek" című, igen terjedelmes szakaszban, amelyet valószínűleg a 2. kötet végén, vagy pedig 3. kötetként nyomatok ki.[199]

Amire viszont az előszóhoz szükségem van, az Rodbertustól „Offener Brief an das Komité des Deutschen Arbeitervereins", Lipcse 1863. Ha Ön

vagy Ede egypár napra meg tudná szerezni nekem ezt a dolgot, visszaküldöm, mihelyt kivonatokat csináltam belőle.

Az Ede által megígért Proudhon-cikket a régi „Sozialdemokrat"-ból[170] még nem kaptam meg, talán ma este megjön. Valószínűleg lefordítom a francia kiadáshoz.

Ha Ede hirtelen beugrana ide, roppantul örülnék, most már egészen szerényen megint ihatok is vele.

Mármost visszatérve az Ön utolsó előtti levelére.[200] A „Munkásosztály helyzeté"-t Dietz már régóta akarja, úgyszólván megígértem neki, mihelyt megtudom, hogyan állok a régi kiadóval, *Wiganddal*. Liebknecht 15 éve ígéri, hogy ezt Freytag útján megtudakolja (ti., hogy mi a jogi helyzetem Wiganddal szemben), és én még mindig sötétben tapogatódzom.* Mindenesetre Dietznek van előjoga, és végül magam teszek majd lépéseket, hogy megtudjam, mihez van jogom.

Jó lenne, ha valaki nem restellné a fáradságot, és megvilágítaná az elharapódzó államszocializmust egy példával, amely a gyakorlatban virul *Jáván*. Az egész anyag megtalálható a következő könyvben: „Java, how to manage a colony", írja J. W. B. Money ügyvéd, London 1861, 2 köt. Itt látható, hogyan szervezték meg a hollandok a régi községi kommunizmus alapzatán államilag a termelést és biztosítottak az ő felfogásuk szerint egészen kényelmes megélhetést az embereknek; eredmény: a népet a természetadta butaság fokán tartják, és évi 70 millió márkát (most bizonyára még többet) zsebelnek be a holland államkincstár számára. Az eset fölöttébb érdekes, és könnyű levonni belőle a gyakorlati tanulságokat. Mellesleg bizonyítéka annak is, hogy az őskommunizmus ott, akárcsak Indiában és Oroszországban, ma a legszebb, legszélesebb alapzatot nyújtja a kizsákmányolás és a zsarnokság számára (amíg modern kommunista elem nem rázza fel), és a modern társadalom közepette ugyanolyan kirívó (kiküszöbölendő vagy pedig szinte visszafejlesztendő) anakronizmusnak bizonyul, amilyen az őskantonok független Mark-közössége[201].

A társadalom ősállapotairól van egy *döntő* könyv, olyan döntő, mint Darwiné a biológiáról, és természetesen ezt is Marx fedezte fel: Morgan, „Ancient Society", 1877. Marx beszélt róla, de nekem akkor más dolgok voltak a fejemben és ő nem tért vissza rá; ez neki bizonyára kellemes volt, mert, mint igen részletes kivonataiból látom, *ő maga* akarta a könyvet a németekkel megismertetni. Morgan a tárgya által megszabott határok között a marxi materialista történelemszemléletet önállóan újra felfedezte és a mai

* *V. ö. 22. old. – Szerk.*

társadalmat illetően egyenesen kommunista posztulátumokkal végzi. A római és a görög nemzetség [gens] első ízben válik egészen világossá a vadak, nevezetesen az amerikai indiánok nemzetségi szervezetéből, és ezzel Morgan szilárd bázist adott az őstörténelemnek. Ha volna időm, feldolgoznám ezt az anyagot, Marx jegyzeteivel együtt, a „Sozialdemokrat" tárcarovatának vagy a „Neue Zeit"-nak, de erre gondolni sem lehet. Tylor, Lubbock és Tsai szédelgésének, endogámiának, exogámiának és minden más efféle ostobaságnak végleg befellegzett.[202] Ezek az urak itt tőlük telhetően agyonhallgatják a könyvet, Amerikában nyomtatták ki, 5 hete megrendeltem, de nem tudom megkapni! pedig a címlapon egy londoni cég szerepel társkiadóként.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

61

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1884 febr. 16.

Kedves Laurám,

Ma vasárnap van és hétfőn megint turkálnunk kell a Maitland Park-ban[182], így ha ma nem írok neked, nem lehet tudni, meddig halasztódna. A régi „hombárt" most végre kiürítettük, találtunk egy sereg dolgot, amely megtartandó, de körülbelül fél tonna régi újságot, amelyek szortírozása lehetetlen. Azt hiszem, jövő héten megkezdhetjük a kirámolást és az utána következő héten eladjuk a maradékot, amennyiért lehet. Egy időben féltem, hogy megint abba kell hagynom, de szerencsére napról napra jobban érzem magam, megint tudok egy fél óráig a régi gyorsasággal járni, s Nim segítségével 24 óránként két üveg pilseninek és egy tisztes adag claretnek a nyakára hágni.

A kéziratok között van a „Tőke" első változata (1861–63)[199] és ebben találtam több száz oldalt – *„Értéktöbblet-elméletek"* – részben feldolgozva a későbbi változatok szövegében, de épp elég fog maradni, hogy a 2. kötetet egy 2. és egy 3. kötetre duzzassza.[2]

Bernstein elküldi nekem Szerecsennek egy cikkét *Proudhonról*, amely 1865-ben a berlini „Sozialdemokrat"-ban jelent meg.[170] Nagyon valószínű, hogy az egészet le kell fordítani a „Nyomorúság" francia kiadásához.[191]

Mellesleg, Bernstein holnap Lyonban lesz, és ha már egyszer úton van, lehet, hogy Párizsba is elmegy, sőt kiterjeszti utazását Londonra. Ha befut Párizsba, kérlek, beszéljétek rá, hogy ide is eljöjjön, jó néhány dolog miatt szeretnék találkozni vele; tudja, hogy itt készen várja egy hálóhely és ha egy kissé szűkében van pénznek, ez ne gátolja, ezt majd elintézzük.

Paul azt mondja nekem, hogy a „Nyomorúság" előszavával[196] még ráérek, de én nem hiszek az ilyesmiben, túl sok a tapasztalatom a kiadókkal kapcsolatban. Tudni szeretném, mikor lesz Oriolnak szüksége rá, jóllehet nem vállalom, hogy napra, sőt akár hétre is szállítani fogom; de kell hogy valami *fogalmam* legyen. A Maitland Park-i házat március 25-én át kell

adni, s ezenkívül rengeteg más elintéznivalóm van; legalább bizonyos mértékig kell hogy előre be tudjam osztani terveimet.

Amiről Paul azt hiszi, hogy Szerecsen cikke Proudhonnak „la propriété c'est le vol"* tételéről, az a „Szent család"-ban szerepel, amely megvan nekem.[203]

Aligha tudok osztozni Paul lelkesedésében a londoni „Justice" iránt[204], én ezt a lapot szörnyen sivárnak tartom. De mit is várhatunk olyan emberektől, akik azt a feladatot vállalják, hogy kioktatják a világot kérdésekről, melyekről ők maguk nem tudnak semmit? Nincs egyetlen égető kérdés sem, melyről ez a társaság tudná, hogyan kell megragadni; Hyndman internacionalista frazeológiát kombinál soviniszta törekvésekkel, Joynes zavaros fejű tudatlan fickó (két hete találkoztam vele), Morris nagyon jó a maga keretei között, de azok nem tágak; szegény Bax megreked egy meglehetősen elavult jellegű német filozófiában – mindez megjárná egy havi folyóiratnál, ahol van idő nekigyürkőzni a feladatnak, de hetilapnál, ahol mindenféle aktuális kérdésekhez kell hozzászólni, ez kárhozatos.

Mindamellett az új „respektábilis" szocialista mozgolódás itt nagyon szépen halad, a dolog divatossá válik, de a munkásosztályok még nem reagálnak rá. Pedig ettől függ minden. S ezért volt olyan ostobaság sietve kihozni a „Justice"-t. Ilyesféle cikkek sohasem fogják a tömegeket megmozgatni. Munkásokkal való hathónapi érintkezés előkészített volna egy közönséget és megtanította volna az írókat, hogyan írjanak számára. De mi haszna a zsörtölődésnek? A kis nagyemberek mindenáron a maguk kis útján akarnak mendegélni!

Remélem, a gyerekek** jobban vannak. Nim nagyon aggódik miattuk. Kérlek, tudasd velünk, hogy érzik magukat.

Szívből üdvözöl Nim és

szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* – „a tulajdon – lopás" – *Szerk.*
** Longuet gyermekei. – *Szerk.*

62

Engels John Darbyshire-hoz

Manchesterbe[205]

(Vázlat)

[London, 1884 február 17. után.]

Ebben a vonatkozásban én nem tehetek semmit. Adjam át „Alapelveiket" a Demokrata Föderációnak[104], a „Justice"-nak vagy a „To-Day"-nek?

Eredeti nyelve: angol

63

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1884 febr. 21.

Kedves Laurám,

A gyerekek* egészségére vonatkozó híreid többé-kevésbé megnyugtatóak – kivéve szegény Wolfot**, aki pedig valamennyiük közül a legerősebbnek látszik, s reméljük már túl lesz a legrosszabbon, amikor legközelebb hírt adsz róluk.

Ami azt illeti, hogy mi a teendő, ha Longuet-val történik valami, hát azt majd meg kell fontolni, ha ez az eset bekövetkeznék; nem látom be, mit nyernénk vele, ha most „spekulálnánk" ezen – a spekulálást filozófiai jelentésében értem – mindenesetre nem is tudom, mit tehetnénk a jelen körülmények közt egy ilyen gondos atyával, mint Longuet, de ha te tudod, nagyon örülnék, ha írnál nekem erről.

Megállapodtunk Gittensékkel a könyvek stb. csomagolásában és szállításában a te részedre, valamint Lavrov részére, s minthogy két napja nem jöttek a dolgokért, Nim odament, hogy megsürgesse őket.

Mellékelten a „Nyomorúság" előszava – Szerecsen tollából![170] Ezt a régi cikket Bernstein fedezte fel újra és én nyomban lefordítottam. Kérlek téged és Pault, ültessétek át a fordításomat jó francia nyelvre és küldjétek vissza az eredetivel együtt, mely a zürichi pártarchívum[160] tulajdona. Csak néhány szót kell még hozzáfűzni. De mit fog szólni a francia közönség ahhoz a meglehetősen fesztelen modorhoz, amelyben Szerecsen róluk beszél? S bölcs dolog lesz-e ezt az igaz és pártatlan ítéletet közreadni azzal a kockázattal, hogy a Brousse-ok majd kijelentik: íme a porosz? Mindenesetre nagyon viszolyognék attól, hogy a cikket a párizsi ízlés kedvéért tompítsam, de érdemes ezt fontolóra venni. Nem tagadható, hogy a Bas Empire[206] 18 évig fennállt ott.

---

* Longuet gyermekei. – *Szerk.*

** Edgar Longuet. – *Szerk.*

Paul bondieu-je* elragadó, szintúgy az előadásának bevezetése.[207] Fejtegetése is egészen érdekfeszítő a közönsége számára, s nem csodálkozom a sikerén. De hellyel-közzel hozhatna *új* illusztrációt a „Tőké"-ből az újoncok magasságára vonatkozó régi Liebig-idézeten kívül[208]; s ne tárgyalja 1. a konkurrenciát és 2. a kínálatot és a keresletet, ami megint csak a konkurrencia. Ha szigorú vagyok vele szemben, ez azért van, mert látom, hogy jót tesz neki és sokat javul, ha egyszer-másszor egy kicsit a fejére ütnek; legutóbbi előadásai valóban nagy haladást mutatnak, s ha csak egy kicsit több figyelmet fordítana bizonyos elméleti szempontokra (többnyire csak a részleteket illetően), világító fáklya lenne Párizsban, a fény városában.

Most be kell fejeznem. Nim visszajött és könyvcsomagokat kell idejében előkészítenünk feladásra Oroszország és Amerika részére. Nim azt mondja, hogy Gittensék nem jöhetnek kedd vagy szerda előtt – úgyhogy csókoltat, én szintén, Paulnak meleg kézszorítással

szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* – jóistene – *Szerk.*

64

Engels Heinrich Nonnéhoz

Párizsba

(Fogalmazvány)

[London, kb. 1884 február 26.]

Amit Önnek Malonról írtam[43], azok egyszerű tények, amelyeket bebizonyítottak nekem, és amelyeken párizsi pletyka mit sem változtat. Malon tényleg Bakunyinnal és 15 más taggal együtt kilépett a Békekongresszusból, és egyik alapítója volt a titkos Alliance-nak.[209] Az 1870 márciusi dokumentum[210] a kezemben volt. Amit Malon most az Internacionáléról újabban összehazudik, közömbös nekem, aligha fogom megnézni. Hogy autodidakta, az az én szememben nem jogosítja fel arra, hogy történelmet hamisítson. Ha ő alkalmas arra, hogy a franciák között vezető szerepet játsszék, akkor sajnálom a francia proletariátust.

Ami mármost Önnek a nemzetközi kapcsolatok propagálására vonatkozó szándékát illeti[192],

1. a célok olyan meghatározatlanok, hogy én ezekre az általános kilátásokra valóban képtelen vagyok időt fordítani;

2. szinte valamennyi említett név ismeretlen előttem (az egyetlen, akit *közelebbről* ismerek, éppen nincs megemlítve). De az ember nem tevékenykedhet 40 évig a nemzetközi mozgalomban anélkül, hogy ne legyenek mindenütt régi barátai és szövetségestársai, akikhez politikailag és erkölcsileg kötve van. Ezeknél kellene tehát előbb tudakozódnom az Ön egyik-másik emberéről és kölcsönös viszonyukról. De ezt sem igen tehetem meg az Ön tervének megvilágítása nélkül;

3. ámde lehetetlen olyan szövetségbe bocsátkoznom, amelyről egyáltalán nem tudom, merre és milyen távolabbi kapcsolatok felé vezetne engem. Hiszen megalakulna Párizsban valamiféle központi bizottság, amely új tagok felvételéről és esetleges akciókról határoz, és akkor megeshetne velem, hogy egyazon egyesülésben vagyok olyanokkal, akik ellen határozottan küzdenem kellene, vagy felelőssé válok olyan akcióért, amelyet helytelenítek. Ilyen lehetőségnek semmiképpen sem tehetem ki magam.

De ez ne tartsa vissza Önt. Ha valami rendes dolgot létrehoz, annak mindamellett örülnék. Köszönöm a bizalmát és maradok stb.

65

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, 1884 március 3.

Kedves Kautsky,

Ede Bernstein magára vállalta a felelősséget, hogy a te nevedben és a te számládra pertut igyon velem. Ezennel bátorkodom ezt nyomban érvényesíteni abban a reményben, hogy nem fogod Bernsteint dezavuálni.

Egyébként ő ma este Párizsba ment, holnap ott marad, este elutazik és nyilván ezzel a levéllel egyidejűleg érkezik Zürichbe.

Mellékelten Oroszország eladása Bismarcknak fizetségül, hogy Bismarck közbenjárt Bleichrödernél egy új orosz kölcsön ügyében.[211] Legelőbb is Ferry és Gladstone van becsapva, ha azonban Bleichröder megadja a pénzt, akkor Bismarck is becsapott lehet, mihelyt pedig Oroszországban megkezdődik a tánc, valamennyien azok lesznek.

Barátod

F. Engels

66

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

Kedves Lavrov,

Múlt pénteken elküldtem Önnek Flageollet frères, 27, rue Paul Lelong, Párizs, közvetítésével egy ládát a könyvekkel, amelyekről tudomása van*. *A szállítás költségeit itt kifizettük,* ha Öntől kérnék, közölje velem azonnal. Az esetben, ha nem érkezne meg, szíveskedjék a megadott címen reklamálni.

A küldemény innen Gittens & Cie urak révén megy.

Kész híve
F. Engels

122, Regent's Park Road
[London, 18]84 március 3.

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 93. old. – Szerk.*

67

Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz

Genfbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1884 március 6.

Kedves Polgártársnő!

Mind nekem, mind Marx leányainak ünnep lesz az a nap, amelyen a „Filozófia nyomorúsága" orosz fordítása megjelenik.[212] Magától értetődik, hogy örömmel bocsátom rendelkezésére ehhez mindazt az anyagot, amely az Ön számára hasznos lehet. Szándékom a következő.

A német fordításon kívül sajtó alatt van jelenleg Párizsban egy új francia kiadás.[191] *E két kiadáshoz néhány magyarázó jegyzetet készítek, amelyeknek* szövegét elküldöm Önnek.

Ami az előszót illeti, van Marxnak egy cikke Proudhonról a berlini „Sozialdemokrat"-ban (1865), ez szinte teljesen elegendő. Ez kerül mindkét új kiadás – a francia és a német – élére.[170] A cikk csak egy példányban van meg, amely pártunk zürichi archívumáé[160]; ha Marx vagy az én irataim között nem akad egy második példány (ezt néhány héten belül megtudom), akkor könnyen kaphat másolatot Bernstein útján.

A német kiadás számára speciális előszót[144] kell majd írnom, hogy visszautasítsam a reakciós szocialistáknak azt a képtelen állítását, hogy Marx a *„Tőké"-ben* Rodbertust plagizálta, s bebizonyítsam, hogy ellenkezőleg, Marx már a *„Nyomorúság"-ban* megbírálta Rodbertust, még mielőtt Rodbertus a *„Soziale Briefé"-jét* megírta. Ez szerintem érdektelen az orosz közönség számára, ahová a mi álszocialistáink még nem hatoltak be. Ám döntse el Ön; az írásom, ha jónak látja, rendelkezésére áll.

Nagy örömet szerzett nekem azzal a közlésével, hogy Oroszországban egyre inkább tanulmányozzák a szocialista elmélettel foglalkozó könyveket. Az elméleti és kritikai szellem, amely a mi német iskoláinkból szinte teljesen eltűnt, úgy látszik csakugyan Oroszországban talált menedéket. Arra kér, hogy nevezzek meg Önnek könyveket lefordítás céljából. De hiszen Ön már lefordította, vagy megígérte, hogy lefordítja Marxnak majdnem valamennyi művét; az enyéim közül is lefordította a javát; német könyveink közül a

többi vagy elméletileg gyenge, vagy olyan kérdéseket tárgyal, amelyek többé vagy kevésbé Németországra szorítkoznak. Az utóbbi időben a franciák elég jó dolgokat publikáltak, de ez még gyermekcipőben jár. Deville-nek a „*Tőké*"-ből készített összefoglalása az elméleti részében jó, de leíró része túlságosan sebtében készült és szinte érthetetlen annak, aki nem ismeri az eredetit; tetejében összefoglalásnak túlságosan terjedelmes. Azt hiszem azonban, hogy átdolgozással lehetne belőle valami jót csinálni; s a „Tőke" összefoglalása mindenkor hasznos lenne olyan országban, amelyben magát a könyvet csak nehezen lehet megszerezni.

Amikor az oroszországi helyzetről szóltam*, persze gondoltam, egyebek közt – és különösen – a pénzügyekre is, de nem kizárólag. Amikor egy kormány zsákutcába szorult, mint a pétervári, s a cár fogoly, mint a gatcsinai remete[213], akkor a helyzet szükségképpen egyre feszültebbé válik. A nemesek és a parasztok egyaránt tönkrementek; a hadsereg meg van sértve sovinizmusában és megbotránkozik, mert napról napra azt kell látnia, hogy a государь** elrejtőzik; külső háborúra lenne szükség a „gonosz szenvedélyek" és az általános elégedetlenség levezetéséhez – ugyanakkor lehetetlen a háborút kirobbantani pénz és kedvező politikai kilátások hiányában –, az erős nemzeti értelmiség ég a vágytól, hogy lerázza bilincseit – ehhez járul még a teljes pénztelenség és a деятели*** által az államhatalom torkára szorított kés –, mindez, nézetem szerint, hónapról hónapra fokozza a helyzet tarthatatlanságát, és ha akadna egy alkotmányos érzületű és merész nagyherceg, még az orosz „társaság" is kénytelen lenne belátni, hogy egy palotaforradalom a legjobb kiút ebből a zsákutcából. Vajon Bismarck és Bleichröder megmenti-e új barátait? Kétlem, és inkább azt kérdezem, a két szerződő fél közül melyik fogja meglopni a másikat?[211]

Mellékelem (másolatban) Marx egy kéziratát, amelyet úgy használhat fel, ahogy jónak látja. Nem tudom már, hogy a „Слово"-ban vagy az „Отечественные Записки"-ban találta-e a „Karl Marx Zsukovszkij úr ítélőszéke előtt" című cikket.[214] A mellékelt választ úgy írta meg, hogy a jelek szerint Oroszországban akarta közzétenni; de sohasem küldte el Pétervárra, attól tartva, hogy már a neve is fenyegetné annak a lapnak a létét, amely közölné válaszát.

Híve
F. Engels

* *V. ö. 68. old.* – *Szerk.*
** – goszudar (uralkodó) – *Szerk.*
*** – gyejatyeli (politikusok, közéleti személyiségek) – *Szerk.*

Röpiratomnak[25] Ön által készített fordítását kitűnőnek tartom. Milyen szép nyelv az orosz! A németnek minden előnye megvan benne annak szörnyű darabossága nélkül.

Eredeti nyelve: francia

68

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1884 március 7.

Kedves Sorge,

Az után, hogy egész ősszel és télen krónikusan, bár nem komolyan, de mégis nagyon zavaróan betegeskedtem és 2 hónapot pihenés végett ágyban kellett töltenem, végre megint annyira vagyok, hogy rendesen dolgozhatom és levéladósságaimat törleszthetem. Remélhetőleg te és feleséged is lassanként túljuttok a ti sokkal súlyosabb betegségetek utófájdalmain és aztán lassacskán minden megint a régi kerékvágásba kerül.

Minthogy még nem teljes a mozgásszabadságom és kiruccanásaim a legközelebbi környezetre korlátozódnak, s embereim sincsenek, akiket küldözgethetnék, megbízásodat egy kissé másképp teljesítettem. A te példányodat a „Tőke" 3. kiadásából, valamint egy példányt Deville „Le Capital"-jából 2 csomagban nyomtatványként adtam fel neked, a fényképeket ugyanezen az úton küldöm, mert most már megtanultam, hogyan kell csomagolni őket. A másik 2 példány „Tőké"-t ott bizonyára könnyen megkaphatod.

A „To-Day"-t egy évre előfizettem neked és nyilván rendszeresen megkapod majd. Mindezekben az emberekben sok a jóakarat, de átkozottul kevés a tudás, a „To-Day"-hez ez még megjárja, de most a Demokrata Föderáció[104] kiad egy hetilapot – „Justice" –, amely a folyton ismételt tartalom nagy sivárságával és azzal tűnik ki, hogy abszolúte képtelen akár csak egyetlen napi kérdést is a helyes oldaláról megfogni. Küldök neked néhány számot, járatni nem érdemes. Egyáltalában a Demokrata Föderációt nem lehet minden további nélkül adott szóra elfogadni, mindenféle kétes elemek vannak ott. Hyndman, aki megjátssza magát pártfőnöknek in partibus infidelium[150], meglehetősen gátlástalan törtető, még néhány évvel ezelőtt konzervatív képviselőjelölt volt, sikertelenül; Marxszal szemben is pimaszul viselkedett – én az egész Demokrata Föderációtól távol tartom magamat, hasznos mentségem erre az időhiány, és csak a „To-Day"-vel állok közelebbi kapcsolatban, nevezetesen Baxszel, aki igen derék fickó, csupán nagyon időszerűtlenül most *Kantot* biflázza. *Ha nincs semmi ellenvetésed,*

kinyomatom angolul a „To-Day"-ben Marxnak H. George-ról hozzád intézett levelét[31], ti aztán ott tovább felhasználhatjátok.

Ahhoz, hogy Stiebelinggel vitába bocsátkozzam, aligha lesz időm.[215] Ilyen kisebb istenségecskéket nyugodtan rá lehet hagyni önmagukra. Amerikában a szektásságot amúgy is éveken át nem lehet majd megakadályozni. Így a nagy Most is bizonyára H. K. Heinzenként fogja végezni. A „Wochen-Volkszeitung"-ot megkapom, de nincs benne sok.

Hogy Bebelnek, Liebknechtnek, vagy másvalakinek amerikai utazásával mi van, nem tudom.[30] Én kérdezősködésükre közöltem velük, hogy nyilván nem való Amerikát minden 3 esztendőben a választások céljára megfejni. Németországban egyébként nagyon jól állunk. Fiaink egészen pompásan viselkednek. A szocialista-törvény[41] mindenütt helyi harcba bonyolítja őket a rendőrséggel, ami mindenféle csínnyel és gonoszkodással jár együtt, és többnyire a mi győzelmünkkel végződik s a világ legjobb propagandaeszközét szolgáltatja. Minden burzsoá lapból időről időre kitör a sóhaj embereink roppant sikerei miatt, és az új választásoktól valamennyien félnek. Két héttel ezelőtt itt volt egy unokaöcsém Barmenből – szabadkonzervatív[216] –, ennek azt mondottam: Most Németországban annyira vagyunk, hogy ölbe tehetjük a kezünket és hagyhatjuk, hogy ellenségeink dolgozzanak nekünk. Akár eltörlitek, akár meghosszabbítjátok, szigorítjátok vagy enyhítitek a szocialista-törvényt – egyre megy, bármit is csináltok, a mi malmunkra hajtja a vizet. – Igen, mondta ő, a körülmények meglepően nektek dolgoznak. – Persze, mondtam én, de nem dolgoznának ám nekünk, ha mi már 40 évvel ezelőtt nem ismertük volna fel helyesen őket és nem cselekedtünk volna eszerint. – Semmi válasz.

Franciaországban is jobban mennek a dolgok, amióta Lafargue, Guesde és Dormoy kijöttek a börtönből.[6] Nagyon tevékenyek, sokat járnak vidékre, ahol szerencsére a fő erőik vannak, Reimsben és St. Pierre-les-Calais-ban lapocskákat adnak ki*, kongresszusuk lesz Roubaix-ben 4 hét múlva.[217] Azonkívül Párizsban vasárnaponként nagy látogatottságú előadást tartanak, Lafargue a materialista történetfelfogásról, Deville a „Tőke"-ről.[207] Minden előadást kinyomtatnak, s majd írok, hogy küldjék el neked. Szerencse, hogy Párizsban pillanatnyilag nincs napilapjuk, ez még túl korai volna. A „Filozófia nyomorúságá"-ból megjelenik Párizsban egy új kiadás.[191] Ugyanaz németül Zürichben, oroszul Genfben. Az én „Fejlődés" című brosúrámból[25] azt hiszem még nem küldtem neked példányt, mert magam is mindig csak egyet-kettőt kaptam. (Fajankók!) Most megjelent 3. kiadás-

* „La Défense des travailleurs", „Le Travailleur". – *Szerk.*

ban, ezenfelül franciául, olaszul, oroszul és lengyelül. Aveling le akarja fordítani angolra[218], ez a fiatalember is nagyon jóravaló, de túl sok vasat tart a tűzben, és most időtrabló harcban áll exbarátjával, Bradlaugh-val; az utóbbinak az itteni szocialista mozgalom folytán kicsúszik a lába alól a talaj és ezzel a – létfenntartási eszközök is. Védekeznie kell hát, de ez nem könnyű ennek a bornírt és alávaló fickónak.

Tussy nagyjából jól van, többnyire vasárnaponként jön ide. Lenchen vezeti nálam a háztartást, mint bizonyára tudod. Két héten belül komolyan hozzáfoghatok a „Tőke" 2. kötetéhez[2] – ez is még veszettül nagy munka, de örülök neki.

Olvasd el Morgan (Lewis H.) „*Ancient Society*" című 1877-ben Amerikában megjelent könyvét. Mesterien tárja fel az őskort és annak kommunizmusát. *Marx történelemelméletét spontán újra felfedezte* és a mára nézve kommunisztikus következtetésekkel végzi.

Szívből üdvözlöm Adolphot*.

Barátod
F. E.

* Ifj. Adolph Sorge. – *Szerk.*

69

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

[London,] 1884 március [1[–15].

Kedves Lafargue,

Teljesen egyetértek szinte minden változtatásával[219], a következőket kivéve:

6. old.: a csereértéket illetően Proudhon megáll a homályosnál – nem lehet „és"-sel folytatni; ami ezután következik, utópista értelmezését, ez a megállás a homályosnál *okozza*; ezt az okozatiságot ki kell mutatni.

6. old. lent: megsüketít bennünket stb., ez így túlságosan le van rövidítve; a *hamis*, illetve *állítólagos* tudomány hiányzik innen. Igyekezni kellene jobban megközelíteni az eredetit.

7. old.: ugyanezek a kifogások; majd: „akinek azonban engednie kellett az eredetiségre való igényeiből" – ez meghamisítja a szöveget. Marx azt mondja: „Tetejébe az autodidakta gyámoltalan-ellenszenves tudálékossága, akinek önálló eredeti gondolkodásán érzett spontán büszkesége már megtört"; Proudhon valóban eredeti gondolkodó volt és büszke volt erre, de többé nem az, mert rájött, hogy ami neki eredeti és új volt, azt mások előtte már kimondták; tehát áttér a hamis tudományra stb. Az Ön szövege *tagadja* Proudhon eredetiségét.

Ugyanott. Cabet. Önnek nincs joga többet mondatni Marxszal, mint amennyit mondott: „Cabet, aki tiszteletre méltó a francia proletariátus melletti gyakorlati állásfoglalása folytán". Marx semmit sem mond önfeláldozásról, ezt a szót ő, mint Ön bizonyára tudja, gyűlölte – azt lehetne mondani: tiszteletre méltó a szerep miatt, amelyet a francia proletariátus körében játszott – (vagy a francia proletariátus politikai mozgalmában) stb., vagy valami hasonlót.

Uo. Lehet azt mondani: *3 kötet folyamán* prédikálni?

Uo. lent, *Thiers*: Ha már rövidítünk, mint Ön teszi, hozzá kellene tenni, amit az eredeti mond: „Thiers úr Proudhon javaslatai elleni beszédében, *amelyet azután külön kiadtak*". Ez, azt hiszem, a „De la propriété" című híres könyv; de nem vagyok biztos benne.

8. old.: a *hitel . . . meggyorsíthatná* – nem a hitel, hanem annak alkalmazása; azt kellene tehát mondani: meggyorsítását *szolgálhatná*, vagy hasonló fordulatot.

9. old.: szinte agyalágyult cinizmust fitogtat a cár tiszteletére? „a cár tiszteletére szinte agyalágyult cinizmusról tesz tanúságot". A cinizmus, amellyel Proudhon Lengyelország szenvedéseit kezeli, hízelgés a cár politikájának. Ennek kellene hangsúlyt kapnia.[220]

Uo. lent: *Egyfelől* stb. – *A két ellentétes áramlatnak*, amely a kispolgár érdekeiben uralkodik, nem szabad hiányoznia; az Ön szövege mintha eltüntetné őket.

10. old.: feltűnő jobb, mint botrányos.

Március 15.

Hát íme! Igyekezzen hívebben követni az eredetit; Marx nem az az ember, akit könnyedén szabad kezelni. Remélem, hogy Laura ragaszkodni fog a szöveg jó és hű fordításához.

Mellékelten a 10 £.

Minden könyv és könyvszekrény* itt van nálunk, s 3 napja dolgozunk a két könyvtár összeolvasztásán és rendezésén. Pokoli munka ez, Nim és én mindketten kimerültünk, ezért most befejezem, s szeretettel üdvözlöm Laurát Nim és a magam nevében.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* Marx könyvszekrényei. – *Szerk.*

70

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1884 március 24.

Kedves Ede,

Sebtében némi pletyka. Ma végre készen lettünk a Maitland Parkban, s a régi házat visszaadtuk tulajdonosának,[182] viszont a könyvekkel és az iratokkal még nyakig vagyok a munkában, és semmi rendeshez nem foghatok hozzá, amíg ez nincsen rendezve.

A 16-i tüntetés[221] két blamázsra vezetett: Hyndmanéra és Frohmééra. Hyndmant, anélkül hogy közvetlenül hozzájárult volna, szónoknak jelölték – mondják, Rackow révén. Minthogy nem bízott a sikerben, kijelentette a „Justice"-ban, hogy „egy munkásnak" kell beszélnie, *ő* csupán hallgató lesz. Ugyanebben a „Justice"-ban egy fölötte pökhendi közlemény jelent meg a „To-Day" legutóbbi számáról – szinte fél hadüzenet.[222] Hyndman azután intrikált az ellen, hogy delegátusokat küldjenek a roubaix-i kongresszusra[217]: ezek az emberek – úgymond – kisebbségben vannak, és nem szabad a franciák belső civakodásaiba beavatkozni. A következő kedden azonban – a Demokrata Föderáció bizottsági ülésén – totális vereséget szenvedett: legmegbízhatóbb emberei *léptek fel ellene; ő* a fellépésének valódi indítékait nem mondhatta ki; lelkesen elhatározták a részvételt a tüntetésben és a kongresszuson; Hyndman pedig, aki most már szívesen beszélt volna Highgate-ben, önmaga vágta el magának a visszavonulást, és Aveling örömmel elfogadta a felhívást, hogy *ő* szónokoljon. Így járnak ezek az okoska klikkezőcskék mindig, saját fifikájukba buknak bele.

Frohme állítólag igen jól beszélt Highgate-ben, viszont az egyletben[186] szörnyű rosszul. Elküldöm nektek a „Deutsche Londoner Zeitung"-ot[223], amelyben a filiszter-tudósító naivul érezteti örömét afölött, hogy Frohme egészen az *ő* lelkéből szólt szörnyű közhelyeivel. Utána, azt mondják, nagy skandalum tört ki az egyletben, ez mégis több volt a soknál, Frohménak megadták a magáét, *ő* pedig kijelentette: egyetlen szocialistát sem látott Londonban, még kevésbé egy *embert*. Ez nem jön egyhamar újra. Engem szerencsére megkímélt.

Hálás köszönet a „Deutsches Tageblatt"-ért, szintén visszaküldöm. B. Becker hülyeségére visszatérni túl nagy megbecsülés volna. Amit az emberiség exelnöke[224] ír és a „Tageblatt" kinyomtat, teljesen közömbös és még Berlinben is rég elfeledett most már. Az ilyen tehetetlen gonoszkodás önmagát fojtja meg. De miféle sajtó az, amely ilyen vackot kinyomtat. A párizsi figaro-isták[225] mégiscsak ügyesebben hazudtak, és akkor is csak közvetlenül a Kommün után, az általános félelem idején.

A márciusi cikk mindenek ellenére nagyon jó volt, egészen helyesen emelte ki a lényeges pontokat. Úgyszintén a következő számban a néppárti képviselő parasztprédikációjáról írott cikk; ebben csak a demokrácia „fogalmára" való hivatkozás rossz.[226] Ez a fogalom változik a mindenkori démosszal, s ezért egyetlen lépéssel sem segít előre minket. Amit mondani kellett volna, nézetem szerint a következő: a proletariátusnak is szüksége van a politikai hatalom birtokbavételéhez demokratikus *formákra*, ám ez számára, mint minden politikai forma, csak eszköz. Ha azonban ma a demokráciát mint *célt* akarjuk, akkor parasztokra és kispolgárokra kell támaszkodnunk, vagyis olyan osztályokra, amelyek pusztulóban vannak, és a proletariátussal szemben, mihelyt mesterségesen fenn akarják tartani magukat, *reakciósak*. Nem szabad elfelejteni továbbá, hogy a burzsoá uralom *következetes* formája éppen a demokratikus köztársaság, amely a proletariátus már elért fejlődése következtében most túlságosan veszélyessé vált ugyan –, de, mint Franciaország és Amerika mutatja, még mindig lehetséges mint pusztán burzsoá uralom. A liberalizmus „elve" mint „meghatározott, történelmileg kialakult" tehát tulajdonképpen csak következetlenség; a liberális alkotmányos monarchia a burzsoá uralom adekvát formája, 1. kezdetben, mikor a burzsoázia még nem végzett egészen az abszolút monarchiával, és 2. legvégül, mikor a proletariátus a demokratikus köztársaságot már túlságosan veszélyessé teszi. S mindazonáltal a demokratikus köztársaság mindig a burzsoá uralom *utolsó* formája: az, amelyben elpusztul. Ezzel zárom is ezt a szócséplést.

Nim üdvözöltet, Tussyt tegnap nem láttam.

Barátod
F. E.

71

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe[227]

London, 1884 március 24.

Kedves Kautsky,

Morgan könyvét legjobb Amerikából megrendelni, az Anglia számára MacMillan cégjelzéssel nyomtatott kevés példány úgy látszik már elkelt vagy kifogyott – én csak fáradságosan és *antikvár* úton jutottam az enyémhez. Az amerikai kiadót nem ismerem. Az én példányom 13 sh. 4 pennybe került.

Ha időt szakíthatok, megcsinálom neked a dolgot a „Neue Zeit" számára, feltéve, hogy hajlandók vagytok különlenyomatot készíteni brosúra formában (kb. 3 ív lenne), tulajdonképpen Marxnak tartozom ezzel és belevehetem az ő megjegyzéseit.[202]

Meissnerrel most megegyeztem, a „Tőke" II. könyvét előbb külön adjuk ki, a III. és az „Értéktöbblet-elméletek"[199] majd utána következnek, a 2. kötet 2. feleként. Ezáltal a dolog gyorsabban megindul. Postazárás.

Barátod
F. E.

A dolognak Morrisszal semmi jelentősége, ezek az emberek éppen elég zavarosak.[228]

72

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1884 március 31.

Kedves Laurám,

Még ha ma reggel nem kaptam volna meg Paul levelét, a mai délutánt akkor is arra szántam volna, hogy írjak neked. Annyit zavartak és háborgattak most, hogy nemcsak az időm, hanem még a szobám és az íróasztalom sem a sajátom. Múlt hétfőn kitakarítottuk a Maitland Park Road 41-et, kifizettük Willist és átadtuk neki a kulcsot.[182] Ami bútor ott maradt, Gittensék kezében van, ők 12.10 £-et kínáltak, de árverést tanácsoltak – megpróbálunk 15 £-et kapni tőlük, hogy végezzünk a dologgal; ezt e héten el fogjuk intézni. Azután a könyvekkel foglalkoztam, s már majdnem kész voltam – még két nap és túljutottam volna a munka nehezén –, amikor lám! a háziúr ideküldte a festőket a ház külső mázolására, s most itt állunk, három piszmogó fickó a házban, minden ablak nyitva, minden szobát elözönlenek a legváratlanabb időpontokban, s mindennek a betetőzésére zord keleti szél fúj bent csakúgy, mint kint. Az csak természetes, hogy ettől olyan kiváló reumát kaptam, amilyet csak kívánni lehet. A piszmogók ugyan még mindig megszállva tartják a házat, de a keleti szél szerencsére eltávozott és többé-kevésbé a reuma is; s megígérték, hogy mára birtokba vehetem a szobámat, azzal a feltétellel, hogy holnap átadom. Így hát élvezzük ki a jelent, ameddig tart.

Nim azt mondja, olyan kő esett le a szívéről most, amióta elintéztük a régi házat, hogy végre megint tud aludni; lidércnyomás volt ez neki, amelyet még egy időnként este felhörpintett „Irish" sem tudott elűzni. A mi lakásunk nagyon megváltozott, két könyvszekrényem levándorolt, a zongora a kandalló és a szárnyas ajtó közötti sarokban van (az elülső szobában), a másik sarkot Szerecsen egyik könyvszekrénye foglalta el, a nagy könyvszekrénye pedig (a dívány mögötti) most arra a helyre került, ahol a zongora állt a hátsó szobában. Mihelyt a festők eltakarodnak, befejezem az utolsó halom könyv rendezését, s aztán igyekszem az utolsó láda könyvet számodra elküldeni; van ebben jó néhány dolog a francia forradalomra vo-

natkozóan, Loustallot, *„Feuille villageoise"*, *„Prisons de Paris pendant la Révol."*[229] stb. stb.

Megállapodtam Meissnerrel abban, hogy a II. könyv (*A tőke forgalmi folyamata*) jelenik meg először és külön; mihelyt a *durva* munkát befejeztem, hozzáfoghatok. Azután következik a III. könyv az *„Értéktöbblet-elméletek"-kel*, az általam fölfedezett hosszú kritikai munkával együtt, mely a *Tőke első* kéziratának (1862) részét alkotja.[199] Az angol fordítás[58] lassan halad, Samnek túl sok jogi munkát kell ellátnia, s túl lelkiismeretes, semhogy elsietné, „tekintet nélkül a minőségre".

A mozgalom itt hétről hétre inkább megmutatja ürességét. A „Justice" kétségbe ejt azzal, hogy teljesen képtelen akár csak egyetlen kérdést is megragadni. A „To-Day" jövő hónapban egészen Davitt és Paul révén fog élni; Paul, mint a „Justice"-ból bizonyára örömmel értesültél róla, az első számú élő tekintély a francia paraszti tulajdon tárgyában.[230] Ezek a fickók még azt sem tudják megadni valakinek, ami megilleti, anélkül hogy ne próbálnák nevetségesnek feltüntetni. Amennyire jelenleg meg tudom ítélni, Bax és Aveling az egyedüliek, akikből lehet valamit csinálni; Baxnek azonban Kanttal van tele a feje, Avelingnek pedig, hogy megélhessen, jó néhány vasat kell tartania a tűzben és teljesen újonc mindenben, ami a politikai gazdaságtannal kapcsolatos. Paul bizonyára találkozik majd Baxszel Roubaix-ben[217]; őt és egy munkást delegált a Demokrata Föderáció[104], nagyon is Hyndman akarata ellenére, aki az utóbbi időben többször megkísérelte személyes terveit és cselfogásait rájuk kényszeríteni, de szégyenletes vereséget szenvedett: így például azért ellenezte delegátusok küldését Roubaix-be, mert nyitva akarta tartani a Brousse-szal és Tsaival való kapcsolat lehetőségét. Ez a fickó nem fog messzire jutni: nem tudja kivárni az alkalmas pillanatot.

Félek, Paul csalódni fog abban, hogy német küldött érkezik Roubaix-be; hacsak Liebknecht el nem megy; de bár megígérte ezt, nem valószínű. A többiek nem tudnak franciául, kivéve talán Bernsteint, őt pedig a képviselők bizonyára nem fogják delegálni, mivel legtöbbjük gyűlöli, s Zürichben is leváltanák, ha tehetnék és mernék. Minthogy sok kispolgár — művelt tökfej — került be, németországi „vezetőink" siralmas társasággá váltak. Mindamellett remélem, Roubaix nagy nyilvános siker lesz, rengeteget fog segíteni; addig is csatolom a 10 £-es csekket és sokszor csókollak Nim nevében is. Szerető öreg rokkantad

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

73

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, 1884 április 11.

Kedves Kautsky,

Leveledet és Edéét megkaptam.[231] Morgan remélhetőleg jövő héten kész lesz[202]; most sokat nem tudok csinálni, Schorlemmer és Moore itt vannak. Ez egy időre az utolsó munkám, és nem csekélység ilyen tartalmas és rosszul megírt könyvet összegezni. Ha Tussy megtalálja a levelet[232], akkor belekerül Marx ítélete Richard Wagnerről is, hogy ez miként függ össze, találjátok ki magatok.

Utána feltartóztathatatlanul a 2. kötet[2] kerül sorra, emellett a következő revíziók: 1. a ti „Nyomorúság"-otok[127], 2. jegyzetek és előszó ugyanennek a francia kiadásához[196], 3. az angol fordítás[58] revíziója, amelynek most erőteljesen kell haladnia. Ráadásul 4. most még „Dühring"[233], s ami egyéb még francia részről revízióra hozzájöhet.

Fabian olyan nyakassággal üldöz, amelytől tartózkodna, ha tudná, menynyire mulattat vele itt bennünket.[234] Évekkel ezelőtt azt akarta, hogy működjünk közre egy általa és egy másik nagy gondolkodó* által alapítandó folyóiratban, mégpedig egy általuk már teljesen lerögzített filozófiai program alapján, amely félreértett és megsavanyodott negyedik generációs kantianizmusból állt. Aztán üldözőbe vett, amiért dialektikusan kezelem a matematikát és panaszkodott Marxnál, hogy én megrágalmaztam a $\sqrt{-1}$-et.[235] És most tehát megint rákezdi. Von der Markkal karöltve bejárhatja a világot, én nem fogom elolvasni.

„*A munkásosztály helyzete*".[44] Az utolsó hír, amit *én* erről Liebknechttől kaptam, az, hogy Freytag kijelentette, engem mégiscsak kötelez a Wiganddal való szerződés. Amit Liebknecht *mond*, azzal semmire sem lehet menni, tenni pedig nem tesz a dologban semmit.** Magam fogok Freytagnak írni, ez az egyetlen mód.

---

* W. L. Rosenberg (álneve von der Mark). – *Szerk.*

** *V. ö. 22. old.* – *Szerk.*

Bármennyire szidja is Geiser az ateistákat[236], Bismarck mégsem teszi meg neki azt a szívességet, hogy eltörölje a szocialista-törvényt. Akinek eddig még voltak illúziói ebben a tekintetben, most bizonyára megszabadul tőlük, miután Bismarck bevetette utolsó tartalékát, a vén szamár Lehmannt*, hogy a törvényt megmentse.[237]

Hogy a frakció Liebknechtnek megtiltja, hogy egy lapnak[238] dolgozzon, valóban csodás. Ez túlszárnyalja a régi porosz cenzúrát. Nos, ha Liebknecht ezt eltűri, messzire jutottunk.

Rodbertust stb. megkaptam[239], hálás köszönet, jövő héten visszaküldöm. A szóban forgó jegyzet a „Tőke" 2. kiadásának 552. oldalán van, s a 3. kiadásban az én pótlásommal jelentős minősítést kap; kérlek, nézz utána.[240]

Ennyivel be kell érned, mert még Edének is kell írnom.

Barátod
F. E.

* I. Vilmos. – *Szerk.*

74

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1884 április 11.

Kedves Ede,

Én is azt hiszem, hogy jobb lesz, ha Frohme vastag könyvét természetes halállal hagyjuk meghalni.[241]

Roubaix-be delegációt küldeni nagyon káros lett volna a szocialistatörvény[41] tárgyalása idején. Az üvöltők[132] azt mondták volna, hogy csakis ez provokálta a törvény meghosszabbítását, holott az amúgy is bekövetkezik; ezt el kellett kerülni. A kongresszusok demonstrációk és hasznos személyes összejövetelek, s mint ilyenek alárendelt jelentőségűek, fontosabb szempontokat nem szabad értük feláldozni. Igyekezni fogok ezt a párizsiaknak megmagyarázni. Az adott körülmények között az üzenet volt az egyetlen lehetséges, és elegendő volt.[217] Egy londoni nemzetközi kongresszustól irtózom, én akkor elmegyek.

A Rodbertus-dolgokkal legjobb, ha vártok, amíg megkapjátok előszómat a „Nyomorúság"-hoz[144]; ti ott egyáltalán nem is ismerhetitek a legfontosabb, nevezetesen az angol dolgokat (a „Nyomorúság" . . . oldala[242] utal rájuk), amelyekből kitűnik, hogy a ricardoi értékelmélet szocialista *alkalmazása* – Rodbertus kedvenc vesszőparipája – Angliában 1820 óta a gazdaságtannak és 1830 óta a szocialistáknak általánosan ismert közhelye volt. Azt hiszem, már megírtam nektek*, hogy ugyanott ki fogom mutatni, hogy Marx korántsem csente el a legcsekélyebbet sem Rodbertustól, ellenkezőleg, már a „Nyomorúság"-ban előre, és anélkül, hogy tudott volna róla, megbírálta nevezett Rodbertus összes, megírt és még megíratlan műveit. Úgy vélem, a legjobb várni a támadással, amíg a „Nyomorúság" németül megjelenik, és akkor mindent bele (ti. a fő támadásra gondolok, előcsatározások viszont, hogy a Rodbertus-híveket tüzelésre csábítsuk, mindig jók).

Várom a kéziratot.[127] Nota bene, ha nektek a 2. szakaszban a hegeli kifejezések nehézséget okoznak, egyszerűen hagyjatok helyet a kéziratban, én

* *V. ö. 107. old. – Szerk.*

majd kitöltöm; a németben a helyes iskolaterminológiának kell lennie, különben érthetetlenné válik.

A harmadik kiadásból[25] *3* példányt kaptam. A csatolt „Dühring" némi fejtörést okozott, de aztán nyugodtan félreraktam, gondolván, tévedésből került közéjük. Eszembe sem jutott, hogy ez figyelmeztetés lehet a 2. kiadásra. Hogy így van, annak különösen örülök, annál is inkább, mert most többfelől arról értesülök, hogy a dolog különös módon Oroszországban is számomra egészen váratlan hatást gyakorolt. A jelentéktelen ellenféllel folytatott polémia unalmassága tehát mégsem állta útját annak, hogy hasson a kísérlet, mellyel enciklopédikus áttekintését igyekeztem nyújtani a filozófiai, természettudományi és történelmi problémákra vonatkozó felfogásunknak. Úgyszólván csak stiláris változtatásokat fogok tenni és talán a természettudományi részben pótlásokat. – Hogy korábban 2 részben adtuk ki, azt az a mód indokolta, ahogy a dolog megjelent (mint különlenyomat), máskülönben ennek semmi értelme nem volt.[233]

A szóban forgó kártyák Nim részére még nem futottak be.[243]

Barátod

F. E.

75

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1884 április 18.

Kedves Laurám,

Hálás köszönet a gyerekekről küldött híreidért[244], amelyeknek valamennyien nagyon örültünk. Reméljük, hogy az új elrendezés beválik, legalábbis egy időre és túl sok súrlódás nélkül, bár abból, amit írsz, az illető elég rideg személynek látszik ahhoz, hogy bőségesen okozzon ilyesmit.

Ami az itteni „szocialista" csoportunkat illeti, nekem is az a véleményem és mondtam is, hogy csak Bax és Aveling érnek valamit, bennük legalább van tanulni akarás, noha nem mindig jó irányban. De a legrosszabb, hogy ez a kis klikk, amely *nyilvánosan* „kölcsönösen csodálja", *titokban* pedig legalábbis részben „kölcsönösen ócsárolja" egymást (kivált Hyndman), rosszindulatú pletykázása folytán hovatovább valóságos nyűg a számunkra. Először is hallom S. Moore-tól, hogy Manchesterben azt mondták neki, hogy Hyndman a „Tőke" fordításával foglalkozik. Ennek a rejtélynek még nem tudtunk a végére járni, de valószínűleg *kacsának* fog bizonyulni. Nos, mielőtt még túljutottunk ezen, az a két kotnyeles Párizsban azt a hírt terjeszti, hogy Aveling foglalkozik vele![245] A dolog lényege a következő. Aveling, aki tanulmányozza a német szöveget, lefordított néhány oldalt a saját használatára. Amikor Hyndmant megnevezték mint lehetséges versenytársat a mezőnyben, Sam egyidejűleg kijelentette, hogy az ő fordítása nagyon lassan halad, s örülne némi segítségnek. Ekkor Aveling került szóba; én átnéztem a munkáját és egészen használhatatlannak találtam. Ő azonban nagyon sóvárgott a dologra, s így amikor múlt héten itt találkozott Sam Moore-ral, megállapodtunk abban, hogy megpróbálkozik a „Munkanap" fejezettel, mivel ez főképp leíró, s viszonylag mentes a nehéz elméleti passzusoktól, amelyekre Aveling tökéletesen alkalmatlan *egyelőre*, azaz addig, amíg át nem tanulmányozza az egész könyvet és el nem jut a megértéséhez. De ugyanakkor azt mondtam Samnek, feltételül szabom, hogy téged is kérjenek fel a munkában való részvételre, aminek Sam nagyon örült,

s most arra kérlek, válassz egy részt. A dolog jelenleg a következőképpen áll:

Sam most fordítja az első szakaszt az elejétől; az első fejezet egy részét átnéztük és nagyon jó, bár újra ellenőrizni fogjuk. Ő végig szándékozik menni, a 127. oldalig(2. kiadás)[246], s a legnehezebb részt (22–44. old.) egymástól függetlenül lefordítjuk és utána összehasonlítjuk. – A 128. oldaltól a 221-ig (a 2. szakasz és a 3. szakasz 5., 6. és 7. fej.) készen van. A 8. fejezetet Avelingnek adjuk próbára. A többiből szabadon választhatsz. Nem hiszem, hogy kedved lenne a következő, 4. szakaszhoz – kooperáció, a munka megosztása ... gépi berendezés stb. 318–529. old., minthogy ez meglehetősen speciális, szintúgy a 6. szakasz: a munkabér. A 7.: a felhalmozás, úgy vélem, az felelne meg neked legjobban. De válassz te magad. Azoknak a szakkifejezéseknek, amelyek angol megfelelőjét Párizsban nehezen lehetne megtalálni, hagyjál ki helyet, mi itt vagy Manchesterben fel tudjuk hajtani és beírjuk őket. Minthogy a fordítás minden része átmegy az én kezemen, könnyen helyreállíthatom a kifejezés egységét (hogy azonos szakkifejezéseket alkalmazzunk az egész könyvben). Ha javaslatunkat elfogadod, amit remélek, és választasz egy szakaszt magadnak, teljesítjük legalább részben Szerecsen óhaját és neved és munkád összekapcsolódik ezzel a fordítással, amelyre – mint napról napra jobban meg vagyok erről győződve – abszolút szükség van, nehogy a jelenlegi itteni mozgalom kilyukasztott léggömb módjára összezsugorodjék a saját üressége folytán, és ezzel meg is tudjuk majd gyorsítani a közzétételt. Tussy vállalta, hogy kikeresi az összes idézeteket a Kékkönyvekből[185] és átmásolja az eredeti passzusokat, hogy elkerüljük a visszafordítást és az ezzel óhatatlanul együtt járó hibákat. Felkeresi Kegan Pault is, mihelyt lehetséges, talán ma (a húsvéti ünnepek akadályozták ebben), s megbeszél számomra egy találkozót vele, ezen remélhetőleg sikerül az üzleti ügyeket elintézni; akkor azt is tudni fogjuk már, van-e valami igaz a Hyndman-históriában.

Ha igent mondasz, legalább valami jó is származik Bax és Joynes pletykahíreiből; mert őszintén szólva nem nagyon bízom Aveling *jelenlegi* próbálkozásaiban.

Szerecsen fényképeiből van körülbelül 450 kicsi (levelezőlap), 100 darabonként 24 sh. és 250 nagy (kabinet), 100 darabonként 50 sh. önköltségi árban. Ha akarod, küldök neked egy jókora csomagot belőlük, mihelyt lesz időm a csomagolásra. Jelenleg még mindig nagy halom könyvet kell elhelyeznem. Sam szerdán elutazott, Schorlemmer még hétfőig itt marad. Millió szívélyes üdvözletet küld neked.

A 3. kiad.[45] egy példányát ápr. 5-én *ajánlva* elküldtem közvetlenül Danyielszonnak és örülnék, ha Paul megemlítené, amikor legközelebb ír neki. Lop[atyin] kért rá, hogy küldjem el és megadta nekem a címet.

Most Paulnak kell írnom. Így hát a legközelebbi alkalomig maradok

szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

76

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1884 április 18.

Kedves Paulom,

Háromnegyed 5 van – tehát: gyorsan!

Gratulálok kongresszusuk sikeréhez.[217] A „Journal de Roubaix" az első és az utolsó ülésről adott beszámolójának különbségével bizonyítja ezt a sikert.[247] A németek jól tették, hogy nem menesztettek küldöttet. Ez túlságosan megkönnyítette volna a kormánynak és a burzsoáknak a kivételes törvény meghosszabbítását[248]; a *mérsékeltek* pártunkban (ilyenek nagy számban akadnak a vezetők között, igen kis számban a tagság zöméhez viszonyítva, amely kiváló) ezt kihasználták volna; hiba lett volna, melyet nem volt szabad elkövetni. Még a nemzetközi demonstrációkat is fel kell áldozni ilyen esetben.

Mikorra kerül vissza a fordítás kézirata[219]? Kérem, hogy ezúttal valóban ne sajnálja a fáradságot. Ezt a dolgot abszolúte jól kell megcsinálni vagy sehogy. És mikor kezdhető el a nyomás? A néhány jegyzet és a rövid előszó miatt kérdem, hogy beosszam magamnak az időt — ha akarja, írjon Ön egy előszót és küldje el nekem. Ön azt kérte, hogy adjak előnyt[191] a német kiadással szemben; de ebből már megkaptam az első rész teljes kéziratát, és ezek a zürichiek nyomtatnak, mihelyt a kézirat náluk van.

Ennek a német szövegnek és az angol „Tőké"-nek átnézése teljesen elfoglal, s ezért szeretném tudni, hogyan rendezkedjem be, nehogy szükségtelenül időt veszítsek. Hiszen végre hozzá kell látnom a 2. kötethez[2], és most meg Zürichből a „Dühring" második[233] és a „Parasztháború" negyedik kiadásának[249] szükségességét jelzik nekem – ez újabb átnézésekkel jár és új előszók írásával! S íme, mit ért – Bismarck úrnak és nekem – könyveim németországi betiltása!

Az öreg Vilmos többé-kevésbé a végét járja. Már nem ismeri meg az embereket, akik felkeresik, és nem tudja már ismételni a szavakat, amelyeket betanítottak neki, hogy válaszoljon a küldöttségeknek.

Nim éppen most jött vissza bevásárló körútjáról, mindnyájuknak „szeretetteljes üdvözleteit" (loves) küldi kívánt mennyiségben.

Híve
F. E.

5 óra 20 perc.

Eredeti nyelve: francia

77

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, 1884 április 26.

Kedves Kautsky,

Feltettem magamban és mindenfelé elmondtam itt, hogy borsot török Bismarck orra alá és írok valamit (Morgan), amit egyszerűen nem tilthat be. De a legjobb akarattal sem megy. A monogámiáról szóló fejezetet és a zárófejezetet – a magántulajdonról mint az osztályellentétek forrásáról és az ősi közösségek felbomlasztásának emelőjéről – egyszerűen nem *tudom* úgy megfogalmazni, hogy alkalmazkodjék a szocialista-törvényhez.[202] Mint Luther mondja: vigyen el az ördög, nem tehetek másként.[250]

Nem is volna a dolognak értelme, ha csak „tárgyilagosan" referálnék, ha nem tárgyalnám Morgant kritikailag, nem értékesíteném az újonnan elért eredményeket, nem fejteném ki őket nézeteinkkel és a már levont következtetésekkel összefüggésben. Ebből munkásainknak semmi haszna nem lenne. Tehát – vagy jó, és akkor szükségképpen betiltják, vagy – megengedik és akkor csapnivaló. Ez utóbbit nem tehetem.

A jövő hétre (Schorlemmer megint itt van hétfőig) alkalmasint elkészülök. Bőven 4 ív vagy még több lesz. Ha aztán meg *akarjátok* kockáztatni – miután elolvastátok –, hogy kinyomassátok a „Neue Zeit"-ban, ám szálljon a ti fejetekre a kiontandó vér és engem akkor ne vádoljatok. De ha van eszetek és nem kockáztatjátok az egész folyóiratot e miatt az egy cikk miatt – akkor nyomassátok ki brosúrának, akár Zürichben, akár úgy, mint a „Frau"-t[153]. Ez már a ti dolgotok.

Úgy hiszem, hogy egész szemléletünk számára különös fontossága lesz a dolognak. Morgan lehetővé teszi, hogy egészen új szempontokat állítsunk fel, mert az őstörténelemmel egy eddig hiányzó tárgyi alapot ad nekünk. Akármilyen kételyeid lennének is talán még az őstörténet és a „vadak" egyes kérdéseit illetően, a nemzetség felfedezése az ügyet lényegében elintézte és világosságot derített az őstörténelemre. Ezért kell a dolgot komolyan feldolgozni, jól megfontolni, minden összefüggésében bemutatni – de egyszersmind *a szocialista-törvényre való tekintet nélkül* kell tárgyalni.

Van még egy lényeges pont: ki kell mutatnom, hogy Fourier igen sok dologban milyen zseniálisan megelőzte Morgant. Fourier kritikája a civilizációról csak Morgan révén emelkedik ki egész zsenialitásában. Ez pedig sok munkát kíván.[251]

Hétfői levelemet[43] az új kiadások ügyében remélhetőleg megkaptad. Kérlek, gondoskodjál arról, hogy *semmit se* szedjenek ki, amíg a kéziratom nincs ott. A „Parasztháború"-t *egészen* átdolgozom.[249] A „*Dühring*"*-be* többek között a „*Szocializmus fejlődése*"*-ben* beiktatott változtatásokat mindjárt az elején be kell toldani, sok mindent ki kell javítani és pótlásokat csinálni.[233]

Apropó. Hever itt nálam kb. 50 példány „Dühring", ha használni tudjátok, azonnal elküldöm, de mondjátok meg, milyen úton, nehogy Németországon keresztül menjenek és ott lefoglalják őket. Hiszen ezt ott bizonyára tudják. Kérek lehető legpontosabb felvilágosítást.

Barátod
F. E.

78

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1884 május 4.

Kedves Kugelmann,

Az egészségem rendben van, hosszan tartó és kellemetlen história volt, máskülönben nem valami komoly, de ahhoz, hogy leírjam, oldalak kellenének. Lapodat megkaptam, úgyszintén köszönettel a leibniziádát[252]; sajnos, efféle mellékstúdiumokba nem bocsátkozhatom, mivel teljesen elfoglal a 2. kötet[2] gondozása és a Marx-munkák német[127], angol[58] és francia fordításának az átnézése. Ráadásul új kiadás két munkámból.* A II. könyv valószínűleg külön fog megjelenni; de minthogy ősszel és télen annyi időt vesztettem, mindennel nagyon elmaradtam, és annyi felől kérnek tőlem ígéretet, hogy elhatároztam, semmilyet sem teszek többé.

Barátod
F. Engels

* *V. ö. 138. old. – Szerk.*

79

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1884 május 10.

Kedves Lafargue,

Mellékelten csekk 14 £-ről.

Párizsi újságok nem kerülnek elém – tehát csak a „Standard"-ből és Öntől tudom, hogy mi történik –, az Önök választási taktikája olyan, amilyent én is javasoltam volna[253] – ezek az emberek maguk ölik meg magukat, ha hagyják őket cselekedni; give them plenty of rope and they are sure to hang themselves*. Bernstein azt írta nekem, hogy Önök Joffrinnal szemben ellenjelöltet állítottak, amit ő elhibázottnak tart**; közölje velem, hogyan is van ez, hogy válaszolhassak Bernsteinnek.

Köszönöm a cikket, ez csak az első, és nem emlékszem már, hogy a folytatást is megírtam-e.[254]

Vaillant fordításából csak az első számot láttam, jó és pontos, kivéve hogy a katonai kifejezéseket nem mindig ismeri.

Az Ön és Deville előadásai kitűnőek[207], de Önnek, legalábbis a nyomtatott kiadás számára, bővebben ki kellene fejtenie a második, a darwinizmusról szóló előadás következtetéseit, ezt a részt szinte agyonnyomja a megelőző bizonyítási anyag tömege; a következtetés nem elég szembeszökő, nincs is részleteiben kifejtve. A harmadik előadást még nem olvastam. Mihelyt Zürichben befejezik a „*Filozófia nyomorúsága*" fordítását[127], javasolni fogom nekik, hogy adják ki az előadásokat németül.

Most búcsúzom, egy nagyon fontos munkát kell befejeznem: „A család, a magántulajdon és az állam eredete"[202] – remélem, jövő hét végére megszabadulok tőle – addig robotolnom kell.

---

* – adjatok nekik elég kötelet és biztos, hogy felakasztják magukat; hagyni kell őket saját vesztükbe rohanni – *Szerk.*

** *V. ö. 151. old.* – *Szerk.*

Üdvözölje Laurát az én nevemben és Nim nevében, aki Önnek is üdvözletét küldi.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

80

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

[London,] 1884 május 17.

Kedves Ede,

A kézirat[202] ma készen lesz, még az átnézés és csiszolgatás következik, ez néhány napot igénybe vesz. Utána megkapjátok. Úgy gondolom, hogy Kautsky a családról szóló fejezetet (a monogámia nélkül) mutatóba kinyomatja a „Neue Zeit"-ban, az egészet pedig önállóan nyomtatják ki. Hol és hogyan, erre ti tehettek nekem javaslatot, amikor a kezetekben lesz.

A párizsi választásokról* és más dolgokról, mihelyt valamennyi időm akad. Most a körmömre ég a kézirat, minden egyebet félreteszek, még a legsürgősebbet is. Hosszú lesz – kb. 130 sűrűn írt oktáv oldal, a címe pedig: „A család, a magántulajdon és az állam eredete".

Posta- és evésidő. Üdvözlöm Kautskyt.

Barátod
F. E.

Egyéb zavaró körülményeken kívül Pumps kisfia igen veszélyesen beteg, nagyon aggódom érte.

* *V. ö. 151. old. – Szerk.*

81

Engels Eduard Bernsteinhez és Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, 1884 május 22.

Kedves Fiúk,

Itt a kézirat[202] a zárófejezet kivételével, amely még revízióra szorul. Látni fogjátok, hogy nem való a *nyílt* német piacra, fontoljátok meg, hogy Stuttgartban hamis cégérrel vagy pedig mindjárt Zürichben kell-e kinyomatni, s írjátok meg nekem. A porosz pálinka[255] óta betiltanak *mindent, ami az én nevemet viseli.* Ha Stuttgartba megy, nem szeretném, hogy előzőleg ki legyen szolgáltatva a bölcs férfiaknak, akik ott uralkodnak.[256] A *revíziót* mindenesetre magamnak kell olvasnom, és *két* levonatot kérek, jó papíron és széles margóval, mert máskülönben rendes korrektúra nem lehetséges. Legyetek szívesek a vételt nekem levelezőlapon jelezni. Ma este vagy holnap válaszolok leveleitekre, mindent félretettem, hogy ezzel készen legyek, s most mindjárt el kell mennem Pumps kisfiának temetésére, aki vasárnap meghalt.

Öreg barátotok

F. E.

82

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

[London,] 1884 május 23.

Kedves Kautsky,

A kéziratot, 1–8. fejezet[202], remélhetőleg megkaptad, tegnap *ajánlottan* feladtam címedre. Mint már javasoltam neked, azt hiszem, ha akarsz belőle valamit a „Neue Zeit" részére, a legjobb a családról szóló fejezetet választanod, a monogámia-rész kivételével. Az utóbbi annyira anticipálva van benne, amennyire szükséges ahhoz, hogy bizonyos mértékben kerek egészet adjon.

Ami a betiltást illeti, már megírtam neked, hogy minden tőlem származót elvből betiltanak, a „porosz pálinka"[255] Bismarck személyes megsértése volt, s amióta Richter ebből megcsinálta magának a pálinkapolitikát, ez a pálinka- és borítékpapír-hős[257] abszolúte semmit sem engedélyez nekem. Az összes érveid[258] amúgy is elesnek a szocialistatörvény elfogadásának bekövetkeztével[259] és a „Süddeutsche Post" nyomban rákövetkező betiltásával[260]. És a kormány kíméletlenül megindíthatja a betiltásokat, a liberális sajtó bizonyítja ezt, amely valósággal követeli az erélyes fellépést ellenünk. Te mint osztrák nem is tudod követni a gondolatmenetet, mely olyan fejekben, mint Bismarck, Puttkamer és Tsai lejátszódik: ehhez ismerni kell a 48 előtti porosz rendőrállamiságot; *ezt* megint felvirágoztatni a szocialista-törvény révén, ez az indítéka ezeknek a junkerbürokratáknak. Minden egyéb – belföldön – másodlagos.

Az itt tárolt „Dühring"-ek ügyében még semmi továbbit nem hallottam.[261]

Rodbertus „Tőké"-je megvan nekem. Úgy látszik, nincs benne semmi. Ez az ember a leggyatrább tartalom örökös ismétlése.

Az archívum-dolgokat jól megőrzöm, és lelkiismeretesen visszaadom.[262] Mihelyt a zárófejezetet leráztam, és még különböző dolgokat – könyveket stb. – a házban elrendeztem, hozzáfogok a „Tőke" 2. kötetéhez – *nappal, este* pedig mindenekelőtt a ti „Filozófia nyomorúsága" fordításotokat *nézem át*, valamint jegyzeteket meg előszót készítek hozzá.[144] Ez a meg-

osztás nemcsak hasznos, hanem feltétlenül szükséges is, mivel Marx kézírása mesterséges világításnál huzamosabb ideig nem tanulmányozható, hacsak szántszándékkal meg nem akar vakulni az ember. Rodbertus-bírálatom egyébként lényegileg csak a plágiumvádra[263] fog szorítkozni, és minden egyebet – szociális megváltás-utópiáit, földjáradékát, birtokos-nemesség-tehermentesítő-földhitelét stb. – éppen csak megemlíti. Tehát lesz elég anyagod, hogy ezt a kis pomerániai zsellérkizsákmányolót, akiből talán másodrendű közgazdász vált volna, ha nem lett volna pomerániai, annak rendje és módja szerint elnadrágold. Mióta az egyfelől miránk, másfelől a katedraszocialistákra[37] akaszkodó és magukat mindkét oldalról biztosítani akaró Türingiai Szabadvalag [Freiarsch Thüringer]* fajtájú mosogatórongyok a „naaagy Rodbertust" játsszák ki Marx ellen, sőt most az Adolph Wagnerek és egyéb bismarckisták őt a stréber-szocializmus prófétájává kenik fel[264], abszolúte semmi okunk sincs arra, hogy kíméljük ezt a maga Rodbertus által kitalált és Meyer által (aki a gazdaságtanhoz semmit sem ért, s akinek Rodbertus volt a titkos orákuluma) világgá kürtölt nagyságot. Ez az ember a gazdaságtanban abszolúte semmit nem alkotott, s bár igen tehetséges volt, mindig műkedvelő maradt, mindenekelőtt pedig tudatlan pomerániai és öntelt porosz. A legtöbb, amire vitte, mindenféle csinos és helyes szempont, de sohasem tudott belőlük semmit sem csinálni. Egyáltalán hogyan történhet meg egy rendes fickóval, hogy a bismarcki szocializmus stréberеinek evangéliumává lesz? Ez a történelem bosszúja ezen a mesterségesen felfújt „nagyságon".

Híreidet a németországi belügyekről mindig nagyon szívesen veszem. De most Edének kell írnom.

Barátod
F. E.

* Freiwald Thüringer (Max Quarck írói álneve). – *Szerk.*

83

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1884 május 23.

Kedves Ede,

Remélem, hogy üzleti utadat végül mégis siker koronázta. Azt hiszem, mindenekelőtt csak arról van szó, hogy eltérítsük az urakat a régi nyomról; ha ez sikerül, akkor helyenként a régi út is megint használható lesz. A többit megteszi a rendőrség ostobasága.[265]

Rodbertus „Normal-Arbeitstag"-ját megrendeltem, de elfogyott. Ha el tudod küldeni nekem a dolgot – természetesen kölcsön –, örülnék neki, mert ebben adja meg a munkásokra vonatkozó reformjavaslatai egyedül hiteles megfogalmazását. – A régi „Sozialdemokrat" számait most *ajánlottan* visszaküldöm neked, mert felfedeztem, hogy Lessnernek megvannak. A Lafargue-gal egyeztetendő fordítás még függőben van*, és ezért kellett az eredetit itt tartanom; most persze visszamehet.

Singer itt volt, megmondtam neki a véleményemet a többi között a pótválasztásokkal kapcsolatos taktikáról. Badarságnak tartom ugyanis, hogy ehhez egy minden eshetőségre érvényes szabályt akarjanak felállítani, amelyet a valóságban persze soha nem tartanak be. Ezen a területen nagy hatalom van a kezünkben, amely tökéletesen kihasználatlan marad, ha a szavazástól való tartózkodást proklamáljuk minden esetben, amikor a mieink közül senki sem szerepel a pótválasztáson. Hiszen a valóságban mindig is maguktól létrejöttek ilyen esetekben választási szerződések, pl. a Centrummal[266]: mi *itt* tirátok szavazunk, ha ti *ott* miránk, s egynémely mandátumot szereztünk így. Butaságok persze megesnek eközben, de ilyenek mindig megesnek, s ez nem ok arra, hogy még nagyobbat kövessünk el. Sőt, azt is megmondtam neki, hogy pl. olyan helyeken, mint Berlin, ahol a választási harc szinte teljesen közöttünk és a haladópárt[97] között folyik, szerződések a fő választás *előtt* sincsenek kizárva: ti átengeditek nekünk ezeket a választókerületeket, ennek fejében mi nektek amazokat – természetesen csak akkor,

* *V. ö. 124–125. old. – Szerk.*

ha lehet számítani is rá, hogy ezt betartják. Én csak azt látom ügyetlenségnek, hogy kongresszusokon eleve általános érvényű szabályokat akartok felállítani olyan taktikai esetekre, amelyek a jövőre tartoznak.

Alapjában örvendek, hogy a szocialista-törvényt meghosszabbították[259] és a ház feloszlatása *nem* emiatt történt. A liberális filiszter a választásokon nagy győzelmet vívott volna ki a konzervatívoknak[216]; hogy a szocialista-törvényt fenntartsa, nemcsak tűzön-vízen, hanem e legmélyebb szemétgödrön is hajlandó átgázolni. És akkor új, szigorított törvény lett volna a következmény. Ahogyan most áll a helyzet, valószínűleg utoljára hosszabbították meg, és ha az öreg Vilmos belepusztul vesekólikájába, a törvény gyakorlatilag csakhamar megszűnik létezni. S hogy a német szabadelvűek[267] és a Centrum alaposan blamálták magukat a szavazásnál[268], az is ér valamit, de még többet a Bismarck-féle munkához való jog[269]. Amióta ez a zavaros fejű ezt felkapta, kilátásunk van arra, hogy megszabadulunk a Geiser-szabású üvöltőjánosoktól[132]. Egyébként csak egy Bismarck képes ekkora butaságot elkövetni a még kivételes törvényekkel sem fékezhető munkásmozgalommal szemben. A mieinknek egyelőre igazuk van, ha minél mélyebben belelovalják azzal, hogy sürgetik a megvalósítást; mihelyt kissé jobban elkötelezi magát (amit azonban bizonyára nem tesz egyhamar), az egész porhintés porosz rendőrvircsaftba oldódik fel. Választási programként a puszta frázis édeskeveset fog rajta segíteni.

A munkához való jogot Fourier találta ki, nála azonban csak a falanszterben[270] valósul meg, előfeltételezi tehát annak elfogadását. A fourieristák, a „Démocratie pacifique"[271] – így hívták lapjukat – békeszerető filiszterei éppen veszélytelen hangzása miatt terjesztették ezt a frázist. Az 1848-as párizsi munkások – teljes elméleti tudatlanságukban – hagyták rátukmálni magukra, mert annyira gyakorlatinak, annyira kevéssé utópikusnak, minden további nélkül megvalósíthatónak tűnt. A kormány megvalósította – az egyetlen módon, ahogyan a tőkés társadalom megvalósíthatta – az értelmetlen nemzeti műhelyekben[272]. Ugyanígy valósították meg a munkához való jogot az 1861–64-es gyapotválság idején itt Lancashire-ben községi műhelyek formájában. És Németországban ugyancsak az éhség- és ütlegkormányozta munkástelepek alakjában valósítják meg, amelyekért a filiszter most rajong. *Külön* követelésként felállítva a munkához való jogot nem is *lehet* másképpen megvalósítani. Követelik a tőkés társadalomtól, hogy valósítsa meg ezt a jogot, amit csak a *maga* létfeltételein belül tehet meg, és ha *tőle* követelik a munkához való jogot, akkor e meghatározott feltételek között követelik, vagyis nemzeti műhelyeket, dologházakat és munkatelepeket követelnek. Ha pedig a munkához való jog követelése

közvetve magában foglalja a tőkés termelési mód megdöntésének követelését, akkor a mozgalom mai állásához képest gyáva visszalépés, a szocialistatörvénynek tett engedmény, frázis, amelynek nem lehet más célja, mint hogy a munkásokat megzavarja és elhomályosítsa előttük azokat a célokat, amelyekre törekedniök kell, valamint az egyedüli feltételeket, amelyek között elérhetik őket.

Párizsban a mieink a városi tanácsi választásokon csakugyan az általad kívánt taktikát követték, és Dereure-t csak azért jelölték Joffrinnal szemben, mert kezdetben nem állt vele szemben egyetlen opportunista[273] sem, itt tehát az opponálás úgyszólván szükséges volt. Csak később lépett fel Simoneau; s akkor Guesde rögtön követelte, hogy Dereure lépjen vissza, de ehhez sem volt meg a kurázsijuk és így Dereure fényesen megbukott. Viszont Vaillant a maga kerületében győzött a posszibilistákkal[274] szemben, Reties igen rossz hírű iszákos (poivrard) volt és megérdemelten bukott meg. És ha Joffrin megbukott a pótválasztáson, akkor ez nem a mieinknek, hanem az övéinek a hibája. Egyébként szükség lesz arra, hogy mindig fellépjünk a posszibilistákkal szemben, amíg nem hajlandók a választásokon a mieinkkel való megegyezésre leereszkedni; mindaddig, amíg ők minden további nélkül par excellence* munkáspártnak játsszák meg magukat, a mieinket közvetlen opponálásra kényszerítik. Tehát, vagy – vagy. Ez tőlük maguktól függ.

Ami sajátosan Joffrint illeti, programja olyan lanyha és hitvány volt, hogy még a radikálisok is lemondtak ellenjelölt állításáról, mert Joffrin programja a fő dolgokban az *övék*!

Az itteni „Justice" hétről hétre szánalmasabb.

Barátod
F. E.

A „Dühring"-et is munkába fogom venni.[233] Körülbelül mikor óhajtjátok a nyomást elkezdeni? Ha már hozzáláttam, akkor mindjárt 6–8 ívet is lerázhatok, habár éppen az elején sokat kell revideálni.

A „Parasztháború" egészen új lesz, kivéve a katonai történelmi leírást.[249] Ehhez az utóbbi években igen sokat tanultam, jó darab német történelem kerül majd bele. Ezt, mihelyt a „Dühring" elkészül!

* – kiváltképpeni; sajátképpeni – *Szerk.*

84

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1884 május 26.

Kedves Laurám,

15-i leveled vétele óta szomorú időket éltünk át. 18-án Pumps kisfia meghalt, s 22-én eltemettük. A gyermek szamárköhögésben, légcsőhurutban, rángógörcsben és torokgyíkban szenvedett; egy héttel halála előtt már nem sok remény volt. Én azt hittem, hogy Pumps vagy Percy írt neked, ők pedig, úgy látszik, abban bíztak, hogy én értesítlek; én meg el voltam foglalva a brosúrámmal[202], s ennek befejezéséig a legsürgősebb levelek megírását is elhalasztottam — és elképzelheted, milyen nehézségek közepette fejeztem be. Hát elkészült, az utolsó oldalakat holnap küldöm el. Hogy mennyi ideig tart a kinyomtatás, azt nem tudom.

Sajnálom, hogy nem akarsz vállalkozni a tőke felhalmozási folyamata fordítására.* Gondold meg újra. Félek, hogy nem boldogulunk külső segítség nélkül, s őszintén szólva átkozottul kevés bizalmam van az itt kapható segítségben. Avelingben megvan a jóakarat, de idegen anyagot kell lefordítania egy számára ismeretlen német nyelvről egy számára ismeretlen angolra; ha természettudomány volna ez, elég könnyű lenne neki, de politikai gazdaságtan és ipari tények, itt még a legáltalánosabb terminusokkal sincs tisztában! Sam pedig, aki az első fejezetet sokkal jobban csinálja, mint vártam, annyi időt vesz igénybe erre. Márpedig napról napra szükségesebb a publikálás, s Kegan Paul & Co., akikkel remélem, hogy hamarosan egyezségre jutok, sürgetnek, de ha nem tudom a teljes kéziratot mondjuk novemberre megígérni, akkor nemigen sikerül bármiben is megállapodni. Megpróbálkozhatnál néhány oldallal, s akkor meglátod, hogyan boldogulsz. Német–angol szótár nem érne semmit, azokat a szavakat, amelyeket *neked* keresned kellene, nem találnád meg ott; ezekre helyet hagyhatnál és én majd beírnám, többnyire technikai vagy filozófiai terminusok lennének.

---

* *V. ö. 136. old. – Szerk.*

Paul előadásainak[207] nagy sikere van, a „New Yorker Volkszeitung" rendszeresen közli őket; azt hiszem, saját fordításukban. Ha a franciáknak volna két-három emberük, akik német kiadványokat ugyanilyen módon tudnának és akarnának átvenni, ez mérhetetlen segítséget adna nekik. Előre látom, hogy ha a „Család, a magántulajdon és az állam eredete" megjelenik, Paul égni fog a vágytól, hogy lefordítsa; vannak benne dolgok, amelyek éppen az ő érdeklődési körébe vágnak, de ha belefog, a német szavakat saját értelmükben kell vennie, nem pedig tetszése szerinti értelmet tulajdonítania nekik, mert nekem percnyi időm sem lesz a megmunkálására. Most hozzákezdek a „Tőke" 2. kötetéhez, azon fogok nappal dolgozni, az esték pedig a különféle már meglevő és még fenyegető fordítások átnézésére vannak fenntartva. Az imént befejezett brosúra jó időre az utolsó önálló munkám lesz. Légy szíves mondd meg Deville-nek, hogy még nem volt időm elolvasni a legutóbbi előadását, de e hét végéig elolvasom és remélem, olyan jó lesz, mint az előzőek.[275]

Most be kell fejeznem, tizenegy múlt, s Nim le akar feküdni aludni, „mindenütt fáj" neki, azaz megfázásból eredő enyhe izomreumában szenved, s várnia kell a kapunál, amíg feladom ezt a levelet, minthogy Annie már ágyban van. Nem akarom Nimet tovább megfosztani a nagyon is szükséges pihenésétől (egy kissé már el is szundított a karosszékében), így remélem, megbocsátod, hogy a levél alja üres.

Apropó, úgy látszik, Liebknecht Párizsban volt; a német lapok a legkülönösebb dolgokat írják az ő titokzatos tényked éseiről, azt is, hogy beszélt egy banketton azzal a mamlasz Leclère-rel együtt.[276]

Csókoltat Nim és szerető barátod,

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

85

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1884 június 5.

Kedves Ede,

Egy hétig a tengerparton voltam.[277] Közben csúnyán megvágtam a jobb mutatóujjamat, ezért csak keveset és rosszul tudok írni. Kautskynak tehát várnia kell, mert a „Sozialdemokrat" fontosabb a „Neue Zeit"-nál, és az utóbbinál a dolog anélkül is úgy áll, hogy nem tesz semmit, magam is belekotyogok-e vagy sem. Egyébként Kautsky minden lépését teljesen korrektnek tartom, már amennyire velem közölte és amennyire meg tudom ítélni a helyzetet.[278]

A „Sozialdemokrat"-tal más a helyzet. Amióta az üvöltő[132] urak jóformán párttá álltak össze és többségük van a frakcióban, amióta ezt a szocialista-törvény[41] által teremtett hatalmukat felismerték és felhasználják, kettős kötelességünknek tekintem, hogy a végsőkig tartsunk minden hatalmi pozíciót, amely a *miénk*; mindenekelőtt a legfontosabb hatalmi pozíciót, a „Sozialdemokrat"-ot.

Ezek az emberek a szocialista-törvényből *élnek*. Ha holnap sor kerülhetne nyílt vitára, akkor amellett volnék, hogy azonnal elő a karddal, és akkor hamarosan végük lenne. De ameddig nem uralkodik nyílt vita, s ők uralják a Németországban nyomott egész sajtót, számuk pedig (mivel ők a „vezetők" többsége) lehetőséget ad nekik arra, hogy pletykát, intrikát, titkos rágalmazást bőségesen kiaknázzanak, addig *nekünk* feltehetően mindent el kell kerülnünk, ami a szakadást, azaz a szakítás *bűnét* ránk hárítaná. Ez az általános szabály a saját párton belüli harc tekintetében, s most ajánlatosabb, mint valaha. A szakítást úgy kell intézni, hogy mi visszük tovább a régi pártot, s ők vagy kilépnek, vagy kidobjuk őket.

Továbbá az időpont. Most minden *nekik* kedvez. Nem akadályozhatjuk meg, hogy a szakadás után szidalmazzanak és rágalmazzanak bennünket Németországban, hogy a tömegek képviselőinek tüntessék fel magukat (hiszen a tömegek *választják* őket!); nekünk csak a „Sozialdemokrat" és a külföldi sajtó van a kezünkben. Ők meghallgatásra találhatnak, mi csak

üggyel-bajjal. Ha méghozzá *mi* kezdeményezzük a szakadást, akkor a párt egész tömege nem alaptalanul mondja, hogy mi kavartuk a viszályt, dezorganizáltuk a pártot olyan időpontban, amikor fáradságosan és veszélyek közepette éppen csak újraszerveződött. Ha el tudjuk kerülni, akkor a szakadást – még ez a véleményem – el kellene odázni addig, amíg Németországban valamilyen változás nem nyújt nekünk valamivel több mozgási teret.

Ha mindazonáltal a szakadás elkerülhetetlenné válik, akkor annak nem szabad személyi jellegűnek lennie, egyéni civakodásnak (vagy ami ilyennek feltüntethető) pl. közted és a stuttgartiak között, hanem egészen határozott elvi kérdésben kell bekövetkeznie, azaz itt a program megsértése miatt. Bármily hitvány is a program[279], ha némiképp tanulmányozod, meglátod, hogy van abban elég támaszpont számodra. A program fölött pedig a frakciónak nincs bíráskodási joga. Továbbá a szakadást elő kell készíteni annyira, hogy legalább Bebel egyetértsen és mindjárt velünk tartson. És harmadszor, tudnod kell, hogy te mit akarsz és *tudsz* csinálni, ha bekövetkezik a szakadás. Átengedni a „Sozialdemokrat"-ot ezeknek az embereknek a kezébe, ez blamálná a német pártot az egész világ színe előtt.

Türelmetlenség itt a lehető legrosszabb; az első pillanat elhatározásai, amelyeket a szenvedély diktál, önmagunk szemében mindig hallatlanul nemesnek és hősiesnek tűnnek fel, de rendszerint butaságokhoz vezetnek, mint ezt százszoros saját gyakorlatomból túlontúl jól tudom.

Tehát: 1. a szakadást addig halogatni, amíg lehet, 2. ha elkerülhetetlenné válik, induljon ki *amazoktól*, 3. közben mindent előkészíteni, 4. semmit sem tenni legalábbis Bebel és lehetőleg Liebknecht nélkül sem, aki megint egészen rendes lesz (talán *túl* rendes), mihelyt látja, hogy a dolog elkerülhetetlen, és 5. a „Sozialdemokrat" hatalmi pozícióját szilárdan tartani mindenkivel és mindennel szemben, az utolsó töltényig. Ez az én nézetem.

„Leereszkedő magatartásukat" igazán ezerszeresen visszafizethetitek ezeknek az uraknak. Hiszen máskülönben helyén van a nyelvetek és minden bizonnyal elegendő fensőbbséget és iróniát fogtok tudni kifejteni e szamarakkal szemben, hogy ezt a fellépést megkeserítsétek nekik. Az ilyen tudatlan és tudatlanságukkal büszkélkedő emberekkel nem komoly vitát kell folytatni, hanem kigúnyolni, saját szavaikkal sarokba szorítani őket stb.

Arról se feledkezz meg, hogy az én kezem a roppant munkakötelezettségekkel nagyon meg van kötve, s ha törésre kerül a sor, nem lesz időm annyira együtt verekedni veletek, ahogyan nagyon is szeretnék.

Szívesen venném azt is, ha e jóemberekre való általános panaszkodás helyett megadnál néhány részletet, hogy *mit* kifogásolnak és *mit* kívánnak

ők. Nota bene, minél többet tárgyalsz velük, annál több anyagot kénytelenek neked szolgáltatni saját elítéltetésükhöz!

Írd meg nekem, mennyire kell belebocsátkoznom ezekbe a dolgokba a Bebellel folyó levelezésemben, a napokban írnom kell majd neki, de elhalasztom hétfőig, f. hó 9-ig, ameddig válaszodat megkaphatom.

Üdvözlöm Kautskyt.

Barátod

F. E.

86

Engels August Bebelhez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, 1884 június 6.

Kedves Bebel,

F. hó 4-i leveledet megkaptam, és gondoskodni fogok a mellékletről. Nem említed, hogy megkaptad-e április 21-i ajánlott levelemet[43], melyben visszaküldtem neked ugyanezen hó 18-i leveled *felbontott borítékát*. Ha elsikkasztották volna, a levélstiebereskedés[280] duplán bebizonyulna.

Ha minden a konzervatívok[216] és a liberálisok[281] óhajai, s úgyszintén a haladópárti[97] filiszter titkos vágyai szerint menne, akkor a szocialista-törvény persze régóta örökös intézmény volna Németországban és az is maradna. De ez csak akkor történhet meg, ha másutt a világban semmi sem történik, és minden úgy marad, ahogy most van. Mindezen filiszter-kívánságok ellenére a törvény éppen azon a ponton volt, hogy megbukjék, ha Bismarck barátunk nem alkalmazza a két utolsó és legerősebb emeltyűjét: Lehmann közvetlen intervencióját[237] és a feloszlatással való fenyegetődzést[282]. Nem is kell tehát igen nagy megrázkódtatásnak érnie a most pillanatnyilag olyan nyugodt status quót ahhoz, hogy az egész dolognak véget vessen. És ez, nézetem szerint, bizonyosan bekövetkezik, mielőtt a két év letelne.

Igaz, Bismarcknak első ízben sikerült *valóban* komiszul megtréfálnia bennünket, amikor az oroszoknak 300 millió márka pénzt szerzett.[211] Ez néhány évre átsegíti a cárt az *akut* pénzínségen és kiküszöböli ezzel a legközelebbi időre a legszorongatóbb veszélyt: azt, hogy rákényszerüljön a pénz megszavazása végett összehívni a rendeket, ahogy 1789-ben történt Franciaországban és 1846-ban Poroszországban. Hogy a forradalom Oroszországban ne halasztódjék el néhány évvel, ahhoz vagy előre nem látható bonyodalmaknak kell jönniök, vagy pedig néhány nihilista mennykőcsapásnak. A kettő közül egyik sem számítható ki előre. Bizonyos csak az, hogy ezt a legutóbbi kölcsönmanővert nem lehet megismételni.

Belföldön viszont, mint magad is mondod, trónváltozás előtt állunk, s ennek mindent meg kell ingatnia. Megint hasonlóképpen van, mint 1840-

ben, az öreg III. Frigyes Vilmos halála előtt. A régi megszokott politikai stagnálás annyi érdeket láncolt magához, hogy az összfiliszterség semmit sem óhajt bensőségesebben, mint annak örökössé tételét. De a régi monarchával* eltűnik a zárókő, s az egész mesterséges boltozat összeomlik; ugyanazok az érdekek, egészen új helyzet elé kerülve, hirtelen úgy látják, hogy a világ ma egészen másképp fest, mint tegnap, s új támaszok után kell nézni. Az új monarchának** és új környezetének régóta elfojtott tervei vannak; az egész kormányzó és kormányzásképes személyzet kiegészül és megváltozik; a hivatalnokokat megzavarják az új viszonyok, a jövő bizonytalansága, a kétség, hogy holnap vagy holnapután ki kerül a kormányrúdhoz, s az egész kormánygépezet működése meginog. Nekünk pedig mindössze ez kell. De többet kapunk. Mert először is biztos, hogy az új kormányzat eleinte liberalizáló kedvteléseknek fog hódolni, de aztán csakhamar megijed önmagától, ide-oda ingadozik, végül ide-oda kapkod, s máról holnapra élve, esetről esetre ellentmondó határozatokat hoz majd. Eltekintve az ilyen ingadozás általános következményeitől, mi lesz a szocialista-törvényből, ha ilyen viszonyok között hajtják végre? A legcsekélyebb kísérlet, hogy „becsületesen" hajtsák végre, önmagában elég ahhoz, hogy hatástalanná tegye. Vagy úgy kell kezelni, mint most, merő rendőri önkénnyel, vagy pedig mindenütt megszegik. – Ez az egyik dolog. A másik pedig az, hogy akkor végre megint élet költözik a polgári politikába, a hivatalos pártok nem alkotnak többé egységes reakciós tömeget, mint most (ami nem nyereség nekünk, hanem merő kár), hanem megint elkezdenek komolyan harcolni egymás ellen, és a politikai uralomért is harcot indítanak. Roppant különbség számunkra, ha nemcsak a nemzeti liberálisoknak van esélyük a kormányrúdhoz kerülni, hanem a trónörökös szabadelvűjeinek is, vagy pedig, mint most, a kormányképesség a szabadkonzervatívoknál véget ér. Sohasem tudjuk a tömegeket a liberális pártoktól elfordítani, amíg ezeknek nem nyílik alkalmuk arra, hogy a gyakorlatban felsüljenek – kormányra jussanak, és megmutassák, hogy semmire sem képesek. Mi még mindig, akárcsak 1848-ban, a jövő ellenzéke vagyunk, tehát a mostani pártok közül a legszélsőbbnek kell kormányra jutnia, mielőtt a jelen ellenzékévé válhatnánk vele szemben. A politikai stagnálás, azaz a hivatalos pártok cél és értelem nélküli harca, amilyen most, tartósan nem válhat hasznunkra. Annál inkább e pártok progresszív küzdelme, melyben a súlypont fokozatosan balra tolódik. Ez történik most Franciaországban, ahol a politikai harc, mint mindig, klasz-

* I. Vilmos. – *Szerk.*

** Frigyes Vilmos trónörökös. – *Szerk.*

szikus formában folyik. Az egymást követő kormányok mindinkább balra mennek, már kilátásban a Clemenceau-kormány, ám nem ez lesz a legszélsőbb polgári kormány. Minden balratolódás engedményeket hoz a munkásságnak (v. ö. a legutóbbi sztrájkot Denainben[283], ahol első ízben *nem* avatkozott be a katonaság), és ami még fontosabb, a mezőny mindinkább megtisztul a döntő harchoz, a pártállás egyre világosabb és tisztább lesz. A francia köztársaságnak ezt a lassú, de feltartóztathatatlan fejlődését szükségszerű végkövetkezményéig: a radikális, szocializmussal kacérkodó burzsoák és a valóban forradalmi munkások ellentétéig – én az egyik legfontosabb eseménynek tartom és remélem, hogy ez a fejlődés nem szakad félbe; örülök, hogy a mieink még nem eléggé erősek Párizsban ahhoz (viszont vidéken annál erősebbek), hogy a forradalmi frázis ereje puccsokra csábíthassa őket. – A zavaros Németországban persze nem halad a fejlődés olyan klasszikus tisztasággal, mint Franciaországban; ehhez mi túlságosan elmaradottak vagyunk és csak akkor élünk át mindent, amikor az máshol már túlélte magát. De hivatalos pártjaink minden hitványsága ellenére is bármifajta politikai élet még mindig sokkal kedvezőbb nekünk a mostani politikai halálnál, amelyben semmi más nem megy végbe, csak a külpolitikai intrikaszövés.

Hamarabb, mint gondoltam, vetette le Bismarck barátunk a nadrágját, s mutatta meg az egybegyűlt népnek az általa hirdetett munkához való jognak[269] a hátulsóját: az Erzsébet uralkodásának 43. évéből való angol szegénytörvényt az 1834. évi Bastille-módosítással együtt![284] Minő öröm Blos, Geiser és Tsai számára, akik hosszabb ideje lovagolnak a munkához való jogon, s már-már azt képzelték, hogy *ők* fogták szekerük elé Bismarckot! S mivel már ennél a témánál vagyok, nem hallgathatom el előtted, hogy engem ezeknek az uraknak a megnyilatkozása a Reichstagban – amennyire a rossz újságbeszámolókból megítélhető – és a saját sajtójukban mind jobban meggyőz arról, hogy legalábbis *én* korántsem állok velük azonos talajon és semmi közöm nincs hozzájuk. Ezek az állítólag „művelt", a valóságban abszolúte tudatlan, és tanulni erőnek-erejével nem akaró emberbarátok, akiket Marx és az én sokévi figyelmeztetéseim ellenére nemcsak befogadtak, hanem a Reichstagba is bepártfogoltak, úgy látom, egyre jobban észreveszik, hogy a frakcióban többségben vannak, s hogy éppen ők, a maguk hajbókolásával minden államszocialista morzsáért, amelyet Bismarck a lábuk elé vet, a leginkább érdekeltek abban, hogy a szocialista-törvény fennmaradjon és legfeljebb olyan jóakaratú emberekkel szemben, mint ők, enyhén alkalmaztassék; amiben viszont csak olyan emberek, mint te meg én, akadályozzák a kormányt, mert ha tőlünk megszabadulnának, akkor bizony

könnyen kimutathatnák, hogy ővelük szemben nincsen szükség szocialista-törvényre. Jellemző volt a tartózkodásuk és az egész viselkedésük a dinamit-törvény[285] vitájában is. De mi lesz majd a következő választásokon[286], ha, a jelek szerint, ezeknek az embereknek jutnak a legbiztosabb választókerületek?

Nagyon kár, hogy te a következő kritikus hónapokban, amikor a választások közelednek, olyan messzi távol vagy, hiszen időről időre bizonyára mindenféle közlendőnk lenne egymással. Nem tudsz nekem egy címet megadni, ahonnan a leveleimet utánad küldik? És remélem, hogy hellyel-közzel utadról is fogsz velem érdekes dolgokat közölni.

Függetlenül attól, hogy úgy tűnik nekem, mintha a párt polgári-mívelt elemei folyton erősödnének és egyre szilárdabban tömörülnének, nem aggódom az ügyek menetéért. Szeretném, ha lehetőleg még elkerülnénk a szakadást, amíg nincs szabad terünk. De ha meg kell lennie – és erről nektek kell döntenetek –, akkor legyen meg!

Megjelenik egy munkám a „Család, a magántulajdon és az állam eredeté"-ről[202], elküldöm neked, mihelyt kinyomták.

Öreg barátod
F. Engels

87

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1884 június 20.

Kedves Öregem,

Ezennel jelzem, hogy ma kiváltottam neked egy pénzesutalványt 5 £-re, és remélem, hogy levelem megérkeztekor – ez egy postával később indul – már megkaptad az átvételi értesítést a postától. Már hosszabb ideje lestem a pillanatot, amikor ezt az összeget folyósíthatom, és örülök, hogy most bekövetkezett.

De hosszú levelet sajnos nem írhatok neked, mert a sok ülés az íróasztalnál az én speciális állapotomban árt nekem és ezért tilos. Ettől sajnos *megint* kissé roskatag lettem; nagyon sokat kellett dolgoznom; de a fekvő helyzetben való pihenés, amit néhány napja megint nagyban művelek, majd hamarosan megint rendbe hozza ezt. Most a „*Tőke*" 2. kötetét diktálom és tulajdonképpen gyorsan haladok vele, de pokoli munka ez és sok időt, helyenként pedig fejtörést követel majd. Szerencsére a fejem egészen rendben van és teljesen munkaképes, mint ezt egy nyilván csakhamar nyomtatásban megjelenő könyvecském, a „Család, a magántulajdon és az állam eredete"[202] remélhetőleg be fogja bizonyítani neked. Gondolom, ez év végéig megjelenik a „Tőke" második könyve is, a harmadik a következő évben.

Pünkösdkor egy hétig Borkheimnál voltam[277], még mindig fekszik a féloldali bénulásával, háromszor naponta felkel az étkezésekhez és némi írogatáshoz, életrajzát írja meg[287]; olyan vidám és derűs, ami az ő helyzetében csoda, de azért olykor veszettül unatkozik. Ráadásul nem olvashat semmi olyat, ami nagyon megerőltető, persze ezt azelőtt sem csinálta. Időnként küldök neki könyveket meg effélét. Nagyon érdeklődött felőled, sokat beszéltünk rólad és egyáltalában a régi időkről.

Marx iratai között találtam néhány katonai tábori újságot stb. a svájci német hadoszlopokról, ezek bizonyára az általad említett iratokhoz tartoznak.[136] Talán még több is akad. Minden biztonságban van itt, de még teljes rendetlenségben. Egyelőre az összes levelezést stb. el kell zárnom egy nagy ládába, amíg időhöz nem jutok a szétválogatásra és rendezésre. Most abszo-

lúte szükséges az, hogy a „Tőke" zárókötetеit nyomtatható szövegben és olvasható kézírásban összeállítsam. Mindkettőt csak én tudom megcsinálni az összes élők közül. Ha előbb elpatkolnék, senki más nem volna képes kibetűzni azokat a dolgokat, amelyeket gyakran már maga Marx sem tudott elolvasni, csakis a felesége meg én. A levelek viszont úgy vannak írva, hogy mások is el tudják olvasni.

Három vagy négy hónap múlva választások lesznek Németországban.[286] A legjobb reményeket táplálom. A vezetők között van jó néhány gyenge fickó, de a tömegekre sziklaszilárdan építek.

Öreg barátod
F. Engels

88

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, 1884 június 21[–22].

Kedves Kautsky,

Remélem, hogy salzburgi utazásodról[288] már visszatértél, és hamarosan közölhetsz velem valamit arról, hogyan végződött a „Neue Zeit" ügye[278] Stuckertban*, a Neckar partján; aszerint, amit Ede és August is nekem írnak, a tisztelt bölcs férfiakat[256] közben mégiscsak sikerült némileg mérsékelni. Annak is nagyon ideje volna, hogy valami véglegeset megtudjak kéziratom[202] sorsáról. Ede írt néhány ceruzasort, többet is ígért, amit betartott = 0.

A ti kéziratotok[127] még elfekszik itt, s eddig nem foglalkoztam vele, a következő okból. Fönti kéziratom befejezése után szinte tűkön ültem, amíg nem vettem munkába a „Tőke" 2. kötetét. Ez megtörtént. Úgy terveztem, hogy esténként veszem elő a ti fordításotok, valamint az angol fordítás (a „Tőke" 1. kötete) átnézését. De gazda nélkül csináltam a számítást. Húsvét óta erősen robotoltam, gyakran 8—10 órát az íróasztalnál, és az ezzel együtt járó testtartás folytán felújult egy része a régi bajomnak — ezúttal krónikusan, nem a korábbi szubakut formában. Az íróasztalnál való ülés tehát ismét tilos, kevés kivétellel. Így hát heroikus szerhez folyamodtam: alkalmaztam Eisengartent, hogy neki diktáljam a kéziratot, és a hét eleje óta vele robotolok naponta 10-től 5-ig, miközben a díványon fekve szemlátomást (ostoba szó, semmi sem látható, csak érezhető) gyógyulok, de persze lassan. A dolog várakozáson felül jól megy. Eisengarten intelligens és szorgalmas, kedvvel csinálja a dolgot, különösen, mert éppen most biflázza át az 1. kötet 3. kiadását. De hát a kéziratok nagyrészt olyanok, hogy minden este át kell dolgoznom, amit lediktáltam, hogy legalább ideiglenesen használható szerkesztést produkáljak. Ez pillanatnyilag minden rendelkezésemre álló időt igénybe vesz. Azt hiszem azonban, hogy hamarosan jobban megy majd, mert most elérkeztünk az 1870 előtt írt ősevangé-

* Stuttgart. — *Szerk.*

liumhoz, s azon kevesebb szerkesztési munka lesz. Azonkívül a ti kéziratotokat nemigen tudnám *fekve* átnézni. De ha nektek sietős, akkor időt szakítok rá, és egyfolytában megcsinálom. Ez azonban csupán akkor történhetne, ill. akkor lenne szükséges, ha ti az egésszel hamarosan elkészülnétek. Akkor következik – ha nem már előbb – az előszó is Rodbertusról.[144]

Egyébként nem térek vissza részleteiben a míveltek elleni panaszaidra, ezeket a jóembereket 40 éve ismerem különféle formákban és Edének már bőségesen kifejtettem a nézetemet erről.* Fődolog, hogy semmiben se engedjünk, de közben megőrizzük teljes lelki nyugalmunkat.

A dinamitosok most végre felfedezték a dolgok igazi nyitját. A régi társadalmat gyökerestül kell kiirtani, s akkor kitűnik, hogy ez a gyökér tulajdonképpen a farok. Eltelve ettől a mélységes igazságtól, általa végre felfedezték, melyik végén kell helyesen megfogni a dolgot és – levegőbe röpítettek egy vizeldét.[289]

Erről jut eszembe, hogy a Genf–Carouge-ban megjelenő „Explosion" mögött nem más rejtőzött, mint Carlo Terzaghi olasz spicli, akit már a „Szocialista Demokrácia Egyesülésé"-ben lelepleztünk![290]

Itt a kiutasított osztrák anarchisták[291] a közönséges, régóta fennálló német koldulóirodákkal állnak össze. Egyikük kicsalt belőlem némi támogatást, de leleplezték, és ma, amikor visszatért, tüstént kidobtam.

A „Tőke" II. könyve, legalábbis az elején, még több fejtörést fog okozni, mint az első. De gyönyörű szép vizsgálódások ezek, amelyek az embereknek először magyarázzák meg, mi a pénz és mi a tőke és sok egyebet.

Most azonban megint le kell feküdnöm. Egyébként, a helyi kórságtól eltekintve, remekül vagyok és a fejem kiválóan rendben.

Üdvözlet Edének.

Barátod
F. E.

Vasárnap, 22.

Utólag: Hyndman azt tervezi, hogy az itteni kis mozgalmat egészében *felvásárolja*. Minden lehetőt elkövetett, hogy a „To-Day"-t tönkretegye. Bax, aki a pénzt előlegezte a laphoz, elszámította magát és hamarosan ki van zsebelve. Hyndman, aki gazdag, és a nagyon gazdag, de politikailag tehetségtelen művészetrajongó Morris pénze fölött is rendelkezik, akkor vagy a szárnyai alá veszi a „To-Day"-t, vagy pedig hagyja megszűnni.

* *V. ö. 154–156. old. – Szerk.*

Úgy véli, hogy mindkét esetben egyeduralkodó lesz. Örülök, hogy az egész limlommal szemben hűvösen viselkedtem. Hyndman okos, és jó üzletember, de sekélyes és ízig-vérig John Bull[292] s olyan becsvágya van, mely jóval felülmúlja tehetségét és teljesítményeit. Bax és Aveling tele vannak jóakarattal, tanulnak is valamit, de minden zavaros és ezek az irodalmárok egymagukban semmit sem tudnak elérni. A tömegek viszont még nem tartanak velük. Ha az emberek előbb valamennyire átrostálódnak, jobb lesz.

89

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, [18]84 június 26.

Kedves Kautsky,

Az „Anti-Rodbertus"[293] kéziratát holnap küldöm vissza ajánlottan. Csak kevés megjegyeznivalóm van, néhány széljegyzetet írtam hozzá ceruzával. Különben még megjegyzem a következőket:

1. a római jog az *egyszerű árutermelés* tökéletes joga, azaz a kapitalizmus előttié, amely azonban a kapitalista korszak jogviszonyait is többnyire magában foglalja. Tehát pontosan az, amire városi polgárainknak felemelkedésükkor *szükségük volt*, és amit a hazai szokásjogban *nem* találtak meg.

A 10. oldalon több kifogásolnivalóm volna. 1. Az *értéktöbblet* csak kivétel a rabszolgákkal és függőparasztokkal végzett termelésnél; *termék*többletnek kell mondani, amelyet többnyire közvetlenül fogyasztanak el, de nem *értékesítenek*.

2. A termelési eszközökkel a história nem egészen így áll. Valamennyi, a munka természetadta megosztásán alapuló társadalomban a termék, tehát bizonyos fokig – legalább helyenként – a termelési eszköz is uralkodik a termelőn: a középkorban a föld a paraszton, aki a földnek csak tartozéka, a kézművesszerszám a céhes kézművesen. A munka megosztása a munkaeszköz közvetlen uralma a munkáson, ha nem is tőkés értelemben.

Hasonló esik meg nálad a termelési eszközökkel a cikk végén.

1. Nem szabad a *földművelést* úgy elválasztanod a politikai gazdaságtantól és a *technikát* sem, mint az a 21. és 22. oldalon történik. Váltógazdaság, műtrágya, gőzgép, mechanikai szövőszék éppoly kevéssé választható el a tőkés termeléstől, mint a vadembernek és a barbárnak a szerszámai az *ő* termelésétől. A vadember szerszámai éppúgy megszabják az *ő* társadalmát, mint az újabbak a tőkés társadalmat. A te nézeted oda lyukad ki, hogy a termelés *most* ugyan meghatározza a társadalmi berendezkedést, de a tőkés termelés előtt nem határozta meg, mert a szerszámok még nem követtek el bűnbeesést.

Mihelyt termelési eszközt mondasz, társadalmat mondasz, éspedig ezen termelési eszközök által *is meghatározott* társadalmat. Termelési eszköz *önmagában*, a társadalmon kívül és reá való befolyás nélkül éppoly kevéssé van, mint tőke *önmagában*.

De azt, hogy a termelési eszközök – amelyek az előző korszakokban, az egyszerű árutermelést is beleértve, csak igen enyhe uralmat gyakoroltak a mostanival összehasonlítva – hogyan jutottak el mostani zsarnoki uralmukhoz, ki kell mutatni, és nekem a te kimutatásod elégtelennek tűnik, mert nem említi meg az egyik pólust: olyan osztály létrehozatalát, amelynek magának többé nem voltak termelési eszközei, tehát létfenntartási eszközei sem, így hát kénytelen volt önmagát apránként eladni.

Rodbertus pozitív javaslatainál kiemelendő proudhonizmusa – hiszen ő maga is I. Proudhonnak nyilvánítja magát, aki anticipálta a francia Proudhont. Helyre kell állítani a konstituált értéket, amelyet Rodbertus már 1842-ben felfedezett.[294] Javaslatai amellett siralmasan elmaradnak Brayhez és a Proudhon-féle cserebankhoz képest. Csak a termék egynegyede járjon a munkásnak, de az biztosan! Erről később beszélhetünk.

A nyugalom (fizikai) nagyon jót tesz nekem, mindennap jobban vagyok és ezúttal kikúrálom magamat. A „Tőke" II. könyvének diktálása pompásan halad. Már a II. szakasznál tartunk – de itt jelentős hézagok vannak. A szerkesztés természetesen csak ideiglenes, de majd az is meglesz. Látom az utat magam előtt, s ez elég.

Ede levelét köszönettel megkaptam.[295] Türelemmel kell lennetek levélírásomat illetően, mert nem szabad megint leromlanom és borzasztóan sok munka- és levelezési anyag halmozódik fel.

Üdvözlettel barátotok
F. E.

A „Bérmunka és tőke"[296] hamarosan következik, mihelyt összehasonlítottam, talán holnap.

90

Engels Jevgenyija Eduardovna Paprichoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1884 június 26.

Madame,

A kőnyomatos újságot, amelyet említeni szíveskedett, hírből már ismerem, noha még nem sikerült egyetlen példányát sem látnom.[297]

Nem igazságtalan Ön kissé a honfitársaival szemben? Nekünk, Marxnak és nekem, nem volt velük szemben panaszra okunk. Ha némely iskolák inkább forradalmi hevükkel, mint tudományos tanulmányaikkal tűntek ki, s ha voltak és itt-ott még mindig vannak sötétben tapogatódzások, másfelől volt kritikai szellem és odaadás még a tisztán elméleti kutatások iránt is, méltó ahhoz a nemzethez, amely Dobroljubovot és Csernisevszkijt szülte. Nem csupán az aktív forradalmi szocialistákról beszélek, hanem az orosz irodalom történeti és kritikai iskolájáról is, amely mérhetetlenül fölötte áll mindannak, amit e műfajban a hivatalos történettudomány Németországban és Franciaországban alkotott. S a mi eszméink és a gazdaságtudomány, amelyet Marx új alapokra helyezett, még az aktív forradalmárok körében is mindenkor értő rokonszenvre találtak. Ön kétségtelenül tudja, hogy éppen a legutóbbi időben több munkánkat fordították le és adták ki orosz nyelven, s ezeket még mások fogják követni, nevezetesen Marx műve: „A filozófia nyomorúsága". 1848 előtt írt kisebb műve, a „Bérmunka és tőke" („Наемный труд и капитал") szintén ebbe a sorba tartozik, s e címmel jelent meg.[298]

Rendkívül hízelgő rám nézve, hogy Ön hasznosnak véli az én „Vázlat stb." című írásom lefordítását. Bár egy kissé még ma is büszke vagyok erre az első társadalomtudományi munkámra, azért nagyon is jól tudom, hogy az most már teljesen elavult s tele van nemcsak hibákkal, hanem „baklövésekkel" is. Attól tartok, több félreértést okozhatna, mint hasznot.

Postán küldöm Önnek a „Dühring tudomány-forradalmasítása"[233] egy példányát.

Ami a régi újságcikkeinket illeti, nehéz lenne őket e pillanatban össze-

szedni. Többségük ma nem volna időszerű; mihelyt azonban Marx hátrahagyott kéziratainak kiadása után elég szabad időm lesz, magyarázó jegyzetekkel stb. ellátott gyűjteményben közzé szándékozom tenni őket. De ez a jövő dolga.

Nem értem tisztán, melyik az az *angol* munkásokhoz intézett üzenet, amelyet Ön említ. Talán a „Polgárháború Franciaországban"[299], az Internacionálé üzenete a Párizsi Kommünről? Ezt elküldhetem Önnek.

Ha egészségem megengedné, akkor engedélyét kérném, hogy meglátogathassam; sajnos, bár *otthon* tűrhetően érzem magamat, a városba kijárnom nem szabad. — Ha megtisztelne látogatásával, este hét-nyolc óra körül mindig rendelkezésére állok.

Fogadja, madame, kiváló tiszteletem kifejezését

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

91

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]84 június 29.

Kedves Ede,

1. Mellékelten „Bérmunka és tőke" vissza. A sziléziai utánnyomás csakugyan nagyon rászorult az átnézésre.[296] Nekem persze nem volt időm arra, hogy teljesen összehasonlítsam az eredetivel, hanem csakis a legzavaróbb passzusoknál. Nektek azonban ott megvan és elvégezhetitek ezt a korrektúrában.

2. Marxról ugyanazzal az emberrel, aki a nálam levőt készítette, még egy portrét csináltatok és elküldöm. Nem krétarajz, hanem nagyított fénykép. Ám hogy fog sikeredni a színnyomat, ha az az ember sohasem látta a Szerecsent és az ő sajátos sötét színét?[300]

3. Csomag a 40 „Dühring"-gel* tegnapelőtt a következő címre: Volksbuchhandlung, 3, Kasinostr., Hottingen-Zürich, Switzerland, „Books, Value £ 3 Carriage *forward*" (azaz bérmentetlenül), elment innen a Continental Parcels Express útján, amely együttműködik a német birodalmi postával és a svájci postával, úgyszintén a francia csomagszállító intézményekkel. Az egyleti dolgok Zürichből ide szintén ezen az úton jönnek. Csomagposta Anglia és a kontinens között nem létezik, ezért, legalábbis itten, „5 kilogrammos postacsomag" sem; a megosztás *itt* dupla költségbe kerülne, ha pedig nem osztjuk meg 2 csomagra, *ott* biztosan nem drágítja meg a küldeményt annyira, mint itt a kettéosztás.

4. Schorlemmer írja, hogy Darmstadtban fivére, Ludwig, noha elismervénye van az előfizetésről, még mindig nem kapta meg a „Sozialdemokrat" egyetlen számát sem. Általános ez, vagy pedig különös balszerencse? Kérlek, nézess utána.

5. Szocialista költeményeket speciálisan Weerthtől nem tudok szerezni. A régi, 1845-ös Moses Hess-féle „Gesellschaftsspiegel"-ben megjelent néhány, de azt hiszem, ezeket már ismered. Verseinek gyűjteményéről hal-

* *V. ö. 141. old. – Szerk.*

lottam ugyan már valamit, de sohasem láttam. Mindenesetre *ő* éppoly kevéssé adott ki ilyet, mint *mi*.[301]

6. A levéltárosnak várnia kell, arra sincs időm, hogy a saját dolgaimat rendbe hozzam, ha hozzájutok, busásan gondolok majd reá.[302] De most mindenekelőtt a „Tőke" 2. kötetének kell elkészülnie. A dolog gyorsan megy, kb. $^1/_3$-ának az ideiglenes szerkesztése kész és naponta kb. $^1/_2$ – vagy valamivel kevesebb – nyomdai ívvel halad előre. Mihelyt az utolsó szakaszhoz érünk (a társadalmi össztőke körforgása), Eisengarten az én segítségemmel lemásolhatja az ehhez meglevő 1878-as kéziratot; miközben én a már kész anyag végső szerkesztését végzem. Így nem túl hosszú idő alatt befejezzük, s akkor hozzá kell látni a III. könyvhöz, a legfontosabbhoz.

Csak akkor gondolhatok majd arra, hogy a régi, 1848 előtti kéziratokat rendezzem és – kivonatosan – nyomdakésszé tegyem. Kedvem van hozzá, ebben nincs hiány, de itt munka kell, azaz idő.

Tehát végül te is arra a véleményre jutottál, hogy a „bölcs férfiakkal"[256] végtére még egészen jól el lehet boldogulni. Hozattam magamnak néhány számot a „Neue Welt"-ből, hogy chez eux* megismerjem ezeket az urakat. Eddig csak a szerkesztőségi levelesládát olvastam el, német iskolásfiús pökhendiség, amely igen jámbor levelező közönséget előfeltételez.

Egyébként ne hagyd magadat tűszúrásokkal ingerelni, ez legfőbb szabály a harcban, és gondold meg, hogy

Nichts Schönres gibt es auf der Welt
als seine Feinde zu beissen,
als über all die plumpen Geselln
seine schlechten Witze zu reissen.**

Üdvözlet Kautskynak.

Barátod
F. E.

---

* – otthonukban; saját körükben; közelebbről – *Szerk.*

** – Nincs szebb dolog a világon,
Mint megmarni ellenfelünk,
S durva fickók rovására
Rossz tréfán is nevethetünk.[303] – *Szerk.*

92

Engels Sarah Allenhez

Londonba

(Fogalmazvány)

[London, 1884 július 6. után.]

Madame,

5-i soraira, melyeket tegnap vettem kézhez, távollétem következtében késve válaszolok. Ezennel közlöm, hogy E. Aveling urat kívánatos lakónak tartom és meg vagyok győződve arról, hogy Ön nem fogja megbánni, ha lakóhelyiségeit bérbe adja neki.

Tisztelettel stb.

Eredeti nyelve: angol

93

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, 1884 július 11.

Kedves Kautsky,

Remélem, hogy Ede túl lesz a lázhistórián, add át üdvözletemet neki, majd iszom is egyet az egészségére.

Hogy a hamburgi ügyet[304] Auernak adták, nekem egészen megfelel. Én csupán azért adtam meg Bebelt és Dietzt, mert az illetőnek mégiscsak meg kellett mondanom, hogy *kivel* akarom közölni az ő nevét; magától értetődően ez semmiképpen sem akadályozza, hogy nektek szabad kezetek legyen.

Dietzt illetően a dolog unalmassá válik. Ha nem mond igent vagy nemet, akkor nem lehet rá tovább várni. Ami nekem fontos, az az, hogy az írás[302] megjelenjék és 2. hogy ne kobozzák el tüstént tömegesen. Két olyan dolog tehát, ami együtt csak Svájcban érhető el. Az Ausztriában való kinyomtatásba csak *végszükség esetén* lehetne belemenni; 1. újabb halasztásba és tárgyalásokba kerül, és 2. *mégis* be fogják tiltani, erről ne tápláljatok illúziókat*; és 3. Ausztriában nemcsak betilthatják, hanem le is foglalhatják (emlékezz csak arra a bécsi esetre, amelyet múlt ősszel mondtál el nekem). Jussatok tehát végre valami pozitívumra.

A „Neue Zeit"-nál még furcsán mehetnek az ügyek, különben biztosan nem engedték volna meg a bölcs Schippelnek, hogy egy „rodbertusi - marxi elméletről" és olyan dolgokról beszéljen, amelyeket „Rodbertus óta ismertek fel"[305]; s mindezt szerkesztőségi megjegyzés nélkül. A németek csakugyan szörnyen lezüllöttek, ha még mindig nem fedezik fel, hogy mindaz, ami Marxban és Rodbertusban közös, semmi más, mint a *ricardoi elmélet egyenlősítő alkalmazása*, amiről Marx a „Nyomorúság" 49. oldalán[306] beszél, s ami már 1827 óta közhely az angol szocialisták körében! De ez még korántsem az értéktöbblet, ahogyan Marx meghatározta és az egész gazdaságtudományon végigmenően kifejtette. Az angol urak és éppúgy Rodbertus ezért nem is tudtak gazdaságtanilag semmit kezdeni azzal, amit

* *V. ö. 140. old. – Szerk.*

kiírtak Ricardóból; csak Marx lép előre és borítja fel egészen a régi gazdaságtant.

Mellékesen. Hogy Rodbertust *alaposan* megfogjam, meg kell kapnom 1842-ből* való írását: „Zur Erkenntniss unsrer Zustände", vagy valami hasonló.[307] Te idézted. Nem tudnád nekem néhány napra – vagy még jobb lenne megvételre – megszerezni? Néhány idézetből ítélve úgy tűnik, hogy ez a legjobb, mert az első, amit írt, a későbbiek egyre erőtlenebb kérődzések.

Barátod
F. E.

* *A kéziratban*: 1841-ből – *Szerk.*

94

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, 1884 július 19.

Kedves Kautsky,

Leveledet és Edéét csak ma reggel kaptam meg, jóllehet a postai bélyegző: Zürich VII. 17.

Javaslataiddal egyetértek, feltéve, hogy most már halad a dolog. Ha munkásaink a latin betűket éppúgy tudják olvasni, mint a németeket, akkor természetesen a latin betűt szívesebben veszem. Formátuma legyen kb. mint a *„Fejlődés"-é*[25] – Bebel „Frau"-ja[153] túl nagy volt. Ha azt hiszitek, hogy 5000 elhelyezhető, nekem megfelel. Tehát csak rajta, és küldjetek nekem hamarosan korrektúrát. A Schabelitzra vonatkozó elintézés is egész jó.[308]

Hát ez lett abból, hogy lépten-nyomon tekintettel voltunk Dietzre, hogy most ő mindnyájunkat ellenségének tart!

Hogy a „Neue Zeit" megszűnik[309], nem szerencsétlenség a párt számára. Mindinkább kiderül, hogy Németországban az *irodalmárkodó* pártemberek nagy többsége az opportunistákhoz és alamusziakhoz tartozik, akik a szocialista-törvény[41] alatt – bármily kellemetlen ez nekik anyagilag – *irodalmilag* egészen elemükben érzik magukat; ők egészen akadálytalanul szólhatnak, mi pedig akadályozva vagyunk abban, hogy a fejükre koppintsunk. Ezért már egy ilyen szemle havonkénti megtöltése is roppant engedékenységet követel és magával hozza, hogy lassanként elburjánzik a filantrópia, a humanizmus, a szentimentalizmus és ahogy még nevezik a Freiwaldok, Quarckok, Schippelek, Rosusok* stb. forradalomellenes álerényeit. Olyan emberek, akik elvből semmit sem akarnak tanulni és csak irodalmat az irodalomról és az irodalom kapcsán művelnek (a mai német firkálás $^{9}/_{10}$-e firkálás más firkálásokról), persze több nyomdai ívet nyújtanak évente, mint azok, akik bifláznak valamit és csak akkor akarnak más könyvekről írni, ha ezeket a más könyveket 1. megemésztették és 2. ha egyáltalában

* R. Schweichel. – *Szerk.*

van azokban valami, ami megéri a fáradságot. Ezeknek az uraknak a szocialista-törvény által megteremtett túltengése a *Németországban* kinyomtatott irodalomban elkerülhetetlen, ameddig ez a törvény tart. Ezzel szemben nekünk egészen másképp ütő fegyverünk van – a külföldön megjelenő irodalom.

Igen jó lenne, ha idejönnél. Hogy azonban a New York-iakra olyan biztosan lehet-e számítani, nem tudom. Avelinget több mint 3 hónapja alkalmazták londoni tudósítóként[21], rendszeresen írt, de pénzt még nem kapott. Itt helyben semmit sem lehet keresni. Sem a „Justice", sem a „To-Day" nem fizet, s amikor valamely más lapnál lehet valamit szerezni, mindjárt egész falka zúdul oda.

A látnokság a „Neue Welt"-ben[310] a legjobb, ami megeshetett. Ez a fajta „tudomány" rendszerint efféle abszurditásba torkollik. Minél rikítóbb, annál jobb; annál hamarabb ér véget. Nagy nevethetnékem volt, amikor levelezőlapodat megkaptam. Még néhány ilyen vakmerő geiseriáda, és ez a férfiú szedheti a sátorfáját.

Hyndman könyve[311] – akárcsak az egész fickó – pöffeszkedő, hitvány tákolmány, amelyben ő is egyre-másra megpróbál Marxba belekötni (mert Marx nem angol, Hyndman pedig a létező legsovinisztább John Bull[292]), s emellett olyan kevéssé ismeri az angol történelmet, hogy mindaz, amit nem németektől tanult, **hamis**. Hyndman azonban itt bukás előtt áll, noha anyagilag most a saját és Morris pénzével felvásárolta az egész mozgalmat (a „To-Day"-t is, amelyet Bax a pénzforrások kimerülése miatt képtelen tovább folytatni és amely most egészen Hyndman kezébe ment át), de a türelmetlensége, hogy diktátort játsszon, irigysége minden lehetséges vetélytárssal szemben, nyakas előretolakodása még legbiztosabb barátai körében is gyanússá tette, és pozíciója a Demokrata Föderációban[104] ingataggá válik. Cet homme n'ira pas loin, il ne sait pas attendre.* Emellett a „Justice" egyre ostobább lesz, remélem, hogy az itteni mozgalomnak ez az *első* fázisa hamarosan véget ér**, szörnyen elszomorítóvá válik.

A bacilum-mal támadási felületet adtál Geisernek[312], de remélhetőleg ő túl buta ahhoz, hogy kihasználja. Mindkét forma – baculus és baculum – használatos, tehát mindkét nem is a szóképzéshez. A biológiában azonban régóta kizárólag a bacilus szó az elfogadott.

Minthogy e hó végén vagy jövő hónap elején alkalmasint a tengerpartra

---

* – Ez az ember nem jut messzire, nem tud várni. – *Szerk.*

** *V. ö. 257–259. old.* – *Szerk.*

megyek egy időre, Rodbertus „zur Erkenntniss" [„megismeréséhez"]* *most* jól jönne nekem, ha megkaphatom. Ezt, valamint a „Normal-Arbeitstag"-ot** stb. nyomban visszaküldöm, de látnom kell a dolgot, mert *ő maga* 1879-ben azt állította, hogy Marx felhasználta anélkül, hogy őt idézné.[313] Ez az egész vád Marx ellen csak olyan embereknél lehetséges, akik nem is tudják, milyen irtózatos tudatlanság kell ahhoz, hogy ilyesmit még csak állítsanak is. Aki Ricardót olvasta – és már A. Smithnél is van elég passzus, amely ugyanezt mondja –, annak mégiscsak tudnia kellene, honnan „ered" az értéktöbblet, ehhez nem kellett előbb a naaagy Rodbertust olvasnia.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 174. old. – Szerk.*
** *V. ö. 149. old. – Szerk.*

95

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

[London, 1884 július 21. után]

Kedves Ede,

A mellékelt dolgot, ha akarod, elküldheted Auernak, ezért rendeztem el így.

Ami a választókerületek elosztását illeti[314], már én is gyakran bosszankodtam miattuk, de ez onnan származik, hogy merőben taktikai kérdésekben általános elvek szerint akarnak eljárni, s ez mindig a kongresszusokon történik: hisz akkor oly szépen tisztázzák a dolgot. Kettős jelöltségek persze rendszerint semmit sem érnek; de ha arra számítanak, hogy bizonytalan választókerületekben a legjobb embereink inkább bejutnak, mint mások, s ezért állítják őket oda, akkor vagy kettős jelöltséget kell megengedni számukra, vagy pedig megkockáztatni, hogy egyáltalában nem választják meg őket. Ha tehát abszolúte nem akarnak kettős jelöltséget, akkor bizony a legjobb embereket a legbiztosabb választókerületekben kell jelölni. Furcsa azonban, hogy ez a bizonytalan választókerületekbe utalás Liebknechttel sohasem történik meg, hanem csak Bebellel, s hogy pl. az előző választáskor, ha nem tévedek, Liebknechtnek *két* egészen jó választókerülete volt. Nos, mindez elkerülhetetlen. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a harcban hullámhegy és hullámvölgy mindig váltakozik, s ezért nem kell nagyon elkeseredni, ha olykor kissé lefelé visz a hullám.

Mindenesetre annyi biztos, hogy ameddig a miénk a „Sozialdemokrat". az opportunista urak csinálhatnak, amit akarnak; sőt, ha uralomra kerülnének is a frakcióban (ami pedig csak akkor lehetséges, ha Bebelt nem választják meg újra), ezzel még korántsem nyerték meg a játszmát. Mit akarnak csinálni a tömegekkel szemben? Hiszen a tömegek őket magukat egyre tovább hajtják, akár akarják ők, akár nem. És ha a bölcs férfiaknak[256] sikerülne a „Sozialdemokrat"-on is úrrá lenni, az sem tartana olyan sokáig, mint a „Sozialdemokrat" első lagymatag időszaka, amely pedig eleinte még a „vezetők" jobb elemeinél is támogatásra talált, de a tömegek sutba vetették.

Ami a híres nem-ateistának a Nagy Tudományát illeti[236], igen örvendetes lesz, ha minél több alkalmat talál, hogy elterpeszkedjék. Paul de Kock „Amant de la lune"-jében is előfordul egy ilyen titokzatos tudós; amikor végre nagy fáradsággal és munkával utánajártak a tudományának, kiderült, hogy az parafa dugókkal űzött néhány bűvészfogásból áll. Mennyi fáradságba került már eddig is, amíg a híres férfiú ráállt arra, hogy csak *néhány* izelítőt adjon nekünk tudományából! És milyen szépeket! És máris elérkezett a látnokságig.[310] Mit akarunk még többet – fog ez menni!

Üdvözlet K. Kautskynak, Schorlemmertől is.

Barátod
F. E.

Mondd meg Manznak, aki írt nekem, hogy egy ugyanolyan arckép, mint a nálam levő, munkában van számára*, megkapja, mihelyt kész; de én nem tudok ebben az óriási Londonban személyesen futkosni e dolgokban, s ezért másoktól függök.

* *V. ö. 170. old. – Szerk.*

96

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1884 július 22.

Kedves Laurám,

„Folytatása holnap!"... de még mindig várom ezt a folytatást, amelynek meg kellett volna magyaráznia a legutóbbi leveledben olvasott sok, másképpen megmagyarázhatatlan dolgot. Hát én azt hittem, hogy Párizs egyik legszebb, leglevegősebb, legegészségesebb stb. negyedében laktok, olyan magaslaton, mely elég ahhoz, hogy minden földi dolog fölé emeljen, s most egyszerre költözni készülsz, méghozzá az évnek ebben az átkozottul forró időszakában, Paul pedig Bordeaux-ba megy, és az egész világ a feje tetején áll, a lényeg pedig az, hogy te nem jössz[315], hanem a forró évszakot Párizsban kell töltened, és csak abban az évszakban akarod Párizst elhagyni, amelyben Heine legjobban csodálta:

Die Sterne
Sind am schönsten in Paris,
Wenn sie eines Winterabends
Dort im Strassenkot sich spiegeln.*

Nos, Nim és Jollymeier, aki pénteken megérkezett, valamint jómagam komoly megfontolás tárgyává tettük ezt az ügyet és egyhangúlag arra az egyelőre nem éppen kielégítő következtetésre jutottunk, hogy valami valahol nyilván nincs rendben.

Mindenesetre, mivel *a folytatás* nem jött, remélem végül is te magad fogsz jönni és mindezeket a megfontolásokat szélnek ereszted. Ha arra vársz, hogy Paul Bordeaux-ba menjen elindítani egy újságot, ez a legköze-

* – Ó, a csillagok, rebegte,
Párizsban legszebbek mégis,
Párizsban; ha téli estén
utcasárban tükröződnek.[316] – *Szerk.*

lebbi 100 évben megtörténhet vagy nem történhet meg. Ha nem megy el és okvetlenül el kell költöznöd a boulevard de Port Royal 66-ból, hát akkor hagyd őt lakást keresni és a költözködést elintézni. Nem látom tehát be, mi tartana vissza attól, hogy idejöjj – ha mondjuk csak 3 hétre is – és mihelyt értesítsz a jöveteledről, egyengetjük majd az utadat, amennyire csak lehet.

Tussy és Edward elutaztak 1. sz. mézesheteikre, ha ugyan nem érkeztek már vissza – a nagy mézeshetek majd jövő csütörtökön lesznek esedékesek, Persze Nim, Jollymeier és én már elég régóta tudtuk, mi folyik, és jót nevettünk ezeken a szegény ártatlanokon, akik egész idő alatt azt hitték, hogy nekünk nincs szemünk, és akiket a quart d'heure de Rabelais* közeledése némi félsszel töltött el. Mi azonban csakhamar átsegítettük őket ezen. Valóban, ha Tussy kikérte volna tanácsomat, mielőtt ugrott, talán kötelességemnek tartottam volna hosszadalmasan kifejteni neki e lépés különféle lehetséges és elkerülhetetlen következményeit, de amikor a dolog már el volt döntve, a rögtöni kinyilvánítás volt a legjobb a számukra, nehogy mások a titkolódzást kihasználhassák. S ez az egyik oka annak, amiért örültem, hogy mindannyian tudtunk a dologról – ha holmi okos emberek rájöttek és beállítottak volna hozzánk a nagy újdonsággal, nem érnek készületlenül minket. Remélem, hogy továbbra is olyan boldogok lesznek, amilyeneknek most látszanak; én Edwardot nagyon kedvelem és azt hiszem, hasznos lesz neki, ha többet érintkezik más emberekkel az irodalmárok és előadók körén kívül, melyben mozgott; komoly tanulmányokkal jó alapot szerzett és nem találta a helyét abban a rendkívül felületes társaságban, ahová a sors vetette.

Jollymeier most nagyon jól van és friss, mialatt én dolgozom, ő hosszú sétákat tesz – most is elment egyre. Pumps végre túl van a légcsőhurutján stb. és ma költözik új lakásába Kilburnbe – bocsánat, „West Hampstead"-be (nem is tudtam, hogy Hampstead egészen az Edgware Roadig nyúlik, de úgy látszik, így van).

Nim nagyon jól van és friss – jövő héten, remélem, elutazunk a tengerpartra, de hova? ez a nagy kérdés még megoldásra vár. Ami engem illet, elég jól vagyok, feltéve hogy – egyelőre – igen szűk határok közé szorítom a mozgást, a munkát és a szórakozást – remélem, a levegőváltozás véglegesen rendbe hoz.

S most várom a „folytatást", és készíts jó folytatást, olyant, amely áthoz téged ide!

---

* – kínos negyedóra; a színvallás ideje; keserves várakozás – *Szerk.*

Paul „Blé"-je ma érkezett. Milyen kár, hogy nem követi a „Journal des Économistes" szerkesztőségének bölcs tanácsait![317]

Szerető barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

97

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1884 július 26.

Kedves Laurám,

A folytatás, a folytatás folytatása és P. L[afargue] befejezése befutott. Amanuensisemet* épp most küldtem haza, és van néhány szabad percem, hogy megírjam: nagyon szívesen átnézem Paul cikkét, sőt örömmel teszek neki javaslatokat is a támadási pontokra vonatkozóan.[318] De ehhez szükségem van a könyvre, és hogy megszerezhessem, tudnom kell a *pontos címet* – légy szíves, írd meg azonnal, hogy megrendelhessem.

Úgy látszik tehát, hogy végül is nélküled kell a tengerpartra mennünk. Hát nem tudom – ha ez az időjárás folytatódik –, vajon Franciaország nem előnyösebb-e. Nálunk most, du. 5-kor, alig 17 fok van és annyira esik, hogy szegény Jollymeier nem tudta a sétáját megtenni.

Pumps és Percy épp most érkeztek ebédre, így be kell fejeznem. Üdvözlet mindnyájunktól.

Szerető barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* – titkáromat (Oskar Eisengarten) – *Szerk.*

98

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

Tisztelt Schlüter Úr,

Mellékelten a korrektúra[202] vissza. Mindig postafordultával fogom visszaszármaztatni. Kérem azonban valamennyire kímélni a helyesírásomat, semmi okom sincs arra, hogy öreg napjaimra hagyjam magam még **Z**ivilisieren, **Z**entralisieren* vagy éppenséggel **Z**itieren**. Az állítólag „következetes" helyesírások többnyire még sokkal következetlenebbek és történelmietlenebbek, mint a régi rossz rutin.

Javaslataival teljesen egyetértek. De ezek olyan dolgok, amelyekhez Ön jobban ért, mint én.

Kérem, szíveskedjék beküldeni a szemleíveket és a befejezés után a luxuskiadásból 25, a másikból 5 példányt, kevesebbel biztosan nem boldogulok.[308]

A kéziratot, portómegtakarítás végett, a nyomtatott ívekkel *együtt*, merev, szilárd keresztkötésben lehet elküldeni, kézirat és korrektúra itt egyaránt nyomtatványként bérmentesíthető. De *teljes* összegben bérmentesíteni kell, különben nem érkezik ide.

Tisztelettel
F. Engels

[London,] 1884 július 28.

---

* – civilizálni, centralizálni[319] – *Szerk.*
** – idézni – *Szerk.*

99

Engels James Leigh Joyneshoz

Londonba[320]

(Fogalmazvány)

[London, 18]84 július 30.

Tisztelt Uram,

Sajnálattal közlöm, hogy jelenleg nem adhatok engedélyt „A szocializmus fejlődése stb." című munkám lefordítására a „To-Day" részére, mivel egy másik úrral kötött előző megállapodásom ezt nem teszi lehetővé.

Ami azt az ígéretemet illeti, hogy cikket írok a „To-Day" részére, ezt az ígéretet Bax úrnak adtam és tudomásom szerint Bax úr már nem tartozik a „To-Day" szerkesztői közé.

Tisztelettel

F. E.

Eredeti nyelve: angol

100

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

[London, 1884 július]

[. . .]* Feláldoztam magamat: átnéztem a „Neue Welt" néhány számát. Ez olyan halálosan unalmas, hogy nem sokáig ment. Ami Geiser urat illeti, „tudománya" [itt]** megtámadhatatlan. Aki egy ilyen filléres magazinban tudománnyal kérkedik, már ezzel is bizonyítja, hogy valóban semmit sem tanult. Még akkor is, ha nem nyomatna ki folytonosan kolera-baccillust bacilus helyett***, mintha ez a bacca szóból és nem a baculus szóból származna. Ráadásul minden latin szótárban megtalálható. A szólam, hogy mind a materializmus, mind az idealizmus egyoldalú és magasabb egységbe kell összefoglalni a kettőt, ősrégi, s nem kellene hogy bosszantson téged, azt pedig, hogy az ateizmus csak tagadást fejez ki,[236] mi magunk már 40 évvel ezelőtt megmondtuk a filozófusokkal szemben, csak azzal a kiegészítéssel, hogy az ateizmus mint *puszta* tagadása a vallásnak és folyvást a vallásra vonatkozva, a vallás nélkül semmi sem volna, és ezért maga is vallás még.[321] Az egyéb tudományra jellemző Blosnak a görög és német istenekről szóló cikke[322], amelyben mindössze a következő durva baklövések tűntek fel nekem:

1. az „Epistolae obscurorum virorum" szerinte Reuchlintól származik. Reuchlin környezetében keletkezett, de neki sokkal kevesebb része van benne, mint U. v. Huttennak,

2. a görög istenek „nektárt *lakmároznak* és ambróziát *iszogatnak*"!

3. a „met"-et, azaz methet zárójelben „sörnek" magyarázza, holott minden kisgyerek tudja, hogy ezt nem malátából [Malz], hanem mind a mai napig mézből készítik,

4. Blos a német isteneknek még a nevét sem ismeri, hol óskandináv, hol német nevet ad nekik. Az óskandináv Odin mellett, akinek német nevét (ószászul Wodan, ófelnémetül Wuotan) nem tudja, ott szerepel az ófelnémet

---

* *A levél eleje hiányzik. – Szerk.*

** *Nehezen olvasható. – Szerk.*

*** *V. ö. 176. old. – Szerk.*

Ziu. Odinnak szerinte Freia nevű felesége van, de ezt óskandinávban Friggnek, ófelnémetben Frickának hívják, amit még Richard Wagner is jobban tudott. Ez 10 perc alatt felületesen összeszedett kis csokor! *Ettől* a tudománytól még a kiskutya sem ijed meg! Ugyan hagyd őket a filléres magazinjukban páváskodni, ha a pávafarok mögé kukkant az ember, csak azt a helyet fedezi fel, ahonnan az ürülékek jönnek!

Barátod
F. E.

Üdvözlet K. K[autsky]nak.

101

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]84 aug. 1.

Kedves Laurám,

Leroy-Beaulieu rendben megérkezett.[318] Köszönet. Még nem sok időm volt, hogy megnézzem, de most majd sor kerül rá*; Schorlemmer tegnap elutazott Németországba.

Mi valószínűleg hétfőn** indulunk a Brighton melletti Worthingbe – ez Percy választása, s mindenki más véleménye szerint szörnyen unalmas hely.[323] Nekem mindegy, de ha Pumpsnak nem fog tetszeni, ezt szeretett férjével kell majd elintéznie. Pontos címünket, mihelyt tudom, közölni fogom veled.

Csúnyán meghűltem a hőségtől és a huzattól – majdnem egy hétig nem dohányoztam és egy korty sört sem ittam, de tegnap óta visszatértem mindkettőhöz.

Mivel Paulnak a gabonáról szóló cikke még nincs befejezve és csaknem biztosan lesz egy hónap e között és a Leroy-Beaulieut támadó cikk között, úgyhogy ez utóbbi csak az *októberi* számban*** fog megjelenni, kapunk egy kis lélegzetvételi időt – legalábbis remélem. Szükségem van némi pihenésre, s ezen a dolgon kívül sok fordítást kell átnéznem, amíg a tengerparton leszek. A fődolog Paulnál az, hogy *tömör* legyen; a kérdést *szigorúan Leroy-Beaulieunek Szerecsent illető bírálatára* kell korlátozni, Lassalle-t stb. egészen kihagyva kivéve talán, ha L. B. alkalmat nyújt kirívó tudatlanságának kimutatására. De mihelyt átnéztem a könyvet, jobban meg tudom majd ítélni. Mindenesetre, minthogy a könyv vaskos és a válaszra felhasználható hely kicsi, elkerülhetetlen lesz, hogy arra szorítkozzék, ami okvetlenül szükséges.

---

* *V. ö. 194–198. old. – Szerk.*

** Augusztus 4. – *Szerk.*

*** A „Journal des Économistes"-ben. – *Szerk.*

Most be kell fejeznem — tikkasztó hőség van, már öt levelet írtam és még írnom kell „Avelingnének" és Zürichbe.

Nim is köhög kissé, s olyanformán, hogy néha szinte szamárköhögésnek mondanám – de nem súlyos. Tudod hogy Tussy *szabályos szamárköhögést* kapott a kis Lilian Roshertől! Ez határozottan így van.

Pault csókoltatja Nim és én is.

Szerető barátod

F. E.

Eredeti nyelve: angol

102

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, 1884 aug. 1.

Kedves Kautsky,

Ma *ajánlottan* visszaküldtem Rodbertus *„Zur Erkenntniss"-ét*, remélem rendben megérkezik. E sorok vétele után ne küldjetek többé *levelet* ide, hétfőn* a tengerpartra megyek[323], és talán már holnap megküldhetem neked az új (pro tempore**) címemet.

Rodbertus e könyve csakugyan kimagaslóan a legjobb azok közül, amiket írt – ifjúkori munka, a jó és rossz oldalaival –, eredeti kiadása a későbbi felhígításoknak – azt bizonyítja, mennyire közel járt a lényeghez, ha követte volna ahelyett, hogy utópiákat hajhász. *Nagyon örülök*, hogy láttam. Postazárás és ebédidő!

Barátod
F. E.

Üdvözöld Edét, az ex-epididymitikust***.

---

* Augusztus 4. – *Szerk.*

** – ideiglenes – *Szerk.*

*** – epididymitis = mellékheregyulladás – *Szerk.*

103

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

48, Marine Parade
Worthing, [18]84 aug. 6.

Kedves Ede,

Mindenféle bolyongás után végül itt kötöttem ki – és remélhetőleg jó 3 hétre lehorgonyzok – a déli parton; ajtóm előtt a széles csatorna, de ez apálykor jó 300 lépésnyire eltávolodik; egyebekben csendes, unalmas kis hely[323], ahol lustálkodás közben bizonyára akad majd időm arra is, hogy a „Nyomorúság"-ról készített fordításotokat átnézzem.[127]

Légy szíves gondoskodj arról, hogy a korrektúraíveket[202] egyelőre ide küldjék nekem. A „Sozialdemokrat"-nak Londonból való elküldéséről Eisengarten intézkedik.

Izzó hőség van és nekem még x embernek meg kell írnom az új címemet. Tehát a további újságok közül (egyébként átkozottul gyéren akadnak) csak azt, hogy Hyndman most szerencsésen a „To-Day"-t is felvásárolta. Bax, aki kevés kis pénzét belefektette – *én már októberben figyelmeztettem*, hogy nem lesz elég –, most anyagilag a végét járja, s erre Hyndman Championt, a tőle függő apródját tolta előtérbe és általa új pénzt ajánlott fel, ha Champion a szerkesztőségbe kerül Bax helyett. Bax, akit így torkon ragadtak, vissza is lépett, és az eredmény az, hogy Hyndman most az egész ún. szocialista sajtó fölött uralkodik. De mindezeknél a kicsiny emberkéknél, akiknek tehetsége és jelleme nincs arányban becsvágyukkal, a győzelem pillanata egyúttal mindig a vereség pillanata is. A külső sikernek a saját frakciójukon belüli balsiker felel meg. Hyndman kísérete egyre inkább általa egyenesen megvásárolt, ill. anyagilag tőle függő emberekre szorítkozik, a Demokrata Föderációban napról napra tért veszít. Tegnapelőtt volt a küldöttkonferencia[324], nem tudom, mi történt ott. Aveling jelen volt, de most Derbyshire-ben van. Ő és Tussy ugyanis anyakönyvvezetőség stb. bevonása nélkül összeházasodtak, és most Derbyshire hegyei között lelik gyönyörűségüket egymásban. Nota bene, ezt semmiképp sem szabad nyilvánosan kikürtölni, ha esetleg valamely reakciós betesz valamit a sajtóba,

akkor még bőven van idő. A dolog úgy áll, hogy Avelingnek van egy törvényes felesége, akitől de jure* nem tud megszabadulni, jóllehet de facto** évek óta külön él tőle. Az ügy itt meglehetősen ismertté vált és még az irodalmi filiszterek is nagyjából jól fogadták. Az én Londonom majdhogynem Kis-Párizs, és formálja az embereit.

De egyelőre elég. Üdvözlöm K. Kautskyt.

Barátod
F. E.

* – jogilag – *Szerk.*
** – ténylegesen – *Szerk.*

104

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

48, Marine Parade
Worthing, [18]84 aug. 6.

Kedves Laurám,

Itt vagyunk[323] – és itt a címünk – a legprimitívebb helyen, amely csak lehetséges a brit tengerparton – az első lakásból, amelyet kivettünk, el kellett költöznünk, mert az öreg nagysága kifogásolta, hogy dohányzunk!!

Ászoksör még nincs, de Percy igyekszik felhajtani Brightonban – mihelyt meglesz, megpróbálom, vajon meg tudom-e emészteni Leroy-Beaulieut[318]; izzó hőség van, de a szárazföldi meleg kellemesen keveredik tengeri szellővel; a csatorna pont az orrunk előtt van, de apály idején $^1/_4$ mérföldnyire távolodik. Pumps és Nim épp jönnek sörért; azt mondják, olyan nagy a hőség, hogy nem tudnak tovább kint maradni és a házban valóban hűvösebb van.

Hát végül is ezek a szegény párizsiak nem kapják meg részüket a kolerából! Micsoda szégyen a töméntelen előkészület után.

Nim most mondja, hogy reméli, vagyonhoz jutott július 31-én a párizsi nagy húzásnál. Ha így van, sürgönyözzél tüstént Demuth bárónőnek a fenti címre, mert akkor nagy lakomát óhajt rendezni.

Lusta vagyok és annyi levelet kell még megírnom! Így hát remélem, jó híreket kapok Paultól, vagyis hogy a nagy Leroy-Beaulieunek nem olyan sürgős, hogy megkapja az elnáspángolását.

Mindenesetre magamhoz kell vennem egy adag jótékony napmeleget és be kell fejeznem.

Az egész banda sok-sok üdvözletét küldi, szintúgy szerető barátod

F. E.

Eredeti nyelve: angol

105

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba[325]

[Worthing, 1884 augusztus 11.]

1. old.: Schoeffle – írja mindig Beaulieu, holott ennek az úrnak *Schäffle* a neve.

3. old.: *Születőben levő* tőkés rendszer – ? 1780–1800 körül? Ennek a rendszernek a *születése* a XV. századig nyúlik vissza, a megszülető nagyipar csak a csúcspontját vezette be.

1. és 4. old.: Maine korántsem érdemli meg, hogy Maurer mellett idézzék; semmit sem fedezett fel, ő Maurer tanítványainak a tanítványa csupán. Az indiai közös földtulajdont előtte már régen ismerte és leírta Campbell és mások; a jávait Money stb.; az oroszországit pedig Haxthausen.[326] Egyetlen érdeme abban áll, hogy ő az első angol, aki Maurer felfedezéseit elfogadta és **népszerűsítette.**

5. old.: Teljesen át kell dolgozni. Az Ön példái nem vonatkoznak a tárgyalt pontra. A paraszt tőkévé váló földdarabkája lenne a *földtőke*, ez nagyon bonyolult ügy, amelyet Marx csak a *III. könyvben* fejteget. Az Ön rabszolgatartója, aki a New Orleans-i piac számára termel, éppoly kevéssé tőkés, mint a román bojár, aki robotos parasztokat zsákmányol ki. Tőkés csak olyan munkaeszköz-tulajdonos, *aki* **a szabad munkást** *zsákmányolja ki*!

Írja inkább ezt: A forradalom előtti kisparaszt szövőszéke, amely a család ruházatának megszövésére szolgált, nem volt tőke; még akkor sem tőke, ha a paraszt eladja a kereskedőnek a szöveteket, amelyeket a hosszú téli estéken elkészíthetett; viszont ha bérmunkást alkalmaz, hogy árukat szőjön a kereskedő számára és a szövetek termelési költségei és eladási ára közötti különbséget zsebre vágja, akkor a szövőszék tőkévé változott át. – A termelésnek ez a célja – áruk termelése – *nem nyomja rá* a szerszámra a tőke jellegét. Az árutermelés az egyik előfeltétele a tőke létezésének; de amíg a termelő csak a *saját termékét* adja el, addig nem tőkés; csupán abban a pillanatban lesz azzá, amikor szerszámát arra használja, *hogy mások bérmunkáját kizsákmányolja*. Ez vonatkozik a 6. oldalra is. Hogyan lehetséges, hogy Ön nem tett ilyen különbséget?

A lehetetlen rabszolgatartója helyett (ne legyen már annyira *Réache*!) Ön ezt mondhatná: A feudális uraság, aki földjeit robotosokkal művelteti meg, s ezenfelül behajtja tojás-, baromfi-, gyümölcs-, jószág- stb. szolgáltatásaikat, nem tőkés. Másoknak a többletmunkájából él, de nem változtatja át ennek a többletmunkának termékét értéktöbbletté; nem adja el, hanem elfogyasztja, elkölti, eltékozolja. De ha ez az uraság, amint a XVIII. században gyakran előfordult, megszabadul robotosainak egy részétől, ha azok kis földdarabjait egy nagy gazdasággá egyesíti, amelyet bérbe ad annak az ipari nagybérlőnek, akit a fiziokraták annyira kedvelnek; ha ez a nagybérlő az exrobotosokat bérezett mezőgazdasági munkásokként alkalmazza földjének megművelésére, akkor a feudális földművelés átalakult kapitalistává, a bérlő pedig tőkéssé.

6. old.: Az áruforgalom *közvetlen* formája annak *kezdeti* formája; léteznie kell tehát, mielőtt a 2. forma keletkezhet. *Nem* kezdeti forma az egyszerű cserekereskedelemhez hasonlítva; de az áruforgalom előfeltételezi a pénz létezését; a cserekereskedelem csak alkalmi cseréket hoz létre, nem pedig áruforgalmat.[327]

7. old.: A tőkés termelés nem egyik vagy másik, közvetett vagy közvetlen formája az áruforgalomnak. Termelés és forgalom két különböző dolog. Minden tőkés termelés előfeltételezi az áruforgalmat és benne mozog, de éppoly kevéssé körforgás, ahogy az emésztés nem a vér körforgása. Ezt az egész mondatot, amely semmivel sem teszi világosabbá a dolgot, kihúzhatja.

11. old.: Az aláhúzott passzus érthetetlen nekem és minden tekintetben hamis. A tőkés a 10 franknyi terméket átlagban 10 franknál többért *adja* és *adhatja el*. – Ami Önt megzavarja, az „a *termelési költségek*". De a termelési költségek a közgazdászok értelmezése szerint[328] magukban foglalják a profitot; a következőkből tevődnek össze: 1. abból az összegből, amelybe a termék a tőkésnek került, és 2. a profitból; másképp kifejezve: 1. abból az összegből, amely a kiadott állandó tőkét pótolja; 2. abból, amely a kifizetett bért pótolja; 3. a bérmunkások többletmunkája által létrehozott egész értéktöbbletből vagy annak egy részéből. Idézni kell tehát Beaulieu mondatát, az ő értékdefinícióját (9. old. végén) és szembe kell állítani egymással a két különböző értékkifejezést: vagy magában foglalja az önköltségi ár a profitot, s akkor az árukat „a bennük foglalt társadalmi munka szerint" fizetik meg – akkor az ár (az érték) *értéktöbbletet* foglal magában, amelyet az eleven munka a fizetett béren felül hozott létre, s amelyet a tőke elsajátított. Vagy pedig nem fedezi az önköltségi ár a profitot; akkor az értéket nem a tárgyban foglalt társadalmi munka határozza meg, hanem az ezért a mun-

káért fizetett – magas vagy alacsony – munkabér; ez ócskaság, amelyet Ricardo részletesen megcáfolt.

12., 13. old.: A gép és a gyapot a *teljes* értéküket, *még a hulladékát is* átviszik a termékre; s itt van az igazi magva az Ön érvelésének. Ha 115 font gyapot csak 100 font fonalat ad, akkor ennek a 100 fontnak az értékét a 115 font nyersgyapot árával terhelik meg. Netán Beaulieu úr ezt, az anyagban eltűnt, de az értékben újra megjelenő 15 font értékét nevezi *értéktöbbletnek*?

13. old.: Ha a tőkés a munkásnak *kölcsönadná* a gépét stb., akkor a termék a munkásé lenne – de ez koránt sincs így.

13., 14. old.: „Egy előnyt hoz létre, amelyet profitnak neveznek": hasonlítsa ezt össze a 270. old. első bekezdésével, ahol Beaulieu úr azt bizonyítja, hogy nem a tőkés profitál a technikai haladásból, hanem a fogyasztó. Szemére veti Marxnak, hogy megfeledkezik a konkurrenciáról; holott Marx a manufaktúráról és a nagyiparról szóló egész fejezetben bebizonyította, hogy a gépi berendezés csak a termékek árának csökkentésére szolgál, s hogy ezt a hatást a konkurrencia váltja ki; vagyis hogy az előny abban áll, hogy ugyanannyi idő alatt több terméket készítenek, úgyhogy az egy-egy termékben megtestesült munka annál csekélyebb és egy-egy termék értéke ennek arányában csökken. Beaulieu úr elfelejti megmondani nekünk, milyen vonatkozásban van előnye a bérmunkásnak abból, ha termelékenységét növekedni látja, amikor ennek a megnövekedett termelékenységnek a terméke nem az övé, munkabérét pedig nem a szerszám termelékenysége határozza meg.

14., 15. old.: A profitnak az az igazolása, amelyet itt Beaulieu ad, magában foglalja a vulgáris gazdaságtan kvintesszenciáját: a munkás tőkés általi kizsákmányolásának igazolását. A *tőke teremtője* „jogos" kárpótlást kíván ezért a teremtésért (vagyis az „önmegtartóztatás bérét", lásd Marx[329]), és ezt a kárpótlást a kizsákmányolt munkásnak kell megfizetnie ingyenmunka formájában. Ön ezzel egyetért, amikor azt mondja, „a profit az eleven munka törvényes fia"! „*A vezetés bérét*" egy fizetett igazgató munkabére képviseli és méri –, olyan bér, amellyel egyetlen tőkés sem elégedne meg. Nézze meg a „Tőke" 3. német kiadását, 171., 172. old.[330] (a francia kiadás nincs itt nálam), ott megtalálja néhány szóban mindezeknek a frázisoknak a cáfolatát. A „*kockázat*" elleni biztosítás díját csakugyan az értéktöbbletből fedezik, de a profithoz *hozzászámítják*: a tőkés minden évben ... összeget tartalékol arra, amit ő „ducroire"-nak nevez (olaszul del credere, azaz kétes követelések vagy hitelek ellensúlyozására). Végül a *tökéletesebb berendezések*, a még nem elterjedt találmányok jutalmazása csak kivételes esetekben történik meg, s ekkor *extraprofitot* eredményezhet; itt azonban a közönséges átlagprofitról van szó, amely minden gyáros számára közös. Egyébként az ilyen-

fajta profit tárgyalását megtalálja a „Tőke" 3. német kiadásában, 314–317. old.[331]

Azzal, hogy Beaulieunek ezeket a mondatait komolyan veszi és kijelenti, hogy ezek „a profitot az eleven munka" (*nem a munkás*, hanem a *tőkés munkája*!) „törvényes fiává" teszik, ezzel Ön – Marx számára és nevében – elfogadja a vulgáris gazdaságtan e doktrínáit, amelyek ellen Marx mindig és mindenütt harcolt. Feltétlenül úgy kell tehát kifejezéseit megváltoztatni, hogy ilyen jelentésnek még a látszatát se kelthessék. Máskülönben besétálna a csapdába.

Az Ön kijelentése a 16. oldalon, hogy „ha a termékek ... akkor a tőkés profit nulla vagy szinte nulla", abszolúte ellentmond a tényeknek. Hol van ebben az esetben a munkások kizsákmányolása? Mi miatt panaszkodik Ön? És miből élnek, dőzsölnek és gazdagodnak meg a tőkések? Honnan a csudából vette Ön ezt a gondolatot, amelyet még a vulgáris közgazdászok sem mondtak ki soha, s amely Beaulieunél sem található? És Ön ezt általános törvénynek nevezi! Ebből csak annyi igaz, hogy ha a gép 100 méter szövetet ugyanazzal a munkamennyiséggel készít, amennyi kézi munka esetén 1 méter elkészítéséhez volt szükséges, akkor a tőkés a profitját 100 méterre oszthatja el ahelyett, hogy egyetlenegyre koncentrálná; ebből az következik, hogy minden méter csak a profit $^1/_{100}$ részével van megterhelve, de a ráfordított munka összegére a profit ugyanannyi maradhat, sőt növekedhet.

16. old.: Marx tiltakozna „a politikai és társadalmi ideál" ellen, melyet Ön neki tulajdonít. Ha valaki a „tudomány embere", méghozzá a gazdaságtudományé, akkor nincs ideálja, hanem tudományos eredményeket dolgoz ki, s ha ezenkívül még pártember is, akkor harcol ezeknek az eredményeknek a gyakorlati alkalmazásáért. De akinek ideálja van, az nem lehet a tudomány embere, mert eleve elfogult véleménye van.

Egyszóval, a cikknek meglesz a hatása, ha Ön kiküszöböli a fő hibákat, amelyekre rámutattam. De a viszontválaszához[332], amelynek még sokkal komolyabbnak kell lennie, határozott véleményem szerint Önnek elejétől végig alaposan újra el kell olvasnia a „Tőké"-t, mellette Beaulieu könyvét s megjelölnie mindazokat a helyeket, amelyek a vulgáris gazdaságtanra vonatkoznak. Azt mondom, a „Tőké"-t és korántsem Deville könyvét[85], amely a leíró részében levő komoly hibák miatt semmi esetre sem elegendő.

És azután: ne felejtse el, hogy ezek az urak, Beaulieu és mások sokkal jártasabbak a szokványos közgazdasági irodalomban, mint Ön, s hogy ez olyan terület, amelyen Ön nem egyenlő fegyverekkel küzd ellenük; az ő mesterségük mindezt ismerni, nem az Öné. Ne merészeljen tehát túl sokat ezen a területen.

Nyíltan szóltam, s remélem, nem veszi rossz néven tőlem. Az ügy túl komoly; ha Ön melléfog, az egész párt megsínylené.

Itt elepedünk a hőségtől, de mindamellett elég jól érezzük magunkat. Mindenki ezerszer üdvözli Önöket, Laurát és Önt. Sajnos a pilseni sörkészletünk kimerülőben van és két napig tart, amíg Brightonból pótlás érkezik! Teljes barbárságban él itt az ember.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

106

Engels Georg Heinrich von Vollmarhoz

Münchenbe

48, Marine Parade
Worthing, Anglia, [18]84 aug. 13.

Tisztelt Elvtárs,

Becses sorait csak tegnap küldték utánam Londonból, ezért késik a válaszom.

A kérdés, amelyet Ön nekem feltesz[333], nehezen, vagy éppenséggel csak negatívan válaszolható meg. Nincs tudomány, amelyet manapság a világ minden egyetemén jobban elpuskáznának, mint a közgazdaságit. Nemcsak hogy sehol sem létezik olyan ember, aki a régi klasszikus gazdaságtant Ricardo és iskolája szellemében adná elő; még olyat is nehéz volna találni, aki a vulgáris szabadkereskedelmet, az ún. manchesterizmust[334] Bastiat módjára, tiszta alakjában adná elő. Angliában és Amerikában, csakúgy mint Franciaországban és Németországban, a proletármozgalom nyomására a polgári közgazdászok szinte egytől egyig katedraszocialista[37] és filantróp színezetet kaptak, és kritikátlan, elnéző eklekticizmus uralkodik mindenütt: lágy, nyúlékony, kocsonyaszerű zselatin, amely tetszés szerint bepréselhető bármely formába, és éppen ezért kiváló táptalaja a stréberek tenyésztésének, egészen úgy, mint a valódi zselatin a baktériumok tenyésztésének. Ennek az ellankasztó, tartás nélküli gondolat-kásának a hatása, legalábbis Németországban és helyenként amerikai németek körében, még pártunkon belül is érezhető és dúsan burjánzik pártunk határain.

Ilyen körülmények között nem tudnék a különböző főiskolák között lényeges különbséget felfedezni. A klasszikus gazdaságtan alapos önálló tanulmányozása a fiziokratáktól és Smithtől Ricardóig és iskolájáig, valamint az utópisták, Saint-Simon, Fourier és Owen, végül Marx tanulmányozása, s közben folyton saját ítélet alkalmazása, erre hárul majd alighanem a legtöbb tennivaló. Feltételezem, hogy barátnője magukat a forrásokat tanulmányozza, s nem hagyja magát kompendiumoktól és egyéb másodkézből való forrásoktól félrevezetni. Maguknak a gazdasági állapotoknak megismeréséhez Marx a „Tőké"-ben megadta a leglényegesebb forrásokat. Hogy a külön-

böző országok hivatalos statisztikáit hogyan lehet értékesíteni, hogy ezekből mi használható és mi nem, az legjobban maga a tanulmányozás és az összehasonlítás révén tanulható meg. Mint ahogy egyáltalában az önálló stúdium, minél inkább előrehatol benne az ember, a legjobb vezérfonalat nyújtja a további tanulás mikéntjéhez, feltéve, hogy valóban klasszikus művekkel kezdik el és nem a mind közül legelvetendőbbekkel: a gazdaságtan német kompendiumaival, ill. ezek szerzőinek előadásaival.

Ez körülbelül minden, amit ebben az ügyben mondhatok. És nagyon örülnék neki, ha Kjellberg kisasszony találna benne valamit, amiből hasznot húzhat.

Egyébként örülök a Reichstag-választásoknak[286] és maradok

őszinte tisztelettel

F. Engels

107

Engels Maria Jankowska (S. Leonowicz)-hoz

Genfbe[335]

(Fogalmazvány)

[Worthing, 1884 augusztus közepe]

Igen. – Az egyetlen feltétel, amelyet kénytelen vagyok szabni – s ezt feltétlenül –, hogy Ön ne tegyen közé *semmit* lengyelül, amíg a német publikáció nincs befejezve. A munkát Németországban azonnal be fogják tiltani, s a legcsekélyebb indiszkréció vagy idő előtti jelzés felhívhatná a német rendőrség figyelmét és gátolná az eredetinek a terjesztését, sőt, talán még azzal a következménnyel is járna, hogy a kiadás nagy részét elkobozzák. Szíveskedjék tehát igazolni nekem e levél vételét és biztosítani engem arról, hogy tartani fogja magát ehhez a sajnos elengedhetetlen feltételhez.

Eredeti nyelve: francia

108

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

48, Marine Parade
Worthing, Anglia, [18]84 aug. 22.

(kérem *Brightont* a címzésből *kihagyni*,
mert az itteni postánál
szamárságokra vezet)

Kedves Kautsky,

Éppen most kaptam meg leveleiteket[336], amelyek egy kissé késtek, mert a házszám nem volt rajta és a mi itteni postafilkóink értelmi képessége a legprimitívebb.

„*Nyomorúság*".[127] Az itt levő kézirat átnézése kész. Néhány francia finomság enyhe félreértésén kívül – hiszen ezeket csak magában Franciaországban lehet igazában megtanulni – nem volt sok változtatnivaló. Rapports-ra „vonatkozások" [„Beziehungen"] helyett többnyire *viszonyt* [Verhältnis] írok, mert az előbbi túlságosan határozatlan, és mert maga Marx a német Verhältnis szót mindig rapport-ral fordította és viszont. Azonkívül pl. a rapport de proportionnalité* kifejezésben a rapport szó *mennyiségre* utal, amit csak Verhältnisszel lehet lefordítani, mert a *Beziehungnak* túlnyomóan minőségi értelme van. Néhány jegyzetet még meg kell csinálnom hozzá. Várom a kéziratotok további részét. A Hegelre és a hegeleskedésre vonatkozó helyeket majd csak Londonban nézhetem át, mivel ehhez szükségem van a Hegelre. Megteszek minden tőlem telhetőt, hogy gyorsan befejezzem. De ugyanekkor kell a „*Tőke*" II. könyvének is elkészülnie, és ott még átkozottul sok a munka; *ilyen* ütközés esetén mégis ez az előbbre való! Persze, azért minden tőlem telhetőt meg fogok tenni. De hát mikorra is kell nektek az előszó[144]? A Rodbertusra való replikát megosztom, egyik darabját a „Tőke" II. könyvének előszavába,[313] a másikat a „Nyomorúság" előszavába teszem. Nem megy másként, mivel e két dolog annyira

* – arányossági viszony – *Szerk.*

egyidejűleg jön és a vádat maga Rodbertus oly határozottan mondta ki.* A *„Tőke"-ben* ügyelnem kell a méltóságteljességre, a „Nyomorúság" előszavában szabadabban kimondhatom, ami a begyemet nyomja.

Ha Zürichet elhagynád, csakugyan jobb, ha idejössz, mint ha máshová mennél, talán Párizst kivéve. Az anyagi kérdés persze beleszól, különösen, mivel megállapodott házasemberként nem vehetsz többé olyan kockázatot magadra, mint egy agglegény. Egyébként Párizsban állítólag legalább éppoly drága az élet, mint itt. S tanulmányok folytatásához a British Museum mégiscsak hasonlíthatatlanul a legjobb; a párizsi könyvtár hozzá képest semmi a magunkfajta ember számára – a használati nehézségek, katalógusok hiánya stb. miatt is. Remélhetőleg el lehet rendezni a dolgot.

Amit a brosúrámat illetően tenni akartok, azt ti bizonyára jobban meg tudjátok ítélni, mint én; tegyétek hát, amit célszerűnek véltek.[337] De hogy be fogják tiltani a dolgot, arra fogadni mernék.

Edével együtt azt hiszem, hogy Bebelt illetően túlságosan hatott rád az első benyomás. Persze, legutóbbi leveléből is bizonyos bágyadtság és nyugalomvágy érződött.[338] Ha másképp nem megy, meg kellene adni ezt neki egy időre; de lenne-e nyugalma, még ha pillanatnyilag távol maradna is a Reichstagtól? Annyi bizonyos, hogy ő Németországban pótolhatatlan és meg kell óvni, ha szükséges, kímélnie kell magát, hogy a döntő pillanatban ütőképes legyen.

Úgy tűnik nekem, hogy a németországi embereket is – azaz a tömegeket – túl szigorúan ítéled meg. Az utánpótlás mindig átkozottul lassan ment, a legtöbbjük olyan Geiser- és Viereck-féle volt. Hogy a szocialista-törvény[41] ott többet árt, mint használ, az persze biztos. De ameddig még annyi tiltott irodalom kerül az országba, mégiscsak előkészíti a talajt is, s ha újra szabadon lehet majd lélegezni, akkor ezen is gyorsan lehet segíteni, talán gyorsabban, *mintha a megszakítás nem lett volna.*

De most még Edének kell írnom.** 1 óra, és a posta 2 órakor indul!

Barátod
F. E.

---

* *V. ö. 118., 148. old. – Szerk.*
** *V. ö. 204–205. old. – Szerk.*

109

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe[339]

[Worthing, 1884 augusztus 22.]

[. . .]* Tárgymutató a „Tőké"-hez nagyon kívánatos.[340] De miért nem mindjárt az egészhez, amikor elkészül? Ez pedig a jövő évben biztosan megtörténik, ha nem roppanok össze, amire egyelőre semmi kilátás. Az *„elmélet története"* is, köztünk maradjon, lényegében meg van írva. Az 1860–62-es kézirat a „Politikai gazdaságtan bírálatához", mint ahogy azt hiszem, már mutattam itt neked, kb. 500 negyedrét oldal „Értéktöbblet-elméletek"-et tartalmaz, amiből persze igen sokat törölni kell, mert azóta fel van dolgozva másképpen, de még mindig elegendő.[199]

Lassalle a maga „Schulze-Bastiat"-jában Rodbertust olyan összefüggésben idézte, hogy ezzel másból vad ellenségességet váltott volna ki. Nevezetesen mint egy hitványság szaktekintélyére, ill. felfedezőjére hivatkozott rá. A *„Briefe"*[341] persze hozzájárulhatott a Rodbertus-kultuszhoz. A legtöbbet a nem-kommunistáknak az a vágya nyomta a latban, hogy egy ugyancsak nem-kommunista vetélytársat állítsanak szembe Marxszal, valamint az emberek tudománytalan zavarossága. Mindazok számára, akik pártunk államszocialista határán őgyelegnek, rokonszenvező beszédeket mondanak, de mégsem akarnak kellemetlenséget a rendőrséggel, Rodbertus őexcellenciája talált kincs.

A „Neue Zeit" áthelyezése Hamburgba[309] talán mégis csupán előfutára letűntének. Én persze semmit sem tudok a hamburgi üzlet mostani vezetőségéről.

Kedden** forradalom volt itt nálunk Worthingban. Egy Üdvhadseregfanatikusnak a boltját megrohamozták és lerombolták, az illető revolverrel tüzelt és 3 embert megsebesített. Másnap beverték a rendőrségi fogda ablakait, este bevonult 40 dragonyos, 50 rendőr (ennek a kis helységnek

* *A levél eleje hiányzik. – Szerk.*

** Augusztus 19. – *Szerk.*

kb. 10 000 lakosa van), megtisztították az utcákat, miközben a derék polgárokat, akik ártalmatlanságuk tudatában megálltak, több esetben szörnyen elpáholták, most nyugalom van. Hogy mennyi minden butaságot meg nem ér az ember. *Mindkét pártot*, Üdvhadsereg-híveket és Üdvhadsereg-ellenseket egyaránt *titokban burzsoák fizették*.

Barátod
F. E.

110

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

[Worthing, 1884 augusztus 30.]

Leveleket megkaptam. A G. Adler-féle brosúrácskát megrendeltem, bizonyára már ott találom Londonban. Köszönet a jelzésért.[342] Ennek az embernek el kell látni a baját. A „Nyomorúság"-gal[127] vagyok elfoglalva, remélem, még itt elkészülök vele. A filozófiai részben egyet-mást át kell ültetni az igazi hegeli zsargonba.

Bachofen „Antiquarische Briefé"-je nem sürgős. A „Mutterrecht"-ben is szerepel már Meleagrosz; nekem ez a pont itt csak az általam megadott szempontból fontos.[343]

Itt 4 muzsikus hamis zenével Bismarcknak csinál propagandát, arról oktatva ki az angolokat még nekem is teljesen érthetetlen rajnai frank tájszólásban, hogy odaadóan, szívvel-lélekkel, csak neked élnek stb. stb., s hogy Strassburg csudaszép város. Üdvözlöm Edét.

Barátod
F. E.

Most már csak Londonba írjatok. Kedden visszautazunk.[323]

111

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]84 szept. 13[–15].

Kedves Ede,

Majdnem két hete megint itt vagyok.[323] Eisengarten, akinek távollétemben le kellett volna tisztáznia a II. rész kéziratának[2] elkészült részét, ebben a hőségben részben lopta a napot, részben olyan szépen, de olyan lassan és olyan keveset írt, hogy nem merem azt, ami elkészült, Meissnernek elküldeni, mert nem tudnék elég gyorsan folytatást szállítani. Így a gyors megjelentetésből egyelőre nem lesz semmi; hogy Meissner most mit fog csinálni, nem tudom. Én ennek részben mégis örülök, annál biztosabb vagyok abban, hogy nem kell majd semmit elhamarkodni.

Amit brosúrám[202] lefordításáról mondasz, igen szép és jó.[344] De *hogyan* fordít Lafargue? Sem a feleségéhez, sem a szótárhoz nem fordul kérdéssel; mindent egyedül csinál, dekretalja: ez a német szó franciául ezt jelenti, s aztán beküldi nekem a kéziratot, büszkén a mesterművére. Ilyen jól magam is megcsinálom. Persze, mindjárt hozzá akar fogni – de majd meglátjuk. Ami az angol fordítást illeti, Avelingnek egyelőre elég dolga van és a „*Fejlődés*"-*emet*[25] is le akarta fordítani. Ámde fizető kiadók? És fizetség nélkül az ő helyzetében nem dolgozhat többet, mint amennyit már nyújt. Azonkívül ez nem olyan sürgős. Előbb legyen meg nekünk a „Tőke" angolul,[58] s ez még éppen elég fáradságba és munkába fog kerülni.

Nagyon mulattam azon, ahogyan Bahrt és Fabiant, úgyszintén Gumbel barátunkat a tőzsdeadóval kapcsolatban elintéztétek[345] (Gumbelra mindig ráismerek, akár a vele kedélyesen kocsmázó heilbronni filiszterekét védelmezi, akár más egyebet). Bahrban és Fabianban két szép példáját kaptátok a német „tudománynak" és mindig örömet szerez nekem, ha látom, hogy keményen visszavágtok. Bahrt ütjük, és Geisert értjük. Különösen megörvendeztetett azonban ütésed módja is, a lényeges pontok kiemelése és a karakánság.

Most abba kell hagynom, még mindig csak rövid ideig tudok íróasztal

mellett ülni. A hideg tengeri fürdők többet ártottak, mint használtak. Tehát holnap.

Szept. 14. A „Nyomorúság" kéziratát[127] múlt héten, szept. 4-én ajánlottan elküldtem neked, megjegyzéseimmel együtt, nyilván megkaptad. Ha összehasonlítjátok változtatásaimat az eredetivel, látjátok majd, hogy különböző fordulatokat nem helyesen fogtatok fel (némelyiknél széljegyzetet csináltam), de ez elkerülhetetlen, ha az ember nem élt hosszabb ideig magában az országban.

A művésznek – nevét elfelejtettem és levelét félreraktam –, aki színnyomatot akar készíteni Marxról, végre szerezni tudtam egy másolatot a nálam levő nagyított fényképről.* Holnap vagy holnapután elküldöm neked.

Minthogy a mostani választásoknál[286] nagy hatás várható, mindnyájunknak meg kell erőltetnünk magunkat, és ezért mellékelek a választási alapra egy 25 £-ről szóló utalványt.

Sorge elküldte nekem Gronlund „The Cooperative Commonwealth" című könyvét – az elmélet Marx nyomán való kifejtése eléggé lapos, de a filiszternek érthető; úgy látszik a fő célja, hogy a maga jövő-konstrukcióját, amelynek elolvasása nekem túl unalmas, hamisítatlan germán szocializmusnak tüntethesse fel. Marxot nem idézi, hanem csupán ennyit mond: ilyen *nemes zsidók, mint Marx és Lassalle*! Ó jaj!

A „To-Day" Hyndman kezében egyre rosszabb. Hogy érdekesebbé tegyék, minden lehetőt belevesznek: a szerkesztőség azt írja nekem, hogy az októberi számban megjelenik a „Tőké"-ről egy kritika!![346], és felszólít a válaszadásra – amit köszönettel elhárítottam. Tehát szocialista sajtószervből olyan orgánum lett, amelyben boldog-boldogtalan vitatkozik szocializmusról pro és kontra.

Küldök neked egy „Kölnische"-t, amelyből láthatod, hogyan tevékenykedik Afrikában még Stanley és belgiumi Lipót humánus-civilizátori Association Internationale-ja is.[347] Mit művelhetnek akkor ott a portugálok és a franciák – hát még a mi botozó és agyonlövető poroszaink, ha ezek hozzálátnak! Egyébként Bismarck a gyarmat-szédelgéssel[348] pompás választási sakkhúzást csinált. Ennek bedől a filiszter, irgalmatlanul és tömegesen. Nyilván megint sikerülni fog neki kétpárti többséget kapnia tetszés szerinti összetételben: konzervatívok + nemzeti liberálisok, vagy pedig, ha utób-

* *V. ö. 179. old. – Szerk.*

biak mégiscsak egyszer megmukkannának, akkor konzervatívok + Centrumpárt. Nekünk ez mit sem számít.

Ha lesz még időm, mellékelek néhány sort K. K[autsky]nak.

Barátod

F. E.

Szept. 15. Nincs időm. K. K.-nak egy kicsit várnia kell.

112

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, [18]84 szept. 20.

Kedves Kautsky,

Csatoltan küldöm vissza ajánlva a kéziratokat[349].

Rodbertus-cikked a gazdasági kérdéseket illetően nagyon jó volt; amit ismét kifogásolok benne: az ellentmondást nem tűrő állítások olyan területeken, ahol magad sem vagy biztos a dolgodban, és ahol Schrammnak támadási felületeket is nyújtasz, amelyeken ő elég ügyesen kapott.

Különösen így van ez az „absztrakciónál", amelyet mindenesetre túlontúl általánosságban rántottál le. A különbség ebben az esetben ez:

Marx a dolgokban és viszonyokban meglevő közös tartalmat fogja össze legáltalánosabb gondolati kifejezésükké, az ő absztrakciója tehát csak gondolati formában adja vissza a dolgokban már benne levő tartalmat.

Rodbertus viszont csinál magának ilyen többé-kevésbé tökéletlen gondolati kifejezést és a dolgokat ezen a fogalmon méri le, amely után igazodniok kell. A dolgok és a társadalmi viszonyok igazi, *örök* tartalmát keresi, holott a tartalmuk lényegileg mulandó. Tehát az *igazi* tőkét. Ez nem a *jelenlegi* tőke, amely csak tökéletlen realizálódása a fogalomnak. Ahelyett, hogy a jelenlegi, valójában egyedül létező tőkéből vezetné le a tőkefogalmat, az elszigetelt embert hívja segítségül, hogy a mai tőkétől eljusson az igazi tőkéhez, és azt kérdezi, vajon mi játszhatja ennek az embernek a termelésében a tőke szerepét. Persze az egyszerű termelési eszköz. Ezáltal az *igazi* tőkét minden további nélkül összekeveri a termelési eszközzel, amely a körülményektől függően tőke, vagy nem az. Ezáltal minden *rossz* tulajdonságot, azaz minden *valóságos* tőketulajdonságot kiküszöböl a tőkéből. Most már követelheti, hogy a valóságos tőke ehhez a fogalomhoz igazodjék, hogy tehát már csak egyszerű társadalmi termelési eszközként funkcionáljon, vessen le mindent, ami tőkévé teszi, és mégis maradjon tőke, sőt csak éppen ezáltal legyen igazi tőkévé.

Hasonlóan járt el te az *értékkel*. A mostani érték az árutermelés értéke, de az árutermelés megszüntetésével „megváltozik" az érték is, azaz *a magán-*

való érték megmarad, csak formáját változtatja. Valójában azonban a közgazdasági érték az árutermeléshez tartozó kategória és *eltűnik* vele (lásd „Dühring", *252–262.* old.[350]), mint ahogy előtte nem létezett. A munka viszonya a termékhez az árutermelés előtt és utána már nem *érték* formájában fejeződik ki.

Szerencsére filozófiai kérdésekben Schramm sem ül szilárdan nyeregben, s olyan támadási felületeket nyújt, amelyeket te egészen jól felfogtál és kimutattál.

Továbbá:

1. Schramm ismer olyan anyagi érdekeket, amelyek – sem közvetlenül, sem közvetve – nem a termelési módból származnak. V. ö. ehhez Marx „A pol. gazd. bírálatához", Előszó[351], ahol a dolgot röviden és velősen kifejtette 20 sorban.

2. A fennálló társadalom Rodbertus-féle kritikáját jóval előtte elvégezték éppolyan jól, sőt jobban az angol és a francia utópisták, úgyszintén a Ricardo utáni, Ricardo értékelméletén alapuló szocialista közgazdasági iskola; ebből Marx néhányat idéz a „Nyomorúság" 49., 50. oldalán[352].

3. Robinson Marxnál[353] a valódi, az eredeti Robinson, a Daniel Defoe-féle, akitől a mellékkörülményeket is kimásolta – a hajótörésből megmentett darabokat stb. Később Péntekje (Friday) is van, ő maga pedig hajótörött kereskedő, aki, ha nem tévedek, időnként rabszolgakereskedelemmel is foglalkozott. Tehát valódi „polgár".

4. A marxista történelmi iskoláról beszélni mindenképp erősen anticipált volt. Én a replikádnak ezt a passzusát lerövidíteném, s mindenekelőtt magára Marx*ra* utalnék. A fenti részre a „Pol. gazd. bírálatá"-ból, aztán magából a „Tőké"-ből, különösen az eredeti felhalmozásra[354], ott aztán Schramm tudakozódhat a tyúk meg a tojás kérdésében is.

Máskülönben igazi szerencse, hogy az összes polgári elemek most Rodbertus körül csoportosulnak. Jobbat nem is kívánhatnánk.

A „Nyomorúság"-kéziratotokat[127] bizonyára megkaptátok. Szintúgy Ede a múlt vasárnapi levelemet* a választási alapra küldött járulékommal együtt.

Tussy kéri, hogy a jövőben a „Sozialdemokrat"-ot stb. a következő címre küldjétek:

* *V. ö. 207–209. old. – Szerk.*

Mrs. Aveling
55, Great Russell Street, W. C. London

Barátod
F. E.

Bebel levele mellékelten vissza.

Tehát január–februárban várunk téged itt.

A „To-Day" merő „szümpozion" lett, azaz olyan szemle, amelyben bárki írhat a szocializmusról pro és kontra. A következő számban a „Tőke" bírálata![346] tőlem kívántak választ ennek az Anonymusnak, de köszönettel elutasítottam. Dr. Drysdale is írt benne, hivatkozik rád[355], van egy válasz Burrows-tól, aki érdeklődött irántad. Megtettem, ami szükséges volt, de némiképp óvatosan, mert nem tudom, hogy Drysdale-nak nincs-e meg a könyved.

113

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe[356]

[London, 1884 október 1.]

Tisztelt Schlüter Úr,

A korrektúrát[202] köszönettel megkaptam és visszaküldtem. Most már csak a 8–9. szemleívet várom. Ha nincsenek benne lényeges hibák, akkor sajtóhibajegyzék fölösleges.

Rodbertus „Erkenntniss" stb. című könyvét Lipcsében Fock 4,20 márkáért hirdeti. Ezen az áron vagy olcsóbban szívesen vennék egy példányt.

Marxtól van egy *francia* beszéd a szabadkereskedelemről[357]; a védővámról, tudomásom szerint, nincsen. Arra aligha alkalmas, hogy különnyomat számára lefordítsák, de ha Ede hozzá akarja csatolni a német „Nyomorúság"-hoz[127], az nem lenne rossz, s elküldhetem az én példányomat.

Tisztelettel híve

F. E.

114

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe[358]

Tisztelt Schlüter Úr,

Mindent köszönettel megkaptam.[202] Sajtóhibák csak a következők:

134. old. 8. sor fentről Lesellschaft helyett Gesellschaft [társadalom] kell,
9. sor fentről Gebensbedingungen helyett Lebensbedingungen [létfeltételek].

144. old. 2. sor fentről glatte helyett platte [sekélyesek].

Levelezőlapomat* bizonyára megkapta. Sietve

kész híve
F. E.

[London, 18]84. X. 3.

---

* *V. ö. 213. old. – Szerk.*

115

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

London, [18]84 okt. 11.

Kedves Bebel,

Nagyon kérlek, bocsásd meg, hogy csak ma jutok hozzá a június 8-i és f. hó 3-i leveleid megválaszolásához. De június eleje óta csak fájdalmak közepette és orvosi tilalom ellenére tudtam az íróasztalnál ülni és írni. Majdnem 18 hónap óta egy különös, a doktorok előtt meglehetősen homályos bántalom akadályozott a mozgásban, elszakított egész, sok mozgással egybekötött régi életmódomtól, és főleg az írásban gátolt. Csak kb. 10 napja jutottam mechanikai eszközök révén megint valamennyire abba az állapotba, hogy szabadabban mozogjak, s ha eléggé megszoktam majd ezeket az eszközöket, akkor gondolom, hogy hamarosan többé-kevésbé a régi leszek; eltekintve a kényelmetlenségtől, amelyet el kellett szenvednem, a dolognak egyébként nincs nagy jelentősége és lassacskán remélhetőleg teljesen elmúlik.

Ám ha írni nem is, de diktálni tudtam – a „Tőke" egész II. könyvét a kéziratból lediktáltam és szinte egészen nyomdakésszé tettem, azonkívül az angol fordítás[58] elkészült első $^3/_8$-át revideáltam, emellett még mindenféle más dolgot is átnéztem, úgyhogy egész csinos kis halom munka van mögöttem.

Az újonnan megjelent munkámból[202] ezzel a levéllel egyidejűleg kapsz egy példányt; még el fogom tudni küldeni.

A választási agitáció[286] egész nap a fejemben motoszkál. A mi háromévenkénti nagy próbatételünk európai fontosságú esemény, amelyhez képest az összes császárok ijedt utazásai[359] eltörpülnek. Még nagyon is jól tudom, hogy 1875-ben a mieink választási győzelmei[360] hogyan robbantak be Európába, és hogyan űzték el a színről a bakunyinista anarchizmust Olaszországban, Franciaországban, Svájcban és Spanyolországban. És éppen most ilyen hatás megint nagyon szükséges. A Most-féle karikatúra-anarchistákat, akik Rinaldo Rinaldinitól már Sintérjankóig[361] és még lejjebb süllyedtek, ezzel hasonló csapás érné, legalábbis Európában, ami sok fárad-

ságot és munkát takarítana meg nekünk. Amerikában, ahol örökösek a szekták, lassanként csendben elalhatnának aztán – ott Karl Heinzen is még 25 évig eléldegélt, miután Európában már halottnak és eltemetettnek számított. A vidéki franciák, akik nagyon derekasan fejlődnek, jelentős bátorítást kapnának, a párizsi tömegek pedig újabb ösztökélést, hogy felszabadítsák magukat a szélsőbal uszályának helyzetéből. Itt Angliában, ahol a Reformbill[362] új hatalmat ad a munkásoknak, az ösztönzés éppen jókor jönne a következő, 1885-ös választásokhoz és a Szociáldemokrata Föderációnak[363] – amely egyrészt irodalmárokból, másrészt régi szektamaradványokból és harmadszor szentimentális közönségből áll csupán – alkalmat nyújtana, hogy *valóban* párttá váljék. Amerikában már csak egy ilyen esemény hiányzik ahhoz, hogy az angolul beszélő munkások előtt végre világossá tegye, micsoda hatalom van a kezükben, hacsak használni akarják. És Olaszországban meg Spanyolországban ez újabb csapást mérne a még mindig tovább burjánzó doktrinér anarchista frázisra. Egyszóval, azok a győzelmek, amelyeket ti kivívtok, hatást gyakorolnak Szibériától Kaliforniáig és Szicíliától Svédországig.

De hogyan fest majd az új „frakció"? A kilátással kecsegtető új jelöltek közül sokat egyáltalában nem ismerek, a legtöbb „műveltet" pedig nem túl előnyös oldaláról ismerem. A szocialista-törvény[41] alatt a polgári és a polgári hatás érintette szocialistáknak túlságosan is könnyű volt a választókat kielégíteniök és azt a hajlamukat követniök, hogy magukat előtérbe tolják. Teljesen rendben is van, hogy viszonylag fejletlen választókerületekben ilyen embereket jelölnek és választanak meg. De ezek befurakodnak a régi választókerületekbe is, amelyek jobb képviselőket érdemelnek, s ebben támogatásra találnak olyan embereknél, akiknek jobban értesülteknek kellene lenniök. Hogy aztán hogyan fest majd a frakció, nem világos előttem; még kevésbé az, hogy mit fog csinálni. A proletár és a polgári táborra való megoszlás egyre kifejezettebb lesz, s ha a polgáriak egyszer felbátorodtak a proletár elemek leszavazására, provokálni lehet a szakadást. Azt hiszem, ezt a lehetőséget szem előtt kell tartani. Ha *ők* provokálják a szakadást – de ehhez még némi kurázsit kell meríteniök –, akkor nem olyan rossz a dolog. Folyvást azon a véleményen vagyok, hogy, ameddig a szocialistatörvény fennáll, nekünk nem szabad ezt provokálnunk; ha azonban bekövetkezik, akkor csak rajta, s akkor veled együtt harcba szállok.

Hogy a gyarmatszédelgés[348] nem gyakorol vonzerőt, annak örülök. Ez volt Bismarck legügyesebb, helyesen a filiszterre számító sakkhúzása, tele illuzórikus reményekkel és csak lassan realizálódó, ámde roppant súlyos költségekkel. Bismarck gyarmatokkal, ez a bolond (valóban idióta) utolsó

bernburgi hercegre* emlékeztet engem, aki a negyvenes évek elején azt mondta: én is akarok egy vasutat, még ha *ezer tallérom*ba kerül is. Mennyi 1000 tallér egy vasút költségeihez képest, ilyenek Bismarcknak és filisztertársainak elképzelései egy gyarmati költségvetésről a valóságos költségekhez képest. Mert ebben az esetben Bismarckot elég ostobának tartom ahhoz, hogy azt higgye, Lüderitz és Woermann fogják viselni a költségeket.

Apropó Bismarck. Egyik barátunk egy mérnökgyűlésen találkozott Bismarck varzini papírgyári társával (Behrens), s az illető nagyon sokat mesélt neki Bismarck faragatlan magatartásáról. A tőrölmetszett porosz junker, aki legfeljebb a szalonban kivételesen tud elviselhető modort kikényszeríteni magából, de máskülönben szabadjára engedi brutalitását. De hát ezt ti ismeritek. Egy gyárfelügyelőnek, aki kérdésére azt felelte neki, hogy fizetése 1000 tallér, így válaszolt: „nos, akkor Ön rá van utalva a megvesztegetésre". Az érdekes azonban az, hogy Bismarck ennek a Behrensnek azt mondotta: a Reichstag egyetlen szónoka, aki ezt a nevet megérdemli, s akit mindig mindenki meghallgat, August Bebel.

Minél gyakrabban írsz nekem a németországi helyzetről, nevezetesen az ipari fejlődésről is, annál szívesebben veszem. Nem mindig válaszolok rá részletesen, mert ezen a téren csak tanuló vagyok és annál szívesebben tanulok tőled, mert a te híreid az egyedüliek, amelyeket feltétlenül megbízhatónak tarthatok. Egészében a német ipar olyan maradt, mint volt: azokat a cikkeket készíti, amelyek az angoloknak túl kisszerűek, a franciáknak túl közönségesek, de végre nagy méretekben; életforrásai továbbra is 1. mintalopás külföldről és 2. a tulajdonképpeni értéktöbblet odaajándékozása a vevőnek – csakis ezáltal válik versenyképessé –, és egy visszaélésen alapuló értéktöbblet kisajtolása a munkabér leszorításával – csakis ebből él. Ezáltal azonban a munkás és a tőkés közötti harc egyes helyeken stagnál ugyan (ahol az abnormális munkabér már megszokott), de a legtöbb helyen akutabbá válik, mert a nyomás egyre fokozódik. Mindenesetre azonban 1848 óta ipari forradalom zajlik Németországban, amelyet még megemlegetnek majd a polgár urak. Nos, Isten veled.

Öreg barátod
F. E.

* Sándor Károly. – *Szerk.*

116

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

A legnagyobb sietségben. Az íveket Dietznek a h-k, a tz-k és a kicsavart idegen szavak rendbetétele után visszaküldtem.[364] Dietznek azt írtam, hogy ti* tiltakoztatok, én csatlakozom ehhez, és a fenti helyreállítást veletek egyetértésben eszközöltem. Helyesírást, akárcsak nőt, nem hagyok magamra kényszeríteni, ezért, ha nem korrigálják, ahogy kívánom, 1. megkövetelem, hogy töröljék az összes jegyzeteimet és 2. nem adok előszót[144]; lehetetlenség, hogy dolgaimban kétféle helyesírás legyen.

Hát nem akarjátok neveteket a címlapon fordítóként feltüntetni? A címlapot mindenesetre úgy kell megcsinálni, hogy én csak a jegyzetek és az előszó szerzőjeként szerepeljek, ha nem ragaszkodtok okvetlenül ahhoz, hogy a revíziót is megemlítsük, amit teljesen fölöslegesnek tartok.

Ezzel a szamársággal megint egy egész napom ment veszendőbe. És mindez a választási időszak[286] közepette.

Barátotok
F. E.

[London, 18]84. X. 13.

* Kautsky, Bernstein. – *Szerk.*

117

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, [18]84 okt. 15.

Kedves Öregem,

Tegnap elküldtem neked könyvecskémet a család stb. eredetéről[202], ma pedig kiváltottam egy pénzesutalványt 5 £-re. Remélhetőleg nyomban megkapod mindkettőt.

Örömmel hallottam tőled, hogy Bebel a nyáron nálad volt. Róla alkotott ítéleted teljesen egyezik az enyémmel.[365] Ő a legvilágosabb koponya az egész német pártban, s amellett ízig-vérig megbízható és megtéveszthetetlen. És amivel ritkán találkozik az ember, hogy a nagy szónoki képessége – ezt minden filiszter elismeri, mégpedig készséggel, és Bismarck azt mondta Behrensnek, papírgyári társának, hogy Bebel az egyetlen szónok az egész Reichstagban – semmiképpen sem teszi őt sekélyessé. Ez Démoszthenész óta nem fordult elő. Minden más szónok sekélyes koponya volt.

Egészségem ne okozzon gondot neked, egy helyi bántalmam van, amely néha zavaró, de korán sincs általános utóhatása és még csak nem is feltétlenül gyógyíthatatlan, legrosszabb esetben hadi szolgálatra tesz alkalmatlanná, de talán néhány év múlva mégis újra lóra szállhatok. Írni nem tudtam 4 hónapja, csak diktálni, s a „Tőke" II. könyvével úgy nagyjából készen vagyok; átnéztem az I. könyv angol fordítását[58] is (már amennyi készen van belőle, az egésznek a $^3/_8$-a). Olyan eszközt is találtam most, amelynek segítségével némiképp megint talpon vagyok és remélhetőleg hamarosan tovább is jutok. A balszerencse inkább az, hogy amióta Marxot elvesztettük, nekem kell őt helyettesítenem. Egész életemben azt tettem, amire születtem, ti. másodhegedűs voltam, s úgy hiszem, egész tűrhetően végeztem el a dolgomat. És örültem, hogy olyan pompás első hegedűsünk van, mint Marx. De ha most hirtelen az elmélet dolgaiban Marx helyébe kell lépnem és első hegedűt kell játszanom, ez nem történhet baklövések nélkül, és senki sem érzi ezt nálam jobban. S ha majd az idők valamivel mozgalmasabbak lesznek, akkor fogjuk csak igazán érezni, mit vesztettünk Marxban. Egyikünknek sincs meg az az áttekintése, amellyel ő az adott pillanat-

ban, amikor gyorsan kellett cselekedni, mindig eltalálta a helyeset és nyomban a döntő pontot vette célba. Nyugodt időkben előfordult ugyan, hogy az események hellyel-közzel nekem adtak igazat vele szemben, de forradalmi pillanatokban az ő ítélete szinte tévedhetetlen volt.

Marx legfiatalabb leánya egy igen derék írhez, dr. Avelinghez ment férjhez, minden vasárnap eljönnek hozzám. A másik leánya*, akit ismersz, pillanatnyilag szintén nálam van és a legszívélyesebben üdvözöltet. Nagyon sokat és szívesen emlegeti még a Genfben veled töltött napot.

Remélem, hogy egészséged továbbra is javulóban van, de ha megint történne veled valami, tudasd velem mindjárt, a múltkor hosszú ideig még csak sejtelmem sem volt róla, ezt a vétséget nem szabad újra elkövetned.

Leveleidnek stb. utánanézek[366], mihelyt egyáltalában hozzáláthatok az iratokhoz. Május óta fizikailag nem voltam erre képes, most pedig annyi sürgős munkát kell letudni, hogy nem is gondolhatok rá. Több mint 6 nagy teli ládát kell rendezni, még a könyvek sincsenek úgy elrendezve, hogy teljesen és akadálytalanul hasznukat vehessem.

Légy hát jól, bátor amúgy is vagy, és fogadd szívélyes üdvözletemet.

Öreg barátod
F. Engels

Borkheim üdvözletét küldi, egy héttel ezelőtt írt nekem, még mindig a régi história, semmi változás nála.

* Laura Lafargue. – *Szerk.*

118

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, [18]84 október* 15.

Kedves Kautsky,

Levelezőlapomat** bizonyára megkaptad. Lehetőleg holnap hozzálátok az előszóhoz[144], mindennap megzavar valami, ma pl. az egész napi levelezés, és még mindig nem szabad túl sokat az íróasztalnál ülnöm. De ha már hozzáfogtam, néhány nap alatt elkészülök.

Tehát Geiser a feltalálója ennek a remek helyesírásnak![364] Újabb érdem. Bevallom, hogy az irtózás ettől a Prokrusztész-ágytól[367] némiképp hozzájárult ahhoz, hogy ne siessek a „Neue Zeit" számára írni. Ugyan mondd meg nekem, hogy ez a szép rendszer a Dietznél nyomott többi *könyvre* is kötelező volt-e – Bebel *„Frau"-jában*[153] nem így volt; fontos lenne tudnom, ha esetleg viszontválaszt küldök Dietznek.

Minthogy Dietznél olyan kategorikusan tiltakoztam a geiserianizmus ellen, most nem vethetem alá magamat ennek a „Neue Zeit"-ban – az előszó kinyomtatásakor sem, amelyet máskülönben persze nem ellenzek.

Ede számára: Wehner azt írja, hogy az a személy nem *kérte* a pénzt a mi embereink nevében, ő önként küldte, de az illető azt mondja, hogy *elfogadták*. Teljesen egyre megy.

Rodbertus „Kreditnot"-ját[368] én sem olvastam, de csak az állhat benne, ami máskülönben is ismeretes: hogy jelzálogokat ne lehessen felmondani, ne kelljen tőkében visszafizetni, hanem csak egy „járadékra", azaz rendszeres kamatfizetésre való igényhez nyújtsanak alapot; ha ezt a fizetést nem teljesítik, akkor a birtok elárverezhető; egyéb igénye a jelzáloghitelezőnek nincsen. Ez a Rodbertus-féle „járadékelv", amely lehetővé akarja tenni a junkeroknak, hogy polgári módon 5000 tallért termeljenek, nemesi módon pedig 10 000 tallért költhessenek évenként és mégse menjenek tönkre.

---

* *A kéziratban*: augusztus – *Szerk.*

** *V. ö. 218. old.* – *Szerk.*

Hogy hogyan, az titok marad. Nevetnem kellett, amikor olvastam, hogy Schramm nagy dolgot akart ebben látni.[349]

Marx fényképe ma elment Manznak.* Tudni akarja, hogy milyen színű legyen? Ebben te segíthetsz neki. Olyan barna, amennyire csak egy déleurópainál lehetséges, nem sok pirossággal az orcán (amikor te Marxot láttad, már nagyon betegesen sárgás volt, ez nem volt normális színe), bajusz szurokfekete, fehér szálacskákkal, de kifakult szálakat kivéve a legcsekélyebb barna árnyalat nélkül, máskülönben hófehér haj és szakáll. A kép – retusált nagyított fénykép – a megszólalásig hű, a svájci posta útján kapja meg.

Az „Eredet" lengyel fordításán kívül V. Zaszulics jelentkezett az orosz fordításra és Bernből egy Anderfuhren nevű (meiringeni) joghallgató az olaszra.[369] Tudtok valamit erről az emberről? Dr. Cerioli, aki az ő olasz és szocialista tanítója, vállalkozik a fordítás ellenőrzésére.

Neked és Edének tegnap küldtem példányokat. Több mint 30 ment már el a világ minden részébe. A „To-Day"-nek és a „Justice"-nak én küldtem, a többi recenzióspéldányról nyilván ti fogtok gondoskodni. Neked és Edének hálás köszönetem azért a sok fáradságért, amelyet erre a dologra fordítottatok.

Barátod
F. E.

Mi van az idejöveteleddel [Herkommen]? Nem úgy értem, hogy origo**, hanem úgy, hogy adventus***.

---

* *V. ö. 208. old. – Szerk.*

** – eredet – *Szerk.*

*** – ideérkezés; a német Herkommen mindkét latin szót jelenti – *Szerk.*

119

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

Dietz azt írja, hogy a helyesírást megváltoztatták[364]: „Ha Kautsky egy kis megjegyzést tesz a kézirat beküldésekor, megtakarította volna Önnek és nekem a változtatás munkáját." Arról, hogy elhallgatták a dolgot, amíg már 3 teljes ív ki volt szedve (ami talán nem Dietz hibája), mit sem mond.

Él-e még az öreg Bachofen, és Bázelban van-e még? Szeretnék neki egy példányt dedikálni.

Az előszó[144] előkészületben van, azaz még egyszer átbiflázom az egész „Zur Erkenntniss"-t[307]. Megéri a fáradságot, mert csak egész pontos megvizsgáláskor jön rá az ember, mennyire elképesztő az itt prédikált badarság, amely valósággal maga alá temeti azt a néhány, jóllehet nem új, de mégis helyes és Németország számára értékes felismerést. A „Tőke" II. könyve itt *nagyon* sokat megvilágít majd.

Üdvözlöm Edét.

Barátod
F. E.

[London, 18]84 okt. 17.

120

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, [18]84 okt. 20.

Kedves Kautsky.

Ajánlottan elküldtem neked: a „Nyomorúság"[127] korrektúráját és kéziratát, 49–96. old. Csak gyorsan átolvastam és nem hasonlíthattam össze a kézirattal, kérem, hogy erről ott gyorsan gondoskodjatok. Dietzt kérem, hogy a többi levonatot nektek küldje, nekem pedig csak az előszó levonatait[144], amelyhez ma hozzákezdtem volna, ha éppen ez a korrektúra nem rabolta volna el megint a legjobb munkaóráimat. De holnap hozzálátok; azt hiszem, előbb jön az én előszavam, azután Marx cikke a régi „Sozialdemokrat"-ból[170], mint az *ő* előszavának locum tenense*.

Éppen érdeklődni akartam nálatok Nonnéról, minthogy Lafargue asszony szeretett volna megtudni valamit erről a nekik gyanús szomszédról. Ekkor megjelent az „Exécution" a párizsi sajtóban.[370] Általános a csodálkozás, hogy a poroszok képesek voltak egy ilyen ügyefogyott barmot alkalmazni és fizetni (?).

Most volt nálam Joynes a „To-Day"-től. Egy ideje ki akarják adni angolul a „Fejlődés"-t[25], én pedig Avelingnek rég megadtam a fordítói jogot.** De őt nem akarják, mert ő és Hyndman többé-kevésbé ellenfelek, így hát Shaw-t oktrojálnák rám, aki nem tud németül és a franciából fordítana. Ezt azonban kikértem magamnak, s Avelinghez utasítottam, aki egyáltalában napról napra jobban tetszik nekem. Ezek a kis irodalmár civakodások alkotják az itteni mozgalom belső történetének legnagyobb részét. Különben balszerencsénk is van. Kedden egy hete Lafargue asszony is részt vett a Szociáldemokrata Föderáció[363] Tanácsának ülésén, s ott úgy, de úgy veszekedtek valami kutyagumin, hogy tucatjával röpködtek a levegőben „átkozott hazugok" és más ilyen szavak. Szép lehetett. Az egyedüliek, akikben megbízom, Bax és Aveling, mind a kettő tetőtől talpig derék, intelligens

* – helyettesítője – *Szerk.*

** *V. ö. 185. old.* – *Szerk.*

és őszinte, jóllehet erős segítségre szorulnak; a többire, már amennyire alkalmam volt megítélni őket, nem sokat adok.

Mommsen urat is szépen megfogtam most. Ő az enuptio gentis* tekintetében egy tömeg hülyeséget mondott a „Römische Forschungen"-ban, én nyomon követtem a dolgot, és most az összes passzusok együtt vannak. Ha a Mommsen-féle iskola részéről kifogásolnának nálam valamit a római történelemre vonatkozóan (ami *alakilag* igen lehetséges, tartalmilag nem), majd megmondom a magamét.[371]

Hirsch elküldte nekem a „Frankfurter Zeitung"-ot, amelynek tárcarovata Lippert „Geschichte der Familie" című könyvével foglalkozik.[372] Ez a könyv nyilvánvalóan szemérmetlen plágium Morganból és Bachofenből, némi kicifrázással más, könnyen felhajtható forrásokból.

Szívélyes üdvözlet Edének.

Barátod
F. E.

A „Frankfurter"-ban megjelent tárcádat[373] sem olvastam még, megvan még neked? visszaküldöm.

* – kiházasodás a nemzetségből; nemzetségenkívüli házasság – *Szerk.*

121

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]84 okt. 22.

Kedves Ede,

Félbehagyom az előszómat[144], hogy veled közöljem,

1. Marx munkáját, „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről"[357], ezennel ajánlottan elküldöm neked. Ezt a fáradságosan, antikvárius útján felhajtott és pótolhatatlan példányt felhasználás után vissza kell kapnom.

2. Úgy látom, hogy szükséges a „Nyomorúság" végén függelékként kinyomatni „A politikai gazdaságtan bírálatához" *John Grayről, Proudhon és Rodbertus első előfutáráról* szóló részét, a 61. oldaltól: „A munkaidőről ... szóló tan" stb. egészen a fejezet végéig, 64. old.[374] Legyetek szívesek ezt rögtön elküldeni Stuttgartba, az előszóban hivatkozom erre a függelékre. Akkor a kispolgári szocializmusnak ezt az egész oldalát *mindenestül teljesen* letudtuk, s ezzel a választ Rodbertus utópiájára is elintéztük; mert ami még hiányzik, azt kiegészítem én az előszóban.

Hogy a „Szabadkereskedelmet" csatolni akarjátok-e, rátok bízom, én máskülönben nemigen tudnám, hol helyezzem el, s alig hiszem, hogy brosúraként egymagában hatásos – ezt ti jobban meg tudjátok ítélni, mint én.

Ha Dietz nehézséget támasztana a Gray-függelék miatt, akkor az előszó és a (régi) „Sozialdemokrat"-ból származó Proudhon-cikk után is következhetne. De belevenni muszáj, ezt magatok is látjátok majd.

Barátotok

F. E.

122

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]84 okt. 23.

Kedves Ede,

Mellékelten az előszó[144]. Ha a „Szabadkereskedelmet"[357] még hozzáveszitek, akkor az utolsó oldalon hozzáfűzöttet illesszétek be, ha nem, akkor módosítsátok.*

Egyidejűleg kiváltottam a nevedre pénzesutalványt 1 £-ről, ez Schorlemmer hozzájárulása a választási alaphoz. Talán már tudjátok, hogy Schorlemmert Darmstadtban megrendszabályozták. Amikor Haugot Freiburgban elkapták, megtalálták nála a fivérének** címzett „Sozialdemokrat"-példányt is – ergo házkutatás, eredménye: Schorlemmer néhány levele rossz viccekkel Bismarckról – eredménye: újabb kutatás utána az édesanyjánál és Höchstben, ahol éppen tartózkodott. Hogy édesanyját zaklatásoktól megkímélje, elutazott. Ez nagy botrányt okozott Darmstadtban.[375]

Bebel kívánságára Schumachernak küldtem Rittinghausenről néhány 1848-as felvilágosítást.

Ezzel a sajnos nagyon hosszúra sikerült előszóval Rodbertus úr még nincs elintézve, a „Tőke" II. könyvének előszavában[313] ismét nekirontok az ő értéktöbblet-„felfedezéseinek". Komikus, hogy Németországban Ricardót olyannyira elfelejtették! Üdvözlöm K. Kautskyt.

Barátod
F. E.

Ha Dietz az előszó korrektúráját a kézirattal együtt odaküldené, kérem, küldjétek el nekem ide.

---

* *V. ö. 226. old. – Szerk.*

** Ludwig Schorlemmer. – *Szerk.*

123

Engels August Bebelhez

Lipcsébe

London, [18]84 okt. 29.

Kedves Bebel,

Sürgönyöd néhány perccel hat óra után érkezett meg ide, s ujjongással üdvözöltük.[376] Tartalmát levelezőlapon azonnal elterjesztettem itt és vidéken, s Párizzsal ugyancsak közöltem, hiszen oda eleinte csak zavaros és ellentmondó hírek érkeznek. Neked hálás köszönetem, hogy a választási zűrzavar közepette gondoltál rám. Az egylettel[186] szintén közöltem.

Ez több, mint amennyit vártam. Most szerintem kisebb jelentőségű, hogy hány végleges mandátumot szerzünk meg; a kötelező tizenöt[377] biztos, s a fődolog az, hogy bebizonyosodott, a mozgalom éppoly gyors, mint biztos léptekkel masíroz előre és egyik választókerületet a másik után ragadja magával, s teszi bizonytalanná a többi pártnak. De remek is, ahogyan munkásaink viszik a dolgot, a szívósság, az elszántság és mindenekelőtt a humor, amellyel egyik posztot a másik után meghódítják és a kormányzat és a burzsoázia összes fogásait, fenyegetéseit, erőszakoskodásait csúffá teszik. Németországnak átkozottul szüksége lenne arra, hogy a világ ismét tisztelettel tekintsen rá; Bismarck és Moltke rettegetté tudták tenni; respektust, valódi tiszteletet, amilyennel csupán szabad, önmagukat fegyelmező férfiaknak adóznak – ezt a respektust csak a mi proletárjaink csikarják ki maguknak.

Az Európára és Amerikára gyakorolt hatás óriási lesz. Franciaországban pártunk új fellendülését remélem tőle. Ott az emberek még mindig a Kommün utófájásaiban szenvednek. Amennyire ez hatással volt Európára, olyannyira visszavetette a francia proletariátust. Három hónapig uralmon lenni – s ráadásul Párizsban – és nem forgatni ki a világot a sarkából, hanem elbukni saját tehetetlenségükön (és ilyen egyoldalúan fogják fel ma a dolgot) –, ez azt bizonyítja, hogy a párt nem életképes. Ez az általános szójárása azoknak az embereknek, akik nem látják be, hogy a Kommün a *régi.* sajátlagosan francia szocializmus sírja volt, de egyúttal az új nemzetközi kommunizmus bölcsője is Franciaország számára. És ez utóbbit kellő-

képpen talpra segítik majd a német győzelmek. Ez a véleménye Lafargue asszonynak is, aki itt van és szívből üdvözöltet téged.

Éppen ilyen hatása lesz e hírnek Amerikában az angolul beszélő proletariátus körében.

Tegnapelőtti ajánlott levelemet meg a levelezőlapomat[378] bizonyára megkaptad.

Ami engem most még a legjobban nyugtalanít, az az, hogy te magad bejutottál-e a bizonytalan választókerületeidben.[379] A sok új elem között, akik mindenképp a frakcióba kerülnek, rád éppen kezdetben van sürgős szükség, nehogy később kész tényekkel állj szemben, amelyeknél nem működtél közre. Tudom, az egészséged sem a legjobb, és feltétlenül tartogatnod kell magadat válságosabb időkre a párt számára. De ezt bizonyára így is meg lehet majd oldani.

A Rodbertus-szédelgésről is akartam még írni neked, de ez ma este már nem megy. Schrammnak, ami a személyét illeti, K. Kautsky eléggé ellátja a baját.* A „Nyomorúság" előszavában[144] Rodbertusnak velünk szembeni álláspontját már megvilágítom annyira, hogy azt hiszem elég lesz, amíg a „Tőke" II. *könyvének előszavában még alaposabban feldolgozhatom.*[313] Ha közben szükségessé válik, még egyszer közbeléphetek. Erről a napokban többet.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 210–211. old. – Szerk.*

124

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, [18]84 nov. 8.

Kedves Kautsky,

Legutóbbi leveled és a mai nap között ott vannak a választások – azaz öt év.[380] Leveledre ezért csak röviden térek vissza.

Mellékelten Liebknecht levele – jellemző. Hogy a „Neue Zeit"-ot miért nem tudnád Londonból éppoly jól szerkeszteni, mint Zürichből, ez felfoghatatlan. Valamint az is, hogy Londonban miért vesznél el a német párt számára. Mindamellett ez a levél nem bizonyíték arra, hogy Liebknecht legközelebb – más környezet és más hangulat hatására – nem fog-e egészen másképp írni és gondolkodni. Az, hogy csak félsikert ért el Offenbachban – a pótválasztások eredményét itt még nem tudjuk[381] –, talán gondolkodóba ejti majd. Pompás az a rész, amelyben a stukkerti „bevehetetlen" pozícióról ír.[382] Olyan ez, ahogyan a francia forradalmi hadsereg altisztje továbbmondja mezítlábas szakaszának a népképviselő beszédét: „A képviselő azt mondotta: Vassal és kenyérrel eljutunk egész Kínáig. *Lábbelikről* nem szólt." Bevehetetlen – ha a rendőrség nem volna!

Írok Dietznek, hogy az előszó[144] korrektúráját *tördeletlenül* küldje el nekem, néhány változtatásra szükség lesz. Ilyen históriában nem lehet az ember eléggé óvatos a kifejezésekben, ha nem akarja, hogy belekössenek valami félresikerült vagy kiforgatható szóba.

A választások egész Európában és Amerikában visszhangot fognak kelteni. De ez csakugyan diadalnap volt. A „Kölnische" $^3/_4$ millió szavazatot vall be javunkra, és hason csúszik a 4000 előtt, akik Kölnben Bebelre szavaztak, hogy kikunyerálja szavazatukat a pótválasztásra.[383] A „Kölnische" fontosabb nekem, mint más lapok, mert a rajnai burzsoá még mindig Németország legfejlettebb burzsoája, s a lap őt tükrözi. És itt ez a teljes pálfordulás, az új erő e hirtelen tisztelete annál jellemzőbb.

De hiszen pompás is. A történelemben először áll itt valóságos politikai erőként egy szilárdan egybeforrott munkáspárt, amely a legsúlyosabb üldözések közepette fejlődött ki és nőtt naggyá, s feltartóztathatatlanul

egyik posztot a másik után hódítja meg, mentes minden filiszterségtől a legfiliszteribb országban, mentes minden sovinizmustól Európa leggyőzelemittasabb országában – olyan erő, amelynek létezése és felduzzadása a kormányok és a régi uralkodó osztályok számára éppoly felfoghatatlan és titokzatos, mint a keresztény áradat felduzzadása volt a hanyatló rómaiság hatalmasai számára, s amely éppen olyan biztosan és feltartóztathatatlanul küzdi fel magát, mint akkor a kereszténység, olyan biztosan, hogy növekvő sebességének egyenlete és vele a végleges győzelmének időpontja már most matematikailag kiszámítható. A szocialista-törvény[41] nem nyomta agyon, hanem előre segítette, a Bismarck-féle szociálreformot[384] a munkáspárt csak egy rúgásra méltatta, s az utolsó eszköz, amellyel ez idő szerint el akarják nyomni – az elhamarkodott puccsra való csábítás –, csak csillapíthatatlan kacagást váltana ki.

Furcsa. Ami bennünket a legjobban segít előre, az éppen Németország elmaradott ipari helyzete. Angliában és Franciaországban a nagyiparra való átmenet nagyjából befejeződött. A viszonyok, amelyek között a proletariátus van, már stabilizálódtak; földművelő és ipari körzetek, nagyipar és háziipar különváltak egymástól és megszilárdultak annyira, amennyire a modern ipar ezt egyáltalában megengedi. Még azok az ingadozások is, amelyeket a tízéves válságciklus magával hoz, a létezés megszokott feltételeivé váltak. Az ipari forradalom korszakában keletkezett politikai vagy közvetlenül szocialista mozgalmak – a maguk éretlenségében – megfeneklettek és inkább elbátortalanodást, semmint felbátorítást hagytak maguk után: a polgári tőkés fejlődés erősebbnek bizonyult, mint a forradalmi ellennyomás; a tőkés termelés elleni újabb felkeléshez újabb, hatalmasabb lökés kell, netán Anglia megfosztása eddigi világpiaci uralmától, vagy pedig különös forradalmi alkalom Franciaországban.

Németországban viszont a nagyipar csak 1848-tól datálódik, s ez az 1848-as évnek a legnagyobb hagyatéka. Az ipari forradalom még mindig előrehaladóban van, mégpedig a legkedvezőtlenebb feltételek között. A kicsiny, szabad vagy bérelt földbirtokra támaszkodó háziipar még folyvást küzd a gépek és a gőz ellen; a hanyatló kisparaszt ráveti magát a háziiparra mint utolsó mentőövre; de alig lett iparossá, már ismét elnyomja a gőz és a gép. A falusi mellékkereset, a saját termesztésű burgonya válik a bér lenyomásának legerőteljesebb eszközévé a tőkés számára, aki a teljes normális értéktöbbletet most a külföldi vevőnek ajándékozhatja mint egyetlen eszközt, amellyel a világpiacon versenyképes maradhat, s aki az egész profitjára a normális munkabérből való levonás által tesz szert. Emellett az ipari centrumokban az összes életviszonyokat közvetlenül forradalma-

sítja a hatalmasan előretörő nagyipar. Így egész Németország – talán az eljunkerosodott északkelet kivételével – belesodródik a társadalmi forradalomba, a kisparasztot beszippantja az ipar, a legpatriarchálisabb körzeteket magával rántja a mozgalom – ezáltal Németország sokkal alaposabban forradalmasodik, mint Anglia vagy Franciaország. Ám ez a társadalmi forradalom, amely végül a kisparaszt és kézműves kisajátításába torkollik, olyan időben megy végbe, amikor éppen egy németnek, Marxnak, megadatott, hogy az angol és a francia gyakorlati és elméleti fejlődéstörténet eredményeit elméletileg feldolgozza, a tőkés termelés egész természetét és vele történelmi végzetét megvilágítsa; ezzel pedig a német proletariátusnak olyan programot adott, amilyen az angoloknak és a franciáknak, előfutárainak, sohasem volt. Egyfelől alaposabb forradalmasítása a társadalomnak, másfelől nagyobb világosság a fejekben – ez a titka a német munkásmozgalom feltartóztathatatlan haladásának.

Még Edének is akartam írni, de túl késő lett – ráadásul megjött Pumps a kislánnyal, és akkor nekem játszani kell vele. 5-kor jön Aveling és Tussy, 7-kor pedig Morris akar velem nagy tanácskozást tartani. Egyelőre tehát Edének be kell érnie üdvözletemmel.

Barátod

F. E.

125

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba[385]

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1884 november 8.

Tisztelt Uram,

Múlt hó 27-i szíves levelének vétele után küldtem Önnek egy példányt „A család stb." című rövid írásomból, s már előbb elküldtem volna, ha biztosan tudom, hogy a legutóbbi cím még mindig jó.

Gratulálok Önnek a ragyogó haladáshoz, melyet a német nyelv tanulmányozásában elért. Örömmel megbízom Önt „A család. . ." olasz fordításával. Időközben érkezett hozzám más részről, s előbb, mint Öntől, egy hasonló kérés*, melyet még nem fogadtam el. Hogy könnyebb legyen végérvényesen visszautasítanom, tudnom kellene, vajon áll-e az Ön rendelkezésére kiadó, aki fordítását késedelem nélkül kinyomatná és publikálná.[386]

Kiváló tisztelettel maradok

híve
F. Engels

Eredeti nyelve: olasz

* *V. ö. 222. old. – Szerk.*

126

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]84 nov. 11.

Kedves Ede,

Levélbeli kérdésed a Proudhonról szóló Marx-cikk ügyében elintéződött az előszavam[144] révén, amelyben közvetlenül hivatkoztam reá.[387] Tudassátok most velem, hogyan szándékoztok elrendezni az egészet, bármely nap megkaphatom az előszó korrektúráját és az elrendezéshez alkalmazkodva hivatkozhatom a fenti cikkre, a „Pol. gazd. bírálatához" részletére és esetleg a „Beszéd"-re.[374]

Joggal emelted ki a „Sozialdemokrat"-ban, hogy mi vagyunk az egyedüli komoly ellenfelei a Centrumnak.[388] Csak a mi előretörésünk a Centrum fellegváraiban, Münchenben, Mainzban, Kölnben, Aachenban, Düsseldorfban, Essenben stb. képes az ellentétes irányzatoknak ezt a mesterségesen összetartott egyvelegét szétrobbantani és rákényszeríteni, hogy minden irányzat egyenként színt valljon. És akkor meg fog mutatkozni, hogy a *valóban* katolikus frakció csak a reakció katolikus szárnya, ahogy Belgiumban és Franciaországban az *egész* reakciót jelenti. És a Centrum e szétrobbantása senkinek sem lenne végzetesebb, mint Bismarck úrnak, aki egy ilyen fűt-fát magában foglaló pártot átkozottul jól tud használni.

A pótválasztások lefolyásáról alig, s csak elkésve értesülök.[389] Most azt remélem, hogy igen sok sikerül jól, mert most annál jobb, minél több új elem kerül a frakcióba. A legrosszabbakat (mívelteket) már megválasztották, akik még hozzájönnek, többnyire munkások, s ezek csak javíthatnak a társaságon.

A szocialista-törvény[41] elítéltetett. Állam és burzsoázia halálosan blamálták magukat velünk szemben. De azért még vígan tovább élnek, és aki azt hinné, hogy a törvénynek emiatt meg kellene buknia, csúnyán felsülne. Az öreg John Russell itt a politikai halála után még 20 évig egyfolytában miniszterelnök volt. A törvény eltörléséhez mindig elhatározás kell, s erre bajosan fogják rászánni magukat. Legjobb esetben büntető-

cikkelyeket hoznak, s ezek több áldozatunkba kerülnek, mint a szocialistatörvény.

Nekünk most pozitív törvényjavaslatokat kell majd tennünk. Ha határozottan, azaz a kispolgári előítéletekre való tekintet nélkül fogalmazzuk meg őket, akkor nagyon jók lesznek. De ha Geiser-féle Viereckek* fordulnak elő, az rossz. Normálmunkanap (10 óra, lassanként lecsökkentve kb. 8-ra), belső és nemzetközi gyári törvényhozás (amikor is a belső messzebb mehet, mint a nemzetközi), a szavatossági, baleseti és betegbiztosításra, a munkában megrokkantakra vonatkozó stb. törvényhozás gyökeres átdolgozása elég anyagot és alkalmat adnak. Meglátjuk.

Az 1884-es választások azt jelentik nekünk, mint 1866 a német filisztereknek. Akkor lett egyszeriben, közreműködése nélkül, sőt akarata ellenére „nagy nemzetté". Most mi vagyunk „nagy párt", de saját kemény munkánk és súlyos áldozatok árán. Noblesse oblige**. Nem vonhatjuk a nemzet tömegét a magunk oldalára anélkül, hogy ez a tömeg lassanként ne fejlődne. Frankfurt, München, Königsberg nem válhatnak hirtelen olyan kifejezetten proletárrá, mint Szászország, Berlin, a bergi ipari körzetek. A vezetők közötti kispolgári elemek pillanatnyilag itt-ott megtalálják majd a tömegekben azt a támaszt, amely eddig hiányzott nekik. Ami eddig egyeseknél tapasztalható reakciós áramlat volt, most – helyileg – reprodukálódhat a tömegeknél a fejlődés szükségszerű mozzanataként. Ez megváltozott taktikát tenne szükségessé, hogy a tömegeket továbbvigyük anélkül, hogy emiatt a rossz vezetőket felülkerekedni hagyjuk. Ezt is ki kell várni.

Holnap hozzálátok a „Tőke" II. könyve 3. szakaszának igen bonyolult végső szerkesztéséhez.[390] Mihelyt ezzel elkészülök, remélem akad időm a „Parasztháború" átdolgozásához, amely ezúttal az egész német történelem fordulópontjaként jelenik meg, tehát az elején és a végén jelentős történelmi kiegészítéseket kell kapnia.[249] Csak magának a harcnak az elbeszélése marad meg körülbelül úgy, ahogy most van. Azt hiszem, fontosabb a „Parasztháború"-t előbb kinyomatni, mint a „Dühring"-et[233], amelyen keveset változtatok, csak jegyzeteket vagy függelékeket készítek hozzá. Ti hogyan gondoljátok a nyomtatás elrendezését?

Akármi lesz is a szocialista-törvénnyel, nézetem szerint a lapnak[1] és a nyomdának Zürichben fenn kell maradnia. A szabadságot, még olyat sem, amilyen 1878 előtt volt, nem adják meg nekünk újra. A Geisereknek és a

* L. Viereck neve magyarul „négyszög"-et jelent. – *Szerk.*

** – A rang kötelez – *Szerk.*

Viereckeknek teljes szabadságot engednek, s hozzá a szép mentőokot, hogy ők olyan messze mentek, amennyire tudtak. Számunkra azonban a szükséges sajtószabadság csak külföldön lesz kapható. Egyébként az is lehetséges, hogy megkísérlik az általános szavazati jogot megnyirbálni, a gyávaság elbutít, s a filiszter mindenre képes. Előbb persze bókolni fognak nekünk jobbról és balról, ami nem mindenkinél talál majd terméketlen talajra. Nevezetesen Singer barátunknak kedve kerekedhetne arra, hogy bebizonyítsa az embereknek, hogy ő, a pocakja ellenére vagy miatta, nem emberevő.

K. Kautsky bizonyára megkapta tegnapi levelemet.

Barátod

F. E.

127

Engels Hermann Engelshez

Engelskirchenbe

London, 1884 nov. 11.

Kedves Hermann,

A szomorú hírek Emil* betegségéről, amelyeket szept. 25-i leveled tartalmazott, nem értek egészen váratlanul. Ő maga időről időre írt nekem egészségi állapotáról és arról, hogy kénytelen lesz a telet délen eltölteni, s a te korábbi leveleidben is akadt egynémely aggasztó utalás. Ha most végül gümőkór jelentkezett – mely a mi életkorunkban egyébként nemigen gyakori –, akkor ez persze igen rossz jel, de mindamellett remélem, hogy még egy ideig köztünk maradhat, éspedig olyan állapotban, amely az életet nem teszi számára egészen teherré. Egy örömet mindenképp megért még, mint múltkoriban az újságban olvastam: az Aggertal-vasút megnyitását, amelyért oly hosszú évekig lankadatlanul dolgozott. Habár ez a kis mellékvasút korántsem az, amire törekedett, mégis jobb a semminél és egészen más életet visz majd a völgybe és Engelskirchenbe.

Már korábban írtam volna neked, de ekkor közbejött Hermann** esküvője, amikor nemigen tudtam, hogy te hol vagy, azóta pedig gyakran feltartóztattak, és nagyon el voltam halmozva munkával. Ráadásul 18 hónapja magam is erős figyelmeztetést kaptam saját személyemben az emberi test törékeny voltáról. Hogy ez tulajdonképpen mi volt, nyilván sohasem fogom megtudni, elég az hozzá, a dolog úgy látszik most rendbe jön és egy sérvszerű rendellenességre csökken (amikor is nem a bélnek egy darabja az, ami süllyed, hanem víz). Közben eljutottam egy igen ügyes kötszerészhez, aki több efféle, egyébként meglehetősen ritka esetet kezelt, és egy igen praktikus, egyáltalában nem zavaró szerkezetet készített hozzá; hosszabb próbálgatás után most ezzel úgy meglehetősen rendben vagyok és végre megint tudok mozogni, sőt, ami szinte teljesen lehetetlen volt számomra, tudok az íróasztalnál dolgozni. Ha a dolog így folytatódik, boldog leszek;

---

* Id. Emil Engels. – *Szerk.*

** Hermann Friedrich Theodor Engels. – *Szerk.*

az izmok és az ínszalagok ellanyhulásán kívül, ami természetes azután, hogy ilyen sokáig mozdulatlanul feküdtem a díványon, most semmit sem érzek már a dologból és fokozatosan megint a régi leszek.

Remélhetőleg máskülönben mindannyian jól vagytok. Rudolf* is úgy látszik megint talpra állt. Egynémely vonatkozásban a jelek szerint többet örökölt apánk alkatából, akinek negyvenéves koráig szintén mindig baja volt a gyomrával, aztán pedig teljesen egészséges lett és talán még élne, ha a tífusz nem ragadja el.

Kérlek értesíts hamarosan, hogy Emil és ti többiek hogy vagytok és mit csinál Hedwig**. Hermann nyilván hamarosan hazatér nászútjáról.

Szívélyes üdvözlet az összes testvéreknek, Emmának***, a gyerekeidnek és neked.

Fivéred
Friedrich

* Rudolf Engels. – *Szerk.*
** Hedwig Boelling, szül. Engels. – *Szerk.*
*** Emma Engels. – *Szerk.*

128

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

London, 1884 nov. 18.

Kedves Bebel,

Akartam neked a Rodbertus-szédelgésről írni, de most megjelenik előszavam a „Filozófia nyomorúságá"-hoz a „Neue Zeit"-ban[391] és ott megtalálod a legszükségesebbet, jobban kifejtve, mint ahogy egy levélben tehetném. A további aztán a „Tőke" II. könyvének előszavában következik.[313]

De van egy másik pont, amelyről meg szeretném mondani neked, hogyan vélekedem róla, s ezt sürgősebbnek tartom.

Az egész liberális filisztériumot olyan tisztelet töltötte el irántunk, hogy egyhangúlag kiáltja: igen, ha a szociáldemokraták a *törvényes* talajra akarnak helyezkedni, ha megtagadják a *forradalmat*, akkor amellett vagyunk, hogy a szocialista-törvényt[41] azonnal töröljék el. Semmi kétség ezért, hogy a Reichstagban ezt azonnal el fogják várni tőletek. A felelet, amelyet erre adtok, fontos, nem annyira Németország számára – ahol derék fiaink ezt a feleletet megadták a választásokon[286] –, mint inkább a külföld számára. Egy *enyhe* válasz nyomban megsemmisítené a roppant benyomást, amelyet a választások keltettek.

Nézetem szerint az eset a következő:

Egész Európában a fennálló politikai állapot forradalmak eredménye. A jogtalajon[392], a történelmi jogon, a legitimitáson mindenütt ezerszer rést ütöttek, vagy pedig egészen megdöntötték őket. De valamennyi forradalmak által uralomra került pártnak, ill. osztálynak természetében van az a kívánság, hogy most azonban az új, a forradalom által teremtett jogtalajt is feltétlenül elismerjék, szentnek tartsák. A forradalomhoz való jog létezett – hisz különben a most uralkodók jogosulatlanok volnának –, de mostantól fogva többé ne létezzék.

Németországban a fennálló állapot azon a forradalmon alapul, amely 1848-cal kezdődött és 1866-tal zárult le. 1866 teljes forradalom volt. Ahogyan Poroszország csak a német birodalom elleni árulás és háború útján, a külfölddel szövetségben (1740, 1756, 1795) vált valamivé, ugyanúgy a

német-porosz birodalmat csak a Német Szövetség erőszakos megdöntése és polgárháború révén hozta létre.[393] Hogy azt állítja, a többiek szegték meg a szövetségi szerződést, az mit sem változtat a dolgon. A többiek az ellenkezőjét mondják. Soha forradalom nem nélkülözte még a törvényesség ürügyét – vide* 1830-ban Franciaországot, ahol a király** és a burzsoázia egyaránt azt állította, hogy övé a jog. Elég az hozzá, Poroszország provokálta a polgárháborút és vele a forradalmat. A győzelem után *három „Isten kegyelméből való" trónt* döntött meg, s annektálta a területeket Frankfurt exszabadvárossal együtt.[394] Ha ez nem volt forradalmi, akkor nem tudom, hogy ez a szó mit jelent. S ez nem elég, elkobozta Poroszország az elkergetett fejedelmek magántulajdonát. Hogy ez nem törvényes aktus, tehát forradalmi, azt beismerte azzal, hogy utólag jóváhagyatta egy gyűléssel – a Reichstaggal –, amelynek éppoly kevéssé volt joga e pénzalap fölött rendelkezni, mint a kormányzatnak.

A német-porosz birodalom mint az 1866-ban erőszakkal megteremtett Északnémet Szövetség betetőzése, ízig-vérig forradalmi teremtmény. Nem panaszkodom miatta. Amit szemére vetek azoknak az embereknek, akik megcsinálták, az, hogy csak silány forradalmárok voltak, nem mentek sokkal messzebb és nem csatolták mindjárt egész Németországot Poroszországhoz. De aki vérrel és vassal tevékenykedik, trónokat megdönt, egész államokat elnyel és magántulajdont elkoboz, az ne kárhoztasson másokat forradalmi voltukért. Ha a párt csak azt a jogot tartja fenn magának, hogy nem többé és nem kevésbé forradalmi legyen, mint a birodalmi kormányzat volt, akkor rendelkezik mindennel, amire szüksége van.

Nemrégiben félhivatalosan ezt hangoztatták: a birodalmi alkotmány nem a fejedelmek szerződése a néppel, hanem csak a fejedelmek és a szabad városok közötti szerződés, amelyet bármikor újjal helyettesíthetnek. A kormányszervek, amelyek ezt prédikálták, a *birodalmi alkotmány megdöntésének* jogát követelték tehát a kormányzatok számára. Nem hoztak ellenük kivételes törvényt, nem üldözték őket. Nos, jó, mi sem követelünk magunknak többet a legvégső esetben, mint amit itt a kormányzatok számára követelnek.

A braunschweigi trón nem vitatott törvényes örököse Cumberland hercege. Poroszország királya nem más jogon ül Berlinben, mint amire Cumberland Braunschweigban igényt tart. Amit máskülönben tőle akarnak,

* – lásd – *Szerk.*
** X. Károly. – *Szerk.*

arra csak az után lehet igényt tartani, hogy Cumberland már birtokba vette jogilag törvényes trónját. A forradalmi német birodalmi kormányzat azonban erőszakkal megakadályozza ebben. Újabb forradalmi aktus.

Hogy áll a dolog a pártokkal?

A konzervatív párt az 1848 márciusában megteremtett új jogtalajt 1848 novemberében habozás nélkül áttörte.[395] Az alkotmányos állapotot amúgy is csak ideiglenesnek ismeri el, s minden abszolutista-feudális államcsínyt ujjongással fogadna.

A liberális párt valamennyi árnyalata közreműködött a forradalomban 1848-tól 1866-ig, s ma sem hagyná elvitatni magától a jogot, hogy erőszakkal szembeszálljon az alkotmány erőszakos megdöntésével.

A Centrum[266] elismeri az állam fölött az egyházat legfőbb hatalomként, olyan hatalomként tehát, amely adott esetben a forradalmat *kötelességévé* tehetné e pártnak.

És ezek azok a pártok, amelyek tőlünk azt kívánják, hogy *mi, az összesek közül egyedül mi*, kijelentsük, hogy *semmilyen körülmények között* nem folyamodunk erőszakhoz, minden elnyomásnak, minden erőszaknak alávetjük magunkat, nemcsak akkor, ha ez csupán formálisan törvényes – ellenfeleink ítélete szerint törvényes –, hanem akkor is, ha egyenesen törvénytelen?

Soha egyetlen párt sem tagadta, hacsak nem hazudott, hogy *bizonyos körülmények között* joga van fegyveres ellenállásra. Egyetlenegy sem mondhatott le erről a végső jogról.

Ha viszont már azoknak a *körülményeknek* a megvitatásáról van szó, amelyek között egy párt ezt a jogot fenntartja magának, akkor nyert ügyünk van. Akkor hetet-havat össze lehet hordani. És főképp egy jogtalannak nyilvánított, tehát felülről a forradalomra egyenesen ráutalt párt. Ilyen jogtalanná nyilvánítás nap mint nap megismétlődhet, amint egyszer már bekövetkezett. Egy ilyen párttól ilyen feltétel nélküli nyilatkozatot elvárni tisztára esztelenség.

Egyébként nyugodtak lehetnek az urak. Amilyenek most a katonai viszonyok, nem vágunk neki, amíg még fegyveres hatalom van ellenünk. Mi tudunk várni, amíg a fegyveres hatalom maga nem lesz többé *ellenünk irányuló hatalom*. Minden előbbi, még győztes forradalom is nem *minket* juttatna uralomra, hanem a legradikálisabb burzsoákat, ill. kispolgárokat.

A választások különben megmutatták, hogy az engedékenységtől – azaz ellenfeleinknek tett engedményektől – semmit sem várhatunk. Csak dacos ellenállással vívtunk ki magunknak respektust és váltunk hatalommá. Csak a hatalmat tisztelik, s csak ameddig mi hatalom vagyunk, tisztel bennünket a filiszter. Aki engedményeket tesz neki, azt megveti, az már nem

hatalom többé. Lehet a vasöklöt bársonykesztyűbe burkoltan éreztetni, de éreztetni kell. A német proletariátus hatalmas párt lett, legyenek a képviselői méltóak hozzá!

Barátod
F. E.

(Postazárás)

129

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1884 nov. 23.

Kedves Laurám,

Örülök, hogy épen és egészségesen megérkeztél és Paulnak ízlett a sütemény[396] – de Nim nem tud megbékélni azzal, hogy Paul megátalkodottan sajttal eszi. Nim sokat szenvedett a foga miatt – egészséges fog, de mozgott. Tegnap elővett egy régi kis fogót, amelyet Maitland Parkból hozott és kirántotta vele a fogát, majd bátorságát egy korty brandyvel jutalmazta meg, s most megint egészen jól van.

Pénteken a Szociáldemokrata Föderáció[363] jótékonycélú estélyt rendezett. Tussy és Edward játszottak egy darabban – én nem mentem el, mert még nem tudok három órát egyfolytában kemény széken ülni. Nim azt mondja, nagyon jól játszottak – szerinte a darab többé-kevésbé az ő saját történetük volt. Wright mama felolvasott – nagyon jól, Bax zongorázott – elég hosszú ideig, Morris, aki egyik este itt járt és egészen el volt ragadtatva attól, hogy a skandináv régebbi Eddát[397] az asztalomon látta – ő Izlandrajongó –, Morris felolvasta egy költeményét („refonte"* az Eddából: Helreidh Brynhildars** – azt írja le, amikor Brünhilda Sigurd holttestével együtt elégeti magát) stb. stb., igen jól zajlott le – előadóművészetük, úgy látszik, jobb, mint az irodalmuk, és költészetük jobb, mint a prózájuk.

A válasz, melyet Blocknak Paul adott, kitűnő, nemcsak stilárisan, hanem tartalmilag is.[398] Az emberek különféle módon tanulnak, s ha ő politikai gazdaságtant harc közben tanul, az teljesen rendben van, a fő, hogy tanulja. Ami azt a kérdést illeti, hogy a különböző munkamennyiségekkel termelt gabona ára egyenlő, Paul igen helyesen járt el – ez túl bonyolult és csak a „Tőke" III. könyvében kerül megoldásra. De amire visszatérhetne, ha alkalma lesz rá, az Block ostoba rágalma, 131. old., jegyzet: hogy ti. Szerecsen főleg a kereskedelemben – mind *pénz* (készpénz) formájában, mind

* – „átdolgozás" – *Szerk.*

** – Brünhilda leszállása az alvilágba – *Szerk.*

pedig *áruk* formájában – alkalmazott tőkére helyezi a súlyt. Ez merő hazugság vagy annak bizonyítéka, hogy nem tudja, miről ír. Szerecsen a kamatozó tőkét és a kereskedőtőkét csak mint történelmi *tényeket* említi, de kimondottan *kizárja* e tőkéket az egész közgazdasági tárgyalásból az I. könyvben, ahol a tőkét csak legegyszerűbb formájában mint ipari tőkét vizsgálja.

Paul elírása a 285. oldalon: az értéktöbblet nagysága *egyenes* arányban van a munkanap hosszával, de *fordított* arányban van a munkabérrel.

Egyébként, mint tudod, csak azért kifogásoltam, hogy Paul válaszoljon Blocknak, mert féltem, hogy ez „blokálhatná" végső válaszát Leroy-Beaulieu írására[318]. Ha annyira megfőzte Molinarit, hogy ő megengedi Paulnak, hogy válaszoljon bármit bárkinek, annál jobb.

A németek mellett tartott gyűlésről a „Sozialdemokrat"-ban megjelent beszámolónak, valamint a „Lyon Socialiste"-ból átvett és a „Sozialdemokrat"-ban közölt kivonatoknak roppant nagy hatása lesz Németországban és mindenütt.[399] Semmi sem hökkentheti meg inkább a filisztert és más országok munkásait is, mint a két „ősellenséges nemzet" proletárjainak ez a szívélyessége és együttműködése. Ezt ki kellene emelni annyira és annyiszor, amint csak lehetséges.

Ami a szegény Brousse-t, a program nélküli férfiút illeti, akit kétség gyötör, vajon milyen program alapján választották meg a mieinket, választ találhatott Müller darmstadti nyilatkozatában, melyet örömömre Guesde a „Cri du Peuple"-ben ismertetett.[400] Még jobb a hannoveri program az e heti „Sozialdemokrat"-ban, 47. sz.[401] Szeretném, ha Guesde felhasználná. Ez a két nyilatkozat, s az a tény, hogy *új* kerületekben – Darmstadtban és Hannoverban – hangzottak el, ahol azt lehetett várni a mieinktől, hogy hízelegnek a szavazatokért, ugyanolyan örömmel töltöttek el, mint maguk a választások. Mutatják, hogy Bismarck üldözései mennyire felélesztették a forradalmi szellemet. Én szinte azt vártam, hogy az új kerületek „mérsékelt" embereket fognak küldeni, de most már nem félek ettől. Sabor, a frankfurti zsidó iskolamester is a párt *Bebel*-szárnyához tartozik.

Bernstein levele, melyet Lassalle-ról írt Paulnak[402], azzal magyarázható, hogy *Párizsban*, akárcsak Londonban és New Yorkban, a régi Lassalle-klikk még erősen képviselve van a németek körében. Többségük emigrált, Németország túl forró lett számukra és nem akar hallgatni rájuk. De minthogy külföldön viszonylag ártalmatlanok, s hasznos nemzetközi összetartó erőt alkotnak, emellett pénzt szereznek az otthoni németek számára, kissé kímélik őket.

Loria óvakodik attól, hogy nekem elküldje a szóáradatait.[403] Mint igazi „katedraszocialista[37] történő" meglop bennünket jobbról-balról. Mellesleg,

mit szándékozik tenni Paul, ha Loria ezt felelné neki: donne de côté*. Loria éppoly jól tudja, mint mi, hogy *miért* mennek a tőkések az egyik iparágba éppúgy, mint a másikba. De a valódi kérdés az, amelyre utaltam és amely nem is olyan könnyű; ténylegesen letörte a klasszikus közgazdaságtant, amely nem tudta megoldani. A ricardoi iskola felbomlása – mint Szerecsen kézirata nevezi[404] – éppen ebben a kérdésben nyitotta meg a kaput a vulgáris közgazdaságtannak.

Veled folytatott sétáim nagyon jót tettek nekem – napról napra többet járok és izmaim megint feszesebbek.

Szívből üdvözlöm Pault. Nim csókoltat.

Szerető barátod
F. E.

Szegény Hess mama! „Wir waben, wir waben!"[405] Remélem, végre el van látva.

Most mielőtt befejezem, szeretnék egy szívességet kérni tőled. Paulnál vannak a következő könyveim: 1. Darwin: „*Origin of Species*". 2. Thierry: „*Hist. du Tiers État*". 3. Paquet: „*Institutions provinciales et communales de la France*". 4. Buonarroti: „*Conspiracy of Babeuf*". Továbbá Jennynél volt tőlem 1. az „*Edda*", a verses és a prózai, és 2. „*Beowulf*"[406], mindkettő Simrock újfelnémet fordításában. Az utóbbi két könyvre és a Darwinra különösen nagy szükségem van. Össze tudnád szedni őket, ha megtalálhatók (Thierry és Paquet szintén kellene nekem, a Buonarroti pedig most nem kapható) és elküldeni nekem csomagban? A Continental Parcels Express (kontinentális ügynökség) képviselői:

E. d'Odiardi, 18, rue Bergère, és

P. Bigeault, 23, rue Dunkerque, a Gare du Nord-ral szemben.

A fuvardíjat *ne* fizesd ki, mert így biztosabb a kézbesítése; és jegyezd meg, nem annyira sürgős nekem, hogy most lóhalálában el kellene utaznod Argenteuilbe összekeresni a könyveket.

Clemenceau úgy látszik morálisan süllyed, miközben politikailag emelkedik – ez nyilván elkerülhetetlen a francia burzsoá politikában. Látogatása Gladstone-nál és az ostobaság, amit ott beszélt, az egyik jel, a másik az, hogy hallgat a kamarában a szocialisták elleni hajszáról és a lyoni, montluçoni stb. kegyetlen ítéletekről.

Ami Paulnak egy ír újságra vonatkozó kívánságát illeti, egy sincs, amelyet

* – állj félre; hagyj békén; menj a pokolba – *Szerk.*

ajánlani lehetne. Mellesleg, ha az „Égalité"[407] minden gyilkosságot, ha mégoly ostoba is, kivégzésnek minősít, akkor az Havas-táviratok teljesen elégségesek. Más dolgokra a „Daily News" ír tudósítása kielégítő lesz.

Ha Paul ügyel arra, hogy az „Égalité"-t rendszeresen küldjék a „Sozialdemokrat"-nak Zürichbe, akkor ezt a lapot viszonzásul pontosan meg fogja kapni, de én írok majd Bernsteinnek, hogy a *te* címedre küldjék, s így *te* kapjad meg, nem pedig azok, akik nem értik meg.

Szívélyes üdvözlet Paulnak.

Szerető barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

130

Engels John Lincoln Mahonhoz

Londonba[408]

122, Regent's Park Road, N. W.
1884 nov. 28

Tisztelt Uram,

Csak ma reggel kaptam meg levelét, minthogy a címzésen a házszám téves volt (122 helyett 132).

Ha lenne szíves engem holnap, péntek este, 7 és 8 között meglátogatni, örömmel meghallgatnám, amit közölni akar velem.

Tisztelettel
F. Engels

J. L. Mahon úrnak

Eredeti nyelve: angol

131

Engels Charlotte Engelshez

Engelskirchenbe

London, 1884 december 1.

Kedves Lottchen,

Ma reggel, valamivel 10 előtt, megkaptam sürgönyödet. Egy idő óta elő voltam készülve erre a hírre, amióta Hermann közelebbieket írt nekem Emil állapotáról*, s különösen, amióta sógorod, Colsman két héttel ezelőtt meglátogatott. Sokat beszéltünk Emilről, Colsman teljesen tájékozott volt az orvosi tényállásról, semmi remény többé, minden eldőlt, a vég már csak hetek kérdése volt. És mégis, ilyen gyorsan nem vártam. Bekövetkezett, s nekünk bele kell törődnünk.

Olyan szakasz ez életedben, kedves Lottchen, amilyenben soha többé nem lesz részed; keresztül van húzva egész summája életed boldogságának, amely visszavonhatatlanul véget ért. Tudom, hogy e pillanatban milyen sivárnak és üresnek tűnik előtted a világ, tudom, hogy szíved legbelsejében azt kívánod, bárcsak mindjárt te is nyugalomra hajthatnád fejedet Emiled oldalán. Ez természetes, ez a kívánsága mindenkinek, aki szeretett hitvesének ravatalánál áll. De gondold meg, hogy anyámnak is át kellett ezt élnie. 41 évig boldog volt, aztán özvegy lett. És kevés asszony szerette bensőségesebben férjét, mint ő apámat. S mégis a gyermekeiben és gyermekei meg unokái körében újjáéledt és még 14 évig élt – legalábbis nem boldogtalanul – köztünk. És ő idősebb volt, mint te, és gyermekei mind felnőttek, ellátottak voltak, neked viszont még több olyan gyereked van, akikkel szemben teljesítened kell azokat a kötelességeket, amelyeket valóban csak egy anya teljesíthet, s amelyeknek annál nagyobb a súlyuk, minthogy ők most apátlanok.

Emillel mindenkor különösen bensőséges viszonyban voltam és bármennyire távol álltak is nézeteink egymástól, az mégis közös volt bennünk, hogy mindketten tudományos dolgokkal foglalkoztunk, a közvetlen gyakorlati haszonra való tekintet nélkül is. Egyet azonban sohasem fogok elfe-

---

* *V. ö. 237–238. old. – Szerk.*

lejteni. Amikor apa halála után itt a legsúlyosabb körülményeket kellett elviselnem, testileg olyan beteges állapotban, hogy képtelen voltam ép ésszel és szabad gondolkodási készséggel egyetlen szükséges döntést is meghozni, akkor Emil volt az, aki tisztán látva, szilárd eltökéltséggel és az ügy teljes ismeretében kihúzott a bajból és a manchesteri tárgyalást, amelytől egész jövőm függött, szerencsésen végigvitte. Hogy ma itt Londonban vagyok független emberként, ezt nem kis mértékben Emilnek köszönhetem.

A még bizonytalan egészségi állapotom nem tartana vissza attól, hogy ma este elinduljak, s drága fivéremnek a végtisztességet megadjam. De megvan a lehetősége, sőt a valószínűsége, hogy ottlétem rendőri zaklatásokra adna alkalmat és ennek a világért sem szeretnélek téged és titeket mindannyiotokat éppen ebben a pillanatban kitenni. Hiszen néhány hónappal ezelőtt egy világhírű kémikust, honosított angolt, az itteni Tudományos Akadémia tagját, Darmstadtban, szülővárosában pusztán azért zaklatták, mert részt vett Marx temetésén, mégpedig annyira zaklatták, hogy nyomban elutazott.[375] Mit várhatok én? Nyilván egyelőre megint politikai menekültnek kell tekintenem magamat.

Nos, kedves Lottchen, azt az egyet tudom, hogy ti asszonyok sokkal bátrabbak és erősebbek vagytok, mint mi férfiak. Amit ti végigcsináltok, ha meg kell lennie, azt mi nem csináljuk utánatok. Te a csodálatos önuralmaddal, amelyért sokszor irigyeltelek, te ezt a legnehezebbet is le fogod győzni, a fájdalmat, amelyben mi mindnyájan osztozunk veled, és amelyből a legnagyobb részt mégiscsak neked kell viselned.

Csókold meg összes gyermekeidet nevemben. Szívből jövő szeretettel

hűséges öreg
Friediched

132

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe[409]

[London, 1884 december 9.]

Kedves Kautsky,

Egészen magától értetődő, hogy leveleidet a Regent's Park Road 122-be címeztetheted, ahányszor és ameddig akarod. Remélem, e lapom még Bécsben talál, kérdésedet siettemben nem vettem észre, és egy hete folyton megzavartak.

Nem tudom megérteni, hogy a „Beszéd a szabadkereskedelemről" ügyét miért nem intézitek el, amikor ti magatok ilyen kérdéseket jobban el tudtok dönteni, mint én. Írok Dietznek, rendezze el ő.

Barátod

F. E.

133

Engels August Bebelhez

Lipcsébe[410]

London, 1884 dec. 11[–12].

Kedves Bebel,

Legutóbbi levelemmel* a dolog így függött össze:

Az újonnan megválasztottak közül többeket ismertem, akik műveltségük és temperamentumuk alapján a frakció *jobboldali*, polgári szárnyát erősítenék. Az iszonyú hízelgés láttán, amelyben győzelmeink után az összes többi párt hirtelen részesített bennünket, nem véltem lehetetlennek, hogy ezek az urak hagyják magukat lépre csalni és készek olyan nyilatkozatot tenni, amilyet pl. a „Kölnische Zeitung" kívánt tőlünk a szocialista-törvény hatálytalanításának feltételeként[411] – olyan nyilatkozatot, amely a párt forradalmi jellegének elkenésében csak egy hajszállal menne tovább jobbra, mint pl. Geisernek a szocialista-törvény tárgyalásakor mondott beszéde, amelyet Grillenberger a te beszédeddel együtt kinyomatott.[412] A liberális urak lágyszívűek, kevéssel beérik, egy kis engedmény részünkről elegendő lett volna nekik, és ettől a kis engedménytől féltem én, mert ez a külföld előtt blamált volna, határtalanul blamált volna minket. Hogy te nem teszed meg ezt, természetesen tudtam. De téged, azaz minket, leszavazhattak volna. Sőt, még szakadás jelei – beszédekben – is roppant kárt okoztak volna. Ezért, és csakis ezért gondoltam, hogy kötelességem egy ilyen lehetőségre való tekintettel neked alátámasztást és néhány történelmi érvet nyújtani, amelyek talán kevésbé élénken maradtak meg emlékezetedben, mint nekem. És azért, hogy te a levelet, ha jónak tartod, megmutathassad, mellőztem minden célzást azokra, akiknek végső soron szántam.

Hogy aggodalmam alaptalannak bizonyult, hogy a mozgalom ereje a párt polgári elemeit is magával ragadta és a frakció megmarad választóinak magaslatán, annak nálam jobban senki sem örül. És csakugyan úgy láttam, hogy Singer, aki vasárnap egy pillanatra nálam volt és jövő vasárnap újra

* *V. ö. 239–242. old. – Szerk.*

felkeres, egészen megváltozott. Valóban kezdi hinni (szó szerint), hogy még megélhet olyasmit, mint a társadalmi átalakulás. Remélni akarom, hogy ez tartós lesz, és „míveltjeink" tartósan ellenállnak annak a kísértésnek, hogy a többi pártnak bebizonyítsák: ők nem emberevők.

Proletár tömegeinkben sohasem csalódtam. Mozgalmuknak ez a szilárd, a győzelemben biztos és éppen ezért derűs és humorral teli haladása mintaszerű és felülmúlhatatlan. Egyetlen európai proletariátus sem állta volna meg ilyen fényesen a szocialista-törvény próbáját és választ volna hatévi elnyomás után az erőnövekedés és a szervezeti megszilárdulás ilyen bizonyítékával; egyik sem hozott volna létre ilyen szervezetet úgy, ahogy történt, mindenféle konspirációs humbug nélkül. És amióta láttam a darmstadti[400] és a hannoveri[401] választási kiáltványokat, az az aggodalmam is tovatűnt, hogy az új helyeken (választókerületekben) engedmények válhatnának szükségessé. Ha ebben a két városban ilyen hamisítatlanul forradalmi és proletár módon lehetett beszélni, akkor minden meg van nyerve.

Nagy előnyünk, hogy nálunk az ipari forradalom még javában tart, míg Franciaországban és Angliában lényegében lezárult. Ott a városra és a falura, ipari és mezőgazdasági területre való megoszlás olyannyira lezárult, hogy már csak lassan változik. Az emberek zöme olyan viszonyok között nő fel, amelyekben később élniök kell; megszokták őket, még az ingadozások és válságok is szinte magától értetődő valamivé lettek számukra. Hozzájárul ehhez a meghiúsult korábbi mozgalmi kísérletek emléke. Nálunk ellenben még minden folyékony állapotban van. A régi, saját szükségletét kielégítő paraszti ipari termelés maradványait kiszorítja a tőkés háziipar, holott másutt a tőkés háziipar is vereséget szenved már a gépektől. És éppen a mi leghátul kullogó iparunk természete teszi a forradalmat* annál alaposabbá. Mivel a nagy tömegcikkeket – mind a közszükségleti, mind a luxuscikkeket – már lefoglalták maguknak az angolok és a franciák, a mi kiviteli iparunk számára többnyire csak apróságok maradnak, amelyek azonban szintén tömegekre rúgnak, s először háziiparilag készülnek, csak később, amikor a termelés már tömeges, gépekkel. A (tőkés) háziipar így sokkal tágabb területekre jut el és annál alaposabb takarítást végez. Ha Poroszországnak az Elbától keletre eső részét, tehát Kelet- és Nyugat-Poroszországot, Pomerániát, Posent és Brandenburg legnagyobb részét, továbbá Ó-Bajorországot nem számítom, kevés vidék van, ahol a parasztot nem rántják be egyre job-

* *Idegen írással megváltoztatva*: társadalmi átalakulást – *Szerk.*

ban a háziiparba. Az ily módon* forradalmasított terület** nálunk nagyobb lesz, mint bárhol másutt.

Továbbá. Minthogy a háziipari munkás többnyire némi földműveléssel is foglalkozik, a bér olyan mértékű lenyomása válik lehetővé, mint sehol másutt. Ami régebben a kisember szerencséje volt, a földművelés és az ipar összekapcsolása, most a tőkés kizsákmányolás legerősebb eszköze lesz. A kis krumpliföld, a tehén, a darabka szántó lehetővé teszi a munkaerő áron aluli eladását: *kényszerít* erre, mert a munkást a röghöz köti, amely pedig csak részben táplálja. Ezért nálunk az ipar azáltal lesz exportképes, hogy többnyire az egész értéktöbbletet a vevőnek ajándékozza, míg a tőkés profitja a normális munkabérből való levonásból áll. Többé-kevésbé így van ez minden falusi háziiparnál, de sehol sem annyira, mint nálunk.

Ehhez járul, hogy az 1848-as forradalom és (bármennyire is gyenge) polgári vívmányai által elindított ipari átalakulásunkat roppantul meggyorsította 1. a belső akadályok megszüntetése 1866 és 1870 között és 2. a francia milliárdok[413], amelyeket végre is tőkés módon kellett befektetni. Így hát olyan ipari átalakulást értünk el, amely alaposabb és mélyebb, térben kiterjedtebb és átfogóbb, mint a többi országban, éspedig egészen friss, érintetlen, vereségek által nem demoralizált proletariátussal, és végül – s ez Marxnak köszönhető – a gazdasági és politikai fejlődés okainak és a küszöbönálló forradalom feltételeinek olyan ismeretével, amilyen egyik előfutárunknál sem volt meg. De ezért *kötelességünk* is, hogy győzzünk.

Ami a tiszta demokráciát és jövőbeli szerepét illeti, nem értek veled egyet. Hogy Németországban sokkal alárendeltebb szerepet játszik, mint a régebbi ipari fejlődésű országokban, az magától értetődik. De ez nem akadálya annak, hogy a forradalom pillanatában, mint szélső *polgári* párt, amilyennek már Frankfurtban[414] is megjátszotta magát, mint az egész polgári, sőt a feudális gazdálkodás végső mentőhorgonya, pillanatnyilag ne tehessen szert jelentőségre. Ilyen pillanatban az egész reakciós tömeg mögéje sorakozik és erősíti: akkor mindenki, aki addig reakciós volt, demokratának adja ki magát. Így erősítette az egész feudális-bürokrata tömeg 1848-ban, márciustól szeptemberig a liberálisokat, hogy a forradalmi tömegeket féken tartsa, s amikor ez sikerült, természetesen a liberálisokat is egy rúgással elkergesse. Így uralkodott 1848-ban, májustól Bonaparte decemberi megválasztásáig

* *Idegen írással közbeszúrva*: iparilag – *Szerk.*

** *Idegen írással közbeszúrva*: ezért – *Szerk.*

Franciaországban a „National" tiszta republikánus pártja[415], valamennyi párt közül a leggyöngébb, csupán a mögötte szervezkedő összreakció jóvoltából. Így volt ez minden forradalomban: a legszelídebb, egyáltalában még kormányképes párt szintén bekerül a hatalomba, éppen, mert a legyőzöttek csak ebben látják megmentésük utolsó lehetőségét. Mármost nem várható, hogy a válság pillanatában már mögöttünk álljon a választóknak, tehát a nemzetnek a többsége. Az egész polgári osztály, továbbá a feudális birtokos osztály maradványa, valamint a kispolgárság és a falusi lakosság nagy része akkor a magát szólamokban szélsőségesen forradalminak színlelő, szélső polgári párt köré tömörül, és nagyon lehetségesnek tartom, hogy e párt az ideiglenes kormányban képviselve lesz, sőt pillanatnyilag annak többségét alkotja majd. Hogy akkor, mint kisebbségnek, hogyan *nem* szabad cselekednünk, azt az 1848-as párizsi februári kormány szociáldemokrata kisebbsége mutatta meg. Egyébként ez utóbbi egyelőre még akadémikus kérdés.

Németországban persze másmilyen is lehet a dolgok lefolyása, mégpedig katonai okokból. Külső lökés a dolgok mostani állása szerint aligha jöhet máshonnan, mint Oroszországtól. Ha ez nem jön, ha a lökés Németországból indul ki, akkor a forradalom csak a hadseregből indulhat ki. A fegyvertelen nép a mai hadsereggel szemben katonailag merőben elenyésző nagyság. Ebben az esetben – ha a mi 20–25 éves tartalékunk, amely nem szavaz, de gyakorlatozik, akcióba lépne, a tiszta demokrácia átugorható lenne. Ez a kérdés azonban jelenleg szintén akadémikus még, noha nekem, aki úgyszólván a párt nagyvezérkarának képviselője vagyok, kötelességem fontolóra venni. Mindenesetre egyetlen ellenfelünk a válság napján és másnapján – *a tiszta demokrácia köré csoportosuló összreakció*, és ezt, azt hiszem, nem szabad szem elől tévesztenünk.

Ha javaslatokat tesztek a Reichstagban, akkor van itt egy, amelyről nem lenne szabad megfeledkezni. Az állami uradalmakat többnyire bérbe adják nagybérlőknek, igen kis részben eladják parasztoknak, de ezeknek a parcellái olyan kicsinyek, hogy az új parasztok rá vannak utalva arra, hogy napszámosmunkát végezzenek a nagygazdaságokban. Azt kellene kívánni, hogy *nagy, osztatlan uradalmakat mezőgazdasági munkások szövetkezeteinek adjanak bérbe közös gazdálkodásra.* A birodalomnak nincsenek uradalmai, s így bizonyára akad majd ürügy arra, hogy ilyesféle javaslatot félretoljanak. De azt hiszem, be kell hajítani ezt a tűzcsóvát a mezőgazdasági napszámosok közé, ami a sok államszocialista vita közepette meg is történhet. Ezzel, és csakis ezzel lehet megfogni a mezőgazdasági munkásokat: ez a legjobb módszer rámutatni nekik arra, hogy később az ő hivatásuk a mostani nagyságos urak

nagybirtokain közösségi számlára gazdálkodni. És ezzel Bismarck barátunknak, aki pozitív javaslatokat kíván tőletek, egy időre elege lesz.

Legszívélyesebb üdvözlet.

Barátod
F. E.

[18]84 dec. 12.

134

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba[416]

(Részlet)

[London, 1884 december közepe]

. . . Németországban túlságosan sok katona és altiszt tartozik a párthoz, semhogy a siker legkisebb esélyével lehessen lázadást prédikálni. Tudják, hogy a DEMORALIZÁCIÓNAK (burzsoá szempontból) magában a hadsereg soraiban kell elharapódznia; a modern katonai feltételek (gyorstüzelő fegyverek stb.) megkövetelik, hogy a forradalom a hadseregben kezdődjék. Legalábbis nálunk így fog kezdődni. A kormány tudja a legjobban, hogy a besorozottak között a szocialisták száma évről évre növekszik. Általános választójogunk csak 25 éves korban kezdődik; ha a 21–25 évesekből álló nagy tartalék nem szerepel is a szavazáskor, de bent van a hadseregben . . .

Eredeti nyelve: francia

135

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1884 dec. 29.

Kedves Ede,

Kautskytól tudom, hogy nemcsak nővéredet, hanem még édesapádat is elvesztetted. Biztosíthatlak, hogy szívből együttérzek veled. Ezek a számkivetés súlyos oldalai, amelyekkel én is megismerkedtem. A hazát mint olyant könnyen nélkülözi az ember, de –

Most az itteni eseményekről. Szombaton a Szociáldemokrata Föderáció[363] szerencsésen darabokra hullott. Valamivel hamarabb pukkadt szét a hólyag, mint vártam, de be kellett következnie.

Hyndman, aki politikai kalandor és parlamenti karrierért törtet, már rég hatalmába kerítette az egész dolgot. Amikor Bax egy évvel ezelőtt hozzákezdett a „To-Day"-hez, nem volt kéznél elég irodalmi erő e kis lap fenntartásához, hetilapról nem is szólva, de Hyndmannek csak egy hetilap segíthetett, tehát megalakult a „Justice" – két lelkes férfiú, Morris és Carpenter pénzén, Hyndman szerkesztésében; segítségére volt néhány fiatal irodalmár, akik valamiféle új fizetőképes mozgalomra lestek (Fitzgerald és Champion), valamint a Henry George-zsal együtt folytatott agitáció miatt Etonból elűzött Joynes tanár*, aki ilyenformán kényszerszocialista lett. Ezeket megfizették, közvetlenül vagy közvetve – Hyndman gazdag, de takarékos –, a többinek ingyen kellett közreműködnie. A föderáció minden irata Hyndmanhez, Fitzgeraldhoz és Championhoz került, s ők csak a nekik megfelelőt terjesztették a bizottság elé, saját szakállukra leveleztek a föderáció nevében, egyszóval Hyndman úgy kezelte a bizottságot, mint Bismarck a Reichstagot. A hangos panaszok hozzám is eljutottak. Én azt feleltem: hagyjátok csak rá, kicsiny lélek ő, nem jut messzire, *nem tud várni.*** És hamarabb törte ki a nyakát, semmint gondoltam.

* *V. ö. 78. old. – Szerk.*

** *V. ö. 176. old. – Szerk.*

Morris, aki két héttel ezelőtt Skóciában volt, ott Hyndmannek olyan intrikáira jött rá, hogy azt mondta, ezzel az emberrel nem tud többé együtt dolgozni. Gyanút már régóta érzett. Egy összejövetel Edinburghben A. Scheujal törésre vitte a dolgot. Hyndman Scheut anarchistának és dinamitosnak rágalmazta – Scheu bizonyítékokat tett Morris elé nemcsak ennek az ellenkezőjére, hanem arra is, hogy Hyndman ezt tudja. Azután Hyndman klikkezése Glasgow-ban, ahol a szekció Fitzgerald titkártól a föderáció pecsétjével ellátott leveleket kapott, amelyek nem hogy a bizottság megbízásából, hanem a bizottság határozataival ellentétben íródtak. Továbbá Hyndman többeknek azt állította, hogy egy némiképp rejtélyes, a bizottságnak szóló párizsi levél Lafargue asszony és Tussy által fabrikált hamisítvány avégett, hogy neki kelepcét állítsanak. De magát a levelet elsikkasztotta a bizottság elől. Végül bebizonyosodott, hogy a bizottsági tagok sorozatos egymás ellen uszításán kívül egy vidéki szekciót fabrikált, amely egyáltalában nem is létezett.

Egyszóval, múlt kedden* törésre került a sor. Hyndmant mindenfelől megtámadták, Scheu maga volt ott, dokumentumokkal kezében, Tussynál ott volt nővérének levele az állítólagos hamisítvány ügyében. Vihar. Elnapolás szombatig. Az ülés előtt Morris és Aveling nálam voltak, még adhattam nekik egynémely tanácsot. Nagy vita szombaton. Egy tényt sem tudott tagadni sem Hyndman, sem az összedobolt kísérete. Rosszallási határozatot fogadtak el Hyndman ellen. Erre a többség kilépett a föderációból. Ennek okai: 1. hogy Hyndman egy kongresszuson a bogus- (fantáziabeli) szekciója révén többséget fabrikálhatna, ők viszont nem tudnák bebizonyítani ezeknek a szekcióknak a nemlétét, legalábbis nem idejében, 2. de és főként, *mert az egész föderáció úgyis csak szédelgés.*

Kilépett Aveling, Bax és Morris, ők az irodalmárok közül az egyedüli őszinték, ámde három annyira nem gyakorlati ember – két poéta és egy filozófus –, amilyeneket lámpással sem lehet találni. Továbbá az ismertebb munkások közül a jobbak. A londoni szekciókba akarnak menni, remélik, hogy elnyerik a többséget, és aztán hagyják Hyndmant a nem létező vidéki szekcióval ügyködni. Sajtószervük egy kis havi füzetecske lesz**. Végre szerényen, az erőkhöz mérten akarnak működni, és nem úgy tenni, mintha az angol proletariátusnak azonnal sorakoznia kellene, ha néhány irodalmár megtér a szocializmushoz és riadót fúj. (Egész létszámuk London-

* December 23. – *Szerk.*

** „The Commonweal"[417]. – *Szerk.*

ban Morris bevallása szerint nem érte el a 400 főt, vidéken a 100-at.) A „Justice" példányszáma kb. 3500.

Hyndman megtartja a „Justice"-t és a „To-Day"-t, a spekuláló irodalmáraival, Fitzgeralddal, Championnal, Burrowsszal, Shaw-val egyetemben, és valószínűleg Sketchleyvel is, aki mint öreg chartista úgy látszik nyugdíjjogosultnak tartja magát. Azonkívül a régi demokrata vagy szocialista szekták maradványaival. Hogy ki kapja a föderáció többi maradványát, majd meglátjuk. De mivel Hyndman a nem kifizetődő lapjaira több pénzt már nem kap, sem Morristól, sem Carpentertől, így vagy magának kell fizetnie, vagy pedig magát, sajtóorgánumait és frakciójának maradványát el kell adnia a keresztény szocialistáknak, vagy pedig – Lord Randolph Churchillnek és a tory-demokráciának. Sietnie kell, ha az őszi új választásokon jelöltetni akarja magát.

Megvan az elégtételem, hogy ezen az egész szélhámosságon kezdettől fogva átláttam, mindezeket az embereket helyesen ítéltem meg, és megjövendöltem a véget, akárcsak azt, hogy ez a szélhámosság végeredményben többet fog ártani, mint használni.

Barátod
F. E.

136

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe[418]

(Részlet)

[London, 1884 december 29.]

... Véleményem szerint, ha a frakció nem akar egyszerűen elutasítóan viselkedni, akkor ehhez a burzsoáziának nyújtandó államsegélyhez, amely *esetleg* (ezt persze előbb be kell bizonyítani) közvetve hasznára válhat a munkásoknak, *csak akkor adhatja beleegyezését, ha ugyanilyen államsegélyt biztosítanak a munkásoknak.** „Ha adtok nekünk évi 4–5 milliót *munkásszövetkezetek* számára (nem előlegbe, hanem ajándékba, mint a hajótulajdonosoknak), akkor lehet velünk beszélni. Ha adtok nekünk biztosítékokat, hogy *Poroszországban* az *állami uradalmakat* nem nagybérlőknek vagy olyan parasztoknak adják bérbe, akik napszámosmunka nélkül nem tudnak megélni, hanem *munkásszövetkezeteknek*, hogy a *közmunkákat* nem tőkések, hanem *munkásszövetkezetek* kapják, jó, akkor mi is engedünk. Ha nem, nem."

Ha a frakció ilyen javaslatokat tesz, amihez természetesen meg kell találni a helyes formát, akkor senki sem vetheti a szociáldemokrata képviselők szemére, hogy a jövő miatt elhanyagolják a munkások jelenbeli szükségleteit.

---

* *V. ö. 262–263. old. – Szerk.*

137

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

London, [18]84 dec. 30.

Kedves Bebel,

Máris válaszolok leveledre.[419]

Úgy látszik, Singer barátunk kijelentéseimből csak azt fogta fel, ami összhangban volt az ő nézeteivel –, ez könnyen megtanulható az üzleti életben, ahol néha előnnyel jár, de a politikában, éppúgy, mint a tudományban, mégiscsak meg kell tanulni a dolgok objektív felfogását.

Először is azt mondtam Singernek, hogy az esetet még korántsem mérlegeltem kellően (csak előző este hívta fel rá a figyelmemet a „Sozialdemokrat")[420], s az, amit neki mondok, *korántsem* fogható fel *végleges véleményemnek*.

Azután pedig azt mondtam: *bizonyos körülmények és feltételek között* persze *megengedhető* lehet, hogy megszavazzák, azaz, ha a kormány *kötelezi magát*, hogy ugyanazt az államsegélyt, amelyet most a burzsoáknak engedélyezni akar, a munkásoknak is engedélyezi. Tehát nevezetesen állami uradalmak bérbeadása munkásszövetkezeteknek stb. Mármost mivel tudom, hogy a kormány ezt nem teszi meg, ez más szavakkal annyit jelent: azoknak az embereknek, akik *szeretnék* megszavazni, utat mutatni arra, hogyan szavazzanak ellene tisztességgel és anélkül, hogy erőszakot tennének magukon.

Azt is mondtam Singernek, s ez úgy látszik új volt számára, hogy a parlamenti életben hellyel-közzel előfordulhat olyan eset, hogy valami *ellen* kell szavazni, noha titokban azt kívánják, hogy mégis keresztülmenjen.

Mármost tegnap írtam más ügyekben Liebknechtnek, s felhasználtam az alkalmat arra, hogy a most hosszasabb megfontolás után jobban kiérlelődött nézetemet kifejtsem neki erről.* Ez sok dologban egybevág – alkalomadtán olvastasd fel magadnak ezt a passzust – szinte szó szerint azzal, amit te írsz, noha leveled csak ma reggel érkezett. Amiben én eltérek, az röviden a következő:

---

* *V. ö. 260. old. – Szerk.*

1. Ti mindenekelőtt gazdasági párt vagytok. Ti, vagy némelyek közületek annak idején roppantul nagyra voltatok a párt gazdaságtani fölényével, de amikor az első gazdasági kérdés gyakorlatilag elétek állt, akkor – a védővámoknál[421] – meghasonlás volt köztetek. Ha ez minden gazdasági kérdésnél meg fog ismétlődni, mire jó akkor egyáltalában az egész frakció?

2. Elvileg a szubvenció ellen kellene szavazni. Ezt Liebknechtnek elég világosan megmondtam. De ha mármost a többség mellette akar szavazni? Akkor egyetlen dolgot lehet tenni, *rábírni* őket, hogy szavazatukat olyan feltételekhez kössék, amelyek ezt annyira menthetővé teszik, hogy legalább ne blamáljuk magunkat Európa előtt, ami máskülönben elkerülhetetlen. De ezek a feltételek olyanfajták, és csakis olyanfajták lehetnek, hogy a kormány nem fogadhatja el őket, tehát a frakció többsége, ha szavazatát ezekhez a feltételekhez köti, nem szavazhat mellette.

Arra, hogy munkásgarasok ezen odaajándékozását a burzsoáziának feltétel nélkül megszavazzuk, magától értetődően sohasem gondolhattam. De éppoly kevéssé lehetett ebből az alkalomból felvetni a kabinetkérdést – ami a frakció szétrobbanását jelentené.

Minden olyan kérdésnél, ahol tekintettel akar az ember lenni a választók kispolgári előítéleteire, nézetem szerint a legjobb mód azt mondani: elvileg ellene vagyunk, de mivel ti pozitív javaslatokat kívántok tőlünk, és azt állítjátok, hogy ezek a dolgok a munkásoknak is hasznára válnak – amit mi vitatunk, mivel szinte mikroszkopikus előnyről van szó –, nos jó: biztosítsatok a munkásoknak és a burzsoáziának egyenlő feltételeket. Minden millióért, amelyet közvetlenül vagy közvetve a burzsoáziának ajándékoztok a munkások zsebéből, ajándékozzatok egymilliót a munkásoknak; éppúgy az állami hitelnél. Tehát valahogy így (csak példaképpen és anélkül, hogy a formával törődnék, amelyet ennek Németországban sajátlagosan öltenie kellene, – ahhoz túl kevéssé ismerem a fennálló résztörvényeket).

1. Segélyek és előlegek engedélyezése munkásszövetkezeteknek, nem azért, és nem annyira avégett, hogy újabb üzleteket alapítsanak (ami csak a Lassalle-féle javaslat volna, a maga összes hiányosságaival), hanem főként,

a) hogy állami uradalmakat (vagy más földbirtokokat is) bérbe vegyenek és azokon szövetkezetileg gazdálkodjanak,

b) hogy gyárakat stb., amelyeknek tulajdonosai válság idején vagy pedig csőd miatt az üzemet beszüntetik, vagy amelyek máskülönben eladásra kerülnek, saját vagy állami számlára megvásároljanak és szövetkezetileg üzemeltessenek, és így előkészítsék az egész termelés fokozatos átmenetét szövetkezeti termelésre.

2. A szövetkezetek előnyben részesítése a tőkésekkel és a tőkés társulásokkal szemben azonos feltételek között minden közmunka kiadásakor, tehát egyáltalán elvben lehetőleg minden közmunka szövetkezeteknek való kiadása.

3. Eltakarítása minden törvényes akadálynak és nehézségnek, amely a szabad szövetkezeteknek még útjában áll, tehát mindenekelőtt a munkásosztály visszahelyezése az általános jog — bármily nyomorúságos is ez — védelme alá a szocialista-törvény[41] eltörlése révén, hiszen ez minden szakegyletet és szövetkezetet tönkretesz.

4. Teljes szabadság a szakegyleteknek (trade-unionoknak) és *jogi személyek* gyanánt való elismerésük, az ezzel járó összes jogokkal.

Ha ezt kívánjátok, csak azt kívánjátok, hogy legyenek ugyanúgy tekintettel a munkásokra, mint a burzsoákra; s ha a burzsoáknak való ajándékozások fellendítik az ipart, a munkásoknak való ajándékozások ezt még sokkal inkább megteszik. Abszolúte nem tudom felfogni, hogy ilyen ellenszolgáltatás *nélkül* egy szociáldemokrata frakció hogyan szavazhatna meg effélét. Ha ilyen követeléseket dobtok a nép közé, akkor a választók is hamarosan fel fognak hagyni annak unszolásával, hogy a burzsoák megajándékozása formájában nyújtsanak államsegélyt az iparnak. Mindezek olyan dolgok, amelyeket máról holnapra be lehet vezetni és egy év alatt működésbe lehet hozni, s amelyeknek csak a burzsoázia és a kormány állnak útjában. S mégis ezek mai szempontból nagy rendszabályok, amelyek a munkásokra okvetlenül egész más hatást gyakorolnának, mint a gőzhajózsubvenciók, védővámok stb. És a franciák lényegében ugyanezt követelik.

De még valami van itt, ami csak most derült ki: nagyon is lehetséges, hogy a szavazáskor a szociáldemokraták lesznek a mérleg nyelve. És a végtelen blamázs az egész világ előtt, ha a dolog, a burzsoázia megajándékozása, a *ti szavazataitok révén* jönne létre! és ellenszolgáltatás nélkül! Igazán nem tudom, hogy mit mondjak akkor a franciáknak meg az itteniek-nek. És micsoda diadal az anarchisták körében, akik így ujjonganának: most láthatjátok, színtiszta nyárspolgár mind!

A többi dologra majd máskor térek rá. Fontos nekem, hogy ebben az ügyben téged egyetlen pillanatig se hagyjalak kétségben nézetem felől. Remélem, hogy az üzleti viszonyaidban beállt változás mindenekelőtt az egészségednek javára válik. És szívből kívánok minden jót neked és családodnak az új évre.

Barátod
F. E.

Hogy a pénz nem lesz elég, az napnál is világosabb. Azt is mondtam Singernek, hogy aki erre szavaz, annak következetesen gyarmatokra is szavaznia kell. Ami itt a pénzkérdést illeti, lásd Liebknechthez ír. levelemet.

138

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1884 december 30.

Igen Tisztelt Uram,

Sajnálatomra legutóbbi, november 18-i levelére eddig nem tudtam válaszolni. Kérem szíves elnézését; el vagyok halmozva munkával és különböző teendőkkel.

A „Paraszthábo rú"-m[249] kis munka, amely csakis Németország számára érdekes. Azonkívül ebből egészen átdolgozott új kiadást kell készítenem, amihez február vagy március előtt nem tudok hozzákezdeni, – a könyv július táján fog megjelenni (tudom, mit lehet várni a mi pártnyomdánktól). Végül tárgyának semmi köze sincs a „Család stb." tárgyához.[422]

Úgy gondolom tehát, hogy jobb lesz ez utóbbit külön kiadni, s ami a publikáció módját illeti, mindent az Ön döntésére bízok.

Mihelyt a „Paraszthábo rú" megjelenik, bátorkodom majd egy példányt küldeni Önnek; akkor megítélheti, vajon érdemes-e lefordítani, amiben én kételkedem.

Kiváló tisztelettel maradok

híve

F. Engels

Eredeti nyelve: olasz

139

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1884 dec. 31.

Kedves Sorge,

Remélem, már jobban vagy, akárcsak én, noha még nem vagyok egészen a régi, de már közel hozzá.

A „Tőke" II. könyve[2] (kb. 600 nyomtatott oldal) januárban kerül sajtó alá. Kb. 10 napon belül kész a szerkesztés, s akkor már csak a tisztázat átnézését kell elvégezni. Éppen elég munkába került – 2 egész és 6 töredékes szövegváltozat állt rendelkezésre!

A III. könyv akkor kerül sorra, amikor már elintéztem néhány sürgős közbenső munkát, két szövegváltozat és egy füzetnyi egyenlet van meg belőle[166], szintén 6–700 oldal terjedelmű lesz.

Végül a IV. könyv, „Értéktöbblet-elméletek", a legrégebbi, 1859–61-es kéziratból.[199] Ez még egészen homályban van, csak akkor lehet kézbe venni, ha minden más elkészült. Mintegy 1000 sűrűn írott kvartoldal.

A „Parasztháború"-t teljesen átdolgozom. Sarkpontja lesz az egész német történelemnek.[249] Ez is munkával jár. De az előtanulmányok úgyszólván készen vannak.

A „Tőke" angol fordítása[58] lassacskán halad, több mint a fele van készen. Tussy férje, Aveling is segít, de nem csinálja olyan alaposan, mint Sam Moore, aki a fődolgokat fordítja.

Schorlemmernél ezen a nyáron Darmstadtban házkutatást tartottak, a „Sozialdemokrat" terjesztésével gyanúsítva őt.[375] Nagy botrány a filiszterek körében, nekünk kb. 500 szavazatot jövedelmezett.

Az itteni Szociáldemokrata Föderációt[363] szombaton felrobbantották. A kalandor Hyndmant, aki az egész dolgot a kezébe kaparintotta, leleplezték, hogy egymásra uszította a tagokat, elsikkasztotta a Tanácsnak szóló leveleket és fiktív szekciókat alapított vidéken, hogy ily módon saját kreatúráit bevitesse a konferenciákra és a kongresszusokra. Bizalmatlanságot szavaztak neki, de a többség kilépett, főleg azért, mert az egész szervezet úgyis csak *szédelgés*. Ez igaz, még 400 fizető tagjuk sincs, olvasóközönségük pedig érzel-

mes burzsoákból áll. Most új szervezetet akarnak alapítani (Morris, Bax, Aveling stb.), és Hyndmannek meg embereinek (Fitzgerald, Champion, Burrows stb.) átengedik a „Justice"-t és a „To-Day"-t, maguk pedig, végre felismervén gyenge erőiket, csak egy kis havi folyóirattal[417] kezdenek. Mivel a pénzt folyósító tőkések szintén kiléptek (ezek vették észre leginkább, hogy Hyndman mennyire kizsákmányolja őket), így tehát Hyndman kénytelen lesz a nem kifizetődő lapjait maga fizetni, vagy pedig az egész pártot, amennyiben hű lesz hozzá (ami egy héten belül megmutatkozik) eladni a legtöbbet kínálónak. És mert a következő választáskor a parlamentbe törekszik, sietnie kell.

A német képviselők között akad mindenféle kispolgári előítélet, így pl. a többség „az ipar érdekében" meg akarja szavazni a gőzhajószubvenciót.[418] Ez aztán éppen elég levelezésembe kerül. Szerencsére ott van Bebel, aki mindig helyesen megragadja a döntő pontot, s így remélem, a dolog blamázs nélkül folyik le. Amióta a „hivatalos" levelezést Liebknecht helyett Bebellel folytatom, nemcsak simán megy minden, de van is valami eredménye, és a nézetem csorbítatlanul kerül az emberek elé. Bebel egészen pompás fickó, remélem, nem teszi tönkre ingatag egészségét.

De most már boldog új évet és jobb egészséget – üdvözlet Adolphnak*.

Barátod
F. E.

Köszönet a „Volkszeitung"-ért[21] a bölcs férfiúval és az állam eltörlése miatti aggályaival. Ha minden ilyen kételyre válaszolni akarnék, egyszerűen félretehetném a többi munkát. Apropó. A „Volkszeitung" már nem küldi nekem a hetilapot. Ha tehát valami érdekes van benne, lekötelezne alkalmi elküldésével.

* Ifj. Adolph Sorge. – *Szerk.*

1885

140

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]85 január 1.

Kedves Laurám,

Sebtében néhány sort. Moore és Jollymeier elmentek Tussyhoz és így felhasználtam az alkalmat, hogy lerázzak egy csomó üzleti levelet – pár percem még van 5.30-ig.

A „Justice"-t befizettem számotokra december 31-ig, de minthogy nem volt kellő nyugtám, nem sokat tehettem – azonkívül minden levelemre, bárkihez intéztem a lapnál, válaszul cikket kértek tőlem, úgyhogy valóban már nem is írhattam nekik még üzletileg sem. Edward azonban azt mondja, hogy ő a „Modern Press" kiadónak fizet és így ma elküldtem a pénzt nevetekben és a magam nevében a „*Justice*" és a „*To-Day*" 6 hónapi előfizetésére, s remélem, meg fogjátok kapni a lapokat. Amit a régebbi számokból meg tudunk szerezni, szintén megkapjátok, de nem sok van bennük, ami figyelmetekre érdemes, a közeledés a posszibilistákhoz egészen új keletű és egyáltalán nem jutott kifejezésre, kivéve az utolsó számot, melyben egy levél volt Adolphe Smithtől.[423] De most majd bizonyára kibontakozik ez a dolog.

Tegnap este voltunk Pumpsnál, kitűnően érzi magát, de kissé túlhajszolt – a bébi jól van.

Sajnálom, hogy a válságot a Szociáldemokrata Föderációban* nem lehetett kissé tovább késleltetni; Hyndman mélyebbre süllyedt volna a sárba, s a személyes elem jobban háttérbe szorult volna. De hát elkerülhetetlen volt. Annak, hogy a többség nem használta ki a győzelmét, hanem *leköszönt* és új szervezetet alakít[424], fő oka, mint Morris mondta nekem, az volt, hogy a régi szervezet *nem sokat ért*. A londoni szekciók összesen körülbelül 300 ta-

* *V. ö. 266–267. old. – Szerk.*

got számlálnak és ezeknek a nagy részét remélik megszerezni, ami pedig a vidéket illeti, az mind csak mesebeszéd.

Nos, majd meglátjuk, mit fognak csinálni. Valamit fel lehet hozni a javukra: politikai szervezkedéshez három kevésbé gyakorlatias ember, mint amilyen Aveling, Bax és Morris, nem található egész Angliában. De nem alakoskodók.

Nim és a magam részéről még egyszer boldog új évet mindkettőtöknek és a szegény kicsikéknek Argenteuilben*, ha találkoztok velük.

Barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* Jenny Longuet árváinak. – *Szerk.*

141

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, 1885 jan. 1.

Tisztelt Schlüter Úr,

Megkaptam 10-i becses sorait, valamint Kelley-Wischnewetzky asszony kéziratát is[425], amelynek vételét neki igazoltam, és amelynek átnézését remélhetőleg jövő héten el tudom végezni.

„A munkásosztály helyzete" még nem szabadult ki egészen Wigand kezéből.[44] Freytag ügyvéd kb. 10 évvel ezelőtti közlése szerint a régi szerződés, amely előirányzott egy második kiadást, akkor még nem évült el. Azóta többször ismét megkérdeztettem Freytagot, hogy a szász jog szerint mi a helyzetem Wiganddal kapcsolatban, de sohasem kaptam választ. Ám ameddig efelől nem vagyok tisztában, nem tudom, milyen lépéseket tehetek. Ezt Dietzcel is közöltem, de semmi további értesítést nem kaptam tőle; ő beszélt arról, hogy új kiadást készít, biztosat azonban nem tudtam meg.

Ámde új kiadás nem lehetséges anélkül, hogy különböző jegyzeteket ne csináljak, ehhez pedig mindenfélének utána kell néznem és részleges tanulmányokat végeznem, amire pillanatnyilag nem vállalkozhatom, minthogy teendőm több a soknál. Ez év közepe táján gondolhatnék rá. Azt hiszem tehát, legjobb lenne a dolgot addig nem bolygatni.

Most azonban Ede említette nekem, hogy az „Anti-Dühring"-emet újból ki kellene adni.[233] Érett megfontolás után rászántam magamat arra, hogy ezt *változatlanul* nyomatom ki. Tartozom ezzel ellenfelemnek, s csak új előszót fogok hozzá írni és néhány fejezethez függeléket, ezek a könyv végén összegyűjtve helyezhetők el.[426] Meg az új előszó. Erre is találok időt. Ha tehát foglalkoztatni akarja a nyomdát, azt javasolnám Önnek, hogy ezzel kezdje. Ráadásul ez olyasmi, ami nem különösen sürgős, tehát tetszésük szerinti idő alatt nyomtatható.

Úgy gondolom, hogy januárban készen leszek Marx „Tőké"-je II. könyvével[2] és akkor rögtön hozzálátok a „Parasztháború" átdolgozásához[249]. Ez jó 6 heti időmet veszi majd igénybe. De el kell intéznem, hogy hozzájussak a „Tőke" III. könyvéhez. Ezzel egyelőre csak napközben foglalko-

zom, úgyhogy az estéim részben felszabadulnak, és akkor nekiláthatok a „Munkásosztály helyzeté"-hez – tudniillik ha a különböző fordítások átnézése, korrektúra stb. időt hagy rá.

Szíveskedjék tehát az ügyet ott megfontolni, és aztán velem tudatni, hogy *mit határozott*. Akkor *szívesen megteszek mindent, ami tőlem telik*, hogy Önt támogassam.

Szívélyes üdvözlettel, boldog új évet az egész kolóniának.

Híve

F. Engels

142

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

London, [18]85 jan. 13.

Kedves Kautsky,

Remélem, hogy e soraim még Bécsben találnak.

Csak néhány nappal ezelőtt kaptam meg a „Neue Zeit" 1. füzetét. Nem tudsz nekem még kb. 2–3 példányt szerezni? Rud. Meyernek megígértem a Rodbertus-bírálatomat[391] és nemigen küldhetek el neki egy példányt anélkül, hogy ugyanakkor Lafargue asszonynak és Tussynak ne szolgálnék vele, ez a szegény konzervatív szociálkonfúziós pedig parázson ül.

Szeretnék ugyancsak az ő számukra a „Filozófia nyomorúságá"-ból[127] is példányokat kérni. Már hirdették, hogy „megjelent".

Úgy látszik, hogy Gross barom, de tisztességes. Az életrajz ellen egy szót sem szólhatok, ha az elméleti konfúzióján el akarod verni a port, akkor ezért a munkáért nem irigyellek.[427]

Frankelnak szívélyes üdvözletemet küldöm. Hogy ő mit csinál tulajdonképpen, majd úgyis elmondod.

Az ő és társaságának újévi lapja nagy örömet szerzett nekem.

Tehát a többit majd amikor idejössz!

Barátod
F. E.

A □ szerkesztést[428] két hétig sem bírtad volna ki. Jobb, ha idejössz, és nem szerzel magadnak még egy külön ellenséget a frakcióból.

143

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, 1885 jan. 13.

Tisztelt Schlüter Úr,

Kezdjen csak hozzá az „Anti-Dühring"-hez, mihelyt Önnek alkalmas, amit ez a jóember nekem válaszol, nem olvastam, és nem is akaródzik elolvasnom.[429] Válaszolni nem tud, pökhendi szólamokat pedig eregessen, amennyit csak akar.

A „Rheinische Zeitung. Revue" után évek óta hiába kutatok, csak a *3.* és az *5–6.* füzet van meg nekem; az 1., 2., 4. hiányzik.[430] Újranyomásra alkalmas cikkek alig vannak bennük, az 1–4. füzet tartalmazza Marxtól a francia forradalom történetét 1848-tól 50-ig (ezt összefoglalja a „Brumaire tizennyolcadikája"[95]), tőlem pedig a rajnai és a badeni-pfalzi 49-es májusi napok elbeszélését. Aztán benne van a „Parasztháború" (5. és 6.) és kisebb kritikai cikkek, valamint a napi események szemléje. A munkához való jogról valószínűleg csak az 1. füzetben található egészen röviden valami; a szólamokba Marx csak kevéssé bocsátkozott bele.[431]

Hogy Ön a „Munkásosztály *helyzete* stb." új kiadása ügyében saját nevében tudakozódik Wigandnál,[44] rendben van, de nem sokkal visz előbbre minket. Azt kell tudnom, mi az én törvényes helyzetem ővele szemben, és újból meg fogom kérdeztetni Freytagtól. Nota bene, arra számítok, hogy mire a dolog odáig jut, Ön tisztázza az ügyet Dietzcel, hiszen tulajdonképpen neki van régebbi joga a kiadásra, vagy legalábbis igényt tarthatna rá.

Üdvözlet Edének.

Híve
F. Engels

144

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, 1885 jan. 17.

Tisztelt Schlüter Úr,

Utólag megjegyzem még Önnek az „Anti-Dühring"-gel kapcsolatban: 1. a régi előszó után következik a 2. kiadás előszava, de ezt most még nemigen tudom megcsinálni; kezdje hát, mint rendesen, magával a szöveggel és az előszót meg a címlapot hagyja a végére. 2. Ami kiegészítés jön, az függelékként jön.[432]

Bonnból közlik velem, hogy a „Család stb. eredete"[202] a könyvkereskedelemben nem kapható, a könyvkereskedők azt mondják, hogy Svájcból a kiadó azt közölte velük, hogy a könyvet *betiltották*, engem pedig különféle barátaim kérdésekkel ostromolnak, hogy a könyv hol kapható. Minthogy tudomásom szerint *nyilvánosan* nem tiltották be, *titkos* betiltás viszont értelmetlenség, az a feltevés pedig, hogy Zürichből híresztelték a betiltást, még nagyobb értelmetlenség, így a dolog rejtélyes számomra. Netán Schabelitz lipcsei bizományosait rávette a kormány, hogy effélét terjesszenek és ezzel az eladást megnehezítsék anélkül, hogy a kormány nyilvános betiltással nevetségessé tegye magát? Kérem, szíveskedjék ott utánanézni a dolognak és az eredményt velem közölni, én is igyekezni fogok megtudni, hogy másutt is alkalmazzák-e ugyanezt a taktikát.

Mi van Edével? Semmit, de semmit nem hallok róla.

Híve

F. Engels

145

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]85 jan. 19.

Kedves Bebel,

Legutóbbi (dec. 30. vagy 31-i) ajánlott levelemet a gőzhajójavaslat ügyében* remélhetőleg megkaptad. Ma egy tudakozódással kell terhelnelek. Franz Mehring úr immár másodízben írja nekem, hogy bocsássak rendelkezésére anyagot egy Marx-életrajzhoz stb., és a többi között arcátlanul azt kívánja, hogy *pótolhatatlan* írásainkat, amelyeket ott nem tud megszerezni, „kölcsön" elküldjem neki Berlinbe![433] Nem fogok neki válaszolni, hanem Hirsch útján értesítem. De hogy ehhez a helyes hangot eltaláljam, szeretnék valami biztosabbat megtudni Mehring múltjáról és jelenéről és a párttal szembeni állásfoglalásáról. Én csak általánosságban tudom, hogy 1878 előtt a „Volksstaat"-ban és a „Vorwärts"-ben[434] mint a párttól elszakadottnak és mint hüllőnek[435] meglehetősen ellátták a baját; abból a néhány írásából pedig, amelyek a kezembe kerültek, azt láttam, hogy a mozgalommal való közelebbi ismeretségét, amennyire ez terjed, irodalmilag felhasználja, hogy a filiszternek „valóságot és költészetet"[436] tetszés szerinti mennyiségben szállítson erről, és magát tekintélynek adja ki ezekben a dolgokban. Ha speciális aljasságokat követett el, amelyekkel különösen kitűnik az egyéb irodalmár csürhe közül, akkor ezt nagyon hasznos lenne tudnom.[437]

Aztán még egyet. Nagyon sürgetnek a „Munkásosztály helyzete" újrakiadása végett. Itt abszolúte semmit sem tehetek, amíg nem ismerem jogi helyzetemet Wiganddal, a régi kiadóval kapcsolatban.[44] Liebknechtnél számtalanszor kérdezősködtem emiatt, s ő, mint mindig, magára vállalta, hogy szerez felvilágosítást Freytagtól, de ilyet soha nem kaptam; s aki aztán csodálkozott, hogy semmi sincsen elintézve, az persze Liebknecht volt. Minthogy tehát dőreség lenne őt tovább olyan ügyekkel zaklatni, amelyeket el kell intézni, ismét téged kell terhelnelek, és megkérlek, hogy a mellékelt

* *V. ö. 261–263. old. – Szerk.*

kérdésekre Freytagtól vagy egy másik *szász* ügyvédtől választ szerezzél. Amint ezt a feleletet megkapom, tudok és fogok is eljárni.

Visszatérve Németország ipari helyzetére, készséggel elismerem, hogy 1866 és különösen 1871 óta roppant haladás ment végbe. De a más országokkal való összehasonlítás mégis érvényes.* A tömegcikkeket Anglia, a *finomabb* luxus- és divatcikkeket Franciaország foglalta le, s ebben mégsem történt olyan roppant sok változás. Persze vasban, Amerikán kívül, Németország már csak Anglia mögött marad el; de még korántsem érte el az angol tömegtermelést és csak akkor konkurrálhat vele, ha *veszteséggel* adják el. Gyapotban Németország csak mellékes cikkeket készít a világpiac számára. A roppant tömegű fonal és szövet (shirting és más tömegcikkek) az indiai és a kínai piac részére még mindig angol monopólium, s aki itt konkurrál, az nem Németország, hanem Amerika. Gyapjúárukban is még Anglia az ura a világpiacnak, dettó lenben (Írország). A háztartási fémáruk stb. központja még mindig Birmingham, csakúgy mint a késáruké Sheffield, s a legfenyegetőbb konkurrencia megint az amerikai, nem a német. A gépi berendezések központja (mozdonyokat kivéve) Anglia és Amerika.

Ami a divatcikkeket illeti, Franciaország sokat vesztett. Itt is jelentősen fejlődött az ízlés, és Németországban feltétlenül szintén. De mindkét ország, és nevezetesen Németország, főként csak másod-, harmad- és negyedrangú cikkeket szállít, és még mindig sokszorosan függ a párizsi ízléstől. Amellett világos, hogy a szinte kizárólag felkapaszkodottakból álló vevőknél a másod- és harmadrangú cikkek nagy szerepet játszanak, s ezeknek a tökfilkóknak elsőrangú áruként adhatók el.

Az viszont biztos, hogy a német kivitel zöme számtalan, egyenként véve többé-kevésbé jelentéktelen cikkből tevődik össze, melyeknek készítése ráadásul, amennyiben ízlés szerepet játszik, nagyrészt párizsi minták ellopásán alapul. Pl. a berlini nőikabát-konfekció, ahogyan ezt a „Kölnische Zeitung" beszámolói nyíltan bevallják. Emellett nagyrészt külföldi anyagot dolgoznak fel.

Azt hiszem, a világpiac innen jobban megítélhető, mint onnan; de amellett a speciálisan német kereskedelmi jelentéseket is rendszeresen figyelemmel kísértem, és így mindkét oldalt látom. Bár lenne egyszer időm arra, hogy a németországi védővámokat ebből a szempontból bemutassam. Ez a vám a legnagyobb ostobaság. A német ipar olyan szabadkereskedelem uralma alatt lett nagy és exportképes, amely egyetlen ipari országban sem volt akkora, kivéve Angliát – és most, amikor exportképessé válik, kényszeríte-

* *V. ö. 252–253. old. – Szerk.*

nek rá védővámokat! Hogy az *exportőrök* védővámokat kívánnak, ez jellemző Németországra: meg kell kapnunk őket, hogy külföldön veszteséggel eladhassunk és az évet mégis nyereséggel zárjuk! Amit a külföldnek ajándékozunk, azt a belföld fizesse meg nekünk: éppúgy, ahogyan az értéktöbbletet a külföldnek ajándékozzuk és a munkabérből való levonással szerzünk magunknak profitot!

NB. A derék Mehring a szerzője a „*Demokratische Blätter*"[438] „vezércikkeinek", érzületének bizonylataként elküldi nekem őket!

Barátod
F. E.

146

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba[439]

(Részlet)

[London, 1885 kb. január 25.]

... Ön tudja, milyen erőfeszítéseket tett az orosz kormány évek óta, hogy Angliától és Franciaországtól – de főképp Angliától – kicsikarja a hős nihilisták kiadatását. Ha ezt a két országot megnyernék egy ilyenfajta ügynek, akkor Európa többi részének is követnie kellene a példát. Sőt még abban is reménykedhetnének, hogy Amerikát bevonják e mozgalomba.

Nos, a január 15-i „Pall Mall Gazette"-ben megjelent egy cikk Novikova asszonytól, a cárizmus esküdt hívétől, aki újólag felhívta Angliát, hogy ne adjon tovább menedéket a Hartmannoknak, Sztyepnyakoknak és mindazoknak, akik „Oroszországban a gyilkolást szervezik". Az angolokat, állítja a cikk, most ugyanilyen robbanóanyag-merényletek sújtják; a menedéket, amelyet ők az orosz dinamitosoknak nyújtanak, Amerika az ír dinamitosoknak nyújtja. Az, amit Anglia Amerikától kíván, pontosan az, amit Oroszország kíván Angliától.[440]

Ez már elég világos. De van még cifrább is. Január 24-én reggel az összes újságok közölték a Pétervár és Berlin között diplomáciai úton létrejött megállapodást a politikai emigránsok kiadatására[441], amelyet ki akarnak terjeszteni Németországra, majd pedig egész Európára.

És ugyanezen a január 24-én délután Londont három robbanás ejti rémületbe: támadás érte a törvényhozó hatalmat az Alsóházban, a bírói hatalmat a Westminster Hallban és a végrehajtó hatalmat a Tower-ben. Ezúttal már nem arról van szó, hogy vizeldéket robbantsanak fel, vagy a földalatti vasút utasait ijesztgessék.[289] Összpontosított támadás ez az állam három nagy hatalma ellen, amelyeket jelképeznek a székhelyükül szolgáló épületek.

Vajon néhány egzaltált féni[442] tette ez? Nem inkább a cárizmus nagy fogása, amelyre szüksége van, hogy Angliát rákényszerítse a maga forradalomellenes szövetségéhez való csatlakozásra? Ha a dinamit orosz eredetű,

ha orosz ügynökök alkalmazták, akkor, kérdem, robbanhatott volna-e ennél alkalmasabb időpontban ahhoz, hogy a megrémült és bűnbánó John Bullt[292] III. Sándor lába elé vesse?. . .

Eredeti nyelve: francia

147

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]85 febr. 4.

Kedves Asszonyom,

Remélem, megkapta a levelet, melyet újév táján írtam Önnek.

Most feladom Önnek, *ajánlva*, a nekem beküldött kéziratot[425], és sajnálom, hogy sürgős munkám miatt nem tudtam hamarabb visszajuttatni. Gondosan átnéztem, s beírtam ceruzával néhány javítást és javaslatot, hogy megmutassam, hogyan szeretném a fordítást. Lehet, hogy hellyel-közzel javaslataimat, a mondat többi részével egybevetve, angol nyelvi szempontból nem találja helyesnek; ezekben az esetekben a helyesbítést Önre bízom.

Ami a szakkifejezéseket illeti, ha lenne szíves nekem időről időre beküldeni ezeknek a listáját, az előfordulási oldalak megjelölésével, örömmel megadnám Önnek angol megfelelőjüket.

A német előszót (valamint az angol ajánlást) az Ön helyében egészen kihagynám.[443] Nem tartalmaznak semmit, ami *most* érdekes volna. Az előszó első része Németország és más országok szellemi fejlődésének egy olyan szakaszára vonatkozik, amely ma már csaknem feledésbe ment, a második rész pedig napjainkban fölösleges.

Egyéb írásaim fordítását illetően bizonyára megérti, hogy most nem vállalhatok határozott kötelezettséget. Vannak itt néhányan, akik szeretnének egyet-mást lefordítani, és én feltételesen beleegyezésemet adtam, vagyis arra az esetre, ha találnak kiadót és valóban nekilátnak a munkának.

Az angol előszót[444] akkor írom majd meg, amikor a dolgok egy kissé előbbre jutottak.

Addig is maradok

készséges híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

148

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

London, 1885 febr. 4.

Kedves Liebknecht,

Hát mégis ideküldted nekem ezt az irodalmárt, remélhetőleg ez az utolsó ebből a fajtából. Nyilván magad is látod, hogy ezek az arcátlan fickók mennyire kihasználnak téged. Ez az ember teljesen gyógyíthatatlan, akárcsak barátja, Quarck – vacak [Quark] mindkettő –, s ha felétek húznak és ti elfogadjátok őket, akkor én egy kissé elhúzódom. Hát sohasem lehet téged meggyőzni arról, hogy ez a félművelt irodalmár csürhe csak meghamisíthatja és leronthatja a pártot? Viereckről is azt gondoltad, hogy soha nem jut be a Reichstagba! A kispolgári elem a pártban egyre inkább felülkerekedik. Marx nevét lehetőleg agyon akarják hallgatni. Ha ez így folytatódik, szakadás következik be a pártban, ebben biztos lehetsz. Te mindent arra hárítasz, hogy a nyárspolgár urakat megbántották. De akadnak pillanatok, amikor ez szükséges, s ha nem történik meg, túlságosan elbizakodottak lesznek. Hát ott tartunk, hogy a német vagy az igazi szocializmusról szóló fejezet[445] 40 esztendő után ismét alkalmazható?

Egyébként jól vagyok, de pokolian sok a dolgom és nem tudok hosszú leveleket írni.

Barátod

F. E.

149

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1885 febr. 10.

Kedves Asszonyom,

Mellékelten visszaküldöm Putnam úr levelét – persze fényes siker lenne, ha elérhetnénk, hogy ez a cég vállalja a kiadást –, de félek, hogy P. úr fenntartja ellenvetéseit, melyek jogosultságát egy kiadó szempontjából teljes mértékben elismerem. Talán az a tény, hogy munkám[44] új német kiadása jelenleg előkészületben van, egy kissé ösztönözni fogja. Németországi barátaim azt mondják, hogy a könyv éppen most fontos nekik, mert olyan állapotot ír le, amely jelenleg Németországban szinte pontosan megismétlődik; s minthogy a gyáripar fejlődése, a gőzerő és a gépi berendezés alkalmazása, valamint társadalmi kihatásuk – proletariátus kialakulása – Amerikában jelenleg a lehető legnagyobb mértékben megfelel az 1844-es angol helyzetnek (jóllehet az Önök előretörő népe biztos abban, hogy a következő 15–20 évben egészben véve túlszárnyalja az óvilágot), az 1844. évi ipari Angliának az 1885. évi ipari Amerikával való összehasonlítása szintén érdekes lehet.

Természetesen az angol fordítás új előszavában[444] utalni fogok, olyan részletesen, ahogy a rendelkezésre álló hely lehetővé teszi, a brit munkásosztály körülményeiben időközben történt változásokra; egy többé-kevésbé kiváltságos kisebbség megjavult helyzetére, a nagy többségnek bizonyára nem enyhült nyomorára, főképpen pedig arra a fenyegető rosszabbodásra, amelynek szükségszerűen be kell következnie, miután Anglia ipari monopóliuma megdől az európai kontinens és főleg Amerika részéről a világpiacon tapasztalható növekvő konkurrencia folytán.

Őszinte híve
F. Engels

Mrs. F. K.-Wischnewetzky

Eredeti nyelve: angol

150

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1885 február 11.

Tisztelt Uram,

Örömmel elküldöm Önnek a 2. kötet korrektúraíveit, mihelyt közli velem, hogy „sous bande"* (nyomtatványként) vagy zárt borítékban levélként adjam-e fel Önnek.[446] Arról van szó, hogy ha egy is elvész, lehetetlen pótolni, amíg a munka nincs teljesen kész. Mire válasza megérkezik, remélem, lesz két vagy három ívem az Ön részére.

Nagyon köszönöm a múltkoriban tett ajánlatát, hogy rendelkezésemre bocsátja a Williams úrtól kapott leveleket. Jelenleg a kéziratok minden időmet és figyelmemet igénybe veszik, de bizonyára eljön a perc, amikor élni fogok szíves ajánlatával.

Vannak újabb hírei közös barátunkról az őt nemrégiben ért baleset óta?[447]

Szíveskedjék leveleit a jövőben az alábbi címre küldeni.

Őszinte híve
F. Rosher

Mrs. Rosher
6, Richmond Villas, Messina Avenue
West Hampstead, N.W. London

Eredeti nyelve: angol

* – „keresztkötés alatt" – *Szerk.*

151

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

London, 1885 febr. 12.

Kedves Lavrov,

Sietek válaszolni kérdéseire.[448] A „Neue Rheinische Zeitung. Revue", kiadta K. Marx, Hamburg és London 1850, adata teljesen pontos. Az I–VI. füzetek jelentek meg. A kiadó a hamburgi Schuberth volt. Éppen Ön kért tőlem néhány hónappal ezelőtt felvilágosítást Marxnak ebben a folyóiratban megjelent, a februári forradalommal és a rákövetkező eseményekkel foglalkozó cikkeiről.[178] Nekem csak 3 füzetem van meg, és hasztalan igyekeztem teljes példánysorozatot megszerezni. – A többi, Gross által megadott tény szintén pontos, amennyire emlékszem (az én példányom Tussynál van, nem tudom összehasonlítani). Természetesen semmi közöm sincs ahhoz az ostoba kritikához, amelyet Marx elméletei fölött gyakorolt Gross. Őt nekem bécsi szocialisták ajánlották, néhány életrajzi jellegű kérdést intézett hozzám, s én közöltem vele a tényeket.

A „*Nyomorúság*" német fordításában csak néhány magyarázó jegyzet származik tőlem,[127] viszont benne van Marxnak egy 1865-ben írt cikke is „Proudhonról"[170] és az 1847-es beszéde a szabadkereskedelemről[357].

A „Tőke" 2. kötete sajtó alatt van, tegnap korrigáltam a 4. ívet. A kézirat többi része két héten belül útnak indul innen. A 3. kötet lesz a legfontosabb; rögtön hozzáfogok, mihelyt elkészültem a 2. kötettel. – Az angol kiadás[58] késlekedik, mivel a két fordítónak túl sok más dolga van, semhogy buzgón nekifeküdhetnének. Nyárra – remélem – kész lesz.

Már mondták nekem, hogy Önnek fáj a szeme; nem lenne jobb, ha munkáit rövid időre abbahagyná, nehogy látását túlságosan megerőltesse? Úgy vélem, hogy a mi életkorunkban mindig tanácsos a betegségi tünetekkel már kezdetben szembeszállni. Remélhetőleg hamarosan jobb híreket küldhet nekem.

A „Tőke" 2. kötetének előszavában visszatérek Rodbertusra, hogy bebizonyítsam: Marx elleni kifogásai a klasszikus politikai gazdaságtanban való egészen hallatlan tudatlanságon alapulnak.[313]

Kész híve
F. Engels
(Федор Федорыч)

Eredeti nyelve: francia

152

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba[449]

[London,] 1885 febr. 14.

Kedves Kautsky,

Tegnapelőtt elfelejtettelek emlékeztetni arra, hogy téged és feleségedet vasárnap (holnap, f. hó 15-én) ebédre várunk, mint rendesen, azaz, ha nincs jobb dolgotok; s ezennel egyszer és mindenkorra felkérlek benneteket, hogy vasárnaponként fogadjátok el vendéglátásomat.

Barátod

F. Engels

153

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, 1885 febr. 22.

Tisztelt Schlüter Úr,

Örömmel várom az „Anti-Dühring"[233] korrektúraíveit.

Wiganddal a dolog a következő[44]: azt, hogy a „*Munkásoszt. helyzete*" egy példánya sem kapható többé, már 1875-ben vagy 76-ban megállapították Lipcsében, és nálam van az eredeti elszámolás azzal a megjegyzéssel: „az utolsó példányok". De nem árthat, ha ezt más oldalról még egyszer megállapítják. Most végre kaptam egy jogi szakvéleményt, amely szerint az ügy korántsem olyan egyszerű, mint első pillantásra látszik. Most, minthogy tudom, hogy állok, elindítom a további intézkedéseket és közlöm Önnel, mihelyt határozott választ kapok Wigandtól.

Schabelitzot 1848 előttről ismerem, amikor itt tartózkodott Londonban és tagja volt a kommunista egyletnek[186]. Ha találkozik vele, kérem, adja át neki legszívélyesebb üdvözletemet. Az Ön felvilágosításai az állítólagos „betiltás" dolgában kapóra jöttek nekem, s nagyon jellemzők a német könyvkereskedelemre.[450] Tenni persze nem lehet itt semmit, ameddig nem akad olyan bizományos, akinek kurázsija van. De a burzsoá közönség zöme nem vásárolja a mi dolgainkat, s így a kurázsi nem nagyon kifizetődő. Ameddig a betiltott könyvek csak radikálisak vagy liberálisak voltak, sőt ameddig 48 előtt a kommunizmus még olyan dolog volt, amellyel a burzsoák kacérkodtak, addig ez másképp állt.

A „Tőke" II. könyve kéziratának utolsó része holnap megy el, s holnapután hozzálátok a III. könyvhöz. Ameddig ez még a lelkiismeretemet nyomja, semmi másra nem tudok komolyan gondolni.

Szíveskedjék megmondani Edének, hogy írok neki, amint egy szabad pillanatom lesz.

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

154

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1885 március 8.

Kedves Laurám,

Valamiképp úgy alakult, hogy ma este van néhány szabad percem, és így hozzáfogtam, hogy írjak neked, remélve, hogy senki sem fog betoppanni. Az esti látogatások ugyanis az utóbbi időben elég gyakoriak lettek, gyakoribbak, mint kívánatos néha, amikor dolgom van. És a „Tőke" lediktált részeit át kell néznem, amíg a dolog még frissen az eszemben van és az eredeti is kéznél van, hogy a hibákat ki tudjam javítani. Azonfelül még vannak átnézendő fordítások (múlt héten a „Család, állam"[202] dán fordításának egy része – igen jó) és kibetűzendő orosz pamfletok (Vera Zaszulics küldött nekem egyet Plehanov tollából[451]; polemizál Lavrov és Tyihomirov ellen, s Zaszulics kéri, írjam meg neki a véleményemet, meg aztán ezek az orosz civakodások nem érdektelenek), valamint effélék, úgyhogy a folyó apróságokon kívül hónapok óta nem volt időm könyvet olvasni.

A „Tőke" III. könyve egyre nagyszerűbb, minél mélyebben behatolok, pedig az 525 oldalból csak a 230. oldalon tartok (mintegy 70 oldalt egészen átugrottam, mert ezeket egy későbbi kézirat többé-kevésbé feleslegessé tette). Szinte felfoghatatlan, hogy valaki, akinek ilyen óriási felfedezések, ilyen átfogó és teljes tudományos forradalom volt a fejében, hogyan tudta 20 éven át magában tartani őket. A kézirat ugyanis, amelyen dolgozom, vagy az *első kötet* előtt, vagy vele egyidőben íródott; s a lényegi része már az 1860–1862. évi régi kéziratban benne van.[199] A dolog úgy áll, hogy Marxot először feltartotta a II. könyv bonyolultsága (ezt írta utoljára és ez volt az egyetlen, amellyel 1870 után is foglalkozott), mivel a 3 könyvet természetesen szabályos sorrendben akarta megjelentetni; azután pedig a földjáradék-elmélethez gyűjtött orosz és amerikai anyagot[59] be kellett volna dolgoznia a régi kéziratba, ami annak terjedelmét valószínűleg majdnem a duplájára növelte volna.

Itt a két szocialista szervezet[452] eddig egymás mellett döcög összeütközés nélkül, de a külügyek valószínűleg összeveszítik majd őket. Talán láttad a

„Sozialdemokrat" 9. számában Varenholz levelét, melyet Hyndman sugalmazott. Ez a meglehetősen pimasz szóáradat választ kívánt, amelyet össze is kotyvasztottunk és, ha lehetséges, a jövő szombati „Sozialdemokrat"-ban megjelenik. Ezúttal persze Avelingnek nyíltan kellett beszélnie, és olyan erélyesen, hogy Hyndman játszmájának egyszer és mindenkorra véget vessen.[453]

Kautsky, akit azt hiszem, láttál régebben, most itt van fiatal bécsi feleségével* – csinos kis teremtés. Egyelőre itt szándékoznak letelepedni – és Maitland Parkban laknak; épp a Crescent külső peremén.[454] Így mindig van némi kapcsolatunk a régi hellyel.

Pumps és Percy élete a szokásos kerékvágásban folyik. Vasárnaponként most itt nagy kártyázó társaság gyűlik össze; vannak, akik whistet játszanak, ha akadnak hozzá 4-en, a többiek „máriást" és „nap"-ot – ezeket a kártyajátékokat a nemes Percy vezette be. Cégének volt egy pöre, melyet elvesztett, de nem komoly az ügy, csak remélem, lehűti majd szegény Percynek az angol jogba vetett izzó hitét. A kicsik általában igen jól vannak; Lilly nagyon szeretetre méltó és vidám. Rendkívül jó hallása és szilárd emlékezőtehetsége van, ami a káromkodásokat illeti, s biztos lehetsz benne, hogy ilyenek felcsípésére épp elég alkalmat talál.

Szombaton Nim, Tussy és Pumps elmennek Highgate-be.[455] Én nem mehetek, mozgási képességem még mindig nagyon változékony, s épp most egy kis tünet figyelmeztetett, hogy maradjak nyugton. Mindenesetre folytatom a munkát a könyvön, amely maga alkotta emlékmű lesz neki, nagyobb, mint bármi, amit mások állíthatnának Szerecsennek. Szombaton már két éve lesz! S mégis igazán mondhatom, hogy amíg ezen a könyvön dolgozom, eleven kapcsolatban vagyok vele.

A II. könyv jól halad. 13 ív korrigálva van. Légy szíves, kérd meg Pault, *küldje el* nekem azonnal a címet, amelyre Danyielszonnak ír. Kaptam egy levelet tőle és el akarom küldeni neki a korrektúraíveket, de nem vagyok biztos a címében, amely egyébként meg is változhatott.[446]

Hogy áll a Montceau-Brenin-Thévenin-ügy?[456] S a „Cri du Peuple" [„A nép kiáltása"] hallatta utolsó kiáltását?

Üdvözlet Paulnak.

Szerető barátod
F. Engels

Nim üdvözletét küldi!

Eredeti nyelve: angol

* Louise Kautsky. – *Szerk.*

155

Engels Richard Stegemannhoz

Tübingenbe[457]

(Fogalmazvány)

[London, 18]85 márc. 26.

Igen Tisztelt Uram,

Aligha hiszem, hogy képes leszek kívánságának megfelelni. Marx egész, nemcsak irodalmi, hanem politikai tevékenységéből is persze meglehetősen világos képet alkothatna magának Marxról mint emberről; ez a tevékenység a világ előtt nyitva áll ugyan, de éppen a német világ előtt nem, mert az idevágó anyag nagyrészt külföldön jelent meg. Másfelől, ha én készítenék jellemzést, az szükségszerűen rövidre, tehát nemcsak hiányosra, hanem – többé-kevésbé – asszertórikussá és mellesleg „belletrisztikussá" sikeredne, vagyis rosszabb lenne a semmilyennél. Amellett mégsem tételezhetem fel Önről, hogy az én megítélésemnek puszta szóra hitelt ad, s így végül nem tudnám, hogy abból, amit megírtam, mi lesz, még ha nem kételkedem is abban, hogy Ön bona fide* jár el. Ha azonban Ön abból az előfeltételezésből indul ki, hogy Marx mindenben és mindenkor szöges ellentéte volt a német filiszternek, akkor nem tévedhet nagyot.

Hogy éppen most érkezett-e el az ideje egy Marx-kritikának, amikor a „Tőke" II. könyve néhány hónapon belül megjelenik, a III. könyve pedig munkában van, ezt Önnek kell eldöntenie. Abban mindenesetre igaza van, hogy a kritika és az ún. „tudomány" eddig csak „az ítélőképesség általános hiányáról" tett tanúságot, s ezzel senkinek nem okozott nagyobb derültséget, mint magának Marxnak. Még látom őt, amint nevet Schäffle úr jajveszékelésén – hogy immár tíz éve tanulmányozza a „Tőké"-t, és még mindig nem értette meg.[458]

* – jóhiszeműen – *Szerk.*

156

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, [18]85 április 2.

Kedves Öregem,

Nehogy azt hidd, megfeledkeztem rólad, kiváltottam részedre egy 5 £-es pénzesutalványt, s remélem, azonnal megkapod a pénzt. Én úgy-ahogy tűrhetően érzem magamat, bár még nem vagyok megint hadiszolgálatra alkalmas, és kételkedem benne, hogy valaha is újra lóra tudok szállni, de a békemunkát még jól bírom. A „Tőke" második kötete $^2/_3$ részben ki van nyomva és kb. 2 hónap múlva megjelenik, a harmadik köteten javában dolgozom. Ez a harmadik, amely a végső eredményeket tartalmazza, mégpedig egészen ragyogó dolgokat, végérvényesen forradalmasítani fogja az egész gazdaságtant és óriási feltűnést kelt majd.

Közben megint felpezsdül egy kissé az élet. Ferry bukása[459] a kezdet, aztán Gladstone kerül sorra, s mihelyt a szamár Vilmos* elpatkol, Bismarck következik. A legkedvezőbb helyzet számunkra az, ha a forradalom pillanatában mindenütt a burzsoázia legradikálisabb elemei vannak kormányon, Clemenceau Franciaországban, Dilke és Chamberlain itt, Richter pedig Németországban, hogy előbb önmagukat járassák le, s a forradalom ellenük folyjék, ne értük. Ez úgy látszik, mintha közeledne, feltéve ha Párizsban nem sietik el a dolgokat.

Mint ahogy a szocialista-törvény[41] alatt nem lehetett másképp, a mieink egy csomó igazi filisztert küldtek a Reichstagba, s ez kezd érződni, mert ők alkotják a frakció többségét.[460] Ki kell várni, meddig mennek el, az uszályunkban egy ideig eltűrhetjük őket, az élen azonban nem. Ők tudják, hogy a tömegek nem állnak mögöttük, de azt is tudják, hogy a tömegeknek jelenleg nagyon meg van kötve a kezük. Egy biztos. Ha ők kerekednek felül, akkor csak bizonyos pontig veszek részt a dologban, aztán pedig volt szerencsém, uraim. Sajnos, annyira el vagyok halmozva munkával, hogy nem tudok úgy odavágni, ahogyan szeretnék, de talán jó, ha az urak-

* I. Vilmos. – *Szerk.*

nak némi játékteret adunk. A gőzhajószubvenció históriája[418] az imént még baj nélkül zajlott le, az után, hogy egyesek csúnyán blamálták magukat. Most a zürichi „Sozialdemokrat"-nak akarnak nekimenni.[461] Ez már komolyabb lesz. Mert elég, ha eltűrjük, hogy az urak a Reichstagban blamálnak bennünket, de egész Európa színe előtt – ez mégsem megy. Ha Bebel egészséges volna, mindez nem sokat jelentene, de ő ideges, elcsigázott és emellett erősen kell dolgoznia a családjáért.

De mindez rendbe jön majd, ha az öreg Vilmos beadja a kulcsot. A trónörökös* gyönge, határozatlan fickó, teljesen arra teremtve, hogy lenyakazzák, felesége** becsvágyó, megvan a saját klikkje, egyszóval mindenféle változások következnek be, amelyek a régi vircsaftot összezilálják, a hivatalnokokat megzavarják és bizonytalanná teszik, a burzsoázia pedig rákényszerül, hogy végre megint leromboljon egy darabot a régi vacakból és azt a politikai szerepet játssza, ami kutya kötelessége. Csak megélénküljön a belpolitika, egyébre nincs szükségünk. De a tetves burzsoázia annyira lezüllött, hogy azt, amit osztályként saját érdekében önként kellene tennie, csak kényszerre teszi, kényszerítve a szükségszerűen rá háruló történelmi körülmények által. És nem kényszerül rá, hogy megmoccanjon, ameddig az öreg szamár él, s ezért remélem, hogy elpatkol, mégpedig természetes halállal, hogy utódja szabadon választhasson, melyik ostobaságot akarja először elkövetni. És ezzel a jámbor óhajjal zárom soraimat a közelgő postazárás miatt. Borkheim télen kicsit rosszabbul érezte magát, de most megint jobban van, azaz a szokott állapotában.

Testvéri üdvözlettel

öreg barátod
F. E.

* Frigyes Vilmos. – *Szerk.*
** Viktória. – *Szerk.*

157

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

London, [18]85 április 4.

Kedves Bebel,

Minthogy te éppen most otthon vagy, én – magamnak némi szabadságot engedélyezve – ki akarom használni a pillanatot, hogy életjelt adjak neked.

A frakciótöbbségbeli urak tehát mégis „hatalommá" akarnak szerveződni, a mai „Sozialdemokrat"-ban megjelent nyilatkozatukból ítélve.[461] A kísérlet mint olyan gyenge, alapjában véve egy önmaguknak kiállított szegénységi bizonyítvány: bosszankodunk a lap magatartása miatt, mert ellentmond a miénknek, felelősnek kell lennünk a miénkkel ellenkező véleményért, és mégsem tudjuk, hogy segítsünk a dolgon – sajnáljanak minket! De ez egyúttal első lépésük ahhoz, hogy a kispolgári elemet a pártban uralkodó, hivatalos elemmé szervezzék, a proletár elemet pedig csupán megtűrt helyzetbe szorítsák vissza. Hogy milyen messzire merészkednek ezen az úton, majd meglátjuk. Ha hatalmukba kerítik a „Sozialdemokrat"-ot, akkor számomra lehetetlenné válik, hogy a pártot külföldön ezután is annyira feltétlenül, tűzön-vízen keresztül védelmezzem, mint eddig. És mintha a vizsgáló bizottságuk bizonyos sóvárgást árulna el a lap birtokbavételére. Egyébként úgy látszik az a fő bosszúságuk, hogy végül mégis kényszerítették őket, hogy a gőzhajójavaslat[118] ellen szavazzanak, amely a lelkük mélyén kedves volt nekik.

Máskülönben a világ igen szépen halad. A 85-ös év kitűnően mutatkozik be. Franciaországban Ferry bukása, a tőzsdespekulánsok által irányított gyarmati politika összeomlása[159], küszöbön az új választások az új választási törvény szerint.[462] Emellett Párizsban az uralkodó burzsoázia rablási vágya és tehetetlensége és a rendőrség (amelynek mindent megengednek, minden gazságot, feltéve, hogy kordában tartja a tömegeket) gyalázatosságai a csúcspontig hajtották az izgatottságot, amely remélhetőleg nem fokozódik puccsokká. Ha a dolog lefolyása nyugodt lesz, akkor nem túl hosszú idő múlva a radikalizmusnak, azaz Clemenceaunak kell kormányra kerülnie. Ha nem lázadás következtében, hanem békésen jut hatalomra,

úgy, hogy kénytelen ígéreteit megtartani és radikális csodaszerét a gyakorlatban alkalmazni, akkor a párizsi munkások hamarosan kigyógyulnak a radikalizmusba vetett hitükből. Most jönnek az új választások is az új választási törvény szerint, s így mégis mozgás támad a mocsárban.

Angliában ugyancsak új választások új választási törvény[362] szerint és egy teljesen leszerepelt kormány[463], és Németországban a trónváltozás, amely mindennap bekövetkezhet, s amely egy olyan mélyen a hagyományokba süppedt országban, mint Porosz-Németország, mindig egy új mozgási periódus kezdete. Egyszóval, mindenütt pezsegni kezd az élet, mégpedig egy általános, gyógyíthatatlan és lassanként akut csődbe kiéleződő túltermelés gazdasági talaján.

Éppen megjött Kautsky, elhozta Ede egy hosszú levelét a frakcióval szembeni konfliktusáról. Azt mondtam Kautskynak, nézetem szerint Edének a lapban az is kötelessége, hogy a párt tömegét szóhoz hagyja jutni, s ennek megakadályozására a frakciónak nincsen joga. Ha erre az álláspontra helyezkedik, a frakció nem vethet a szemére semmit. Másodszor, ne hagyja magát a frakció által rászorítani a bizalmi kérdés felvetésére, hiszen ezek az emberek éppen meg akarnak szabadulni tőle, s ezzel teszi nekik a legnagyobb szívességet. Harmadszor pedig ne vállalja a felelősséget mások cikkeiért anélkül, hogy joga volna megnevezni őket. Te tudod, kire gondolok, s hogy ki írta a gőzhajó-históriában a legtöbb cikket, amelyek miatt a többség annyira dühöng, és amelyeket Ede úgy látszik magára vállalt.[464] Hiszen már régóta harcolnia kellett a kispolgári szekcióval, most a harc csak új alakot öltött, az ügy ugyanaz. És veled egyetértve gondolom, hogy az urak nem fogják a dolgot a végsőkig feszíteni, bármennyire ki akarják használni a pozíciót, melyet nekik a szocialista-törvény[41] nyújt, amikor választóik nem nyilatkozhatnak nyilvánosan és hitelesen ellenük és róluk.

Nézetem szerint az ügy simábban folyna le, ha a „Sozialdemokrat" nem viselné többé azt a *hivatalos* jelleget, amelyet ráaggatnak. Ez annak idején egész jó volt, de most már mit sem használhat. Hogy ezt kell-e csinálni, és hogyan, te jobban tudod nálam.

A „Tőke" II. könyvének 25 íve (38-ból) ki van nyomva. A III. könyv munkában van. Ez egészen kitűnő, ragyogó. A régi gazdaságtannak ez a forradalmasítása valóban hallatlan. Csak ezáltal kap elméletünk rendíthetetlen bázist, s ez tesz minket képessé arra, hogy minden irányban győztes frontot alkossunk. Amint ez megjelenik, a pártban levő nyárspolgáriasságot is olyan csapás éri megint, hogy megemlegeti. Mert ezzel a gazdasági fő kérdések megint a vita előterébe kerülnek.

Postazárás. Ha levelemet most nem küldöm el, hétfő előtt nem indul útnak és talán már nem talál téged otthon. Tehát szívélyes üdvözlet, vigyázz az egészségedre és kíméld magadat, nekünk nemcsak Bebelre van szükségünk, hanem egy egészséges és erős Bebelre is.

Barátod
F. E.

158

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba[465]

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1885 ápr. 11.

Igen Tisztelt Uram,

Ezzel a néhány sorral csupán tudatni akarom, hogy a fordítást rendben megkaptam és foglalkozom vele. Remélem, 10–15 nap múlva észrevételeimmel és javaslataimmal együtt visszajuttathatom Önnek. Amennyit eddig olvasni tudtam, abból úgy látom, igen jó a fordítás.

Hálás köszönettel maradok

kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: olasz

159

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

[London,] 1885 április 16.

Kedves Kautsky,

Lenchennek enyhe bronchitise van, és a doktor ágyba parancsolta – szokásos vasárnapi ebédünknek ezért sajnos el kell maradnia.

Remélhetőleg feleséged végre megszabadult a fejfájásaitól.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod

F. Engels

160

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]85 április 16[–17].

Kedves Laurám,

Legutóbbi levelem óta eszembe jutott, hogy lehetne valamit tenni Lavrov orosz barátai ügyében, ha hajlandók némi pénzt kockáztatni előzetes költségekre. 1. Ha az illető Londonban halt meg, s halálának időpontja, helye stb. megközelítőleg ismeretes, ezeknek az adatoknak alapján valaki kikereshetné a hiteles halotti bizonyítványt. 2. Ennek birtokában könnyen meg lehetne tudni a hagyatéki bíróságnál, vajon volt-e hitelesített végrendelet, vagy vajon valaki, és kicsoda, kapott-e a hagyaték kezelésére való felhatalmazást és elsajátította-e az aranyat, melyet feltevésük szerint az illető hátrahagyott.

Mindenesetre ezt a két lépést kellene először megtenni, s akkor az érdeklődő feleknek módjában állna jobban megítélni, vajon érdemes-e további eljárást folytatni. Úgy vélem, Percyt meg lehetne bízni az ügy ezen előzetes részének intézésével, s én majd ügyelek arra, hogy kiadásai ne lépjék túl a szokásos mértéket. Ez persze attól függ majd, mennyi fáradozásra lesz szükség.

Hogy áll szegény öreg Lavrov a látásával? Szörnyű lehet neki, hogy el van tiltva könyvei olvasásától.

Itt van egy másik beteg: az öreg Harney tavaly július óta hányódott-vetődött Anglia és Skócia minden részében, s mindenütt üldözte az ízületi csúz meg a rossz időjárás – most végre felbukkant Londonban. Keresztülment mindenfajta félig-meddig kuruzsló kezelésen: török fürdőket, sósfürdőket, mágneses öveket stb. kapott, s persze mindez nem használt, most pedig megint egy reklámozott „specialista" kezére bízta magát, aki a húgysav-köszvény elméletet (amely önmagában véve teljesen helyes) szerintem rendkívül kuruzsló módon alkalmazza. Mindamellett reménykedem a javulásban, s szegény öreg fiúnak erre nagy szüksége van. Eléggé reszket kezelába, és természetesen nagyon legyengítette a kapott kezelés. Találkoztam vele ma délután (valahol Brecknock közelében lakik) és nem beszél egyéb-

ről, mint a szenvedéseiről, bár itt-ott felvillan a régi száraz humora. A kezelés persze szörnyű sok pénzébe került és úgy látszik, retteg attól, hogy vissza kell térnie Amerikába. Mindebből láthatod, hogy nyolchónapi folytonos kín és a gyógyulás fokozatosan apadó reménye mennyire letörte az öreg cimborát. Remélem, hogy a tavaszi időjárás, amelynek egyszer mindenképpen be kell köszöntenie, legalább némi enyhülést hoz majd neki.

Ma csupa beteg van műsoron. Tussy talán értesített, hogy Edward mintegy 10 nappal ezelőtt rosszul lett és hogy Donkin szerint ez vesekő – jelenleg Ventnorban van Edward és a pihenés, reméljük csillapítja az irritációt. Persze jó néhány ember szaladgál ilyesmivel a veséjében, de bizonyára nem kellemes.

A következő páciens nem ilyen súlyos, de Nimről van szó, aki erősen megfázott, s minthogy nem lehetett őt távoltartani a konyhától, a meghűlés bronchitisszá fajult; eddig enyhe lefolyású. Mindenesetre rábírtam, hogy ma orvoshoz menjen, az orvos azt mondta, hogy a leghamarább úgy lesz túl rajta, ha nyomban ágyba fekszik, így elértük, hogy fűtött szobában van, ahol 64 fok Fahrenheit a hőmérséklet, s reméljük, talán hétfőn már fel tud kelni.

Így most a beteglistám végére értem, az utóbbi időben ez volt a leghosszabb; módfölött kellemes levéltéma és még kellemesebb annak, aki olvassa!

Paulnak Kautsky részére írt cikke németül jön a „Neue Zeit"-ban és angolul a „Commonweal" következő számában.[466] Nem tudom, kapod-e rendszeresen ezt a lapot. Az üzleti ügyek intézése szokás szerint szörnyen fogyatékos, minden Edward vállán nyugszik és minthogy ő nem tud minden apróságot ellenőrizni, senki sem tudja, vajon a lapot valóban elküldték-e külföldre mindazoknak, akiknek meg kellene kapniok. Az egész Szocialista Liga[424] most szörnyű izgalomban van az afgán riadalom miatt [467] – nemcsak háborút jósolnak, hanem Anglia vereségét, lázongó Indiát, és végezetül forradalmat otthon, győztes szocializmust – hurrá! Szegény Bax ebben a stílusban készült írni, de Tussy azt mondta neki, jobban tenné, ha velem beszélne erről, s én tőlem telhetően lehűtöttem egy kissé. Valahányszor egy angol alaposan megszabadul a hurráhazafiságtól, úgy látszik valóságos gyűlölet fogja el saját nemzetisége iránt. Ez nem is rossz tulajdonság, csak nem éppen helyénvaló az orosz cár elleni háború esetében. A Szocialista Liga egyelőre még nem fogja lángba borítani Angliát, de az orosz nihilisták Oroszországot talán – egy sikertelen háború segítségével.

Valószínűleg láttad a német képviselők ostoba nyilatkozatát a „Sozialdemokrat"-ban.[461] A kispolgári elem határozottan többségbe jutott a kép-

viselők között, amitől kezdettől fogva féltem. Ez a szocialista-törvénynek[41] köszönhető, amely kivételes lehetőségeket nyújt nekik jelöltségeik előtérbe tolására. De csakhamar rá fognak jönni tévedésükre, ha ez eddig már be nem következett. Inkább örülök, hogy ilyen hamar és ilyen után kimutatták a foguk fehérét. Az elkülönülés ettől az elemtől, melyet főleg Liebknecht barátunk pártfogolt és hízelgéseivel serkentett – természetesen szokás szerint a legjobb szándékokkal –, be fog következni, de én nem akarom kihívni, amíg a szocialista-törvény hatályban van, mert ez megakadályoz bennünket a küzdelem végigvitelében. Ez bizonyos előnyt ad ezeknek az embereknek, de egyelőre bele kell törődnünk ebbe. S nem hiszem, hogy ők válságig feszítik a dolgokat.

Most egy szót Paulnak.[168] Nem kétséges, hogy a *lex** a legere** szóból származik, s a *νόμος*** a *νεμω*°-ból, s így bizonyos összefüggés állapítható meg a mezőgazdasági és a politikai kifejezések között. És ez nem is lehet másként. Az első társadalmi rendelkezések, melyeket hatályba léptettek, szükségszerűen a termelésre és a megélhetés előteremtésének eszközeire vonatkoztak. Hogy ezt a nyelv fejlődése igazolja, annál mi sem természetesebb. De ha ennél tovább megyünk, s a legere és a *νέμω* származtatását teljes rendszerré dolgozzuk ki, ez csak irreális eredményekre vezethet – már csak azért is, mert nem tudjuk, hogy mindegyik származékszó mikor képződött, s még kevésbé, hogy mikor kapta azt a jelentést, mellyel reánk szállt. S ezenkívül, a régi etimológusok, mint Vico, rossz útmutatók, az ilex°° gyökere *il*, és semmi köze a lex-hez. Az etimológiát, akárcsak a fiziológiát és bármely más -ológiát, meg kell tanulni, kitalálni nem lehet. S erről eszembe jut a Rosher család. Emlékszel, hogy Charley olyan új vasúti kocsin törte a fejét, amely révén összeütközés esetén új módon zúzódhat össze az ember. Nos ebből nem lett semmi. De Charley öccsei (az egyik 20, a másik 18 éves) újabb kocsit találtak ki, szabadalmaztatták, s az öreg Rosher, úgy látszik, hajlandó beszállni ebbe a dologba! Micsoda zseniális család!

Ezzel befejezem. Szívélyes üdvözlet Paulnak. Remélem, „legközelebb jobb hírekkel" jelentkezem.

Szerető barátod

F. E.

---

* – *törvény – Szerk.*

** – gyűjteni – *Szerk.*

*** – nomosz (törvény, eredetileg legelő) – *Szerk.*

° – nemo (legeltetek) – *Szerk.*

°° – magyal – *Szerk.*

Április 17-én. A doktor itt volt. Nim jobban van és néhány nap múlva fölkelhet.

Eredeti nyelve: angol

161

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1885 április 23.

Kedves Uram,

Megkaptam múlt hó 9-i (21-i) szíves levelét és nagyon lekötelezett az abban foglalt igen érdekes felvilágosítással.[469] Valóban igen érdekes tény, hogy a törvény, mely szerint a bérek fordított arányban állnak a munkaidő hosszával, Oroszországban szintén beigazolódott. Éppígy a мир* rohamos felbomlása a modern ipar és pénzgazdálkodás haladása folytán, ami megmutatkozik a беспохозяйственные хозяева** számának növekedésében. Mindezek a tények rendkívül fontosak nekem, s nagyon lekötelez, ha időnként közli velem, amit az Önök nagy országának gazdasági helyzetéről és fejlődéséről tud. Sajnos jelenleg minden időmet felemészti a kéziratok kiadása, olyannyira, hogy nemcsak az ettől független munkát kell megszakítanom, hanem még a tanulmányaimat is, és ritkán találok időt a levelezéshez; így, mint látja, éppen most nem tudok élni szíves ajánlatával, hogy küldene nekem eredeti orosz műveket gazdaságtani témákról, hiszen valóban nem lenne időm felhasználni őket. De remélem, nem fogja rossz néven venni, ha később, mihelyt alkalom kínálkozik, bátor leszek emlékeztetni szíves ígéretére. Időközben ezek a felbecsülhetetlen kéziratok a legnagyobb tudományos *élvezet* forrását jelentik számomra, s kétségkívül ugyanezt fogják Önnek nyújtani a korrektúráivek.[446] Mintegy 3 héttel ezelőtt, március 27-én elküldtem Önnek az 5–9. sz. íveket, tegnap pedig a 10–14. sz. íveket. Hamarosan újra küldök továbbiakat, mindenkor *ajánlva*. Az egész 2. kötet körülbelül 37 ív lesz, s május végén megjelenik. Most dolgozom a 3. köteten, amely a befejező és megkoronázó rész, s még az 1. kötetet is elhomályosítja majd. Diktálom az eredetiből, ez teljesen olvashatatlan bárki élő embernek, engemet kivéve, s nem nyugszom, amíg az egész nincs áttéve

* – mir (faluközösség) – *Szerk.*

** – beszhozjajsztvennije hozjajeva (föld nélküli parasztgazdaságok) – *Szerk.*

olyan kéziratba, amelyet mindenesetre mások is el tudnak olvasni. Azután fordíthatok majd időt a végső szerkesztésre, amely az eredetinek a befejezetlen állapotát tekintve nem lesz könnyű feladat. De mindenképpen, még ha nem adatik is meg nekem, hogy ezt befejezzem, a kötet meg lesz mentve attól, hogy teljesen elvesszen, és szükség esetén közzétehető úgy, ahogy van. Ez a III. rész a legbámulatosabb dolog, amit valaha is olvastam, és ezerszeres kár, hogy a szerző nem érhette meg, hogy maga dolgozza ki és publikálja, s lássa a hatást, melyet munkája kelteni hivatott. Ilyen világos kifejtés után nem lehetséges többé semmilyen tárgyilagos ellenvetés. A legnehezebb kérdéseket úgy tisztázza és bogozza ki, mintha gyerekjáték volna, s az egész rendszer új és egyszerű aspektust kap. Attól tartok, hogy ez a III. rész két kötetet fog megtölteni. Ezenkívül van egy régi kézirat, amely az elmélet történetét tárgyalja[199], s szintén jókora munkát fog igényelni. Így, mint látja, nagyon el vagyok foglalva.

Őszinte híve
P. W. Rosher

Eredeti nyelve: angol

162

Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz

Genfbe[470]

London, 1885 április 23.

Kedves Polgártársnő,

Még adósa vagyok a válasszal február 14-i levelére. Íme a késedelem okai, amelyek persze nem a lustaságomban gyökereznek.

Véleményemet kérdezte Plehanov „Наши разногласия" című könyvéről.[451] Ahhoz, hogy ezt megadhassam, el kellett volna olvasnom; eléggé könnyen olvasok oroszul, ha egy hetet foglalkozom vele. De néha félesztendők telnek el anélkül, hogy erre módom volna; ilyenkor kijövök a gyakorlatból és kénytelen vagyok úgyszólván újra megtanulni a nyelvet. Így jártam a „Разногласия" esetében. – Marx kéziratai, amelyeket egy titkárnak* diktálok, egész napomat lefoglalják; este idecsődülnek a látogatók, akiket elvégre nem lehet kidobni; korrektúrákat kell átolvasnom, sok levelet elintéznem és végül még itt vannak az „*Eredet* stb."[202] fordításai (olasz, dán stb.), amelyeknek átnézésére kérnek, s amelyeknek átnézése olykor sem nem fölösleges, sem nem könnyű. Nos, mindezek a félbeszakítások megakadályoztak abban, hogy a „Разногласия" 60. oldalánál tovább jussak. – Ha három napom lenne a magam számára, a dolog el lenne intézve, és még fel is frissíteném orosz tudásomat.

Mindamellett úgy vélem, hogy az a kevés, amit e könyvből elolvastam, elég ahhoz, hogy többé-kevésbé megismerkedjem a szóban forgó nézeteltérésekkel**.

Először is ismétlem, büszke vagyok rá, hogy az orosz ifjúság közt van egy párt, amely nyíltan és köntörfalazás nélkül elfogadja Marx nagy gazdasági és történelmi elméleteit és határozottan szakított elődeinek minden anarchista és némileg szlavofil hagyományával.[472] S maga Marx ugyanilyen büszke lett volna erre, ha valamivel tovább él. Ez olyan haladás, amely nagy jelentőségű lesz Oroszország forradalmi fejlődése szempontjából.

---

* O. Eisengarten. – *Szerk.*

** *A fogalmazványban törölve*: az Önök frakciója és a narodovolecok[471] között – *Szerk.*

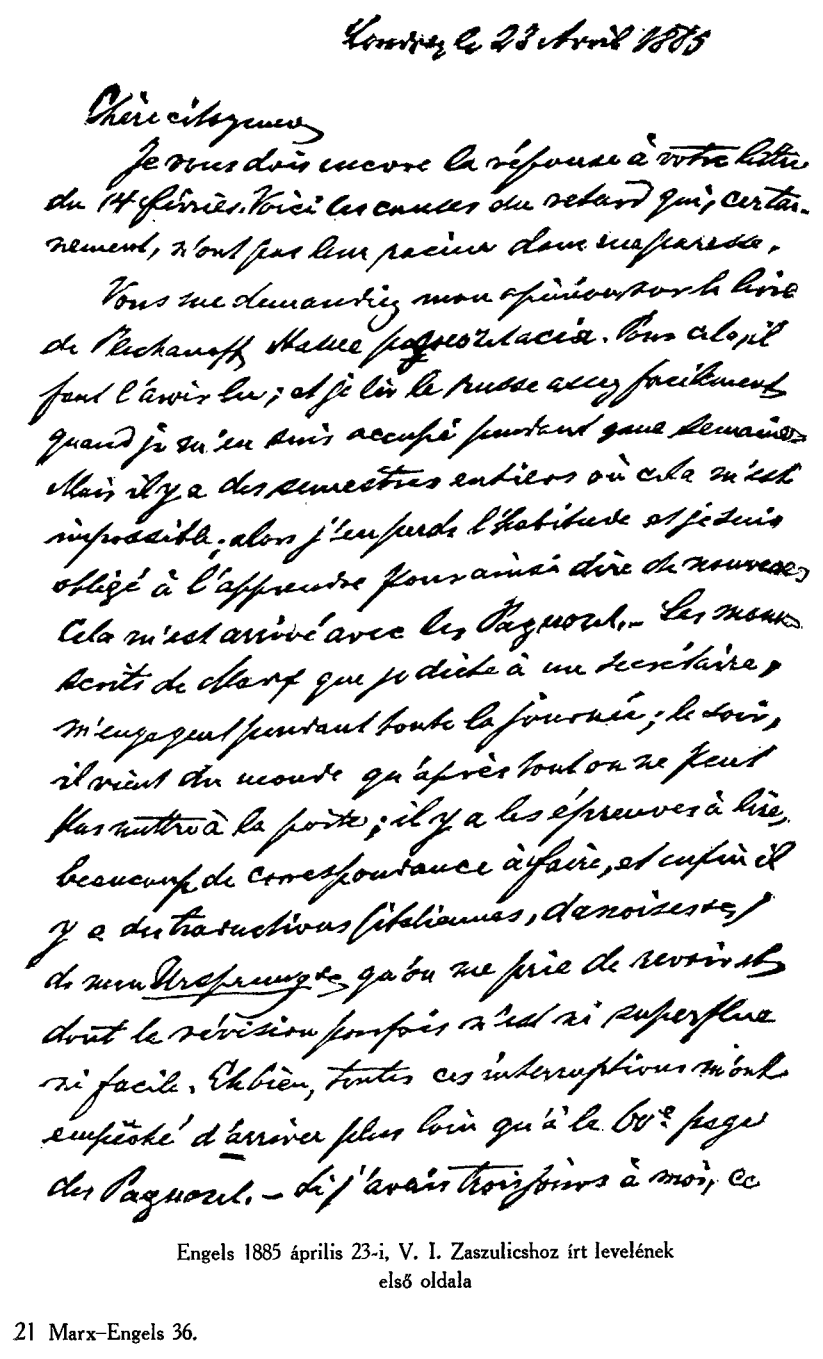

Engels 1885 április 23-i, V. I. Zaszulicshoz írt levelének
első oldala

Marx történelemelmélete szerintem alapfeltétele minden *rendszeres* és *következetes* forradalmi taktikának; hogy ezt a taktikát megtaláljuk, csak alkalmazni kell az elméletet az illető ország gazdasági és politikai viszonyaira.

De ehhez ismerni kell ezeket a viszonyokat; és ami engem illet, túlságosan keveset tudok Oroszország jelenlegi helyzetéről ahhoz, hogy illetékesnek tartsam magamat ama taktika részleteinek megítélésére, amelyre ott egy adott időpontban szükség van. Azonkívül az orosz forradalmi párt belső és bizalmas története, különösen az utóbbi éveké, csaknem teljesen ismeretlen előttem. A narodovolecok közt levő barátaim erről sohasem beszéltek nekem. Ez pedig elengedhetetlen eleme annak, hogy véleményt alkothassak.

Az, amit az oroszországi helyzetről tudok vagy tudni vélek, arra a feltételezésre késztet, hogy közeledik az ottani 1789. A forradalomnak bizonyos időpontban ki *kell* törnie, s bármelyik napon kitör*het*. Ilyen körülmények között az ország töltött aknához hasonlít, amelyhez csak a kanócot kell még hozzáérinteni. Főképp március 13-a óta.[473] Ez egyike azoknak a kivételes eseteknek, amikor lehetséges, hogy egy maroknyi ember forradalmat *csináljon*, vagyis egy kis lökéssel megdöntsön egy egész rendszert, amelynek egyensúlya enyhén szólva labilis (hogy Plehanov metaforáját* használjam), és egy magában véve jelentéktelen cselekedettel később megfékezhetetlen robbanóerőket szabadítson el. Ha a blanquizmusnak – annak a képzelődésnek, hogy egy egész társadalmat egy kis összeesküvés akciójával fel lehet forgatni – valaha is volt bizonyos létjogosultsága, akkor biztosan Pétervárott volt**. Ha a tűz egyszer elérte a puskaport, ha egyszer az erők felszabadultak és a nemzeti energiát helyzeti energiából mozgási energiává változtatták (Plehanovnak egy másik kedvenc képe, méghozzá igen jó) – azokat az embereket, akik a kanócot meggyújtották, el fogja sodorni a robbanás, amely náluknál ezerszerte erősebb lesz és utat fog törni magának, ahogyan tud, ahogyan a gazdasági erők és ellenállások megszabják.

Tegyük fel, hogy ezek az emberek azt képzelik, hogy megragadhatják a hatalmat, mit számít ez? Ha rést ütnek, ahol a gát át fog szakadni, maga az áradat majd hamar kijózanítja őket ábrándjaikból. De ha ezeknek az ábrándoknak véletlenül az lenne a hatása, hogy felsőbb akarat erejét adná nekik, minek sopánkodni ezen? Azok az emberek, akik azzal büszkélkedtek, hogy ők forradalmat *csináltak*, másnap mindig azt látták, hogy nem tudták, mit

* *A fogalmazványban törölve*: kedvenc metaforáját – *Szerk.*

** *A fogalmazványban törölve*: nem mondom, hogy Oroszországban, mert vidéken, messzi távolban a kormányzati központtól, ilyen csapás nem mérhető – *Szerk.*

csinálnak, hogy a *megcsinált* forradalom egyáltalán nem hasonlított arra, amelyet ők csinálni akartak. Ez az, amit Hegel a történelem iróniájának nevez[474], olyan irónia ez, amelytől a történelmi деятели* közül kevesen menekülnek meg.** Nézze csak Bismarckot, aki akarata ellenére forradalmár és Gladstone-t, aki végül bonyodalomba keveredett imádott cárjával***.

Szerintem az a fontos, hogy megadják a lökést Oroszországban a forradalom kitöréséhez. Hogy az egyik vagy a másik frakció lesz-e, amelyik a jelt megadja, hogy ilyen vagy olyan zászló alatt történik-e, azzal nem sokat törődöm. Ha° palotaforradalom lenne – másnap majd elsöprik. Ott, ahol a helyzet ilyen feszült, ahol a forradalmi elemek ilyen mértékben halmozódtak fel, ahol a nép óriási tömegének gazdasági helyzete napról napra lehetetlenebbé válik, ahol a társadalmi fejlődés valamennyi lépcsőfokát meg lehet találni a kezdetleges falusi földközösségtől a modern nagyiparig és pénzarisztokráciáig, és ahol mindezeket az ellentmondásokat erőszakkal tartja össze egy példátlan önkényuralom, egy önkényuralom, amely a nemzet elméjét és méltóságát magában egyesítő ifjúság számára egyre elviselhetetlenebbé válik – ott, ha 1789 egyszer elkezdődött, akkor 1793 sem fog *váratni magára.*

Búcsúzom Öntől, kedves polgártársnő. Már hajnali fél három, holnap pedig, a posta indulása előtt, már nem lesz időm bármit is hozzáfűzni a levélhez. Ha Önnek kényelmesebb, írjon nekem oroszul, de kérem, ne feledje el, hogy nem mindennap olvasok orosz *kézírásos* szöveget.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

---

* – gyejatyeli (személyiségek) – *Szerk.*

** *A fogalmazványban törölve*: Talán mi mindnyájan így járunk. – *Szerk.*

*** III. Sándor. – *Szerk.*

° *A kéziratban törölve*: nemesek vagy tőzsdespekulánsok klikkje, örömmel fogadják, amíg . . . – *Szerk.*

163

Engels Richard Stegemannhoz

Tübingenbe

(Fogalmazvány)

[London, 18]85 május 5.

Igen Tisztelt Uram,

Érett megfontolás után semmiképpen sem tehetek eleget kívánságának.[475]

A kívánt munka vagy *rövid*, és akkor csak az én bizonykodásaimat tartalmazhatja, és akkor asszertórikus és belletrisztikus lesz.

Vagy pedig bizonyítékokat kell hoznom, akkor pedig egy könyv lesz belőle, s ez nem segíti Önt, és nem is tudom így mellékesen és alkalmilag megírni, ehhez túl nagy tömegű az anyagom.

Azonkívül mégiscsak aggályaim vannak, hogy, többé vagy kevésbé, morálisan felelős társ legyek egy olyan mű kiadásában, amelyet csak az Ön rövid leírásából ismerek.

Ráadásul a dolog – a megengedhető terjedelmen belül – teljesen hasztalan volna. Az én legerősebb bizonykodásaimat is rendkívül hűvösen fogadná a félművelt nyárspolgár, pedig Ön éppen az ő elfogultsága ellen akar hatást kifejteni. Hiszen azok az emberek, akik azt mondják, hogy Marx „baráttalanul halt meg", mindenekelőtt nyilván azt hiszik, hogy én egyáltalában nem létezem. És akkor az én bizonykodásaim gyakoroljanak varázshatást?

A régi dajkamesék, melyeket az 1850–59-es vulgáris demokrata emigráció talált ki és Karl Vogt fizetett bonapartista ügynök – 1859-ben 40 000 frankot kapott, mondják a Tuileriákban talált iratok[476] – tovább szőtt, az Ön vidékén talán inkább forgalomban vannak, mint másutt, mert a sváb Néppárt[477] a közvetlen örököse ennek az emigrációs demokráciának, egyikmásik vezetője pedig meghitt barátja a nevezett Vogtnak. Minthogy pedig Marx a *„Vogt úr"*-ban mindezt már elintézte, nekem semmi okom sincs, hogy éppen most még egyszer visszatérjek erre. Marxról olyan roppant sokat hazudtak össze anélkül, hogy ő érdemesnek tartotta volna felelni rá. Talán eljön az idő, amikor szükségessé válik, hogy ezt helyette megtegyem, de akkor az én dolgom lesz, hogy megválasszam az időt, a helyet és az eljárás

módját. És akkor majd éppenséggel megint azt fogják mondani, hogy én is „kedélytelen" vagyok.

Akármint is, e pillanatban nincs időm arra, hogy ebben az irányban most tegyek valamit, ami a célnak megfelelne és az ilyen munkával szemben támasztott saját követelményeimet kielégítené. Egész időmet igénybe veszi Marx kéziratainak kiadása, s feltétlenül az ő szellemében cselekszem, ha e kötelességgel szemben minden filiszter-károgást megvetéssel kezelek.

Teljes tisztelettel kész híve

164

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

[London, 1885 május 15. előtt]

Kedves E.,

Köszönet. Levél Augusttól*: a frakcióban, amelynek illetékességét August nem fogadta el, 3 napi vita után *egyhangúlag* elhatározták, hogy a *személyes* vitát elejtik, a tárgyit pedig a Reichstag ülése *utánig* elnapolják, amivel August egyetértett. A vereségről szóló hír tehát téves, az egész vonalon győztünk.

Barátod
F. E.

* Bebel. – *Szerk.*

165

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]85 május 15.

Kedves Ede,

Mégiscsak kell már megint néhány sort írnom neked, különben túlságosan melankolikus leszel. Te és Kautsky úgy látszik kölcsönösen olyan búbánatos húrokat pengettek egymásnak, hogy egy egész moll koncertet lehetne komponálni belőle; éppen olyan ez, mint Wagnernél a harsona, amelyik szintén mindig rázendít, ha valami baj történik. Ha rossz hírt kaptok, mindig elfelejtitek a régi közmondást: nem eszik a kását olyan forrón, ahogyan főzik.

Az egész összeütközés „frakció és redakció" között tehát általánosan és elkerülhetetlenül azt a benyomást kelti, hogy a frakció blamálta magát. És ha a frakció ragaszkodna ahhoz, hogy ezt még egyszer megtegye, akkor nem kell megakadályozni. Ha az első rescriptumot[478] mindjárt kívánság szerint kinyomatod, akkor lett volna csak igazán blamálva, és a „felháborodás vihara" mindenfelől felcsattant volna. Persze, az első pillanatban ezt nemigen lehetett tőled megkívánni, de nem kevésbé biztos, hogy nekünk nem áll érdekünkben a frakciót megakadályozni abban, hogy *olyannak mutatkozzon, amilyen.* Ahogyan a dolgok állnak, most „frakció és redakció" – a közönség szemében – egyenjogú hatalmakként állnak szemben egymással, ez az eredménye a legutóbbi hosszú kompromisszum-nyilatkozatnak[479], és hogy a továbbiakban mi lesz, azt ki lehet várni.

Singer itt volt nálam vasárnap*, és én az összes szólamait röviden elvágtam: a frakció első nyilatkozata, mondta ő, nem annyira a lapban megjelent cikkek[464] ellen szólt, hanem az (állítólag) megkísérelt kísérlet ellen, hogy a felháborodás viharát keltsék a frakcióval szemben. Ezt, mondtam én, a közönség nem tudhatja. Ha Önök nyilvános nyilatkozatot tesznek, akkor az csak nyilvánosan fennálló tényekre vonatkozhat. Ha azonban Önök nekirontanak a lapnak olyan dolgok miatt, amelyek egyáltalában nem álltak a

* Május 10. – *Szerk.*

lapban, akkor a közönség joggal mondja: mi mást akarnak ezek az urak, mint elfojtani a szabad véleménynyilvánítást? Ezt el kellett ismernie. Aztán azt mondtam, hogy a nekem igen jól ismert stílusból ítélve a nem tetsző cikkek zöme Liebknechttől származott. – Singer: Teljesen így van, és emiatt Liebknechtnek a frakcióban kellőképpen meg is adtuk a magáét. – Én: De a lapot nyilvánosan dorgálni azért, mert kinyomat dolgokat, amelyek magából a frakcióból származtak, nem járja. Ezt Önöknek egymás között kellett volna elintézniök. Ehelyett nyilvánosan megtámadják a szerkesztőséget olyan dolgokért, amelyek pusztán a frakció belső ügyei. Kihez igazodjék hát a szerkesztőség? Erre sem tudott Singer mit mondani. Egyszóval Önök blamálták magukat egy meggondolatlan lépéssel, s a közönség előtt a szerkesztőség győzött. Ezt is kénytelen volt közvetve elismerni. Minthogy *én* egyszerűen a döntő pontokhoz tartottam magamat, és valamennyi személyes pletykáját, amiből sok volt a tarsolyában, semmibe vettem, tíz perc alatt készen voltunk.

Persze a dolog ezzel nincs elintézve. De most ismerjük ezeknek az uraknak a gyönge oldalát. Ha én volnék a „Sozialdemokrat" szerkesztője, akkor a redakció részéről hagynám a frakciót működni, ahogy akar, tudniillik a Reichstagban, ennek megbírálását átengedném a párttagoknak a közkedvelt „szabad véleménynyilvánítás" alapján, Liebknechtnek pedig egyszer és mindenkorra kijelenteném, hogy a cikkeiért a frakcióval szemben magának kell helytállnia, hogy legalább ennyiben megszűnjék az ő kettős játéka. Ha aztán egyebekben a lap szerkesztése az eddigi határozott irányban halad tovább, akkor ez nekünk elég. Sokkal fontosabb, hogy a Németországban kinyomtatott zagyvalékkal szemben az elméleti álláspontot megőrizzük, mint az, hogy a frakció cselekvési módját bíráljuk. Hiszen maguk a megválasztottak megtesznek minden tőlük telhetőt, hogy választóikat felvilágosítsák a megválasztottak jelleméről. És hát egyébként a napi krónika elég alkalmat ad ennek az álláspontnak a kiemelésére, még ha a frakciót átengedjük is a frakciónak és a párttagoknak. De ami őket a legjobban bosszantja, az éppen az álláspont, és ezt nem merik nyilvánosan megtámadni.

Most hamarosan hazatér a Reichstag. Az urak közben – noha szinte valamennyien titkos védővámosok – látták, mit művel a védővámosság.[480] Ez már az első csalódás. Ilyet még néhányat megérnek. Ez nem változtat nyárspolgári jellegükön, ámde szükségszerűen bizonytalanná teszi fellépésüket és meghasonlást idéz elő közöttük a nyárspolgári kérdésekben, amelyek mellett vagy ellen nyilatkozniok kell. Ennek a fajtának csupán némi játéktérre van szüksége, aztán kölcsönösen ártalmatlanná teszik egymást.

Egyszóval a mi politikánk, azt hiszem, az időhúzás. A szocialista-törvény[41]

nekik kedvez, s ha annak tartama alatt alkalmat kapnak, hogy megmutatkozzanak olyannak, amilyenek, akkor nekünk lényegében semmi másra nincs szükségünk. Közben minden pozíciónkat, kivált a sajtóban, a végsőkig tartanunk kell, amihez nem mindig szükséges közvetlen ellenállás. Az átkarolás is egy módja az offenzív visszavágásokkal egybekötött defenzívának. Pillanatnyilag sok minden dolgozik ellenünk. Bebel beteg, és úgy látszik, elcsüggedt. Én sem tudok úgy segíteni, ahogyan szeretnék, amíg nem készülök el a marxi kéziratokkal. Így a harc súlya rád és Kautskyra hárul. De ne felejtsd el a régi szabályt: miközben a mozgalom és a harc jelenét nézzük, nem szabad megfeledkezni a mozgalom jövőjéről. Az pedig a miénk. A „Tőke" 3. kötete mindezeket a fickókat egy csapással agyonüti.

Barátod

F. E.

166

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe[481]

London, [18]85 május 15.

Tisztelt Schlüter Úr,

Ami a költeményeket illeti:

A parasztháború Marseillaise-e ez volt: Erős vár a mi Istenünk[482], és bármennyire győzelemben biztos is ennek a dalnak a szövege és dallama, nem lehet és nem is kell ma ebben az értelemben felfognunk. A kor egyéb dalai népdalgyűjteményekben találhatók, „Des Knaben Wunderhorn"[483] stb. Ott talán még akad egy és más. De a landsknecht már akkor erősen lefoglalta népköltészetünket.

A külföldiek közül csak a Tidmann úrról szóló szép ódán dalt ismerem, amelyet 1865-ben lefordítottam a berlini „Sozialdemokrat" számára.[484]

Chartista[106] dal volt sokféle, de most már nem találhatók. Az egyik így kezdődött:

„Britannia's Sons, though slaves you be,
God your creator made you free;
To all he life and freedom gave,
But never, never made a slave."*

Tovább már nem tudom.

Mindez elkallódott, egyébként ez a költészet sokat nem is ért.

1848-ban két, egyazon dallamra énekelt dal dominált.

1. Schleswig-Holstein.
2. A Hecker-dal.[485]

---

* – „Rab vagy bár brit föld fia még,
Szabadnak alkotott az Ég;
Éltet s szabadságot adott,
De nem teremtett, nem, rabot." – *Szerk.*

„Hecker, hoch Dein Name schalle
An dem ganzen deutschen Rhein.

Deine Grossmut, ja Dein Auge
Flössen schon Vertrauen ein.

Hecker, der als deutscher Mann
Vor der Freiheit sterben kann."*

Azt hiszem ennyi elegendő. Aztán a változat:

„Hecker, Struve, Blenker, Zitz und Blum
Bringt die deitsche Ferschte um!"**

Egyáltalában a múlt forradalmak költészetének (a „Marseillaise"-t mindig kivéve) későbbi időkben ritkán van forradalmi hatása, mert hogy a tömegekre hatni tudjon, a kor tömegelfogultságait is ki kell fejeznie – innen a vallásos bárgyúság még a chartistáknál is.

Ami mármost Marx kisebb írásait illeti, ez olyan dolog, amelybe rajtam kívül másoknak is van beleszólásuk, s amelynél nekem magamnak ügyelnem kell arra, hogy semmi olyan ne történjék, ami a szándékozott összkiadás útjába állna. Az Internacionálé dolgait, az „Alapító üzenet"-et, a „Polgárháború"-t, a „Hágai beszámoló"-t stb., valamint a „Kiáltvány"-t nem számítom ide, jóllehet szeretném fenntartani magamnak, hogy néhány bevezető sort írjak. A „Neue Rheinische Zeitung" cikkeit illetően pedig először meg kell állapítania, hogy mi származik Marxtól. Pl. a júniusi felkelésről csak az az egy pompás cikk van tőle. A harc egész leírása stb. tőlem származik. Éppúgy a Bakunyin és a pánszlávizmus elleni cikk. A munka tervszerű megosztása folytán Marx és az én dolgaim abból az időből egyáltalában szinte nem is választhatók szét.[486]

* Hecker, Rajnánk mindkét partja
Visszhangozza nevedet!
Bátorságod, szemed lángja
Hitre serkent szíveket.
Férfi, német és merész,
Szabadságért halni kész." – *Szerk.*

** „Struve, Blenker, Zitz, Blum és Hecker
Elbánik a német fejedelmekkel!" – *Szerk.*

Mint mondottam, minden bizonnyal nem támasztok Önnek fölösleges akadályokat, de mégis szeretném, ha tervét valamivel pontosabban meghatározná, mielőtt véglegesen nyilatkozhatnék róla. Mindenesetre aligha illenék össze, ha a „Neue Rheinische Zeitung"-ból és az Internacionáléból való dolgok együtt jelennének meg, azaz egy füzetben; 15–20 év van közöttük. – A „Kölni per" egymagában egy jó füzetnyi, ehhez írnék Önnek bevezetést.[487] De nota bene, akkor tudnom is kell, hogy mikorra *szükséges valóban*, hiszen Önnek most elég nyomtatnivalója van a szerencsétlen „Dühring"-gel[233]. A két ívet, a 4-et és az 5-et nyilván megkapta.

Apropó, az a szándékom, hogy a „Szocializmus" szakaszból az „*Elméleti kérdések*" fejezetet a „Szocializmus fejlődése" revideált szövege szerint[25] nyomatom ki. Ha odáig jutunk, elküldöm Önnek, ami kell, ezt csak előzetes tudomásulvételre.

Addig is szívélyesen üdvözli

híve

F. Engels

167

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1885 május 19.

Kedves Lafargue-om,

A Lissagaray-ügyön jót mulattam, és remélem, hogy kiteszik a „Bataille"-tól.[488] A történelem iróniája kérlelhetetlen, még forradalmi poloskákkal szemben is.

„Ya me comen, ya me comen
Por do mas pecado habia"*,

ahogyan a jó Don Rodrigo király mondta, amikor a kígyók a vitális részét falták. Brousse egy napnap élén túl mulatságos lenne, ez nem tartana sokáig; csak ez hiányzott neki még ahhoz, hogy tönkretegye magát.

Az a gondolat, hogy az élet csupán a fehérjetestek normális létezési módja, s ennélfogva a jövendő proteinnak, ha a kémiának sikerülne valaha előállítania, életjelenségeket kell mutatnia – megtalálható a Dühring elleni könyvemben, amelyben ezt a 60. és kk. oldalakon némileg kifejtettem.[489] Schorlemmer azzal, hogy átvette ezt, merész dolgot művelt, mert ha nem válik be, ő az, aki felsül, ha pedig sikerrel jár, első dolga lesz, hogy ezt nekem tulajdonítsa. Egyébként az Önök Grimaux-ja tökfej, ha valóban ezt mondta: semmi sem jelzi nekünk, hogyan került sor erre az első mozgásra, amely által egy albuminoid *élő sejtté szerveződik*.[490] A jóember tehát nem tudja, hogy egész seregnyi élő dolog van, amelyek még nagyon távol állnak a sejt szervezettségétől, s amelyek, mint Haeckel mondja, csak „plasszonok", a szervezettség minden nyoma nélküli, de élő albuminoidok, pl. a protamőbák, a szifósok stb.[491] A szegény albuminoid valószínűleg évmilliókig fáradozott, hogy sejtté szerveződjék. Az Önök Grimaux-ja tehát még csak nem is látja, miről van szó. Fiziológiai tudatlanságát a továbbiakban is kimutatja, amikor az őssprotoplazmát, minden földi élet forrását, egy olyan specializálódott termékkel hasonlítja össze, mint egy gerinces állat tojása.

* „Falnak már, falnak engem
Ott, hol sok bűnt követtem el" – *Szerk.*

10 napja itt van nálunk a szegény Harney, aki sokat szenved krónikus ízületi csúztól és többé-ke.ésbé köszvénytől. Nimnek elég gondja van vele. Ha az idő megjavul, szombaton* el akar utazni Macclesfieldbe. Szombatra várjuk Sam Moore-t is, a – sajnos még nem kész – fordításával együtt.[58]

A 2. kötet ki van nyomtatva az előszavam kivételével, ennek levonatait ezekben a napokban várom. Danyielszonhoz eddig az összes küldemények megérkeztek és 7 ív le van fordítva.[446] A 3. kötet több mint felét lediktáltam, de két szakasz[492] még alaposan meg fog dolgoztatni. A banktőkéről és a hitelről szóló szakasz olyan rendetlenségben van, hogy nálam erősebbet is megrémítene, de hát így áll a dolog. Most a földjáradéknál tartok. Ez csodálatosan szép. De még sok munkám lesz vele, mert a kézirat 1865-ből származik, és tanulmányozni kell Marx 1870–78-as kivonatait az amerikai és az oroszországi bankokról és földtulajdonról. És ilyen kivonat bőven van. Így ez a 3. kötet még legalább egy évig várat majd magára.

A németországi sorainkban támadt kis szélroham[461] egyelőre valószínűleg lecsillapszik; minthogy a Reichstag vakációra ment, „a szocialista frakció" urai szétszéledtek. A „frakcióval" szemben a morális győzelem a „Sozialdemokrat"-é maradt. De a dolognak még nincs vége, s újból elkezdődhet. Ha nem létezne a szocialisták elleni törvény[41], a nyílt szakadás mellett volnék. De ameddig ez érvényben van, megfoszt bennünket minden fegyverünktől, és minden előnyt a párt kispolgári csoportjának juttat; tehát nem nekünk kell provokálni a szakadást. A dolog elkerülhetetlen volt és előbb vagy utóbb be kellett következnie; de vagy később, vagy pedig számunkra kedvezőbb feltételek között következett volna be, ha Liebknecht nem csinál olyan hihetetlen ostobaságokat. Nemcsak lavírozott a két csoport között és mindig a kispolgárokat pártfogolta, hanem többször arra is kész volt, hogy a párt proletár jellegét feláldozza a látszólagos egység kedvéért, melyben nem hisz senki. Úgy látszik, hogy most a saját pártfogoltjai, a kispolgári vonal képviselői megelégelték kettős játékát. Liebknecht mindig hiszi, amit mond, amikor mondja; de mihelyt valaki máshoz beszél, valami mást hisz. Emitt csupa forradalom, amott csupa kíméletesség. Ez nem gátolja majd abban, hogy a döntő napon velünk legyen és így szóljon hozzánk: mindig mondtam ezt nektek! *Ez maradjon köztünk.* Laurát ölelem.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve; francia

* Május 23. – *Szerk.*

168

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba[493]

(Fogalmazvány)

[London, 1885 május 19.]

Igen Tisztelt Polgártárs,

E hó . . .-én elküldtem Önnek „ajánlva" a fordítást, megjegyzéseimmel együtt. Nagyon sajnálom, hogy kevés gyakorlatom lévén az olasz nyelvben, nem tudtam a megjegyzéseket jobban megírni; remélem mindamellett, hogy érthetők lesznek. Csodálom, hogy ilyen jól vissza tudta adni a gondolataimat, holott nem élt Németországban és a nyelvet nem ott tanulta. Csak néhány kifejezésben, rövidítésben, nyelvjárási és közmondásszerű fordulatban találtam hibát; s ezek is olyanok, amelyeket lehetetlen jól megérteni annak, aki nem ismeri a mindennapi nyelvet, sőt az ország nyelvjárásait – az efféle kifejezések nem találhatók sem a nyelvkönyvekben, sem a szótárakban. S néhány esetben, amikor jól megértette a gondolatot, azt hiszem lehetne egy kissé több szabadsággal és merészséggel élni a fordításnál.

Félek, hogy a „Mark"-ra vonatkozó jegyzet nem elég világos.[494] Ez az egyetlen jegyzet, melyet szerintem ki kellene nyomatni. A többi csak az Ön tájékoztatására szolgál. Ha tehát e jegyzettel kapcsolatban kételye van, szíveskedjék velem közölni és majd megpróbálom a jegyzetet módosítani.

Elnézését kérem, hogy ilyen hosszú ideig tartott nekem az átnézés. De nappal lefoglal Marx kéziratainak diktálása, s este sem vagyok mindig szabad; azonkívül még befutott ugyanakkor egy dán fordítás*, melyet át kellett néznem, nem is szólva a „Tőke" angol fordításáról.

Ismételten köszönetet mondok, hogy annyit fáradozott ügyemben és maradok

kész híve

Eredeti nyelve: olasz

---

* *V. ö. 304. old. – Szerk.*

169

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1885 május 29.

Kedves Laurám,

Így tehát legalább egyvalami elintéződött, mégpedig, hogy szegény Paul zárkájában ül Ste-Pélagie-ban.[495] Remélhetőleg nem fog négy hónapig tartani – méghozzá az év legjobb négy hónapja ez! Mindenesetre vigasztalás számára, hogy már nem gyötri a szomszédsága: egyik oldalán a vadorzó és a másik oldalán a betörő (aki még büdös is)! És nehezen kivívott győzelemnek tekintheti, hogy megkapta megint a régi zárkáját egy folyton fecsegő anarchista társaságában. De reméljük, hogy Révillon és még néhány képviselő jól befűt a liberális kormánynak és eléri Paul szabadon bocsátását.

Harney tegnap elutazott Macclesfieldbe és rendben megérkezett. Sokat javult, lényegesen jobban van, de persze a fájdalmak nem múlnak el egyszerre, s mihelyt egy kicsit jobban érzi magát, kezd sürgölődni, kocsin zötykölődik; ezt tette két napig mielőtt elment, aztán még az utazás, és persze mire megérkezett, rosszabbul volt. Félek, hogy sohasem lesz egészen rendben, részint mert a betegsége túlságosan makacs és részint mert következetlen és mindenkire hallgat, aki valamilyen orvosságot ajánl neki. Nehéz idő volt ez szegény Nimnek, s miatta örülök, hogy véget ért. Sam Moore-nak Pumpsnál kellett laknia, azt hiszem, ezúttal ez tetszett is neki, minthogy kiállításokra, képcsarnokokra, királyi akadémiákra és effélékre vágyott, s így ő meg Pumps kellemesen töltik az időt. Ma a Lord's krikettpályára[496] mentek, hogy megnézzenek egy meccset.

Ma reggel megkaptam a második kötethez írt előszavam utolsó korrektúraívét, így ebből láthatod, hogy a megjelenéséről szóló hír megint kacsa. Biztos lehetsz benne, hogy mihelyt megjelenik és kapunk példányokat, még aznap küldök neked egyet. A „Brumaire 18-a"[95] harmadik kiadása nyomdában van, két ívet már kinyomtak.

A „*Család, magántul.*" olasz fordítása szintén sajtó alatt van. De rögtön látni fogod, hogy aligha lesz lehetséges ebből franciára fordítani.[497] Ha Paul csak arra használja fel az olasz fordítást, hogy megkönnyítse neki az

eredetinek a megértését, ez még megjárja; máskülönben csak azt tenné számára lehetővé, hogy igen halvány nyomatot és silány utánzatot készítsen, én pedig nem kívánok ebben a formában megjelenni a francia közönség előtt. A fordító* tőle telhetően jól dolgozott és néhány passzus valóban sikerült. De nem várható tőle, aki németül segítség nélkül tanult Beneventóban, hogy a német nyelvi fordulatokat egyenértékű olasz nyelvi fordulatokra ültesse át. S ezt a fogyatékosságot én nem orvosolhattam, minthogy az én olasz nyelvismeretem nem olasz, hanem csak milánói nyelvjárás, s ezt is csaknem elfelejtettem.

Remélem, Párizsban nem kerül sor megint olyan verekedésre vörös zászlók stb. miatt – a rendőrségnek *szüksége van* néhány barikádra, s ha megkapja, alapos mészárlás lesz –, a népnek szemernyi esélye sincs a győzelemre. Még ha a kormány habozna is, a reakciós katonai vezetők gondoskodni fognak arról, hogy minden készen álljon a cselekvésre és cselekedni fognak.[498]

Van egy vigasz Paul számára – az, hogy gyakorlatilag „Párizson kívül" lesz a francia nagy öreg** temetése napján.

Mialatt korrektúraíveket olvastam, Harneynak írtam, csomagokat készítettem neki, s egy kolmari cukrásznak*** is írtam[499], aki tanácsot kért tőlem, vajon találhat-e munkát Londonban (válasz: bizonyára nem) és még egyet-mást elintéztem, 5 óra 20 lett, így be kell fejeznem, ha még el akarom érni a postát. Tehát azzal a reménnyel, hogy Paul nem érzi magát túlságosan szerencsétlennek és nem lesz túl hosszú ideig ott, ahol van, s hogy te mindenek ellenére megőrzöd párizsi viszonylatban *abnormális* egészségi állapotodat, zárom soraimat.

Nim csókoltat.

Szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* Pasquale Martignetti. – *Szerk.*
** Victor Hugo. – *Szerk.*
*** Wegmann. – *Szerk.*

170

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1885 június 3.

Tisztelt Uram,

Vettem ápr. 24-i (május 6-i) levelét és remélem, megkapta a 21–26. ívet, melyeket május 13-án feladtam Önnek.[500] Ma küldöm a 27–33. ívet, a befejezést. Néhány nap múlva remélhetőleg el tudom juttatni Önhöz az előszót stb. Ebből az előszóból látni fogja, hogy a 3. kötet kézirata még 1864–66-ban készült, s így előbb, mintsem a szerző, az Ön jóvoltából, olyan behatóan megismerte országuk mezőgazdasági rendszerét; én most dolgozom a földjáradékról szóló fejezeten[501], s eddig még nem találtam célzást orosz viszonyokra. Mihelyt az egész kézirat át lesz téve olvasható írásba, fel kell majd dolgoznom úgy, hogy egybevetem a szerző által hátrahagyott más anyagokkal; s a járadék-fejezethez igen terjedelmes kivonatok vannak különféle statisztikai művekből, melyeket Öntől kapott – de hogy tartalmaznak-e ezek kritikai megjegyzéseket, melyek ehhez a kötethez felhasználhatók, azt még nem tudom megmondani. Ami csak van, azt a leglelkiismeretesebben felhasználom. Mindenesetre maga az átírás munkája bele fog nyúlni mélyen az őszbe, s minthogy a kézirat közel 600 fólió-oldal, talán megint két kötetre kell majd elosztani.

A járadék elemzése elméletileg olyan teljes, hogy okvetlenül talál majd benne sok érdekes dolgot országuk sajátos feltételeire vonatkozóan. Mindamellett ez a kézirat nem tárgyalja a földtulajdon kapitalizmus előtti formáit; ezek csupán hellyel-közzel vannak megemlítve összehasonlítás végett.

Tisztelő híve
P. W. Rosher[446]

Eredeti nyelve: angol

171

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1885 június 3.

Kedves Sorge,

Sajnálattal vettem tudomásul, hogy írásképtelen vagy, remélhetőleg ez már megszűnt. A Gronlundot és Elyt,[502] valamint az újságokat köszönettel megkaptam. Ely jóakaratú filiszter, s legalábbis többet fáradozik, mint német sors- és butaságtársai, ami mindig elismerendő. Gronlund viszont erősen spekulatív benyomást tesz rám: a mi dolgaink körüludvarlása, akár érti őket, akár nem, nyilvánvalóan azt a célt szolgálja, hogy a saját utópizálásait igazi eleven német szocializmusként süsse el. Mindenesetre tünet.

Elküldöm neked a „To-Day" és a „Commonweal" példányait, az előbbieket márciustól, az utóbbiakat kezdettől fogva. Csak az ügyintézés nem nagyon rendes; ha a lap (a „Commonweal") nem érkezne meg rendszeresen a „Sozialist"-hoz[503], *nagyon örülnék*, ha jeleznéd, hogy *bizonyítékot* mutathassak föl a rendetlenségre, amelyet a titkár folyton tagad, de amely kétségtelenül fennáll.

Fabiant legjobb abszolúte észre sem venni, ennek az embernek szüksége-lete, hogy beszéltessen magáról, s ezt nem kell előmozdítani.* Fő panasza ellenem az, hogy az „Anti-Dühring"-ben rosszakaratúlag megrágalmaztam a $\sqrt{-1}$-et, amiről már írásban is panaszkodott Marxnak.[235]

A reichstagbeli fickókról ugyanaz a helyes előérzeted volt, mint nekem – a gőzhajószubvenció kérdésében[418] kiütköztek roppant nyárspolgári sóvárgásaik. Majdnem szakadásra került a sor, ami most, ameddig a szocialista-törvény[41] fennáll, nem kívánatos. Mihelyt azonban megint némi mozgási szabadságunk lesz Németországban, a szakadás nyilván bekövetkezik, és akkor csak hasznos lesz. Olyan országban, mint Németország, ahol a nyárspolgárságnak – még inkább, mint a történelmi jognak – „semmilyen dátuma sincs"[504], elkerülhetetlen egy kispolgári szocialista

* *V. ö. 131. old. – Szerk.*

frakció. Sőt hasznos is, mihelyt a proletárpárttól különválva alakul meg. Most azonban csak ártana ez a különválás, ha *mi* provokálnánk. De ha ők maguk ténylegesen egtagadják a programot, akkor annál jobb, és akkor üthetünk.

Ti Amerikában szintén meg vagytok áldva mindenféle olyan nagy tudósokkal, amilyenekkel Németország nyárspolgári szocialistái Geiser, Frohme, Blos stb. személyében rendelkeznek. A Stiebelingek, Douaik stb. történelmi exkurzusai a népvándorlásról a „Sozialist"-ban[505] nagyon szórakoztattak, mert ezek az emberek mindezt sokkal jobban és alaposabban tanulmányozták, mint én. Nevezetesen Douai egészen óriási módon nagyzol. Így azt mondja a „Sozialist" 13. számában, hogy az itáliai stb. német hódításoknál a király $^1/_3$-át kapta a földnek, $^2/_3$-át a katonák és tisztek, s ebből megint $^2/_3$ jutott az addigi rabszolgáknak stb. *„Így olvasható Jornandesnál és Cassiodorusnál."*[506] Hanyatt estem, amikor mindezt olvastam. *„Egészen ugyanígy számolnak be nekünk a nyugati gótokról.* És Franciaországban *sem történt másképp."* Mármost mindez A-tól Z-ig kitalálás, és *sem Jornandesban, sem Cassiodorusban, sem bármelyik korabeli forrásműben egyetlen szó sincs róla.* Óriási tudatlanság és egyúttal szemtelenség, ilyen merő hülyeséget nekem feltálalni, és azt mondani, hogy itt „kimutathatóan nincs igazam". A forrásokban, amelyeket úgyszólván mind ismerek, mindennek az ellenkezője áll. Ezúttal szemet hunytam fölötte, mert Amerikában történt, ahol ilyesmit aligha lehet végigvitatni, de monsieur Douai a jövőben vigyázzon magára, egyszer mégiscsak elfogyhat a türelmem.

A „Tőke" 2. kötete már hamarosan megjelenik, az utolsó fél szemleívet várom még az előszóból, amelyben Rodbertus ismét megkapja a magáét.[313] A III. könyvvel vígan haladok, de még soká fog tartani; ez nem is árt, az embereknek előbb meg kell emészteniök a 2. kötetet. A 2. kötet nagy csalódást fog okozni, mert merőben tudományos és nem sok az agitatív anyag benne. Ezzel szemben a harmadik megint villámcsapásként hat majd, mert ez tárgyalja először összefüggésében az egész tőkés termelést, és halomra dönti az egész hivatalos polgári gazdaságtant. De még sok fáradságba fog kerülni. Újév óta már több mint felét lediktáltam tisztába, és gondolom kb. 4 hónap múlva ezzel az elsődleges munkával készen leszek. Azután következik azonban a tulajdonképpeni szerkesztési munka, és ez nem könnyű, mivel a legfontosabb fejezetek – ami a formát illeti – meglehetősen rendezetlenek. De mindez már menni fog, csak időt kíván. Megérted, hogy minden egyebet félre kell tennem, amíg ezzel kész nem vagyok, ezért a levelezésemet is elhanyagolom, cikkírásról pedig szó sem lehet. De tedd meg a kedvemért, hogy abból, amit a 3. kötetről mondtam, semmit

sem közölsz a „*Sozialist*"-*ban*. Az ilyesmi mindig kellemetlenségeket okoz Zürichben és egyebütt. Azt, ami a közönség számára szükséges, elmondom a 2. kötet előszavában.

Tussy nagyjából jól van. Ők ketten* vígan megvannak egymással, de sajnos nem mindig egészségesek. Lafargue-nak most megint 4 hónapot le kell ülnie a régi pénzbüntetés és költségek miatt.[495] Párizsban a rendőrség erőnek-erejével zendülést akart május 24-én kiprovokálni, de nem sikerült, és a minisztereket elfogta a félsz.[498] Így hát a Victor Hugo-szédelgés nyugodtan zajlott le, és ez jó. Minthogy nincs nemzetőrség, nem lehet fegyvert szerezni, s minden puccs csak vereséggel végződhet. A taktikát éppen a körülmények szerint meg kell változtatni. Üdvözlöm Dietzgent és Adolphot.**

Barátod
F. E.

* Eleanor Marx-Aveling és Edward Aveling. – *Szerk.*
** Ifj. A. Sorge. – *Szerk.*

172

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1885 június 13.

Igen Tisztelt Uram,

Szíveskedjék fordításából[386] *hat* példányt küldeni nekem, ennyi elég lesz.

Remélem, megkapta a levelemet, melyet körülbelül tíz nappal a fordítás visszaküldése után* adtam fel Önnek.

Kész híve
F. Engels

Elküldöm Önnek az 1847-ből való „Kommunista Párt kiáltványa" egy példányát is (írta: Marx és Engels). Jóllehet régi, azt hiszem, még mindig érdemes elolvasni.[507]

Eredeti nyelve: olasz

* *V. ö. 320. old. – Szerk.*

173

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1885 június 15.

Kedves Öreg Fiú!

Levelednek nagyon megörültem, s csakugyan átkozottul rossz, hogy olyan távol vagyunk egymástól. De bizonyára eljön az az idő, amikor a magunkfajta megint feszélyezetlenül utazgathat, nem feszélyezve roppant sürgős munka és kontinentális rendőrzaklatások által. És akkor felpakolok és meglátogatlak.[508]

Közben a világ lassacskán előrelép, s hamarosan bizonyára egy kicsit gyorsabban is haladni fog. Az öreg Vilmos már rég elpatkolt volna, de odafentről jelentést küldettek neki, hogy az angyalok gyakorlatozása még egynémely kívánnivalót hagy hátra, főként pedig lábukat még mindig nem lendítik a reglamának megfelelően a levegőbe díszmenetkor, s így őt még nem fogadhatják kellő tisztelettel. Ezért hát most Frigyes Károlyt küldte el, hogy inspiciáljon.[509] Remélhetőleg azt jelentheti, hogy Mihály arkangyal tábornagynak sikerült az égi seregeket a kívánt porosz tökéletességre kiképezni, s akkor az öreg Vilmos bizonyára sietni fog, hogy az égi díszszemlét maga fogadja.

Teljesen igazad van, Franciaországban roppant gyorsan elkopik a radikalizmus. Tulajdonképpen már csak egynek kell elkopnia, s ez Clemenceau. Amikor ő sorra kerül, egész csomó illúziót fog elveszteni, mindenekelőtt azt, hogy manapság egy polgári köztársaság Franciaországban elkormányozható lopás és lopni hagyás nélkül. Éppenséggel meglehet, hogy akkor Clemenceau majd messzebbre megy. De szükségesnek nem szükséges. Szükséges csak az, hogy a polgárságnak ez az utolsó szalmaszála megmutassa, mit tud – ugyanis a mostani álláspontjával semmit.

Itt Angliában egészen jól haladnak a dolgok, ha nem is a nálunk hagyományos formában. Az angol parlament 1848 óta határozottan a világ legforradalmibb testülete volt, s a legközelebbi választásoktól új korszak datálódik, még ha ez nem fog is olyan feltétlenül gyorsan megmutatkozni.[362] Munkások kerülnek be a parlamentbe, növekvő számban, és egyik

rosszabb, mint a másik. De erre itt szükség van. Mindazok a semmirekellők, akik itt az Internacionálé idején a polgári radikális jóember játszották, a parlamentben kénytelenek megmutatkozni olyanoknak, amilyenek. Akkor a tömegek itt is szocialisták lesznek. A többit elvégzi az ipari túltermelés.

A német párton belüli civódás engem nem lepett meg.[461] Olyan nyárspolgár országban, mint Németország, a pártnak is kell hogy legyen egy nyárspolgári „művelt" jobbszárnya, amelyet a döntő pillanatban leráz magáról. A nyárspolgár szocializmus Németországban 1844-től datálódik és már a „Kommunista Kiáltvány" megbírálta. Ez a nyárspolgár szocializmus olyan halhatatlan, mint maga a német nyárspolgár. Ameddig a szocialista-törvény[41] érvényben van, nem vagyok amellett, hogy *mi* provokáljuk a szakadást, mert nem egyenlők a fegyverek. Ha azonban ezek az urak maguk idézik elő a szakadást azzal, hogy a párt proletár jellegét elnyomják, s azt egy se íze, se bűze céhlegényi-esztétikus-szentimentális filantrópiával akarják helyettesíteni, akkor persze úgy kell vennünk, ahogy jön.

Még mindig a „Tőke" harmadik kötetének diktálásánál tartok. Olyan mestermű ez, amely tudományosan még az első kötetet is elhomályosítja. Csak mihelyt ez mások számára is olvasható kézírásban lesz, szakíthatok időt az iratok rendezésére. Akkor kikeresem a te dolgaidat is.[136] Addig – kb. őszig – viszont abszolúte semmi mást nem vehetek kézbe. A második kötet nyomtatása kész, mintegy két hét múlva minden bizonnyal küldhetek neked egy példányt.

Marx leányai nagyjából jól vannak, Lafargue-né férje megint 4 hónapra börtönben van (egy pénzbüntetést ül le)[495], Avelingné pedig itt buzgón foglalkozik a propagandával, de a tömegsiker csak később mutatkozhat meg.

Megint kiváltottam számodra egy ötfontos pénzesutalványt, ezt már bizonyára jelezték neked. Remélem, jókor jön. Most pedig ügyelj az egészségedre, hogy még megérj egy kis mulatságot, amely mindenképpen hamarosan bekövetkezik. Én nagyjából jól érzem magamat, de a doktorok azt mondják, hogy bajosan szállhatok ismét lóra – tehát hadi szolgálatra alkalmatlan vagyok –, a fene egye meg!

Egyébként mindig

a régi barátsággal
F. Engels

174

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]85 június 16.

Kedves Ede,

Múlt héten *ajánlva* visszaküldtem neked Rodbertusnak az archívumból[160] való két brosúráját, remélhetőleg megkaptad. Tegnap K. Kautsky megkapta a „Frankfurter Zeitung" teljes gyűjteményét a különböző „Nyilatkozatokkal".[510] Nagyon szívderítő. De fogadni mernék, hogy az egész kacatot mindazonáltal ismét elaltatják, a frakció többsége pedig beéri azzal a kijelentéssel, hogy mindkét oldalon történtek hibák.[461] Mindez egyelőre még csak távoli villámlás, de ez is tünet.

Frigyes Károly ma inspiciálja az égi seregeket és szidja a rossz díszlépésüket.[509]

Barátod

F. E.

175

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]85 június 16.

Kedves Laurám,

Hát neked ugyanaz a bajod, mint nekem: látogatók, önmagukban véve egész kellemesek, de átkozottul útban vannak, ha több a dolgod, mint nekik. Múlt héten minden este leültem, hogy írok neked, s vagy látogatók, vagy sürgős üzleti levelek léptek közbe. S még most is, hajnali fél kettőkor, csak pár percet tudok szakítani, hogy írjak neked néhány sort, amelyek siralmasan fognak festeni a te kedves és eleven leveleid mellett! De nem tudok ezen változtatni és be kell érned az én kapkodott irkálásommal.

A Lavrov halottjára vonatkozó adatok szerintem nagyobb nehézségek nélkül kinyomozhatók. De mit tegyek én ebben az ügyben? Percy éppúgy kinyomozhatja, mint bárki más, de természetesen meg kell fizetni a munkáját a szokásos londoni áron.*

Tussy vasárnap nem volt itt – elmentek valahová a folyóra egy fickóval, akinek csónakja meg sátra van, s ők mindketten** minél több friss levegőre vágynak. A British Museum elég szép hely, de szemben lakni vele nem kellemes. Így csak jövő vasárnap fogom őket látni.

Kautsky megkapta és lefordította Paul cikkét a világ szívének szívéről, mely megszűnt dobogni (az utóbbi szívre értem).[511]

Nagyon örülök, hogy a németek küldenek valami pénzt a francia választásokhoz.[512] Bár sajnálom, hogy a hamburgiak küldték; ők ugyanis Liebknecht megvesztegetésére szánják, hogy rábírják, álljon az *ő* oldalukra (a kispolgári oldalra) abban a viharban, mely a német parlamenti képviselők közt most dúl. Azt hiszem, ez a vihar egy pohár vízben el fog ülni, legalábbis egyelőre, de jellemző tünet. Ha a szocialista-törvény[41] el lenne törölve és nekünk mozgásterünk lenne, s ha a „Tőke" III. könyve be lenne fejezve, egy csöppet sem bánnám, ha nyomban összecsapnánk. Ahogy most állnak

---

* *V. ö. 298. old. – Szerk.*

** Eleanor Marx-Aveling és Edward Aveling. – *Szerk.*

a dolgok, az időhúzás politikája mellett vagyok. De a szakadás egy napon bekövetkezik majd, s akkor a nyárspolgároknak megadjuk a szükséges rúgást. Egyébként látom a New York-i „Sozialist"-ból is, hogy ott szintén gyűjtöttek pénzt a francia választásokra.

Szegény Paul! Félek, a szép időszakot *ott* kell majd eltöltenie.[495] Ha egyszer lefogták, úgy látom, csak az öreg Grévy kegyelmi aktusa szabadíthatná ki. Mindenesetre most már körülbelül egy hónapot lemorzsolt és a rugalmasságának át kell őt segítenie a többin.

Pétervárról értesítést kaptam, hogy az összes korrektúraívek megérkeztek és 33 ívből 18 már le van fordítva.[446] Ez a munka szinte túl gyors ahhoz, hogy jó legyen.

Nincs fogalmad arról, milyen kellemesen érzi magát John Bull[292] a kormányválságában.[513] Nyoma sincs az izgalomnak. Az esti lapok, külön kiadások stb. egyáltalán nem kelnek el. A nagy öreg, ahogyan Gladstone-t nevezik, egészen észrevétlenül tűnik le a politikai színről. E világ hálátlansága valóban megdöbbentő. Tény az, hogy a whigek és a radikálisok[514], épp mielőtt az új választások, forradalmian megváltoztatott választótestülettel[362] megkezdődtek, rájöttek, hogy nem tudnak tovább együttműködni. Így remény van arra, hogy az őszi választások után a toryk és a whigek koalícióra lépnek. S akkor *minden* földtulajdon egy oldalon lesz, *minden* ipari tőke az ellenkező oldalon, s a munkásosztály szembeszállni kényszerül mindkettővel – ez alapja egy forradalmi helyzetnek.

Ma nagy szemle van az égben. Frigyes Károly inspiciálja a seregek Urának seregeit.[509] Félek, nagyon sok hibát fog találni díszmenetükben, s üzen majd az öreg Vilmosnak, hogy még nem alkalmasak az előtte tisztelgésre. Csak elküldhették volna Mihály arkangyalt, hogy néhány évig szolgálatot teljesítsen a porosz gárdában!

Nim panaszkodik a csúza miatt és azzal fenyegetőzött, hogy nem iszik több sört, de én mondtam neki, hogy ez szamárság, s úgy vélem, hinni fog nekem. Pumps és a gyerekei jól érzik magukat. Percy a szokásos civódásban van a szüleivel. A 10 £-es csekket mellékelem. És ezzel maradok szerető öreg barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

176

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe[515]

London, 1885 június 16.

Tisztelt Schlüter Úr,

1. Az 1849-es két esküdtszéki per – a „Neue Rheinische Zeitung"-é és a demokrata bizottságé – akkoriban együtt megjelent az újság beszámolója alapján „Két politikai per" címmel. Ha az egyiket vagy mindkettőt ismét ki akarja adni, ez nagyon hasznos lesz, s én írok Önnek előszót hozzá.[516]

2. A „Kommunista-per"-t[487] szintén előnyös lenne megint kinyomatni, egyrészt ismét bebizonyítaná az öreg lassalleánusoknak, hogy már a nagy Ferdinand előtt is történt egy és más Németországban, azután pedig a poroszok akkori eljárása már előképe annak, ami most a szocialista-törvény[41] alatt uralkodik. Ehhez is rendelkezésre áll előszó, mihelyt valóban nyomtatásra kerül sor; sajnos, időm nem engedi, hogy raktárra előre dolgozzam. Aztán hiányzik is nekem a lipcsei kiadás példánya, Marx utólagos megjegyzéseivel.[517] Jellemző az akkori ottani üzletvitelre, hogy sem Marx, sem én soha egy példányt sem kaptunk belőle!

Megvan Önnek az archívumban[160] Stieber és Wermuth „Die Kommunistenverschwörungen des 19. Jahrhunderts" (Berlin, Hayn, 1853, 2 rész), az ún. „feketekönyv"? Ebben megtalálható a Központi Vezetőség két üzenete a Szövetséghez[518], amelyeket függelékként ki lehetne nyomni.

3. Ha jól értettem, Ön arra gondolt, hogy összeállítja a „Neue Rheinische Zeitung" cikkeit az 1848-as* párizsi júniusi csatáról. Ez egészen jó lenne, elrendezhetném Önnek az illető részeket, néhány közbenső megjegyzéssel az összefüggés kedvéért, és kiegészíthetném a szükségessel Marxnak a „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung"-beli cikkéből[519] stb. A párizsi proletariátus első csatájának *egyetlen* korabeli ábrázolásaként, amely védelmébe vette a júniusi harcosokat, a dolognak megvan a jelentősége, s magát az eseményt nem lehet elég gyakran a tömegek emlékezetébe idézni. Ez azonban legalább egyheti munka, s csak ősszel vehetem kézbe.[520]

---

* *A kéziratban*: 1849-es – *Szerk.*

4. Jöhetnének további dolgok is a „Neue Rheinische Zeitung"-ból, de most egyszerűen nincs időm kikeresni őket, szíveskedjék nekem javaslatokat tenni, akkor majd meglátjuk. Ugyanez vonatkozik a Marx és a magam abból az időből származó más kisebb munkáira. Mihelyt a „Tőke" 3. kötetének kéziratát nyersen áttettem olvasható kézírásba, tehát ősszel, rendeznem kell majd az iratokat. Csak akkor lesz megint áttekintésem arról, hogy egyáltalában mi van meg és kereshetek ki megfelelő dolgokat. De addig én magam is meglehetősen a sötétben tapogatódzom. Ameddig nem készültem el a „Tőke" III. könyvének lediktálásával, addig a napom 10-től 5-ig foglalt, este pedig, látogatásoktól eltekintve, nemcsak a mindinkább felhalmozódó levelezést kell intéznem, hanem a lediktáltat is átnéznem, azonkívül felülvizsgálnom dolgaink francia, olasz, dán és angol fordításait (köztük az angol „Tőké"-t[58]), s hogy így honnan lenne időm még más dolgokra, azt én is szeretném tudni. Ezért – be kell látnia – csak a legsürgősebb teendőkre vállalkozhatom.

A „Kommunista-per" említett kiadásán kívül kérem, hogy küldjön nekem:

3 pld. Marx „Bérmunka és tőké"-t[296],

6 pld. „Kommunista Kiáltvány"-t[146], zürichi kiadás, számlám terhére. Szívesen látnék egy kivonatot is számlámról, hogy tudjam, hogyan állunk. Marx fényképeiből mindkét formátumban van itt még.

A mellékletet kérem Edének átadni.

Baráti híve

F. Engels

177

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1885 június 22[–24].

Kedves Bebel,

Nyomban válaszolok a ma reggel kapott 19-i leveledre[521], hogy hosszabb utazásod előtt még elérjen.

A legutóbbi eseményekről nagyjából, legalábbis ami a nyilvános megnyilatkozásokat illeti, folyamatosan értesültem, s így olvastam Geiser és Frohme különböző pimaszságait, úgyszintén a te rövid és csattanós válaszaidat is.[522]

Ezt az egész szennyet legnagyobbrészt Liebknechtnek köszönhetjük, az ő előszeretetének a művelt bölcsességfosók és a polgári pozíciókban levő emberek iránt, akikkel a filiszterek előtt hencegni lehet. Irodalmárnak és kereskedőnek, akik a szocializmussal kacérkodnak, nem tud ellenállni. De éppen Németországban ezek a legveszedelmesebb emberek, akik ellen Marx és én 1845 óta egyfolytában hadakoztunk. Ha már befogadták őket a pártba, ahol mindenütt előtérbe nyomakodnak, akkor folyvást eltussolásra van szükség, mert kispolgári álláspontjuk minden pillanatban viszályba kerül a proletár tömegek álláspontjával, illetve ezt meg akarják hamisítani. Mindazonáltal meg vagyok győződve arról, hogy Liebknecht, ha egyszer valóban döntésre kerül sor, a mi oldalunkra áll, s ráadásul hangoztatja majd, hogy ő ezt mindig megmondta, és mi akadályoztuk meg őt abban, hogy hamarabb szétüssön. Jó viszont, hogy egy kis intelmet kapott.

A szakadás holtbiztosan bekövetkezik, csak én kitartok amellett, hogy nekünk a szocialista-törvény[41] idején ezt nem szabad provokálnunk. Ha a nyakunkba zúdul, nos, hát akkor nincs más választás. Fel kell készülnünk rá, és három pozíció van, amelyet, úgy hiszem, minden körülmények között tartanunk kell. 1. A zürichi nyomda és könyvkereskedés, 2. a „Sozialdemokrat"-nak, 3. a „Neue Zeit"-nak az irányítása. Ezek az egyedüli pozíciók, amelyeket most még megtartottunk, és ezek a szocialista-törvény

alatt is elegendők ahhoz, hogy a párttal érintkezhessünk. Minden más pozíció a sajtóban a nyárspolgár uraké, de korántsem érnek fel ezzel a hárommal. Itt te jó néhány ellenünk tervezett dolgot meghiúsíthatsz, és véleményem szerint mindent meg kellene tenned, hogy ez a 3 pozíció így vagy úgy biztosítva legyen számunkra. Hogy ehhez hogyan kell hozzálátni, azt neked jobban kell tudnod, mint nekem. Ede és Kautsky érthető módon nagyon megrendültnek érzik szerkesztőségi pozíciójukat és bátorításra van szükségük. Hogy mindkettő ellen jócskán intrikálnak, az nyilvánvaló. És igen derék és használható két ember ez: Ede elméletileg nagyon nyílt eszű, emellett szellemes és talpraesett, de még hiányzik belőle az önbizalom, ami manapság igazán ritka, és ahhoz képest, hogy még a legkisebb tanult szamárnál is általános a nagyzási hóbort, viszonylag igazi szerencse; Kautsky az egyetemeken szörnyű tömegű hülyeséget tanult, de azon fáradozik, hogy ezt elfelejtse, s mindketten elviselik az őszinte bírálatot, helyesen felfogták a lényeget és megbízhatók. A pártra ráakaszkodó iszonyatos irodalmár utánpótlás mellett két ilyen ember igazi gyöngyszem.

Amit parlamenti képviselőinkről általánosságban mondasz és arról, hogy lehetetlen – olyan békeidőben, mint a mostani – egy valóban proletár képviseletet teremteni, teljesen az én véleményem is. A szükségszerűen többé-kevésbé polgári parlamentáriusok – ez éppen olyan elkerülhetetlen rossz, mint a burzsoázia által feketelistára tett, tehát foglalkozás nélküli munkások közül a pártra sózott hivatásszerű agitátorok. Az utóbbi gyakorlat már 1839–48-ban a chartistáknál erősen elterjedt és már akkor megfigyelhettem. Ha napidíjat kapnak ezek, akkor a túlnyomóan polgári és kispolgári, azaz „művelt" képviselők mellé állnak. De mindezt majd leküzdjük. Proletariátusunkban éppen olyan feltétlenül megbízom, amilyen határtalanul bizalmatlan vagyok az egészen lezüllött német nyárspolgársággal szemben. És ha kissé mozgalmasabb idők jönnek, akkor a harc is oly módon kiéleződik, hogy szenvedéllyel lehet folytatni, és a bosszúság a kisszerűség és filiszterség miatt, amellyel most apró részletekben kell küszködnöd és amelyet én is ismerek régi tapasztalatból, eltűnik a harc nagy méretei közepette, s akkor megkapjuk a megfelelő embereket is a parlamentbe. De persze, én itt könnyen beszélek, neked kell közben az egész mocskos levest kikanalaznod, és ez igazán nem élvezet. De mindenesetre örülök, hogy fizikailag rendbe jöttél. Kíméld az idegeidet jobb időkre, még szükségünk van rájuk.

A „Tőke" III. könyve nagyrészt le van diktálva a kéziratból olvasható kézírásba. 5–6 héten belül ez az előzetes munka körülbelül elkészül. Azután

következik az igen nehéz végső szerkesztés, amely sok munkát kíván majd. De a kötet ragyogó, úgy fog lecsapni, mint a villám. A II. könyvből mindennap várom az első példányokat. Te azonnal kapsz egyet.

Öreg barátod
F. E.

Június 23. Ma túl késő lett ahhoz, hogy ajánlva feladjam a levelet, ezért csak holnap megy el.

Június 24. A berlini újságokat köszönettel megkaptam.

178

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, [18]85 július 1.

Kedves Schlüter Úr,

Mellékelten az előszó a „Per"-hez[516]. A másikat előjegyeztem. Előszót és jegyzeteket a „Kommunista-per"-hez[487] valószínűleg csak szept. elején tudok csinálni. Júliusban teljesen el vagyok foglalva és augusztusban kissé pihennem kell a tengernél.

Aztán hozzá lehet látni a *júniusi felkeléshez*[520] is.

A „*Schlesische Milliarde*" újranyomásának *nagyon örülnék*. Ehhez hozni kellene Wolff-életrajzomat a „Neue Welt"-ből (azt hiszem, kb. 1873), és bevezetést is írok hozzá.[523]

A „Tőke" 2. kötetére még én is várok. Meissnernél bajosan tehetek valamit Önért, nincs jogom hozzá, hogy ebbe beavatkozzam, és emberünk aggályoskodó.[524]

Marx fényképeiből mindkét nagyságban még több száz kapható.

Egyébként minden egészen jól megy Németországban, munkásaink mindent rendbe fognak hozni.

Híve

F. E.

Kérem, küldje el nekem a „*Dühring*"[233] szemleíveit, hogy sajtóhibajegyzéket készíthessek. Azonkívül a jövőben mindig 2 korrektúralevonatot kell kérnem, ahogyan az mindenütt szokásos és csakugyan szükséges.

Ha a dolgoknak ezt a címet akarja adni: „A »Neue Rheinische Zeitung«-ból", I., II. stb. füzet, nekem ez természetesen megfelel.

179

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1885 július 4.

Kedves Laurám,

Mellékelten a csekk 15 £-ről, ahogy Paul kérte, aki remélem nem szenved túlságosan a hőségtől, amely Ste-Pélagie-ban[495] most meglehetősen kínzó lehet.

Kalandod az oroszokkal élénken emlékeztetett engem azokra az időkre, amikor az ember sohasem volt biztos abban, nem toppan-e be Dupont éjjel fél kettő tájban egy vagy két polgártárssal (némileg emelkedett állapotban), akit azon nyomban letétbe helyezett éjszakára.

A „Justice" hirdeti, mint talán láttad, hogy Reeves (egy meglehetősen pénztelen Fleet Street-i kisember) publikálni szándékozik „folytatásokban" egy fordítást Deville-nek a „Tőké"-ből készített kivonatáról.[525] Ez sakkhúzás a mi fordításunk ellen. Ha megjelenik, ki kell majd jelentenem, hogy Deville kivonata a legkevésbé sem hű, jobban mondva a második része túlságosan hű, amennyiben minden következtetést megad, a premisszák zömét és valamennyi definíciót pedig elhagyja.

Fortin Beauvais-ből elküldte nekem a „Brumaire 18"-ról készített fordításának az elejét.* Még nem volt időm, hogy megnézzem.

Majdnem készen vagyok a 3. kötet diktálásával, azzal, ami diktálható belőle. Azután, amikor visszatértem a tengerpartról (augusztus végén), következik először a levelek stb. (és szintúgy a könyvek) rendezése, majd az igazi munka a 3. köteten. – A 2. kötetről semmi hír. Ha jövő héten sem jön meg, írni fogok. Ezek a kiadók mindig találnak valamilyen üzleti kifogást, hogy miért nem lehet egy dolgot azonnal kihozni.

Szerecsen kölni perét[516] Zürichben újra kiadják.

A 2. kötet orosz fordításából 18 ív a 33-ból már kész.[446]

* *V. ö. 65. old. – Szerk.*

Most be kell mennem a városba sürgős magánügyekben (pénz), így mára befejezi

mindig szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

180

Engels Gertrud Guillaume-Schackhoz

Beuthenba[526]

(Fogalmazvány)

[London, 1885 kb. július 5.]

Igen Tisztelt Asszonyom,

Kérdésére válaszolva csak annyit mondhatok, hogy nincs jogom bármiféle, végső soron a nyilvánosság számára szánt közlést tennem Marx és a magam közreműködéséről olyan politikai munkákban, amelyekbe *bizalmasan* vontak be bennünket. Ugyancsak nem vállalhatok sem Marx, sem a maga nevében bármiféle felelősséget annak a francia programnak az egészéért, amelynek elkészítésekor* a dolog természeténél fogva legfeljebb tanácsunkat hallgatták meg. *Bizalmasan* közölhetem Önnel, hogy a *roanne-i* irányzatú Munkáspárt programjának *indokolása* csakugyan Marxtól származik.[527]

Hogy a franciák nem követelik a női munka korlátozását annyira, mint a németek, ennek oka, hogy a nők gyári munkája Franciaországban, különösen Párizsban, viszonylag alárendelt szerepet játszik. Az egyenlő teljesítményért egyenlő bért mindkét nem számára – arra az időre, amíg nem szüntetik meg a munkabért egyáltalában – tudomásom szerint valamennyi szocialista követeli. Hogy a dolgozó nő, különleges fiziológiai funkciói miatt, különleges védelemre szorul a tőkés kizsákmányolással szemben, ez szerintem nyilvánvaló. Azok az angol nők, akik előharcosként küzdenek a nőknek azért a formális jogáért, hogy a tőkések ugyanolyan alaposan zsákmányolhassák ki őket, mint a férfiakat, többségükben maguk is, közvetlenül vagy közvetve, érdekeltek mindkét nemű dolgozók tőkés kizsákmányolásában. Beismerem, hogy engem a jövő nemzedék egészsége jobban érdekel, mint a nemek teljesen formális egyenjogúsága a tőkés termelési mód életének utolsó éveiben. Nő és férfi igazi egyenjogúsága meggyőződésem szerint csak akkor válhat valóra, amikor már megszűnt mindkettőjük kizsákmányolása a** tőke által, s a magánjellegű házi munka társadalmilag űzött iparággá változott.

---

* *A fogalmazványban törölve*: mi csupán tanácsadóként szerepeltünk – *Szerk.*

** *A fogalmazványban törölve*: a férfiuralom bázisán kifejlődött tőke – *Szerk.*

181

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1885 július 23.

Kedves Laurám,

Nagy örömmel értesültem, hogy foglyunk* hamarosan megint a szabadság (egyenlőség és testvériség nélkül) tiszta levegőjét fogja szívni[528] és [. . .]**

Deville természetesen egészen ártatlan Hyndman és Tsa trükkjében – azt mondják ugyanis, hogy az a „John Broadhouse", aki fordítóként szerepel, maga a halhatatlan Hyndman – és remélem, hogy ez a dolog majd elalszik.[525] Lehet, hogy csupán H. és K. Paul agyalták ki, hogy szorítsanak minket, mert K. P. hosszú ideje nem hallott rólam semmit, tekintve hogy még nem tudom megjelölni az időpontot, amikorra elkészülünk.[529] Mindenesetre semmit nem tudhatunk meg erről az állítólagos kiadásról. Persze legjobb lenne, ha puszta riasztólövésnek bizonyulna. De ha nem, kénytelen vagyok nyilvánosan kijelenteni, hogy a kivonat második fele *nem* ismerteti helyesen az eredetit. Ezt megmondtam Deville-nek, mielőtt a könyvet kinyomták,*** s mégis a régi formában jelent meg, „mert a kiadó nem akart várni". Ezt megjegyzés nélkül lehetett hagyni Franciaországban, ahol a „Tőke" francia kiadása kapható. De semmi esetre sem lehet megtenni itt, amíg angol fordítás még nem jelent meg, vagy amíg annak konkurrenciát támasztva adnák ki Deville könyvét.

A német képviselők közti kis csetepaténak egészében véve kitűnő hatása van. A munkások mindenütt olyan erélyesen szembeszálltak ezekkel a nevetséges törekvésekkel, hogy a parlamenti nagyságok aligha ismétlik meg uralmi próbálkozásukat.[461] A mieink a legfélreérthetetlenebb módon léptek fel, a szocialista-törvény[41] minden gátló tényezője ellenére. Eközben

---

* Paul Lafargue. – *Szerk.*

** *Itt két, ismeretlen kéz által áthúzott és kibetűzhetetlen sor következik.* – *Szerk.*

*** *V. ö. 62., 65. old.* – *Szerk.*

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

A szerző ajánl. P. Lavrovnak
F. Engels
London, 11 július 1885.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1885.

A „Tőke" második kötete első kiadásának címoldala
Engels Lavrovnak szóló ajánlásával

szegény Liebknecht Németország egyik végétől a másikig futkos, egyetértést prédikálva, s mindenkinek azt mondja, hogy nincsenek elvi nézeteltérések, hogy csupán személyi civakodásokról van szó, hogy mindkét oldalon követtek el hibákat stb. – a tyúk, amely kiskacsákat költött ki. „Mívelt" szocialistákat költött ki az utóbbi húsz évben, s most konokul nem akarja észrevenni, hogy a csibék voltaképpen kacsák, a szocialisták filantróp nyárspolgárok.

Örömmel látom, hogy a „scrutin de liste"[462], melyet az opportunista kormány állandósítása végett találtak ki, valószínűleg egészen szétveri az opportunizmust[273]. Ha Clemenceau csak a felét megtartja annak, amit ígér, ha csupán *elkezdi* is a roppant francia bürokrácia felszámolását, ez óriási haladás lesz. Másrészt, még ha feltételezzük is, hogy valóban őszinte és szótartó ember akar lenni, oly sok valóságos akadályba fog ütközni, olyan hamar megállásra fogják késztetni, hogy a párizsi választók szemében mindig árulónak fog tűnni. Önámítás azt hinni, hogy Franciaországban angolszász, kivált amerikai helyi önkormányzatot lehet bevezetni az egész burzsoá rezsim felforgatása nélkül. Így Clemenceaunak csakhamar választania kell: vagy elejti a reformjait és burzsoá marad a burzsoák között, vagy tovább megy és forradalmasodik. Én azt hiszem, hogy burzsoá marad, s akkor lehet, hogy eljön a mi időnk.

Schorlemmer itt van, ami a kontinensre való utazását illeti, még nincsenek határozott tervei, de tekintetbe veszi Párizst. Jelenleg házon kívül van, lehet, hogy levelem befejezése előtt visszaérkezik.

Itt is lesz egy békés forradalmunk novemberben. Az új választói testület bizonyára megváltoztatja a régi pártok egész bázisát.[362] A whigek már kijelentették nagy szócsövük, az „Edinburgh Review" útján, hogy most „vízválasztónak" kell következnie: a radikálisok boldoguljanak a maguk erejéből, a whigek pedig a torykhoz szándékoznak csatlakozni, akik, úgy látják, végtére nem is olyan rosszak.[530] Vajon a toryk elfogadják-e őket, s milyen feltételekkel, az még a jövő titka. Tény, hogy ez a szövetség már szőnyegen volt az utóbbi 10 évben, de mindig meghiúsult a zsákmány elosztásának kérdésén. Egy másik fejlemény: valószínűleg megérjük, hogy az összes rothadt „munkásképviselők" bejutnak a parlamentbe. Éppen ez az a hely, ahol őket látni kívánjuk.

Pumps azt szeretné, hogy az idén Jerseybe menjünk; ha így lesz, s Paul is kiszabadul, eljössz és találkozol ott velünk, s azután átjössz Londonba? A gőzös *St. Malóból* indul. – Vagy megvárod Párizsban, amíg Jollymeier odamegy és áthoz téged? Fontolgasd ezt egy kissé és értesíts szán-

dékodról. Mi Percy elfoglaltsága miatt nem indulhatunk aug. 8-a vagy 10-e előtt.

Nim és Jollymeier üdvözletét küldi.

Szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

182

Engels August Bebelhez

Zürichbe

London, [18]85 július 24.

Kedves Bebel,

Megpróbálom, elér-e ez a levél téged 26-án Zürichben, ahogyan sejtetted velem.

A pártviszály, amennyire innen láthatom, igen kívánatosan alakul. Frohme lehetőleg beleviszi bajtársait a pácba, ami nekünk csak kellemes lehet, de szerencsére itt van Liebknecht a megmentő tettel; értesítette az itteni egyletet, hogy *ő* most Frankfurtba megy és mindent rendbe fog hozni[531], de ha ez nem sikerül, akkor Frohménak repülnie kell. Liebknecht az egész históriában annak a tyúknak a mulatságos szerepét játssza, amelyik kiskacsákat költött ki: ő „művelt" szocialistákat akart tenyészteni, és íme csupa filiszter meg nyárspolgár bújt ki a tojásokból, s most a derék tyúk el szeretné hitetni velünk, hogy mégiscsak kiscsibék azok, akik itt a polgári vizeken úszkálnak, nem pedig kacsák. És itt mit sem lehet tenni, el kell őt fogadnunk illúzióival együtt, de úgy látszik, hogy Offenbachban mégis kissé túllőtt a célon, ha hitelt adhatunk az újságbeszámolónak.[532] Nos, az egész ügyből csupán az a tudat alakul ki a pártban, hogy két áramlat van benne, amelyek közül az *egyik* a tömegeknek adja meg az irányt, a másik az ún. vezetők többségének, és hogy ezeknek az irányoknak egyre inkább szét kell válniok. Ez majd előkészíti a később bekövetkező szakadást, és ez egészen jó. A jobbszárny urai azonban meggondolják, mielőtt megint ukázt bocsátanak ki.

Kautsky döntő gyöngéjét egészen eltaláltad. Ifjonti hajlamát a gyors ítéletalkotásra még jobban megerősítette az egyetemek – különösen az osztrák egyetemek – történelemoktatásának hitvány módszere. Ott rendszeresen arra tanítják a hallgatókat, hogy történelmi munkákat olyan anyagból készítsenek, amelyről tudják, hogy elégtelen, de amelyet *elegendőként kell kezelniök*, tehát olyan dolgokat írnak, amelyekről maguknak is tudniok kell, hogy hamisak, de mégis kénytelenek helyesnek tartani őket. Ez Kautskyt természetesen még csak hetykébbé tette. Aztán az irodalmár élet –

honoráriumért írni és sokat írni. Úgyhogy egyáltalán nem volt fogalma arról, mit jelent valóban tudományosan dolgozni. Ekkor aztán néhányszor alaposan megégette az ujját, a népesedési históriájával és utána az őskori házasságról szóló cikkeivel.[533] Ezt a legbarátibb módon kellőképpen a fejére is olvastam, s e tekintetben nem kímélem meg semmitől és könyörtelenül megbírálom *ebből* a szempontból minden írását. De emellett szerencsére megvigasztalhatom azzal, hogy kotnyeles ifjúkoromban én éppen így csináltam, és csak Marxtól tanultam meg, hogyan kell dolgozni. És ez már jelentősen segít.

A berlini „Ztg."[534] cikkei biztosan Mehringtől vannak, legalábbis nem tudok senki másról Berlinben, aki ilyen jól tud írni. A fickó nagyon tehetséges és nyílt eszű, de számító csibész és természeténél fogva áruló; remélem erre emlékezni fognak, ha megint hozzánk jön, amit biztosan megtesz, mihelyt az idők megváltoznak.[437]

Walther és felesége itt voltak és elhozták nekem a pártviszállyal foglalkozó újságokat. Vasárnap megint eljönnek.

A „Tőke" 2. kötetét, mihelyt megérkezett, elküldtem neked Drezdába. A III. kötet kéziratát, amennyire lehetett, végig lediktáltam, és ősszel, mihelyt kissé kipihentem magamat és mindenféle más sürgős munkát elintéztem, hozzálátok a végső szerkesztéshez. De most nyugodt vagyok, a kézirat most megvan olvasható kézírással és legrosszabb esetben így is kinyomtatható, még ha én közben elpatkolnék is. Amíg ez nem történt meg, nem volt nyugtom. Egyébként 3 nagyon lényeges szakasznak, azaz az egész $^2/_3$-ának a szerkesztése még szintén veszettül nagy munka. De ez elintéződik, és máris örülök annak a szenzációnak, amelyet kelteni fog, amikor megjelenik. Ősszel két békés forradalmat érünk meg: a franciaországi és az itteni választásokat.

Franciaországban a scrutin de liste[462] – amelyet a tiszta republikánusok találtak ki és a gambettisták vezettek be avégett, hogy ügyvédek és újságírók, főleg párizsiak, kényszermegválasztása útján örök uralmat biztosítsanak maguknak – valószínűleg tömegestül kihajítja a gambettistákat, és szinte biztosan uralomra juttatja Clemenceaut és a radikálisokat[535], ha nem is mindjárt, de hamarosan. Ők az *utolsó lehetséges* párt a most létező polgári pártok közül. Clemenceau specifikuma a megyei és községi önkormányzat, azaz a közigazgatás decentralizálása és a bürokrácia eltörlése. Ennek csak az elkezdése is nagyobb forradalom lenne Franciaországban, mint amilyen 1800 óta valaha is előfordult. De a radikálisok uralma Franciaországban mindenekelőtt a proletariátus felszabadulását jelenti a *régi* forradalmi

tradíció alól: közvetlen harcot a proletariátus és a burzsoázia között, tehát a végső tiszta harci helyzet létrejöttét.

Itt az új szavazati jog[362] felborítja majd az egész régi párthelyzetet. A whigek és toryk szövetkezése[536] egy nagy konzervatív párttá, amelynek bázisa az *egész* – nem mint eddig, két táborra szakadt – földtulajdon, és amely magában foglalja a burzsoázia összes konzervatív elemeit: bankot, pénzarisztokráciát, kereskedelmet és az iparok egy részét; emellett a *másik oldalon a radikális burzsoázia, azaz a nagyipar zöme, a kispolgárság* és egyelőre még uszályként az ismét politikai életre ébredő proletariátus – ez forradalmi kiindulópont, amilyent Anglia 1689 óta nem ért meg.

És ráadásul az öreg Vilmos, aki az utolsókat nyögi. Ez kitűnően indul. Majd meglátod.

Barátod

F. Engels

183

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

[London, 1885 július 24.]

Kedves Ede,

Bebel azt írta nekem, hogy ő f. hó 26. körül Zürichben lesz – a mellékelt sorok* neki szólnak, ha nem lenne ott, tudni fogod, mit tegyél vele.

Schorlemmer üdvözöl.

Az őszi új választások Franciaországban[537] és Angliában[362] a vég kezdete; a véget az öreg Vilmosnak is kívánom. Minthogy az oroszok úgy látszik megrekedtek, nyilván nekünk magunknak kell elkezdenünk. És ha a három nagy nyugati ország mozgásba lendül, az is elegendő.

Barátod

F. E.

* *V. ö. 347–349. old. – Szerk.*

184

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra[538]

London, 1885 aug. 8.

Tisztelt Uram,

Javaslatát, hogy írjak külön előszót az orosz kiadáshoz, fontolóra vettem, de nem tudom, hogyan írhatnám meg kielégítő módon.[539]

Ha úgy véli, hogy jobb lenne Rodbertust egyáltalán nem említeni, akkor azt javasolnám, hogy az előszó egész második részét hagyja el. Mint a szerzőnek a gazdaságtudomány történetében elfoglalt helyére vonatkozó ismertetés túlságosan hiányos, ha nem igazolják a sajátos körülmények, melyek között íródott, azaz a Rodbertus-klikk támadásai. Ez a klikk Németországban rendkívül befolyásos, jókora hűhót csap, s kétségtelenül hamarosan Oroszországban is hallani fognak róla. Azt állítani, hogy szerzőnk pusztán másolta Rodbertust[263], az egész kérdés elintézésének annyira olcsó és kényelmes módja, hogy bizonyára meg fogják ismételni mindenütt, ahol szerzőnket olvassák és vitatják. De mindezeket a kérdéseket Ön tudja a legjobban megítélni, úgyhogy ezt az ügyet egészen Önre bízom, annál is inkább, mert halvány fogalmam sincs arról, mit fog az Önök cenzúrája átengedni és mit nem.

Itt kedvező hírek terjedtek el közös barátunkról*; tudna nekem valami újat írni róla?

Igaz híve
P. W. Rosher[446]

Eredeti nyelve: angol

* Lopatyin.[447] – *Szerk.*

185

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1885 aug. 8.

Kedves Laurám,

Meglepetéssel látom, hogy minden példányban, amelyhez hozzájuthatok, a tartalomjegyzék a kötésnél kimaradt. Azonnal írtam Meissnernek és magyarázatot kértem tőle, s küldök neked egy példányt, mihelyt megkaptam.[540]

Nagyon helyes, hogy elmenj meglátogatni Vaillant mamát Villerville-ben, de ez nem ok arra, hogy ne gyere el hozzánk. Mi innen kedden, 11-én akarunk elutazni, s legkésőbb szeptember 11-én jövünk vissza. Schorlemmer körülbelül ugyanakkor indul Németországba és Párizson keresztül szeptember közepe táján tér vissza, s nem látunk semmi okot arra, hogy ne jöjj akkor vele ide. Ha Paul *most* nem mehet Bordeaux-ba, úgy intézheti, hogy *akkor* menjen oda, s így minden a legjobban rendeződne.

Leveled emlékeztet engem arra, hogy Deville kiadója* valóban leállíthatja a fordítást *egy* esztendeig az eredeti megjelenése után.[541] Ez az év azonban elmúlt, minthogy már két éve annak, hogy a kéziratot Eastbourneban megkaptam,** utána pedig csaknem azonnal kiadásra került. A fordítást kiadni szándékozó egyén neve Wm. Reeves, 185, Fleet Street, de nem sikerül sem példányt szereznünk, sem többet megtudnunk erről.

Tussy és Edward tegnap elutaztak Dealbe, de még nem kaptam tőlük értesítést címük közlésével. 10-14 napig szándékoznak ott maradni. Kautskyék Eastbourne-ba mentek. Kautsky mama ahhoz képest, hogy német írónő, feltűnően természetes modorú. Olvastam egyik regényét[542], egyáltalán nem rossz. Tanácsoltam azonban neki, hogy tanulmányozza Balzacot, s ő vett is néhány kötetet, de vajon francia nyelvtudása elegendő lesz-e ilyenfajta olvasmányhoz?

A scrutin de liste eleinte kétségtelenül kedvezőtlen a mieink számára, de ez nem számít addig, amíg a mieink létszáma csekély.[462] Ha sikerül meg-

---

* Henri Oriol. – *Szerk.*

** *V. ö. 46. old.* – *Szerk.*

lehetős eredményt elérniök Párizsban és néhány nagy vidéki központban, akkor a radikálisok[535] szükségesnek fogják látni, hogy a következő alkalommal néhány helyen velük közös listát állítsanak, s akkor néhányan bejuthatnak; azonkívül addigra jóval erősebbek lesznek, s a kívül álló szekták, posszibilisták[274] stb. közül sokan feloszlanak. Ha ez a legközelebbi választás Clemenceaut hozza kormányra, teljesen meg leszek elégedve. Amennyire megítélhetem, ő az utolsó, akit a burzsoázia előretolhat. Utána a vízözön. És ugyanakkor az itteni választások teljesen új választótestülettel,[362] ami szükségképpen a vég kezdete lesz; aztán az öreg Vilmos fél lábbal a sírban (tegnap Gasteinban megint elesett a lépcsőn felfelé menet) – majd meglátjuk, mit érünk meg.

Az itteni választások után – amelyek remélhetőleg valamennyi Pottert, Cremert és a többi árulót bejuttatják a parlamentbe – egy szocialista mozgalom bázisa itt szélesebbé és szilárdabbá válik. S ezért örömmel látom, hogy a Hyndman-féle mozgalom sehol sem ereszt komolyan gyökeret, s hogy a Szocialista Liga[424] egyszerű, esetlen, bámulatosan botladozó, de *őszinte* mozgalma lassacskán és láthatólag biztosan tért nyer. A „Justice" egyre inkább kong az ürességtől, a „To-Day" pedig haldoklik, ha még nem halt meg.

Ég veled – még egy halom levelet kell megírnom –, mindannyian csókoltatunk.

Szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

186

Engels Karl Kautskyhoz

Eastbourne-ba[543]

[Jersey, 1885 augusztus 16., vasárnap.]

Kedves Kautsky. Mindenféle bolyongás után tegnapelőtt reggel itt kötöttünk ki, és némi fáradozás után szállást is találtunk.[544] Ez a fészek 10 év óta nem sokat változott, szép időben még mindig csinos. A tengeri út nagyon szép volt, csupán reggel felé vált Nim, Pumps és Lili némiképp adakozóvá, azaz tulajdonképpen csak a két utóbbi, Nim lefeküdt és jobban lett. Guernseyben kb. 10 borjút és 20 birkát rakodtunk ki, szánalmas volt látni tengeribetegségüket. Pilseni sört felfedeztünk és nagyban fogyasztjuk, emellett igen jó vörös bor kapható palackonként 10 pennyért. A párt most felőlem csinálhat amit akar, de ha van valami érdekes közlendőd, szívesen veszem. Cím: 2, Royal Crescent, Jersey. Mindenki szívélyesen üdvözöl téged, feleségedet és édesanyádat.

Barátod

F. E.

187

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

31, Roseville Street, Jersey
[18]85 aug. 25.

Tisztelt Uram,

Megkaptam aug. 6(18)-i és 9(21)-i leveleit, melyekre Londonba való visszatérésemkor fogok válaszolni.* Addig is mellékelten a levél a „Северный Вестник" szerkesztője részére. A válasz feltehetőleg megvan Önnek.[545] Ha nem, kérem írjon Londonba, mint ezelőtt, s 2 hét múlva, amikor innen visszautazom, küldök egy új másolatot.

Igaz híve
P. W. Rosher[446]

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 384–386. old. – Szerk.*

188

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe[546]

31, Roseville Street, Jersey
[18]85 aug. 26.

Tisztelt Schlüter Úr,

A 16. és 17. nyomdai ív[233] elutazásom után érkezett Londonba – Kautskyék és Avelingék szintén távol voltak, úgyhogy senki sem tudta onnan a befutott számos nyomtatványfélét némiképp szortírozva utánam küldeni. Csak hétfőn ment el Avelingné otthonomba, s küldte el aztán nekem az íveket. Tegnap, szerdán, korrigálva visszaküldtem Önnek. Sok olyan szót szedtek bele, amelyek az eredetiben nem szerepeltek és az értelmet teljesen meghamisítják. És különösen a 17. ívben az oldalak teljesen össze vannak keverve: 257., 262., 263., 258., 259., 264. és így tovább, ami a könyvnek éppen ebben a legfontosabb fejezetében abszolúte megengedhetetlen, és emiatt elővigyázatosságból intézem Önhöz ezeket a sorokat.

A mai naptól számítva még 2 hétig maradok itt. Jobb, ha *szombat, szept. 3. után* minden küldemény onnan megint Londonba megy. – Itt a szó szoros értelmében elepedünk a szép időtől, mert eső hiányában nagy a vízhiány ezen a szép kis szigeten. A pártról nem hallok és nem látok semmit, ami nem is baj a parlamenti pohár vízben lezajlott legutóbbi viharok után.[461] Szívélyes üdvözlet Edének.

Híve
F. E.

189

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

Kedves Kautsky,

Csütörtökön* utazunk innen el, és így reméljük, hogy vasárnap szokás szerint nálunk üdvözölhetünk benneteket. A „Volkszeitung"-ot a □-gel[428] köszönettel megkaptam. Ez az ember a jófiút akarja játszani a papája előtt.[547] De annak fontosabb dolga van. Nem érve be azzal, hogy 1870-ben egy francia köztársaságot csinált, most még mindent latba kell vetnie azért, hogy egy spanyol köztársaságot is csináljon.[548] Remélhetőleg sikerül neki. Micsoda szamarak ezek a nagyemberek!

Mindenki szívélyesen üdvözli feleségedet és téged.

Barátod
F. E.

[Jersey, 18]85. IX. 6.

* Szeptember 10. – *Szerk.*

190

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe[546]

A „Dühring"-korrektúra[233] végét tegnap itt megkaptam. Holnap hazautazom, ezért itt már semmit sem tudok vele csinálni, már csak azért sem, mert a 18. ív még korrigálatlanul Londonban van. Ebben az évben nagyon rosszul intézték a Londonba irányított dolgok utánam küldését, ezért a fennakadás. Ezeknek a korrektúráknak az elintézése, úgyszintén az előszó[549] lesz az első munkám. A másikat napirenden tartom, és majd utána következik. A Wolff-életrajzot a „Neue Welt"-ből kérem azonnal Londonba küldeni, és akkor mindjárt el is intézem.[523] Szívélyes üdvözlettel

híve
F. E.

Jersey, [18]85. IX. 9.

191

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

Kedves Kautsky,

A heves vihar miatt, amelynek tartama alatt nem vállalhatom a felelősséget a kicsinyek tengeri utazásáért, még itt vagyok és aligha leszek képes holnap elutazni. Semmi remény tehát arra, hogy vasárnap megint nálam láthatlak benneteket*. Szívélyes üdvözlet feleségednek.

Barátod
F. E.

[Jersey, 1885 szeptember 10.,] csütörtök

* *V. ö. 357. old. – Szerk.*

192

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1885 szept. 22.

Kedves Laurám,

Tegnap, amikor írni készültem neked, látogatók jöttek és emiatt elmulasztottam a postát. Így csak ma tudom elküldeni neked a 10 £-es csekket, mindössze ennyit tudok nélkülözni, amíg nem jutok valamivel több pénzhez, ami remélhetőleg nem késik sokáig. Schorlemmertől nem kaptam hírt, de felteszem, hogy te kaptál, hiszen várod őt, s mert így áll a dolog, természetesen tovább megyek egy lépéssel és kifejezem azt a reményemet, hogy ő magával fog hozni, mégpedig a jövő hét valamelyik napján. Készen állunk fogadásodra.

Mialatt nektek Párizsban múlt vasárnap szép kis dulakodásban volt részetek[550], Tussynak és Avelingnek is jutott egy, itt az East Enden. Majd elküldöm neked a „Daily News"-t, abban van a legjobb beszámoló és egy vezércikk.[551] Itt voltak ma reggel; az én véleményem szerint, ha a radikálisokat, akik láthatólag igen buzgón mellettük vannak, nem sikerül megnyerniök, hogy álljanak ki az ügyért, akkor a mulatság nem éri meg az árát. A szocialisták nem számítanak, a radikálisok – hatalom. Ha elérhetjük, hogy a kérdésért egy tucat radikális vállalja a letartóztatást, a kormány engedni fog – már csak a választásokra való tekintettel is. Ha csupán szocialisták az áldozatok, akkor börtönbe kerülnek minden eredmény nélkül.

Nekem tetszik az a rendszeres és elméletileg helyes út, melyen a franciák haladnak a scrutin de liste[462] alkalmazása tekintetében. Mindegyik párt felállítja saját teljes listáját. A következmény az lesz, hogy a viszonylag legerősebb párt be fogja hozni valamennyi saját emberét, a többiek senkit. De ugyanakkor mindegyik párt számba veszi magát és megismeri saját erejét. És a következő választásokon a szükséges eredmény adódni fog: azaz az egymáshoz legközelebb álló pártok összefognak egy relatív erejüknek megfelelő közös lista céljából – ha csak nem tették ezt meg már most a szavazás előestéjén. A scrutin de liste a radikálisokat[535] és a szocialistákat közös listára készteti, mint ahogyan az opportunistákat[273] és a monarchistákat is

fokozatosan egy közös listán való összefogásra készteti majd, legalábbis egyes département-okban. De jellemző a francia szellemre, hogy ez csak tényleges tapasztalat eredményeként érhető el. Ez az ideologikus, abszolút jelleg adja meg a francia politikai történetnek a klasszikus formáját, összehasonlítva más nemzetek zavaros politikájával.

Én el vagyok árasztva korrektúraívekkel, revíziókkal, megírandó előszókkal stb. stb., úgyhogy még nem volt időm a „Kiáltvány"-ról készült fordításodat[552] komolyabban megnézni. Mihelyt a legsürgősebb teendőkön túl vagyok, remélhetőleg e hét végén, hozzálátok és azután megbeszélhetjük az ügyet itt. Örülök, hogy véka alá rejtett tehetségedet végre feltárod és segítsz nekünk, hogy néhány jó műről francia fordításhoz jussunk, minthogy a mi született franciáink szemmel láthatóan képtelenek a német nyelvet megérteni. Ha egyszer már elkezdted, a tehetetlenségi erő törvényénél fogva majd folytatod is, és fokozatosan megszereted a taposómalmot.

Itt a posta ideje, így hát búcsúzom, az itteni viszontlátásig, amikor, remélem, elhozod a fordításod hátralevő részét.

Nim csókoltat.

Szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

193

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, 1885 szept. 23.

Tisztelt Schlüter Úr,

I. A „Dühring"[233] valamennyi korrektúráját bizonyára megkapta. Innen 13-án és 14-én küldtem el. Ha valami hiányozna, kérem, szíveskedjék értesíteni, a szedés olyan volt, hogy az én korrektúrám nélkül abszolúte nem nyomtatható ki.

A szemleívekből az utolsó, amely ide megérkezett, a 14. számú. Várom a többit a sajtóhibajegyzék végett. Mellékelten egy ideiglenes, amely sok értelmetlenséget helyesbít, ezeket bizonyára nagyrészt én magam hagytam benne. De még egyszer át fogom nézni az egészet.

Mellékelem végre az előszót[553] is, amely alaposan megizzasztott. Először is sokszor abba kellett hagynom. De azonkívül ki is jöttem a gyakorlatból a természettudományok terén és sok mindennek kellett utána böngésznem.

II. Kérem, küldjenek a „Marx az esküdtek előtt"-ből („Előszó"-val együtt)[516] lehetőleg korrektúrát (duplát), de mindenképpen legalábbis szemleíveket sajtóhibajegyzék végett. Az eredeti kiadásban elég súlyos hibák vannak, s azonkívül a szedő urak néha többet gondolnak, mint amennyi a szerzőnek kívánatos.

III. „Előszó" stb. a „Kommunista-per"-hez[487] még ezen a héten következik, ha semmi nem jön közbe.

IV. Rögtön ezután hozzáigazítom Lupus életrajzát a „Schlesische Milliardé"-hoz, egyebekkel együtt, ami hozzá tartozik.[523] Ez is néhány napon belül következik.

Mindenből kérek szemleíveket és az előszóimból stb. korrektúralevonatokat. Továbbá mindezekből a dolgokból egyenként 12 példányt.

Marx fényképéről szintén gondoskodom.

Aztán hozzálátok a „Parasztháború" átdolgozásához, mihelyt leráztam a nyakamról a francia és angol fordítás-ellenőrzéseket.[249]

A korrektúrákat most, hogy megint itt vagyok, gyorsan és pontosan intézem.

A „Tőke" 2. kötetének kiállítása miatt sok kifogásom volt Meissner úr ellen. Az előszó és a szöveg betűtípusai mindenütt összekeverednek, és nagyrészt csak a korrektúrában rendeztem el kissé, amennyire lehetett. Ez megbocsáthatatlan. És 500 példányból teljesen hiányzik a tartalomjegyzék. Archívum-példányként mellékelek egyet.

□ javíthatatlan.* A papájára való apellálása megható[547], az öregtől virgácsot kap majd.

Szívélyes üdvözlettel

híve
F. Engels

* *V. ö. 357. old. – Szerk.*

194

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1885 okt. 8.

Kedves Ede,

Mellékelten küldöm neked a „Leleplezések a kölni kommunista-perről" bevezetését[487]. Ha előzőleg tárcaként ki akarod nyomatni a „Sozialdemokrat"-ban, *nekem* semmi ellenvetésem nincs, csak Schlüterrel kell megegyezned, aki valószínűleg türelmetlenül várja. Mondd meg neki, hogy holnap megkapja a jegyzeteket és a korrektúrákat a marxi szöveghez, úgyszintén az adatokat a Stieberből utánnyomandó mellékletekről*.

K. Kautsky küld majd neked néhány „Kölnische Zeitung"-ot, ezekben van az első értelmes jelentés a bolgár eseményekről.[554] A tudósító Belgrádban tartózkodik, érti a dolgát, és minthogy ott eddig Bismarcknak nem áll érdekében eltussolási parancsot provokálni, a jelentés őszintének is tartható. Az oroszok tehát a saját csapdájukba estek; elfelejtették, hogy Alexander Battenberg mint porosz gárdahadnagy joggal bízik „bajtársában", Vilmosban**.

Túl sokat aggódsz amiatt, hogy ki lesz az „utód" a „Sozialdemokrat"-nál. Hiszen éppen az a jó, hogy téged ott nem pótolhatnak; ha az urak megpróbálnák, hogy saját hátramozdítóik közül ültessenek oda valakit, akkor megbuknak; mert 1. ebből a fajtából senki sem megy önkéntes számkivetésbe, és 2. a párt ennek hamarosan véget vetne és ilyen lapot nem tartana. Ha te távozol, távozik a „Sozialdemokrat" is, és épp az a jó, hogy ez egybeesik. August*** véleménye is az, hogy a zürichi intézményeknek minden körülmények között a mi kezünkben kell maradniok, és nyilván maradnak is, mert a többieknek csak teher lennének. Amiről neked, úgy hiszem, gondoskodnod kell, az az, hogy a nyomda és a könyvkereskedés a miénk maradjon, akkor a „Sozialdemokrat" kérdése magától megoldódik, a legrosszabb esetben a

* *V. ö. 333. old.*[518] – *Szerk.*

** I. Vilmos. – *Szerk.*

*** Bebel. – *Szerk.*

mostani lap kimúlása után egy újjal. Te azonban túl nagy offenzív erőt tulajdonítasz ezeknek az uraknak.

A chemnitzi felmentő ítélet pompás.[555] Ez tehát még a szász bíráknak is sok volt.

A francia választások[537] nagy haladást jelentenek. Mint előzőleg mondtam*, a scrutin de liste[462] eltaposta az opportunistákat[273]. De hogy ennyire el fogja taposni őket, hogy a nagy-, a középburzsoázia és a kisburzsoáziának egy része a monarchistákhoz fog menekülni, mégpedig ilyen tömegesen, ezt nem lehetett előre látni – legalábbis Franciaország határain kívül nem. Az opportunisták „direktóriumot" játszottak, olyan korrupciót űztek, amely még a második császárság korrupcióját is messze fölülmúlja. Anélkül azonban, hogy a burzsoának garantálták volna azt a nyugalmat, amelyet neki a monarchia garantál. A visszaesés a monarchistáskodásba, melyet itt *orléanizmusnak* neveznek, annál természetesebb volt, minthogy az egész balközép (Ribot, „Journal des Débats"[556] stb.) csak republikánusoknak álcázott orléanisták, az emberek tehát jobban kedvelik a hamisítatlan orléanistákat, és, ha másképp nem megy, bonapartistákkal és legitimistákkal is megelégszenek. A választások második fordulója valószínűleg már a visszahatást konstatálja majd, a burzsoá megrettenését saját választási sikerétől, tehát radikálisok megválasztását. Ha nem, akkor hamarosan jön a haddelhadd.

Mindenképpen nyereség a középpártok kiszorítása, monarchisták radikálisokkal szemben, az egynéhány középpárti képviselő rákényszerülése arra, hogy ezekhez vagy amazokhoz csatlakozzanak. Ezáltal a helyzet *forradalmi*. Magában a monarchiában senki sem hisz komolyan Franciaországban. Már csak a trónkövetelők töméntelen volta miatt sem. De egy orléanista kísérlet lehetséges volna, és akkor összecsapásra kerülne sor. A kérdés mindenképpen így áll: vagy la république en danger**, vagy pedig egy „radikális" köztársaság létrehozása. Minden valószínűség szerint az utóbbi győz. De akkor a radikálisoknak nemcsak saját ígéreteiket kell megtartaniok – Napóleon központosított igazgatását felváltani a département-ok és községek olyan önkormányzatával, amilyen 1792–98-ban állt fenn –, hanem a szocialistákra is kell támaszkodniok. Kedvezőbb helyzetet nem is kívánhatunk magunknak. Franciaország hű marad fejlődésének sajátos, logikus-dialektikus menetéhez. Az ellentéteket soha nem kendőzik el tartósan, hanem mindig végigvívják. És ez nekünk csak jó lehet.

---

* *V. ö. 348–349. old. – Szerk.*

** – veszélyben a köztársaság – *Szerk.*

Hogy a szocialistáknak olyan kevés a szavazatuk (emiatt Lafargue szörnyen jajveszékel), az egészen természetes.[557] A francia munkás nem herdálja el szavazócéduláját. S minthogy Franciaországban még vannak *eleven* pártok, nem csupán holtak vagy haldoklók, mint Németországban, ezért semmiképpen sem politikus egy kilátástalan szocialistára szavazni, ha ezáltal egy radikálist juttatnak kisebbségbe és egy opportunistát többségbe. A kilátástalan jelöltek állításának Franciaországban ugyanis éppen ez a nagy bökkenője, s helyenként Németországban is így lesz, mihelyt megelevenedik az ottani politikai világ. Ha majd a franciaországi dolgok fejlődése lehetővé teszi a szocialistáknak, hogy hivatalos ellenzékké váljanak, azaz ha Clemenceau végleg kormányra kerül, akkor nyomban milliónyi szavazatot kapunk. De ne akarjuk előírni a franciáknak, hogy *német* módra fejlődjenek. Pedig ezt teszik Németországban sokan még a legjobbak közül is.

Végleges ítéletet persze csak akkor lehet mondani, ha lezajlottak a pótválasztások.[558]

Barátod

F. E.

195

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, [18]85 október 9.

Kedves Schlüter Úr,

A bevezetést a „Kölni per"-hez tegnap elküldtem Edének arra az esetre, ha előzetesen ki akarja nyomatni a „Sozialdemokrat"-ban, de akkor Önnel meg kell egyeznie. Most mellékelem a tartalomjegyzéket az összeállítás terveként, az 1875-ös lipcsei kiadás sajtóhibajegyzékét és jegyzeteit.[559] Csak a londoni Központi Vezetőség két üzenetét, a márciusit és a júniusit, vettem bele, az 1850 decemberi „Kölni üzenet" elméletileg nem nyújt semmi újat, és a szakadásnak olyan részleteibe bocsátkozik bele, amelyek ma már csak az akkori mozgalom *behatóbb* történetében fontosak.[560]

A dolog – önhibámon kívül – csúnyán elhúzódott. A vitézség a gyomorban lakozik, mondta egyszer Davout marsall a szállásadójának, Marx apósának*, amikor az gratulált neki jó étvágyához. A szellem a gyomorban lakozik, mondom én, miután kitapasztaltam, hogy egy gyomorhuruttól a butaságnak és a munkaképtelenségnek milyen fokára süllyedhet le az ember. Öt óra hosszat egy oldal fölött verejtékezni, és aztán a megírtat dühösen tűzbe dobni – nos jó, most elmúlt és remélhetőleg nem ismétlődik meg egyhamar.

A „Schlesische Milliarde" bevezetéséhez[523] holnap fogok hozzá.

Ezzel szemben a júniusi csata ügyében egyelőre semmi sem történt. Meggyőződtem arról, hogy a „Neue Rheinische Zeitung" cikkeit[520] így, *valóságos* eseménytörténet nélkül, nem lehet kinyomatni. Ehhez azonban speciális tanulmányok kellenek, amelyeket nem végezhetek el, amíg a Marx lakásából való brosúrahalmazok nincsenek rendezve, mert csak akkor látom, *milyen* dolgokat kell még erre a célra beszereznem. És csak akkor kezdenék hozzá a tanulmányozáshoz. Ezt tehát egyelőre el kell halasztani.

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

* Ludwig von Westphalen. – *Szerk.*

196

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba[561]

(Töredék)

[London, 1885 október 12.]

...Én nem úgy látom, hogy október 4. vereség volt, hacsak nem ringatták magukat mindenféle illúziókba. Arról volt szó, hogy az opportunistákat[273] szétzúzzák; szétzúzták őket. De ahhoz, hogy szétzúzhassák őket, a két szemben álló fél, a jobb- és a baloldal nyomására volt szükség. Hogy a jobboldali nyomás erősebb volt, mint hittük, az nyilvánvaló. De ez sokkal forradalmibbá teszi a helyzetet.

A burzsoá, a nagy és a kicsi egyaránt, előnyben részesítette az álcázott orléanistákkal és bonapartistákkal szemben a nyílt orléanistákat és bonapartistákat; azokkal szemben, akik meg akarnak gazdagodni a nemzet rovására, azokat, akik a nemzet meglopásával már meggazdagodtak, a holnapi konzervatívokkal szemben a tegnapi konzervatívokat. Ennyi az egész.

A monarchia Franciaországban lehetetlen, már csak a trónkövetelők töménetlen volta miatt is. Ha lehetséges lenne, az annak jele volna, hogy a bismarckistáknak igazuk van, amikor Franciaország elfajulásáról beszélnek. De ez az elfajulás csak a burzsoáziára vonatkozik, Németországban és Angliában éppúgy, mint Franciaországban.

A köztársaság továbbra is az a kormányzat, amely a legkevésbé osztja meg a három monarchista szektát[562], amely módot ad arra, hogy konzervatív pártban egyesüljenek. Amint egy monarchista restauráció lehetősége szóba kerülhet, a konzervatív párt azon nyomban három szektára bomlik; a republikánusok viszont kénytelenek lesznek az egyetlen lehetséges kormány köré csoportosulni; és e pillanatban ez valószínűleg a Clemenceau-kormány.

Clemenceau mindamellett haladás Ferryhez és Wilsonhoz képest. Igen fontos, hogy ne úgy kerüljön hatalomra, mint a tulajdon védőpajzsa a kommunistákkal szemben, hanem mint a köztársaság megmentője a monarchiával szemben. Ez esetben többé-kevésbé *kénytelen* lesz megtartani, amit ígért; máskülönben úgy viselkednék, mint a többiek, akik azt hitték, akárcsak Lajos Fülöp, hogy ők „a köztársaságok legjobbika"[563]: mi vagyunk

hatalmon, a köztársaság nyugodtan alhat; birtokunkba vettük a minisztériumokat, ez elegendő, ne emlegessétek hát nekünk többé az ígért reformokat.

Azt hiszem, hogy azokat az embereket, akik 4-én a monarchistákra szavaztak, saját sikerük máris megijesztette, és hogy 18-a többé-kevésbé clemenceauista eredményeket hoz[564], bizonyos sikerrel – amely nem megbecsülésükről, hanem megvetésükről tanúskodik – az opportunisták számára. A filiszter így szól majd magában: ha ennyi a royalista és a bonapartista, végtére néhány opportunistára is szükségem van. – Egyébként 18-a fogja a helyzetet eldönteni; Franciaország a meglepetések országa, és óvakodom attól, hogy végleges véleményt mondjak.

De mindenesetre radikálisok[535] és monarchisták állnak majd szemtől szembe. A köztársaság éppen akkora veszélyben forog majd, amekkora szükséges, hogy a kispolgárt rákényszerítse arra, hogy egy kissé jobban a szélsőbal felé hajoljon, amit különben sohasem tenne meg. *Nekünk, kommunistáknak pontosan erre a helyzetre van szükségünk.* Mindeddig nem látok okot arra a feltevésre, hogy Franciaország politikai fejlődésének oly rendkívül logikus menete eltérült volna: ez még mindig 1792–94 logikája; csak azt a veszélyt, amelyet akkor a koalíció jelentett, ma a monarchista pártok belső koalíciója idézi fel. Közelebbről szemlélve, ez utóbbi kevésbé veszélyes, mint a másik volt...

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

197

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1885 okt. 13.

Kedves Laurám,

Ezzel a postával visszaküldöm neked a „Kiáltvány" első tíz oldalát[552] – kénytelen voltam abbahagyni, először, mert már 5 óra és másodszor, mert jókora *hiány* van, melyet nem tudok kitölteni. Remélem, Paul azonnal elküldi nekem a hiányzó részt, s én lehetőleg még aznap visszaküldöm. Látom ugyanis már, hogy a javítás nem fog sok időmbe telni. Őszintén szólva, a „Kiáltvány" fordítása mindig megijeszt – eszembe juttatja, hány fárasztó órán át vesződtem hiába ezzel a dokumentummal, amely a legkevésbé lefordítható valamennyi közül. De te fején találtad a szöget. Csak két passzus van, melyeknél nyilván megzavartak és nem adtad vissza a pontos jelentést. Máskülönben a munka kitűnő, s első ízben fog ez a pamflet franciául olyan formában megjelenni, amelyre büszkék lehetünk és amely az olvasónak fogalmat ad arról, milyen az eredeti. Ahogy haladsz a vége felé, a gyakorlat még tökéletesebbé teszi majd a munkádat, s egyre inkább nem fordítani fogsz, hanem reprodukálod a szöveget a másik nyelven. Ezért tekintsd megjegyzéseimet – ahol nem az értelemről van szó – csupán javaslatoknak, amelyek értékét neked kell eldöntened. Nekem már annyira nincs gyakorlatom a francia beszédben és írásban, hogy ha egy órát beszélgetek Johnnyval*, ez kimondottan úgy hat rám, mint a póttiszteletdíj egy német ügyvédre, s azt a képességemet, hogy franciául gondolkodjak, valóban jobban feléleszti, mint ahogy valaha is álmodtam volna.

Igazán örülök, hogy vállaltad ezt a feladatot; hogy megbirkózol vele, ha egyszer nekigyürkőzöl, abban sohasem kételkedtem, de örömmel olvasom az *elkészült dolgot*. Most járomba fogtunk téged és mindent el fogunk követni, hogy benne is tartsunk. Mérhetetlen hasznát fogja ennek látni a mozgalom Franciaországban, mert biztos lehetsz benne, hogy a német nyelv tanulása egyelőre nem fog ott nagy lépéssel előrehaladni, s még akik tanul-

* Jean Longuet. – *Szerk.*

ják, azok is iskolás fiúk módjára tanulják és talán soha nem beszéltek születtett némettel. Szegény Fortin fordítása* épp elég vesződséget okoz nekem – a német szavak neki puszta csontvázak, hús és vér nélkül – hogyan is reprodukálhatná őket franciául! Méghozzá Szerecsen erőteljes németségét! Nos, váljék egészségedre és munkálkodj sok sikerrel, a „Kiáltvány" után minden, amihez hozzáfogsz, gyerekjátéknak tűnik majd!

Ebédhez hívnak – így búcsúzom

hű barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 339. old. – Szerk.*

198

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

[London, 1885 október 14.]

A legutóbbi törvény címe:

„The Factory and Workshops Act, 1878, 41, Victoria, Chapter 16." – és kapható a következő helyen:

P. S. King & Son
Canada Building
King st., Westminster.

Közli és kommentálja:

„The Factory & Workshops Act 1878." – By Alex. Redgrave, Her Maj. Inspector of Factories. 2nd ed. London, Shaw & Sons, Fetter Lane and Crane Court, Law Printers and Publishers. 1879. 238 oldal kis oktávban. *5 shilling.*

Maga a törvény legföljebb 1 shillingbe kerül.

Barátod
F. E.

199

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba[565]

Kedves Lavrov,

Nagyon sajnálom, hogy nem tudok Önnek a chartizmus történetéhez forrásokat megadni.[566] Mindazok az irataim, könyveim, újságaim stb., amelyek ezzel az időszakkal foglalkoznak, elvesztek az 1848–49-es viharban. A „*Northern Star*"[567], a fő forrás, felkutathatatlan, még Észak-Angliában is (hajdani főszerkesztője, Harney hasztalan igyekszik egy teljes sorozatot megszerezni). Amit a burzsoák írtak erről a tárgyról, nagyrészt hamis; azonkívül én ezzel az irodalommal egyáltalában nem foglalkoztam. Kár, mert ha Harney nem írja meg emlékiratait, az első nagy munkáspárt története mindörökre elvész.

Kész híve, őszinte sajnálattal

F. E.

[London, 18]85 október 20.

Eredeti nyelve: francia

200

Engels Salo Faerberhez

Boroszlóba

London, 1885 október 22.

Igen Tisztelt Uram,

Megkaptam 15-ről kelt becses sorait[568], de erősen megsérült pecséttel, amelyet Stephan úr nagyobb dicsőségére[569] mellékelek Önnek.

Én is már többször, 1848 óta, adtam hangot annak az állításnak, hogy az orosz cárizmus az európai reakció utolsó mentsvára és nagy hadseregtartaléka. Mindazonáltal 20 év óta Oroszországban egy és más megváltozott. Az úgynevezett parasztfelszabadítás teljesen forradalmi helyzetet teremtett, mert a parasztokat olyan helyzetbe hozta, amelyben sem élni, sem meghalni nem tudnak. A nagyiparnak és közlekedési eszközeinek, a bankoknak stb. gyors fejlődése ezt a helyzetet csak kiélezte. Oroszország a maga 1789-e előtt áll. E helyzet tünetei egyfelől a nihilisták, másfelől a pénzínség. A legutóbbi kölcsön előtt a dolog úgy állt, hogy az orosz kormány még Berlinben sem tudott pénzt felhajtani, hacsak nem kezeskedik a kölcsönért egy képviseleti gyűlés. Még Mendelssohn is ezt a feltételt szabta. Ekkor, amikor a cárizmus nyakig benne volt a csávában, Bismarck közbelépett, lehetővé tett egy kölcsönt, persze csak 15 millió £ értékben – egy csepp a tengerbe –, de néhány évi haladékra elegendő.[211] Bismarck ezzel alávetette magának Oroszországot, amely nélküle most sem kap pénzt, és másrészt elnapolta az orosz forradalmat, amely neki sincsen ínyére. Ez az első eset, hogy Bismarck olyasmit tett, ami nem vált – közvetve és akarata ellenére – a mi javunkra, s ha így folytatja, tovább nem használhatjuk.

Hogy tehát az oroszok kapjanak-e még több pénzt, az lényegében Bismarcktól függ, ha pedig ő megengedi, akkor a német pénzfiliszter elragadtatással rohan a neki állított kelepcébe. Hogy eközben elveszti a pénzét, az számomra teljesen közömbös, sőt ellenkezőleg, úgy kell neki; és az úgynevezett német nemzeti tőke sem veszít ezen sokat, mert az a része, amely bennünket érdekel, kohóművekből, gyárakból és egyéb termelési szerszámokból áll, amelyeket nem lehet odakölcsönözni az oroszoknak. Az úgynevezett pénztőke, amelyet kölcsönadnak, nagyrészt fiktív tőke, hitelpapírok,

ez pedig nem sokat jelent. Sokkal többet jelentene, ha a hitelt megnehezítenék vagy beszüntetnék az oroszoknak, de a német Pénzmichel[570] jobban hisz Bismarcknak, mint nekünk. Abszolúte semmi időm sincs most arra, hogy megkíséreljem az orosz államhitelt a megérdemelt szintre leszorítani, persze ilyen munka hasznos és időszerű lenne, de ehhez orosz forrásokból kellene tanulmányozni az orosz viszonyokat. A tulajdonképpeni pénzügyhöz elegendő az orosz államadósság kimutatása és az utóbbi évek árfolyamjegyzékei, de ami az ország belső gazdasági viszonyait illeti, sokat kell tanulmányozni, hogy helyes képet kapjunk. Az egyik fő mű az orosz hadügyminisztérium által feldolgozott vizsgálat, címe:

Военно-статистический сборник IV. Россия, Pétervár 1871. Továbbá

А. Скребицкий: Крестьянское дело в царствование Императора Александра II., Bonn 1862–68, 4 köt., összesen mintegy 5000 oldal.

Továbbá az egyes kormányzóságokból, nevezetesen a moszkvaiból és a tveriből származó сборники статистических сведений és Янсон: Сравнительная статистика России и западно-европейских государств, Pétervár 1880, több kötet.

Az orosz költségvetések nem érik meg a papirost, amelyre írták őket. Csupa hazugság és kitalálás, még inkább, mint az 1848 előtti porosz költségvetések.

Ami a mai, porosz minta szerint újjászervezett hadseregek felbecsülését illeti, ez teljesen lehetetlen. Annyi bizonyos, hogy Ausztriában, és még sokkal inkább Oroszországban hiányzik a nagy létszámú művelt osztály, pedig csakis ez szolgáltathat az ilyen nagy létszámú hadseregekhez elegendő számú használható tisztet, és hogy az oroszok 1878-as törökországi hadvezetése, Kuropatkinnak, saját tábornokuknak leírása szerint, mögötte maradt az 1806-os porosz hadvezetésnek.[571]

Mellékelten visszaküldöm Liebknecht levelét.[572]

Teljes tisztelettel
F. Engels

201

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

London, 1885 október 28.

Kedves Bebel,

Liebknecht szászországi bukását az ő személye miatt sajnálom, de egyébként ez nem fog ártani neki. A népszerűség túlságosan is fontos dolog neki, több áldozatot hoz érte, mint kellene, és ezért hasznos, ha végre észreveszi, hogy a jobb felé tett összes engedményei nem érnek semmit, s különösen egy cenzusos választáson, ahol még a kispolgár-szavazatokat sem szerzik meg neki.[573]

Nagyon örültem a tömegek független szelleméről szóló híreidnek. A jobbszárny urai persze csak akkor fognak hinni ebben, ha majd néhányukon példát statuálnak; kis klikkek körében élnek, és amit ott hallanak, az jelenti nekik a nép szavát. Majd felnyílik a szemük.

A krónikus depresszió minden döntő iparágban még szakadatlanul uralkodik itt is, Franciaországban és Amerikában is, különösen vasban és gyapotban. Hallatlan állapot, bármennyire is elkerülhetetlen következménye a tőkés rendszernek: olyan óriási túltermelés, hogy még egy válságig sem tud eljutni! A túltermelés szabad rendelkezésre álló, befektetést kereső tőkében akkora, hogy a leszámítolási kamatláb itt ténylegesen évi 1 és 1 $^1/_2$ % között ingadozik és pénz rövid lejáratra mindkét részről bármely napon való kifizetéssel vagy visszakövetelléssel (money at call) évi $^1/_2$ %-ra is alig helyezhető ki. De azzal, hogy a pénztőkés a pénzét inkább így helyezi ki, semhogy új ipari vállalkozásokba fektesse, éppen azzal bevallja, milyen korhadtnak látja az egész gazdaságot. És ez az új befektetésektől és minden spekulációtól való félelem, mely már az 1867-es válságban megmutatkozott, a legfőbb oka annak, miért nem jutunk el akut válsághoz. Végül azonban mégiscsak el kell jönnie, s akkor remélhetőleg véget fog itt vetni a régi szakszervezeteknek. Ezek a kezdettől fogva hozzájuk ragadó céhjelleget nyugodtan megtartották, ez pedig napról napra elviselhetetlenebb lesz. Azt hiszitek, a gépészekhez, ácsokhoz, kőművesekhez stb. minden további nélkül beléphet a szakma akármelyik munkása? Szó sincs róla. Aki be akar lépni, annak előbb számos

(többnyire 7) évig tanoncnak kellett lennie a szakszervezethez tartozó valamelyik munkás mellett. Ezzel akarták a munkások számát korlátozni, de ez egyébként teljesen céltalan volt azon kívül, hogy pénzt hozott a mesternek, aki ezért valójában semmit sem nyújtott. 1848-ig ez még csak tűrhető volt. De azóta az ipar óriási fellendülése létrehozta a munkások egy osztályát, mely éppoly vagy még nagyobb létszámú, mint a trade-unionok „tanult" munkásai, s ezek a munkások ugyanazt teljesítik, vagy többet, de soha nem lehetnek a trade-unionok tagjai. A trade-unionok céhszabályai *valósággal kitenyésztették* ezeket az embereket. Azt hiszed azonban, az unionoknak eszébe jut, hogy ezt az elavult ostobaságot eltöröljék? Korántsem. Nem emlékszem, hogy valaha is olvastam volna, hogy ilyen indítványt tettek a trade-unionok valamelyik kongresszusán. Ezek a bolondok a társadalmat akarják a maguk formájára, nem pedig magukat a társadalmi fejlődés alapján reformálni. Ragadnak hagyományos babonájukhoz, amely nekik maguknak is csak árt; ahelyett, hogy megszabadulnának ettől a kacattól és ezzel számukat és hatalmukat megkettőznék és valóban ismét azok lennének, amik most napról napra kevésbé tudniillik a szakma valamennyi munkásának egyesülései a tőkések ellen. Azt hiszem ez egyet-mást megvilágít neked ezeknek a kiváltságos munkásoknak a magatartásában.

Amire itt szükség van, az mindenekelőtt az, hogy a hivatalos munkásvezérek tömegesen a parlamentbe kerüljenek. Akkor hamarosan elintéződik a dolog; elég gyorsan leleplezik majd magukat. A novemberi választások[574] sokban hozzá fognak járulni ehhez, 10–12-en közülük biztosan bekerülnek, hacsak liberális barátaik végezetül ki nem játsszák őket. Az első választás egy új rendszerrel mindig egyfajta lutri, és csak a legcsekélyebb részét tárja fel a forradalomnak, amely vele megindult. De az általános választójog – és az itteni új választójog a parasztosztály nemléte és Anglia ipari előnye folytán annyi hatalmat ad a munkásoknak, mint a német általános választójog – ma a legjobb emelője a proletármozgalomnak, s itt is azzá lesz. Ezért olyan fontos a lehető leghamarabb megbuktatni a Szociáldemokrata Föderációt[363], amelynek vezetői mind politikai stréberek, kalandorok és irodalmárok. Ebben erőteljesen segít főnökük, Hyndman; nem tudja kivárni, míg a harangocska elüti a tizenkettőt, mint a népdal mondja, s napról napra jobban blamálja magát a sikerek hajszolásával. Nyomorúságos karikatúrája ő Lassalle-nak.

A franciákat, azt hiszem, nem egészen igazságosan ítéled meg. Párizsban a tömeg „szocialista", egy meglehetősen semleges átlagszocializmus értelmében, melyet az évek folyamán Proudhonból, Louis Blanc-ból, Pierre Leroux-ból stb. desztilláltak. A kommunizmussal szerzett egyetlen tapasztalatuk a

Cabet-féle utópia volt, ez egy amerikai mintakolóniában, azaz a Franciaországból való meneküléssel és Amerikában civakodással és félig-meddig csőddel végződött.[575] Ami ezen túlmegy, az Németországból érkezik hozzájuk, és nem csoda, hogy Franciaország – az az ország, ahol 1789-től 1850-ig nemcsak a politikai eszméket fogalmazták meg mindig elsőként élesen, hanem a gyakorlatba is átültették őket – némiképp berzenkedik attól, hogy aláírja lemondását az elméleti forradalmi vezető szerepről; kivált a dicsőséges Kommün után, s méghozzá Németországgal szemben, amelyet a párizsi munkások 1870-ben gyakorlatilag legyőztek, hiszen a német hadsereg nem merte Párizst megszállni; olyan figyelemre méltó eset ez, amely az eddigi hadtörténelemben még nem fordult elő. De most vedd még hozzá: hogyan jussanak a francia munkások jobb belátásra? Még a „*Tőke*" francia kiadása is hétpecsétes könyv számukra; nemcsak nekik, hanem a műveltek zömének is. Az egyetlen, amit ismernek, a „Szocializmus fejlődése" című írásom[576], és ez csakugyan meglepő hatást váltott ki. A vezetők egyike sem tud németül – Vaillant-t nem számítom, mert neki mint blanquistának egész más a taktikája, mint a miénk. Lafargue-né most végre lefordítja a „Kiáltvány"-t jó francia nyelvre.[552] Az elmélet megértése még a vezetők körében is meglehetősen tökéletlen, és ha ismernéd Párizst, belátnád, milyen könnyű ott élni és agitálni, de milyen nehéz komolyan dolgozni. Honnan jussanak tehát a francia munkások belátásra?

Ehhez azonban, ami a választásokat illeti, még valamit. Nálunk könnyen szavaznak szociáldemokratára, mert mi vagyunk az egyetlen valóságos ellenzéki párt, és mert a Reichstag úgysem számít semmit, tehát végtére egyre megy, hogy szavaznak-e egyáltalán valakire és melyikre a „kutyák közül, akik mégiscsak vagyunk"[577]. Netalán a Centrum[266] még olyan párt, amelynek önálló a politikája. De Franciaországban ez egészen másképp van. Ott a kamara a döntő hatalom az országban, és ott fontos, hogy ne herdálják el szavazócédulájukat. És emellett meggondolandó, hogy ott gambettisták monarchistákkal szemben, radikálisok[535] gambettistákkal szemben mindenkor haladást jelentenek. És ez gyakorlatilag is bebizonyosodik. Németországban 1870 óta a junker reakció virágzik, minden visszafelé megy. Franciaországban vannak most a világ legjobb iskolái, megfelelő tankötelezettséggel, és míg Bismarck nem bír a papokkal, Franciaországban teljesen kiszorították őket az iskolákból. Német hadseregünk, eltekintve a szociáldemokrata elemek szaporodásától, a reakció gyalázatosabb eszköze, mint valaha. Franciaországban az általános hadkötelezettség a hadsereget roppantul közel hozta a néphez, és *mindenekelőtt a hadsereg az*, amely lehetetlenné teszi a monarchiát (v. ö. 1878[578]). És ha most a radikálisok kerülnek kor-

mányra és rákényszerülnek programjuk végrehajtására, akkor ez azt jelenti: a közigazgatás decentralizálása, a département-ok és községek önkormányzata mint Amerikában és mint 1792–98-ban Franciaországban, az egyház elválasztása az államtól, mindenki maga fizeti a papját. Sem Németországban, sem pedig Franciaországban eddig nem vagyunk képesek a történelmi fejlődést dirigálni. De ez a fejlődés azért nem áll meg. Csak éppen a német birodalomban pillanatnyilag visszafelé tart, Franciaországban mégiscsak előre. Mi azonban csak akkor kerülünk sorra – ez a történelem lassú, de biztos menete –, mikor a polgári és kispolgári pártok ténylegesen és szembeszökően bebizonyították az ország vezetésére való képtelenségüket, és úgy állnak ott, mint szamár a hegyen. (Egy francia forradalom után valamivel korábban sorra kerülhetnénk Németországban, de *csakis egy európai özönár hullámainak hátán.*) Ezért a párizsi munkásokban megvan az az egyfelől helyes ösztön, hogy mindig a legradikálisabb *lehetséges* pártot támogassák. Mihelyt a radikálisok kormányon vannak, ugyanez az ösztön a kommunisták karjába hajtja a munkásokat, mert a radikálisok a *régi* zavaros-szocialista (*nem* kommunista) programra esküdtek fel, és ezzel zátonyra kell futniok. És akkor ösztön és ész egybeesnek, akkor a legradikálisabb lehetséges párt a proletariátus pártja mint olyan, és akkor gyorsan megy majd előre a dolog. De az angolok és a franciák rég elfelejtették a forradalom előtti szüzességüket, mi németek viszont még magunkkal cipeljük ezt az olykor igen hátráltató holmit, mivelhogy még sohasem csináltunk *önálló* forradalmat. Mindkettőnek megvannak az előnyei és a hátrányai; nagyon igazságtalan volna azonban, ha e három ország munkásainak eltérő magatartását ugyanazon egyoldalú mércével mérnők.

Adler igen sekélyes és lényegében Stieberen alapuló könyvét[579] Kautsky ideadta nekem, segítek majd neki a megbírálásban.*

Nem jössz megint egyszer ide? Ha dolgod akad a Rajnánál, gyorsan meg lehetne tenni.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 399. old. – Szerk.*

202

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1885 nov. 7.

Kedves Laurám,

Nincs semmi akadálya annak, hogy rövid bevezetést írjak a „Kiáltvány"-hoz. De hogy megtehessem, tudnom kellene, melyek azok a passzusai a régi előszónak, amelyek párizsi közönségetek kényes fülét sértenék. Bevallom, nem tudom kitalálni, hacsak nem a Kommünre vonatkozó megjegyzésről van szó; ezt Szerecsen maga írta bele és ehhez kiváltképpen ragaszkodott.[580] Bár véleményem szerint párizsi barátaink túl sok dologban engednek az efféle érzékenykedéseknek, melyeket pedig lehetőleg le kellene küzdeniök, készséggel hajlandó vagyok a békesség kedvéért eleget tenni nekik, amennyire anélkül tehetem, hogy ezáltal meghamisítanám a történelmet vagy erősíteném azt a hitet, hogy minden fény szükségszerűen Párizsból jön. Véleményem szerint teljesen lehetetlen, hogy a „Kiáltvány" bármely nyelven megjelenjen anélkül, hogy ismertetnénk, hogyan keletkezett. Enélkül a II. fejezet vége, s az egész III. és IV. fejezet teljesen érthetetlen.

„Broadhouse úr" valóban olyan szemtelen volt, hogy Avelingtől – Reeves, a kiadó útján – megkérdezte, nem lennék-e hajlandó együttműködni vele a „*Tőke*" fordításában!* Feltehètőleg megkaptad a „Commonweal" legutóbbi számát? Ha tudatod velem, milyen számok hiányoznak neked, gondoskodom róla, hogy megkapjad őket.

Nim jókedvű, mint mindig, épp most ittunk együtt egy üveg pilsenit. Tegnap este Pumpsszal a Lyceumban volt, az „Oliviát"[581] nézték meg, azt mondja, igazi könnyfacsaró darab; Irving nem valami kitűnő; Ellen Terry nagyon jó.

Lavigne azt írta, hogy a „Brumaire 18"-ról készített fordítását elküldte Paulnak, de nem kapott választ, kérdezi az okát. A kézirat itt van nálam, de minthogy megállapodásom van Fortinnal**, nem merek belenézni, nehogy

* *V. ö. 339., 342. old. – Szerk.*
** *V. ö. 395. old. – Szerk.*

azzal vádolhassanak, hogy illetéktelenül felhasználtam, így érdemeiről nem alkothatok véleményt.[582]

Jövő héten megkezdődik a nagy politikai muri. 10-én a francia kamarák, 19-én vagy akkortájt a német Reichstag, s egy héttel később az itteni választások. Bármiféle parlamentet eredményezzenek is, két dolog bizonyos: az írek lesznek az urak a 80–90 szavazatukkal,[574] és a Nagy Liberális Párt végre ki fog múlni azáltal, hogy a whigek elszakadnak a radikálisoktól[514], s előkészül vagy talán végbe is megy az egyesülés a whigek meg a toryk között.

Szívélyes üdvözlet Paulnak (11 500 szavazat[583]), remélhetőleg nem törte ez össze egészen. Majd jövő évben több szerencséje lesz.

Szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

203

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, 1885 nov. 11.

Kedves Schlüter Úr,

A „*Dühring*"-*ből*[233] a szemleíveket, a 20-ig bezárólag, megkaptam, befejezés és előszó még hiányzik; amint ezek befutnak, megkapja a sajtóhibajegyzéket.

A bevezetés a „Schlesische Milliardé"-hoz[523] munkában van, ha nem kellett volna minduntalan félbeszakítanom, rég készen volna. Súlyosan nyomja a lelkiismeretemet, tehát minden bizonnyal egy órával sem fogom halasztani, ha nem muszáj.

A „Kommunisták Szövetségé"-nek[487] korrektúráit bizonyára megkapta. Szíveskedjék Edének megmondani, hogy annak a verébnek a könyvét, aki magát „sas"-nak [„Adler"] nevezi, Kautskytól már előbb megkaptam*, és szándékosan nem említettem, mert végső forrásként szintén Stiebert használja.[579] A Buttermilch-Bornra vonatkozó passzust éppen azért fogalmaztam meg így, mert a könyv bebizonyította nekem, hogy Born Adlernak suttyomban öntött a poharába némi savót [Buttermilch], de (lásd előszó) megtiltotta, hogy a nevét megemlítsék.[584] Ezért kellett kapnia valamit a legbecsesebb felére.

Dietz írt Kautskynak, hogy szeretné *most* az „*Eredet*"-*em* kiadását átvenni, nincs-e kifogásom ellene. Azt mondtam, semmi kifogásom, feltéve, hogy Önnel és Schabelitzcal megegyezik. Intézze tehát Ön a dolgot teljesen úgy, ahogy a legjobbnak tartja. Ez esetben Dietz megígéri, hogy munkámat könyvkereskedelmi forgalomba hozza, ami persze nekem nagyon megfelelne, de ez végül is szintén Zürichből indul ki, az után, hogy egy évig betiltás nélkül forgalmazták.[450] Másfelől éppen Dietz határozatlansága miatt húzódott-halasztódott a nyomás hónapokig, és ha most utólag jön, könnyen beszél, miután mások vállalták a kockázatot. Ráadásul nem ismerem részleteiben a vele folytatott akkori tárgyalásokat, és ezért nem tehetek mást,

* *V. ö. 379. old. – Szerk.*

mint hogy őt egyszerűen Önhöz utasítom. Szíveskedjék tehát a dolgot egészen tetszése szerint eldönteni.

A „Dühring"-ben még egy egész csomó sajtóhibát találtam – ezeket mind én magam hagytam benne. Annyira hozzászoktam, hogy *két* korrektúrát olvassak, egyet értelem szerint, a másikat az egyes hibákra ügyelve, hogy ha erre nincs alkalmam, mindenféle badarságot benne hagyok. Ezért a legtöbb hiba az első 11 ívben van, amelyeket méghozzá nehezítő körülmények között korrigáltam.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

204

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1885 nov. 13.

Tisztelt Uram,

Mialatt Jerseyben tartózkodtam, megkaptam két, augusztus 6(18)-i és 9(21)-i levelét és nyomban elküldtem Önnek a kívánt levelet a „Северный Вестник"* számára.[545] Azóta sürgős munkám megakadályozott abban, hogy részletesebben válaszoljak ezekre a levelekre, valamint augusztus 25 (szeptember 5)-i levelére.

Nem kételkedtem abban, hogy a 2. kötet ugyanolyan élvezetet nyújt Önnek, mint amilyet nekem nyújtott. A benne foglalt fejtegetések valóban olyan magas színvonalúak, hogy a vulgáris olvasó nem szánja rá magát arra, hogy elmélyedjen bennük és végigkövesse őket. Így áll a dolog jelenleg Németországban, ahol valamennyi történeti tudomány, beleértve a politikai gazdaságtant, olyan mélyre zuhant, hogy mélyebbre már aligha zuhanhat. A mi katedraszocialistáink[37] elméleti tekintetben sohasem voltak sokkal többek enyhén filantropikus vulgáris közgazdászoknál, most pedig a bismarcki államszocializmus közönséges apologétáinak szintjére süllyedtek. Számukra a 2. kötet mindig is hét pecséttel lezárt könyv lesz. Amit Hegel a történelem iróniájának nevez[474], annak kitűnő példája az, hogy a német történettudomány Németországnak az első európai hatalommá emelkedése következtében ismét abba a hitvány állapotba süllyedt, amelybe Németország legmélyebb politikai megaláztatása, a harmincéves háború után, süllyesztette. De ez a tény. Így aztán a német „tudomány" értetlenül bámul erre az új kötetre; s csak a következményektől való üdvös félelem tartja vissza képviselőit attól, hogy nyilvánosan bírálják, és ezért a hivatalos közgazdasági irodalom óvatos hallgatásba burkolódzik. A 3. kötet azonban majd szólásra bírja őket.

Ami a 3. kötetet illeti, befejeztem az eredetinek olvasható kéziratba való első átírását. Háromnegyede majdhogynem közzétehető úgy, ahogy van;

* „Szevernij Vesztnyik". – *Szerk.*

de a hátralevő negyed- vagy harmadrész még jókora munkát kíván: így az első szakasz (az értéktöbbletráta viszonya a profitrátához) és a rákövetkező szakaszok a hitelről és részben a földjáradékról is; ezenkívül bizonyos részek majdnem valamennyi többi szakaszban. Az elmúlt két hónapban sok egyéb munkával kellett foglalkoznom, amelyeket elhanyagoltam, mert kizárólag a 2. és 3. köteten dolgoztam. Ez még egy ideig eltart, azután lehet, hogy még egy hónapig lefoglal az átnézése az 1. kötet angol fordításának, amely majdnem teljesen elkészült, utána azonban nekifogok a 3. kötetnek és be is fejezem. Lehet, hogy 2 részben kerül kiadásra, mert körülbelül 1000 oldal terjedelmű lesz.

Hálás köszönet a szerző 1879–81. évi leveleiből készített kivonataiért.[585] Olvasás közben nem tudtam megállni, hogy szomorúan el ne mosolyodjak. Sajnos, úgy hozzászoktunk ezekhez a mentegetőzésekhez a mű be nem fejezése miatt! Valahányszor egészségi állapota lehetetlenné tette számára, hogy folytassa a munkát, ez súlyos teherként nehezedett kedélyére, s annál inkább örült, ha találhatott valamilyen elméleti mentséget arra, miért nem tudta a művet akkor befejezni. Mindezeket az érveket annak idején nekem is felhozta; úgy látszik, ezzel könnyített a lelkiismeretén.

Mihelyt a 3. kötetet befejeztem és kiválasztottam a többi kéziratból a kiadásra alkalmas részeket, valószínűleg megkísérlem a szerző levelezéséből összegyűjteni azt, aminek tudományos fontossága van, s itt az Önhöz írt levelei az elsők közé tartoznak. Ezért, mihelyt rákerül a sor, élni fogok azzal a szíves ajánlatával, hogy rendelkezésemre bocsátja e levelek másolatait.

Gyakran nyílik alkalmam arra, hogy küldjek Önnek pamfletokat stb. – a szerző műveinek és saját írásaimnak új kiadásait stb., de nem tudom, biztonságos-e az ilyesmit közvetlenül Önhöz küldeni. Nagyon lekötelezne, ha közölné velem, mit tegyek.

Remélem, hogy közös barátunk* egészségi állapota doktorainak kedvezőtlen prognózisa ellenére javulóban van.[447] Ha hírt kaphatok róla, mindenkor örömmel fogadom.

Az a válság, melyről levelében a szerző beszél, valóban rendkívüli volt.[586] Tény, hogy még mindig tart, egész Európa és Amerika mind a mai napig szenved tőle. Egyik oka a pénzügyi krach elmaradása. De a fő oka kétségtelenül a világpiac teljesen megváltozott helyzete. 1870 óta Németország és kivált Amerika vetélytársa lett Angliának a modern iparban, a többi európai ország zöme pedig annyira kifejlesztette saját iparát, hogy nem függ többé Angliától. Ennek következtében a túltermelési folyamat sokkal nagyobb

* Lopatyin. – *Szerk.*

területre terjedt ki, mint amikor főképp Angliára korlátozódott, és – mindmáig – nem akut, hanem krónikus jelleget öltött. Mivel ily módon elodázza a vihart, mely azelőtt minden tíz évben megtisztította a légkört, ez az egyre tartó krónikus depresszió szükségképpen olyan erejű és méretű összeomlást készít elő, amilyent soha ezelőtt nem ismertünk. S annál is inkább, minthogy a szerző által említett agrárválság ugyancsak mindmáig folytatódik és kiterjedt majdnem minden európai országra; s bizonyára tartani fog mindaddig, amíg a nyugat-amerikai prérik szűz чернозем-ja* ki nem merül.

Őszinte híve
P. W. R[osher][446]

Eredeti nyelve: angol

* – csernozjomja (feketeföldje) – *Szerk.*

205

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba[587]

London, 1885 november 14.

Kedves Lafargue,

Köszönet a portréért – micsoda mogorva arcot vágatnak velem Franciaországban, abban az országban, amelyben pedig – mint mondják – időről időre nevetni szoktak; talán majd rajtam nevetnek. Nim azt mondja, hogy a képen tíz évvel öregebbnek látszom, de ez valószínűleg hízelgés.

Az 1849-es májusi felkeléseket az robbantotta ki, hogy a német kormányok többsége nem volt hajlandó alávetni magát a frankfurti nemzetgyűlés által megszavazott, egész Németországra szóló alkotmánynak.[588] Ez a nemzetgyűlés, amely sohasem rendelkezett anyagi erővel, és ennek megszerzésére minden intézkedést elmulasztott, végül morális hatalmának utolsó maradványát is elvesztette éppen abban a pillanatban, amikor meglehetősen romantikus „alkotmányát" papiroson létrehozta. Mégis ez az alkotmány volt akkor az egyetlen lobogó, amely alatt új mozgalmat még meg lehetett kísérelni – azzal, hogy a győzelem után majd megszabadulnak tőle. Következésképpen a kisállamokban rá akarták kényszeríteni a kormányokat az alkotmány elismerésére; ebből következett a drezdai felkelés (május 3.) és néhány nappal később a bajor Pfalz és a badeni nagyhercegség felkelése; a nagyherceg* elmenekült, amikor a hadsereg a nép mellé állt.

A drezdai felkelést hősies ellenállás – négynapos küzdelem – után porosz csapatok segítségével leverték (Poroszországban a reakció az 1848 novemberi államcsínnyel győzött, Berlint lefegyverezték és kihirdették az ostromállapotot). De Pfalz és a badeniak legyűréséhez hadseregre volt szükség. Tehát elkezdték Poroszországban a Landwehr[589] behívását. Iserlohnban (Vesztfália) és Elberfeldben (Porosz Rajna-tartomány) a férfiak megtagadták a bevonulást. Erre csapatokat küldtek oda, de ezek elbariká-

* Lipót Károly Frigyes. – *Szerk.*

dozott városokra találtak, ahonnan visszaszorították őket. Iserlohnt két héttel később, kétnapi ellenállás után bevették; Elberfeldben nem kínálkozott ennyi védelmi lehetőség, és amikor a csapatok minden oldalról körülvették, a védők, számszerűen mintegy ezren, elhatározták, hogy utat törnek maguknak a felkelt déli területekre; útközben szétverték őket, de sokuknak a lakosság segítségével mégis sikerült eljutni délre. Én Elberfeldben Mirbach parancsnok hadsegéde voltam; ő azonban még tervének végrehajtása előtt egy megbízatással Kölnbe, azaz az ellenség táborába küldött engem, ahol Danielsnél rejtőztem el; valójában Mirbach nem akarta, hogy hadtestében egy ismert kommunista legyen, nehogy megrémítse a burzsoáziát azokon a vidékeken, amelyeken át kívánt jutni; találkozót beszélt meg velem Pfalzban, de nem érkezett meg oda, mert fogságba került (egy évvel később az elberfeldi bíróság felmentette). Mirbach részt vett az 1825–29-es görögországi és az 1830–31-es lengyelországi hadjáratokban; később megint Görögországba ment, ott halt meg.

Időközben a felkelés délen erősödött, de elkövették azt a végzetes hibát, hogy nem támadtak. A szomszédos kisállamok csapatai csak ürügyet kerestek arra, hogy a felkeléshez csatlakozzanak, ekkor eltökélt szándékuk volt, hogy nem harcolnak a nép ellen. Aztán ürügyül szolgálhatott volna az, hogy a porosz és osztrák katonák által körülzárt frankfurti nemzetgyűlés megvédésére nyomulnak előre. Marx és én a „Neue Rheinische Zeitung" elnémítása után Mannheimba mentünk, hogy a vezetőknek ezt a hadmozdulatot javasoljuk. De a legkülönfélébb kifogásokat hozták fel: a hadsereget az egykori tisztek szökése dezorganizálta, mindenből hiány van stb. stb.

Június első napjaiban a felkelt területek ellen nyomultak egyfelől a poroszok, másfelől a bajorok, éppen a kisállamok azon csapataival megerősödve, amelyeket több merészséggel megnyerhettünk volna, de most a reakciós hadseregek áradata magával sodorta őket. Egy hét elegendő volt Pfalz megtisztítására – 36 000 porosz állt ott szemben 8–9000 felkelővel, és az ország mindkét erődje a reakció kezében volt. Visszavonultunk a badeni csapatokhoz, amelyek mintegy 8000 sorkatonából és 12 000 szabadcsapatosból álltak; őket egy 30 000 főnyi reakciós hadtest szorongatta. Négy nagyobb ütközetre került sor, amelyekben a reakciósok kerekedtek felül számbeli fölényüknél fogva és a württembergi terület megsértésével, ami lehetővé tette nekik, hogy bennünket a döntő pillanatban hátba kapjanak. Tízheti küzdelem után a felkelő sereg maradványai kénytelenek voltak átmenni Svájcba.

E háború folyamán Willich ezredesnek, egy kimondottan proletár jellegű

szabadcsapat parancsnokának hadsegéde voltam; részt vettem három kisebb ütközetben és a Murg melletti utolsó, döntő csatában.

Hát remélem, ez elég, hogy belőle néhány soros összefoglalót írjon, ha mindenképp ragaszkodik ahhoz, hogy kommentárt adjon Clarus polgártárs szép művéhez.

Remélem, hogy kényes furunkulusa hamarosan megszabadul gennyes tartalmától. Mossa a sebet $98^0/_0$ vízben oldott $2^0/_0$ karbolsavval, ez kitűnő arra, hogy a gennysejteket megölje.

Csókoltatom Laurát.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

206

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]85 nov. 17.

Kedves Bebel,

Még néhány szót, mielőtt a Reichstagba mégy.[590]

Schumachernak hosszú levelére, amelyben védelmezi magatartását a gőzhajószubvenció ügyében[591], éppen olyan részletesen válaszoltam[43] és kitartottam vele szemben a régi álláspontom mellett: ha az ember, bizonyos választók állítólagos előítéleteinek kímélése végett, nem akar *feltétlenül* a munkások és a parasztok zsebéből a burzsoáziának adandó államsegély ellen szavazni, ezt nézetem szerint csak akkor teheti, ha jóváhagynak ugyanolyan összegű államsegélyt közvetlenül munkásoknak, mind városiaknak, mind falusiaknak – főként állami uradalmakon létesítendő mezőgazdasági munkás-társulásoknak.

Félreértések elkerülése végett megkértem őt, hogy az esetben, ha ezt a levelet más elvtársakkal szemben felhasználja, mindig *az egész levelet* ismertesse.

Íme, Liebknecht egyszerre csak egészen vitézül lép az előtérbe. A fogházbeli „koncentráció"[592], a félig elfelejtett „Tőke" olvasgatása, és az őt jobb felől egyre világosabban fenyegető kilátás, hogy két szék között a pad alá esik, úgy látszik rendkívül hasznos hatást gyakoroltak. Én nagyon örülök ennek, csak így maradjon. Ő a döntő pillanatban biztosan helyén lesz, de amíg erre sor kerül, nekünk többieknek szörnyű vesződséget okoz az eltussolásával, amelyet diplomáciának tart, és amelyben ő csakugyan messze fölülmúl valamennyiünket.

Az európai háború kezd komolyan fenyegetni minket. Ezek a nyomorúságos töredékei egykori nemzeteknek, szerbek, bolgárok, görögök és egyéb rablónépség, akikért a liberális filiszter az oroszok érdekében rajong, sajnálják hát egymástól a levegőt, amelyet belélegeznek, és muszáj nekik egymás falánk torkát elmetszeni. Ez csodaszép lenne, és meg is érdemelné a nemzetiségekért rajongó filiszter, ha e törpetörzsek mindegyikétől nem függne az európai háború vagy béke. Az első lövés Dragomannál dördült

el[593], de hol és mikor fog eldördülni az utolsó, azt senki sem tudja megmondani.

Mozgalmunk olyan szépen halad előre, a viszonyok mindenütt, de mindenütt annyira a kezére dolgoznak, és végül annyira szükségünk van még néhány évi nyugodt fejlődésre és megerősödésre is, hogy egy nagy politikai összeomlást semmiképpen sem kívánhatunk. Ez mozgalmunkat hosszú évekre háttérbe szorítaná, utána pedig valószínűleg, mint 1850 után, nagy késéssel megint elölről kellene kezdenünk.

Másrészt a háború forradalmat idézhetne elő Párizsban, s ez később közvetve megint felszítaná a mozgalmat Európa többi részében, akkor az – ilyen körülmények között bizonyára bőszen soviniszta – franciák lennének a vezetők, erre pedig elméleti fejlődésük foka a legkevésbé sem képesíti őket. Éppen a franciáknak, akik 1871 óta politikailag a maguk sajátos, öntudatlan logikai következetessége folytán nagyon jól fejlődnek, megfizethetetlen lenne a radikálisok néhány évi nyugodt uralma. Mert ezek a radikálisok valamennyien magukévá tették a közkeletű, L. Blanc-ból, Proudhonból stb. összeelegyített átlagszocializmust, és nekünk roppant értékes lenne, ha alkalmat kapnának arra, hogy ezeket a frázisokat a gyakorlat révén agyonüssék.

Egy nagy háború viszont, ha kitör, hatmillió katonát vet a csatatérre és eleddig egészen hallatlan tömeg pénzbe kerül. Ebből olyan vérontás, olyan pusztulás és végül olyan kimerülés lesz, amilyen még soha nem volt. Ezért is félnek tőle annyira az urak valamennyien. És meg lehet jövendölni, ha bekövetkezik ez a háború, akkor ez az utolsó; ez az osztályállam teljes összeomlása: politikailag, katonailag, gazdaságilag (pénzügyileg is) és erkölcsileg. Arra vezethet, hogy a hadigépezet fellázad és vonakodik, hogy a tetves balkáni népek miatt tovább mészárolják egymást. Az osztályállam jelszava ez: utánunk a vízözön; de a vízözön után mi és csakis mi következünk.

Minden a régiben marad tehát: bármi történjék is, végül olyan eszközzé kovácsolódik ki, amely pártunkat uralomra juttatja és az egész régi szédelgésnek véget vet. De bevallom, azt kívánom, hogy ez e nélkül az öldöklés nélkül is bekövetkezzék; szükség nincs rá. Ha azonban meg kell lennie, akkor csak azt szeretném remélni, hogy régi hasi sérülésem nem akadályoz meg, hogy a kellő pillanatban megint lóra szálljak.

Öreg barátod

F. E.

207

Engels Minna Kautskyhoz

Bécsbe

London, 1885 nov. 26.

Kedves Kautskyné,

(Kérem, engedje meg ezt az egyszerű megszólítást, két magunkfajta ember minek teketóriázzon még.) Mindenekelőtt hálás köszönetem, hogy szívélyesen emlékezik rám.[594] Nagyon sajnáltam, hogy nem lehettem itt hosszabb ideig együtt Önnel, biztosíthatom, végtelenül jólesett, hogy megismerhettem egy német írónőt, aki megmaradt egyszerű asszonynak – engem a balszerencse e tekintetben csupa affektált „mívelt" berlini hölggyel hozott össze, abból a fajtából, akiknek az ember csak azért nem szeretné a főzőkanalat újra a kezébe nyomni, mert végül még több bajt okoznának vele, mint a tollal. És így remélem, hogy Ön nem túl sokára megint átkel a keskeny vízen, és akkor egy kicsit csavaroghatok Önnel Londonban és környékén, majd mesélünk egymásnak mindenféle mókás dolgot, nehogy a beszélgetés túl komolyra forduljon.

Hogy London nem tetszett Önnek, azt könnyen elhiszem. Évekkel ezelőtt én is így jártam. Az ember csak nehezen szokik hozzá a borús léghez és a többnyire borús emberekhez, a társasélet zártságához, osztályelkülönüléséhez, az éghajlat megszabta zárthelyi életmódhoz. A kontinensről magunkkal hozott elevenséget egy kissé lejjebb kell csavarni, az életkedv barométerét 760-ról mintegy 750 milliméterre kell leszállítani, amíg lassacskán beleszokunk. Akkor idővel beletörődünk a dologba, észreveszszük, hogy vannak jó oldalai is, hogy az emberek általában egyenesebbek és megbízhatóbbak, mint másutt, hogy tudományos munkára egy város sem olyan alkalmas, mint London, és hogy nincs rendőri zaklatás, az is felér elvégre valamivel. Ismerem és szeretem Párizst, de ha választhatnék, szívesebben lakom Londonban állandóan, mint ott. Párizst csak akkor lehet igazán élvezni, ha az ember maga is párizsi lesz, a párizsiak minden előítéletével, elsősorban csak párizsi dolgok iránti érdeklődésével és megszokja azt a felfogást, hogy Párizs a világ központja és netovábbja. London csúnyább, de mégis nagyszerűbb Párizsnál, a világkereskedelem igazi köz-

pontja, és sokkal több változatosságot is nyújt. De London az egész környezettel szemben teljes semlegességet is megenged, ami a tudományos, sőt a művészeti pártatlansághoz is kell. Párizsért és Bécsért rajonganak az emberek, Berlint gyűlölik, Londonnal szemben megmaradnak semleges közömbösségben és tárgyilagosságban. És ez is ér valamit.

Apropó Berlin. Örülök, hogy ennek a szerencsétlen fészeknek végre sikerül világvárossá lenni. De már Rahel Varnhagen megmondta 70 évvel ezelőtt: Berlinben minden *faragatlanná* válik, és úgy látszik, Berlin meg akarja mutatni a világnak, milyen faragatlan lehet egy világváros. Mérgezze meg az összes „mívelt" berlinieket és varázsoljon oda egy legalábbis elviselhető környezetet, és építse át az egészet tetőtől talpig, akkor talán még lehet belőle valami tisztességes fészek. De amíg *azon* a dialektuson beszélnek ott, addig bajosan.

Az „Alten und die Neuen"-t, amelyet szívből köszönök Önnek, már el is olvastam. A sóbányászok életének ábrázolása megint éppoly mesteri, mint a parasztoké a „Stefan"-ban.[595] A bécsi társaság életét festő részek is többnyire nagyon szépek. Bécs ugyanis az egyetlen német város, ahol társaság van; Berlinben csak „bizonyos" és még inkább bizonytalan „körök" vannak, miért is ott csupán az irodalmár-, hivatalnok- és színészregénynek van talaja. Hogy művének ebben a részében a cselekmény motiválása helyenként nem kissé elnagyolt-e, azt Ön jobban meg tudja ítélni, mint én; sok minden, amit a magamfajta ember annak lát, Bécsnek sajátságosan nemzetközi – délies és kelet-európai elemekkel keveredő – jellege folytán ott esetleg egészen természetesnek tűnhetik. Mindkét területen megtalálom a jellemek szokott éles egyénítését is; minden ember típus, egyszersmind azonban meghatározott egyén is, egy „ez", ahogy az öreg Hegel mondja, s ennek így is kell lennie. Hanem a pártatlanság kedvéért valami kifogásolnivalót is kell találnom, s itt térek rá Arnoldra. Ő mégiscsak túlságosan derék, és ha végül halálát leli a hegyomlásnál, ez a költői igazságszolgáltatással csak úgy egyeztethető össze, hogy valami effélét mondunk: túl jó volt erre a világra. De mindig baj, ha a költő rajong a saját hőseiért, Ön pedig, úgy látom, itt némileg beleesett ebbe a hibába. Elsa alakjában még van bizonyos egyénítés, noha már idealizálás is, Arnoldnál azonban a személy még inkább feloldódik az elvben.

De hogy ez a hiányosság honnan ered, kiérezhető magából a regényből. Ön nyilván szükségét érezte annak, hogy ebben a könyvében nyilvánosan állást foglaljon, tanúságot tegyen meggyőződéséről a világ színe előtt. Ez most megtörtént, túl van rajta és ebben a formában nem kell megismételnie. Semmiképpen sem vagyok ellensége az irányköltészetnek mint

olyannak. A tragédia atyja, Aiszkhülosz, és a komédia atyja, Arisztophanész, mindketten erősen irányzatos költők voltak, Dante és Cervantes nem kevésbé, és Schiller „Kabale und Liebe"-jében a legjobb az, hogy az első német politikai iránydráma. A modern oroszok és norvégok, akik kitűnő regényeket írnak, mind irányzatos költők. Az irányzatnak azonban, úgy vélem, magából a helyzetből és a cselekményből kell fakadnia anélkül, hogy kifejezett utalás történne rá, és a költő nem köteles a művében ábrázolt társadalmi konfliktusok történelmi jövőbeli megoldását az olvasó kezébe adni. Ehhez járul, hogy a mi viszonyaink között a regény túlnyomóan a polgári, tehát nem közvetlenül a hozzánk tartozó körök olvasóihoz szól, s így nézetem szerint a szocialista irányregény is teljesen eleget tesz hivatásának, ha a valóságos viszonyok hű ábrázolásával a róluk uralkodó szokványos illúziókat szétfoszlatja, a polgári világ optimizmusát megingatja, a kételyt a fennállónak az örökérvényűségében elkerülhetetlenné teszi, még ha maga nem nyújt is közvetlenül megoldást, sőt esetleg nem is foglal tüntetően állást. Az Ön számára, aki oly pontosan ismeri és oly bámulatos elevenséggel írja le mind az osztrák parasztságot, mind a bécsi „társaságot", tömegével kínálkozik ehhez anyag, és hogy Ön hőseit azzal a finom iróniával is tudja kezelni, amely tanúsítja, hogy a költő uralkodik a teremtményén, azt a „Stefan"-ban bebizonyította.

De most abba kell hagynom, különben túl unalmas leszek Önnek. Itt minden a régi kerékvágásban halad, Karl és felesége* fiziológiát tanulnak Aveling esti tanfolyamán és máskülönben is szorgalmasan dolgoznak; én szintén alaposan benne vagyok a munkában, Lenchen, Pumps és férje** ma este színházba mennek egy szenzációt keltő darabhoz, és eközben a vén Európa arra készülődik, hogy megint mozgásba jöjjön egy kissé, aminek lassanként itt is az ideje. Csak azt szeretném remélni, hogy időt hagy még nekem a „Tőke" harmadik kötetének befejezéséhez, aztán elkezdődhet!

Szívélyes barátsággal és őszinte tisztelettel

híve

F. Engels

* Karl és Louise Kautsky. – *Szerk.*

** Percy Rosher. – *Szerk.*

208

Engels Paul Lavigne-hoz

Párizsba[596]

(Fogalmazvány)

[London, 18]85 dec. 1.

Polgártárs,

Amikor augusztus 8-i levelét, úgyszintén kéziratát[582] megkaptam, éppen Jerseyre készültem utazni, ahonnan csak szept. 14-én tértem vissza. Utána annyi sürgős munkát kellett elintéznem, hogy képtelen voltam a „Brumaire 18" francia fordításával foglalkozni. És ma, amikor végre időm akad, hogy erre visszatérjek, két egymással vetélkedő kézirat fekszik előttem.[597]

Először is képtelen vagyok bíráskodni olyan viszályban, amelynek sem az okait, sem az alapját nem tudnám kideríteni. Csak annyit tudok, hogy Fortin évekkel Marx halála előtt levelezésben állt vele[598]; hogy megkért engem fordításának átnézésére, amit megígértem, és kéziratának egy részét már ellenőriztem is. Elkötelezettnek érzem tehát magamat vele szemben. Ilyen körülmények között úgy vélem, nincs jogom, hogy az Ön munkáját bármiképpen is felhasználjam; sőt óvakodtam egyetlen oldalt is elolvasni belőle, mert ha jobb volna, mint Fortiné, nem tekinthetnék el attól, hogy az Ön fordulatait átvegyem az ő kéziratába, ami Önnel és talán Fortinnal szemben is igazságtalan lenne, mivel Önök ketten már nem értenek egyet. A kötelességem, hogy pártatlan legyek, megtiltja ezért nekem, bármennyire is sajnálom, hogy az Ön művéről tudomást vegyek.

A kézirat rendelkezésére áll.

A „Tőke" 2. kötetének fordítása rendkívül nehéz dolog; azonkívül az egész jövő évben abszolúte nem lesz lehetőségem arra, hogy átnézésével foglalkozzam; azután még egy csomó más dolog is van, amit meg kell fontolni. Jelenleg tehát senkivel szemben sem vállalhatok kötelezettségeket; ez a jövő kérdése.

Fogadja legőszintébb üdvözletemet.

Eredeti nyelve: francia

209

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

London, 1885 dec. 1.

Kedves Liebknecht,

Az orosz pénzügyekről[599] lásd Kolb „Statistik"-ját, 1875-ös kiadás, 44. és kk. old. Az ott megemlített utolsó kölcsön 73 novemberi, 15 millió £. Azóta 1875-ben nagy üggyel-bajjal még egy további 15 millió £-es kölcsönt hoztak össze, de egyúttal a bankárok kijelentették az oroszoknak, hogy ez utolsó ízben történik, hacsak nem jön létre egy képviseleti gyűlés kezessége. Tudniillik azután, hogy 1869-ben a pénzek vasútcélokra való felvétele ideiglenesen lezárult, a továbbiakban még a következő kölcsönöket kapták:

1870 – 12 millió £
1871 – 12 millió £
1872 – 15 millió £
1873 – 15 millió £
1875 – 15 millió £

tehát hat év alatt – 1870–75 – *69 millió £ = 1380 millió* márka. Új fogásokhoz kellett hát folyamodni. Ezért 1. *belföldi* kölcsön. Jóllehet ez ténylegesen kényszerkölcsön volt, az eredmény mégis szinte 0-val egyenlő. Mert a kormány, minthogy kevés tőke volt kapható az országban, kénytelen volt önmagának a saját pénzét (papírpénzt) kölcsönadni, hogy mégis úgy fessen a dolog, mintha túljegyezték volna a kölcsönt, 2. a kaukázusontúli vasútkölcsön 8 904 200 £. Ez (1880-ban vagy 81-ben?) külföldön jött létre a potyi–bakui vasútvonal elzálogosítása ellenében, de nagyrészt magára a vasútépítésre kellett fordítani; a pénzínség tehát megmaradt. Az egész idő alatt folyton próbálkoztak a bankároknál, de sikertelenül. Végül elutazott maga a pénzügyminiszter* Nyugatra – Párizsba, Berlinbe, Amszterdamba; Londont, mint teljesen reménytelent, fel sem kereste. Mindenütt leégett, állító-

* Ny. K. Bunge. – *Szerk.*

lag még Mendelssohn, a berlini házibankár is közvetlen parlamenti kezességet kívánt, mindenesetre ő is elutasító választ adott. Így már csak az volt a kérdés, hogy az orosz alkotmányozó gyűlést egy évvel előbb vagy utóbb hívják-e össze, mert más kiút nem akadt. Ekkor Giers elment Friedrichsruhba, behódolt, és Bismarck előteremtette neki Németországban a 15 millió £-et, amely valamelyest meghosszabbítja a kegyelmi haladékot.[600]

(Ebből egyebek közt következik, hogy Oroszország nem kezdhet háborút Bismarck engedélye nélkül, mert csak az ő pártfogásával hajthat fel pénzt, a 15 millió pedig réges-rég elúszott. Ha tehát Oroszország mégis háborút indít vagy komolyan fenyegetődzik vele, akkor Bismarck közvetlenül felelős érte.)

Az „Economist"-ot nem olvasom és nem is tudom, hol hajthatnék fel a lap példányaiból sorozatot, mert a sok klub itt szinte az összes olvasótermeket tönkretette. Megmondom Kautskynak, nézzen utána az „Economist"-ban, a „Statist"-ban, a „Bullionist"-ban és a „Money Market Review"-ban,[601] ha hozzá tud férni e lapokhoz, és készítsen neked kivonatokat.

Noha leveledet nov. 26-án de. 11 és 12 között adtad fel, mégis csupán nov. 28-án reggel érkezett ide, és a leragasztásán is manipuláltak, mint a mellékelten visszaküldött boríték mutatja. Nov. 27-én este itt kellett volna lennie. Hiszen a Biblia csak abból a célból fekszik az oltáron, hogy *felnyissák*.[602]

A költségvetés első olvasásakor mondott beszédedet elküldte nekem Bebel Drezdából. Nagyon jó volt; csak azon csodálkozom, hogy olyan kevésszer szakítottak félbe. Az obligát rendreutasítást persze elérted.[603]

Barátod
F. E.

Ezt a levelet egy grófi koronával és egymásba font JC monogrammal pecsételtem le.

Az itteni választások igen szépen zajlanak. Első ízben szavaztak Angliában az írek teljes tömegükben az *egyik* oldal mellett, mégpedig a torykra. Ezzel megmutatták a liberálisoknak, hogy mennyire ők billentik át a mérleget Angliában is. A 80–85 home ruler – egyet Liverpoolban is megválasztottak! – úgy áll itt, mint a Centrum[266] a Reichstagban, minden kormányt lehetetlenné tudnak tenni. Most kell megmutatnia Parnellnak, kicsoda ő.[574]

Egyébként győzelmet arat az *új* „manchesterizmus"[604] is, ti. a harci vámok [Kampfzölle] elmélete, amely itt persze még értelmetlenebb, mint Németországban, de amelyet nyolcéves üzleti nyomorúság után a fiatal

gyárosnemzedék a fejébe vett. Aztán Gladstone opportunista gyöngesége és Chamberlain ügyetlen, előbb nagyhangú, aztán alább is adó modora, amely életre hívta a Church in danger! jelszót.[605] Végül Gladstone siralmas külpolitikája. A liberálisok úgy tesznek, mintha hinnék, hogy a vidéki új választók rájuk fognak szavazni. Persze ezek kiszámíthatatlanok; de egy liberális abszolút többség eléréséhez a még hátralevő 300 választásból több mint 180-at kellene megnyerniök, és ez mégsem megy. Szinte biztos, hogy Parnell diktálni fog Nagy-Britanniának és Írországnak.

210

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba[606]

[London, 18]85 dec. 2.

Kedves Kautsky,

Adlert illetően:

1. A pisztolyhistóriánál ne felejtsd el megemlíteni, hogy a tiszthelyettesek kardot viseltek. A tiszthelyettesi kar megsértését panaszolták fel.[607]

2. Hess. Persze nem tudom megállapítani – minthogy 48 májusa óta soha többé nem láttam őt és egészen elkallódott –, hogy nem volt-e néhány napig Badenban vagy Pfalzban. „Résztvevő" azonban nem volt, nem szerepelt ott sem népszónokként, sem újságíróként, sem hivatalnokként, sem pedig katonaként, és ezért nem látható be, miért, hogyan ítélte volna őt valamelyik kormány – hiszen Adlernak meg kellett volna adnia, melyik – halálra.[608]

Liebknechtre vonatkozólag. Ha írsz neki, adj alkalmat, hogy néhány magyarázó sort mellékeljek hozzá, tegnap* elfelejtettem valamit megírni neki.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 396–398. old. – Szerk.*

211

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1885 dec. 5.

Kedves Öregem,

Régen nem hallottam rólad semmit, és ezért a magam részéről életjelet akarok adni azzal, hogy felhívom a figyelmedet egy 5 £-es pénzesutalványra, amely remélhetőleg ezzel a levéllel egyidejűleg megérkezik, és amely talán segít valamelyest megkönnyíteni neked az átmenetet az óévből az újba. Remélem, hogy még jó erőben vagy és ezt hamarosan igazolod nekem néhány sorral.

Én az utóbbi időben jócskán robotoltam, mint ezt neked a zürichi könyvkereskedés kiadója bizonyára jelezni fogja, és nevezetesen alkalmam nyílt felfrissíteni különféle dolgokat az 1848–49-es szép ifjonti időből.[609] Ez rettentően szükségessé válik, mert a fiatal generáció, amely mindezt elfelejtette, vagy éppen sohasem értesült róla, most kezd érdeklődni az iránt, mi történt akkor, és így szükséges a sok hamis forrás és hír mellett minél több helyeset is tudtára adni. Nagyon-nagyon fontos lenne, hogy befejezzed emlékirataidat, évekkel ezelőtt a „Neue Welt" néhány igen kedves részletet közölt[610], és neked olyan pompás elbeszélőképességed van, azonkívül pedig emlékeid teljes 10–15 évvel messzebbre nyúlnak vissza, mint az enyémek és magukban foglalják az 1830 és 1840 közötti időt, amely szintén nagyon fontos a későbbi fejlődés szempontjából. Talán még pénzt is lehetne ezzel keresni, ami mindig jól jön.

Most még a „Parasztháború"-t[249] kell átdolgoznom, ez nagyon rászorul erre, és aztán következik a „Tőke" 3. kötete, amelyet az eredeti kéziratból végig lediktáltam olvasható piszkozatba. Ez pokoli munka lesz még, de nagyszerű. Sajnos, mindig közbejön egy csomó francia, angol, olasz és dán fordítás, amelyeket át kell és többnyire nagyon is szükséges átnéznem.[611] Szerencsére oroszul és kivált lengyelül nem tudok annyit, hogy ott használhassak, máskülönben se vége, se hossza nem lenne a dolognak. Neked azonban ez bizonyítékul szolgálhat arra, hogy milyen nagy nemzetközi elterjedt-

ségre tett szert most a mi kommunizmusunk, és mindig örül az ember, ha maga is hozzájárulhat e terület még további kiszélesítéséhez.

Remélem, hogy a nyomorúságos balkáni história[554] békésen zajlik le. Most mindenütt olyan pompásan menetelünk előre, hogy egy világháború nekünk most alkalmatlan időben jönne – túl későn vagy túl korán. De végeredményben még ez is nekünk dolgozna, mivel a militarizmusnak egyszer s mindenkorra véget vetne – $1^1/_2$ millió ember lemészárlása és 1000 milliárd frank elherdálása útján. Utána több háború nem lenne lehetséges.

A franciaországi választások közeli kilátást nyitottak az uralomra a radikalizmusnak, és ezzel minket is jócskán előbbre vittek.[537] Az itteni választások[574] az íreket pillanatnyilag Anglia és Skócia uraivá tették; nélkülük a két párt közül egyik sem kormányozhat. Még kb. 100 választás hátra van, de ezek már kevés változást hoznak. Ezzel végre eltűnik a világból az ír kérdés – ha nem is azonnal, de a legközelebbi jövőben, és akkor itt is szabad a pálya. Egyúttal megválasztottak mintegy 8–10 munkást – részben a burzsoázia által megvásárolt, részben pusztán szakszervezeti embereket –, akik valószínűleg csúnyán blamálják magukat és ezzel módfelett elősegítik egy önálló munkáspárt megalakulását, mert kiküszöbölik a munkások öröklött önámítását. A történelem itt lassan halad, de halad.

Szívélyes üdvözlet.

Öreg barátod
F. Engels

212

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe[599]

London, 1885 dec. 5.

Kedves Liebknecht,

Mellékelten kivonatok az „Economist"-ból és a „Bullionist"-ból.*

A f. hó 1-én kelt levelemben megjelölt összegek az itteni értéktőzsdén forgalomban levő orosz kölcsönök. Az 1884-es kölcsönt (a Bismarck-félét)[600] *itt egyáltalában nem is jegyzik, kizárták* az értéktőzsdén eladható értékpapírok lajstromából. Ugyanígy a kisebb, 1878 óta itt-ott egyik napról a másikra eszközölt kölcsönöket is, amelyeket többnyire belföldön vettek fel, és amelyeknek a berlini tőzsdén van árfolyamuk. Ezekből az árfolyamlistán a következők felsorolását találtam:

Keleti kölcsön	5% I., II. és III.
1880-as kölcsön	4%
1883-as járadékkölcsön	6%

és egyéb, számomra zavaros dolgokat. Erről Berlinben kell egy tőzsdéstől felvilágosítást kérned. Részben a mellékelt kivonatokban is szerepelnek, de csak a nettó összeggel, amelyet a kormány állítólag megkapott.

Az orosz papírrubel, amely al pari** 39 pennyt érne, most 23 pennyn áll, tehát 16 pennyvel, vagyis 41%-kal a teljes aranyérték alatt.

Ha az orosz állam belföldön még alkalmat talál értékpapírocskái elhelyezésére, akkor ez csupán a roppant üzleti pangásnak tulajdonítható, amely az orosz gyárosoknak előnyösebbé teszi, hogy fölösleges pénzüket 6–7% kamatot hozó értékpapírokba fektessék, mint a most tönkrejuttató gyárbővítésekbe és kereskedelmi spekulációkba. A kamatszelvények fizetési eszközként szolgálnak a forgalomban, főként a munkabérnél. Így keringe-

* *V. ö. 397. old. – Szerk.*

** – névértéken – *Szerk.*

nek most Oroszországban kézről kézre olyan szelvények, amelyek csak 1891–92-ben esedékesek, és amelyeket bérfizetéskor a munkásoknak teljes értékben el kell fogadniok, de fele értéken is alig tudnak túladni rajtuk (hasonlóképpen, mint nemrégiben Németországban). Erről *közvetlenül Oroszországból* értesültem.

Barátod
F. E.

213

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]85 dec. 7.

Kedves Ede,

Vihar a szocialista pohár vízben itt is. Kautsky bizonyára már egyetmást megírt neked, itt mellékelem a (liberális) „Echo" 2 számát. Egyebek és egy dokumentum (Blandnek a Szociáldemokrata Föderáció Végrehajtó Bizottsága jegyzőkönyvein alapuló levele, amelyet Aveling küld neked) képezik a fődolgot.[612]

Ezúttal maga Hyndman adta meg magának a kegyelemdöfést. A toryktól pénzt vett fel szocialista jelölésekre, hogy szavazatokat vonjon el a liberálisoktól. A bevallott összeg 340 £, de mivel a 3 jelölés hivatalos költségei mintegy 600 £-re rúgtak, kb. 1000 £-nek vagy még többnek kell lennie.

Egy másik párttól pénzt elfogadni bizonyos körülmények között és kivételesen megengedhető lehet, ha 1. a pénzt feltétel nélkül adják és 2. nem származik több kár, mint haszon az ügyletből. Itt az ellenkező az eset. 1. Feltétel volt az, hogy olyan kerületekben állítsanak szocialista jelölteket, ahol csak nevetségessé tehették magukat, ami meg is történt: Williams 27 szavazatot kapott 4722-ből, Fielding 32-t 6374-ből, csak Burnsnek jutott 598 szavazat 11 055-ből Nottinghamben. 2. Hyndman viszont tudta, hogy pénzt elfogadni a toryktól nem jelent mást, mint a szocialisták menthetetlen erkölcsi tönkretételét az *egyetlen* osztály előtt, amelyből toborzódhatnak, ti. a radikális munkások nagy tömege előtt. Ez éppen olyan, mint annak idején Berlinben a javasolt Stoecker-féle szövetség a haladópárt ellen.[613]

De Hyndman ezzel a hőstettel még nem elégedett meg. Már egy második Parnellnak képzelte magát, aki a két párt között átbillenti a mérleget, s csak arról feledkezett meg, hogy neki nincs 80 szavazata a parlamentben és 200 000 ír szavazata a választásokon[574] Angliában és Skóciában, mint amannak. Meghatalmazást adatott magának a föderáció Végrehajtó Bizottságától, hogy Championnal együtt Birminghambe menjen Chamberlainhez, a radikálisok[514] vezéréhez. Ennek felajánlotta – a tory-pénzzel a zsebében –

a támogatását, ha Chamberlain egy választókerületet átenged neki Birminghamben, és a liberális szavazatokat biztosítja és beterjeszt egy nyolcórás törvényjavaslatot. Chamberlain nem volt olyan ostoba, mint a toryk, s ajtót mutatott neki.

Közben a föderáció Végrehajtó Bizottsága által suttyomban kicsinált ügy kiszivárgott a szekciókba és nagy lármát keltett. Közelebbiek Bland levelében, amely közzétételre íródott, de nem szabad róla megmondanod, hogy a jegyzőkönyveken alapul. Közgyűlést fognak tartani, és kérdéses, hogy a föderáció ezt túléli-e; életképes szervezetként bajosan.

Mellékelten Hunter Watts nyilatkozata a „Pall Mall Gazette"-ben.[614] Megszerkesztésében közreműködött Hyndman, de kénytelen volt a rá vonatkozó „ill-advised"* megjelölést bennehagyni. Viszont Williams nyilatkozata az „Echó"-ban egyenesen leköszönés, és ebben, az adott körülmények között nem indokolatlanul, az abszolút ellenségesség álláspontjára helyezkedik valamennyi középosztálybeli szocialistával szemben. Ezt vitte hát véghez Hyndman úr a történtekkel. Ez az ember valóságos karikatúrája Lassalle-nak, teljesen közömbös neki az eszközök milyensége, még ha *nem* vezetnek is célhoz, mihelyt csak valami leeshet Hyndman számára; emellett mindig közvetlen sikerek kellenek neki és feláldozza a verébért a túzokot; végül folyvást önmagát képzeli a világ közepének és abszolúte képtelen a tényeket másképp látni, mint amilyeneknek az ő kedvéért tulajdonképpen lenniök kellene. Ezenkívül comme il faut** politikai kalandor. Lassalle minden rossz oldala a hatványon, egyetlen jó oldala nélkül.

És mi a helyzet a ti parlamenti vizespoharatokban?

Barátod
F. E.

* – „meggondolatlan" – *Szerk.*

** – mintaszerű; annak rendje és módja szerint – *Szerk.*

214

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba[615]

London, [18]85 dec. 7.

Kedves Lafargue,

Majd beszélek Davittről Tussyval, talán ő megszerzi Önnek, amit kíván.

A derék Malon és a nem kevésbé híres Élie May, hogy keresztezze az Önök társadalmi tanulmányi körét[207], Republikánus Társadalomgazdaságtani Társaságot alapított, teljesen kész szabályzattal.[616] Reméljük, hogy e „kutatócsoport" csak a May kebelében kutató Malonra és a Malon szívében kutató Mayre fog korlátozódni. Ezek azok a kicsiny nagyemberek, akikkel a legjobb egyáltalán nem törődni, ez bosszantja őket leginkább. Tisztára ugyanaz a fajta, mint Karl Blind.

Miért állítja Ön Williamst és a Szociáldemokrata Föderáció jelöléseit a „Socialiste"-ban közszemlére?[617] Hiszen tudnia kellene, mit tartson Hyndmanről, s ezúttal szép kis csapdába esett. Először is Hyndmannek sikerült pártját a legnagyobb mértékben nevetségessé tenni. Williams *27* szavazatot kapott 10 000-ből, Fielding Észak-Kenningtonban *32*-t 10 000-ből, Burns Nottinghamben 598-at 11 000-ből. Aztán a liberális sajtó pokoli lármát csapott, hogy az ezekhez az ostoba jelölésekhez szükséges pénzt a toryk adták, és a szocialisták odáig alacsonyodtak le, hogy e párt helyett elvégezzék a piszkos munkát. Akkor Williams dec. 5-én azt írta az „Echó"-ban[612], hogy mindezt azalatt intézték el, hogy ő Liverpoolban volt, távirattal hívták vissza anélkül, hogy a részleteket közölték volna vele, őt a vezetők puszta eszközként használták fel, és most látja, „hogy nem bízhatunk többé mozgalmunk középosztálybeli embereiben. Nem vagyok hajlandó arra, hogy középosztálybeliek eszközéül használjanak fel. Felhívom bérrabszolga-társaimat, minél előbb találkozzunk és mondjunk búcsút a középosztálybelieknek és zárjuk ki őket abból, aminek valódi munkásszervezetnek kell lennie stb." – végül egyenesen állást foglal Hyndmannel, Championnal stb. szemben.

A Szociáldemokrata Föderációban a következő történt (Blandnek, egyik

tagjának levelét Aveling útján ugyanezzel a postával megkapja)*: Hyndman pénzt vett fel a toryktól a liberálisok elleni jelölésekre. 340 £-et bevallottak. De mintegy 1000 £-nek kellett lennie, mert a három jelölt *hivatalos* költségei meghaladják a 600 £-et. A végrehajtó bizottság – Burrows kivételével – jóváhagyta Hyndman akcióját. A föderáció testületében azonban ellenzék lépett fel. De még mielőtt ez érvényesülhetett volna, Hyndman már politikai döntőbírónak, egy Parnellnak képzelte magát és elutazott Championnal Liverpoolba, hogy szolgálatait felajánlja – *Chamberlainnek*, a radikálisok[514] vezérének! Felajánlották neki, hogy támogatják a liberálisokat, ha Chamberlain egy birminghami liberális jelöltet Hyndman javára visszaléptet és Hyndmannek biztosítja a liberális szavazatokat! Chamberlain ajtót mutatott nekik.

A föderációban növekszik az ellenzék. A bizottság legutóbbi ülésén, amelyen a föderáció sok más tagja is jelen volt, felolvasták a tory-pénzre vonatkozó levelezést, hiába ellenezte Hyndman, aki el akarta hallgatni a dolgot. Nagy botrány. Miért nem tanácskoztak a szekciókkal ilyen létfontosságú kérdésben? Végül, közgyűlésük lesz, s meglátjuk, hogy a föderáció túléli-e.

El lehet természetesen fogadni pénzt egy másik párttól, ha ezt a pénzt feltételek nélkül adják, és ha nem származik belőle több kár, mint haszon. De Hyndman ostobán cselekedett. Először is tudnia kellett volna, hogy jelölései csak nyilvánvalóvá teszik, milyen nevetségesen gyönge a szocializmus Angliában. Aztán tudnia kellett volna, hogy pénzt elfogadni a toryktól annyit jelent, mint visszavonhatatlanul és mindörökre tekintélyt veszteni a radikális munkások szemében, akik a túlnyomó többséget alkotják és a *szocializmus egyedül közülük toborozhat híveket*. Végül, ha már ilyen dolgokat csinál valaki, akkor nem tartja titokban, hanem maga adja tudtul és dicsekszik velük. Hyndman azonban karikatúrája Lassalle-nak, neki minden eszköz jó, még ha *nem* vezet is célhoz. Annyira sóvárog arra, hogy nagy politikusnak mutatkozzék, hogy nem látja valóságos helyzetét. A hivatásos angol politikus – kalandor – összes rossz tulajdonságait egyesíti azzal a Franciaországban meglehetősen elterjedt, itt azonban ritka tulajdonsággal, hogy nem olyannak látja a tényeket, amilyenek, hanem olyannak, amilyennek szeretné őket.

Mindez oly gyorsan követte az Aveling elleni legutóbbi gyalázatosságát[618], amelyet még nem bocsátottak meg neki – a saját pártjában sem –, hogy

* *V. ö. 404. old. – Szerk.*

meglehetősen szívósnak kell lennie ahhoz, hogy ezt túlélje. Mindenesetre a Szociáldemokrata Föderáció, ha tovább létezik, már csak árnyék lesz. Csókoltatom Laurát.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

215

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, [18]85 dec. 7.

Kedves Schlüter Úr,

Hálás köszönet a 2 pld. „Dühring"-ért[233]. Ha összesen 20 példányt kapok, egyelőre elég lesz. Kérem, küldjön nekem a „Parasztháború" 3. kiadásából is 4 példányt, hogy az új kiadással foglalkozhassam,[249] nekem már egyetlenegy sincsen.

Eccariusszal nem állok semmi összeköttetésben, és nem is akarok és tudok kapcsolatba lépni vele. Utánanézek, hogy Lessner révén meg lehet-e szerezni a címét. De én legföljebb egyszerű újranyomást javasolok, változtatások stb. nélkül, mert Eccarius teljesen lezüllött és bajosan fogja ezeket valóban megcsinálni, aztán pedig olyan rossz a lelkiismerete, hogy minden kiegészítés valószínűleg arra szolgálna neki, hogy az 1873 óta elkövetett sok alávalóságát szépítgető indokokat csempésszen be, tehát a könyvet, amely Marx hathatós segítségével és instrukcióival íródott (a végén egész oldalak szó szerint Marxtól származnak), lényegesen elrontaná, vagy éppenséggel propagandánk számára alkalmatlanná tenné. Sőt, én azt tanácsolnám, hogy ragaszkodjanak a változatlan kinyomtatáshoz.[619]

A számlát a fényképekről* nyilván megkapta.

A „Dühring"-nek még a sajtóhibajegyzékében is szenvednem kell a szedőtől: hülflose Verirrung [tehetetlen eltévelyedés] áll benne Verwirrung [zűrzavar] helyett.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

* *V. ö. 338. old. – Szerk.*

216

Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz

Hágába

London, 1885 dec. 19.

Tisztelt Elvtárs,

Elküldtem az Ön címére a Parcels Continental Express útján egy csomagot, amely a kívánt három parlamenti jelentést tartalmazza. Ahogy a mellékelt közlésből látja, a lordok házának a prostitúcióról szóló első jelentése már nem volt kapható.

Önnek teljesen igaza van, ha az ottaniakat minden erőszakos kitöréstől visszatartja. Ez csak hiábavaló áldozatokba kerülne és a mozgalmat évtizedekre visszavetné. Jövő évben lesz száz esztendeje annak, hogy a poroszok első rablóhadjáratukat indították Hollandiába[620], és Bismarck mindennél jobban örülne, ha e „hőstett" megismétlésével ünnepelhetné annak százéves jubileumát. Azok az annektálási vágyak, amelyek most még ártalmatlan, tehetetlen kívánságok, akkor könnyen kézzelfoghatóbb alakot ölthetnének.

Az „Anti-Dühring"-ből[233] elküldöm Önnek postán az éppen megjelent második kiadást.

A közös ügyben mindig szolgálatára készen, maradok

baráti híve
F. Engels

217

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1885 dec. 21.

Tisztelt Polgártárs,

Nagyon fogok örülni, ha vállalja Marx „Bérmunka és tőke" című munkájának fordítását.[621] Az életrajzhoz a „Socialiste" közlései[622] aligha lennének elégségesek, ezért felkértem zürichi barátainkat, küldjék el Önnek a braunschweigi évkönyvet*, melyben megjelent egy általam írt teljesebb életrajz.

Tisztelettel üdvözli
F. Engels

Kívánságára természetesen szívesen elvégzem a fordítás revízióját.

Eredeti nyelve: olasz

* „Volkskalender"[623]. – *Szerk.*

218

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, [18]85 dec. 21.

Kedves Schlüter Úr,

Az (összesen) 20 „Dühring"-et és a 4 „Paraszthábor ú"-t köszönettel megkaptam.*

Szíveskedjék Wischnewetzkynének megmondani, hogy én, *mint megállapodtunk*, hajlandó leszek fordításának kéziratát átnézni és az előszót megírni, mihelyt ő egy kiadóval *véglegesen megegyezett*.[425] Annyira el vagyok halmozva munkával, hogy egyszerűen képtelen vagyok más munkákat vállalni, mint amelyek közvetlenül sürgősek.

A könyv német újrakiadására csak akkor gondolhatok, ha a mostani munkaterhem jelentős részét leráztam már. Januárban a „Tőke" angol fordítását[58] kell ellenőrizni, kiadókkal tárgyalni stb. Aztán a „Paraszthábor ú"[249] és a sok más mellékmunka. Azután következik, mint nagyon sürgős, a „Tőke" 3. kötete. Ha mindezt leráztam magamról, akkor gondolhatok arra a régi könyvre.

A Bucher által említett brosúrára nem emlékszem.[624] Peel 1850-ben halt meg. A marxi pamfletok[625] 1855-ben jelentek meg. Az sem feltételezhető, hogy Palmerston bármiféle írónak 100 guinea-t és egy hordó sherryt adott volna azért, hogy bebizonyítsa, Palmerston orosz ügynök. Lehetséges, hogy Tucker, a korábbi írásra való célzással, a Marx-féle pamfletok egyikének ugyanazt a címet javasolta, – ez mindent megmagyarázna. És Marx pamfletjaiban nem is található semmiféle fametszet.

Szívélyes üdvözlet.

Híve

F. Engels

---

* *V. ö. 409. old. – Szerk.*

Martignetti le akarja fordítani olaszra a „Bérmunka és tőké"-t[621], Marx egy életrajzával, de ez nincs neki, mert a néhány morzsa a „Socialiste"-ból nem elegendő.[622] El tudja küldeni neki a Bracke-féle „Volkskalender"-t, amelyben benne van az én Marx-életrajzom?[623] azt hiszem, az 1878-as évfolyamban, de hiszen ezt Ön gyorsan megtalálja. A cím:

Pasquale* Martignetti

Benevento, Italia.

* *A kéziratban*: Paolo (*v. ö. 456. old.*). – *Szerk.*

219

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1885 dec. 22.

Kedves Laurám,

Mellékelve küldöm a csekket, amelyről Paul írt, és amelyet számodra egy csekély újévi ajándékkal megtoldottam. A plumpudingot és süteményt tartalmazó ládikát szombaton feladtuk, de bizonyára csak hétfőn továbbították innen, úgyhogy legjobb esetben ma kaphattad meg.

Amikor Jollymeier Párizsból megjött, azt mondta nekem, hogy nagy szükséged van szótárakra fordítási munkádhoz. Szerecsen könyvei közül az egyetlen, amely megfelelt volna neked, Mozin francia–német szótára volt, de olyan rozzant, hogy senki sem tudná használni rendszeres munkára; Tussy annak idején elvitte. Angol–német nem volt. Így megpróbáltam kideríteni, melyik lenne a legjobb és megbíztam Williams and Norgate céget, hogy *kötve* küldjék meg neked, mégpedig

Flügel angol–német és német–angol,

Mozin–Peschier francia–német és német–francia szótárát.

Remélem, karácsony előtt leszállítják. Minthogy nem volt alkalmam megnézni a szótárakat, szeretném, ha te megvizsgálnád őket és beszámolnál róluk. A Flügel a legjobb, ami kapható, bár lehetne jobb is; ha tehát mindkét rész megvan, az angol–német és a német–angol, akkor rendben lesz. De a Mozin–Peschier szótárt illetően nem vagyok egészen biztos benne, vajon nem rövidített kiadása-e annak, amit neked küldeni szándékoztam, azaz: „Dictionnaire *complet* des langues française et allemande", 2 kötet francia–német és 2 kötet német–francia. Ha nem ezt a művet kapod, kérlek, tudasd velem és kicseréltetem, minthogy nem felel meg a megrendelésnek.

Szombat este Jollymeier megérkezett ide, a szabadsága január 12-ig tart; s ma reggel ki más toppant be, mint az elmaradhatatlan Meyer*, egyenest Winnipegből, ahol első búzatermése augusztusban fagytól el-

* Rudolph Hermann Meyer. – *Szerk.*

pusztult. Már tovább utazott és holnap reggel Párizsban lesz – de, mint mondta, Lafargue-ékat nem látogatom meg – miért nem? – Mert Lafargue sem látogat meg soha – amit úgy látszik, nagyon a szívére vett, s ami – mint mondtam neki – eléggé hülyeség a részéről. Csupán közlöm veled úgy, ahogy elhangzott, hogy megvigasztalódhass abban az esetben, ha az illusztris idegen nem keres fel benneteket.

Próbálok szerezni egy „Justice"-példányt Paul részére,[626] nem könnyű épp most, mivel Tussy és Edward néhány napra Kingston-on-Thames-be utaztak, és legkorábban pénteken jönnek vissza. Johnny eközben nálunk van, megint belejött az angolba, elég gyorsan, kivált amióta iskolába jár. Igen jó fiú és rengeteg könyvet olvas, amelyeket nem érthet meg.

Remélem, Paul megint jól van, makkegészséges és szilárdan ül az alapzatán, szilárdabban, mint a Pont-Neuf, amely úgy látszik szintén hajlamos pattanásokra és kelésekre.[627] Mellesleg, legutóbbi levelében egy szót sem szól a Labruyère–Séverine–Lissagaray ügy végső megoldásáról, utoljára Labruyère azt állította, hogy Lissagaray hazudott. Végül az egész semmivé foszlott szét, mint a botrányok zöme manapság?

Nem kétséges, hogy Hyndman ezúttal tönkretette magát. Ha sikerül látszatra összetartania a Szociáldemokrata Föderációt[363], az csak árnyék lesz. A vidéki szekciók biztosan leszakadnak és itt Londonban a saját emberei emlékeztek arra, hogyan rendezte meg Morris és Aveling kiválása idején* a közgyűlést egy sereg odavonszolt új taggal, akiket erre az alkalomra toborzott. Ezért határozatot hoztak, hogy csak azok szavazhatnak, akik az általános választás és az ő hőstettei[612] idején tagok voltak.

Nim, Pumps és Jollymeier elmentek a West Endre, állítólag karácsonyi bevásárlások végett, de valójában azért, hogy a Bécsi Söröző̈ben ebédeljenek. Minthogy még kissé vigyáznom kell, itthon maradtam és felhasználom az időt arra, hogy írjak neked. De most ebédre kongatnak – nekem és Johnnynak – s így búcsúzom. Egészséget, jókedvet és szilárd fundamentumot Paulnak!

Szerető híved
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 257–259., 266–269. old. – Szerk.*

220

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, 1885 dec. 28.

Kedves Liebknecht,

Borkheim szerdán, dec. 16-án meghalt Hastingsben, s a rákövetkező hétfőn temették. Előző vasárnap tüdőgyulladást kapott, amely gyorsan végzett vele. 12 éve sorvadásban szenvedett, és 10 év óta, minthogy az egész bal oldala megbénult, napi rövid szüneteket kivéve egész nap ágyban feküdt. Baját ritka energiával és törhetetlen derűvel viselte, állandóan figyelemmel kísérte a politikai és a társadalmi mozgalmat, végig előfizetője volt a „Sozialdemokrat"-nak. Múlt évig nyugdíjat kapott előbb két, majd egy cégtől azok közül, amelyeknek korábban eladója, ill. beszerzője volt. Az utolsó évben sikerült itteni barátai között elegendő segélyt összegyűjtenünk, úgyhogy nem szenvedett szükséget. Talán hozol róla rövid nekrológot a „Sozialdemokrat"-ban,[628] én nem szívesen lépek előtérbe ilyen alkalmakkor, te minden további nélkül megteheted, és többet is tudsz az ő badeni tevékenységéről.

Az orosz pénzügyeket illetően[599] a dolog legújabb válságos fordulatáról még ennyit:

Mintegy két héttel ezelőtt az orosz kormány Bleichröder és az orosz bank útján egy új kölcsönt vett fel, de csak 20 millió rubel értékben, amelyet, mint mondják, Berlinben jóval túljegyeztek. Ez körülbelül 60 vagy csak 40 millió márkát képvisel, attól függően, hogy fém- vagy papírrubelről van-e szó, amit ott megtudhatsz. A kölcsön állítólag az orosz bank által a kormánynak adott előlegek fedezésére szolgál. Ez a régi üres kifogás. És hogy milyen üres volt, megmutatkozott néhány nappal később! Kb. egy héttel ezelőtt közölték angol lapok, hogy az orosz kormány megparancsolta az orosz banknak, adjon el 100 millió rubelnyit az orosz nemesség (nyilván a hitelintézet) jelzálogleveleiből. A német újságok ezt azzal egészítették ki, hogy a banknak az eladási árból 75 milliót kell előlegeznie a kormány részére. Tehát a kormány a banknak legjobb esetben 20 millió rubelt fizet le aranyban, és ennek fejében újabb 75 milliót vesz fel tőle

kölcsön. Minthogy pedig a 100 milliónyi jelzálogpapír pénzzé tétele, kivált Oroszországban, igen hosszadalmas művelet, így ez más szavakkal ennyit jelent: nyomjanak újabb 75 millió papírpénzt és adják kölcsön a kormánynak. A rubel itt az ünnepek előtt $23^1/_8$ *pennyn* állt (39 penny helyett) és most még inkább fog süllyedni – de belföldön is; az eszközök, melyeket a pénzügyi szorultságban alkalmazni kell, hogy a megrendült valutát még valamennyire szinten tartsák (a 20 millió arany, ha a bank megkapja), csak arra jók, hogy a papírvalutát még inkább sárba rántsák. Közeledik az 1789 – a nihilisták nélkül is, és bekövetkezését maga a kormány kénytelen siettetni.

Ebből az következik továbbá, hogy Bismarck az oroszait rövid pórázon tartja és a német pénzt már csak morzsánként engedélyezi, nehogy túlságosan elbízzák magukat és megtréfálják őt a Balkánon.[554]

Csak a fő támpontokat adhatom meg neked, de nem eshet nehezedre Berlinben a továbbiakat részleteikben megtudni.

Karácsonykor itt – Avelingék, Kautskyék, Pumps és férje*, Schorlemmer, Lenchen és jómagam hajnali négy óráig derekasan iszogattunk és sokat nevettünk.

Boldog új évet.

Barátod
F. E.

Schorlemmer szívélyes üdvözletét küldi.

* P. Rosher. – *Szerk.*

221

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1885 dec. 28.

Kedves Öregem,

Mellékelve az értesítés, hogy a mi öreg Borkheimunk e hó 16-án Hastingsben háromnapos betegség után tüdőgyulladásban elhunyt. Tizenkét éve szenvedett sorvadásban és tíz év óta testének egész bal fele bénult volt. Az orvos azt mondta, hogy annyi betegsége volt, amennyi három másik ember elpusztításához is elegendő. Ő mindezt törhetetlen derűvel viselte és mindvégig figyelemmel kísérte a mozgalmat, amennyire tudta. Kértem Liebknechtet, hogy szenteljen neki rövid nekrológot a „Sozialdemokrat"-ban.[628]

E hó elején küldtem neked egy utalványt, amelyet remélhetőleg rendben megkaptál.

Egyebekben – *minthogy a posta sürget és én ezekben a számomra* nyugtalan napokban ritkán jutok az íráshoz, szívből kívánok neked boldog új esztendőt és jó egészséget; mozgalmunknak nem kell semmi különöset kívánnunk, mindenütt – a helytől és a néptől függően különféleképpen – de mindenütt pompásan halad előre, és úgy látszik a balkáni disznóság[554] is lezajlik világháború nélkül.

Teljes szívből üdvözöl öreg barátod

F. Engels

1886

222

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

Zürichbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]86 jan. 7.

Kedves Wischnewetzky Asszony,

Megkaptam a kéziratát[425], de még nem jutottam hozzá, hogy megnézzem, így nem tudom megmondani, mennyi idő alatt készülök el vele. Mindenesetre nem fogom vesztegetni az időt, erről biztosíthatom.

Ami azokat a bölcs amerikaiakat illeti, akik azt hiszik, hogy országuk mentes a teljesen kifejlett tőkés termelés következményeitől, úgy látszik boldog tudatlanságban élnek afelől, hogy különböző államokban – Massachusetts, New Jersey, Pennsylvania, Ohio stb. – működik egy intézmény – Munkairoda[629] –, melynek jelentéseiből épp az ellenkezőjét tanulhatnák meg.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

223

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

London, [18]86 január 7.

Kedves Liebknecht,

Gyanakvásod a „Csak" miatt megint csak azt bizonyítja nekem, hogy az „idegesség", amely miatt panaszkodsz, megint éppen a saját idegességed csupán. De, mint mondod, sebaj.

Borkheim 1825-ben született Glogauban; Greifswaldban és Berlinben folytatott egyetemi tanulmányokat. 1848-ban hároméves tüzérönkéntes volt Glogauban, demokrata gyűlések miatt vizsgálatot indítottak ellene és megszökött, aztán hosszabb ideig Berlinben volt, azt hiszem a hadszertár ostroma után elmenekült, és ha nem tévedek, Svájcba ment, ahonnan Struvéval együtt jött vissza. Részletekre nem nagyon emlékszem.[630]

Az életrajz ügyében majd írok.

Tussyval vasárnap közlöm értesítésedet.

Ha ti ketten, te és Bebel együtt mentek Amerikába, akkor biztosan összeszedtek pénzt, ha kettőtök közül egyik hiányzik vagy másvalaki helyettesíti, ez 25–30%-kal csökkenti a megszerezhető összeget. Azonkívül rád speciálisan szükség van, mert időről időre legalább egyikőtöknek angol beszédet is kell mondania.[631]

Ami a keleti-tengeri csatornát illeti, határozottan a legalább 8 méteres mélyítés mellett vagyok.[632] A kereskedelmi gőzhajók egyre nagyobbak és mélyebb járatúak lesznek (5500 tonna már most gyakori) és az új kikötőberendezéseket mindinkább 9-10 méter mélyre készítik, úgyhogy egy sekélyebb csatorna néhány év alatt elavulna, ahogy a mostani Eider-csatorna már 30 éve teljesen elavult (részben kezdettől fogva az volt).

Elutazásotokat meggyorsíthatná az öreg Vilmos közvetlenül fenyegető feloszlásával kapcsolatos feloszlatás. Ez pedig csak annál hamarabb szerezné meg nekünk azt az örömet, hogy téged itt láthatunk.

Schorlemmer még itt van és szívélyes üdvözletét küldi.

Egyébként mindenki és minden jól van, kivéve a Szociáldemokrata Föderációt[363], amelyet ezúttal Hyndman úr úgy látszik alaposan tönkre-

tett.* Lehet, hogy jövő vasárnap kivív egy látszatgyőzelmet a cimboráival megtömött közgyűlésen, de *vidéken befellegzett neki*, és itt csak *napról napra jobban lemorzsolódó tábora* van.

Szívélyes üdvözlet.

Öreg barátod
F. E.

* *V. ö. 404–405., 406–408. old. – Szerk.*

224

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1886 jan. 17.

Kedves Laurám,

Örülök, hogy a szótárak végre megérkeztek.* Azt ígérték, hogy több mint egy héttel karácsony előtt elküldik innen.

Tegnap kaptam egy levelezőlapot dr. Max Quarcktól, aki közli velem, hogy mivel szükség van a „Tőke" jó kivonatára, le akarja fordítani Devilleét: *„Deville úr kérésemre már meg is adta nekem a kizárólagos felhatalmazást kivonatának német nyelvű fordítására"*; a nagy Quarck felajánlotta a fordítást Meissnernek, és azt kívánja tőlem, támogassam egy előszóval.[633]

Nos, ha Deville ezt valóban megtette, csak megállapíthatom, hogy nagyon oktalanul cselekedett, méghozzá ellentétben mindazokkal a nemzetközi kötelezettségekkel, melyek körünkben gyakorlatilag fennállnak. Hogy az ördögbe kötelezhette el magát valakinek, akiről nem tud semmit? Ez a Quarck egyike annak a fél tucat ifjú irodalmárnak, akik a pártunk és a katedraszocializmus[37] közötti határterületen lebzselnek, gondosan óvakodnak minden kockázattól, mely a pártunkkal való kapcsolatból rájuk hárulhat, s mindamellett learatni remélik mindazokat az előnyöket, melyek ilyen kapcsolatból származhatnak. Élénk propagandát folytatnak *a Hohenzollernok szociális császársága* javára (melyet Quarck ditirambikusan magasztalt), Rodbertus javára Marxszal szemben (Quarck arcátlanul azt írta nekem, hogy tisztelete jeléül a „Tőké"-t könyvtárában *a nagy Rodbertus művei mellé* helyezte!) és főképp egymás javára. A fickó olyan mérhetetlenül tehetségtelen, hogy még Liebknecht is, aki pedig bizonyos gyöngédséggel viseltetik e fickók iránt, egyetértett Kautskyval abban, hogy Quarck írásai nem felelnek meg a „Neue Zeit"-nak.[634]

Ebben a pillanatban lépett be Kautsky Paul levelével; eszerint Deville *nem* válaszolt és Quarck hazudik. Nagyon örülnék, ha ez így volna, mert akkor teljesen a markomban volna ez a kis csibész.

---

* *V. ö. 414. old. – Szerk.*

Most azonban beszéljünk magáról a fordításról. Először is a „Tőké"-ből német munkásaink részére a német eredetiből kell kivonatot készíteni, nem pedig a francia kiadásból. Másodszor, Deville könyve túl nagy terjedelmű a munkások részére, s fordításban, főleg a második fele, éppoly nehéz lenne, mint az eredeti, minthogy lehetőség szerint szó szerinti idézetekből van összeállítva. Franciaország számára eléggé megfelel, mert ott a szakkifejezések zöme *nem* idegen szó, s van egy nagy olvasóközönség, nem éppen munkások, akik mindamellett szeretnének a kérdésről némi – könnyen hozzáférhető – tudást szerezni anélkül, hogy a vaskos könyvet el kellene olvasniok. Ennek a közönségnek Németországban az eredeti könyvet kellene elolvasnia. Harmadszor, és főképp, ha Deville könyve megjelenik németül, nem tudnám Szerecsen iránti kötelességemmel összeegyeztetni, hogy hagyjam megjegyzés nélkül elfogadni hű összefoglalásként. Hallgattam, amíg csak franciául jelent meg, jóllehet az egész második fele ellen a kiadás előtt határozottan tiltakoztam.* De ha arra kerül sor, hogy a német közönség elé tárják, akkor egészen más a helyzet. Nem engedhetem meg, hogy Németországban Szerecsent meghamisítsák – és súlyosan meghamisítsák – *saját szavaival.*

Ha nem lett volna annak idején az az esztelen sietség, ha revideálják, ahogy javasoltam, akkor most nem kellene kifogást emelni ellene. Csak annyit mondhatok, hogy teljes cselekvési szabadságomat fenntartom arra az esetre, ha a könyv német nyelven megjelenik, s ezt annál is inkább köteles vagyok megtenni, mert elterjedt az, hogy kéziratban átnéztem.

E percben nem tudom Kautskyt megkérdezni, mi a szándéka Deville könyvét illetően, mert a vasárnapi ebédre meghívottak mind bejöttek és be kell fejeznem. Kautsky majd maga ír. Tudomásom szerint Kautsky és Bernstein egy új kivonatot akarnak készíteni, határozottan ez lenne a legjobb, s ebben felhasználhatnák Deville munkáját, amit *köszönettel elismernének.*[635]

Tussy, Edward, Pumpsék és Kautskyék mindannyian ölelnek, szívélyes üdvözletet, sok csókot és miegymást küldenek. Éppígy Johnny és a többi kicsiny.

Szerető, de éhes
híved
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 62., 65. old. – Szerk.*

225

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]86 január 20[–23].

Kedves Bebel,

A nagy riasztólövés tehát eldördült, Schramm abban a megtiszteltetésben részesített, hogy a naaagy mű egy példányát eljuttatta hozzám; meg kell azonban mondanom, hogy ez túlságosan silány, és a „Sozialdemokrat" előzetes bejelentése túlontúl nagy megbecsülésben részesítette. Ede majd ellátja a baját; néhány pontra, amelyek nekem feltűntek, már felhívtam a figyelmét Kautsky útján, és a fődolgokat ő maga is megtalálja.[636]

Kautsky számára ez a Schramm-mal folytatott egész polémia nagyon hasznos volt.[637] Schramm – mivel magához a tárgyhoz semmit sem tud mondani – elég ügyes abban, hogy kiragadja mindazokat a formai hibákat, amelyeket Kautsky részben ifjonti buzgóságában, részben az egyetemi és irodalmi gyakorlatában ráragadt szokásból elkövet, és ez igen hasznos lecke volt neki. Ebben a tekintetben Ede – minthogy nem egyetemi ember, nem hivatásos irodalmár és mégis állandó harcot vív a „Sozialdemokrat"-ban, ráadásul üzletember és, nem utolsósorban, zsidó – már most jóval fölötte áll Kautskynak. A háborút bizony csak a háborúban lehet megtanulni.

A frakció hangulatáról szóló híreid nagyon örvendetesek.[638] Ameddig a párt jó lesz – és ott a kispolgárkodás biztosan nem kerekedik felül –, a képviselő urak baklövései csak arra szolgálhatnak, hogy ők maguk kemény leckében részesüljenek. Mint magad mondod, és ez az én nézetem is, békeidőben sohasem sikerül egészen megfelelő emberanyagot kapnunk a Reichstagba, s ezért nem lehet eléggé nagyra becsülni a segítséget, amelyet a párt nyújt nekünk azáltal, hogy nyomást gyakorol a képviselő urakra; ez megmutatja nekik, hogy minden komolyabb összetűzést kerülniök kell, és a bizonyosság, hogy így van, döntő pillanatban igen fontossá válhat, mert nekünk azt a bizonyosságot adja. hogy károsodás nélkül határozottan léphetünk fel.

Liebknecht az utóbbi időben valósággal bombáz engem levelekkel, amelyekben mindenféléről kér felvilágosítást. Felhasználtam az alkalmat arra,

hogy a legbarátibban röviden, de határozottan megmondjam neki véleményemet ellentmondásos magatartásáról;[43] és amikor ezt, mint szokta, hozzám jutott pletykákra akarta tolni, megmondtam neki, hogy az egyetlen embert, aki őt előttem némiképp befeketítheti, W. Liebknechtnek hívják, aki mindig elfelejti, amit leveleiben írt és újságokban kinyomatott. Egyébként, mondtam, ezeket a gyöngéit tudomásul kell vennünk és ezt annál könnyebben tesszük, mert tudjuk, hogy a valóban döntő pillanatban ő mégis csak a helyén lesz majd. Erre aztán, ama szokása ellenére, hogy mindig ő mondja ki az utolsó szót, meg is nyugodott.

Minthogy Liebknecht említette a schleswig-holsteini csatorna históriáját*, felhasználtam az alkalmat, hogy megmondjam neki, esztelenség lenne állítólagos ellenzékiségből – nehogy a flotta használhassa a csatornát – egy sekély, 8-9 méternél kisebb mélységű csatorna mellett szavazni. A nagy kereskedelmi gőzhajók egyre nagyobbak lesznek, ma már szokásos az 5–6000 tonna, és a kikötőket mindinkább a megfelelő mélyjárat számára rendezik be. Amelyek erre nem képesek, elavulnak és tönkremennek, s így lesz a Keleti-tengernél is. Ahhoz, hogy a Keleti-tenger részt vegyen a tengerentúli kereskedelemben, megfelelő mélységű kikötőket kell ott berendezni, és ez ott éppen olyan biztosan megtörténik, mint másutt. De a csatornát úgy megépíteni, hogy 10–20 év múltán ugyanolyan hasznavehetetlen és elavult legyen, mint a régi Eider-csatorna, azt jelentené, hogy kidobják a pénzt az ablakon.

Ami azt a javaslatomat illeti, hogy létesítsenek termelőszövetkezetet állami uradalmakon**, ennek csak az volt a célja, hogy a többségnek, amely akkor persze a gőzhajószubvenció[418] *mellett* volt – kiutat mutassak, hogyan szavazhat tisztességgel ellene, és hogyan juthat ki a zsákutcából, amelyben bennrekedt. De nézetem szerint a javaslat elvileg teljességgel korrekt volt. Persze igaz, hogy mi csak *keresztülvihető* javaslatokat tegyünk, ha pozitív dolgot javasolunk. De *tárgyilag* keresztülvihetőt, függetlenül attól, hogy a fennálló kormányzat képes-e rá. Még tovább megyek: ha mi szocialista – a tőkés termelés megdöntésére vezető – intézkedéseket javasolunk (mint ezt), akkor csak olyanokat, amelyek *tárgyilag gyakorlatiak*, de *ennek* a kormányzatnak a részéről *lehetetlenek*. Mert ez a kormányzat bemocskol és elront minden ilyen intézkedést, csak azért hajtja végre, hogy tönkretegye őket. Ezt a javaslatot azonban nem hajtja végre semmiféle junker vagy burzsoá kormány. A keleti tartományok falusi proletariátusának utat mutatni, sőt

* *V. ö. 420. old. – Szerk.*
** *V. ö. 390. old. – Szerk.*

ráállítani az útra, amelyen a junker és bérlői kizsákmányolást megsemmisítheti – éppen azt a népességet bevonni a mozgalomba, melynek leigázása és elbutítása szolgáltatja az ezredeket, melyeken az egész Poroszország nyugszik, egyszóval Poroszországot belülről, gyökerénél tönkretenni, ez eszükbe sem jut. Olyan intézkedés ez, amelyet minden körülmények között szorgalmaznunk kell, amíg a nagy földtulajdon ott fennáll, s amelyet nekünk magunknak kell végrehajtanunk, mihelyt kormányra kerülünk: a nagybirtokok átadása – eleinte bérbe – állami irányítással önállóan gazdálkodó szövetkezeteknek, és úgy, hogy az állam tulajdonosa marad a földnek. S ennek az intézkedésnek megvan az a nagy előnye, hogy gyakorlatilag keresztülvihető, tárgyilag, de rajtunk kívül egyetlen párt sem foghat hozzá, tehát egyetlen párt sem fuserálhatja el. És ezzel egymagával vége Poroszországnak, és minél hamarabb népszerűsítjük ezt a dolgot, annál jobb nekünk.

Az ügynek semmi köze sem Schulze-Delitzschhez, sem Lassalle-hoz. Mindketten kis szövetkezeteket javasoltak, az egyik államsegéllyel, a másik anélkül, de egyikük szerint sem jutnának a szövetkezetek *már fennálló* termelési eszközök birtokába, hanem a fennálló tőkés termelés *mellett* egy új szövetkezeti termelést létesítenének. Az én javaslatom a szövetkezetek behatolását kívánja a fennálló termelésbe. *Adjanak nekik földet, amelyet másülönben tőkés módon aknáznának ki*; ahogy a Párizsi Kommün azt kívánta, hogy a munkások a gyárosok által leállított gyárakat üzemeltessék szövetkezetileg. Ez a nagy különbség. És hogy a teljes kommunista gazdaságba való átmenetkor a szövetkezeti üzemet közbenső fokként kiterjedt mértékben kell majd alkalmaznunk, ebben Marx és én sohasem kételkedtünk. Csak úgy kell elrendezni a dolgot, hogy a társadalom, tehát eleinte az állam, megtartsa a termelési eszközök tulajdonát, és így a szövetkezet külön érdekei nem uralkodhatnak el a társadalom egészének érdekei fölött. Hogy a birodalomnak nincsenek uradalmai, nem tesz semmit; meg lehet találni a formát, éppúgy mint a lengyel vitában, amikor a kiutasítások szintén nem tartoztak közvetlenül a birodalomra.[639]

Éppen mert a kormány ilyen dolgokat sohasem fogadhat el, éppen azért volt veszélytelen az általam indítványozott dotációt a gőzhajódotáció ellenpárjaként kívánni. Ha a kormány ebbe belemehetett volna, akkor persze igazad volna.

A német szabadelvűek[267] széttöredezése gazdasági téren teljesen megfelel annak, ami az angol radikálisok[514] körében végbemegy. A John Bright-szabású régi manchesteriánusok[604] kihalnak, és a fiatalabb generáció, éppúgy mint a berlini, foltozgató társadalmi reformban ügyködik. Csak az a különbség, hogy itt a burzsoá nem annyira az ipari munkásnak, mint inkább

a mezőgazdasági munkásnak akar segíteni, aki éppen az imént a választásokon[574] olyan kiváló szolgálatokat tett neki, és hogy angol módra nem annyira az államnak, mint inkább a községnek kellene beavatkoznia. A mezőgazdasági munkásoknak kertecskék és burgonyaföldecskék, a városiaknak egészségügyi és hasonló reformok, ez a programjuk. Kitűnő jele annak, hogy a burzsoáknak már a saját klasszikus közgazdasági elméletüket is fel kell áldozniok, részben politikai szempontokból, de részben azért, mert gyakorlati következményei láttán ők maguk sem bíztak többé ebben az elméletben. Ugyanezt bizonyítja a katedraszocializmus[37] térhódítása, amely egyik vagy másik formában itt és Franciaországban is egyre inkább kiszorítja a tanszékekről a klasszikus közgazdaságtant. A termelési mód szülte tényleges ellentmondások olyan kirívók lettek, hogy semmiféle elmélet sem tudja többé elkendőzni őket, hacsak nem a katedraszocialista egyveleg, ez azonban már nem elmélet, hanem zöldség.

6 héttel ezelőtt úgy hírlett itt, hogy üzleti javulás tünetei mutatkoznak. Most már mindez megint elpárolgott, az ínség nagyobb, mint valaha és a kilátástalanság is, ráadásul a szokatlanul szigorú tél. Most már nyolcadik éve, hogy a túltermelés nyomást gyakorol a piacokra, és javulás helyett egyre rosszabb lesz. Nem kétséges többé, hogy a helyzet lényegesen megváltozott a régebbihez képest; amióta Angliának jelentős vetélytársai akadtak a világpiacon, az eddigi értelemben való válságok periódusa lezárult. Ha a válságok akutból krónikussá válnak, de emellett semmit sem veszítenek intenzitásukból, mire vezethet ez? A virágzás periódusának, ha rövid lesz is, egyszer mégis vissza kell térnie, miután az áruk tömege leapadt; de hogy mindez hogyan fog történni, arra kíváncsi vagyok. Két dolog azonban biztos: olyan periódusba léptünk, amely a régi társadalom fennállására nézve hasonlíthatatlanul veszedelmesebb, mint a tízévenkénti válságok periódusa; és másodszor: ha megjön a virágzás, ez Angliát sokkal csekélyebb mértékben érinti majd, mint régebben, amikor egyedül fölözte le a javát a világpiacról. Azon a napon, amikor ez itt világossá válik, azon a napon a szocialista mozgalom itt komollyá válik, előbb nem.

Az angol liberálisok összetételéről más alkalommal. Ez nagyon szerteágazó téma, mert átmeneti állapot ecsetelése.[536]

A lengyel javaslat vitáját (1. nap) ma reggel megkaptam Drezdából. A 2. nap nyilván hamarosan következik. Ezek a küldemények annál is fontosabbak nekem, minthogy most már csak a „Kölnische Zeitung" heti kiadását látom, amely a vitáknak csupán egészen rövid kivonatát közli. Hogy árusítják a gyorsírói jelentéseket? Szívesen fizetek mindazokért a vitákért, amelyekbe embereink komolyan beleszólnak.

Az amerikai utazásban minden körülmények között részt kellene venned.[631] Egyfelől a siker nagymértékben függ a te jelenlétedtől is. Másfelől a párt csak akkor van teljesen helyesen képviselve, ha te jelen vagy. Ha te nem mégy, akkor azt küldik Liebknechttel, aki éppen kéznél van, és ki tudja, mi történik akkor. Harmadszor, nem szabad elszalasztanod az alkalmat, hogy a világ leghaladóbb országát saját szemeddel lásd. A német viszonyok közötti élet mindenkire, még a legjobbakra is, nyomasztó és korlátozó hatással van, ezt saját tapasztalatomból tudom, legalább időről időre ki kell kerülni belőle. És akkor mi is megint láthatunk téged. Ha szabadulhatnék munkáimtól, már rég átruccantam volna, mindig azt reméltem, hogy egyszer Marxszal együtt megtehetem. Te és Liebknecht képviselitek a pártot a külföld számára, s ezért egyikőtök sem helyettesíthető. Ha elmaradsz, ez 5–10 000 márka kiesést jelent, talán még többet.

A dolog azonban nagyon kellemessé is válhat. Tussy és Aveling ugyanis leveleznek az amerikai szabadgondolkodókkal egy tanulmányút ügyében, s utazásukat szeretnék összekötni a tiétekkel. A válasz mintegy 3–4 héten belül itt lesz. Egész kellemes útitársaság lenne ez akkor négyesben.

De most mára búcsúzom. Apropó. Ede a Schramm elleni első cikkében[636] felülmúlta minden várakozásomat. Valóban remek. Csakugyan megtanulta a háborút, stratégiáját és taktikáját.

Barátod
F. E.

Jan. 23.

226

Engels Edward R. Pease-hoz

Londonba[640]

(Fogalmazvány)

[London, 18]86 jan. 27.

Tisztelt Uram,

Tegnapi szíves levelére válaszolva sajnálattal közlöm, hogy folyamatban levő sürgős munkám annyira lefoglalja minden időmet, hogy legalább egy évig nem vállalhatok semmilyen új kötelezettséget.

Miután ezt elmondtam, nem szükséges kitérnem egyéb megfontolásokra, amelyek a kívánt cikk megírásában akadályozhatnának. De mindenesetre közölhetem, hogy a párt, melyhez tartozom, nem terjeszt elő rögzített kész javaslatokat. Ami a jövendő nem-kapitalista társadalom és a mai társadalom közötti különbség részleteire vonatkozó nézeteinket illeti, ezek szigorúan a történelmi tényekből és fejleményekből levont következtetések, s nincs sem elméleti, sem gyakorlati értékük, ha nem ezekkel a tényekkel és fejleményekkel összefüggésben ismertetik őket. E különbözőségek gazdasági aspektusát megpróbáltam felvázolni és megmagyarázni „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása" című könyvemben, 2. kiad., 253–271. old.; utánnyomva „A szocializmus fejlődése stb." című brosúrámban, 3. kiad., 28–48. old.[641] Rövidebbre nem tudom fogni még ezt a részleges kivonatot sem, melyben politikai vagy nem-gazdasági társadalmi kérdések még csak érintve sincsenek. Összefoglalást adni 600 szóban ezért olyan feladat, melynek teljesítése egyáltalán nem áll módomban.

Teljes tisztelettel

Eredeti nyelve: angol

227

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]86 jan. 29.

Kedves Sorge,

Végre van némi szabad időm, ezért nyomban írok neked, mielőtt másfelől lefoglalják.

Remélhetőleg Adolphodnak* szerencséje lesz az új üzlettel. Hiszen ért hozzá és aktív is, ráadásul olyan üzlet, amely kevéssé jár spekulációval – ez nagy veszély Amerikában csakúgy, mint itt –, s így nem látom be, miért ne sikerülne jól. Tehát a legjobb szerencsekívánataimat!

Marxnak az angol fordításról szóló megjegyzéseire *nagy* szükségem volna[642]. Végre nálam van az angol fordítás *egész* kézirata és jövő héten hozzálátok. Mihelyt tudni fogom, hogy kb. mennyi ideig tart a revízió, tehát meghatározhatom a nyomás kezdetének időpontját, véglegesen megállapodom a kiadóval. Láttad, hogy Hyndman, alias** Broadhouse úr hogy akart nekem gáncsot vetni (a „To-Day"-ben).[643] Ez arra kényszerít, hogy jobban siessek, nehogy rosszabb helyzetbe kerüljek a kiadóval szemben, máskülönben mit sem árt.

Egy amerikai hölgy lefordította a munkásosztályról írt könyvemet angolra és el is küldte nekem a kéziratot revízióra[425] – ami helyenként időrabló munka. Az amerikai kinyomtatás biztosítva van, de érthetetlen nekem, mit is talál még a hölgy most ezen a régi dolgon.

Továbbá csupán revízióban még a következő munkák várnak rám: 1. „Brumaire tizennyolcadikája" franciául – kb. $^1/_3$-a már elintézve. 2. Marx „Bérmunka és tőke"-je – olaszul. 3. „A család eredete" – dánul. 4. A „Kiáltvány" és „A szocializmus fejlődése stb." – dánul, ezt a kettőt már kinyomtatták, de tele hibákkal. 5. „A család eredete" – franciául. 6. „A szocializmus fejlődése" – angolul.[644] S még sok más ködlik a távolban. Láthatod, tisztára iskolamester lettem, aki dolgozatokat javít. Szerencsére

* Ifj. A. Sorge. – *Szerk.*

** – más néven – *Szerk.*

nyelvtudásom tovább nem terjed, mert különben még orosz, lengyel, svéd stb. holmival is terhelnének. De olyan munka ez, amelyet végül is megelégel az ember – mindenesetre mindezek a szép kis dolgok (legalábbis a 2-től az 5-ig) csak a „Tőke" 3. kötete után kerülhetnek sorra; ezt már végig lediktáltam a kéziratból, de a legfontosabb fejezetek közül néhány *nagyon* sok szerkesztési munkát kíván majd, mert sok minden csak összehordott építőkő. Ez az egyetlen munka, amelynek örülök.

A „New Yorker Volkszeitung"-ot még *nem* kaptam meg. A szeptemberi „To-Day" lehetőleg még ezzel a postával elmegy. Fogalmad sincs, hogy ezek a dolgok itt milyen nehezen kaphatók – a kiadók gyalázatosan rendetlenek.

Kérd el Dietzgentől H. Bland írását Hyndman választási mesterkedéseiről a torykkal és egyidejűleg a liberálisokkal, ha még nem ismered.* Szóról szóra igaz. A Szociáldemokrata Föderáció[363] ezek után, ha együtt marad, erkölcsi hulla. Hyndman, úgy látszik, meghibbant, mert különben nem cselekedne úgy, ahogy cselekszik. Az Aveling elleni teljesen eszelős támadását[618] a dokumentumokkal együtt nyilván olvastad a „Justice"-ban és a „Commonweal"-ban. Sajnos a föderáció többi vezetője sem ér sokkal többet, mint ő, irodalmárok és politikai spekulánsok. Egyáltalában az egész itteni mozgalom eddig csak látszat, de ha sikerül a Szocialista Ligában[424] kinevelni egy magot olyan emberekből, akik a dolgot elméletileg értik, akkor nagyon sokat nyertünk a valódi tömegmozgalom kitöréséhez, s ez már nem soká késlekedhet.

Add át üdvözletemet Dietzgennek. Nehéz a helyzete, de majd csak menni fog a dolog.[645] Végtére az amerikai mozgalom mégis szépen halad. Hogy az amerikai angolok a dolgot a *maguk* módján kezdik el, az ész és a tudomány megvetésével, ez nem is várható másképp, de mindamellett közelednek. És végül egészen is hozzánk fognak jönni. A tőkés centralizáció nálatok hétmérföldes csizmával lépked, egész másként, mint itt.

Remélhetőleg egészséged teljesen helyreállt, én többnyire egész jól érzem magamat, különben meg sem birkózhatnék a munkával.

Gyúrom Bebelt, hogy Liebknechttel együtt odamenjen.** Talán Tussy és Aveling is odautaznak. De ez még a jövő zenéje.

Szívélyes üdvözlettel Adolphnak

barátod
F. Engels

* *V. ö. 404–405., 406–408. old. – Szerk.*
** *V. ö. 420., 428. old. – Szerk.*

228

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

Zürichbe

London, 1886 febr. 3.

Igen Tisztelt Wischnewetzky Asszony,

Ma ajánlva feladtam címére a kézirat[425] első részét, az Ön számozása szerinti 70. oldalig bezárólag. Sajnálom, hogy nem tudtam hamarabb küldeni. De lefoglalt egy olyan munka, melyet be kellett fejeznem, mielőtt az Ön kéziratához hozzáfoghattam. Most már zökkenő nélkül fogok haladni; menet közben úgy látom, megbarátkozunk egymással, Ön az én sajátos, ódivatú németségemmel, én az Ön amerikaiasságával. És valóban sokat tanulok ebből. Soha azelőtt nem tűnt fel nekem ennyire a brit és az amerikai angol közötti különbség, mint ezen experimentum in proprio corpore vili* alkalmával. Micsoda fényes jövő várhat erre a nyelvre, melyet egy óceán két partján gazdagítanak és fejlesztenek, s amely további gyarapodásra számíthat Ausztráliából és Indiából!

Nem tudom, vajon a kéziratnak ez a része idejében megérkezik-e ahhoz, hogy miss Fostert elutazása előtt elérje, de remélem, nem okoz Önnek különösebb nehézséget a késésem, amely valóban elkerülhetetlen volt. Nem lehetek elég hálás mindazoknak a barátainknak, akik le akarják fordítani Marx írásait és az enyémeket különböző civilizált nyelvekre, és akik irántam való bizalmukat bizonyítják azzal, hogy fordításaik átnézését kérik tőlem. S én készséggel hajlandó vagyok erre, de számomra, akárcsak mások számára, a nap csak 24 órából áll, s így nincs módomban mindig eleget tenni mindenkinek és összhangba hozni ezt a munkát minden fennálló megállapodással.

Ha esténként nem fognak túl gyakran megzavarni, remélem, módomban lesz a kézirat hátralevő részét és lehetőleg a bevezetést is két héten belül megküldeni. Ez utóbbi akár előszó, akár függelék formájában kinyomtatható. Ami a terjedelmét illeti, erről még megközelítőleg sem tudok semmit sem mondani. Igyekszem minél rövidebbre fogni, kivált mivel hasztalanul

* – saját értéktelen testemen végzett kísérlet[646] – *Szerk.*

próbálnám az amerikai sajtó érveit vitatni, amelyeket még felületesen sem ismerek. Persze ha az amerikai munkások nem olvassák saját államaik munkaügyi jelentéseit[629], hanem a politikusok kivonataira hagyatkoznak, akkor senki sem segíthet rajtuk. De az a benyomásom, hogy a jelenlegi krónikus depressziónak, amely egyelőre végtelennek látszik, Amerikában éppúgy meglesz a kihatása, akár Angliában. Amerika meg fogja törni Anglia ipari monopóliumát – ami még megmaradt belőle –, de Amerika nem örökölheti ezt a monopóliumot. Ha pedig *egy* országnak nincs monopóliuma a világpiacokon, legalábbis a döntő üzleti ágakban, akkor azok a viszonylag kedvező feltételek, amelyek Angliában 1848-tól 1870-ig fennálltak, nem ismétlődhetnek meg sehol, s a munkásosztály helyzete még Amerikában is óhatatlanul fokozatosan egyre lejjebb süllyed. Ha ugyanis három ország (mondjuk Anglia, Amerika és Németország) versenyez viszonylag egyenlő feltételekkel a *világpiac* birtoklásáért, nincs más esély, csak a krónikus túltermelés, minthogy a három közül mindegyik képes a szükséges teljes mennyiséget szállítani. Ezért kísérem a jelenlegi válság fejlődését minden eddiginél nagyobb érdeklődéssel, s vélem úgy, hogy ez a válság korszakalkotó jelentőségű lesz az amerikai és az angol munkásosztály szellemi és politikai történetében – éppen azon két osztályéban, amelyek támogatása éppoly föltétlenül szükséges, mint amennyire kívánatos.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

229

Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz

Hágába

London, 1886 febr. 4.

Tisztelt Elvtárs,

Az Ön „Hoe ons land geregeerd wordt" című írását nagy élvezettel olvasom, először is, mert belőle újra tanulok holland beszélt nyelvet, másodszor pedig, mert olyan sokat tanulok belőle Hollandia belső igazgatásáról. Hollandia – Anglián és Svájcon kívül – az egyetlen nyugat-európai ország, amely a XVI–XVIII. században *nem* élte át az abszolút monarchiát. és ezáltal van egynémely előnye, nevezetesen a helyi és tartományi önkormányzat maradványa, a francia vagy porosz értelemben vett tulajdonképpeni bürokrácia nélkül. Ez nagy előny a nemzeti karakter fejlődésére nézve és későbbre is; kevés változtatással létre lehet hozni ott a dolgozó nép szabad önigazgatását, amely szükségképpen legjobb eszközünk lesz a termelési mód átalakításakor. Mindez Németországban és Franciaországban hiányzik, újra kell majd megteremteni. Sikerült népszerű előadásmódjához gratulálok Önnek.

Brosúrám lefordításával[647] meleg hálára kötelez. Itt nem lesz annyira könnyű mindenütt éppen olyan népszerűen beszélni, mint az Ön könyvecskéjében, de ha valaki mindkét nyelvet úgy bírja, mint Ön, akkor ez is menni fog.

„Gewann"-ok azok a megközelítőleg egyenlő minőségű földdarabok, amelyekre a közös szántót és rétet először osztják; talán tíz-húszra összesen. Akkor mindegyik teljes jogosultságú Mark-szövetségtárs mindegyik Gewannban egyenlő részt kap. Ha tehát a Markban tíz Gewann és száz szövetségtárs van, akkor a parcellák száma összesen 1000 és mindegyik szövetségtárs 10 parcellát kap, mindegyik Gewannban egyet. Utána a Mark-szövetségtársak aztán gyakran cserélnek egymással, úgyhogy mindegyiknek mégis kevesebb egyedi parcellája van és szántóbirtoka összefüggőbb. Ugyanez történt még nemrégiben Írországban a „rundale"-falvakban[648] és a Skót Felföldön (v. ö. „Fortnightly Review", 1885 nov., a skót faluközösségekről szóló cikk).[649]

G. L. Maurer írásai a következők:

1. „Einleitung in die Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Städteverfassung in Deutschland".
2. „Geschichte der Markenverfassung in Deutschland".
3. „Geschichte der Hofverfassung in Deutschland" 4 köt.
4. „Geschichte der Städteverfassung in Deutschland" 2 köt.
5. „Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland" 2 köt.

Legfontosabb az 1. és a 2., de a többi is fontos, főként a német történelem szempontjából. Ismétlések, rossz stílus, zavaros elrendezés megnehezíti ezeknek a különben kiváló könyveknek a tanulmányozását. On n'est pas Allemand pour rien!*

A nagy francia forradalomról a legjobb írások feltétlenül Georges Avenel munkái, aki kb. 1875-ben halt meg: „Lundis révolutionnaires" – a „République française"-ben[650] megjelent tárcák gyűjteménye –, aztán: „Anacharsis Cloots", utóbbi az életrajzhoz kapcsolódó áttekintése a forradalom menetének 1794 thermidorjáig. Melodrámai módon van megírva, a pontos adatoknak minden pillanatban utána kell nézni Mignet-nél vagy Thiers-nél, hogy tisztán lássunk. De Avenel szorgalmasan tanulmányozta az archívumokat, s ezért rengeteg újat és megbízhatót is ad. A 92 szeptemberétől 94 júliusáig terjedő időszakra feltétlenül ő a legjobb forrás. Van aztán Bougeart-nak egy igen jó könyve Jean-Paul Marat-ról, „L'Ami du Peuple"; van Marat-ról még egy másik is, amely állítólag jó, szerzője nem jut eszembe, Ch-val kezdődik a neve.[651] Még más jó dolgok is megjelentek a császárság utolsó éveiben; kevésbé jók a robespierristák írásai (Hamel: „St.-Just" stb.), többnyire szólamok és beszédkivonatok.

A burzsoá történészek közül még mindig Mignet-t becsülöm a legtöbbre.

Kautskyék, Avelingék és Lenchen a legszívélyesebb üdvözletüket küldik. Mi van az Ön nyári ideutazásával?

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

* – Nemhiába német valaki! – *Szerk.*

230

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba[652]

Kedves Lavrov,

Legyen szíves megmondani nekem, milyen értelemben használja Ön a *worthies** szót – nem szeretném az Ön szájában azt a filiszteri értelmet tulajdonítani e szónak, amely itt szinte a hivatalos értelme, és amely magában foglalja az egész skálát Faradaytől Peabodyig vagy Lady Burdett-Couttsig; akkor majd megkísérlem felkutatni Önnek azt, amit kíván.

Az 1. kötet angol fordításának kézirata[58] végre a kezemben van, azonnal át fogom nézni; utána következik a 3. kötet végleges szerkesztése. Ez kemény munka lesz, de majd megbirkózom vele.

Kész híve
F. E.

[London, 18]86 febr. 7.

Eredeti nyelve: francia

* – *kiválóságok; hírességek – Szerk.*

231

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1886 febr. 8.

Tisztelt Uram,

Megkaptam nov. 18(30)-i, dec. 19(31)-i, dec. 26 (jan. 7)-i és jan. 8(20)-i szíves levelét, valamint a fordítás négy példányát;[653] ezekből egy példányt elküldtem a British Museumnak, egy másikat az ezredesnek* és a harmadikat egy ismerős hölgynek**, aki szintén lefordította az Önök nyelvére a szerző több művét. Nagyon lekötelezne, ha szíves lenne egy további példányt elküldeni német kiadónknak, Otto Meissner úrnak Hamburgba.

Kitűnő előszavát[654] nagy élvezettel olvastam, s annak bizonyítására, hogy figyelmesen tettem, megjegyzem, hogy a X. oldalon, a 17. sorban a nyomdász úgy látszik, kifelejtett egy szót; nem a következőnek kellene-e ott állnia: что и переменная часть *капиталной* стоймости stb.?*** A kihagyásnak nincs sok jelentősége azok számára, akik jártasak a szerző terminológiájában, de talán zavaró lehet azoknak, akik ezt a terminológiát nem ismerik.

Hálásan köszönöm országuk gazdasági helyzetére vonatkozó észrevételeit. Az ilyesmi mindig a legnagyobb mértékben érdekel. Az utóbbi 30 év világszerte megmutatta, milyen rövid idő alatt honosíthatók meg és eresztethetnek szilárd gyökereket a modern ipar óriási termelőerői még az eladdig tisztán mezőgazdasági országokban is. S az e folyamatot kísérő jelenségek mindenütt ismétlődnek: amit a még nem esedékes szelvényekkel történő fizetésekről közöl, az tíz vagy tizenöt évvel ezelőtt egész Németországban előfordult és alkalmilag még mindig előfordul; de kivált az új érmék bevezetése előtt általánosak voltak a panaszok az ilyen, még nem esedékes és eredetileg bérek fizetésére felhasznált szelvények forgalmára. A német gyáripar gyors fejlődése most túlhaladta ezt a szakaszt, s ha még mindig előfordul, az nyilván kivétel; de tizenöt évvel ezelőtt ez volt a szabály, kivált

* Lavrov. – *Szerk.*

** Vera Ivanovna Zaszulics. – *Szerk.*

*** – hogy a *tőke*érték változó része is stb.? – *Szerk.*

Szászországban és Türingiában. Hogy azonban az Önök közgazdászai ebben forgalmi eszköz hiányának bizonyítékát látják, méghozzá akkor, amikor a papírpénz túlzott kibocsátás folytán legalább 36%-kal leértékelődött, ez afféle nézet, mint az amerikai Greenback-pártiaké, akik szintén a papírpénz kibocsátásának növelését követelték, mert ez a papírpénz nem értéktelenedett tovább, tehát nyilvánvalóan túl keveset bocsátottak ki belőle![655]

Örülök, hogy barátunknak* klímaváltozást ajánlanak – feltételezem, hogy körülbelül ugyanarról a vidékről van szó, ahova az orvosok régebben küldték és amely úgy látszik egész jól megfelel egészségi állapotának. Mindenesetre bizonyítéknak tekintem ezt arra, hogy most elmúlt minden veszélye egy betegségében beállható hirtelen válságnak.

Most végre a kezemben van az 1. köt. angol fordításának[58] egész kézirata és jövő héten hozzálátok az átnézéséhez; mihelyt fogalmam lesz arról, mennyi idő alatt tudom befejezni, rögtön megállapodok egy kiadóval. Két fordító készítette, az egyik ügyvéd**és régi barátunk (Ön és ő az a két élő ember, akik a könyvet igen alaposan ismerik), de a hivatásával járó elfoglaltság miatt nem tudja az egészet idejében elvégezni. Így dr. A., a szerző *legfiatalabb lányának a férje felajánlotta szolgálatait****; de neki mind a gazdasági elméletek, mind a szerző nyelvezete meglehetősen új, s tudom, hogy az általa fordított rész több munkát fog adni nekem. Mihelyt a kézirat megközelítőleg nyomdakész lesz, megint hozzálátok a 3. kötethez és nem engedem magam semmilyen más munkával feltartani, amíg be nem fejezem.

Itt az ipari válság egyre súlyosbodik ahelyett, hogy javulna, s az emberek mindinkább kezdenek rájönni arra, hogy Anglia ipari monopóliuma a végét járja. S amikor Amerika, Franciaország, Németország konkurrálnak Angliával a világpiacon, más felemelkedő ipari országok piacairól pedig magas vámok kirekesztik a külföldi árukat, ez számítási kérdéssé egyszerűsödik. Ha egy monopolhelyzetben levő nagy ipari ország minden tíz évben válságot produkált, mit fog négy ilyen ország produkálni? Megközelítőleg $\frac{10}{4}$ évenként egy válságot, azaz gyakorlatilag vég nélküli válságot. Nekünk így is jó.

Őszinte tisztelettel

híve

P. W. Rosher[446]

Eredeti nyelve: angol

* Lopatyin. – *Szerk.*

** Samuel Moore. – *Szerk.*

*** *V. ö. 135. old.* – *Szerk.*

232

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[656]

Kedves Sorge,

Jan. 30-i levelemet*, továbbá a „To-Day"-t és a „Kommunista-per" új kiadását[487] bizonyára megkaptad. A „New Yorker Volkszeitung"-ból megjött a jan. 23-i hetilap, *máskülönben semmi.* A „To-Day" szeptemberi füzetét is nyilván megkaptad.

Tegnap a Szociáldemokrata Föderáció[363] urai megint a legszörnyűbb hülyeséget művelték az utcán** – biztosan már megtáviratozták nektek. Remélhetőleg most kijátszották utolsó kártyájukat.

Hogy megy Adolph*** üzlete?

Barátod
F. E.

[London, 18]86. II. 9.

* *V. ö. 430–431. old. – Szerk.*
** *V. ö. 440–441., 443–445. old. – Szerk.*
*** Ifj. A. Sorge. – *Szerk.*

233

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1886 febr. 9.

Kedves Laurám,

A Szociáldemokrata Föderáció[363] okosai méltóságukon alulinak tartják, hogy pihenjenek a babéraikon. Tegnap muszáj volt beavatkozniok a – most százezrekre rúgó – munkanélküliek gyűlésébe, hogy prédikálják *a* forradalmat, forradalmat általában, s felkérjék a tömeget, tartsák fel a kezüket azok, akik készek követni Champion urat bárhova, ahova vezeti őket – hogy hová, azt ő maga sem tudja. Hyndman, aki személyes gyávaságát csak úgy tudja leküzdeni, hogy saját kiabálásával megsüketíti magát, ugyanebben a tenorban folytatta. Persze tudod, miből áll egy gyűlés du. 3-kor a Trafalgar Square-en: az East End szegény ördögeinek tömegei, akik a munkásosztály és a lumpenproletariátus határán vegetálnak, és elegendő vagány verekedő és csibész vegyül közéjük ahhoz, hogy az egész tömeg kapható legyen bármely „heccre", egészen a zabolátlan zavargásig à propos de rien*. Hát amikor ez az elem kezdett felülkerekedni (Kautsky, aki ott volt, ezt mondja: a tulajdonképpeni gyűlés már véget ért, kitört a verekedés, így hát távoztam[657]), a fent nevezett nagyokosok ezeket a vagányokat felvonultatták a Pall Mallen és a Picadillyn a Hyde Parkba egy másik és igazán forradalmi gyűléshez. De útközben a vagányok saját kezükbe vették a dolgot, bezúzták klubok ablakait, betörtek kirakatokat, kifosztottak először borkereskedéseket és pékboltokat, majd néhány ékszerüzletet is, úgyhogy a Hyde Parkban forradalmi szájtépőink „nyugalmat és mérsékletet" voltak kénytelenek prédikálni! Míg ők lágy húrokat pengettek, a rombolás és fosztogatás folytatódott kint az Audley Streeten, sőt egészen az Oxford Streetig, ahol végül a rendőrség közbelépett.

A rendőrség távolléte mutatja, hogy a felfordulás *kívánatos* volt, de hogy Hyndman és Tsai besétáltak a kelepcébe, az megbocsáthatatlan, s végül nemcsak gyámoltalan bolondokként bélyegzi meg őket, hanem csirkefogók-

* – semmiért – *Szerk.*

Laura Lafargue

ként is. Le akarták mosni választási manőverük szégyenét[612], s most jóvátehetetlen kárt okoztak az itteni mozgalomnak. Forradalmat csinálni – mégpedig à propos de rien, amikor és ahol nek k tetszik –, azt hitték, ehhez nem kell más, mint azok a silány trükkök, melyek elegendők „vezérelni" egy megmozdulást bármiféle hitvány hóbort javára – megtömni gyűléseket saját híveikkel, hazudozni a sajtóban, s aztán huszonöt ember biztosított támogatásával felhívni a tömegeket, hogy „keljenek fel" valamiképp, ahogy csak bírnak, senki ellen különösen és minden ellen általában, az eredményt pedig a szerencsére bízták. Hát nem tudom, hogy ezúttal olyan könnyen meg fogják-e úszni a dolgot. Nem csodálkoznék, ha még ezen a héten letartóztatnák őket.[658] Az angol törvény ebben a tekintetben nagyon határozott: szájalhat valaki, ameddig csak akar, amíg ennek nincs semmi következménye; de mihelyt lázadás „bűncselekményének kísérlete" követi, felelőssé teszik érte, s nem egy szegény ördög chartista, Harney, Jones meg mások, kevesebbért kaptak két esztendőt.[659] Egyébként, n'est pas Louise Michel qui veut*.

Végre kézhez kaptam az 1. köt. angol fordításának[58] majdnem az egész kéziratát; a hátralevő kis részt Edward vasárnapra ígérte. E héten hozzálátok – az egyetlen, ami még akadályoz ebben, az angol munkásosztályról írt régi könyvem angol fordításának átnézése; a fordítást egy amerikai hölgy** készítette, aki talált rá kiadót is Amerikában – bármily furcsa! Ezen esténként dolgozom és – ha nem sokat zavarnak – e héten befejezem. Mihelyt látni fogom, hogyan megy a munka és meghatározhatom a nyomás kezdetének időpontját, elmegyek Kegan Paulhoz, s ha vele nem tudok megegyezni, elmegyek máshová; több kiadótól is vannak jelzéseink és ajánlataink. Helyzetünk e tekintetben sokat javult. Azután – a 3. köt., s további megszakításokat nem fogok tűrni.

Nagyon furcsának találtuk, hogy Bernstein olyan fickót ajánlott, mint Quarck,*** és megkérdeztük őt. Itt a válasza, melyet szó szerint közlök, nehogy félreértés legyen. „Arról, hogy Quarckot ajánlottam volna, mit sem tudok, hogyan ajánlhatnék valakit, *akit egyáltalán nem is ismerek*? Lehetséges, hogy valamilyen kérdezősködésre egyszer azt válaszoltam, hogy *az illető nem párttag*, de nincs ellene semmi kifogás, de ez is csak lehetséges . . . Nem tévesztették össze valakivel? Én magam *Quarckot egyáltalán nem ismerem*, még *soha* nem is leveleztem vele. Tehát, mint mondtam, nem vo-

* – nem mindenki Louise Michel, aki az akar lenni – *Szerk.*

** Florence Kelley-Wischnewetzky. – *Szerk.*

*** *V. ö. 422. old.* – *Szerk.*

nom teljesen kétségbe, hogy talán egyszer információt adtam Quarckról, de *ajánlani nem ajánlottam.*"

Bocsáss meg, hogy ismét zaklatlak ezzel az üggyel, de azt akarom, hogy ez a szöveg német eredetiben eljusson Párizsba. Ami a többit illeti, arról Paulnak írok. Egyébként Deville-nek sok boldogságot kívánok új házasságában, s remélem, hogy ez nem fogja túlságosan megbolygatni szokásainak rendszerességét. Ha majd belejön az új kerékvágásba, a legjobb és legboldogabb férjnek ígérkezik.

Az itteniek élete a szokásos mederben folyik. Edward kivett egy termet a Tottenham Court Roadon, ahol vasárnaponként két beszédet tart egy figyelmes és általában meglehetősen jól fizető hallgatóságnak – ez akadályozza ugyan abban, hogy megigya a maga ebéd utáni portói borát, de javára válik, mert meghiúsítja Bradlaugh-nak azt a tervét, hogy *őt nyilvános előadóként tönkretegye*; hébe-hóba vidéki városokba is leruccan, ahol 3 előadást tart egy vasárnapon! egyet meg szombat este. Bax némileg hasonlít Paulhoz, remek cikkeket ír elég gyakran a „Commonweal"-ba, de egészen beszámíthatatlan, ha a fejébe vesz valamit. Gyakorlati agitáció céljára szegény Bax *nagyon veszélyes, minthogy rendkívül tapasztalatlan*; a dolgozószobájában felmerült gondolatokat azon nyersen odaveti a gyűlésteremben; az az érzése, hogy tenni kell valamit a folyamat elindítása végett, s nem tudja, mit; amellett igen rokonszenves, igen értelmes, igen szorgalmas, ezért remélhetjük, hogy kinövi majd a túlbuzgóságát.

Szerető barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

234

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]86 febr. 15.

Kedves Bebel,

Leveled[660] éppen kapóra jött, amúgy is közölni akartam veled ma egy másik örvendetes dolgot – erről alább.

Tehát a f. hó 8-i kavarodás.*

A Szociáldemokrata Föderáció[363], amely az összes reklámjelentések ellenére fölöttébb gyenge szervezet, jó elemeket is foglal magában, vezetői azonban irodalmi-politikai kalandorok; ez utóbbiak a novemberi választásokon elkövetett zseniális csínyjeikkel a feloszlás szélére vitték a föderációt.** Hyndman (ejtsd Heindman), a társaság vezetője, akkoriban pénzt fogadott el a toryktól (konzervatívoktól), és ebből két londoni kerületben szociáldemokrata jelöltet állított. Minthogy ebben a két választókerületben még tagjaik sem voltak, a blamázst előre lehetett látni (az egyik 27, a másik 32 szavazatot kapott 4–5000-ből!). De Hyndmannek, alighogy a tory-pénz a kezében volt, nagyon megnőtt a szarva; nyomban Birminghambe utazott Chamberlainhez, a jelenlegi miniszterhez, és felajánlotta neki a „támogatását" (ami egész Angliában még 1000 szavazatot sem tett ki), ha Chamberlain neki, Hyndmannek, egy parlamenti helyet biztosít a liberálisok segítségével Birminghamben, és hajlandó beterjeszteni egy nyolcórás törvényt. Chamberlain nem szamár és ajtót mutatott neki. Ebből, minden eltussolási kísérlet ellenére, nagy zenebona támadt a föderációban és felbomlással fenyegette. Most tehát valaminek történnie kellett, hogy a dolgot megint kerékvágásba hozzák.

Közben itt egyre jobban növekedett a munkanélküliség. Az angol világpiaci monopólium összeomlása arra vezetett, hogy a válság 1878 óta szakadatlanul tart és inkább rosszabbodik, semmint javulna. Az ínség, kivált

* *V. ö. 440–441. old. – Szerk.*

** *V. ö. 404–405., 406–408. old. – Szerk.*

a város keleti részében, borzalmas. A szokatlanul kemény tél – január óta –, amellett a vagyonos osztályok határtalan közömbössége, nagyobb mozgásba hozta a munkanélküli tömegeket. Politikai akarnokok, mint mindig, igyekeztek kihasználni ezt a mozgalmat a maguk céljaira. A kormányból éppen kiszorított konzervatívok[661] a munkanélküliséget a külföldi konkurrenciára hárították (joggal) és a külföldi védővámokra (nagyrészt jogtalanul), s „fair trade"-et, azaz harci vámokat követeltek.[662] Létezik egy munkásszervezet is, amely túlnyomórészt harci vámokban hisz. Ez hívta össze e hó 8-ra a gyűlést a Trafalgar Square-re. Közben a Szociáldemokrata Föderáció sem maradt rest, kicsiben már tüntetett és most ki akarta használni ezt a gyűlést. Két gyűlés volt tehát, a harci vámosoké a Nelson-oszlopnál, míg a Szociáldemokrata Föderáció emberei a tér északi végéről, a National Galleryvel szembeni, kb. 25 lábbal magasabban levő utcából szónokoltak. Kautsky ott volt[657], a verekedés kezdete előtt elment, és elmondta nekem, hogy a tulajdonképpeni munkások zöme a harci vámosokkal tartott, míg Hyndmannek és Tsainak vegyes, heccet kereső, részben már pityókos közönségük volt. Ha Kautsky, aki alig egy éve van itt, látta ezt, akkor a föderáció urainak még jobban látniok kellett. Ennek ellenére, amikor már úgy tűnt, hogy minden lezajlott, Hyndman egyik régi kedvenc gondolatát megvalósítandó, elindították a „munkanélküliek" processzióját a Pall Mallen át, amely a nagy politikai, arisztokrata és nagytőkés kluboknak, az angliai politikai intrikák központjainak utcája. A munkanélküliek, akik követték őket, hogy újabb gyűlést tartsanak a Hyde Parkban, nagyrészt olyanok voltak, akik korántsem akarnak munkát: házalók, csavargók, rendőrspiclik, csirkefogók. Amikor az arisztokraták a klubok ablakaiból gúnyolták őket, beverték az ablakokat, továbbá bezúztak kirakatüvegeket, kifosztottak borkereskedéseket, hogy rögvest az utcán létrehozzák e cikkre a fogyasztási szövetkezetet, úgyhogy Hyndman és Tsai a Hyde Parkban nyomban kénytelenek voltak zsebre tenni vérengző szólamaikat, és csillapítgatni a tömeget. De a zavargás már folyamatban volt. Menet közben, e második kis gyűlés alatt és utána a Hyndman által munkanélkülieknek tartott lumpenproletár tömegek végighömpölyögtek néhány oda torkolló előkelő utcán, kifosztottak ékszer- és egyéb üzleteket, a zsákmányolt kenyereket és ürücombokat csupán ablakok beverésére használták, és szétszéledtek anélkül, hogy ellenállásra találtak volna. Csak egy maradványt ugratott szét az Oxford Streeten négy – mondd négy – rendőr.

A rendőrség különben sehol sem volt látható, és olyan feltűnően maradt távol, hogy nemcsak *nekünk* kellett a szándékosságban hinnünk. A rendőrség főnökei úgy látszik konzervatívok és szívesen láttak egy kis

kavarodást most, a liberális kormány idején. De a kormány rögtön vizsgáló bizottságot létesített, s ez az urak közül nem egynek az állásába kerülhet.

Emellett aztán indult egy igen lanyha eljárás Hyndman és Tsai ellen, amely teljesen úgy fest, mintha a dolgot el akarnák altatni, jóllehet az angol törvény nagyon szigorú eszközöket nyújt, mihelyt izgató beszédeket valóságos tettlegességek követnek.[658] Az urak persze sokat fecsegtek szociális forradalomról, ami ez előtt a közönség előtt és minden szervezett tömegbázis nélkül merő ostobaság volt; alig hihetem azonban, hogy a kormány olyan buta, hogy mártírokat csináljon belőlük. Ezek a szocialista urak erőszakkal máról holnapra elő akarnak varázsolni egy mozgalmat, amely szükségszerűen itt is, akárcsak másutt, hosszú évek munkáját követeli; ámbár itt, ha már megindult és a történelmi események rákényszerítik a tömegekre, sokkal gyorsabban megy majd, mint a kontinensen. De az efféle emberek nem tudnak várni, s ezért olyan gyermetegségeket követnek el, amilyenekhez máskülönben csak az anarchistáknál vagyunk hozzászokva.

A filiszterek rémülete négy napig tartott és végre lecsillapult. Annyi haszna volt, hogy az ínséget, amelyet a liberálisok egyszerűen letagadtak és a konzervatívok csak a maguk céljaira próbáltak kiaknázni, most elismerik, és látják, hogy valaminek, legalábbis látszatra, történnie kell. De a Lord Mayor* által indított gyűjtés szombatig alig 20 000 £-re rúgott és az összes kenyérteleneket számításba véve alig 2 napra elegendő! De annyi ismét bebizonyosodott: a vagyonos osztályok közönyösek minden tömegnyomorral szemben, amíg rájuk nem ijesztenek, és még nem vagyok biztos abban, nincs-e még valamivel több rémületre szükségük.

Mármost Franciaországról. Itt múlt héten olyan história esett meg, amely korszakot alkot: *egy munkáspárt megalakulása a kamarában.* Csak három főből áll, ehhez még két radikális, de a kezdet megvan és a különválás teljes.

Basly (ejtsd Bali), anzini bányász és később (mert kirakták munkahelyéről) kocsmáros, a helyszínen megvizsgálta Watrinnak, a decazeville-i gyalázatos bányaigazgatónak a legyilkolását.[663] Visszatértekor először 7-én egy nagygyűlésnek számolt be Párizsban, s a kamarabeli radikálisok[535] csúnyán megkapták ebben a magukét. Csütörtökön** a kamarában interpellálta a kormányt egy egészen kiváló beszédben. *Az egész szélsőbal cserbenhagyta.* Csak a két másik munkás, Boyer (Marseille-ből, volt anarchista) és Camélinat (volt proudhonista, Kommün-emigráns) állt ki mellette, ezenkívül tapsolt neki még Clovis Hugues és Planteau, a többi szélsőradikálist mintha

* – polgármester – *Szerk.*

** Február 11. – *Szerk.*

villámcsapás bénította volna meg a francia proletariátus ezen első merész önálló fellépésekor a kamarában.

(Magunk között: Basly teljesen a mieink, Lafargue, Guesde stb. befolyása alatt áll, elméleti tanácsukra nagy szüksége van, és azt szívesen el is fogadja.)

Elküldöm neked a „Cri du Peuple"-t ennek a történelmi ülésnek részletes beszámolójával, és kérlek, hogy tanulmányozd. Megéri a fáradságot.[664] E szakadás fontosságát ellenőriztem Longuet-n, aki éppen ideérkezett és mint Clemenceau barátja és szerkesztőtársa meglehetősen kelletlenül nyilatkozott a munkásoknak erről a nem-parlamentáris magatartásáról.

Most tehát Párizsban is vannak embereink a parlamentben, és ennek nemcsak a franciák miatt örülök, akiket ez roppant gyorsan fog előresegíteni, hanem a mi frakciónk miatt is, amely a fellépés merészségében itt-ott még sok mindent tanulhat amazoktól, hiszen most már külföldi példák is vannak, amelyeket fel lehet mutatni a nyúlszívűeknek és gyengelelkűeknek.

A legszebb, hogy ezeket az embereket a radikálisok javasolták abban a reményben, hogy átejthetik őket, és most ők húzzák a rövidebbet. Én is nagyon kételkedtem Camélinat-ban mint régi proudhonistában, de mellette szólt, hogy emigránsként itt mindjárt munkát keresett Birminghamben (egyike a legjobb vésnököknek) és minden emigráns-politikát mellőzött.

Postazárás.

Barátod

F. E.

235

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba[665]

(Kivonat)

[London,] 1886 február 16.

Kedves Lafargue,

Gratulálok. A francia kamara 11-i ülése történelmi esemény.* Megtört a jég – a radikálisok[535] parlamenti mindenhatósága – és nem fontos, hogy hárman vagy harmincan voltak, akik meg merték törni. Hiszen a radikálisok ereje éppen a párizsi munkásoknak azon a babonás hitén alapult, hogy ha a radikálisoknál messzebb mennek, veszélybe kerül a köztársaság, illetve, hogy legalábbis az opportunisták[273] kezére játszanak, ha szakadást idéznek elő a „forradalmi pártban".

Ez az utópikus szocializmus végleges veresége Franciaországban. Mert a radikálisok mind „szocialisták" voltak a szó régi értelmében; ami Louis Blanc és Proudhon tételeiből tovább élt, szocialista mezként szolgált nekik; ők a francia utópikus szocializmust képviselik, az utópiától megfosztva, és következésképpen a puszta szólamra redukálva. Ezt a régi francia szocializmust február 11-én szétzúzta korunk nemzetközi szocializmusa. „A filozófia nyomorúsága!"

Az Önök párizsi és általában franciaországi propagandája számára ez elsőrendű esemény. Hatása igen hamar megmutatkozik majd; a radikálisok – akár nyíltan különválnak a munkásoktól, akár elodázzák a szakítást azzal, hogy többé-kevésbé haszontalan engedményeket tesznek nekik – elvesztik befolyásukat a tömegekre, és ezzel a befolyással együtt elvész majd a hagyományos szocializmus maradék hatalma, és az agyak fogékonyak lesznek új eszmék iránt . . .

Z . . .** semmi kétséget nem hagy bennem afelől, hogy Clemenceau és egész bandája, minthogy már belebonyolódtak a kormányintrikákba, meg-

* *V. ö. 445–446. old. – Szerk.*

** *Valószínűleg*: Ch. Longuet. – *Szerk.*

kapták azt a parlamenti betegséget, hogy nem látják többé tisztán, ami a Palais Bourbonon és Luxembourg-on kívül történik, s hogy számukra ott van a mozgalom sarkpontja, a parlamenten kívüli Franciaország pedig csak másodrangú. Ez megmutatta nekem, mit érnek ezek az urak . . .

Egyszóval, láttam, hogy a „flectere si nequeo superos, Acheronta movebo"* nem az ő jelszavuk. Fenekükkel ugyanazon a lejtőn ülnek, amelyen Ranc, Gambetta és Tsaik már lecsúsztak. Félnek a proletár Acheróntól.

Azt mondottam Z . . .-nek: ameddig a radikálisokat, mint a választások alkalmával, meg lehet ijeszteni „A köztársaság veszélyben" kiáltással, addig csak az opportunisták kiszolgálói lesznek és nekik kaparják ki a gesztenyét a tűzből. De adjatok minden munkásnak egy puskát és 50 töltényt – és a köztársaság soha többé nem lesz veszélyben!

Eredeti nyelve: francia

* – „Hogyha pedig nem lágyul a menny,
Acheront verem én fel!"[666] – *Szerk.*

236

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe[667]

[London, 1886 február 24.]

Kedves Ede,

K. A. Schramm ügyében írt cikkeid nagyon szépek voltak és sokat derültünk rajtuk.[636] Ez az ember meglehetősen el van intézve.

Az új fordulat Franciaországban nagyon figyelemre méltó. Lásd „Cri du Peuple". 7-én gyűlés a Château d'Eau-ban, ezen Basly szakít a radikálisokkal[535], 11-én a kamarában Basly interpellációja Decazeville miatt[663], ezt támogatja Camélinat és Boyer és megtapsolja Cl. Hugues és Planteau – különválás a radikálisoktól, a *parlamenti munkáspárt megalakulása**. Pompás színrelépés. A radikálisok nagy búbánata ezek miatt a fölötte nemparlamentáris események miatt. A három munkás azonnal megbüntetendő a választók bizalmatlansági vótumával. Nagygyűlés összehívása a Château d'Eau-ba f. hó 21-re, de visszavonva, mihelyt azok hárman kijelentik, hogy jelen akarnak lenni. Helyette bejelentettek egy kereskedelmi gyűlést a Château d'Eau-ba, a munkanélküliek érdekében szervezendő közmunkák tárgyában, valójában aztán ott kapták volna meg mindhárman a megrovó vótumot. De ehelyett a munkások nagy győzelme, az elnök Basly, a burzsoák kereket oldanak, Guesde ragyogó beszédet mond.[668] Olvasd a f. hó 23-i „Cri du Peuple"-t. – A francia parlamenti munkáspárt fontos történelmi esemény, és Németország számára nagy szerencse. Bizonyos embereknek Berlinben lökést fog adni. Emellett teljesen internacionalista, a soviniszta kötekedések teljesen kudarcba fulladtak.

Barátod
F. E.

---

* *V. ö. 445–446. old. – Szerk.*

237

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

Zürichbe

London, 1886 febr. 25.

Kedves Wischnewetzkyné,

Ma feladtam Önnek *ajánlva* a kézirat hátralevő részét a magam bevezetésével vagy utószavával együtt[425] – aszerint, ahogyan jónak látja elhelyezni. Azt hiszem, címnek jobb az egyszerű fordítás: „The Condition of the Working Class in England *in 1844*" stb.

Örülök, hogy a kiadás minden akadálya sikeresen elhárult. Csak sajnálom, hogy Foster kisasszony a Szocialista Munkáspárt[669] New York-i Végrehajtó Bizottságához fordult, mint ennek üléséről a N. Y.-i „Der Sozialist"-ban febr. 13-án közölt beszámolóból kitűnik.[670] Sem Marx, sem jómagam sohasem tettük a legcsekélyebb lépést sem, amely úgy értelmezhető, hogy mi valamely munkásszervezettől személyes szívességet kérünk – s ez nemcsak saját függetlenségünk miatt volt szükséges, hanem a folytonos burzsoá rágalmak miatt is a „demagógokról, akik kicsalják a munkásoktól keservesen megkeresett filléreiket, hogy azokat saját céljaikra fordítsák". Ezért kénytelen leszek a Végrehajtó Bizottságot értesíteni, hogy ez a kérés teljességgel az én tudomásom, illetve felhatalmazásom nélkül történt. F. kisasszony kétségtelenül úgy cselekedett, ahogy ő a legjobbnak látta, s ez a lépés önmagában véve kétségtelenül teljesen megengedhető; mégis, ha előre láthattam volna, kénytelen lettem volna tőlem telhetően mindent elkövetni, hogy megakadályozzam.

Az Ön fordításának az átnézése a „Tőke" angol fordításáét[58] három héttel késleltette, méghozzá az év legkritikusabb szakában. Ma este kezdek hozzá és több hónapra fog igénybe venni. Azután a német 3. kötetet kell kézbe vennem, láthatja tehát, hogy egy ideig nem lesz módomban más fordítások átnézésére vállalkozni, legföljebb hébe-hóba néha és csak ha kis terjedelműek. Pillanatnyilag vár itt rám Marx „Bérmunka és tőke" című munkájának egy olasz fordítása, amellyel legjobb esetben is csak néhány hét múlva tudok foglalkozni[621]. De ha Ön ezt le akarja fordítani angolra (nemrég adták ki újra Zürichben) és nem lesz túl sürgős a munka, örömmel átnézem,

s nem találhat jobb népszerű pamfletot ennél. „A szoc. fejlődése"-t Aveling szándékozik lefordítani, s minthogy a téma részben elég nehéz, nemigen adhatom oda másnak, csak aki itt van a helyszínen úgy, hogy szóbeli magyarázatokat kaphat tőlem.[218] Ami az „Anti-Dühring"-et illeti, aligha hiszem, hogy az angolul beszélő közönségnek ínyére lenne ez a polémia és a vallással szembeni ellenségesség, mely a könyvet áthatja. Mindamellett, ha Önnek más a véleménye, később beszélhetünk erről. Jelenleg Marx posztumusz kézirataival kell foglalkoznom, mielőtt bármi másra sor kerülhet.

Régi könyvem jó néhány passzusának félig-meddig hegeli nyelvezete nemcsak lefordíthatatlan, hanem még német nyelven is elvesztette jelentésének nagy részét. Ezért, amennyire lehetett, modernizáltam.

Igaz híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

238

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

London, [18]86 febr. 25.

Kedves Liebknecht,

Az orosz beszéded[599] terjesztése érdekében itt igazán semmi sem történhet, hiszen, mint tudod, a *nagy* lapok elzárkóznak előlünk, a havi „Commonweal" pedig túl kicsi ahhoz, hogy ilyesmibe belebocsátkozzon. Erről ott nektek magatoknak kell gondoskodnotok, pl. úgy, hogy kapcsolatba léptek a „Standard" tudósítójával, amint ezt pl. Longuet tette Párizsban Crawford mamával, a „Daily News" tudósítójával. Az angol lapok tudják, hogy a Reichstag mit sem jelent, és ezért szinte soha nem említik, legföljebb egészen rövid táviratokban. Ha nem tartod magadat annyira Faerber álláspontjához, a német tőkések megkárosodásáról*, hanem beleveszed a mostani keleti bonyodalmat[554], és ezt Bismarckra hárítod, mint akinek az oroszok a pénz miatt teljesen a markában vannak, akkor az agyonhallgatás bajosan sikerült volna. De amit az orosz papírok értéktelenségéről mondasz, azt itt mindenki maga is tudja.

A szeretetre méltó német irodalmárok, akik a köztünk és a katedrameg államszocialisták[37] között levő semleges határterületet bizonytalanná teszik és minden előnyt be akarnak zsebelni, ami pártunktól megszerezhető, de a velünk való érintkezés minden hátrányától takarosan meg tudják óvni magukat – ezek megint példát szolgáltattak nekem arra, hogy milyen szarháziak. Bizonyos tolakodó Max Quarck – nomen est omen** – azt írja nekem, hogy megkapta Párizsból Deville-től a *kizárólagos felhatalmazást*, hogy lefordítsa az utóbbinak a „Tőké"-ből készült kivonatát, én ajánljam őt Meissnernek, neki pedig írjak egy *előszót****. Ez hazugság volt, mint Párizsban ezt megállapították és velem közölték, s mint ahogy ő maga *ugyanazon a napon* Kautskynak írta.[633] És most jön ez az arcátlan csirkefogó és azt kí-

* *V. ö. 374–375. old.* – *Szerk.*

** – a név végzet, intő jel (Quark = szemét, vacak) – *Szerk.*

*** *V. ö. 422., 441–442 old.* – *Szerk.*

ványa, *én* kérjek tőle bocsánatot azért, hogy *ő* hazudott nekem! Csak kerüljön még egyszer a szemem elé ez a szemét!

Franciaországban konkurrenciátok támad. A három munkás, Basly, Boyer, Camélinat, akikhez Clovis Hugues csatlakozott, a radikálisokkal[535] szemben megalakították a kamara szocialista munkásfrakcióját*, és amikor múlt vasárnap egy gyűlésen a radikálisok bizalmatlansági vótumot akartak ellenük kicsalni a választóktól, iszonyú vereséget mértek rájuk, olyannyira, hogy a radikálisok a saját maguk által összehívott gyűlésen[668] a szájukat sem merték kinyitni. Ez a három francia munkás nagyobb hatást fog kelteni Európában, mint ti huszonöten, mert olyan kamarában ülnek, amely nem vitaklub, mint a Reichstag, és mert lerázták magukról a kispolgári-szelíd uszályt, amely rajtatok ólomsúlyként csüng. Clemenceau most a végső döntés előtt áll, szinte bizonyos azonban, hogy határozottan a polgári oldalra áll, és akkor miniszter lesz ugyan, de bukott ember.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 445–446. old. – Szerk.*

239

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

Szíveskedjék Williams & Norgate-nak, 14, Henrietta St., Covent Garden, London – 1 pld. „Szocializmus fejlődése stb."-t[25] küldeni keresztkötésben számlával együtt (portót is beleértve) – ezek az emberek hozzám fordultak (ők könyvkereskedőim és amellett kiadók, nagy cég), és azt írtam nekik, hogy az összes dolgaim mindig a Volksbuchhandlungban kaphatók.

Wischnewetzky asszony a kéziratával[425] fatális csínyt követett el Ön ellen. Sürgetésére, hogy minden ettől függ, azonnal elő kellett vennem kéziratát, most pedig a „Tőke" angol fordítását[58] kell tüstént elintézni, mert a konkurrencia *már munkálkodik* (lásd „To-Day"[643]) és fenyegetővé válik. Ezért tehát, nehogy mindent elrontsanak, gyorsan kell cselekednem, és minden mást, még a „Paraszthábor ú"-t[249] is félre kell tennem. A konkurrens fordítás egyébként szörnyű, de annál nagyobb bajjal jár, ha nem söpörjük mindjárt félre.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

[London, 18]86. III. 3.

240

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

Zürichbe

London, 1886 március 12.

Kedves Wischnewetzkyné,

Mélyen elmerülve az angol „Tőké"-be[58] csak annyi időm van, hogy futtában néhány sort írjak. Nem volt szükség a körülmények minden részletének kifejtésére ahhoz, hogy meggyőzzön az Ön teljes ártatlanságáról abban, amit fordításával Amerikában műveltek. A dolog megtörtént, ezen nem lehet változtatni, bár mindketten meg vagyunk győződve arról, hogy hiba volt.*

Köszönöm, hogy figyelmeztetett a függelék[425] egy passzusára, amely valóban korántsem világos. A fokozatosság a lengyel zsidótól a hamburgiig és a hamburgitól ismét a manchesteri kereskedőig, egyáltalán nem domborodik ki. Ezért megpróbáltam úgy módosítani, hogy az Ön ellenvetésének – és a sajátoménak is – eleget tegyen, ami remélem sikerült.

Most pedig nem zárhatom levelemet anélkül, hogy ki ne fejezzem Önnek legőszintébb köszönetemet azért az igen nagy fáradságért, mellyel feléleszteni angolul egy könyvemet, amely az eredeti német nyelven félig már feledésbe ment.

Szolgálatára, amennyire időm és erőm megengedi, mindenkor készen, maradok, kedves Wischnewetzkyné,

igaz híve
F. Engels

Az angol munkásoknak szóló ajánlást el kell hagyni.[443] Ma már nincs értelme.

Eredeti nyelve: angol

---

* *V. ö. 450. old. – Szerk.*

241

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba[671]

[London, 1886 március 12.]

Kedves Polgártárs,

Kérem, bocsássa meg válaszom késedelmét.

Megkaptam febr. 8-i szíves levelét és a kéziratot, mellyel lehetőleg mielőbb foglalkozom.[672] Pillanatnyilag azonban kénytelen vagyok mindenekelőtt a „Tőke" 1. köt. angol fordítását[58] átnézni, mert ez nagyon sürgős és haladéktalanul nyomdába kell küldeni; s ez nem könnyű munka. Mihelyt egy szabad percem lesz, az Ön munkájának fogom szentelni.

Ugyancsak megkaptam és köszönöm az „Eredet" hat példányát.*

Sajnálom, hogy a téves „Paolo" kellemetlenségeket okozott Önnek. Nem fog ismétlődni.[673]

Az almanachot még meg kell szereznem, hogy az összeragadt részt megfelelően pótolhassam,[674] remélem, itt Londonban valamelyik barátunknál megtalálom. De ez további késedelmet okoz.

Sajnálom, hogy nem tudom ezt jobban és gyorsabban megcsinálni, de az angol „Tőké"-vel kell elsősorban foglalkoznom, annál is inkább, mert határidőhöz vagyok kötve a kiadó részéről.

Kiváló tisztelettel üdvözli

F. Engels

Remélem, hogy április folyamán időt találok a „Bérmunka és tőké"-hez.

Eredeti nyelve: olasz

* *V. ö. 327. old. – Szerk.*

242

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, 1886 március* 12.

Kedves Schlüter Úr,

Hogy gyorsan válaszoljak Önnek, rövidre kell fognom a levelet.

1. A pénzzel az illető még nem volt itt.[675]

2. Lexis cikke megvan nekünk itt. Köszönet a figyelmeztetésért.

3. „*Eredet*". A „2. kiadás" ügye némiképp aggályos, de ha meggondolom, hogy a két piac teljesen különböző, és így az „1. kiadás" bajosan keresztezi a „2." útját, aligha árthat sokat. Persze szerettem volna, ha Dietz előbb megtanácskozza velünk a dolgot. Már korábban is ilyen önkényesen járt el más dolgokban. Itt erre nem is volt szükség, pl. Kautsky útján könnyen tudathatta volna velem a dolgot. De ő szívesen állítja kész tények elé az embert. Meg fogom neki üzenni.

4. Az Internacionálé beszámolói.[676] Akkoriban Manchesterben voltam s a részletek nincsenek annyira a fejemben. A Főtanács mindenesetre készített jelentést minden kongresszusnak, de Marx összes iratai és brosúrái még olyan rendezetlenek, ahogyan idehurcoltam őket, és ennek rendezése 6 heti munka. Megkértem azonban Kautskyt, kérdezősködjön Lessnernél, nagyon csodálkoznék azon, ha ő nem gyűjtött volna mindent össze.

5. Stephens beszéde.[677] A cikk mindenképp Weerthtől van.

Ami a bevezetést illeti, szívesen átfutom az Ön kéziratát. De a források itt is gyérek, és a burzsoák jócskán belehazudtak. Harney a múlt évben végigvadászta egész Yorkshire-t, Lancashire-t és Londont, hogy felhajszoljon egy példányt az általa szerkesztett „Northern Star"-ból, amely 100 000-es példányszámban kelt el. Hasztalanul. Ez az elmerülés az átka minden proletár irodalomnak, amely ki van zárva a hivatalos irodalomból. Így pl. Owen művei sehol sem kaphatók, pedig a British Museum nehéz pénzeket fizetne azért, hogy teljes kiadásukhoz hozzájusson. Valóságos képet adni ezért nehéz lesz. A Brentanók és Tsaik *semmit* nem tudnak.

* *A kéziratban*: május – *Szerk.*

A Chartát 1835-ben csinálták, *nem* 1838-ban, és ha nem tévedek, O'Connell is részt vett a dologban. Amit Brentano a petícióról mesél, az teljesen érdektelen, április 10-e után[678] *mindkét* párt burzsoái összetartottak, és itt mindig hazugságokat terjesztenek, mert tiltakozásra nincs lehetőség, sem a parlamentben, sem a sajtóban. Ha meg is vizsgálta a petíciót az Alsóház egy bizottsága (amit alig hiszek), teljesen képtelen volt az igaziakat a hamisaktól megkülönböztetni. De ilyen haszontalanságokkal 48 tavaszán senki sem foglalkozhatott, más dolgunk volt. Azonkívül nem tartózkodtunk Angliában.

Szívélyes üdvözlettel híve

F. Engels

243

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1886 március 15[–16].

Kedves Laurám,

Panaszkodsz az időjárásra és Párizsban vagy! Ha látnál minket itt – az utóbbi tíz napon egy fokkal sem ment fagypont fölé, metsző keleti szél, s nem tudjuk, melyik rosszabb, az északkeleti vagy a délkeleti, – ma este pedig friss hótakaró az utcákon és a háztetőkön. Nim a második meghűlésnél tart, de már javul; én is meg voltam fázva, Pumps és Percy szintén ebben a cipőben járnak; szerencsére a gyerekek jól vannak. De hát ennek a hidegnek is csak véget kell egyszer érnie, bár már ott tartanánk.

Az angol „Tőke"[58] végre kezd alakulni és formát ölteni. Kezemben van az egész kézirat és megkezdtem az átnézését. Az első fejezetet kivéve, mely alapos átjavítást igényel, a német eredeti első 200 oldaláig nyomdakész. Kegan Paullal múlt héten beszéltem, elutasítottam két évvel ezelőtti javaslatait és előterjesztettem az enyéimet. Elvben elfogadta. Ez olyan embernél, mint K. P., akit mindenki rendkívül megbízhatatlannak jellemez, igen keveset jelent, s el vagyok rá készülve, hogy még kell majd csatáznom vele. De ez mit sem számít, minthogy helyzetünk a piacon csodálatosan megjavult, s rendelkezésünkre áll legalább egy másik jó cég, amely szívesen átveszi nagyon kedvező feltételek mellett. Mihelyt a dolog el lesz intézve, tudatni fogom veled.[529]

A könyvet szeptember végére fogják kiadni, nehogy megjelenése a holt szezonra essen, s így van időm, hogy gondosan végezzem az átnézést. Gyakorlatilag az eredetinek 300 oldalát revideáltam, de az utolsó 500 oldalt még meg se néztem, s ott van néhány igen nehéz fejezet. És sietős munkával nem sokra mennénk.

Broadhouse-Hyndman folytatja a fordítást „a német eredetiből" a „To-Day"-ben.[643] A hatodik havi számban éppen befejezte az I. fejezetet. De az ő „német eredetije" most a *francia fordítás*, s erőnek erejével be akarja bizonyítani, hogy a franciával éppúgy tud léháskodni, mint a némettel. A dolog eddig annyira ártalmatlan, hogy Kegan Paul még csak meg

sem említette. De annyi haszon volt belőle, hogy rá tudtam bírni Moore-t és Edwardot munkájuk befejezésére. Fogalmad sincs, milyen nehéz ezt a „To-Day"-t megkapni. Előre megfizettem, mégis csaknem minden hónapban szorongatnom kell őket a példányomért; tetejébe a havi szám a *következő* hónap nem tudni melyik napján jelenik meg. Tussy múlt évben előfizetett egy neked küldendő példányra, de ahogy hallottam, sohasem küldték el! Ámbár nincs a lapban semmi, kivéve – keresztény szocializmus!

Nyilván láttad a „Justice"-ból – ezt legalább megkapod cserében a „Socialiste"-ért –, hogy Hyndman fenntartja szövetségét Brousse-szal, sőt nem vesz tudomást a kamarában megalakult új proletárpártról.[679]

Egy munkáspárt megjelenése a Palais Bourbonban, számomra ez *a* nagy eseménye az évnek. Most megtört a jég, mellyel a radikálisoknak[535] eddig sikerült beborítani Franciaország dolgozó tömegeit. Ezek a radikálisok most kénytelenek igaz valójukban megmutatkozni, vagy pedig Basly példáját követni. Az utóbbit nem fogják sokáig, sem pedig szívesen megtenni. Bármit tesznek, szükségképpen elidegenítik maguktól a tömegeket és hozzánk hajtják őket, mégpedig gyorsan. Az események rohamosan haladnak, a Decazeville-ügy[663] soha nem jöhetett volna jobbkor. C'est coup sur coup.* És nagyon jó, hogy ez nem Párizsban történik, hanem az egyik legsötétebb, legreakciósabb és leglerikálisabb vidéki zugban. Szörnyen kíváncsi vagyok, hogyan végződött a dolog ma a kamarában.** De bármi történt is, a mi javunkra kell kiütnie.

Annak, hogy Franciaország ismét megjelenik a proletármozgalom színterén „mint nagy hatalom", roppant hatása lesz mindenütt, kivált Németországban és Amerikában; Németországban minden tőlem telhetőt megtettem, hogy az esemény teljes jelentőségét megértessem velük, s elküldtem Basly beszédét Bebelnek***; Camélinat beszédét szintén küldöm, mihelyt Kautskytól visszakapom. Milyen dühös lehet Longuet, hogy Camélinat – régi barátja és, mint hitte, pártfogoltja – hátat fordított neki!

Ugyanakkor párizsi barátaink minden lehetőt megtettek, hogy egyengessék az utat, úgyhogy az esemény, amikor bekövetkezett, előkészített talajra talált. Eljárásuk a választások óta tökéletesen helyes volt – az összes forradalmi proletár elemek egyesítésére tett kísérletük, a posszibilisták[274] iránt tanúsított elnézésük, támadásaiknak azokra a pontokra és tényekre való korlátozása, amelyekből kiderült, hogy Brousse és Tsai puszta aka-

* – Egyik csapás a másikat éri. – *Szerk.*

** *V. ö. 464–465. old.* – *Szerk.*

*** *V. ö. 445–446. old.* – *Szerk.*

dályai az egyesülésnek, mindez éppen az volt, ami kellett. S most learatják a gyümölcsöket: Brousse olyan helyzetbe szorult, melyben hibáztatnia kell Baslyt és Tsait és ezáltal elszakítja az utolsó köteléket, mely még a tömegek mozgalmával összekapcsolta. Várni, ha kell – ezt végre megtanulták a barátaink, s ez majd átsegíti őket. Paul, ha akarja, előbb lesz a Palais Bourbonban, mint Longuet.

Egy Hermann nevű polgártárs azzal fordult hozzám, intézzek szolidaritási üzenetet a 18-i gyűléshez, melyet feltehetően ti szerveztek.[680] Neked küldöm mellékelten, 1. hogy biztos legyek abban, hogy a megfelelő kezekbe kerül és 2. hogy te és Paul átnézzétek és kijavítsátok döcögős franciaságomat.

Most jó éjszakát, egy óra van és még át kell néznem néhány újságot, hogy holnap már ne terheljenek. Szívélyes üdvözletem Paulnak.

Szerető barátod
F. Engels

Márc. 16. Épp most láttam a kamarában elfogadott napirendre térési határozatot.* Jócskán különbözik a hasonló körülmények között megszavazott összes előző napirendre térésektől. Határozott győzelem részünkre, s Freycinet is más húrokat penget, mint azelőtt. A helyzet komollyá válik a radikális urak számára.

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 464. old. – Szerk.*

244

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

London, 1886 március 18.

Kedves Bebel,

Nyakig benne vagyok a „Tőke" 1. köt. angol fordításának[58] átnézésében; most végre meg fog jelenni, de minthogy a Liebknecht-alap[681] históriája sürgős, mégis szakítanom kell egy órácskát, hogy leveledre gyorsan válaszoljak. Mellékelem tehát hozzájárulásomat a londoni Union Bankre szóló 10 £ összegű csekkben.

Nagyon köszönöm a szocialista-törvény és a szeszmonopólium vitáit és a „Bürgerzeitung"-ot.[682]

A frakciótöbbség urainak hangulati visszatükröződése a szocialista-törvény megvitatásakor mindenesetre frappáns. Szeretnék is, meg nem is, ám kénytelenek, bármennyire nehezükre esik, viszonylag korrektül megnyilatkozni, és a vita hatása egészében igen jó, főként mert Singer az Ihring-eset folytán kénytelen volt élesen fellépni.[683] Egyáltalában ezek az emberek, pl. Frohme is, mindig egészen jók, amikor saját ügyükben vagy választóik ügyében a rendőrség ellen kell eljárniok, ilyenkor a nyárspolgár nem bújik ki a zsákból. Hiszen egyik legrosszabb tulajdonságuk éppen a nyárspolgáriasság, amely az ellenfelet rábeszélni akarja, ahelyett hogy harcolna ellene, „hiszen a mi ügyünk annyira nemes és igazságos", hogy minden más nyárspolgárnak is csatlakoznia kell hozzánk, mihelyt ezt megértette. A nyárspolgárérzületre való apellálás, amely egyáltalában nem látja és nem is akarja látni az érdekeket, amelyek ezt az érzületet tudat alatt mozgatják, – ez éppen egyike a sajátlagosan német filiszterség fő ismérveinek, s ez itt vagy Franciaországban parlamentárisan és irodalmilag lehetetlen.

Olyan kétségbeejtően unalmas valamivel, mint a szeszvita, rég nem találkoztam, még Bamberger rossz viccei is pokolian rosszak voltak, a szokottnál is rosszabbak. Így nem sokat számít, hogy Schumacher is unalmasan beszélt. Az *„államosítás"* lólába nála jócskán kilóg. Még a legjobb volt Richter beszéde a statisztikai tényekkel.[684]

Liebknecht beszédéről a „Bürgerzeitung" beszámolója alapján nem bátorkodom ítélkezni.[685] Itt minden az árnyalatoktól függ, a módtól, ahogy valamit mondanak, és ez a rövid beszámolóban elvész.

Kautskynak általad említett beszámolóját nem ismerem.[686] De ami Hyndmant illeti, szereplése a Trafalgar Square-en és a Hyde Parkban febr. 8-án* mérhetetlenül többet ártott, mint használt. Forradalmi üvöltözés, amely Franciaországban mint elkoptatott valami kár nélkül elmegy, itt, ahol a tömegek teljesen felkészületlenek, puszta hülyeség, s a proletariátusra elrettentően hat, csak a lezüllött elemeket bátorítja, és itt korántsem fogható fel másként, mint felhívásnak a fosztogatásra, amely aztán be is következett és bennünket itt hosszú időre a munkások előtt is diszkreditált. Ami pedig azt illeti, hogy ezáltal ráterelődött volna a közfigyelem a szocializmusra, ti odaát nem tudjátok, hogy a százéves sajtó- és gyülekezési szabadság és a vele összefüggő reklám folytán mennyire eltompult a publikum az ilyen eszközökkel szemben. A polgárok első ijedelme persze nagyon mulatságos volt és kb. 40 000 £ gyűjtést eredményezett a munkanélküliek javára – összesen kb. 70 000 £-et, de ennek máris lába kelt, és senki sem fizet többé, az ínség pedig a régi. Amit elértek – a polgári közönségnél –, az a szocializmus azonosítása a fosztogatással, és ha ez nem ront is sokat a dolgon, semmiképp nem nyereség nekünk. Ha te azt hiszed, hogy Hyndman nagy bátorságot tanúsított, akkor ez a látszat. De Hyndman, mint Morristól és másoktól tudom, gyáva, és döntő alkalmakkor így viselkedett. Ez nem akadálya annak, hogy ha már belelovalta magát egy veszélyes helyzetbe, ne harsogja túl gyávaságát saját ordítozásával és ne üvöltse világgá a legvérszomjasabb dolgokat. De ez annál veszélyesebbé teszi őt segítőtársai számára – sem ők, sem ő nem tudják soha előre, mit fog tenni. Szerencsére az egész história itt már félig-meddig feledésbe ment.

Teljesen osztozom abban a nézetedben, hogy a 6 hónapnál hosszabb virágzási periódusoknak vége. Ami még az egyetlen kilátást nyújtja az üzlet megélénkülésére – legalábbis vasban közvetlenül, máskülönben közvetve –, az Kína lehetséges megnyitása a vasútépítés számára, és ezzel az utolsó zártan önmagában fennálló, földművelés és kézművesség egyesítésén alapuló civilizáció megsemmisítése. De 6 hónap elegendő ennek leszámítolására, és aztán esetleg megint megérhetünk egy *akut* válságot. A tízéves ipari ciklusok áttöréséhez az angol világpiaci monopólium megdöntésén kívül az új közlekedési eszközök is megtették a magukét: a villamos távíró, a vasutak, a Szuezi-csatorna és a gőzhajók, amelyek kiszorították a vitorlás

* *V. ö. 440–441., 443–445. old. – Szerk.*

hajókat. Ha most még Kína is megnyílik, akkor nemcsak a túltermelés utolsó biztonsági szelepe zárul el, hanem megindul egy olyan kolosszális kínai kivándorlás is, hogy ez egymagában forradalmat idéz elő egész Amerika, Ausztrália, India termelési feltételeiben, sőt talán magát Európát is érinteni fogja, – ha itt addig még eltart a dolog.

Bismarck eszelőssége csakugyan akuttá válik. De egyvalami mindenen végigvonul: *több pénzt*! Legbolondabb históriái mindig és tévedhetetlenül pénzmegszavazásra lyukadnak ki, és a nemzeti liberális[281] urak mintha valóságos dühvel igyekeznének neki még több pénzt szolgáltatni.

Franciaországban új győzelem, Camélinat interpellációja Decazeville miatt háromnapos vitát provokált, 7 megokolt napirendre térési indítványt szombaton* elvetettek, míg végül a radikális[535] urak és a kormány olyan határozati javaslatban egyeztek meg, amely hallatlan a francia parlament történetében, és amelyet hétfőn elfogadtak**: a kamara, bízván abban, hogy a kormány javasolni fogja a bányatörvényhozás minden szükséges módosítását és Decazeville-ban az állam jogait és a munka érdekeit tekinti magatartása vezérfonalának, áttér a napirendre.[687]

A munka jogai – ez még sohasem volt. Emellett az egész határozat az *állami koncesszióból* élő társulat ellen irányul és most e koncesszió feltételei a társulat ellen fordulnak. Természetesen mindez csupán papiroson van meg, de első lépésként elegendő. Franciaországban az egész politikai helyzet megfordult a három munkás fellépése következtében. A radikálisok, akik szintén szocialistáknak nevezik magukat és valóban képviselői a nemzeti francia szocializmusnak, annak, ami Proudhonból és Louis Blanc-ból még fennmaradt, de akiknek miniszterjelöltként a republikánus burzsoáziában is támaszt kell biztosítaniok maguknak, most kénytelenek színt vallani. Az a hűvös, szinte ellenséges magatartás, amelyet a munkásképviselőkkel szemben mindjárt kezdetben tanúsítottak, megtörte a jeget a munkások zöménél; ez most hirtelen *valódi* munkásszocialistákat lát a „mívelt" radikálisok mellett, és ujjongva köszönti őket. A radikálisoknak, Clemenceaut beleértve, vagy egyelőre le kell mondaniok miniszteri kilátásaikról és együtt kell működniök Basly és Camélinat uszályában, vagy újraválasztásuk rosszul áll. A tőke és a munka kérdése hirtelen napirendre került, bár még csak nagyon elemi formában (bérszínvonal, sztrájkjog, esetleg a bányák szövetkezeti üzemeltetése), de jelen van és nem lehet többé félretolni. Minthogy azonban Franciaországban a munkásokat történelmük és a mieinknek az

* Március 13. – *Szerk.*
** *V. ö. 461. old.* – *Szerk.*

utóbbi 2 esztendőben tanúsított egészen kiváló magatartása nagyszerűen felkészítette, a robbanás előidézéséhez csupán olyan esemény kellett, mint a decazeville-i sztrájk és a radikálisok butasága, hogy 3 munkást felvettek választási listájukra. Most gyorsan haladnak a dolgok Franciaországban; hogy mennyire félnek a radikálisok, láttad a párizsi, lyoni stb. városi tanácsok határozataiból, amelyek pénzt szavaztak meg a decazeville-i sztrájkolóknak. Ugyancsak hallatlan.

Ha a hangoddal így áll a helyzet, akkor nehogy elmenj Amerikába.[631] A követelmények, amelyeket az ott szokásos gyakorlat a hangszálak elé állít, messze felülmúlják összes elképzeléseiteket. Ezzel szemben örülünk annak, hogy téged ősszel itt láthatunk.

Postazárás. Ajánlott levélhez túl késő van. Kérlek igazold nekem levelezőlapon a csekk vételét.

Barátod
F. E.

245

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1886 március 20.

Kedves Lafargue,

Mellékelten a 12 £-ről szóló csekk. Tegnap megint megzavartak, ez mindig bekövetkezik, amikor sürgős dolgom van.

A hétfői kamarai szavazás nagy győzelem.* Első ízben foglal állást egy francia kamara a munka mellett, a tőke ellen – mégpedig akarata ellenére! De Baslynak és Tsainak derekasan segítettek a monarchista urak, akiknek fejükbe szállt a viszonylagos választási győzelmük[537], és akik nyilvánvalóan azt hiszik, hogy – főképp tőkés, részvényes stb. minőségükben – mindent megengedhetnek maguknak. Egy ultramonarchista társulat és a forradalmi munkások közül muszáj volt az utóbbiakat választani; ők legalább republikánusok, aztán meg az opportunista és radikális[535] alsóbb pénzügyi köröknek nem volt kedvük helyreállítani a magasabb pénzügyi köröknek Mac-Mahon és Thiers eltávolításával megdöntött uralmát.[578]

Sejtettem ezt – Malonnak ezt a kulisszák mögötti újabb ellenakcióját.[688] Az összes posszibilista árnyalatok parlamenti pártja, Malonnal titkos vezérként – minő szép álom! Még mindig a bakunyinista taktika, amely ezeknek az intrikusoknak sokkal jobban vérükké vált, mint az anarchizmus otromba szólamai! Ezekkel a kísérletekkel keményen szembe kell szállni. Ha sikerül elérnetek, hogy Basly és Camélinat – még ha teljesen egyedül is – úgy folytassák, ahogyan kezdték, és ne hagyják rábeszélni magukat, hogy olyan pártba lépjenek, *amelyben tehetetlen kisebbség lennének*, megnyertétek a játszmát. A legcsekélyebb tranzakció részükről tönkretenné őket, s a radikálisokat juttatná fölénybe. Ha viszont egyenest mennek előre, nem hallgatva mérsékeltek és közvetítők édeskés szólamaira, akkor ez az egész csetepaté magától elül. Nem a jóakarat ösztönzi ezeket az urakat, hanem a félelem, csakis a félelem az, amiből a bennük levő kevés jóakarat fakad – és alapjában olyan jóakarat ez, hogy elrontsák azt, amit Basly kezdett, semmi

* *V. ö. 461., 464. old. – Szerk.*

más. Egyébként az ilyen párt lehetetlen dolog; vagy árulóként cselekszik Basly és Camélinat, amit nem hiszek, vagy kénytelenek lesznek ezektől az uraktól az első komoly kérdésnél különválni. Jobb tehát nem szövetkezni velük.

Az Ön cikke a „Revue Nouvelle"-ben nagyon tetszett nekem, természetesen tekintettel kell lenni arra, amit az ilyen lapban szabad kimondani. Még csodálkoztam is, hogy annyi sikamlósságot bennehagytak, de hát a főszerkesztő – nő, így van érzékeny pontja. Ha férfi az illető, akkor sokkal szigorúbb moralitással állt volna Ön szemben.[689] A „Journal des Économistes", a „Révue philosophique" és Juliette révén Ön már belépőt kapott a tekintélyes hivalos irodalomba.[690] Minthogy pedig franciább francia nyelven ír, mint a többiek (inkább XVI. századi és kevésbé párizsias franciasággal), sikert kell aratnia.

Juliette nagyon szórakoztatott a magasröptű külpolitikájával.[691] Színtiszta Blowitz-szöveg, csak a formája nem olyan groteszk.

A Szocialista Liga[424] pillanatnyilag szerencsére alszik. A mi derék Bax és Morrisunk égnek a vágytól, hogy valamit tegyenek (csak tudnák, hogy mit?), és csupán az a körülmény tartja vissza őket, hogy abszolúte semmi tennivaló sincs. Egyébként az anarchistákkal bizalmasabb viszonyban vannak, semmint kívánatos. A 18-i ünnepélyüket az utóbbiakkal közösen rendezték[692], és beszélt ott Kropotkin – ostobaságokat, ahogy nekem mondták. Mindez elmúlik, a puszta tény folytán, hogy itt pillanatnyilag nincs abszolúte semmi tennivaló. De Hyndmannel, aki jól kiismeri magát a politikai szédelgésben és minden ostobaságra képes, hogy érvényesüljön – ezzel a Hyndmannel az egyik oldalon és a mi két politikai csecsemőnkkel a másikon, a kilátások nem éppen ragyogóak – és lám a külföldi szocialista újságok teli torokból kiáltják, hogy Angliában a szocializmus óriásléptekkel halad! Nagyon örülök neki, hogy az, ami itt szocializmusnak minősül, korántsem lép előre.

Baráti híve
F. E.

Egyébként Bax kiadott egy kézikönyvet a filozófia történetéről, ebben igen jó dolgok vannak.

Eredeti nyelve: francia

246

Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz

Genfbe

London, 1886 március 31.

Kedves Polgártársnő,

Nagyon köszönöm Önnek, hogy elküldte a „Filozófia nyomorúsága" fordítását[212], rendben megérkezett.

A csomag kinyitásakor elszakítottam a papírt, melyen a feladó címe volt. Nagy nehezen sikerült a darabokat némiképp összeállítani, hogy kibetűzhessem a címet, amelyre ma írok. Minthogy azonban nem tudom, jól olvastam-e, kérem Önt, közölje velem újra a címet, mert el szeretnék küldeni Önnek egy példányt a „Tőke" 2. kötetének orosz fordításából[195], amelyet Szentpétervárról kaptam.

Bocsássa meg a fáradságot, melyet ügyetlenségemmel okozok Önnek, és fogadja szíves üdvözletemet,

kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

247

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, 1886 április 12.

Kedves Bebel,

Köszönet a szocialista-törvény vitájáért – nagyon örültem neki. Hiszen ez megint olyasmi, ami a mozgalom magaslatán áll és kezdettől végig ezt a benyomást kelti. Liebknecht is megint a régi, a francia konkurrencia úgy látszik jó hatást gyakorol.* Szép kis színjáték az, ahogyan az egész banda – falkát akartam mondani – körülötted tolong, rád ugat és vonít, hogy aztán korbácsütések visszaszorítsák. Micsoda szerencse, hogy rajtatok kívül csak Vollmar szólt néhány szót. Singernek pedig, akit aljasul személyében támadtak meg, hevesen kellett válaszolnia, míg az engedékenyek tömege befogta a száját.[693]

Az urak félelme a fejedelemgyilkosságtól túlontúl nevetséges. Hiszen ők vagy atyáik mind énekelték ezt:

„Ejnye, ez aztán a pech,
Hogy a polgármester, Tschech,
Ilyen hasast, mint egy ház,
Két lépésről elhibáz!"

Akkoriban persze még volt életereje a német burzsoáziának, és a különbség abban is megmutatkozik, hogy 1844-ben megszületett a von Droste-Vischering bárónőről szóló dal[694], míg most a kultúrharcot[695] a leglanyhább karok a legunalmasabb fegyverekkel vívják.

Itt felmentették a szocialistákat.[658] Elküldöm neked az ultrakonzervatív „Standard" mai számát (benne egy „Cri du Peuple"-t) a legutóbbi tárgyalásról szóló jelentéssel. Ebből láthatod, hogyan viselkedik egy bíró Angliában (persze nem *Írországban*!). A jogi nyelvből lefordítva így hangzik a beszéde: a bujtogató beszédekről szóló törvény vonatkozik a vádlottakra, de

* *V. ö. 460. old. – Szerk.*

a törvény elavult és gyakorlatilag érvénytelen, máskülönben minden radikális szónokot és minisztert el kellene ítélnetek, tehát csak azt kell kérdeznetek: akarták-e a vádlottak vagy sem a febr. 8-i fosztogatásokat*? És Cave egyike Anglia 16 legfőbb bírájának.

Az ítélet szép reklám Hyndmannek, de elkésett. Hyndman képes volt menthetetlenül tönkretenni szervezetét, amely Londonban elszunnyad, vidéken pedig az egyes szervezetek várakozó és semleges álláspontra helyezkednek az itteni meghasonlásokkal szemben. Summa summárum a két szervezetnek – föderációnak és ligának[452] – összesen nincs 2000 fizető tagja és lapjaiknak** összesen sincs 5000 olvasója – ezek többsége rokonszenvező burzsoá, pap, irodalmár stb. Ahogyan a dolgok itt állnak, igazi szerencse, hogy ezeknek az éretlen elemeknek nem sikerül a tömegek közé behatolni. Előbb önmagukban kell kiforrniok, aztán jóra fordulhat a dolog.

Egyébként most megint úgy van, mint az Internacionálé idején. Csak ma reggel egész tömeg német, francia, spanyol, belga újság érkezett, és ez időt vesz el abból, amelyet a „Tőke" angol fordításának[58] kellene szentelnem. Hacsak még addig nem esne szét az egész, hogy a 3. kötetet befejezhessem – utána felőlem jöhet a haddelhadd.

Decazeville[663] pompásan halad. A ma neked küldött beszámolóból („Cri du Peuple"), amely a múlt vasárnap (tegnap egy hete) tartott nagygyűlésről szól, látni fogod, hogy ezek a forradalmi szájhősöknek kikiáltott párizsiak milyen ügyesen tudnak nyugalmat és törvényességet prédikálni a sztrájkban anélkül, hogy a forradalmi magatartásból bármit is engednének. De ez azt bizonyítja, mennyivel messzebbre tartanak a franciák, a forradalmi talaj jóvoltából, amelyen állnak, hogy ott nem is létezik egy sereg furfangosság és aggályoskodás, amely Németországban még olyan sok főben zűrzavart kelt. Hogy mindig a körülményektől függően kell törvényesen vagy törvénytelenül eljárni, ott teljesen magától értetődik, és senki nem lát ebben ellentmondást. Párizsra jellemző, hogy Decazeville számára tegnapig a „Cri du Peuple" 35 000 frankot hozott össze, viszont Rochefort „Intransigeant"-ja[696] még 11 000-et sem.

Bismarcknak, aki úgy látszik nagyon dühös volt, de nyilvánvalóan a trónörökösnek*** szánta szavait, Laura és Tussy bizonyára válaszolni fognak Marx nevetséges meggyanúsítása miatt.[697] A többi beszéd közül jogilag Hänelé a legjobb, megvilágítja annak a követelésnek abszurd voltát, hogy az

---

* *V. ö. 440–441., 443–445. old. – Szerk.*

** „Justice", „The Commonweal". – *Szerk.*

*** Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

állampolgárok ne csak külsőlegesen vessék alá magukat a törvénynek, hanem *belsőleg* is – olyasmit kívánnak, hogy a puszta *szándékot* és annak nyílt kimondását törvényen kívül helyezéssel büntetendőnek lehessen nyilvánítani – ez azt bizonyítja, mennyire lehanyatlottak Németországban a polgárság összes jogi képzetei – ezeknek persze csak az ellenzéki burzsoázia körében volt érvényük; a valóságban ott mindig a rendőrállamra jellemző jogtalanság érvényesült, amely más országokban csak szemérmetesen, illetve erőszakos lépésként vihető keresztül (Írországot mindig kivéve).

Zárom soraimat, mert itt a határideje az ajánlott levelek feladásának (5 óra).

Barátod
F. E.

248

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1886 április 28.

Kedves Laurám,

A „Tőke" angol fordítása[58] iszonyú munka. Először ők* fordítanak. Azután én átnézem és javaslatokat írok be ceruzával. Aztán visszaküldöm nekik. Aztán megbeszélés a kétes pontok elintézésére. Aztán újra végig kell mennem az egészen, hogy minden nyomdakész legyen stilárisan és technikailag, s valamennyi idézet, melyeket Tussy az angol eredeti forrásokban kikeresett, helyesen be legyen iktatva. Eddig a német 300 oldalát fejeztem be, s csakhamar további mintegy 100 oldallal leszek kész. De akkor van itt egy másik bökkenő. Edward a maga részének mintegy 50 oldalát elmulasztotta lefordítani, s ezt reméljhetőleg a hét végére megkapom. Mihelyt megkaptam, felrázom Kegan Pault szendergéséből.** Ez a huncut skót, aki még mindig azt képzeli, hogy mi nem ismerjük kedvező piaci helyzetünket, kivárási játszmát űz, de egy szép reggelen majd ráébred, hogy siralmasan tévedett. Mi vagyunk abban a helyzetben, hogy várhatunk, s várni szándékozunk, amíg egészen elkészülünk, hogy nyomdába adhassunk, mondjuk egy hétre rá. S minthogy írásbeli ajánlatunk van egy másik cégtől, ragaszkodhatunk a feltételeinkhez.

Ez mentségemül szolgáljon legutóbbi levelem[43] rövidségéért és hogy azóta is késlekedtem az írással. A tény az, hogy május közepén meg kell kezdeni a nyomdai munkát, hogy szeptember végére megjelenhessen a könyv. S ezt meg tudjuk tenni, noha keményen kell majd dolgoznom legalábbis szinte június végéig.

A billet-doux***, melyet Bismarckhoz intéztetek,[697] nagy feltűnést kelt Németországban. Bebel ezt írja: „Laura és Eleanor M. nyilatkozata remek, a német sajtó legnagyobb része említést tesz róla, persze óvakodik attól,

---

* Samuel Moore és Edward Aveling. – *Szerk.*

** *V. ö. 459. old.* – *Szerk.*

*** – szerelmes levél – *Szerk.*

hogy leközölje. Otto dühöngeni fog, ilyesféle támadásokra nagyon érzékeny."

A franciaországi új indulás* hatása világosan látható a szocialista-törvény berlini vitájában.[693] Library** aligha mert volna ilyen erősen fellépni a régi legjobb formájában, ha a párizsi események és Decazeville[663] nem rázták volna meg kissé. Ez a konkurrencia németországi embereink számára felbecsülhetetlen. A párizsi szakadások és egyenetlenségek ürügyet adtak filiszteri szekciójuknak arra, hogy de haut en bas*** nézzenek a franciákra, mintha ők maguk nem hemperegtek volna évekig szakadásokban, civakodásokban és egyenetlenségekben; s úgy kezdenek beszélni, mintha ők, a párt német *kispolgári szekciója*, volnának az egyetemes mozgalom vezetői. Ez a darabka sovinizmus most jókora ütést kapott a fejére. Sajnos a szocialista-törvénynek megvan az a következménye, hogy elég eredményesen kizárja az olyan újságok terjesztését, mint a „Socialiste" és a „Cri du Peuple", s hogy a Franciaországra vonatkozó napi, *folyó* tájékoztatást az aljas burzsoá újságokból kell meríteni. A tőletek kapott „Cri" és „Intransigeant" példányokat elküldtem Bebelnek és Liebknechtnek, de nemigen jutnak tovább és esetleg hozzájuk sem érkeznek meg mindig.

Nagyon meghökkentett, hogy semmi hír fellebbezésről a villefranche-i ítélet ellen.[698] Tudomásom szerint kettős fellebbezési alap van: 1. hivatkozás a bíróság illetéktelenségére, 2. maga az ítélet; s aztán végül semmisségi panasz mindkét kérdés alapján. Szerintem nagyon is érdemes ezt benyújtani, ha csak azért is, hogy leleplezzék a bíróságok gyalázatosságát és az ügyet nyilvánosság elé vigyék.

Aligha merem remélni, hogy Roche-t megválasztják jövő vasárnap.[699] Minthogy körülbelül egy hete nem olvastam „Cri"-t, nem tudom, milyen más jelöltek vannak a mezőnyben Gaulier-n kívül. De mindenesetre a szavazás nagy haladást fog mutatni és elég lesz ahhoz, hogy a radikálisokat[535] még jobban megijessze.

Itt teljes a zűrzavar. Bax és Morris egyre inkább néhány anarchista frázispufogtató kezébe kerül, s növekvő intenzitással írnak badarságokat. Az, hogy a „Commonweal" hetilap lett, ami minden tekintetben abszurdum, Edwardnak lehetőséget adott arra, hogy megszabaduljon a felelősségtől

---

* *V. ö. 445–446., 460–461. old. – Szerk.*

** Wilhelm Liebknecht. – *Szerk.*

*** – fölülről lefelé – *Szerk.*

ezért a most kiszámíthatatlan orgánumért.[700] Bax, aki félig-emésztett hegeli dialektika segítségével szélsőséges és paradox tételeket hajszol, s Morris, aki bika módjára fejjel megy neki a „parlamentarizmusnak", majd tapasztalatból megtanulják, miféle emberek az ő anarchista barátaik. Nevetséges lenne elvárni a munkásosztálytól, hogy ezekről a különféle hóbortokról, melyeket udvariasságból angol szocializmusnak neveznek, a legcsekélyebb mértékben is tudomást vegyen, s nagy szerencse, hogy ez így van. Ezeknek az uraknak épp elég dolgot ad, hogy saját fejükben rendet teremtsenek.

Schorlemmer, aki itt van, Nimmel együtt elvitte a kis Lilyt az állatkertbe. Pumps néhány napra Manchesterbe megy. Esti csevegéseink során sokat emlegetjük ígért londoni látogatásodat. Mikor lesz ez? Schorlemmer azt mondja, említettél valamit arról, hogy Paul ugyanakkor idejön. Ez még jobb lenne. Mindenesetre ideje, hogy ezek a jó szándékok kezdjenek többékevésbé kézzelfogható tervekké és készülődésekké fejlődni, a kivitelezés évadja nem túl hosszú ez alatt az áldott éghajlat alatt.

Láttad a legutóbbi „Sozialdemokrat"-ban Kalle és a nőközösség históriáját?[701] Ez a fickó szépen megkapta a magáét. Nagy lumennek számít a nemzeti liberálisok[281] között, s nagy vegyi (festékanyag) üzemei vannak Wiesbadenban.

Schorlemmer és Nim üdvözöl,

szerető barátod
F. Engels

Paul, remélem, megbocsátja, ha nem írok neki olyan gyakran, mint szeretném.

Eredeti nyelve: angol

249

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1886 április 29.

Kedves Sorge,

Megkaptam febr. 15-i és 28-i és március 8-i leveleidet és a március 21-i lapodat.

A kézirat nagyobbrészt ugyanazokat a dolgokat tartalmazza, amelyeket Marx a saját példányában a 3. kiadáshoz megjelölt.[642] Egyéb utasításaihoz, amelyek jobbára a francia kiadásból átveendő betoldásokat írnak elő, nem feltétlenül kötöm magamat, 1. mert a 3. kiadással kapcsolatos munka sokkal későbbi, tehát számomra döntőbb, 2. mert Marx egy Amerikában, hatókörén kívül készítendő átültetés során némely nehéz helyeket szívesebben fordíttatott volna le a francia ellaposításból helyesen, mint a németből helytelenül, ez a meggondolás azonban most elesik. Mindazonáltal néhány igen hasznos útmutatást adott nekem, amelyeket a 4. német kiadáshoz annak idején fel is fogok használni. Mihelyt elkészülök vele, ajánlva visszaküldöm neked.

A „Volkszeitung"[21] és a „Sozialist" most rendszeresen megjön. Az utóbbi két hétben elküldtem neked a „To-Day" és a „Commonweal" márciusi és áprilisi számait. Majd tegnap a májusi „To-Day"-t. A késedelmet csupán a kiadók rendetlensége okozta. Ha most még hiányzik neked valami, tudasd velem.

A Broadhouse (Hyndman)-féle „Tőke"-fordítás puszta komédia.[643] Az I. fejezetet a németből fordította, a nevetségességig tele hibákkal. Most a franciából fordít*, a hibák ugyanazok. A mostani sebességből ítélve a dolog anno 1900 még nem lesz kész.

Köszönet a „Kalender"-ért[702]. Hogy Douai ilyen rútul félreismert nagyember, azt persze nem sejtettem. Ám vigye nagyságának tudatát az egész félreismertségével együtt a sírba, mielőtt az cukorként elolvadna. De ő volt

* *V. ö. 459. old. – Szerk.*

a megfelelő ember Amerika számára és ha közönséges demokrata marad, minden jót kívántam volna neki. Így azonban helytelen útra tévedt.

A puristának, aki stílusunk és interpunkciónk körül buzgólkodik:[703] nem tud ő sem németül, sem angolul, különben nem találna anglicizmusokat ott, ahol nincsenek. Annak a német nyelvnek, amelyért rajong és amelyet nekünk az iskolában a fejünkbe vertek, a szörnyű körmondatos szerkezetet és az igének az alanytól tíz mérföldnyi betoldással való elválasztását, hogy hátul kullog, ennek a német nyelvnek az *elfelejtéséhez* harminc évre volt szükségem. Ez a bürokratikus iskolamester-németség, amelynek Lessing egyáltalában nem létezik, most már Németországban is teljesen pusztulóban van. Mit mondana ez a jóember, ha hallaná a Reichstagban beszélni az embereket, akik ezt a borzalmas szerkezetet eltörölték, mert mindig belegabalyodtak, és úgy beszéltek, mint a zsidók: „als der Bismarck ist gekommen vor die Zwangswahl, hat er lieber geküsst den Papst auf den Hintern als die Revolution auf den Mund"* stb. Ezt a haladást a pöttöm Lasker vezette be, ez az egyetlen jó, amit tett. Ha a purista úr a maga iskolamester-németségével Németországba jön, azt mondják majd neki, hogy amerikaiul beszél. „Önök tudják, milyen kicsinyes a tanult német filiszter" – úgy látszik főként Amerikában az. Az a német mondatszerkezet, interpunkcióval egyetemben, amelyet 40–50 évvel ezelőtt az iskolákban tanítottak, csak arra érdemes, hogy sutba dobják, és ez alaposan meg is esik vele Németországban.

Azt hiszem, már megírtam neked, hogy egy amerikai hölgyike, akinek a férje orosz, fejébe vette, hogy lefordítja régi könyvemet.[670] Átnéztem a fordítást, ami sok munkába került. De a hölgy azt írta, a nyomtatás biztosítva van, és nem tűr halasztást, így hát neki kellett látnom. Most kiderül, hogy a tárgyalást rábízta bizonyos miss Fosterre, egy nőemancipációs társaság titkárára, aki viszont azt a hülyeséget követte el, hogy a Szocialista Munkáspártnak[669] adta át.** Megmondtam erről a véleményemet a fordítónőnek, de már megtörtént a dolog. Egyébként örülök, hogy az ottani urak semmit sem fordítanak le tőlem, szép is lenne. Már a németjük is elegendő, hát még az angoljuk!?

A „Volkszeitung"-beli urak meg lehetnek elégedve. Kezükbe kerítették a németek közötti egész mozgalmat, és üzletüknek virágzania kell. Hogy ott egy olyan embert, mint Dietzgen, háttérbe szorítanak, az magától

* – „amikor Bismarck a kényszerű választás elé került, szívesebben csókolta meg hátulsóján a pápát, mint szájon a forradalmat"[704] – *Szerk.*

** *V. ö. 450. old.* – *Szerk.*

értetődik.[645] A bojkottal és a kis sztrájkokkal való játszadozás természetesen sokkal fontosabb az elméleti felvilágosításnál. Mindamellett a dolog Amerikában mégis erőteljesen megy előre. Első ízben létezik valóban tömeges mozgalom az angolul beszélők között. Hogy ez még tapogatódzva jár el, ügyetlenül, zavarosan, tudatlanul, az elkerülhetetlen. Mindez tisztul majd, a mozgalom a saját hibáin fog továbbfejlődni és ennek így is kell lennie. Elméleti tudatlanság minden fiatal népnek tulajdonsága, de a fejlődés gyakorlati gyorsasága úgyszintén. Mint Angliában, Amerikában is hasztalan minden prédikálás, amíg nem jelentkezik a tényleges szükségszerűség. És ez Amerikában megvan és tudatossá válik. Az ott született amerikai munkástömegek belépése a mozgalomba számomra egyike az 1886-os év nagy eseményeinek.[705] Ami az ottani németeket illeti, lehet hogy a most viruló válfajuk lassanként csatlakozik majd az amerikaiakhoz, még mindig valamivel előttük fog járni; és végtére mégiscsak megmarad az ottani németek között egy mag, amely megőrzi az elméleti betekintést az összmozgalom természetébe és menetébe, és az erjedési folyamatot elősegíti s végül megint felülkerekedik.

1886 második nagy eseménye, hogy munkáspárt alakult a francia kamarában, ezt Basly és Camélinat alapították meg, két munkásképviselő, akiket a radikálisok[535] illendőségből vettek listára és hoztak be, de ők minden szokásjog ellenére nem a radikális urak szolgái lettek, hanem munkásokként léptek fel. A decazeville-i sztrájk[663] robbantotta ki a szakadást köztük és a radikálisok között – 5 másik képviselő csatlakozott hozzájuk.* A radikálisoknak most ki kellett mutatniok politikájukat a munkásokkal szemben, és minthogy a kormány csak a radikálisok révén tartja fenn magát, ez nagyon kínos volt, mert a munkások a kormány minden cselekedetéért joggal őket tették felelőssé. Egyszóval, a radikálisok, Clemenceau és valamennyien, siralmasan viselkedtek, és ekkor bekövetkezett az, amit eddig semmi prédikálás nem tudott elérni: *a francia munkások elszakadása a radikálisoktól.* A második eredmény pedig ez volt: az összes szocialista frakciók egyesülése közös akcióra. Csak a nyomorult posszibilisták[274] maradtak külön, és ennélfogva napról napra jobban szétesnek. Ezt az új indulást a kormány a butaságával óriási mértékben elősegítette. A kormány ugyanis 900 millió frankos kölcsönt akar felvenni, és szüksége van ehhez a magas pénzügyi körökre, de ezek is részvényesek Decazeville-ban és megtagadják pénzüket, ha a kormány nem veri le a sztrájkot. Emiatt történt Duc és Roche letartóztatása[698]; a munkások válasza: Roche jelölése Párizsban jövő

* *V. ö. 445–446. old. – Szerk.*

vasárnapra (kamarai választás) és Duc (Quercy) jelölése a városi tanácsba, ahová biztosan bekerül.[699] Egyszóval Franciaországban megint pompás mozgalom van fellendülőben, és a legjobb az, hogy az elméleti vezetők a mieink, Guesde, Lafargue, Deville.

Nem maradt el ennek visszahatása Németországra. A franciák forradalmi beszédéhez és cselekvéséhez képest mutatkozott csak igazán lagymatagnak a Geiserek, Viereckek, Auerek és Tsaik sopánkodása, és így a legutóbbi, a szocialista-törvényről folyt vitában csupán Bebel és Liebknecht lépett fel, mindkettő nagyon jól.[693] Ezzel a vitával megint megjelenhetünk tisztességes társaságban, ami korántsem volt mondható mindegyik vita esetében. Egyáltalában jó az, hogy némiképp vitássá teszik a vezető szerepet a németeknek, kivált amióta olyan sok filiszter-elemet választottak meg (ami persze elkerülhetetlen volt). Németországban nyugodt időkben minden filiszterivé válik; ekkor a francia konkurrencia ösztökélése abszolúte szükséges. És ebben nem lesz hiány. A francia szocializmus szektából hirtelen párttá lett, és csak most és csak ezáltal lehetséges a munkások tömeges csatlakozása, mert ezeknek ott nagyon is elegük van a szektáskodásból, és ez volt a titka annak, hogy miért csüngtek a legszélsőbb burzsoá párton, a radikálisokon. A jövő vasárnapi választás már jelentős haladást fog mutatni, jóllehet aligha várható, hogy Roche-t megválasztják.

Gondolom, két-három héten belül elkezdik szedni a „Tőke" 1. kötetének angol fordítását. Még korántsem fejeztem be az átnézést, de 300 oldal teljesen, további 200 pedig majdnem nyomdakész.

Még egyet. Bizonyos Mr. J. T. McEnnis meginterjúvolt a napokban azzal az ürüggyel, hogy Missouri állam nevében tanácsot kér a munkástörvényhozásról. Csakhamar rájöttem, hogy emögött sajtóhistóriák vannak, és ő be is vallotta, hogy St. Louis vezető demokrata lapjának dolgozik; de becsületszóra megígérte, hogy minden szót előzetes átnézésre megmutat nekem. A fickót az orosz Sztyepnyak küldte hozzám. Most ennek már majdnem két hete, és attól félek, nem tartotta meg a szavát. A St. Louis-i lap nevét[706] elfelejtettem. Ha tehát megjelenne valami az interjúról, akkor kérlek, hogy nyomasd ki a mellékelt nyilatkozatot a „Sozialist"-ban, a „Volkszeitung"-ban és ahol máskülönben szükségesnek tartod. Ha a fickó mégis visszajön és megtartja szavát, akkor magától értetődően azonnal értesítelek, s a nyilatkozatot széttépheted.[707]

Itt szerencsére a mozgalom *egyáltalában nem* megy előre. Hyndman és Tsai politikai stréberek, akik mindent elrontanak, és a Szocialista Ligában[424] az anarchisták rohamos haladást érnek el. Morris és Bax – az egyik érzelmi szocialistaként, a másik filozófiai paradoxonvadászként – pillanat-

nyilag egészen a kezükben vannak, és most ezt a tapasztalatot in corpore vili* kell végigcsinálniok. A következő „Commonweal"-ból látni fogod, hogy Aveling, hála főképp Tussy erélyességének, nem vállal többé felelősséget ezért a szédelgésért[700], és ez jó. S ezek a zavaros fejűek akarják az angol munkásosztályt vezetni! Szerencsére a munkásosztály abszolúte nem akar tudni erről.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod
F. Engels

A . . . Szerkesztőségéhez.

Amennyiben St. Louisban megjelenne e lap tudósítójának beszámolója egy velem folytatott interjúról, a következőket kell megjegyeznem:

Kétségtelenül felkeresett engem e lap képviselőjeként bizonyos McEnnis úr és különböző dolgokról kikérdezett; de *becsületszóra* megígérte, hogy egyetlen sort sem ad nyomdába anélkül, hogy előzetesen meg ne mutatná nekem. Ehelyett nem mutatkozott újból nálam. Ezért ezennel kijelentem, hogy a közleményéért mindennemű felelősséget el kell hárítanom, annál is inkább, mivel alkalmam volt meggyőződni arról, hogy McEnnis úr a szükséges előismeretek hiányában a legjobb akarattal is aligha lenne képes kijelentéseimet helyesen megérteni.

London, 1886 április 29.

Friedrich Engels.

* – értéktelen testükön (*itt*: saját bőrükön)[646] – *Szerk.*

250

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba[708]

(Töredék)

[London,] 1886 május 7.

... Gratulálok Önnek a vasárnapi győzelemhez, amely ténylegesen igazolja, hogy a párizsi munkások elszakadnak a radikalizmustól.[699] Milyen ostobák ezek a radikálisok! de ez az a végzetes ostobaság, amely minden burzsoá párton úrrá lesz, mihelyt közeledik a kormányra jutáshoz és ennek folytán elveszti az ellenzéki párt jellegét. Türelmetlenül várnak arra, hogy elérjék a miniszterséget, jóllehet tudják, hogy még nem jött el a pillanat; titokban kormányt játszanak, sőt már-már felelősnek érzik magukat a hivatalban levő kormány ostobaságaiért és hibáiért. Másrészt beleütköznek a Munkáspártba[527], amely napról napra erősödik, éppen a kormány ezen ostobaságai következtében, amelyeket ők csak félig-meddig dezavuálhatnak. A Munkáspárt már nem elégszik meg szép szavakkal és ígéretekkel, tetteket kíván, amelyeket ők nem nyújthatnak neki; szeretnék visszatartani a Munkáspártot és kénytelenek fellépni ellene; és egyfelől a kormány között, amely még nincs a kezükben, másfelől a tömegek között, amelyeket egyre inkább elvesztenek, *kénytelenek a monarchistákat összeesküvőnek minősíteni, őket reális veszélynek feltüntetni, s ezt kiáltani: egyesüljünk a köztársaság megmentésére*; egyszóval – *opportunistává*[273] *lenni. El van veszve minden párt, amely azelőtt akar kormányra kerülni, hogy a körülmények megengedik saját programjának megvalósítását*; de a burzsoá pártok olyan türelmetlenül akarnak kormányra kerülni, hogy valamennyi hajótörést szenved ezen a szirten, mielőtt órája eljött volna. Nekünk ez csak megrövidíti a fejlődés tartamát.

Másfelől Párizsban mozgalmunk olyan szakaszba lépett, amikor még egy elkövetett hiba sem okoz neki túl sok bajt. A jövendő haladás gyorsasága kétségtelenül jócskán az egyes csoportok vezetőinek irányításától függ; de ha a tömegek már mozgásba jöttek, olyanok, mint egy egészséges szervezet, amelynek megvan az ereje, hogy betegség-csírákat, sőt még egy kevés mérget is kivessen magából.

Eredeti nyelve: francia

251

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

London, 1886 május 12.

Kedves Liebknecht,

A francia újságok (amelyekből legalább 3 küldeményt juttattam el) csupán arra szolgálnak, hogy alkalmad legyen a franciaországi dolgok ragyogó fejlődéséről néhány hírt első kézből olvasni. Minthogy a „Cri du Peuple"-t járatod, tehát csak az „Intransigeant"-t stb. kell elküldenem. Lafargue-tól kapok hellyel-közzel egyet, ha valami történik, s gondoltam, hogy így tovább értékesítem őket.

Ami Clemenceaut illeti, persze hamarosan elérkezhet a pillanat, amikor jobb, ha nem törődsz a „Justice"-szel.[709] Egyrészt a miniszterségre való közeli kilátás, de másrészt a Munkáspártnak[527] – főként Clemenceau számára – váratlanul gyors fejlődése is a konzervatív, hangsúlyozottan polgári oldalra tuszkolja őt. Még a saját álláspontjáról tekintve is oktalan a viselkedése. De így járnak az összes burzsoák, a leghaladóbbak is. Longuetnak is hamarosan választania kell, vagy pedig teljesen tönkreteszi magát. Gaulier jelölése, amely csak a sajtó útján, a radikális-szocialista bizottságok bevonása nélkül történt, 50 000 szavazatába került a radikálisoknak[535], mert ezek a szavazók átjöttek hozzánk és most a legdühösebbek volt vezetőikre[699]. Ha nem követnek el óriási baklövéseket – kisebb melléfogások károsodás nélküli megemésztésére a mozgalom most már elég erős –, a következő választásokon Párizsban megkapjuk a mandátumok egynegyedét–egyharmadát. És a mieink most, amikor valóságos tennivalók vannak, egészen példamutatóan viselkednek.

De esztelenség a „Justice"-nek pénz nélkül írni. A lap egész jól tud fizetni; hiszen a főszerkesztőket – képviselőket – a nemzet fizeti.

Bebel azt írta nekem, hogy hangja néhány napi megerőltetés után felmondja a szolgálatot, és erre persze mondtam neki*, hogy egy amerikai kortesutazás fő feltétele csakugyan az erős torok. Hogy nem túlozza-e el

* *V. ö. 465. old. – Szerk.*

magának a dolgot, azt természetesen nem tudom, de mindenképp nagyon kockázatos lenne; hogy a jenkik e tekintetben mit kívánnak a jó pénzükért, azt teljes mértékben te is csak odaát fogod tapasztalni. Ha Bebel nem megy, akkor mindenképp gondoskodnod kell arról, hogy ne a szelíd kispolgárfajtából adjanak melléd kísérőt.[631]

A chicagói ügy[710] nyilván az anarchista komédia végét jelenti majd Amerikában. Kiabálni hagyják az embereket, amennyit akarnak, de céltalan felfordulás dolgában nem ismernek tréfát az amerikaiak, amióta ipari nép lettek.

Az itteni úgynevezett „mozgalomról"[452] semmi jót nem jelenthetek. Hyndman napról napra jobban lejáratja magát, elvesztette saját embereinek minden bizalmát, a liga pedig egyre inkább az anarchisták vezetése alá kerül. Amióta a „Commonweal" hetilappá lett – amihez nincs elég pénz, sem erő –, Aveling kénytelen volt a (fizetetlen) szerkesztést átengedni Baxnek, akit Morisszal együtt erősen befolyásolnak az anarchisták. Az uraknak ezt in corpore vili* kell végigcsinálniok, majd torkig lesznek vele, igazi szerencse azonban, hogy ezeken a gyermekbetegségeken túljutnak, még mielőtt a tömegek a mozgalomba belépnek. Erre pedig mostanáig makacsul nem hajlandók. Éppen úgy van ez, mint Franciaországban. Egy nagy munkásosztályt nem lehet prédikációkkal mozgásba hozni; de ha a körülmények érettek, akkor elegendő egy kis lökés a lavina megindítására. És ez itt is eljön, mégpedig nemsokára. Igen valószínű, hogy a nagy trade-unionoknak a krónikus túltermelés nyomására bekövetkező pénzügyi összeomlása fogja jelezni a pillanatot, amikor az angolok előtt világossá válik az „önsegélyezés" és a radikalizmus elégtelensége.

Tehát ősszel itt!

Barátod
F. E.

Pfänder felesége holnaphoz egy hétre áthajózik Amerikába sógorához New Ulmba, Minnesota.

* – értéktelen testükön (*itt*: saját bőrükön)[646] – *Szerk.*

252

Engels F. H. Nestler & Melle kiadóhoz

Hamburgba[711]

(Fogalmazvány)

[London, 18]86 május 13.

F. H. Nestler & Melle kiadónak, Hamburg

Tisztelt Uraim,

Bármily hízelgő is a f. hó 10-i becses levelükben nekem tett ajánlatuk, sajnálattal mégis vissza kell utasítanom, mégpedig időhiány miatt.

A kötelesség, hogy kiadjam Marx hátrahagyott kéziratait és értékesítsem az egyéb általa hátrahagyott iratokat, önmagában elég ahhoz, hogy még több évre elfoglaljon, és ez számomra olyan kötelesség, amellyel szemben minden másnak háttérbe kell szorulnia.

Ehhez járul azonban még az a kötelesség, hogy elvégezzem írásaink idegen nyelvű fordításainak többnyire igen szükséges ellenőrzését. Nemcsak a „Tőke" angol fordításának[58] ellenőrzése, amelyet most kell befejeznem, és amely a jövő hónapban kerül sajtó alá; folyton befutnak hozzám efféle kéziratok átnézésre: kisebb írások fordításai franciára, olaszra, dánra, hollandra stb.,[611] és ezek elveszik minden maradék szabad időmet.

Ha pedig mindezzel elkészülnék, akkor legelőbb arra kell gondolnom, hogy a saját, három éve teljesen félbehagyott önálló munkáimat végre befejezzem, amennyiben ezt még egyáltalában megélem.

Az irányzatomhoz tartozók közül K. Kautsky barátom bizonyára alkalmas lenne ilyen feladatot átvenni, annál is inkább, mert pillanatnyilag itt lakik, és így ebben szívesen segíthetnék neki erőmhöz mérten; úgyszintén az idevágó, többnyire teljesen ismeretlen angol irodalom sehol máshol nem hozzáférhető, csak a British Museumban. Bátorkodtam ezért tegnap az Önök javaslatát vele közölni. De mivel ő – a „Neue Zeit" szerkesztésétől eltekintve is – már annyira és olyan hosszú időre lekötötte magát, nem tudott feljogosítani arra, hogy javasoljam őt Önöknek.

Mint látják, bármennyire érdekel is engem az Önök terve, legnagyobb sajnálatomra kivitelezésében nem vehetek részt; amidőn megtisztelő ajánlatukért köszönetet mondok, maradok kiváló tisztelettel

253

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]86 május 22.

Kedves Ede,

Elküldöm neked a csütörtöki parlamenti vitát („Daily News") az ír fegyvertörvényről[712]: a fegyverviselési és fegyvertartási jog korlátozása Írországban – eddig a nacionalisták ellen irányult, de most a lázadással fenyegető ulsteri protestáns hetvenkedők ellen is alkalmazni akarják. Említésre méltó Lord Randolph Churchillnek, Marlborough hercege öccsének beszéde; ő demokratáskodó tory[514], a legutóbbi tory-kabinetben az indiai ügyek minisztere, s mint ilyen életfogytiglani tagja az államtanácsnak (Privy Council). A mi kispolgári szocialistáink lagymatag és gyáva tiltakozásaival szemben, akik fogadkoznak, hogy békés célokat követnek minden körülmények között, valóban itt az ideje megmutatni, hogy angol miniszterek – Althorp, Peel, Morley, maga Gladstone – a forradalomhoz való jogot prédikálják alkotmányos elmélet gyanánt – persze csak addig, *amíg ellenzékben vannak*, amint azt Gladstone későbbi locsogása bizonyítja, noha ebben a jogot mint olyat nem meri tagadni –, és különösen azért is, mert ez Angliából jön, a par excellence* törvényesség országából. Szebb választ Viereckjeink aligha találhatnak.

A „Sozialdemokrat" feltámadott lendületéből örömmel látom, hogy te megint ott állsz a gáton.

Én nyakig benne vagyok a „Tőke" angol fordításában.[529] Ma reggel Avelinggel mindent elrendeztünk a kiadónál**, a szerződést 1–2 napon belül aláírjuk, aztán nyomtatás, minimálisan 5 ív hetenként. Sajnos, az átnézéssel még nem vagyok készen, de az eredetinek 1–450. oldala nyomdakész; a 450–640. oldal is *majdnem*. De kérem, hogy még semmit se hozzál nyilvánosságra, mert még nem történt meg az aláírás.

Franciáink pompásak. Itt ellenben továbbra is csak dilettáns játszadozás

---

* – kiváltképpeni, sajátképpeni – *Szerk.*

** W. S. Sonnenschein. – *Szerk.*

folyik. Az anarchista ostobaságok Amerikában hasznosak lehetnek[710]; nem kívánatos, hogy az amerikai munkások a mostani, még egészen polgári gondolkodási színvonalukon – magas bér és rövid munkaidő – *túl gyors* sikereket vívjanak ki. Ez a szükségesnél jobban megerősíthetné az egyoldalú trade-union szellemet.

Itt az Amalgamated Engineers[713], a legerősebb trade-union, múlt évben kénytelen volt kenyér nélkül maradt tagjainak több mint 43 000 £-et adni a *tartalékalapjából, a kb. 165 000 £ tartalék kb. 122 000 £-re csökkent.* Amint az alap kimerül, de nem előbb, lehet ezekkel az emberekkel valamit csinálni.

Barátod
F. E.

Schlüternek címzem levelemet, mert az új házszámodban nem vagyok egészen biztos.

254

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1886 május 23.

Kedves Laurám,

Azt hiszem, ma jelenthetem neked, hogy a „Tőke" angol kiadásának ügye végre elintéződött.[529] Kegan Paul & Co.-val nem lehetett kielégítő megállapodásra jutni, így Swan Sonnenschein & Co.-val kötöttünk szerződést. Tegnap Edwarddal Swan Sonnenscheinnél voltunk, s most már csak az egyezség formai aláírása van hátra, azután a kézirat azonnal nyomdába kerül. S. S. & Co. a bruttó eladási ár 10%-át fizeti nekünk az első 500 eladott példány után, s $12\frac{1}{2}$ %-ot minden további példány után. Az első kiadás könyvtári kiadás lesz, 32 shilling árban, 2 kötetben; a szedést azonnal klisírozzák, de úgy, hogy a második kiadásnál bizonyos határok között változtatások eszközölhetők; azután második kiadás egy kötetben, kb. 7 shilling 6 penny és 10 shilling közti árban, s ez a terv sokkal jobban megfelel nekünk, mint K. Paulé, aki az árat 28 shillingben szabta volna meg és ezzel a könyv általános terjesztése ki lett volna zárva.

Minthogy 450 oldal (a német eredetiből) nyomdakész, s további kb. 200 oldal két héten belül elkészülhet, a többi pedig nyersen készen áll, nincs akadálya annak, hogy 5 ívet nyomathassunk hetenként és az egészet augusztus közepére elkészíttethessük, s a könyv október 1-re megjelenhessen.

Úgy látom, Paul nem egészen érti, miért kértek tőle tudósítást a párizsi választásról a „Commonweal" részére. Az itteniek nem akarják egyenesen támadni a „Justice"-t, s ezenkívül az ő állításuk félig sem hatna úgy, mint egy mérvadó párizsi jelentés.[714] De nem sokat számít, mivel a ligában[424] teljes a zűrzavar azáltal, hogy az anarchistákat hagyták beférkőzni. Küldöttértekezletük lesz pünkösd vasárnapján, s akkor majd meglátjuk, mi lesz belőle.[715]

Sehogy sem értem, miért omlott össze Decazeville olyan hirtelen[716], kivált, minthogy Paul, akárcsak Napóleon Moszkva égése után, a kritikus pillanatban tüstént beszüntette a „Cri du Peuple" küldését számomra.

Hát olyan tökéletesen képtelen a párizsi mentalitás bevallani kellemetlen dolgokat, amelyek elkerülhetetlenek? A decazeville-i győzelem módfelett szép lett volna, de végtére a vereség mindent összevéve esetleg hasznosabb lesz a mozgalomnak. Így abban is bízom, hogy a chicagói anarchista bolondságokból sok jó származhat.[710] Ha a jelenlegi amerikai mozgalom – mely annyiban, amennyiben nem kizárólag német, még mindig a trade-union stádiumban van – nagy győzelmet aratott volna a nyolcórás kérdésben, akkor a trade-unionizmus merev és végleges dogmává vált volna. Egy *vegyes* eredmény viszont megmutathatja nekik, hogy túl kell lépni a „magas bérek és rövid munkanap" kérdésén.

Szerető barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

255

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

Zürichbe

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1886 június 3.

Kedves Wischnewetzkyné,

Átnéztem a levonatokat[425] és néhány további hibát ceruzával javítottam.

Hogy a mű kivitelezése messze esik az eleganciától, azt előre láttam, mihelyt megtudtam, kinek a kezében van, s ezért nem vagyok nagyon meglepve. Félek, most már nem lehet ezen segíteni, úgyhogy hasztalanul morognánk.

Bármily hibásak és korlátoltak a mozgalom vezetői, s részben az épp hogy felébredt tömegek is, egy dolog bizonyos: az amerikai munkásosztály mozgásban van, s ez kétségtelen. És néhány téves kezdeti lépés után elég hamar a helyes vágányra fog térni. Az amerikaiaknak ezt a színrelépését tartom az év egyik legnagyobb eseményének.[705] Ami az orosz cárizmus összeomlása lenne az európai nagy katonai monarchiák számára – támaszuk megrendülése –, azt jelenti az egész világ burzsoáziája számára az osztályháború kitörése Amerikában. Végtére is Amerika volt az eszményképe minden burzsoának: egy gazdag, óriási, terjeszkedő ország, ahol tisztán polgári intézmények vannak, feudális maradványok vagy monarchikus hagyományok nélkül, s ahol nincs állandó és örökletes proletariátus. Itt mindenkiből lehet, ha nem is tőkés, de mindenesetre független ember, termelő vagy kereskedő, saját eszközeivel, saját számlájára. És mivel *még* nem voltak ellentétes érdekű osztályok, a mi – és az Önök – burzsoái azt hitték, hogy Amerika az osztályantagonizmusok és harcok *fölött* áll. Ez az illúzió most szétfoszlott, az utolsó burzsoá paradicsom a földön gyorsan purgatóriummá változik, s hogy Európához hasonlóan pokollá változzék, azt csak az a rohamos sebesség akadályozhatja meg, mellyel a szárnyait most bontogató amerikai proletariátus fejlődése végbe fog menni. A mód, ahogyan a színtéren megjelent, egészen rendkívüli: hat hónappal ezelőtt senki sem gyanított semmit, s most egyszerre csak olyan szervezett töme-

gekben jelenik meg, hogy az egész tőkésosztály pánikba esik. Csak azt kívánom, bár Marx megérte volna ezt!

Nem tudom, vajon ezt a levelemet Zürichbe küldjem-e vagy arra a párizsi címre, melyet levele alján megadott. De minthogy tévedés esetén Zürich biztosabb, levelemet és a levonatokat Schlüter úrhoz küldöm, aki kétségkívül oda fogja továbbítani, ahova kell.

Mindenkor őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

256

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, [18]86 június 3.

Kedves Schlüter Úr,

Wischnewetzky asszony elküldte nekem a levonatokat[425], amelyeket vissza kell származtatnom, és megadott egy párizsi címet, amelyet nemigen tudok kisilabizálni, s azt sem írja, hogy a küldeményt oda irányítsam. A biztonság kedvéért bátorkodom a választ és a korrektúrát Önhöz küldeni azzal a kéréssel, hogy szíveskedjék továbbítani. Ön talán tudja a párizsi címet, vagy pedig megtudakolható a Tiefenau penzióban – én így olvasom: c/Drexel, Harjes & Co., Párizs. Elnézést kérek, hogy fáradságot okoztam.

Most már sorra kerül az Ön „Chartizmus"-a is[717], mihelyt pillanatnyi szabad időt hagy nekem a „Tőke" angol fordítása[529]. A nyomás éppen megkezdődött, és a kézirat csak feléig nyomdakész, ezért mindenképpen a hátralevőt kell előbb megcsinálnom, mert itt már semminek sem *szabad* közbejönnie.

Üdvözlet Edének.

Híve

F. Engels

257

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba[718]

Hálás köszönet a sok fáradozásodért! Kérlek, a „Nature"-en[719] kívül ne küldj nekem *semmilyen* angol lapot, a szombaton érkező manchesteri újságot sem, és egyáltalában, a „Sozialdemokrat"-on kívül, szombat után már *semmilyen* újságot, hétfő után pedig levelet sem, mert szerdán délután megint ott vagyunk. Az idő tartósan pompás – kíváncsi vagyok a holnap reggeli első nagyvárosi választási eredményekre.[720] Üdvözlet mindenkinek mindenkitől.

Barátod
F. E.

[Eastbourne, 18]86. VII. 2., péntek

258

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

[Eastbourne, 1886 július 4.]

Kedves Kautsky,

Természetesen jobban szeretném, ha itt[718] nem akadna több látogatóm, mert amúgy is holnap valószínűleg jön Schorlemmer, ám amin nem lehet változtatni, az ellen mit sem lehet tenni. De hiszen egyébként szerdán* megint Londonban vagyok, és remélem, hogy Guillaume-Schack asszonynak addig elég dolga lesz Londonban. Tegnap óta itt is nyomasztó a forróság, de még mindig van egy kis tengeri szellő – sőt pénteken még friss volt a levegő, este nem tudtam felöltő nélkül kint ülni. Sok üdvözlet feleségednek. Pumps, Percy és Moore csónakból halat fognak az estebédhez, ha ugyan a jóisten nem veszi tőlük rossz néven a vasárnap megszentségtelenítését és nem tengeri kígyókat küld nekik. A pilseni sör itt is jó.

Barátod
F. E.

* Július 7. – *Szerk.*

259

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

[London, 1886 július 8.]

Szerencsésen megint itt[718] – tegnap elmentem Guillaume-Schack asszonyhoz, de ő nem volt otthon – eddig tehát elestem a megismerkedés élvezetétől. – Schorlemmer itt van – átjöttök holnap este?

Barátod

F. E.

260

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1886 július 9.

Kedves Öreg Bajtárs,

Néhány napig halogattam a választ leveledre, mert előbb meg kellett várnom, akad-e lehetőség párizsi terved megvalósítására.[721] Sajnos, nem – mégpedig

1. kötve vagyok Angliához, mert gondoskodnom kell a „*Tőke*" angol fordításának[529] korrektúrájáról és kiadásáról; már sajtó alatt van és ezt senki másnak nem engedhetném át, még ha nem volnék is szerződésileg kötelezve;

2. de 3 hónapja ismét megrokkantam, 2–300 lépésnél többet képtelen vagyok megtenni, s mindenféle orvosoktól függök; a dolog csupán kényelmetlen, de mégis minden pillanatban szövődmény következhet be, ha nem maradok nyugton, és így hosszú utazásokról szó sem lehet. És még ha, mint remélem, őszre megint mozgékonyabb leszek is, ezúttal mégiscsak végét kell vetnem, amennyire lehet, ennek a régi históriának, mely immár három éve időnként nyomorékká tett, és ehhez hozzátartozik, hogy semmire se vállalkozom, ami megint visszavethetne. Mindenképpen el kell jutnom megint odáig, hogy 2–3 óra hosszat egyfolytában járni tudjak, máskülönben tönkremegyek és nem bírom tartósan a munkát. Azt hittem, hogy a legutóbbi két hétben eljutok odáig, hogy pozitív javulást állapíthassak meg, de lassabban megy, mint gondoltam.

De remélhetőleg másképp is el lehet rendezni a dolgot. Ti. ha már Párizsban vagy, átjöhetnél egy kicsit a vízen át ide is. Ennek a költségeit szívesen viselem, és az itt-tartózkodás egy filléredbe sem kerül. Augusztusban a tengerhez küldenek, hogy kikúráljam magamat, szeptemberben látogatóim lesznek vidékről, Németországból, és valószínűleg Lafargue-ék is eljönnek Párizsból, és minthogy csak egy szabad szobám van, elég bajos lesz az embereket elhelyeznem. De októberben ennek vége, s a szobát bármikor rendelkezésedre bocsáthatom, és végtelenül örülnék annak, ha téged nálam üdvözölhetnélek. Akkor több nyugalmunk is lesz mindent megbeszélni és elmondani, mint Párizsban, hiszen ott az ember soha nincs egyedül.

Határozd el tehát magadat. Októberig a *sürgős* munkákkal el is készülök annyira, hogy minden mást elhalaszthatok, és remélhetőleg annyira javulok, hogy megint szabad kocsmáznom. Egyébként ha szívesebben jössz szeptemberben, írd meg, akkor is el lehet majd bizonyára rendezni valahogy. Nekünk még sok megtárgyalnivalónk van egymással, s te különösen még jó néhány dolgot közölhetsz velem a mozgalom fejlődésének történetéről, amit, mint mondod, senki más nem tud, úgyhogy igazán helytelen volna, ha nem tennénk meg mindent, hogy még egyszer összekerüljünk és mindezt elintézzük.

Marx iratait még egyáltalában nem tudtam rendezni, ez legalább egyhavi munka. Talán ősszel majd sikerül — meg kell lennie, mégpedig mielőtt a napok túlságosan megrövidülnek.

Kiállítok neked megint egy 5 £-re szóló pénzesutalványt, amelyet remélhetőleg mindjárt e levél után vagy vele egyidejűleg megkapsz.

Tehát határozd el magadat. Hallatlanul örülnék annak, ha ismét láthatnálak és veled közvetlenül beszélhetnék. Ha még olyan szilárdan állnék a lábamon, mint te, elmennék Genfbe. De így! Nos, elvárom, hogy megteszed a kedvemért, és eljössz ide.

Öreg barátod
F. Engels

261

Engels Karl Kautskyhoz

Dealbe[722]

London, [18]86 július 26.

Kedves Báró,

Küldtem ma neked egy „Volkszeitung"-ot[21] és holnap elküldöm a ma érkezettet; továbbá a „Deutsche Worté"-t, amelyben kezdete van egy cikknek Gustav Cohnról, eleddig egészen kellemetes, a fickót be kellene fognod a „Neue Zeit" számára.[723]

Tegnap viszonylag magányosak voltunk – Tussy is betegeskedett, ezért Avelingnek korán el kellett mennie –, nem nagy a baj, mégis zavaró. Emellett eső, mintha dézsából öntenék – remélem nektek jobb ott a délkeleti csücsökben, ahol leginkább kontinentális a klíma Angliában.

Dilkét tehát szerencsésen politikai számkivetésbe küldték – requiescat in pace!* Ez a protestáns képmutatásból fakad. Az egész história lehetetlen volna katolikus országokban – sem Bécsben, sem Rómában, sem Párizsban, de még Pétervárott sem eshetne meg; ilyen kendőzött mocsok csak két központban lehetséges: Londonban és Berlinben. Ténylegesen Berlin csak azért válik világvárossá, mert London mindinkább lezüllik Berlin szintjére. Hogy a gáláns Forster kapitány a hölgyét egy bordélyházba vezeti, ez hamisítatlanul berlinies.[724]

Máskülönben nincs sok újság – Schorlemmer Németországba utazott, én napról napra jobban érzem magamat. Nim éppen kiolvasta a „Märtyrer der Phantasie"-t** (itt a vége!!) és harisnyát köt. Legszívélyesebb üdvözletünk neked és feleségednek mindkettőnktől.

Barátod
F. E.

* – nyugodjék békében! – *Szerk.*
** – „A fantázia mártírjai"-t – *Szerk.*

Ha esetleg valamit el kell intézni a lakásodban – én most megint abban az állapotban vagyok, hogy ezt a távolságot egészen jól legyalogolhatom, és remélhetőleg így marad; ha van tehát valami, amiben segíthetek neked, akkor rendelkezzél velem.

262

Engels Karl Kautskyhoz

Dealbe[722]

London, [18]86 július 31.

Kedves Kautsky,

A pénzesutalványt itt tartom, mert hiábavaló lenne a Southampton Road-i tökfilkónál az inkasszálást megkísérelni.[725] Rendelkezésedre áll nálam, és ha nem jössz előbb haza, itt hagyom egy neked címzett borítékban Mrs. Parkernél, alias* Sarah-nál.

Viszont mellékelek egy 4 £-es pénzesutalványt a te nevedre, K. K., általam, Frederick E. által kiállítva. Ha szükséged lenne még egypár font sterlingre, készséggel rendelkezésedre állnak.

Az idő javul – remélhetőleg ott is. Hogy ez a levél lehetőleg még ma megérkezzék, zárom soraimat, legszívélyesebb üdvözletét küldi feleségednek és neked Nim és

barátod
F. E.

* – másképpen, más néven – *Szerk.*

263

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Mount Desertbe[726]

Az interjút[707] köszönettel megkaptam, jót mulattam rajta, természetesen ez a barom* *velem* mondatja el mindazokat az ostobaságokat, amelyeket *ő maga* mondott. „Commonweal"-t, május 1.–július 17., holnap küldök két csomagban. Most megkapom Lessner révén, időközönként, de teljesen. „To-Day" is következik, mihelyt a *júliusi* számot megkaptam, az még hiányzik.

A fordítás kézirata[529] holnapután kész lesz, és átadom a végét a kiadónak**. 320 oldal már ki van nyomva, szinte egyezik a német 3. kiadással. Gondolom, hogy a könyv szeptember végéig elkészül és októberben megjelenik. Szombaton*** én is a tengerhez megyek[727], remélhetőleg mindkettőnknek és a feleségednek is jót tesz.

Barátod
F. E.

[London, 18]86. VIII. 3.

* J. T. McEnnis. – *Szerk.*
** W. S. Sonnenschein. – *Szerk.*
*** Augusztus 7. – *Szerk.*

264

Engels Karl Kautskyhoz

Dealbe[722]

London, [18]86 aug. 6.

Kedves Kautsky,

Holnap elutazunk Eastbourne-ba[727], cím mint azelőtt, 4, Cavendish Place.

Épp most váltottam Liebknechtnek jegyet a Cunard „Servia" nevű gőzhajójára és elküldtem neki a nyugtát.[728]

A pénzesutalványodat megtalálod itt, borítékban és megcímezve. Éppúgy különböző amerikai „*Sozialist*"-okat és különböző amerikai „Volkszeitung"-okat[21] részedre, valamint a „Missouri Republican"-t az égbekiáltó interjúval[707] – ezeket a „Volkszeitung"-okat és a „Republican"-t kérem tedd el nekem.

Megkérhetlek arra, hogy – visszatérted után – időről időre, azaz *legföljebb* másodnaponként, rendszerint azonban hetenként kétszer megint elküldd nekem a leveleket stb., mint a legutóbbi alkalommal?

Tegnap a fordítás kéziratával[529] végleg elkészültem, 23 ívet kiszedtek és korrektúrában itt van.

Liebknecht szeptember 4-én, Avelingék augusztus 31-én utaznak el Liverpoolból.[729] Mi aug. 28-ig biztosan itt maradunk, ha lehet, még egy héttel tovább, ez Liebknecht és más lehetséges látogatók megérkeztétől függ.

A freibergi ítéletet – Dietz, Heinzel, Müller 6 hónap, a többiek 9 hónap – bizonyára olvastad.[730] Hamisítatlan német.

Köszönet a bécsi hírekért.[731] Egyébként a világ csendben van és izzad, csak az oroszok intrikálnak titokban erősen. Úgy látszik, Giersnek az a szándéka, hogy ebben az évben valami komolyat kicsikarjon Bismarcktól, de nem hiszem, hogy sikerül neki.

Szívélyes üdvözlet feleségednek.

Barátod
F. E.

265

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

Eastbourne, 4, Cavendish Place
[18]86 aug. 11.

Kedves Báró!

Szívesen megteszek minden tőlem telhetőt a kéziratoddal.[732] De ígérni meghatározott rövid határidőre abszolúte semmit sem ígérhetek: 1. minden a nyomdai ívek[529] sürgetésétől függ, mindegyiket legalább 3-szor el kell olvasnom korrektúrában, 1. és 2. revízióban; 2. olyan tömegű sürgős levél halmozódott fel – három hónapja egyre sem válaszoltam –, hogy előbb ezeket kell leráznom; 3. 7 hónapja fekszik nálam 2 átnézendő kézirat[733], de ezeket, ha muszáj, későbbre hagyom.

Küldd hát el nekem a kéziratot, és majd meglátjuk. Dietznek egyelőre úgyis csak az *első* füzet kell – *ezt küldd el* nekem.

Dietznek *abszolúte egy szót sem* arról, hogy én átnézem. Már túl sok példám van arra, ahogyan minden diszkréciót sutba vet, mihelyt valami üzleti előnyt szimatol. Szükség esetén tehát más kibúvót kell találnod.

Az időjárás tegnap óta változó.

Az újságok stb. közül csak a francia, a spanyol és az amerikai német „Sozialist"-ot, a Sozialdemokrat"-ot, a „Volkszeitung"-ot, a „Volksfreund"-ot és a „Nature"-t kérem elküldeni[734], minden egyéb maradhat. Éppúgy az ipari társaságok prospektusai és jelentései is maradhatnak.

Most megint nekifogok a nyomdai íveknek. Remélhetőleg a tengeri levegő mindkettőtöknek, és főleg feleségednek jót tett. Itt minden este 9-től 11-ig megátalkodott kártyázás folyik, nekem eddig óriási a szerencsém a vesztésben. Nim és Rosherék legszívélyesebb üdvözletüket küldik.

Üdvözlöm feleségedet.

Barátod
F. E.

266

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

Zürichbe

4, Cavendish Place
Eastbourne, 1886 aug. 13[–14].

Kedves Wischnewetzkyné,

Június 9-i szíves levelére azon egyszerű okból válaszolok késedelmesen, mert túlfeszített munka miatt kénytelen voltam felfüggeszteni *minden* levelezésemet (ha csak nem követelt azonnali elintézést), amíg a „*Tőke*" fordításának kézirata[529] nem volt végleg nyomtatásra kész. Most ez bekövetkezett, s végre nekiláthatok az előttem tornyosuló halom megválaszolatlan levélnek; s az Öné kerül elsőnek sorra. Ha fenti levelében említette volna, hogy van szabad ideje pártmunkára, azonnal írtam volna egy rövid válaszlevelet; sajnálom, ha az én hibámból nem volt lehetősége valami hasznos munka végzésére.

Amikor javasoltam Önnek a „Bérmunka és tőke"-t*, egészen elfelejtettem, hogy egy angol fordítása már megjelent Londonban. Minthogy ez New Yorkban megvásárolható, fölösleges lenne újra lefordítani.

Most ami az „Eredet"-et illeti.[202] Ezt nehezebb fordítani, mint a „Munkásosztály helyzeté"-t[425], s viszonylag nagyobb figyelmet és több időt kívánna Öntől oldalanként. De ha nekem volna időm, hogy átnézzem, akkor ez nem lenne akadály, feltéve, hogy tudna kellő időt és figyelmet szentelni ennek a munkának, s nagyobb margót hagyna a papíron a javasolt változtatásaim részére. Van azonban más megfontolandó szempont is. Ha angolul egyáltalán megjelenne, úgy kellene kiadni, hogy a közönség a rendes könyvkereskedelemben megvásárolhassa. Ez az eset, amennyire meg tudom ítélni, a „Munkásosztály helyzeté"-t illetően *nem* áll fenn. Ha az üzleti viszonyok Amerikában némileg is hasonlítanak az európai viszonyokhoz, a könyvkereskedők nem fognak olyan művekkel foglalkozni, amelyeket munkáspárthoz tartozó, kívülálló intézmények adtak ki. Ez az oka annak, hogy a chartista és owenista kiadványok sehol sincsenek meg-

* *V. ö. 450. old. – Szerk.*

őrizve és sehol sem kaphatók, *még a British Museumban sem*; s hogy a mi német pártkiadványaink még jóval a szocialista-törvény[41] előtt sem voltak a kereskedelemben kaphatók, s a párton kívül álló közönség számára ismeretlenek maradtak. Ezt az állapotot olykor nem lehet elkerülni, de amikor csak lehetséges, el kell kerülni. És bizonyára nem fogja rossz néven venni tőlem, hogy írásaim angol fordításait illetően szeretném elkerülni, miután Németországban több mint 40 évig szenvedtem ettől. Angliában a helyzet olyan, hogy szocialista művekhez lehet kiadókat szerezni, vagy most, vagy a közeli jövőben, s nem kétlem, hogy a jövő év folyamán módomban lesz egy angol fordítást itt megjelentetni és a fordítót meg fogják fizetni; s mivel ezenkívül már régóta megígértem dr. Avelingnek a „Fejlődés" és az „Eredet" fordítását[735], ha el tudja intézni, hogy *neki* megfizessék – így beláthatja, hogy a rendes könyvkereskedelmen kívül megjelentetett amerikai kiadás csak rontaná az esélyét egy londoni kiadásnak, amely a rendes kereskedelem útján jelenne meg és ennélfogva hozzáférhető lenne a közönségnek általában és mindenütt.

Ezenkívül nem hiszem, hogy éppen erre a könyvre van jelenleg szükségük az amerikai munkásoknak. A „Tőke" rendelkezésükre fog állni még az év vége előtt, ez majd pièce de résistance* lesz számukra. Könnyebb, népszerűbb olvasmányul, tényleges propaganda céljára az én brosúrám aligha szolgálhat. A mozgalom jelenlegi fejletlen állapotában azt hiszem, talán néhány francia népszerűsítés felelne meg a legjobban. Deville és Lafargue mintegy két évvel ezelőtt közzétettek két előadássorozatot, Cours d'Économie Sociale címmel[207], melyben a marxi elmélet gazdasági oldalát Deville[275], az általánosabb, történelmi oldalát pedig Lafargue fejti ki. Bernstein bizonyára mutathat Önnek egy példányt és szerezhet egyet Párizsból, s akkor Ön maga ítélheti meg a dolgot. Persze nem Deville nagyobb munkájára, a „Tőke" kivonatára gondolok, amelynek a második fele nagyon félrevezető.[85]

Augusztus 14. – Visszatérve az „Eredet"-re, nem mondom, hogy határozottan odaígértem Avelingnek, de kötve érzem magam vele szemben abban az esetben, ha a fordításnak *Londonban* kell megjelennie. A végleges döntés ezért nagymértékben attól függne, milyen kiadási megállapodásokat tud Ön kötni Amerikában. Megismételni, amit Foster kisasszony tett a „Munkásosztály helyzete" ügyében**, azt határozottan ellenzem. Ha lehető-

* – legfinomabb étel; fénypont; csattanó – *Szerk.*

** *V. ö. 450. old.* – *Szerk.*

séget látok olyan angol kiadásra, melyet a polgári kereskedelemben ismert cég jelentetne meg, méghozzá nemcsak ezt a könyvet, hanem alkalmasint különféle más írások gyűjteményét is, azzal az előnnyel, hogy a fordítás itt készülne (ez nekem sok időt takarít meg), el fogja ismerni, hogy kétszer is meg kell gondolnom, mielőtt jóváhagynám, hogy Amerikában kiadják ezt a kis könyvet egymagában és ezáltal elrontsák az átfogó megállapodás lehetőségét. S a jelenlegi amerikai szocialistaellenes riadalom mellett kétlem, találhat-e reguláris kiadókat, akik hajlandók nevüket szocialista művekkel társítani.

Nagyon jó munka lenne egy brosúrasorozat, amely népszerű nyelven ismertetné a „Tőke" tartalmát. 1. sz.: az értéktöbblet-elmélet; 2. sz.: az értéktöbblet különböző formáinak története (kooperáció, manufaktúra, modern ipar); 3. sz.: felhalmozás és az eredeti felhalmozás története; 4. sz.: az értéktöbblet-csinálás fejlődése a gyarmatokon (*utolsó fejezet*) – ez különösen tanulságos lenne Amerikában, mivel megmutatná ennek az országnak a gazdasági történetét, azt, hogyan lett független parasztok országából modern ipari központtá, s ki lehetne egészíteni speciálisan amerikai tényekkel.

Egyelőre biztos lehet abban, hogy eltart még egy ideig, amíg az amerikai munkások *zöme* elkezd majd szocialista irodalmat *olvasni*. S azok részére, akik *igenis* olvasnak és olvasni fognak, van elég anyag, és a legkevésbé az „Eredet" fog nekik hiányozni. Az angolszász észnek, s kivált ahogy elsősorban gyakorlati irányban fejlődött Amerikában, az elmélet mit sem számít, amíg a szorongató szükség reá nem kényszeríti, s én mindenekelőtt arra számítok, hogy a saját baklövéseik következtében szerzett tanulság fogja előkészíteni őket az elmélet tanulmányozására.

Őszinte híve
F. Engels

F. hó 27-ig ezen a helyen leszek; azután Londonban.

Eredeti nyelve: angol

267

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe[736]

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]86. VIII. 14.

Kedves Ede,

Két héttel ezelőtt küldtem neked egy „Standard"-et a balkáni orosz intrikákról szóló bulgáriai tudósítással[737], amely nagyon fontos volt. Közben egyre jobban kiéleződik az ügy, III. Sándornak a sok kudarca után sikerre van szüksége, és a keresztül-kasul szőtt intrikák közepette megeshetik, hogy az ügy a fejére nő az uraknak és kitör a háború. Ezzel kapcsolatban tudatni akartam veled azt a hírt, amelyet a „Daily News" pétervári tudósítója minden cáfolattal szemben határozottan fenntart, hogy e hó 18-tól a hónap végéig Vilnánál, tehát közel a porosz határhoz, hat orosz hadtest fog másik hattal szemben manőverezni; ez tehát 12 hadtest összevonása (az egész német hadseregnek csak 18 van), nagyon szűkösen számítva 240 000 fő. Hogy a roppant pénzköltségeket nem puszta hetvenkedésből dobják ki az ablakon, az biztos. Azonkívül III. Sándor megtiltotta az *összes* külföldi tiszteknek, még a porosz *Werdernek* is, hogy jelen legyenek. Miközben ez a 240 000 fő összevonva áll a határon, Giers úr Németországba megy Bismarckkal tárgyalni. Ez a manőver nagyon kockázatos, különösen az öreg Vilmossal szemben, akit itt éppen a legérzékenyebb oldalán érintenek. Lehet tehát, hogy balul üt ki és háború lesz belőle. Éppúgy el is intézhetik suttyomban, mert Giers biztosan nem szívesen vesz részt ilyen kerge csínyekben. De jobbnak tartottam, hogy figyelmedet erre a furcsa históriára felhívjam.

Mondd meg Schlüternek, hogy amint visszatérek Londonba, kézbe veszem az ő munkáját[717]. Lehet, hogy még előtte találkozom az öreg Harneyval, s akkor felvilágosítást kaphatok egynémely dologról, amit Schlüternek érdemes tudnia.

Szívélyes üdvözlet. E hó 28-án ismét Londonban.

Barátod
F. E.

268

Engels August Bebelhez

a Lipcse melletti Borsdorfba

4, Cavendish Place
Eastbourne, 1886 aug. 18.

Kedves Bebel,

Régóta nem adtam neked hírt magamról, de egyrészt nem történt semmi különös, ami miatt véleménycsere szükségesnek mutatkozott volna, másrészt pedig a „Tőke"-fordítás kéziratán[529] olyan hévvel kellett robotolnom, hogy kb. 10 hét óta minden levelezést, amely nem kívánt azonnali elintézést, a szó szoros értelmében be kellett szüntetnem. Most ez is megvan, és így már csak a nagyon fáradságos korrektúrák követnek még idáig, a tengerpartig, most végre pótolhatom az elmulasztottat, különösen mert történt is egy s más, amiről érdemes írni.

Mindenekelőtt a freibergi ítélet.[730] A német bíró, s elsősorban a szász, úgy látszik még mindig nem tartja magát elég bitangnak. Akárcsak az Internacionálé idején Eccarius, akiről Pfänder egyszer azt mondta: ti még egyáltalában nem ismeritek Eccariust, ő még sokkal rosszabb akar lenni, mint amilyen már eddig. És a szászok nem kivételek. Németországban korrumpált minden, ami hivatalos, de egy kisállam különleges korrupciót fejleszt ki. Ott az egészen vagy félig örökletes hivatalnokréteg olyan kisszámú, és egyúttal annyira féltékeny a kasztkiváltságára, hogy ott igazságszolgáltatás, rendőrség, közigazgatás, hadsereg – csupa testvér meg koma – egymásnak a hóna alá nyúl és kezére dolgozik olyannyira, hogy a nagy országokban ki nem játszható jogi normák ezenközben mind veszendőbe mennek és a legnagyobb lehetetlenségek lehetővé válnak. Hogy ott mi minden lehetséges, azt Németországon kívül is láttam Luxemburgban, legújabban Jerseyn és a bonapartista szédelgés idején Svájcban. És meg vagyok győződve arról, hogy bármely más német kisállamban elérte volna Bismarck ugyanezt attól a pillanattól fogva, amikor az udvar, a haramiabandának a főnöke, nem tanúsít többé ellenállást vele szemben. A legnagyobb kisállamban, magában Poroszországban, a tiszti és a hivatalnoki

nemesség alkotja ezt a sógorság-komaságot, amely valódi vagy vélt kasztérdekéért minden aljasságra képes.

E pillanatban ennek az uralkodó klikknek annyi a dolga, hogy azt sem tudja, hol áll a feje. Az öreg Vilmos halálával a bizonytalanság és az ingatagság szakasza következik be számukra, és ezért – nézetük szerint – előzőleg minél szilárdabb helyzetet kell teremteni. Innen a hirtelen üldözési düh, amelyet még élez az ellenünk folytatott egész eddigi munka teljes sikertelenségén érzett düh; és innen a reménykedés kis zavargásokban és általuk lehetővé váló újabb törvényszigorításban.* És ezért kell nektek kilenc hónapig a dutyiban ülnötök.

Remélem, sikerülni fog nyári utazásaiddal annyira megerősödnöd, hogy a 9 hónap nem lesz káros az egészségedre. A pártra nézve nagy kár ez a kényszerű visszavonultságod; a szelídeknek persze végre be kell látniok, hogy minden szelídlelkűségük sem óvja meg őket a sittől, de természetüket ez bajosan változtatja meg, és mindaz, ami tömegeinknek a szervezettséget, tehát akaratnyilvánításuk szervezett kifejezését is megnehezíti, nekik megkönnyíti azt a manővert, hogy önmagukat a párt igazi képviselőinek tüntessék fel. És ha majd tudják, hogy te lakat alatt vagy, akkor nő meg csak igazán a szarvuk. Sok függ itt majd Liebknechttől – de mitől fog ő függeni? Két hét múlva idejön, és mindenesetre roppant sok pártpletykát mesél majd nekem, azaz amennyit ebből jónak lát elmesélni. De egyben biztos lehetsz: nézetem a német mozgalomról egészében és a követendő taktikáról, valamint a mozgalom egyes személyeiről, magát Liebknechtet is beleértve, változatlanul ugyanaz lesz utána, mint előtte volt. Egyébként nagyon örülök, hogy viszontláthatom őt, jóllehet tapasztalatból tudom, hogy vele szemben minden okfejtésem kárbaveszett fáradság – véleményemre legföljebb Amerikában lesz tekintettel, ahol időről időre Tussy Aveling is ad majd neki egy-egy lökést, hogy a helyes kerékvágásban tartsa. Ami az utazás pénzügyi sikerét illeti, némi kételyeim vannak. Amióta az amerikai mozgalom valósággá vált, egyre kevésbé szolgálhat pénzforrásul Németország számára. Ezt csak addig tehette, amíg pusztán akadémikus volt. Most azonban, amikor az angol-amerikai munkások felrázódtak letargiájukból, arról van szó, hogy ők szóban és sajtóban támogatást kapjanak első, még támolygó lépteikben és egy valóban szocialista mag jöjjön létre körükben, ez pedig pénzbe kerül. Mindamellett ezúttal még mindig le fog esni valami.[728]

* *V. ö. 510–511. old. – Szerk.*

Az amerikaiaknak ez a bekapcsolódása a mozgalomba és a francia mozgalom újjáéledése a három munkásképviselő és Decazeville révén[663] – ez ennek az évnek a két világtörténelmi eseménye. Amerikában mindenféle ostobaság történik – egyfelől az anarchisták, másfelől a Knights of Labor[738] –, de ez nem érdekes, a dolog folyamatban van és gyorsan fog fejlődni. Lesz még nem egy csalódás – a régi politikai pártok mozgatói már készülődnek arra, hogy a kibontakozó munkáspártot titkos irányításuk alá vonják – és egészen hatalmas baklövéseket is elkövetnek majd, de mindazonáltal ott gyorsabban fog menni, mint másutt.

Franciaországban a Roche-ra leadott 108 000 szavazat[699] bebizonyította, hogy megtört a radikális varázslat és a párizsi munkások kezdenek elpártolni a radikálisoktól[535], mégpedig tömegesen. És ennek a sikernek, ennek az újonnan nyert pozíciónak biztosítására a mieink véghezvitték, hogy a Roche megválasztására alakult ideiglenes szervezet állandóvá váljék[739], és így ők lettek az elméleti tanítói a radikálisoktól elforduló munkásoknak. Ezek az emberek valamennyien szocialistának nevezik magukat, de csak most tanulják meg keserves tapasztalatból, hogy kifakult, Proudhon- és L. Blanc-féle limlomjuk puszta burzsoá és kispolgári szemét, és ezért meglehetősen fogékonyak a marxi elmélet iránt. Ez a következménye annak, hogy a radikálisok *félig* kormányon vannak; ha egészen kormányon lesznek, elszakad tőlük az egész munkásság, és állítom: a radikalizmusnak, azaz a kifakult régi francia szocializmusnak a győzelme a *kamarában* a marxizmus győzelmét jelenti mindenekelőtt a párizsi *városi tanácsban*. Ó, ha Marx ezt még megélhette volna, mennyire beválik Franciaországban és Amerikában az ő tétele, hogy a demokratikus köztársaság ma nem egyéb, mint a küzdőtér, amelyen a döntő csatát megvívják burzsoázia és proletariátus között.

Itt mindenek és mindenek ellenére[740] még úgyszólván semmi sem történik. Még csak azt sem lehet mondani, hogy van egy szocialista *szekta*, mint Owen idejében. Ahány fő, annyi szekta. A Szociáldemokrata Föderációnak[363] legalább van programja és bizonyos fegyelme, de abszolúte semmi támasza nincs a tömegekben. A vezetők politikai kalandorok a legtörtetőbb fajtából, lapjuk, a „Justice" pedig egyetlen roppant hazugság a föderáció világtörténelmi hatalmáról és jelentőségéről. Ezt időnként még a jó Ede is elfelejti és idézi a lapot – rosszkor –, amivel az itteni *valóságos* mozgalomnak több kárt okoz, mint amennyit jóvátenni képes; ő ott aligha tudja megérteni, hogy a „Justice" ezt mennyire kihasználja itt. A liga[424] válságban van. Morris, a puszta érzelmi ábrándozó, a testet öltött jóakarat, aki annyira jónak véli magát, hogy rosszakarattá, az abszolúte semmit

tanulni nem akarássá válik, beleesett a forradalmi frázis csapdájába és az anarchisták áldozata lett. Bax nagyon tehetséges és meg is ért egyet-mást – de filozófus módra egy külön szocializmust kotyvasztott össze magának, amelyet az igazi marxi elméletnek tart, és ezzel sok bajt okoz. Ám ez nála gyermekbetegség és majd elmúlik, csak az a kár, hogy ez a folyamat a közönség szeme láttára megy végbe. Avelingnek annyi a dolga a mindennapi megélhetés előteremtésével, hogy ő sem tud sokat tanulni, ő az egyetlen, akivel rendszeresen találkozom. De a „*Tőke*" megjelenése angol nyelven itt egészen óriási tisztázó hatással lesz.

Ezzel azonban zárnom is kell, ha be akarom fejezni. 6 óra 45 van, mindjárt érkezik a tea és 8 órakor megy az utolsó posta. Tehát vigyázz egészségedre és ne állj bosszút hosszas hallgatásomért, és mindenekelőtt légy meggyőződve arról, hogy minden pletyka, amely esetleg téged érintene, hatástalanul lepereg rólam.

Öreg barátod
F. E.

E hó 28-ig biztosan itt maradok[727], később legjobb, ha Londonba írsz.

269

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]86. VIII. 20.

Kedves Báró,

Mellékelten visszaküldöm Dietz levelét.[741] Ha biztosítékot kapsz arra, hogy Blosnak a legcsekélyebbet sem szabad beletennie, amit te előzőleg nem hagytál jóvá, akkor a technikai részt már rá lehet bízni. Legrosszabb esetben néhány napra átruccansz Stuttgartba és elrendezed a dolgot. Ez még mindig jobb, mint ha megpróbálsz 6 hónapra odamenni, ami 3 hét múlva kiutasításoddal végződnék, és akkor kapna csak Blos úr igazán szabad kezet. Az egyetlen dolog az, hogy te magad ezen idő alatt a cenzúrát valamivel szigorúbban gyakorold, nehogy Blos ezzel az ürüggyel vacakságokat csúsztasson be.

Magától értetődik, hogy a prospektusban megnevezhetsz engem munkatársként és a „Munkásosztály helyzete" angol fordításának bevezetőjét[425] is szívesen rendelkezésedre bocsátom, mihelyt én magam megkapom. Nem valami hosszú. Pillanatnyilag nem áll módomban valami más határozott dolgot neked megígérni, annál kevésbé, mert a vállalkozó szellemű Schlüter újra ki akarja adni a „Lakáskérdés"-t, amihez átnézés és előszó kell, úgyszintén Borkheimtól a „Mordspatrioten"-t, melyhez meg kell írnom Borkheim rövid életrajzát.[742] Láthatod, munkáról nem kell gondoskodnom, gondoskodnak erről számomra mások.

Nagyon ésszerű a terved, hogy egy házban berendezkedj; de idővel mégis úgy érzed majd, hogy este a vonatok Harrow-ba túl korán indulnak, és tanácsolnám neked, hogy még másvalahol is nézzél körül. De körülbelül ugyanígy van mindenütt.

Az üldözési düh hirtelen fellángolása nyilván az öreg Vilmos küszöbönálló halálán alapszik. Ez a most uralkodó banda számára a bizonytalanság időszakát nyitja meg, s ezért, amennyire lehetséges, szilárd pozíciót akarnak maguknak biztosítani; részben kész tényekkel a belpolitikában, részben, ha

lehet, provokált zavargásokkal, és a filiszter még fokozottabb félelmével.* Mit nem adna ez a banda azért, ha Berlinben olyan angolna-húzást rendeznének, mint Amszterdamban.[743] Ehhez hozzájárul még Puttkamer személyes dühe, aki hamisítatlan poroszként minden egyes saját balsikeres ostobaságában a maga becses személyének megsértését látja.

Percy, Pumps és Lily kedden a Deal melletti Walmerba mentek az öreg Rosherékhoz, ma kellene visszajönniök, de semmi hír. Tegnap szörnyen fülledt, esőfelhős volt az idő, ma ragyogó. Nim jól van, szívélyes üdvözletét küldi, csatlakozom hozzá én is. Remélem, feleséged jól érzi magát.

Barátotok
F. E.

Köszönet Sonnenscheinért, a csomagot tévedésből a Regent's Park Roadba címezték, olyan dolgokat tartalmazott, amelyek nekem itt hiányoztak, s ezért már reklamáltam is.[744]

* *V. ö. 507. old. – Szerk.*

270

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

Kedves Ede,

A két sort Schack asszony útján remélhetőleg megkaptad. Az oroszok meghunyászkodtak, az intrikálás suttyomban folytatódik és elsősorban Anglia ellen irányul Ázsiában – Turkesztánban és Kínában. Ezzel a háború veszélye erre az évre kiküszöbölődött. A „Daily News" tudósító 240 000 fője most aligha fog fölvonulni*... Ezt híradásul. Az aspektusok olyan gyorsan változtak, hogy a magunkfajta többnyire elkésik a híreivel. A szegény Báró** kétségbe van esve, hogy egy sort sem írsz neki.[745]

Barátod
F. E.

[Eastbourne, 18]86. VIII. 20.

* *V. ö. 505. old. – Szerk.*
** Karl Kautsky. – *Szerk.*

271

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]86 aug. 20.

Kedves Schlüter Úr,

Most végre Ön kerül sorra. Meg kellett tiltanom magamnak a levélírást, amíg az angol kézirat[529] el nem készült.

Tehát először is március 10-i levele.

1. A járandóságot végre megkaptam, nyugtát két példányban állítottam ki.*

2. Lexist olvastam. Ez az ember korántsem buta, de igen nagy gazember és ezt tudja is.

3. „*Eredet*"[202] – Dietz cselekvésmódja újabb bizonyítékul szolgált nekem arra, milyen önhatalmúlag jár el üzleti ügyekben, és a jövőben ehhez tartom magamat. Egyébként a dolog jól zajlott le és a könyv ilyen módon megint bekerült a könyvkereskedelembe.

4. Főtanácsi üzenetek.[676] Hogy megvan-e nekem valamennyi, azt csak akkor deríthetem ki, amikor barátaim hagynak nekem annyi időt, hogy Marx leveleit stb. rendezzem. Mindaddig tehát nem segíthetek Önnek.

5. Chartista-kézirat[717] – befejezem, mihelyt Londonba visszatérek, *e hó 28-a után*. Nyilván lesz alkalmam arra, hogy kétes pontokról konzultáljak a mi öreg Harneynkkal, akinek most Londonban kell lennie. A „Rheinische Jahrbücher"-ben[746] levő cikk[677] Weerthtől származik, megnevezheti őt.

VI. hó 8-ról kelt levelezőlap. – A Hess-féle hagyatékból a leveleket alkalomadtán elküldheti nekem, aligha lesz egyéb, mint pletyka. A derék Moses 1848 óta kikerült minden valódi mozgalomból és csak egy ideig, Schweitzer alatt, vett részt egy kissé a lassalle-oskodásban.

VIII. hó 16-ról kelt levél. – A „Lakáskérdés"-t szívesen átnézem, egészében a dolgot ki lehet nyomatni úgy, ahogy van (amennyire ezt emlékezetből meg tudom ítélni). Néhány szó bevezetésre szükség lesz.

---

* *V. ö. 457. old. – Szerk.*

A „Mordspatrioten" újranyomása biztosan igen jó lesz. A dolog Borkheimtól származik, és én írnék hozzá egy rövid életrajzot.[742] De minthogy csak egy példányom van belőle, éppúgy, mint a „Lakáskérdés"-ből, s talán mindkettőhöz jegyzetekre lesz szükség, nagyon lekötelezne, ha egy-egy példányt küldene belőlük nekem (Londonba).

Mellékelten két sor Edének szíves továbbításra.

Híve

F. Engels

272

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba[747]

Minthogy azt írod nekem, hogy szombaton leveleket stb. küldesz, éppen csak jelezni akarom neked, hogy sem szombaton, sem tegnap, sem pedig ma, hétfőn du. 7-ig nem kaptam semmit, pedig számítottam legalábbis a „Sozialdemokrat"-ra.

Liebknecht írja, hogy valószínűleg a hét folyamán jön[728], én egy napra odamegyek érte, előzőleg írok. Üdvözlet feleségednek Nimtől és tőlem.

Barátod
F. E.

[Eastbourne, 18]86. VIII. 23.

273

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]86 augusztus 24.

Kedves Kautsky,

Levél-lavinád ma reggel teljesen agyonnyomott, szétzúzott, szétmorzsolt, meghülyített. Átküzdöm magamat a megválaszolásukon, ahogy éppen megy. Hálás köszönet!

Liebknecht azt írja nekem, hogy talán már holnap elutazik egyenesen Londonba Vlissingenen át – napról napra várok néhány sornyi biztosabbat, s mihelyt megtudom érkezése napját, egy napra átmegyek és idehozom. Az Eselt[748] nem venném meg neki, a hajón Esel nélkül is tud írni. Vagy eltökélte, hogy egész idő alatt tengeribeteg lesz? Tengeribetegség ellen azonban eddig még nem termett Esel.

12–13-án a genfi öreg Becker akar átruccanni hozzám Londonba.[749]

Szeptember közepére Schack mama jelentette be magát Londonba, Wischnewetzkyékkel együtt.

Ha aztán még Schorlemmer és Lafargue-ék is hozzájönnek – Schorlemmertől levelezőlapot kaptam Bellagióból, Comói-tó, aug. 16. –, akkor szépen leszünk.

Mi szept. 4-ig maradunk itt[727] – szombattól számítva egy hétig.

Nim és Pumpsék szívélyes üdvözletüket küldik feleségednek és neked.

Úgyszintén barátod
F. E.

274

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]86 aug. 24.

Kedves Laurám,

Ma reggel kaptam meg Londonból 20-i leveledet más levelek és újságok valóságos lavinájával együtt. Ezért ma csak a 15 £-es csekket tudom elküldeni.

Az öreg Becker írja, hogy szept. 12-e körül itt lesz (Londonban) van Kolékkal együtt.[749]

Guillaume-Schack grófnő, aki csak egy hónappal ezelőtt itt volt, azt írja, hogy szept. 15-e körül idejön Wischnewetzkyékkel együtt (a férfi orosz, az asszony jenki).

Liebknecht azt írja, hogy talán holnap elindul Londonba. Mihelyt érkezése napját tudatja velem, elmegyek Londonba, hogy találkozzam Edwarddal és Tussyval elutazásuk előtt[729] és Liebknechtet áthozzam ide néhány napra – szept. 4-én visszatérünk Londonba[727].

Örülök, hogy Vierzont[750] is úgy kiaknázzák, mint Decazeville-t.*

A minap jött egy levelezőlap Schorlemmertől Bellagióból, a Comói-tó mellől.

Üdvözöl Nim, Pumpsék és szerető híved

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 526. old. – Szerk.*

275

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]86 augusztus 25.

Kedves Báró,

Leveled teljesen idejekorán érkezik Offenbachba, mert Liebknecht csak 26-án este utazik el Borsdorfból, tehát 27-én Offenbachban van, és csak 29-én déli 1.40-kor utazik el Kölnből, ha Vlissingenen keresztül utazik, mint régebben írta.[728]

Én tehát vasárnap* este érkezem Londonba, 9 és 10 óra között, s remélhetőleg még aznap este látlak benneteket. Liebknechtet felkértem, hogy rögtön megérkezésekor kocsival hozzám jöjjön, mit akar hát még?

Nagyon lekötelezel, ha péntek este nálam megnézed, vannak-e ott levelek, nevezetesen egy levél a *londoni Union Banktől*, és ezeket elküldöd nekem, hogy szombaton lehetőleg még egy s más üzleti ügyet elintézhessek.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod
F. E.

* Augusztus 29. – *Szerk.*

276

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

Eastbourne, [18]86 aug. 26.

Kedves Kautsky,

Liebknecht hétfőn* érkezik meg az általad megjelölendő állomáson – a flushingi vonalon –, ha pedig leveledet nem kapja meg, akkor *Holborn* állomáson. Tanácsra nincs tehát szüksége. Ha senkit sem talál a pályaudvaron, kocsin hozzám jön.[728]

Én szombaton délután, legkésőbb este érkezem Londonba – lehetőleg 4–5 óra körül a Regent's Park Roadban vagyok. Vasárnap valószínűleg Harney lesz nálam. Közelebbit szóban. Ha pénteken lenne nálam egy levél a Union Banktől, és 5.30 *előtt* el tudod küldeni, szívesen venném, máskülönben hagyd ott, amíg megjövök. Éppúgy hagyj ott minden egyebet, az ráér.

Legszívélyesebb üdvözlet feleségednek.

Barátod
F. E.

* Augusztus 30. – *Szerk.*

277

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[751]

A „Tőke" fordítása[529] W. Swan Sonnenschein, Lowrey & Co.-nál, Paternoster Square, London, jelenik meg, 23 ívet máris kinyomtak belőle és az egész kézirat a nyomdász kezében van. Sajnos a szóban forgó cikket[752] sehol sem tudtam megtalálni, különben biztosan még több felvilágosítást adhatnék neked. Liebknechttel bizonyára már e levél vétele előtt találkoztál, tegnapelőtt ment el a „Serviá"-val.[728] Mihelyt a legsürgősebbet elintéztem – még ezen a héten –, részletesen írok.

Barátod
F. E.

[London, 18]86. IX. 6.

278

Engels F. H. Nestler & Melle kiadóhoz

Hamburgba

(Fogalmazvány)

[London, 1886 szeptember 11.]

Tisztelt Uraim,

A f. hó 9-ről kelt nb. levelükben foglalt vádaskodást[753] a leghatározottabban vissza kell utasítanom.

Még ha Kautsky és általa Dietz csak az Önök nekem tett ajánlata folytán jöttek volna is arra a gondolatra, hogy egy hasonló szemelvénygyűjteményt kiadjanak, Önök akkor sem panaszkodhatnának, mert május 15-i levelezőlapjukon ezt közölték velem:

„Őszintén be kell vallanunk, hogy elgondolásunkat Ön **nélkül nem** fogjuk kivitelezni."

Ahol Önök visszaléptek, amazoknak feltétlenül joguk volt fellépni. És hogy miképpen érhetne itt engem bármiféle szemrehányás, az számomra teljesen érthetetlen.

Ám a fenti feltételezés nem is helytálló. Egy ilyen gyűjtemény szükségességét évek óta tárgyalták szocialista körökben, kivitelezését, nem is egyszer, többé vagy kevésbé előkészítették. Különösen Dietzről tudom, hogy már üzlete megalapításakor foglalkozott ezzel. Amikor Kautskyval az Önök javaslatáról beszéltem, elutasításának egyik oka az volt, hogy Dietzcel már levelezésben állt egy egészen hasonló indítvány ügyében, és *Dietzcel szemben* e vonatkozásban már *annyira lekötötte magát*, hogy kénytelen volt más részről származó minden efféle propozíciót elutasítani. Én, *amennyire tehettem*, utaltam erre Önöknek adott válaszomban*; többet mondani nem állt jogomban. A dolog akkoriban csakugyan már annyira előrehaladt, hogy Kautsky, amikor Önök nekem írtak, már hetek óta foglalkozott az első (Marxról szóló) füzetek kidolgozásával, tehát nem volt szüksége ösztönzésre az Önök részéről.

---

* *V. ö. 483. old. – Szerk.*

Az, hogy Dietz hirdetése éppen most jelent meg, szintén korántsem az Önök nekem tett közlésének következménye, mert erről Dietz, amennyire értesülve vagyok, még csak nem is tud. Pusztán annak a következménye, hogy Dietz a freibergi elítéltetése[730] miatt kénytelen egy csomó vállalkozást annyira előmozdítani, hogy a hathónapos bebörtönzése idején az ő felügyelete nélkül is tovább lehessen folytatni őket.

Az üzleti életben hozzászoktam ahhoz, hogy efféle elhamarkodott, hiányos információn alapuló szemrehányásokat halljak. Ez egyike ama nyárspolgári német szokásoknak, amelyek a németeknek szinte lehetetlenné teszik, hogy az üzleti világban valóban nagyszabású szerepet játsszanak. Be kell azonban vallanom, hogy ilyesmi az Önök jó hírű cégénél némiképp elcsodálkoztat.

Tisztelettel

279

Engels August Bebelhez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, 1886 szept. 13[–14].

Kedves Bebel,

Ami az egész bolgár és keleti históriában[554] a legjobban meglep, az az, hogy az oroszok csak most jöttek rá, hogy – mint ezt Marx már 1870-ben tudtul adta az Internacionálénak – Elzász stb. annexiójával Európa döntőbírájává lettek.[754] Az egyetlen lehetséges magyarázat abban rejlik, hogy a háború óta mindenütt újonnan bevezették a porosz Landwehr-rendszert (Oroszországban 1874-ben), és ez 10–12 évet vesz igénybe megfelelően erős hadsereg neveléséhez. Ez most már Oroszországban és Franciaországban is megvan, tehát most kezdődhet a haddelhadd. És éppen ezért szorongatja is most olyan hevesen a kormányzatot az orosz hadsereg, amely a pánszlávizmus magva, hogy a cár* kénytelen leküzdeni ellenszenvét a francia köztársasággal szemben, és a két egyedül lehetséges esetként feltüntetni vagy a szövetséget Franciaországgal, vagy pedig Bismarck beleegyezését az orosz keleti politikába. Bismarcknak és Vilmosnak ez volt az alternatívája: vagy ellenállás Oroszországgal szemben, és akkor kilátás orosz–francia szövetségre és világháborúra, vagy egy orosz forradalom bizonyossága a pánszlávisták és a nihilisták szövetsége révén; vagy pedig engedni Oroszországnak, azaz árulást elkövetni Ausztria ellen. Hogy Bismarck és Vilmos nem cselekedhettek másképp, mint ahogy cselekedtek – ez az *ő* szempontjukból világosnak tűnik nekem, és a nagy haladás éppen az, hogy a Hohenzollernok érdekei és Németország érdekei közötti összeférhetetlenség most világosan és lenyűgöző módon napvilágra kerül. A német birodalmat életveszélybe sodorja porosz alapzata.

Egyelőre télen át minden bizonnyal még elhúzódik a história, de a pánszlávistáknak evés közben jön meg az étvágyuk, és ilyen kedvező alkalmuk, mint most, soha többé nem tér vissza. Ha sikerül az oroszoknak Bulgáriát megszállniok, akkor nekirontanak Konstantinápolynak is, ha csak nem pa-

* III. Sándor. – *Szerk.*

rancsolnak nekik megálljt túlnyomó akadályok – netán egy német–osztrák–angol szövetség. Innen Bismarck segélykiáltása, amelyet most a „*Standard*"-ben szinte naponta hallat, aktív oroszellenes politikát kívánva Angliától, hogy *Anglia* hárítsa el a világháborút.

Mindenesetre annyira kiéleződik Ausztria és Oroszország ellentéte a Balkán félszigeten, hogy valószínűbbé válik egy háború, mint a béke fenntartása. És akkor nem lehet többé lokalizálni a háborút. De hogy ebből mi sül ki – ki marad a győztes, azt nem lehet megmondani. A német hadsereg feltétlenül a legjobb és a legjobban vezetett, de csak egy a sok közül. Az osztrákok kiszámíthatatlanok, katonailag is, mind a létszámuk, mind pedig különösen a vezetés tekintetében, és mindig értettek ahhoz, hogy a legjobb katonáikkal vereséget szenvedjenek. Az oroszokat, mint mindig, megtévesztik a papiroson meglevő hatalmas erőik, az offenzívában rendkívül gyengék, saját országuk megvédelmezésében erősek. Leggyengébb pontjuk, a felső vezetésen kívül, a használható tisztek hiánya a roppant tömegekhez, az ország nem nevel ki ennyi művelt embert. A törökök a legjobb katonák, de felső vezetésük mindig nyomorúságos, ha ugyan nincs megvesztegetve. Végül a franciáknál is hiány van tisztekben – mert politikailag túlságosan fejlettek ahhoz, hogy elviselhessék az egyéves önkéntesi intézményt, és mert a francia burzsoá (személyében) abszolúte nem-harcias. Végül, a németeket kivéve, még egyik sem tette soha próbára az új szervezetet. Ezeket a nagyságokat tehát – mind számszerűleg, mind minőségileg – nagyon nehéz kiszámítani. Az olaszokról biztos, hogy – ha egyenlő a létszáma – bármely más hadsereg megveri őket. De hogy ezek a különböző nagyságok a világháborúban egymással, ill. egymás ellen hogyan fognak csoportosulni, az szintén kiszámíthatatlan. Anglia súlya – flottájáé éppúgy, mint roppant segélyforrásaié – növekedni fog a háború tartamával, s ha katonáit kezdetben visszatartja, akkor végül egy 60 000 főnyi angol hadtest döntheti el a kimenetelt.

Mindez előfeltételezi, hogy a különböző országokon belül semmi sem történik. De Franciaországban egy háború kormányra juttathatja a forradalmi elemeket, Németországban egy vereség, vagy az öreg* halála heves rendszerváltozást idézhet elő; ez a hadviselőknek megint más csoportosulásával járhat. Egyszóval káosz lesz, s ennek csak *egyetlen* következménye biztos: ez ideig hallatlan fokú tömegmészárlás, egész Európának ez ideig hallatlan mérvű kimerülése, végül az egész régi rendszer összeomlása.

A mi számunkra közvetlen eredmény csak egy franciaországi forradalom-

* I. Vilmos. – *Szerk.*

ból fakadhat, amely a franciáknak juttatná az európai proletariátus felszabadítóinak szerepét. Nem tudom, hogy ez a legkedvezőbb lenne-e az európai proletariátusnak – az *ideális* francia sovinizmust a mértéktelenségig felfokozná. Egy németországi fordulat – vereség után – csak akkor segítene, ha a Franciaországgal való békére vezetne. Legkedvezőbb egy orosz forradalom lenne, de ez csak az orosz hadsereg igen súlyos vereségei után várható.

Annyi bizonyos, hogy a háború eleinte egész Európában visszaszorítaná mozgalmunkat, sok országban teljesen szétverné, szítaná a sovinizmust és a nemzeti gyűlölséget, és a sok bizonytalan lehetőség közepette nekünk *biztosan* csak azt nyújtaná, hogy a háború után megint elölről kellene kezdenünk, ámde még a mainál is végtelenül kedvezőbb talajon.

De akár lesz háború, akár nem, annyit nyerünk, hogy a német filiszter felriad bódultságából, és végre megint rákényszerül, hogy tevékenyen beavatkozzék a politikába. Minthogy a szocialista köztársaságig, amely az első fokozatunk lesz, a félfeudális alapon álló mai porosz bonapartizmustól még sok közbenső fokon kell keresztülfutnunk, csak javunkra válhat, hogy a német polgár végre megint rákényszerül arra, hogy megtegye politikai kötelességét és a mai rendszerrel szemben ellenzéket alkosson, s így ez a rendszer valamiben mégiscsak ismét előrehaladjon. És ezért vagyok borzasztóan kíváncsi a Reichstag új ülésszakára. Minthogy pillanatnyilag semmilyen német lapot nem járatok, nagy szívességet tennél nekem, ha időről időre küldenél német lapokat, amelyek jelentéseket tartalmaznak fontos ülésekről, főként külpolitikáról.

Liebknecht is sokat elmondott arról, hogy Németországban milyen felháborodással fogadták Bismarck térdhajtását az oroszok előtt.[755] Néhány napot töltött nálam a tengerparti Eastbourne-ban[727], nagyon bizakodó és szerinte, mint mindig, „minden pompásan megy"; minthogy a jobbszárny urai már nem kevernek jelentősebb bajokat és alább kellett adniok, Liebknecht is megint egészen forradalmian beszélhetett, és a lehető legelszántabbnak játszhatta meg magát. Kellőképpen éreztettem vele, hogy ezekről a históriákról többet tudok, mint ő talán óhajtaná, de minthogy egészen a helyes vágányon haladt, abszolúte semmi indokom nem volt arra, hogy másként érintkezzem vele, mint rendkívül szívélyesen. Hogy ő neked mit írt arról, amit egymás között megtárgyaltunk, nem tudom, és ezért nem is vagyok érte felelős.

Szept. 14. Megint félbeszakítottak, igyekeznem kell tehát az esti postáig befejezni, hogy a levelet legkésőbb csütörtökön reggel megkaphasd. A magyar országgyűlés is ezekben a napokban ül össze, ott majd lesz elég szóbe-

széd a bolgár históriáról. Nekünk a legkedvezőbb lenne Oroszország békés vagy háborús visszaszorítása, akkor kész lenne ott a forradalom. A pánszlávisták részt vennének benne, de másnap át lennének ejtve. Ez olyan pont volt, amelyről Marx mindig a legnagyobb bizonyossággal nyilatkozott, – és nem ismerek senkit, aki Oroszországot olyan jól megértette volna, mint ő, belsőleg és külsőleg egyaránt: azt mondotta, hogy amint Oroszországban a régi rendszert megbuktatják, mindegy, hogy ki, és összeül egy képviseleti gyűlés, mindegy, hogy milyen, akkor véget ér az orosz hódító politika, és akkor a belső kérdések uralkodnak mindenen. És ha a reakciónak ez az utolsó vára megtörik, visszahatása Európára hatalmas lesz; mi Németországban fogjuk elsőnek megérezni.

Liebknecht hajója tegnap reggel 3 órakor érkezett meg New Yorkba, Avelingéké már néhány nappal korábban.[728] Ha ott is olyan hőség van, mint itt – du. 4 órakor 25 fok Celsiust mértem a szobában –, akkor a szónoklás némi verítékükbe kerül majd.

Franciaországban jól dolgoznak tovább. A Decazeville-ban kipróbált agitációs sémát most megismétlik Vierzonban, az ottani sztrájk alkalmából.[750] Vaillant, aki odavaló származású, előtérbe lép ott. Párizsban a radikálisok[535] éppúgy nekünk dolgoznak, mint Németországban Bismarck. Nyakig benne vannak a pácban a tőzsdeszédelgő-társaságokkal, és Clemenceau, akinek magának erre nincsen szüksége, mégis túl mély kapcsolatba került ezzel a népséggel, semhogy egészen távol tarthatná magát a dologtól. Így a szakadék közte és az eddig radikális munkások között egyre mélyebbé válik, s amit ő elveszít, megnyerjük mi. A mieink nagyon ügyesen viselkednek, bámulom a fegyelmet, amelyet a franciák tanúsítanak. Éppen ez hiányzott nekik, és ezt tanulják meg most, ám ennek háttere egy ízig-vérig forradalmi hagyomány, amely ott magától értetődik, és nem ismeri azokat a nyárspolgári aggályokat, amelyekben a mi Geisereink és Viereckjeink megrekednek. Franciaországban még a lajstromos szavazással[462] is jelentős sikereink lesznek a következő alkalommal. És éppen mert minden olyan ragyogóan megy, ott is és Németországban is, és néhány esztendei zavartalan *belső* fejlődés, a vele járó elkerülhetetlen események támogatásával, bennünket olyan roppantul előre kell hogy segítsen, éppen ezért nem tartok nagyon kívánatosnak egy világháborút – de mit kérdezi ezt a történelem? Megy a maga útján, és úgy kell vennünk, ahogyan jön.

Egyet megtanulhattok a franciáktól. 50 éve szabálynak számít ott minden forradalmár számára, hogy a vádlott *mindennemű felvilágosítást megtagad* a vizsgálóbírónak. Ennek joga a kérdezés, a vádlottnak joga, hogy ne válaszoljon, hogy önmagát és elvtársait maga ne inkriminálja. Ennek – ha már

általánosan elfogadták, olyannyira, hogy minden eltérés tőle fél árulásnak számít – óriási előnye van minden perben. Hogy aztán a nyilvános tárgyaláson mit mondanak, azt ők döntik el. De a vizsgálatkor az összes jegyzőkönyveket úgy szerkesztik meg, hogy meghamisítják a vádlott kijelentéseit, és mindenféle mesterkedéssel rábírják az aláírásra. Fontoljátok csak meg ezt.

Barátod
F. E.

280

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1886 szept. 13.

Kedves Laurám,

Itt vagyunk megint Londonban[727] – ismét csak ugyanaz a helyzet, mindenféle teendők. Múlt héten revideálnom kellett Kautsky német „Tőke"-kivonatát, amely nagyon sok revízióra szorult.[732] Két másik kézirat az íróasztalomban vár már több mint hat hónapja. Remélem, hogy e héten eltakarítom őket. Szerencse *nekem*, hogy korrektúra[529] csak hébe-hóba jött, máskülönben gyatra szünidőm lett volna. Mindenesetre most teljesen ki fogom iktatni ezt a fajta munkát, mert különben sose jutok hozzá a fő munkámhoz.

Tussy és Edward hajója, a City of Chicago 10-én érkezett New Yorkba, Liebknechtének, a Serviának mostanára szintén ott kell lennie, minthogy szept. 4-én futott ki. Kemény dolguk lesz az utazgatással és szónoklással.[728] Liebknecht négy napig velünk volt Eastbourne-ban; meglehetősen kövér és jókora súlyt hordoz magán elöl; a jenkik ezt valamelyest bizonyára le fogják apasztani. Egyébként igen vidám és bizakodó volt, mint rendszerint: „minden pompásan megy".

Írtam neked, hogy kaptam egy levelezőlapot Schorlemmertől kb. augusztus 18-án a Comói-tó mellől*; azóta nem kaptam hírt tőle. Mindenesetre most hamarosan Párizsban kell lennie, s megesküdött, hogy onnan áthoz Londonba téged és lehetőleg Pault is. Őszintén bízom abban, hogy ez sikerülni fog neki; Nim már töri a fejét azon a néhány szükséges rendezkedésen, ami valóban nem kíván nagy megerőltetést. Paul pere[756], remélem, nem fogja őt akadályozni az idejövetelben, a régi bolt, ahol szeret alsónadrágot vásárolni, darabonként 1 sh. 6 d. árban, még megvan, ha ez ösztökéli őt. S ha ő nem tud elszabadulni, neked igazán kell szakítanod némi szünidőt és megint meglátogatnod régi barátaidat Londonban. Tudod, mit mondott

* *V. ö. 517. old. – Szerk.*

Meyer: „ha belép a szobába, mintha felkelne a nap" – tehát hadd keljen fel megint a nap Londonban!

Nim lefényképeztette magát Eastbourne-ban, nagyon jó lett a kép és ki is van fizetve, talán ezért nem küldték még el a kópiákat.

Kérlek, köszönd meg Paulnak a borkészítésről írt levelét – nemcsak megerősítette, hanem *ki* is *egészítette*, amit más forrásokból hallottam. Nagyon megnyugtató tudni, hogy a tőkés termelés e végnapjaiban a filoxéra tönkretette a Château-Lafite, Lagrange és a többi kiváló fajbort, minthogy mi, akik értékelni tudjuk, nem jutunk hozzá, a zsidók és parvenük pedig, akik hozzájutnak, nem tudják értékelni. Mivel így e boroknak nincs többé betöltendő missziójuk, akár tönkre is mehetnek; utódaink majd hamarosan felújítják őket, ha nagy népi ünnepségekhez szükség lesz rájuk.

Amit Szerecsen 1870-ben az Internacionáléhoz intézett üzenetben mondott, hogy Elzász stb. annexiója Oroszországot Európa döntőbírájává tette,[754] most végre evidenssé válik. Bismarcknak teljesen be kellett adnia a derekát, s amit Oroszország akar, azt meg kell tenni.[755] Az álom a német birodalomról, mint az európai béke őréről, amelynek engedélye nélkül egy ágyúlövés sem dördülhet el, szertefoszlott, s a német filiszter látja, hogy éppannyira rabszolgája a cárnak, mint amikor Poroszország „az ötödik kerék volt az európai kocsin". S most nekiront Bismarcknak, aki végül is csak azt teszi, amit kénytelen tenni. Nagy a düh Németországban, nemcsak a filiszterek közt, hanem a hadseregben is. Liebknecht azt mondja, hogy 1866 óta nem volt ilyen felzúdulás a kormány valamely lépése ellen. De a dolog nem áll meg itt. Ha a balkáni dráma második felvonása megkezdődik, háború tör ki Oroszország és Ausztria között és akkor vogue la galère* – egész Európa lángba borulhat. Én eléggé sajnálnám – kétségtelenül az *utolsó* háború lenne, s kétségtelenül ennek, mint minden egyébnek, végeredményben előnyünkre kell válnia. De mégis elodázhatja győzelmünket és a másik út biztosabb. Ami azonban ezt illeti, aligha van más út, mint forradalom Oroszországban, s amíg Sándor** a pánszlávisták vezetését követi, ez nagyon valószínűtlen eset. Valóban, Giers döntő érve Bismarckkal szemben ez volt: mi a pánszlávisták és a nihilisták közt állunk; ha fenntartjuk a békét, ők egyesülnek és a palotaforradalom kész tény lesz – tehát Konstantinápoly felé kell mennünk, s ez nektek, Bismarck és Vilmos***,

* – jöjjön, aminek jönnie kell (*szó szerint*: ússzon a gálya!) – *Szerk.*

** III. Sándor. – *Szerk.*

*** I. Vilmos. – *Szerk.*

kevésbé fog ártani, mint ahogy egy orosz forradalom ártana. Ez a tél eldönti a kérdést, tehát jövő tavaszig kész kell lennem a 3. kötettel.

Bax több ízben meglátogatott és a minap egyszer Morris is – Bax látja, milyen zsákutcába tévedt, s kijönne onnan, ha nyilvános visszavonás nélkül megtehetné, és kétségtelenül talál majd valami módot rá. Morris megrögzött érzelmi szocialista; könnyen lehetne irányítani, ha rendszeresen többször hetenként találkozna vele az ember, de kinek van ideje erre, s ha egy hónapig magára hagyjuk, biztosan megint tévútra siklik. S vajon megéri-e mindezt a fáradságot, még ha volna is időnk rá? Közben Hyndman egyre inkább megerősíti politikai cselekvési pozícióját, mert határozott programja és határozott politikai cselekvési irányvonala van – Morris úgy látszik mindkettőt ellenzi; eszménye egy vitaklub, mely minden árnyalatot egyesít. Mindebben a zűrzavarban a legfőbb segítséget az angol „Tőké"-től várom. 23 ív ki van nyomva és ellenőrizve, de valami baj van a nyomdásszal; nem kapok újabb levonatokat és nem juthatok felvilágosításhoz, minthogy Sonnenschein vakációra ment és senki sem tudja vagy akarja megmondani nekem, hol a bökkenő.

Remek idő van ma – remélem, tartani fog, amíg jössz.

Hű barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

281

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1886 szept. 16[–17].

Kedves Sorge,

Erőszakkal szabaddá teszem magamat egy órácskára, hogy neked írjak. A „Tőke"-fordítás[529] (háromszoros) korrektúrája, miután hetekig olyan feszültségben tartott, hogy minden másban gátolt, most csőstül jön. Hetenként 6 ívet kell szállítani (azaz heti 18 ívet korrigálni) és 4 héten belül mindennek készen kell lennie. Majd meglátjuk a végén. Most azonban mozgalmas időszak kezdődik számomra, minthogy látogatóba érkezik hozzám holnap az öreg Becker Genfből, jövő héten Schorlemmer és valószínűleg Lafargue-ék, és ezenkívül még mások Svájcból készülnek idejönni. Így ha ma nem hozok össze egy levelet, tudom, később már nem lehet.

Hálás köszönet fáradozásaidért az interjúvoló ügyében.* Ez volt az utolsó. Most, a becsületszó megszegése után, megvan az alapom arra, hogy elzavarjam őket, hacsak nekünk magunknak nem áll érdekünkben egy ilyen hazugnak valamit bebeszélni. Igazad van, egészében nem panaszkodhatom, ez az ember legalább személyileg igyekszik tisztességes lenni, a butaságáról pedig nem ő tehet, hanem csak az amerikai burzsoázia.

Úgy látszik, New Yorkban szép banda áll a párt élén[669], a „Sozialist" mintaképe annak, milyennek *nem* szabad lennie egy lapnak. De Dietzgennek sem tolhatom a szekere rúdját az anarchista cikke[757] ügyében, sajátságos eljárási módja van. Ha valakinek talán egy kissé korlátolt a véleménye bizonyos kérdésben, akkor Dietzgen nem győzi eléggé és gyakran túlságosan is hangsúlyozni, hogy a dolognak két oldala van. De most, mert a New Yorkiak szánalmasan viselkednek, hirtelen a másik oldalra áll, és mindannyiunkat anarchistáknak akar feltüntetni. A pillanat ezt megbocsáthatóvá teheti, de hát még a döntő pillanatban sem kellene megfeledkeznie a maga egész dialektikájáról. Ám ezt nyilván rég megint leküzdötte, biztosan ismét a helyes kerékvágásban van, efelől nem aggódom.

---

* *V. ö. 478–479., 499. old. – Szerk.*

Olyan természetadta országban, mint Amerika, amely minden feudális múlt nélkül merőben polgárilag fejlődött, közben azonban látatlanban átvett Angliától a feudális időből átszármazott egész halomnyi ideológiát, amilyen pl. az angol közjog, vallás, szektásság, és ahol a gyakorlati munkálkodásnak meg a tőkekoncentrációnak a szükséglete mindennemű elméletnek olyan általános megvetését szülte, mellyel csak most hagynak fel a legműveltebb tudósrétegekben – ilyen országban az embereknek a saját *társadalmi* érdekeikkel azáltal kell tisztába jönniök, hogy baklövést baklövés után követnek el. Ettől a munkások sincsenek megóva, a trade-unionok, szocialisták, Knights of Labor[738] stb. zűrzavara még eltart némi ideig, és csak saját kárukon okosodnak meg. De a fő az, hogy mozgásba jöttek, hogy egyáltalában előremennek, hogy megtört a jég, s gyorsan is fog menni a dolog, gyorsabban, mint bárhol másutt, még ha sajátos, elméleti szempontból szinte eszeveszettnek tűnő úton is.

Leveled túl későn jött, semhogy Avelinggel Brooks ügyében még beszélhettem volna[758] – őt, Avelinget, már csak néhány órára láttam aug. 30-án, és leveledet Eastbourne-ban hagytam. Mindenesetre te azóta találkoztál vele New Yorkban, éppúgy Liebknechttel is.

A jelek szerint hát Adolphod* felbontotta az üzlettársi viszonyt a rochesteri ügynökkel, remélem, eközben nem égette meg az ujját, ami ilyen ügyeknél a legjobbakkal is megeshet.

A napokban elküldöm neked a hiányzó „To-Day"-ket, amennyiben én magam megkapom, és a „Commonweal"-okat. Közvetlenül beszerezni lehetetlen. Francia lapokat, mihelyt kapok ilyeneket Párizsból, küldök neked; Eastbourne-ból küldtem néhányat. A „Socialiste"-ot mégis meg kellene ott kapnod, a szerkesztőség és kiadóhivatal címe 17, rue du Croissant, Párizs, a lap hetenként jelenik meg. Külföldi előfizetés, portóval együtt, fél évre 4 frank. Én magam igen rendszertelenül kapom, gyakran kell miatta írnom, de el kell tennem hivatkozások miatt.

Továbbá küldök neked néhány felesleges korrektúraívet a „Tőke"-fordításból, hogy lássad, a dolog halad és hogyan fest.

Remélem, egészséged javulóban van, én *látszatra* még elég jó erőben vagyok, de 3 év óta egy belső fogyatékosság miatt időnként erősen, s *valamennyire* mindig korlátozott a mozgékonyságom, úgyhogy hadiszolgálatra sajnos nem vagyok többé alkalmas.

Mihelyt a fordítás kész, mindenekelőtt le kell ráznom a rám tukmált mellékmunkákat – mások munkájának, főként fordításoknak a revízióját – és

* Ifj. Adolph Sorge. – *Szerk.*

nem szabad hagynom *semmi újat magamra* oktrojálni, hogy megint hozzájussak a 3. kötethez. Teljesen lediktálva fekszik itt, de még bőséges 6 hónapi kemény munka van rajta. Ez az átkozott angol fordítás csaknem egy évembe került. De abszolúte szükséges volt, és nem is bántam meg.

Szept. 17.

A nyomdai ívek tegnap elmentek, a „Commonweal"-ok, szept. 18-ig, ma kerülnek sorra. A „To-Day"-ket előbb megint össze kell keresnem.

Itt a mozgalom egyrészt kalandorok kezében maradt (Demokrata Föderáció[363]), másrészt illúziókergetők és érzelmi szocialisták kezében (Szocialista Liga[424]), a tömegek még távol állnak, noha egy mozgalom *kezdete* náluk is észrevehető. De még időbe telik, míg a tömegek megindulnak, és ez jó, mert marad idő arra, hogy rendes vezetők kifejlődhessenek. – Németországban végre talán megint egy kissé mozgásba lendül a *burzsoázia*, amelynek gyáva stagnálása kárunkra válik; egyrészt a hamaros trónváltozás mindent ingataggá tesz majd, másrészt Bismarck térdhajtása a cár* előtt még a legtunyább álomszuszékokat is felrázza.[755] Franciaországban kitűnően mennek a dolgok. Az emberek fegyelmet tanulnak, vidéken a sztrájkokban, Párizsban a radikálisok[535] elleni oppozícióban.

Szívélyes üdvözlettel

barátod
F. E.

* III. Sándor. – *Szerk.*

282

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

Köszönöm* Önnek a nagy türelmet, amelyet velem szemben a kézirata[621] tekintetében tanúsít*. Mihelyt a „Tőke" angol fordítása[529] elkészül – remélem, októberben –, az Ön kézirata lesz az első, amit kézbe veszek. A „Kalender"-t megtaláltam, és ki fogom egészíteni a hiányzó részt.[674]

Őszinte híve
F. E.

[London, 18]86. IX. 17.

* *A papír sérült. – Szerk.*

283

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1886 szept. 24.

Kedves Laurám,

Felteszem, hogy e pillanatban az esküdtszéken vagy és Paul tárgyalását hallgatod; remélem, felmentéssel fog végződni.[756] Időközben kellemes hírt kaptam számodra. Meissner ma reggel elszámolást küldött a legutóbbi időszak eladásairól, s az eredmény 2600 márka, azaz kb. 130 £ nyereség nekünk, a második kötet összes költségeinek levonása után; így a te részed 40 £ fölött lesz. Kértem, utalja át a pénzt, s mihelyt megkaptam, küldök neked egy csekket a részed fejében. Az 1. köt.-ből 320 példányt, a 2. köt.-ből 1260 példányt adtak el.

Az angol kiadás[529] aligha jelenik meg újév előtt. Úgy látszik, mintha Sonnenscheinnél sürgősebb dolgok volnának kézben, s ugyanannak a nyomdásznak a kezében, miáltal a mi könyvünket hátratolták. A dolog halad, de meglehetősen lassan.

Kaptam levelet Tussytól, New Yorkba érkezésekor írta[729], nagyon kellemes utazása volt, de eléggé csalódott az eleven amerikai polgárokban, akikkel a hajón találkozott; ez egy kissé lelohasztotta lelkesedését Amerika iránt, de előkészítette az amerikai élet realitásaira.

Az öreg Becker velem volt ezen a héten; nagyon jókedvű, de testileg meglehetősen roskataggá válik. Kedden* elutazik Párizsba és reméli, hogy ott találkozik veled.[759] Egész kosárra való üdvözletet küld neked. Remek öreg fickó, hetvennyolc éves és még mindig teljesen lépést tart a mozgalommal.

Schorlemmertől semmi hírünk. Hogy áll a te londoni utazásod? A mai ítélet után elhatározásra tudsz majd jutni, ha eddig még nem döntötted el. De még ha Pault megint Pélagie-ba küldik is, az nem lesz olyan sürgető;

* Szept. 28. – *Szerk.*

bizonyára adnak neki néhány hét haladékot, és így te és ő még átjöhettek egy kis időre.

Mindig hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

284

Engels Natalie Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

122, Regent's Park Road
London, 1886 szept. 25.

Kedves Liebknechtné,

Liebknecht megbízásából itt küldöm Önnek a Birodalmi Bank egy 100 márkás bankjegyét, 1236 179[d] sz., Berlin, 1883 szept. 3., amelyet elutazásakor nálam hagyott. Ezenkívül azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy Ön decemberben talán idejön és nálam fogja őt fogadni.* Mindnyájan nagyon örülnénk, ha ez megvalósulna és Ön megtisztelne látogatásával, s házamban mint sajátjában otthon érezné magát.

Eddigi híreink szerint barátaink utazása nagyon eredményes.[728]

Őszinte üdvözletét küldi Önnek és a gyerekeknek

híve
F. Engels

* *V. ö. 579. old. – Szerk.*

285

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]86 okt. 2.

Kedves Laurám,

Hogy az elején kezdjem, mellékelve küldök egy csekket 42.13.4 £-ről, mely Meissner 128 £-es átutalásának egyharmada; remélem, rendben megkapod és beválthatod.

Sajnálom, hogy nem jöhetsz most, amíg jó az idő, de ha olyan határozott honvágyad van a ködös London és a mi szép telünk után, ez is kielégíthető. Nim vállalja, hogy bármikor elhelyez, karácsonykor vagy máskor, s ha ugyanakkor más látogatóink is lesznek, vállalja az ő elhelyezésüket is. Így ez el van intézve, s remélem, ezúttal nem fogunk csalatkozni.

Küldök 2 „Volkszeitung"-ot is, *ezeket légy szíves visszaküldeni, mert Edwardéi*, s ő elvárja, hogy hazatérésekor[729] itt találja őket (távollétében az újságait stb. hozzám küldik). Ezekből a lapokból meglátod, hogy a kozák köztársaság – Szerecsen által említett megoldás a napóleoni dilemmára: vagy republikánus, vagy kozák[760] – New Yorkban éppoly buján virágzik, mint Párizsban. Szerencséjük van, hogy az első megfélemlítési kísérlet olyan hamar történt és olyan otrombán hajtották végre.

Félek, hogy Paul túlbecsüli a párizsi ítélet jelentőségét, ha olyan tünetet lát benne, mely az ipari burzsoáziának szocialista eszmék iránti fogékonyságát tanúsítja.[761] Az uzsorás és az ipari tőkés közti harc a burzsoázián belüli harc, s bár bizonyos számú kispolgárt kétségtelenül hozzánk hajt a tőzsdések részéről fenyegető kizsákmányolás bizonyossága, mégsem remélhetjük sohasem, hogy a kispolgárok zöme átáll mellénk. Sőt, ez nem is kívánatos, minthogy magukkal hozzák szűk osztályelőítéleteiket. Németországban túl sok is van nekünk belőlük, s éppen ők akadályozzák holtsúlyként a párt haladását. A kispolgárság – mint tömeg – sorsa mindig az lesz, hogy határozatlanul lebegjen a két nagy osztály között, egy részét a tőke centralizációja, más részét a proletariátus győzelme fogja szétzúzni. A döntő napon, mint rendszerint, tétovák, ingadozók és gyámoltalanok lesznek, se laisseront

faire*, s ez minden, amit kívánunk. Még ha csatlakoznak is nézeteinkhez, ezt fogják mondani: persze a kommunizmus a végső megoldás, de messze van, talán 100 évbe is beletelik, amíg megvalósítható lesz – más szavakkal: nem szándékozunk megvalósításán munkálkodni sem a mi, sem a gyermekeink életében. Ezt tapasztaltuk Németországban.

Egyébként az ítélet nagy győzelem és határozott haladást jelez. A burzsoázia, mihelyt tudatos és szervezett proletariátussal kerül szembe, reménytelen ellentmondásokba bonyolódik *egyfelől* liberális és demokratikus általános tendenciái és *másfelől* a proletariátus elleni védekező harcának elnyomó szükségletei között. A gyáva burzsoázia, amilyen a német és az orosz, feláldozza általános osztálytendenciáit a brutális elnyomás pillanatnyi előnyeinek. De olyan burzsoázia, amelynek saját forradalmi története van, mint az angol és kivált a francia burzsoáziának, ezt nem teheti meg olyan könnyen. Innen adódik a burzsoázián belüli harc, mely az erőszak és elnyomás alkalmi rohamai ellenére egészében előrehajtja – lásd Angliában Gladstone különféle választási reformjait, s Franciaországban a radikalizmus előnyomulását. Ez az ítélet újabb állomás. S így a burzsoázia, a saját munkáját végezve, a miénket is végzi.

Most azonban zárnom kell levelemet. Szeretném ajánlva feladni és még Tussynak is írnom kell az első postával.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* – hagyják, hogy sodorják őket – *Szerk.*

286

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

London, 1886 okt. 8.

Kedves Bebel,

Mai levelem indítéka beszélgetésem az öreg Johann Philipp Beckerrel; 10 napra meglátogatott, s most Párizson át (ahol leányát váratlanul halva találta!) nyilván visszatért már Genfbe.[759] Nagyon örültem, hogy az öreg daliát, ha testileg megöregedve is, de még mindig vidáman és harcos kedvűen még egyszer viszontláthattam. Rajnai frank hősmondánk egyik alakja ő, mintha a „Nibelungenlied"-ből lépne elő – a megelevenedett Volker, a nyirettyűs.[762]

Már évekkel ezelőtt felkértem, írja meg emlékeit és élményeit,* s most mondta nekem, hogy erre te is, mások is biztatták már, nagy kedve volna hozzá, többször hozzá is fogott az íráshoz, de részleges publikációival kevés tényleges bátorításra talált (így pl. a „Neue Welt", amelynek évekkel ezelőtt néhány egészen pompás írást[610] küldött, nem találta dolgait elég „novellisztikusnak", amint ezt Liebknecht megíratta neki Mottelerrel). De még jobban akadályozta ebben az, hogy létfenntartásáért kell dolgoznia és egy bécsi tudósítással heti 25 frankot keresnie.[763] Ehhez tömérdek újságot és folyóiratot kell elolvasnia, s mivel azóta, hogy Párizsban mint feltalálót robbanás érte, gyönge a szeme[764], ez egymagában több, mint amennyi az erejéből telik. Most megígértem neki, hogy ebben az ügyben írok egyelőre neked és Edének.

Úgy vélem, hogy a párt köteles, mihelyt eszközei megengedik – és most megengedik, azok szerint, amit nekem Liebknecht mondott és amit Zürichből hallok –, ezt az öreg veteránt legalábbis részben átvállalni a nyugdíjalapjára, és nem hagyni, hogy heti 25 frank végett megvakuljon a munkában. Becker most van Koltól havi 25 frankot kap, egy bázeli barátjától ugyanannyit, én pedig köteleztem magamat, hogy negyedévenként 5 £-et = 125 frankot küldök, ez összesen évi 1100 frank. Lehet, hogy tévedek a számokban ennél a két embernél, talán csak 20 frankot adnak, és akkor a végösszeg

* *V. ö. 400. old. – Szerk.*

980 frank lenne. A még szükséges kiegészítés tehát, amelyet a pártnak kellene adnia, nem lenne nagy összeg, s bizonyára könnyen összehozható egy magángyűjtéssel, úgyhogy a pártkassza csak a kifizetés közvetítője maradna. Hogy mekkora kiegészítésre lenne még szükség, azt leginkább Ede magával az öreggel együtt állapíthatná meg.

Ha ez el lenne intézve, akkor Beckernek maradna ideje feljegyezni, ill. lediktálni a németországi forradalmi mozgalom története, tehát pártunk előtörténete számára, és részben, 1860 óta, maga a párttörténet számára is szerfölött fontos emlékiratait, s így a Volksbuchhandlungnak igen értékes kiadási és terjesztési anyagot szállítani. Nagyon szükségesnek tartom ezt a munkát, mert máskülönben az öreg Beckerrel igen értékes történelmi anyagok egész tömege sírba száll, vagy legjobb esetben ezeket a dolgokat csupán egész és fél-ellenfeleink, vulgáris demokraták stb. őriznék meg és fejtenék ki. Emellett az öreg egészen jelentős politikai és katonai szerepet játszott. Az 1849-es hadjáratban[765] ő volt az egyetlen valóban a népből kinőtt vezető, és a svájci hadseregben tanult házi sütetű és vaskos stratégiájával és taktikájával többet vitt véghez, mint az összes ottani badeni és porosz tisztek, s amellett politikailag egészen a helyes úton haladt. Egyébként született néphadvezér, akinek bámulatos a lélekjelenléte és ritka ügyességgel tud bánni újonc csapatokkal.

Először tulajdonképpen Edének akartam írni a dolog könyvkiadói oldala végett, mert válaszának vétele után sok mindenről határozottabban beszélhettem volna, de az átkozott freibergi ítélet[730] minden pillanatban keresztülhúzhatja a számítást, és így mindjárt hozzád fordulok. Ha érdekel téged az ügy, akkor mondd meg, kihez forduljak nyugállományba helyeztetésed idején, hogy a dolgot előbbre vigyem — Liebknechttel szemben az öreg némiképp bizalmatlan, és én sem tartom őt a megfelelő embernek, jóllehet visszaérkezésekor[728] beszélni fogok vele erről; de már csak azért is, mert ő távol van, valaki másnak kellene a dolgot már most kézbe vennie.

Most be kell fejeznem, hogy a levél még elmenjen. Nem bocsátom meg a bíráknak, hogy az ítélet engem megfosztott a te látogatásodtól és téged egy párizsi utazástól. De talán jövő nyáron a választások előtt idejössz, elmegyünk együtt a tengerhez, hogy a kampányhoz erőt gyűjts. Lehet-e veled valahogy a börtönben némi kapcsolatot tartani?

Liebknechtet és Avelingéket[729] az amerikai angol sajtó meglehetősen, sőt váratlanul tisztességesen fogadta.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod
F. E.

287

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1886 okt. 9.

Kedves Ede,

Azok után, hogy alapos megfontolásaid 3 oldalát némi csodálkozással átolvastam – csodálkozással, hogy ez tulajdonképp mire lyukadjon ki –, hangosan fel kellett kacagnom, amikor végre eljutottam a pudli magvához[766], hogy mindez házasságod megmagyarázására hivatott, holott ahhoz abszolúte semmi magyarázat nem szükséges.[767] Ha minden proletár ilyen aggályos volna, kihalna a proletariátus vagy csak házasságon kívüli gyermekekben plántálódna tovább, márpedig az utóbbi módszerhez alighanem csupán akkor jutunk el majd tömegesen, amikor nem létezik többé proletariátus. Szívből gratulálok tehát, hogy végre túltetted magadat súlyos aggályaidon és engedtél szíved hajlamának. Meglátod, még bajban is jobb kettesben élni, mint egyedül, én elég sokáig próbáltam, és időnként igen szegényes viszonyok között, és sohasem bántam meg. Ezért add át legszívélyesebb üdvözletemet menyasszonyodnak*, és ugorj bele hamarosan mindkét lábbal a thalamoszba**.

De már négy óra van, s a levélnek 5.30-kor el kell mennie, tehát térjünk most az ügyekre.

Az öreg Becker itt volt[759] és sokat beszéltünk arról, hogy fel kellene jegyeznie emlékeit és élményeit. Én sokszor felszólítottam őt erre és, mint mondja, mások is, – de hogyan tehetné meg? Hogy megéljen, heti 25 frankért a bécsi Schneeberger-féle „Korrespondenz"-nak ír[763] és ehhez fáradságosan kell összekeresgélnie az anyagot. Ez annyira kimeríti erejét és gyönge szemét, hogy egyebet már nem tud csinálni.[764] Mindenekelőtt tehát olyan helyzetbe kellene hozni, hogy megéljen és minden ideje szabad maradjon erre. Mármost van Kol, ha jól emlékszem, havi 25 frankot ad

* Regina Schattner. – *Szerk.*

** – nászágyba – *Szerk.*

neki. Egy másik barát ugyanennyit. Ez összesen 600 frank évente. Én kötelezettem magamat arra, hogy 5 £-et = 125 frankot küldök neki negyedévenként. Mindez együtt 1100 frank. A szükséges kiegészítést véleményem szerint a párt kötelessége nyújtani, mihelyt megvannak erre az eszközei, és azok szerint, amit Liebknecht nekem mondott, megvannak. Tulajdonképpen a párt még arra is köteles volna, hogy az öreg veteránt egészen átvállalja a nyugdíjalapjára. De azt hiszem, kevés fáradságot okozhat a néhány száz frankot, amelyre még szükség van, jólszituált elvtársaktól előteremteni, úgyhogy a párt csak közvetítője lenne a rendszeres kifizetésnek.

Maguk az emlékiratok igen értékes kiadási anyaga lennének a Volksbuchhandlungnak, új forrás pártunk előtörténetéhez (a forradalmi mozgalom 1827 és 1860 között) és történetéhez (az 50-es évektől mostanáig), olyan dokumentum, amelyet egyetlen igazi történetíró sem hagyhatna figyelmen kívül. És emellett – a „Neue Welt"-ben évekkel ezelőtt megjelent ízelítők szerint[610] – pompás elevenséggel ecsetelve, igazi népolvasmány. És minél hamarább lát hozzá, annál jobb, mert ha valakinek már 77 esztendő nyomja a vállát, akkor a fecsegésre való hajlam olykor valamivel jobban növekszik, mint a fontosnak és a nemfontosnak a megítélése – ez a természet rendje.

Tegnap írtam erről Augustnak, eredetileg előbb neked akartam írni, hogy halljam, mint vélekedtek róla ti a kiadói forrásnál; minthogy azonban Augustnak hamarosan be kell vonulnia a zárkába[730], nem volt vesztegetni való idő. Én magam a dolgot nagyon fontosnak tartom. Ezeknek a viszonyoknak az ábrázolása egy résztvevőtől, mégpedig *az egyetlentől a harmincas évekből*, aki a *mi* álláspontunkon van, feltétlenül szükséges, új megvilágítást ad az egész 1827 és 1840 közötti időszaknak, és ha Becker ezt nem adja meg, akkor teljesen elvész. Vagy pedig olyan emberek vállalják, akik velünk szemben ellenségesek, néppártiak[477] és más vulgáris demokraták, és ezzel nem sokat nyerünk. Olyan alkalom ez, amely soha többé nem kínálkozik, és elszalasztását bűnnek tekinteném.

Megírtam Augustnak, hogy a közelebbit, mind a fizetendő kiegészítésről, mind a kiadási módozatokról, legjobb lenne – ha majd ott tartunk – neked személyesen elintézni Beckerrel. Emellett volna még egy pont, amelyet egyelőre még nem tartottam szükségesnek Augustnak említeni, ti. hogy a kiegészítést egyszerűen nyugdíjnak kellene tekinteni, nem előlegfizetésnek a honoráriumra. Lehet, hogy egyes „vezetők" az utóbbit kívánnák, de ez rendkívül kicsinyes lenne az öreg hadfival szemben. Ezért javasoltam is, hogy a kiegészítésből minél többet magángyűjtés útján hajtsanak fel, akkor ez az igény magától elesik.

Ha a dolog rendeződne és te Beckerrel a kiadásról tárgyalnál, nem szabad befolyásoltatnod magadat az ő elképzeléseitől a terjesztésre stb., prospektusra stb. vonatkozólag. Ő még egészen a 40-es évek elképzeléseiben él a tiltott könyvek terjesztését illetően, és fogalma sincs arról, hogyan változtattuk ezt most át nagyiparrá.

Tehát gondold meg az ügyet és tudasd velem véleményedet.

A bolgárok eddig csakugyan váratlanul jól viselkednek, és ha még 8–10 napig kitartanak, akkor vagy egyenesben vannak, vagy pedig csak egy európai háború kockázatával járhatnak el ellenük az oroszok.[768] Ezt annak a körülménynek köszönhetik, hogy olyan sokáig a *törökök* alatt éltek, akik nemzetségi intézményeik régi maradványait háborítatlanul konzerválták, és csak a feltörekvő polgárság számára képeztek akadályt – a pasák sarcszedése által. A szerbek viszont, akik 80 éve felszabadultak a törökök alól, tönkretették régi nemzetségi intézményeiket egy osztrák módon iskolázott bürokrácia és törvényhozás által, és ezért páholták el őket elkerülhetetlenül a bolgárok. Adj a bolgároknak 60 évi polgári fejlődést – amelyben úgysem viszik semmire – és bürokratikus kormányzatot, s éppúgy a béka feneke alatt lesznek, mint most a szerbek. A bolgároknak is, nekünk is, végtelenül jobb lett volna, ha az európai forradalomig törökök maradnak; a nemzetségi intézmények pompás fogódzópontot adtak volna a kommunizmusba való továbbfejlődéshez, egészen mint az orosz mir*, amelyet most szintén az orrunk előtt tesznek tönkre.

Ahogyan a dolgok most állnak, a nézetem ez:

1. Támogatni kell a délszlávokat, ha és ameddig *Oroszország ellen* mennek, akkor *együtt* mennek az európai forradalmi mozgalommal.

2. Ha azonban a *törökök* ellen mennek, azaz mindenáron annektálni kívánják a kevés még most is török uralom alatt élő szerbet és bolgárt, akkor tudatosan vagy öntudatlanul Oroszország szekerét tolják, és akkor nem tarthatunk velük. Ezt csak egy európai háború megkockáztatásával lehet elérni, és annyit a dolog nem ér meg, az uraknak tehát éppen úgy várniok kell, mint az elzásziaknak és a lotaringiaiaknak, a trentinoiaknak stb. Azonkívül minden új támadás a törökök ellen – a mostani viszonyok közepette – csak arra vezetne, hogy a győztes kis nemzetecskék – győztessé azonban csak az oroszok révén válhatnak – vagy közvetlen orosz iga alá kerülnek, vagy pedig – lásd a félsziget nyelvek szerinti térképét – menthetetlenül hajba kapnak egymással.

---

* – faluközösség – *Szerk.*

3. Mihelyt azonban Oroszországban kitör a forradalom, csinálhatnak az urak, amit akarnak. De akkor azt is meglátják, hogy a törökökkel nem boldogulnak.

Postazárás.

Barátod
F. E.

288

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]86 okt. 22.

Kedves Ede,

Ezennel jelzem, hogy Belfort Bax barátunk e hó végén valószínűleg meglátogat benneteket. Ízig-vérig derék fickó, nagyon képzett, különösen a német filozófiában, beszél németül, de minden politikai dologban olyan gyermekdeden tapasztalatlan, hogy kétségbe tudja ejteni az embert, s ez a „Commonweal"-ban is nagyon érvényre jut. De ő és Aveling az itteni „míveltek" közül az egyetlenek, akik nemcsak komolyan veszik az ügyet, hanem tanulnak is valamit.

Kautsky nyilván közölte veled a házasságkötés itteni jogi feltételeit, remélem, menni fog.

Becker ügyében August azt írja, megbízott téged azzal, hogy az öreggel tisztázd az ügyet*, remélhetőleg már írtál neki – mármint az öregnek –, mert nagyon szívén viseli az ügyet. August írja, hogy Becker már most kapott a párttól évi 200 frank hozzájárulást – tudtam, hogy a pénzek felsorolásakor egy tételt kifelejtettem, ez volt az; azért említem meg, nehogy olyan látszata legyen, mintha Becker elhallgatta volna előlem, amiről szó sincs.

Ha igaz az, amit a cankovisták Szófiában terjesztenek[769], akkor III. Sándor nyugodtan zsebre dughatja a maga blamált Kaulbarsát[768], mert megvan mindene, amit akar. Ez javított kiadása a Hunkjar Szkeleszi-i szerződésnek[770] (1839, ld. Louis Blanc „Dix ans", amelynek legutolsó kötetében található nyomtatásban). Akkor a Fekete-tenger III. Sándoré, és Konstantinápoly is az övé, mihelyt csak akarja. Ez volna a következménye annak, hogy Ausztria Boszniában és Anglia Egyiptomban eltulajdonították Törökország egyes részeit, és ezzel Konstantinápolyban Törökország megrablóinak bizonyultak, éppúgy mint az oroszok. Ezért kellett tehát a békeszerető Gladstonenak Alexandriát bombáznia és Szudánban háborút viselnie.[771] – Ámbár

* *V. ö. 540–541. old. – Szerk.*

a dolgot vitatják, és esetleg formálisan még nem kötötték meg; mindenképpen figyelni kell azonban az erről szóló új hírekre. Mert még *ha* igaz is, főleg Ausztria megkísérli majd eltussolni, nehogy támadásra kényszerüljön, mielőtt az oroszok *valóban* hozzá nem látnak a Dardanellák megszállásához, azaz amikor már késő lesz.

Közben úgy látszik Sándor valóban meghibbant – állítólag egy adjutánst nihilistának nézett és agyonlőtt –, az öreg Vilmos pedig rohamosan halad a sír felé. Az orosz forradalom – még ha palotaforradalom vezeti is be – szükségesebbé válik, mint valaha, és nyomban világosságot teremtene az egész összevisszaságban.

Barátod
F. E.

289

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1886 okt. 23.

Kedves Laurám,

Ma van egy kis szünnapom, azaz nincs korrektúra[529]; az előszók pedig már úgyszólván készen vannak. Így ezt kihasználom arra, hogy írjak neked. A korrektúra most a 40. ívig van meg, azaz a 3. német kiadás 644. oldaláig. De van megint valami zökkenő, mert különben ma is dolgoznom kellene rajta. Rémes munka, minden ívből 3 korrektúra, s jó sok változtatást kell eszközölni a szövegben; a kézirat utolsó része egyáltalán nem volt kicsiszolva, amikor engednünk kellett a nyomásnak és át kellett adni a szedőnek. Sam Moore a szöveg csiszolásában felbecsülhetetlen számomra, remek szeme van az ilyesmihez és igen ügyes keze. De örülni fogok, ha kész lesz, mert így semmi mást nem vehetek kézbe és vagy 5 dolog vár rám az íróasztalomban.

Bizton remélem, hogy nem fogod megint elhalasztani az utazásodat egy másik időpontra, amely esetleg meteorológiai szempontból kevésbé ködös lesz, de amely végül is mindkettőnket újabb bizonytalanság ködében hagyna. Ami Schorlemmert illeti, egész kimerülten érkezett ide, egy hétig feküdnie kellett otthon emésztési zavarok miatt (szerintem a Vaterland* volt az, amit nem tudott megemészteni[375]), s szörnyű lehangolt volt itt egész idő alatt – azóta egy szót sem hallottam tőle.

Mellékelve küldök további két levelet tengerentúli utazóinktól[729], kérlek, tedd el számomra, amíg idejössz, ha csak nem küldöd nekem vissza előbb. Tegnap Providence-ban (Rhode Island) voltak, most pedig útban New Englandből a Nagy Tavakhoz, s félúton holnap megállnak Albanyban és Troyban (New York állam) a Hudsonnál. New England gyári kerületeiben a sajtó csaknem szívélyes fogadtatásban részesítette őket, s ezzel nemcsak azt mutatta, hogy függ a munkásságtól, hanem azt is, hogy a munkásságban nyilvánvaló szimpátia él a szocializmus iránt. Nagyon örülök ennek és a

* – haza – *Szerk.*

polgári sajtóra általában gyakorolt kedvező hatásnak is, kivált mert nemsokára Chicagóba érkeznek, ahol a burzsoák hat héttel ezelőtt a jelek szerint arra hajlottak, hogy érkezésükkor a rendőrség útján zavargásokat provokáljanak. De azok után, hogy lent Keleten a közvéleményben döntő változás történt, aligha fognak ilyesmit megkísérelni.

A bécsi anarchista összeesküvés merőben rendőrségi ügy.[772] A legjobb bizonyítékot erre az ön-gyújtópalackok szolgáltatják, melyeket a szegény bolondok állítólag fatelepeken helyeztek el, hogy lángba borítsák azokat. Salétromsavas palack, melyet kénsavval átitatott pamutdugóval zártak el. A kénsavnak át kellett volna szivárognia és amikor eléri a salétromsavat, robbanást és tüzet kellett volna okoznia!! Így ugyanaz a rendőrség, amely az anarchista szamarakat erre az összeesküvésre felbujtotta, fenemód jól gondoskodott arról, hogy a gyújtópalackok tökéletesen ártalmatlanok legyenek. De a jelenlegi proletárellenes jogtudomány ott, mint mindenütt, talál majd eszközöket arra, hogy gyújtogatást bizonyítson rájuk.

Tegnap kaptam egy lapot ismeretlen kanadai helyről, „Rolandrie, P. O. Whitewood": „Házasságra lép: dr. R. Meyer, Mathilde Meyer, szül. Trautow." Ez nyilván egy unokanővére, akit múlt télen a farmján hagyott, hogy azt gondozza. A hátlapon bizonyos Comte Ives de Rossignac vagy Prossignac franciául azt írja, hogy Meyernek balesete volt és rövid ideig nem tudja használni a jobb kezét, ezért nem tud ő maga írni. Ez a vége még egy imádódnak. Ha savanyú a szőlő, az emberek beérik vadalmával.

A lyoni kongresszus sikeres kimeneteléről olvastam a „Cri"-ben, mindamellett Paul kommentárjainak és részleteinek nagyon örültem.[773] A dolgok, úgy látszik, mindenfelé érlelődnek számunkra és nekünk csak le kell aratnunk a gyümölcsöt; a szocializmus összes régi divatú formái megdőltek, míg a mi elméletünket semmi sem ingathatja meg, s így a munkásoknak csak lökés kell – amikor megindulnak, mindegy hogyan, bizonyára nálunk kötnek ki.

Egészében a dolgok Franciaországban kitűnően haladnak. Vierzon folytatja Decazeville-t[750], s ez helyes. A kormányt meg kell tanítani arra, hogy tisztelje a saját törvényeit és megszokja a sztrájkokat. Másrészt pedig a sztrájkfegyelem nagyon is hasznára válik a francia munkásoknak; olyan mozgalom ez, melyben szigorú törvényesség a siker első feltétele, s melyben minden forradalmi hetvenkedés és kitörés szükségszerűen vereséget okoz. Ez a fegyelem a sikeres és tartós szervezkedés első feltétele, s ettől fél a burzsoázia a legjobban. S ahogy kormányválságot egyszer már okozott a sztrájk[774], okozhat többször is. Ahogy a dolgok állnak, úgy látszik, a jelenlegi kamara csakhamar lehetetlenné válik és fel kell oszlatni. Azt hiszem,

nagyon szükséges felkészülni erre az esetre, mert a legközelebbi általános választáson a szocialistáknak rá kellene kényszeríteniök a radikálisokat[535] arra, hogy legalább 20 emberünket felvegyék a párizsi listára; s a következő kamarának el kell törölnie a lajstromos szavazást.[462] Paulnak legközelebb be kellene jutnia a parlamentbe, épp eléggé háttérben maradt Guesde, Deville és mások javára, vállalta a kemény névtelen munkát és másoknak engedte át nemcsak az egész fizetséget, hanem a hitel nagy részét is. Azt hiszem, közeledik az idő, amikor kissé erősebben kellene érvényesülnie. Kétségtelenül ő ír legjobban az egész bandában – most hogy már rájött, mire van hajlama és kitart amellett – s ő a legszorgalmasabb is. Aztán ő állandó kapcsolatban van a nemzetközi mozgalommal, inkább, mint mind a többiek. Legalább neki és Guesde-nek be kellene jutniok legközelebb és erre mostantól irányt kell venni. Guesde talán csillogóbb szónok, de Paul sokkal jobb lenne *tények* feltárásában.

Egyébként jövő tavasszal kitörhet egy európai háború, amely minden számításunkat felborítja, mert kiszámíthatatlanok a következményei. Erről írni fogok Paulnak, mihelyt időm lesz rá. Most be kell fejeznem, minthogy épp csak annyi időm maradt, hogy egypár sort küldjek még Tussynak a mai postával. Nim igen jókedvű és csókoltat.

Hű barátod
F. E.

Liebknecht bor-forradalma nem olyan ijesztő, tekintve hogy a legszörnyűbb bort is „pompásnak" tartja.

Eredeti nyelve: angol

290

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

London, 1886 okt. 23[–25]., szombat

Kedves Bebel,

Most, este $^1/_2$10-kor kaptam meg a „Sozialdemokrat"-ot az általatok tett nyilatkozattal[775], és mindjárt írok neked, jóllehet a levél csak hétfőn 5 óra 30-kor mehet el, ha ajánlva küldöm. De hétfőn talán megint kapok egy halom korrektúraívet[529], amelyeket gyorsan kell elintézni.

Nyilatkozatotok fogalmazása olyan, hogy abszolúte semmit sem lehet kifogásolni benne – amennyiben elismerjük e lépés szükségességét. Az utóbbit nem tudom feltétlenül megítélni, de Freytag véleménye nélkül is bebizonyítottnak látom.[776] Az ügy szempontjából egyáltalában, és a lap szempontjából is igazi szerencsének tartom, hogy ti ezt a lépést az ítélet folytán tisztességgel megtehettétek. Nézetem szerint nagy hiba volt a lapnak egyáltalában hivatalos jelleget adni, amint ez a Reichstagban is megmutatkozott; de ha már megtörtént, bajos volt megszüntetni anélkül, hogy ne lássék a lap dezavuálásának és visszavonulásnak. Az ítélet alkalmat adott nektek a megszüntetésre e látszat keltése nélkül, és ezt ti joggal kihasználtátok. Visszavonulásról, ahogy Liebknecht látta a dolgot, itt szó sincs, és a lap most sokkal szabadabban mondhatja ki a párttömegek nézetét és sokkal kevésbé kell aggályoskodnia a jobbszárny urai miatt.

A „Neue Zeit" még nincs itt. Az én véleményem is az, hogy Bismarck sokkal szorosabb viszonyba lépett az oroszokkal, mint amilyenre Franciaország miatt szüksége van, éspedig ennek fő oka – az általad megadott és döntő okon kívül[777] – az, hogy az oroszok megmondták neki, ő pedig tudja, hogy igaz: „nekünk vagy döntően nagy sikerek kellenek Konstantinápoly irányában, vagy pedig – nyakunkon a *forradalom*". III. Sándor és még az orosz diplomácia sem képes arra a bűvészetre, hogy a felidézett pánszlávista és soviniszta szellemet áldozatok nélkül visszaszorítsa, máskülönben III. Sándort a tábornokok elteszik láb alól, s akkor meglesz a nemzetgyűlés, akár akarják, akár nem. Egy orosz forradalomtól pedig Bismarck jobban fél, mint bármi mástól. Az orosz cárizmussal együtt a porosz-bismarcki

rezsim is megbukik. És ezért mindennek meg kell történnie a krach elhárítására — Ausztria ellenére, a németországi polgárok felháborodása ellenére, annak ellenére, hogy Bismarck tudja, hogy végül így is aláássa a maga rendszerét, hiszen ez az Európa fölötti német hegemónián alapszik; azon a napon pedig, amikor az öreg Vilmos meghal, Oroszország csakúgy, mint Franciaország, még egészen másképp is kimutatják a foguk fehérét.

A legrosszabb, hogy az uralkodó személyek hitvány volta miatt nem lehet tudni, hogy a háborúban a küzdő felek hogyan csoportosulnak, ki *kivel* és ki ki *ellen* megy. Hogy ebből végül forradalom kerekedik, az világos, de micsoda áldozatokkal! micsoda általános kimerültséggel — és mennyi fordulat után!

Közben tavaszig van időnk, és addig még egy s más megeshet. Oroszországban így is kitörhet a vihar, az öreg Vilmos elpatkolhat és más politika születhet Németországban — a törökök (akik most, azután, hogy Ausztria elvette tőlük Boszniát, Anglia pedig Egyiptomot, ezekben a régi szövetségestársaikban természetesen puszta árulókat látnak) megint kikerülhetnek az oroszok uszályából stb.

A német burzsoáziáról nem lehet rosszabb véleményed, mint nekem.[778] De kérdéses, vajon a történelmi események nem kényszerítik-e akarata ellenére arra, hogy ismét aktívan beavatkozzék, éppúgy, mint a francia burzsoázia. Ez is elég szánalmasan csinálja, a miénk még felülmúlná ebben, de mégis újra kénytelen lenne közreműködni a saját történelmében. A Berger-féle kijelentést annak idején én is élvezettel olvastam, de valójában ez csak addig érvényes, amíg Bismarck él.[779] Abban, hogy *szándékuk* saját „liberális" frázisaikat egészen elejteni, egy pillanatig sem kételkedem. A kérdés csak az, hogy megtehetik-e, ha már nincs többé egy Bismarck, aki helyettük kormányoz, és ha már csak együgyű parlagi junkerok és begyepesedett bürokraták — ugyanolyan erkölcsi kaliberű emberek, mint ők — állnak szemben velük. Mert akár háború, akár béke, a német hegemóniának az utóbbi hónapok óta befellegzett, és megint Oroszország engedelmes szolgája vagyunk. És csak az a soviniszta elégtétel, hogy Európa döntőbírája lehetünk, tartotta össze az egész kacatot. A proletariátustól való félelem biztosan megteszi a magáét. És ha az urakat kormányra engedik jutni, akkor eleinte biztosan teljesen úgy lépnek fel, ahogyan te leírod, de hamarosan kénytelenek lesznek másképp beszélni. Sőt, tovább megyek: még ha az után, hogy az öreg halála által megtörik az igézet, ugyanazok az emberek maradnának a kormányrúdnál, mint most, akkor is kénytelenek lesznek lemondani új — nemcsak udvari — összeütközések folytán, vagy pedig burzsoá szellemben kell majd cselekedniök. Természe-

tesen nem mindjárt, de sok idő nem telne bele. Olyan stagnálás, amilyen most a politikai Németországban uralkodik – a hamisítatlan második császárság[780] –, csak múló kivételes állapot lehet; a nagyipar nem engedi, hogy törvényeit a gyáriparosok gyávasága diktálja, a gazdasági fejlődés újra meg újra összeütközéseket idéz elő, kiélezi őket és nem tűri, hogy a félfeudális junkerok feudális vágyódásokkal tartósan uralkodjanak fölötte.

Egyébként az is lehetséges, hogy tavasszal mindannyian háborúra készülődnek, tetőtől talpig felfegyverkezve állnak szemben egymással, és mindegyikük fél elkezdeni – amíg aztán valamelyikük előterjeszt egy megoldási tervet kölcsönös kompromisszumokkal és kisállamok elnyelésével, amin valamennyien kapva kapnak. Hogy Bismarck már most ilyen mentőeszközön munkálkodik, az elég valószínű.

Okt. 25.

Amit Liebknecht beszédeiről mondasz, nyilván főleg a „New Yorker Volkszeitung" tudósítójának (a kis Cunónak) tett kijelentéseire vonatkozik; ezeket nem lehet készpénznek venni – az interjúkészítők mindent kiforgatnak. Amit máskülönben a kultúrharcról[695] mondott, nekem is egészen fonáknak tűnt, de tudod, hogy Liebknecht erősen függ a hangulataitól, szívesen spekulál a közönségére (és nem mindig helyesen), és palettáján mindig csak két szín van, fekete és fehér. Egyébként ez aligha árt majd, Amerikában ez már rég feledésbe merült.

Tehát ég veled, vigyázz az egészségedre, és olykor hallass magadról a fogságból.[730] Nemigen hiszem, hogy az egész időt le kell ülnöd, 9 hónap alatt minden megváltozhat.

Barátod

F. E.

291

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba[781]

London, 1886 okt. 25[26].

Kedves Lafargue,

A keleti kérdés kissé hosszadalmas, ki kell térnem egy csomó részletre az abszurd ostobaságok miatt, amelyeket a francia sajtó, ideértve a „*Cri*"-*t* is, az orosz-patrióta befolyásra terjesztett erről az ügyről.

1878* telén Disraeli 4 páncélos hajót küldött a Boszporuszba, ez elegendő volt ahhoz, hogy feltartóztassa az oroszok menetelését Konstantinápoly felé és ronggyá tépje a San Stefano-i szerződést[782]. A berlini béke egy időre rendezte a helyzetet Keleten. Bismarcknak sikerült az oroszok és az osztrákok között megegyezést létrehoznia, amely szerint Ausztria suba alatt uralkodnék Szerbiában, Bulgáriát és Kelet-Ruméliát viszont átengednék Oroszország túlnyomó befolyásának. Ez azt jelentette, hogy ha az oroszoknak később megengednék Konstantinápoly elfoglalását, Ausztria megkapná Szalonikit és Makedóniát.

De ezenkívül Ausztriának adták Boszniát, ahogy 1794-ben Oroszország a poroszoknak és az osztrákoknak átengedte a voltaképpeni Lengyelország legnagyobb részét, hogy 1814-ben visszavegye.[783] Bosznia állandó vérveszteség forrása volt Ausztria számára, a viszály almája Magyarország és Nyugat-Ausztria között, mindenekelőtt pedig – *bizonyítékul szolgált Törökországnak, hogy az osztrákok, akárcsak az oroszok, Lengyelország sorsát készítik elő neki.* Most már lehetetlenné vált bármiféle bizalom Törökország és Ausztria között: hatalmas győzelem Oroszország számára.

Szerbiának ugyan szlávbarát és következésképpen oroszbarát szimpátiái voltak, de felszabadulása óta polgári fejlődésének minden eszközét Ausztriából merítette. Ifjúsága Ausztriában tanult; a bürokratikus rendszert, a törvénykönyveket, a bírósági eljárást, az iskolákat mind osztrák mintákról másolta. Ez természetes volt. De Oroszországnak meg kellett akadályoznia

* *A kéziratban*: 1879 – *Szerk.*

ennek megismétlődését Bulgáriában, és nem akarta ott is Ausztria számára kikaparni a gesztenyét a tűzből. Bulgáriát tehát kezdettől fogva orosz satrapátusként szervezték meg. Az igazgatás, a hadsereg tisztjei és altisztjei, az összes hivatalnokok és az egész rendszer orosz lett, Battenberg pedig, akit satrapául adtak Bulgáriának, III. Sándor unokafivére volt.

Az oroszoknak először közvetlen, majd közvetett uralma elegendő volt ahhoz, hogy nem egészen 4 év alatt lelohassza Oroszország iránt a bolgárok minden rokonszenvét, amely pedig nagy és lelkes volt. A nép mind jobban berzenkedett a „felszabadítók" arcátlansága ellen, úgyhogy még Battenberg, akinek nem voltak politikai eszméi és puha jellemű ember volt, aki egyebet sem kívánt, mint a cárt szolgálni, de aki megkövetelte, hogy tekintettel legyenek rá – még Battenberg is egyre lázadóbb lett.

Időközben Oroszországban a dolgok tovább fejlődtek. A kormánynak erőszakos rendszabályokkal egy időre sikerült szétverni és dezorganizálni a nihilistákat. De ez nem volt elegendő mindenkorra, szükség volt a közvélemény támogatására, el kellett terelni a figyelmet a belső társadalmi és politikai nyomorúságról, egyszóval némi soviniszta ábrándképre volt szükség. És ahogyan Louis-Napoléon alatt a Rajna bal partja szolgált arra, hogy kifelé levezesse a forradalmi szenvedélyeket, ugyanúgy Oroszországban Konstantinápoly meghódításával, a törökök által elnyomott szlávok „felszabadításával" és egy Oroszország fennhatósága alatt álló nagy föderációban való egyesítésükkel kecsegtették a nyugtalan és izgatott népet. De nem volt elegendő felidézni ezt az ábrándképet, valamit tenni is kellett, hogy a realitás birodalmába kerüljön.

A körülmények kedvezők voltak. Elzász és Lotaringia annektálása a viszály almáját dobta Franciaország és Németország közé, s úgy látszott, ez kölcsönösen semlegesíti e két hatalmat. Ausztria egymagában aligha harcolhatott Oroszország ellen, mert leghatásosabb támadó fegyverét – a lengyelek harcbahívását – Poroszország mindig is elgáncsolná. S Bosznia megszállása – elrablása – egy második Elzász lett Ausztria és Törökország között. Olaszország a legtöbbet kínálóé volt, vagyis Oroszországé, amely felajánlotta neki Trentinót és Isztriát, sőt talán még Dalmáciát és Tripolit is. És Anglia? A békés, oroszbarát Gladstone hallgatott Oroszország csábító szavára, a béke kellős közepén *elfoglalta Egyiptomot*[771], amivel nemcsak folytonos viszályba sodorta Angliát Franciaországgal, hanem ráadásul *lehetetlenné tette a törökök szövetkezését az angolokkal, akik éppen kifosztották őket*: eltulajdonítottak egy török hűbérbirtokot, Egyiptomot. Ezenkívül az oroszok ázsiai előkészületei már eléggé előrehaladtak ahhoz, hogy háború esetén sok gondot okozzanak az angoloknak Indiában. Még soha-

sem kínálkozott ennyi kedvező esélyük az oroszoknak: diplomáciájuk az egész vonalon diadalmaskodott.

A bolgároknak az orosz uralom elleni lázadása alkalmul szolgált a hadjárat megindítására. 1885 nyarán megcsillantották az északi és a déli bolgárok szeme előtt a San Stefano-i békében kilátásba helyezett egyesülésük lehetőségét, amelyet a berlini béke meghiúsított. Ha újból a felszabadító Oroszország karjaiba vetik magukat, mondták nekik, akkor Oroszország teljesíteni fogja küldetését és létrehozza ezt az egyesülést; de evégett a bolgároknak mindenekelőtt el kell kergetniök Battenberget. Battenberg, akit idejekorán figyelmeztettek, szokása ellenére gyorsan és erélyesen cselekedett: létrehozta, ő maga és a maga javára, ezt az egyesülést, amelyet az oroszok ellene akartak létrehozni. Azóta könyörtelen háborúzás folyik közte és az oroszok között.

Ezt a háborút eleinte alattomban és közvetett módon vívták. Emlékeztették a balkáni kisállamokat Louis Bonaparte szépséges tanítására, mely szerint, ha egy eddigelé széttagolt nép, mondjuk Itália vagy Németország, egyesül és nemzetté alakul, a többi államnak, mondjuk Franciaországnak, *területi kompenzációkra van joga. Szerbia bekapta ezt a csalétket és hadat* indított a bolgárok ellen; Oroszországnak megvolt még az a diadala is, hogy ez a háború, amelyet saját érdekében szított, a világ szemében Ausztria védnöksége alatt zajlott le, mert Ausztria nem akadályozta meg, attól félvén, hogy Szerbiában az orosz párt jut hatalomra. – Oroszország a maga részéről dezorganizálta a bolgár hadsereget, visszarendelte valamennyi orosz tisztet, vagyis az egész vezérkart és az összes magasabb rangú tiszteket, a bolgár hadsereg valamennyi zászlóaljparancsnokát is beleértve.

De a bolgárok, orosz tisztek nélkül, és ketten harcolva három ellen, minden várakozás ellenére tönkreverik a szerbeket és kivívják az elképedt Európa tiszteletét és csodálatát. E győzelmeknek két oka van. Először is Alexander Battenberg pipogya politikus volt ugyan, de jó katona, és úgy hadakozott, ahogyan a porosz iskolában tanulta, míg a szerbek osztrák mintaképeik stratégiáját, valamint taktikáját utánozták. Azután pedig a szerbek 60 éve éltek e bürokratikus osztrák rendszer alatt, amely – anélkül, hogy erős burzsoáziát és független parasztságot adott volna nekik (a parasztokat már mind jelzálogadósság terheli) – elegendő volt ahhoz, hogy aláássa és dezorganizálja annak a *nemzetségi* közösségnek a maradványait, amely erősségük volt a törökök ellen vívott harcaikban. A bolgároknál viszont a törökök ezeket a többé vagy kevésbé kommunisztikus intézményeket érintetlenül hagyták; ez fölényesebb vitézségük magyarázata.[784]

Tehát újabb kudarc Oroszországra nézve; újra kellett kezdenie. S a szláv-

barát sovinizmus, melyet a forradalmi elem ellensúlyozására szítottak fel, napról napra erősödött és már a kormányt fenyegető veszéllyé vált. A cár a Krímbe megy, ahol az orosz újságok szerint valami igen nagy dolgot fog művelni; azon fáradozik, hogy a szultánt megnyerje és szövetségre bírja, bebizonyítván neki, hogy egykori szövetségesei – Ausztria és Anglia – elárulják és kifosztják, Franciaország pedig Oroszország uszályában van és annak kénye-kedvétől függ. A szultán azonban nem megy bele ebbe, és a Nyugat- és Dél-Oroszországban felhalmozott roppant fegyverkészleteket egyelőre nincs mire felhasználni.

A cár visszatér a Krímből (ez év májusában*). De közben a soviniszta hullám még magasabbra csap, és a kormány ahelyett, hogy ezt az erősbödő mozgalmat elfojtaná, mindinkább annak sodrába kerül; olyannyira, hogy a cár Moszkvába való visszatértekor kénytelenek megengedni a polgármesternek, hogy üdvözlő beszédében nyíltan Konstantinápoly meghódításáról beszéljen.[785] A tábornokok befolyása – *és pártfogása* – alatt álló sajtó nyíltan hangoztatja: elvárja a cártól, hogy fellépjen Ausztria és Németország ellen, amelyek e hódítást akadályozzák; a kormány pedig nem meri a sajtót elhallgattatni. Tehát a szlávbarát sovinizmus hatalmasabb a cárnál; a cár kénytelen engedni, vagy pedig – forradalom lesz a szlávbarátok révén.

Ehhez járul a súlyos pénzügyi szorultság. Senki sem akar kölcsönt nyújtani ennek a kormánynak, amely 1870-től 75-ig 70 millió £-et (1750 millió frankot) vett fel Londonban, s az európai békét fenyegeti. Három évvel ezelőtt Bismarck 375 millió frank kölcsönt szerzett neki Németországban, de ezt már régen felélte, Bismarck aláírása nélkül pedig a németek egy fityinget sem adnak. Ám ez az aláírás megalázó feltételek nélkül többé nem kapható. Belföldön a bankóprés már túl sokat gyártott; az ezüstrubel = 3 frank 80, a papírrubel csak 2 frank 20 értékű. És a fegyverkezés pokolian sokba kerül.

Egyszóval cselekedni kell. Vagy siker Konstantinápoly irányában, vagy a forradalom. Ezért keresi fel Giers Bismarckot, hogy feltárja előtte a helyzetet. És Bismarck igen jól megérti. Szívesen visszatartotta volna az oroszokat, egyrészt mert elege van telhetetlenségükből, másrészt Ausztriára való tekintettel. De az oroszországi forradalom a *bismarcki rezsim bukását jelenti Németországban.* A reakció hadseregének e nagy tartaléka nélkül a parlagi junkerok poroszországi uralma egy napig sem tartana. Az oroszországi forradalom menten megváltoztatná a németországi helyzetet, egy csapásra

* *A levélben tévesen*: júniusában – *Szerk.*

véget vetne a Bismarck mindenhatóságába vetett vak hitnek, amely az összes vagyonos osztályokat Bismarck köré tömöríti; megérlelné a forradalmat Németországban.

Bismarck, aki nagyon is jól tudja, hogy egész rendszerének alapzata a cárizmus létezése Oroszországban, mindent tökéletesen megértett; nagy sietve Bécsbe ment, hogy közölje ausztriai barátaival: ilyen veszéllyel szembekerülve sem önmagának, sem nekik nem szabad többé az időt hiúsági kérdésekre vesztegetni; az oroszoknak kell némi látszatdiadal, és Németországnak és Ausztriának éppen saját érdekükben térdet kell hajtaniok a cár előtt. Egyébként, ha az osztrák urak mindenáron be akarnak avatkozni Bulgária ügyeibe, ő mossa kezeit, majd meglátják, hová vezet ez. Végül Kálnoky beadja a derekát, Alexander Battenberget feláldozzák, s Bismarck személyesen viszi meg a hírt Giersnek.

Ezután Battenberget katonai összeesküvők elrabolják olyan körülmények között, amelyek meg kell hogy botránkoztassanak minden monarchista konzervatívot és főképp a fejedelmeket, *akiknek szintén van hadseregük*. De Bismarck napirendre tér efölött, örül, hogy ilyen olcsón úszta meg.

Sajnos a bolgárok olyan politikai tehetséget és erélyt tanúsítanak, amely nem helyénvaló az adott körülmények között, és tűrhetetlen egy szláv nemzetnél, melyet a szent Oroszország „szabadított fel". Letartóztatják az összeesküvőket, kineveznek egy tehetséges, erélyes és – megvesztegethetetlen kormányt (végképp tűrhetetlen tulajdonság egy alighogy felszabadult nemzetnél!), s ez a kormány visszahozza Battenberget. Az viszont kimutatja, hogy micsoda puhány, és kereket old. De a bolgárok javíthatatlanok. Akár Battenberggel, akár nélküle, szembeszállnak a cár legfelsőbb parancsaival, sőt még a hősies Kaulbarst is rákényszerítik, hogy egész Európa színe előtt nevetségessé tegye magát.[768]

Képzelhetik a cár dühét. Miután meghajlította Bismarckot, megtörte az osztrák ellenállást, most útját állja ez a csak tegnap felbukkant kis nép, amely a „függetlenségét" neki vagy apjának* köszönheti, és amely nem látja be, hogy ez a függetlenség csak azt jelenti, hogy vakon engedelmeskednie kell a „felszabadítónak"! Már a görögök és a szerbek is elég hálátlanok voltak, de a bolgárok nem ismernek határt. Komolyan venni a függetlenségüket, ki látott már ilyet?

Hogy meneküljön a forradalomtól, a szegény cár kénytelenségből újabb lépést tesz előre. De minden újabb lépés egyre veszedelmesebb, mert csak európai háború kockáztatása árán történhetik – ezt pedig az orosz diplomá-

* II. Sándor. – *Szerk.*

cia mindig igyekezett elkerülni. Bizonyos, hogy ha az oroszok beavatkoznak Bulgáriában, és ha ez további bonyodalmakhoz vezet, el fog érkezni a pillanat, amikor az orosz és az osztrák érdekek ellenségessége nyíltan kirobban. Ezúttal nincs mód az ügy lokalizálására. Általános háború következik be. És amilyen gazfickók kormányozzák e percben Európát, lehetetlen megjósolni, hogyan csoportosul majd a két tábor. Bismarck képes Ausztria ellen az oroszokkal szövetkezni, ha más módon nem késleltetheti az oroszországi forradalmat. De valószínűbb Ausztria háborúja Oroszország ellen; s hogy Németország Ausztria segítségére csak szükség esetén fog jönni, hogy megakadályozza szétzúzását.

Közben az oroszok tavaszig – mert április előtt nem bocsátkozhatnak nagy háborúba a Dunánál – mindent megtesznek, hogy Törökországot hálójukba kerítsék; s Ausztria és Anglia árulása Törökországgal szemben előkészítette nekik a talajt. Céljuk az, hogy jogot szerezzenek a Dardanellák megszállására és így orosz tóvá változtassák a Fekete-tengert, megközelíthetetlen menedékké tegyék hatalmas flották szervezésére, amelyek innen kifutva uralkodhatnának azon, amit Napóleon francia tónak nevezett, a Földközi-tengeren. De idáig még nem jutottak el, bár csekély számú szófiai híveik elárulták titkos vágyaikat.[769]

Íme, ez a helyzet. Az oroszországi forradalmat elkerülendő, a cárnak szüksége van Konstantinápolyra. Bismarck tétovázik; módot szeretne találni mindkét eshetőség elkerülésére. És Franciaország?

Azoknak a franciáknak, akik 16 év óta csupán a revánsra gondolnak, természetes, hogy meg kell ragadni ezt a netán kínálkozó alkalmat. De a mi pártunk szempontjából a kérdés nem ilyen egyszerű; sőt még ezeknek a soviniszta uraknak a szempontjából sem egyszerű. Háború Németország ellen, Oroszországgal szövetségben, forradalomhoz vagy akár ellenforradalomhoz vezethetne Franciaországban. Forradalom esetén, amely hatalomra juttatná a szocialistákat, az oroszokkal kötött szövetség széthullana. Először is *az oroszok azonnal békét kötnének Bismarckkal, hogy a németekkel együtt rávessék magukat a forradalmi Franciaországra.* Azután pedig Franciaország nem azért juttatná hatalomra a szocialistákat, hogy egy oroszországi forradalom megakadályozásáért hadakozzanak. Ez az eshetőség azonban nem valószínű. Sokkal valószínűbb – *a monarchista ellenforradalom*, melyet az orosz szövetség elősegítene. Ön tudja, hogy a cár mennyire óhajtja az Orléans-ok restaurációját, és hogy csak ez teszi lehetővé neki, hogy jó és szilárd szövetséget kössön Franciaországgal. És ha a háború már kitört, a hadsereg monarchista tisztjeit szépen felhasználják majd e restauráció előkészítésére. A legkisebb részleges vereség esetén – és lesz ilyen – azt fogják

mondani, hogy ebben a köztársaság a hibás, hogy siker eléréséhez és a szövetséges Oroszország hátsó gondolat nélküli támogatásának elnyeréséhez szilárd, monarchista kormányra, egyszóval VII. Fülöpre* van szükség; a monarchista tábornokok lanyhán cselekszenek majd, hogy a siker elmaradását a köztársasági kormány rovására írhassák – és lám, már itt is a monarchia. És mihelyt Fülöpöt trónra ültetik, mindezek a királyok és császárok nyomban szót értenek majd és ahelyett, hogy egymást ölnék, felosztják majd maguk között Európát, és felfalják a kisállamokat. Mihelyt megölték a francia köztársaságot, új bécsi kongresszust[786] tartanak majd, ahol talán Franciaország republikánus és szocialista bűneit használják ürügyül arra, hogy teljesen vagy részben megtagadják tőle Elzász-Lotaringiát, s ahol a fejedelmek kinevetik majd a republikánusokat, akik elég ostobák voltak elhinni, hogy lehetséges őszinte szövetség a cárizmus és az anarchia között.

Igaz-e egyébként, hogy Boulanger tábornok mindenkinek, aki hajlandó meghallgatni, azt mondogatja, hogy *kell a háború Franciaországnak, mert ez az egyetlen eszköz a társadalmi forradalom elfojtására*? Ha ez igaz, akkor intelem Önöknek. Ennek a jó Boulanger-nak hetvenkedő allűrjei vannak, ami megbocsátható egy katonának, de vajmi silány képet fest politikai szellemiségéről. Nem ő fogja megmenteni a köztársaságot. A szocialisták és az Orléans-ok közül szükség esetén az utóbbiakkal egyezne meg, különösen, ha biztosítják neki az orosz szövetséget. Mindenesetre *a burzsoá republikánusok Franciaországban ugyanolyan helyzetben vannak, mint a cár Oroszországban: felrémlik előttük a forradalom és csak egyetlen mentőeszközt látnak: a háborút.*

Franciaországban csakúgy, mint Németországban a dolgok számunkra annyira jól haladnak, hogy e percben csak a *status quo* fennmaradását kívánhatjuk. És ha Oroszországban kitörne a forradalom, ez olyan feltételek együttesét teremtené meg, hogy kedvezőbbek nem is lehetnek. Egy általános háború ellenben visszavetne bennünket az előre nem látható és kiszámíthatatlan események birodalmába. Az oroszországi és a franciaországi forradalom elodázódna; Németországban pártunk ragyogó fejlődését erőszakosan megállítanák, Franciaországban valószínűleg restaurálnák a monarchiát. Nem kétséges, hogy végül mindez a mi javunkra fordulna, de mennyi időveszteséggel, mennyi áldozattal, mennyi leküzdendő új akadállyal!

Mindenütt nagy kísértés sodor a háború felé. Először is a mindenütt átvett porosz katonai rendszer teljes kifejlesztéséhez 12–16 évre van szükség: ennek leforgása után az összes tartalékkáderek fel vannak töltve fegyver-

* Louis-Philippe-Albert d'Orléans. – *Szerk.*

forgatásban kiképzett emberekkel. Ez a 12–16 év mindenütt letelt; mindenütt van már 12–16 olyan korosztály, amely szolgált a hadseregben. Így hát mindenütt készen állnak, és a németeknek e tekintetben nincsen különös előnyük többé. Azután meg az öreg Vilmos valószínűleg a közeljövőben meghal; akkor valamiféle változás lesz a rendszerben. Bismarck azt fogja látni, hogy helyzete többé-kevésbé megingott, és *talán maga sürgeti majd a háborút mint egyetlen eszközt, hogy a helyén maradhasson.* A többiek számára ez újabb kísértés lesz, hogy megtámadják Németországot, amelyet egy belpolitikai változás pillanatában kevésbé erősnek és szilárdnak tartanak majd. Tény, hogy a tőzsde mindenütt háborúra számít, mihelyt az öreg lehunyja a szemét.

Ami engem illet, azt hiszem, számunkra az a tény a döntő, hogy a háborút, ha lesz háború, csak azzal a céllal viselnék, hogy megakadályozzák a forradalmat: Oroszországban azért, hogy elejét vegyék az összes elégedetlenek, a szlávbarátok, az alkotmánypártiak, a nihilisták, a parasztok közös akciójának; Németországban azért, hogy Bismarck a helyén maradhasson; Franciaországban azért, hogy visszaszorítsák a szocialisták győzelmes előrehaladását és (ami az egész nagyburzsoázia szándéka) visszaállítsák a monarchiát. Ezért vagyok én a „békéért mindenáron", mert ezt az árat nem mi fogjuk megfizetni.

Híve
F. E.

Visszaküldöm Önnek a „La France Juive"-et.[787] Micsoda unalmas könyv!

Kedd, okt. 26. 3 óra 30 *délután*. Ezt a levelet tehát holnap reggel kapja meg.

Eredeti nyelve: francia

292

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]86 nov. 2.

Kedves Laurám,

Sajnálom, hogy fáradoztál Menger sületlenségének kimásolásával. A fickó egyszerű „Streber", aki tudja, hogy minél vastagabban színez, annál jobb lesz az esélye az előléptetésre. Megkaptuk a könyvet itt és majd adok Kautskynak elég útmutatást, hogy ezt az arcátlan frátert szétzúzhassa.[788] Állásfoglalása annyira nevetséges, hogy sehol sem fogják elfogadni, hacsak nem a nemzeti liberális újságokban, s ott számíthatunk rá, hogy újra meg újra feltálalják, de ennek az égvilágon semmi jelentősége sincs. A Rodbertus-rém sokkal komolyabb volt és azt is olyan tökéletesen szétzúztuk, hogy most már egészen feledésbe ment.[789]

Még Hyndman sem hiszem, hogy mer majd tőkét kovácsolni ebből, legföljebb talán igen kis mértékben.

Most hozzá kell kezdenem az előszó megírásához[790], minthogy Swan Sonnenschein & Co. kérik, tehát úgy látszik, mintha közelednénk a befejezéshez!

Sok szeretettel barátod

F. E.

Eredeti nyelve: angol

293

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1886 nov. 9.

Tisztelt Uram,

Egész idő alatt el voltam foglalva az 1. köt. angol fordításával, amely remélhetőleg most már néhány hét múlva befejeződik, minthogy már elolvastam az egésznek az első korrektúráját és csak az utolsó 10 ív 2. és 3. korrektúráját kell még elolvasnom. Nagyon kemény munka volt, minthogy végül is én leszek felelős a szövegért. Ez alatt az idő alatt képtelen voltam bármi egyebet csinálni, úgyhogy egész halom gyülemlett fel más kisebb dolgokból, amelyeket most el fogok intézni és aztán visszatérek a 3. kötethez. Ezt – mint azt hiszem, már elmondtam Önnek – lediktáltam az eredeti kéziratból olvasható kézírásba, s nagyobb része nem fog sok revíziót igényelni, de még jócskán kidolgozásra vár az értéktöbbletráta profitrátává való átváltozásáról szóló fejezet, valamint a banktőkéről szóló fejezet, s bizonyos mértékben a földjáradékkal foglalkozó rész is.[791] Remélem, hogy az egészet kiadom a jövő évben, de nem küldök nyomdába semmit, amíg az egész nincs befejezve.

A 2. kötetből 1886 márciusig 1300 példányt adtak el.

Mihelyt az angol fordítás megjelenik, küldök Önnek egy példányt.

A 2. köt. recenziói a német sajtóban rendkívül ostobák voltak. Egyik, bizonyos dr. Grosstól Bécsben, igen tisztességes volt, de maga az írója idióta. Egy másik, a boroszlói Lexis professzortól, nagyon okos a maga módján, írója tökéletesen érti a könyvet, s tudja, hogy mit sem lehet mondani ellene; de „Streber" és ezért vulgáris közgazdásznak álcázza magát. Megjelent Hildebrand kiadványában: „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik"[792], XI. köt., 1885. 5. füzet (1885 dec. 5.).

Nagyon boldog leszek, amikor majd kiadhatom a 3. kötetet, mert – mint Ön mondja – csak akkor válik majd a szerző egész rendszere teljesen érthetővé, és sok ostoba ellenvetés, melyet jelenleg tesznek, semmivé foszlik.

Őszinte híve
P. W. R.[446]

Eredeti nyelve: angol

294

Engels E. T.-hez

Londonba[793]

[London, 1886 november 13. előtt]

Fentiekre válaszolva közlöm, hogy kaptam fordítót* a szóban forgó pamflethoz, s minthogy azt meglehetősen nehéz lefordítani, természetesen nem szeretném, ha valamely fordítás megjelenne anélkül, hogy én előzetesen átnéztem volna.

Híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* Edward Aveling. – *Szerk.*

295

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]86 nov. 23.

Kedves Laurám,

Ma szándékoztam írni neked, de Edwardnak kellett írnom előbb[43], hogy elérjem a gőzöst, s ez mostanáig, délután 5 óráig igénybe vett. Így holnapra kell halasztanom a szándékolt levelet.

Előszavak stb.[529] 14 ívben korrigálva, úgyhogy e hét vége felé az *én* részem a munkában valószínűleg lezárul. Fenemód örülök, épp eleget gyötrődtem vele. Milyen hamar fogja S. S. & Co. megjelentetni, azt nem tudom.

Közben mellékelem a két amerikai levelet[794], melyekre épp most válaszoltam.

Köszönet „Fergus"-ért[795] – tehát nem hajlandók a nevét közölni?

Cion parancsot kapott egy nagy francia lap megindítására (vagy egy fennálló megvásárlására) Párizsban Oroszország érdekében, ezért ment haza és ehhez hozta a pénzt.

Szeretettel barátod

F. E.

Eredeti nyelve: angol

296

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1886 nov. 24.

Kedves Laurám,

Remélem megkaptad a tegnap küldött amerikai leveleket[794]; ma megtarthatom a szavamat és írok. A mieink valóban szerencsésen időzítették utazásukat[729], egybeesik egy valódi amerikai munkáspárt megalakulásával és a New York-i Henry George „boom"-mal*, amely gyakorlatilag roppant nagy siker volt.[796] George mester meglehetősen zavaros alak és minthogy jenki, van egy saját és nem éppen kitűnő csodaszere, de zavarossága igen jól kifejezi az angol-amerikai munkásosztály szellemi fejlődésének jelenlegi szakaszát, s nem várhatjuk el még amerikai tömegektől sem, hogy hat vagy nyolc hónap alatt – ennyi idős ez a mozgalom – elméleti tökéletességet érjenek el. És tekintve, hogy az amerikai németek éppen nem méltó és egyenértékű mintapéldányai a németországi munkásoknak, hanem inkább azoknak az elemeknek, melyeket az otthoni mozgalom kivetett magából – lassalleánusok, csalódott becsvágyók, mindenféle szektások –; ami engem illet, nem sajnálom, hogy az amerikaiak tőlük, vagy legalábbis az ő vezetésüktől függetlenül indulnak meg. Erjesztők lehetnek a németek és lesznek is, s egyszersmind ők maguk is jókora hasznos és szükséges erjedésen fognak keresztülmenni. Az elkerülhetetlen kiindulási pont Amerikában a Knights of Labor[738], akik valóságos hatalom, s biztos, hogy ők alkotják a mozgalom első megtestesülését. Abszurd szervezetük és nagyon megbízhatatlan vezetőik – akik a korrupt amerikai pártrendszer módszereihez szoktak hozzá – igen hamar válságot fognak előidézni e testületen belül, s akkor megfelelőbb és hatékonyabb szervezetet lehet majd kifejleszteni belőle. Mindez, úgy hiszem, a jenkik országában elég rövid idő alatt bekövetkezik; a fő pont, melyet elértek, az, hogy mostantól a munkásosztálynak mint független pártnak a politikai cselekvése meg van alapozva ott.

* – föllendülés, népszerűség, felkapottság időszaka – *Szerk.*

Amerikától Oroszország csak egy lépés. Tussy nyáron mondta nekem, hogy Lavrov megkérte, írjon valamit Lopatyinról és kérjen meg engem ugyanerre, minthogy publikálni szándékozik róla valamit. Én azt mondtam Tussynak, hogy tudomásom szerint Lopatyin még mindig várja perének tárgyalását[447], s hogy ilyen körülmények között Lavrov bizonyára nem fog publikálni semmit, ami Lopatyin helyzetét súlyosbítaná; írjon tehát újra Lavrovnak, hogy megtudjuk, hogyan is van ez (mert én ebből szinte arra következtettem, hogy Lavrov bizonyára úgy értesült, hogy Lopatyin meghalt) és hogy én mit írjak róla. Azóta nem hallottam semmit erről a dologról. Most láttam a lapokban, hogy újabb nihilista per lesz Pétervárott, s a hír szövegezéséből valószínűnek tetszett, hogy ez Lopatyinra is vonatkozik, ha még életben van. Légy szíves, kérdezd meg Lavrovot legközelebb, ha találkozol vele, hogyan is van ez, s hogy kívánsága szerint mit tegyek Lopatyinnal kapcsolatban, mivel én mindig készséggel és szívesen járulok hozzá tanúskodásommal az ügynek tett nagy szolgálatai igazolásához és elismeréséhez, feltéve ha tudom, mire van szükség és mi az ő helyzete a jelen pillanatban.

A Szociáldemokrata Föderáció[363], vetélytársainak és ellenfeleinek butasága folytán, kezd hatalommá válni. A kormány megmentette egy *felsüléstől* azáltal, hogy betiltotta a Lord Mayor-napi felvonulását, s fiktív diadalhoz juttatta azáltal, hogy engedélyezte úgynevezett gyűlés tartását ugyanaznap délután a Trafalgar Square-en. S amikor ezután az S. D. F. gyűlést hívott össze múlt vasárnapra a Trafalgar Square-re, ugyancsak a kormány tette ezt valóságos diadallá, azáltal, hogy először bejelentette, hogy tüzérséget rendel ki a St. James Parkba és helyez készenlétbe, majd pedig visszavonta ezt a nevetséges tervet. Így a gyűlést — az elsőt, melyen az S. D. F. kijelentette, hogy rendben és békésen akarnak eljárni — a kormány nagy eseménnyé fújta fel[797], s amikor lezajlott, rendben és békésen, a burzsoák és a nyárspolgárok megállapították, hogy bármekkora is a létszáma magának az S. D. F.-nek, igen hatalmas tábor áll mögötte. A tény az, hogy mivel a Szocialista Liga[424] túl mélyen el van merülve abban, hogy saját szabályait anarchista tagjaival megvitassa, semhogy egy percet is szentelhetne a Farringdon Road 18-on kívül folyó eseményeknek, s mivel az East End-i radikális klubok[798] nem kezdeményeznek semmit a munkanélküliekre vonatkozóan, az S. D. F.-nek nincs konkurrenciája, egyedül van a mezőnyben és egészen tetszése szerint foglalkozik ezzel a kérdéssel, amely mindig újra felmerül, mihelyt a tél közeleg. S kétségtelenül az utóbbi időben sokkal értelmesebben jártak el — az utóbbi időben, azaz az utóbbi két hét

alatt. Hogy ez meddig tart, azt persze senki sem tudhatja. Hyndman mindenre képes.

Ez a Menger professzor, aki úgy látszik az egész kontinensen megijesztette az embereket arcátlan pimaszságával, közönséges „Streber", aki az igazságügy-miniszterségre pályázik. Én Kautskynak átadtam a szükséges anyagot és azt részben, amennyire szükséges, magam ki is dolgoztam, s ha sikerül, már a „Neue Zeit" 1887-es első, januári számában megkapja a magáét. Persze a liberális lapok szörnyű nagy hűhót csaptak a felfedezéseiről, akárcsak annak idején Vogtéiról. Csakhogy változtak az idők és most visszaüthetünk, mégpedig hatásosan. A burzsoá sajtó 1859-es összeesküvése ellenünk[799] ezerszer hatásosabb volt, mint Bismarck hitvány szocialista-törvénye[41].

El sem tudod képzelni, mennyire örülök, hogy a könyv[529] végre ki van nyomva. Képtelenség volt bármi egyebet csinálnom, amíg ez folyamatban volt. A lebonyolítás szükségszerűen nagyon nehézkes volt, minthogy a korrektúrákat el kellett küldeni Edwardnak, Moore-nak és nekem, ami természetesen késedelmet okozott és folytonos szorongatást Swan Sonnenschein & Co. részéről. Aztán, s ezt csak a minap tudtam meg, a könyvet *Perthben* nyomták! S nagyfokú üzleti hanyagság S. S. & Co. irodájában, márpedig mindennek ezen kellett áthaladnia. Végül, ahogy lenni szokott: hanyagság és késedelem a nyomdászok részéről nyáron, aztán szeptember vége felé jön a hajrá, éppen a kéziratnak azon a részén, amely a leggondosabb végleges átnézést igényli, s folytonos kísérletek, hogy a késedelmet a mi nyakunkba varrják. Nagyipar a kiadói szakmában igen jól megfelel folyóiratok, regények és aktuális írások megjelentetéséhez, de olyan művekhez, mint ez, nem válik be, hacsak a kézirat az utolsó ékezetig nem tökéletes; máskülönben jaj a szerzőnek!

Nos, hogy áll most az utazásotok Londonba, a tied és Paulé? Tussy dec. 25-én, karácsony napján száll New Yorkban hajóra és kb. január 6-án fut be ide. De ez nem ok, hogy ilyen sokáig ne jöjjetek; ellenkezőleg, reméljük, hogy karácsonykor itt lesztek velünk. S Paulnak ezúttal nincs mentsége és én nem is fogadnék el ilyet; Franciaországban minden szép és nyugodt, nincsenek bírósági tárgyalások, sem börtön, sem nagy gyűlések, sem izgalmak, s egészen reménytelen, hogy az ünnepek időszakában ilyesmi felmerüljön. S te, minthogy elszalasztottad a nyarat és az őszt, most majd szembe kell nézned a ködökkel — nincs egy kis honvágyad utánuk? — ezek a ködök, mellesleg szólva, eddig még nagyon jól bánnak velünk, mert nálunk tiszta és derült az idő, míg hétfő óta nemcsak a City, hanem még Kilburn is sötétségbe és ködbe borult. Tehát kérlek, szánd el magad

és tudasd velünk, hány nappal karácsony előtt fogtok itt megjelenni. Nim már nagyon türelmetlen, s képes átkelni értetek, ha még tovább késnétek. S ezzel maradok

szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

297

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, 1886 nov. 26.

Kedves Schlüter Úr,

Hálás köszönetem J. Ph. Becker ügyében írt közléseiért. Ami az ő Zürichbe költözését illeti, ez olyan pont, amelyet legszívesebben az Önök közvetlen tárgyalására bízok. Ön azt mondja, hogy ennek szükségessége világos és kézenfekvő; az Ön szemszögéből Zürichben ez egészen helyes lehet, de az én szememben itt Londonban, mivel a részleteket nem tudom úgy megítélni, nem ilyen világos. És így hát képtelen vagyok az öregembert rábeszélni, hogy Genfet, ahol több mint negyven évet élt le, s amellyel úgyszólván összenőtt, így minden további nélkül cserélje fel Zürichhel. Ezért én erről a dologról eddig egy szóval sem tettem említést.[800]

Az angol fordítással[529] most jószerivel készen vagyok, s miután törlesztettem legsürgősebb levelezési adósságaimat, végre elővehetem az íróasztalfiókomban nyugvó restanciákat. Ezek rangidősségi sorrendje a következő:

1. „Bérmunka és tőke" olasz fordítása[621], 10 hónapos,
2. A „Brumaire tizennyolcadikája" francia fordítása[597], 8 hónapos,
3. Az Ön chartista-kézirata[717],
4. és 5. Az én „Lakáskérdés"-em stb. és a „Mordspatrioten"[742]. Ezekhez Ön most még hozzátesz egy 6-at és 7-et.
6. „Erőszakelmélet".[801] Készséggel áll rendelkezésére, de mit ért Ön azon, hogy „megfelelőképp megváltoztatva"? Az, ami benne pusztán pozitív, csak néhány oldalnyi, maga a Dühring elleni polémia is pozitív, és sem tárgyilag, sem technikailag nem nélkülözhető. Ha tehát Ön pusztán arra gondol, hogy töröljünk, ill. megváltoztassunk egyes részeket, amelyek nem speciálisan az erőszak-pontra vonatkoznak, hanem az összeköttetést alkotják a könyv többi részével, akkor egyetértek. Ez kb. 25 oldal, és egy kissé kevés. Nézetem szerint a moráról és jogról szóló két fejezetet — *Örök igazságok* és *Egyenlőség* —, ugyanúgy átdolgozva, hozzá lehetne venni,

ezek szintén a materialista-gazdasági történelemfelfogás körül forognak, és akkor az egésznek a címe lehetne: Jogról és erőszakról a világtörténelemben, vagy ilyesmi.

7. „Az oroszországi társadalmi viszonyokról". Ha Ön a kis brosúrát, úgy, ahogy van, újra kinyomatja, semmi kifogásom ellene; egy előszó arra kényszerítene, hogy újabb orosz tanulmányokat folytassak, amihez abszolúte semmi időm sincsen; egy előszó új tanulmányok *nélkül* semmi újat sem adna, ezért jobb, ha elmarad. A „Volksstaat"-ban megjelent erre vonatkozó cikkek is jobb, ha elmaradnak. A 3. számú cikk Lavrov ellen irányult, aki azóta semmi indítékot sem adott nekünk arra, hogy a régi tésztát felmelegítsük, és éppúgy, mint a 4. számúnak (a Tkacsov elleninek) az eleje — néhány esetleg tűrhető élcen kívül — abszolúte semmi olyat nem tartalmaz, ami ma érdeklődést kelthetne, vagy éppenséggel propagandahatást gyakorolhatna.[802]

Ha Ede nem oldódott fel teljességgel az örök asszonyiban[803], akkor kérem, mondja már meg neki, hogy szerintem a Szociáldemokrata Föderációt[363] most talán mégis valamennyire másképp kellene kezelni. A kormány butasága, a radikális munkásklubok[798] tétlensége a roppantul megszaporodó „munkanélküliek" tekintetében, és végül a Szocialista Liga[424] bölcsessége, amelynek semmire sincs ideje és szeme, csak a saját szervezeti szabályzatával való szüntelen foglalkozásra — mindez olyan ragyogó tevékenységi területet teremtett a Szociáldemokrata Föderációnak, hogy eddig még Hyndmannek és Tsainak sem sikerült elrontania. Az S. D. F. bizonyos hatalommá kezd válni, mert a tömegek abszolúte semmi más szervezetet nem találnak, amely mögé csoportosulhatnának. A tényeket tehát pártatlanul kellene regisztrálni, és nevezetesen a fő tényt, hogy itt elkezdődött egy valóságos szocialista munkásmozgalom. De igen nagy különbséget kellene tenni a tömegek és pillanatnyi vezetőik között, és főképp óvakodni attól, hogy az utóbbiakkal bármiképp azonosuljunk; hiszen szinte abszolúte biztos, hogy e politikai kalandorok a becsvágyuk türelmetlenségében elég hamar megint a legdurvább baklövéseket fogják elkövetni. Mihelyt a mozgalom megszilárdul, ezeket az urakat vagy korlátok közé szorítja, vagy pedig röpülnek. Eddig a tömeg is csak tompa, öntudatlan elégedetlenségben háborog még, de ezzel a talaj elő van készítve a vetéshez.

Amerikában, *New Yorkot kivéve*, a valódi mozgalom a németek feje fölött alakul. Az amerikaiak valódi szervezete a Knights of Labor[738], amely éppen olyan zavaros, mint maguk a tömegek. De ebből a káoszból fog kifejlődni a mozgalom, nem a németek szekcióiból, akik 20 év óta képtelenek

voltak az elméletből kimunkálni azt, ami Amerikának kell. De igen felvilágosító hatást gyakorolhatnának a németek éppen most, hacsak – megtanultak volna angolul!

Szívélyes üdvözlet mindenkinek.

Híve

F. Engels

298

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

London, [18]86 nov. 29.

Kedves Kautsky,

Ma reggel levelet kaptam Liebknechtnétől, melyben férje tanácsára értesít engem, hogy Vlissingenen keresztül holnapután érkezik Victoria állomásra. Minthogy tegnap szó esett erről, nem akarom elmulasztani, hogy ezt veled közöljem, és belátásodra bízom, hogy indíttatva érzed-e magad, mint az egyetlen, aki Liebknechtnét személyesen ismeri, őt a pályaudvaron éjnek éjszakáján megvárni, amire azonban korántsem akarlak bármiképp unszolni, csupán tudatni óhajtom veled ezt a fontos viktoriánus tényt.

Megint van itt sör, csak ihatnék belőle. Üdvözlöm feleségedet.

Barátod

F. E.

299

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]86 nov. 29.

Kedves Sorge,

Ma reggel elvittem az előszó[790] utolsó korrektúráját a kiadóhoz, és így végre megszabadultam ettől a lidércnyomástól. Remélem, hogy két héten belül elküldhetem neked a fordítás egy példányát. Holnapután érkezik Liebknechtné, hogy itt várja meg férjét, aki csak tegnapelőtt utazott el New Yorkból.[728]

A Henry George boom* természetesen roppant mennyiségű szélhámosságot dobott felszínre, és örülök, hogy nem vettem részt benne. Mindazonáltal korszakalkotó nap volt. A németek bizony nem értettek ahhoz, hogy elméletükből kiindulva olyan emelőt munkáljanak ki, amely az amerikai tömegeket mozgásba hozhatja; nagyrészt ők maguk sem értik az elméletet és doktrinér és dogmatikus módon olyasvalamiként kezelik, amit betéve kell megtanulni, akkor aztán minden szükségletet minden további nélkül ki is elégít. Az elmélet hiszekegy számukra, nem vezérfonal a cselekvéshez. Ráadásul elvből nem tanulnak angolul. Ezért az amerikai tömegeknek saját útjukat kellett keresni és ezt, úgy látszik, egyelőre a Knights of Laborben[738] találták meg, amelynek zavaros alapelvei és nevetséges szervezete nyilván saját zavarosságuknak felel meg. De amint hallom, a Knights of Labor – főként New Englandben és Nyugaton – valóságos hatalom és napról napra inkább azzá lesz a tőkések brutális ellenségeskedése folytán. Azt hiszem, szükséges, hogy dolgozzunk közöttük, hogy ezen a még egészen gyúrható tömegen belül kiképezzünk egy magot, amely megérti a mozgalmat és annak céljait, és ezzel a mostani „Lovagrend" elkerülhetetlenül bekövetkező szétrobbanásakor magától átveszi legalább egy résznek a vezetését. A Knights of Labor leghitványabb oldala a politikai semlegessége volt, amely a Powderlyk stb. merő paklizására lyukad ki;

* *V. ö. 566. old. és 796. jegyzet. – Szerk.*

ennek élét azonban elvette a tömegek magatartása a novemberi választások során, éspedig főként New Yorkban. A mozgalomba újonnan bekapcsolódó mindegyik országban az első, legfontosabb lépés mindig az, hogy a munkások önálló politikai pártba szerveződjenek, mindegy, hogyan, csak határozottan munkáspárt legyen. És ez a lépés megtörtént, sokkal gyorsabban, mint várhattuk, és ez a fő. Hogy ennek a pártnak első programja még zavaros és módfelett hiányos[804], hogy H. George-ot tűzték ki zászlónak, ezek elkerülhetetlen, de csak átmeneti bajok. A tömegeknek idő és alkalom kell a fejlődéshez, alkalmuk pedig csak akkor lesz, ha már saját mozgalmuk van — mindegy, milyen formában, csak az *ő saját* mozgalmuk legyen —, amelyben saját hibáik hajtják őket tovább, a saját kárukon okulnak. A mozgalom Amerikában ott tart, ahol nálunk 1848 előtt, a valóban intelligens embereknek ott egyelőre azt a szerepet kell majd játszaniok, mint a Kommunisták Szövetségének 48 előtt a munkásegyletek között.[805] Csakhogy ez most Amerikában összehasonlíthatatlanul gyorsabban fog menni; egészen hallatlan, hogy a mozgalom az alig nyolchónapos létezése után ilyen választási eredményeket ért el. És ami még hiányzik, arról gondoskodnak majd a burzsoák, akik sehol a világon nem lépnek fel olyan arcátlanul és zsarnokian, mint ott, és bíráitok fényesen lepipálják a Bismarck-féle birodalmi törvénycsavarókat.[806] Ahol a burzsoák ilyen eszközökkel vívják a harcot, ott gyorsan eldől, és ha mi Európában nem sietünk, az amerikaiak hamarosan megelőznek. De éppen most kétszeresen szükség lenne arra, hogy a mieink között legyenek néhányan, akik elméletileg és a rég bevált taktikát illetően szilárdan ülnek a nyeregben, s angolul is tudnak beszélni meg írni, mert az amerikaiak érthető történelmi okokból minden elméleti kérdésben mérhetetlenül elmaradottak, s bár nem vettek át Európától középkori intézményeket, de átvettek töméntelen középkori hagyományt, vallást, angol (feudális) szokásjogot, babonát, spiritizmust, szóval minden olyan badarságot, ami az üzletnek nem vált egyenest a kárára és most nagyon jól felhasználható tömegbutításra. És ha vannak ott elméletileg világos koponyák, akik előre meg tudják mondani a munkásoknak saját hibáik következményeit, meg tudják magyarázni nekik, hogy minden mozgalom, amely nem a bérrendszer megsemmisítését tartja végső célként folyvást szem előtt, óhatatlanul tévútra csúszik és kudarcot vall — akkor egynémely ostobaság elkerülhető és a folyamat lényegesen megrövidíthető. De ennek angolul kell történnie, a külön német jelleget le kell vetni, márpedig a „Sozialist" urai bajosan alkalmasak erre, és a „Volkszeitung"-beliek[21] is csak az *üzlet* terén okosabbak.

A novemberi amerikai választások hatása Európában óriási volt. Mindenütt, kivált Franciaországban, a radikális republikánusok legnagyobb ütőkártyáját az jelentette, hogy Angliának és különösen Amerikának eddig nem volt munkásmozgalma. Ezeket az urakat most jól elhallgattatták, kivált Clemenceau úr egész politikai alapja omlott össze nov. 2-án; örökké azt hajtogatta: nézzétek Amerikát; ahol igazi köztársaság uralkodik, ott nincs nyomor és nincs munkásmozgalom! Hasonlóan jártak a haladópártiak[97] és a „demokraták" Németországban és itt – ahol szintén most élik át saját mozgalmuk kezdetét. Éppen az, hogy a mozgalom olyan élesen hangsúlyozta munkásmozgalom voltát és olyan hirtelen és erőteljesen lendült neki, teljesen elnémította ezeket az embereket.

Itt egyrészt minden konkurrencia hiánya, másrészt a kormány butasága lehetővé tette a Social Democratic Federation[363] urainak, hogy olyan pozíciót foglaljanak el, amilyenről 3 hónappal ezelőtt még álmodni sem mertek. Az a hűhó, amit a Lord Mayor nov. 9-i menete mögötti felvonulás – soha komolyan nem gondolt – terve körül csaptak, aztán ugyanez a hűhó a nov. 21-i Trafalgar Square-i gyűlés miatt, amikor tüzérség felvonultatásáról volt szó, s a kormány végül mégis behúzta a farkát – mindez arra kényszerítette a Social Democratic Federation urait, hogy 21-én végre egyszer egészen közönséges gyűlést tartsanak, üres hetvenkedések és az elmaradhatatlan csőcselékkísérettel alátámasztott álforradalmi demonstrációk nélkül – és a filiszterek most hirtelen tisztelni kezdték azokat, akik ennyi port vertek fel és mégis olyan tisztességesen viselkedtek.[797] Mivel pedig a Social Democratic Federation kivételével senki sem törődik a munkanélküliekkel, akik a krónikus üzleti pangás idején minden télen nagyobb tömeget alkotnak és igen akut nyomort szenvednek el, a Social Democratic Federationnek nyert ügye van. A munkásmozgalom most kétségkívül elkezdődik itt, és ha egyelőre a Social Democratic Federation aratja le a termést, ez a radikálisok gyávaságának következménye és a Socialist League[424] butaságáé, amely az anarchistákkal marakodik és nem tud tőlük megszabadulni, ezért nem ér rá arra, hogy az élő mozgalommal törődjék, amely odakünn az orra előtt zajlik. Hogy egyébként Hyndman és Tsai meddig tartják meg mostani aránylag ésszerű cselekvési módjukat, az kérdéses. Várom, hogy csakhamar mégis újra kolosszális butaságokat csinálnak, túlságosan sietnek, s akkor majd észreveszik, hogy komoly mozgalomban az ilyesmi nem megy.

Németországban egyre cifrább a helyzet. Lipcsében „felforgatás" miatt 4 évig terjedő *fegyházra* ítélik az embereket![807] Erőnek erejével botrányt akarnak provokálni.

Most még 7 kisebb munka vár rám az íróasztalfiókomban – olasz, francia fordítások, előszók, új kiadások stb.* – és aztán feltartóztathatatlanul sorra kerül a 3. kötet.

Öreg barátod
F. E.

* *V. ö. 570–571. old. – Szerk.*

300

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe[808]

Kérem szíveskedjék nekem a „Bakunyinisták munkában" egy példányát elküldeni[809], nekem csak egy van belőle, más dolgokkal egybekötve. Csúnya nyomtatási hibáktól hemzseg, gondosan át kell néznem. Vasárnap* délután befutott ide a katona** – a felesége már néhány napja itt tartózkodott –, nagyon elégedett a sikereivel[728], tegnap a berlini Paul*** is megjött. Minthogy nevezettek jelenlétében bizony aligha jutok nagyobb munkákhoz, meglátom, nem tudok-e nyomtatásra előkészíteni Önnek egyet-mást, könyveim előszóit azonban előszeretettel magam írom.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

[London, 18]86. XII. 7.

---

* December 5. – *Szerk.*
** W. Liebknecht. – *Szerk.*
*** P. Singer. – *Szerk.*

301

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1886 dec. 13.

Kedves Laurám,

Most végre leszögeztünk téged egy dátumhoz, s remélem, 23-án úgy intézed, hogy egy kicsit még csavaroghass Nimmel a városban karácsony előtt és megnézhesd a karácsonyi boltokat. S hogy minden további kifogást elvágjak, mellékelve küldök egy 20 £-es csekket, hogy módodban álljon ígéretedet beváltani.

Ugyancsak mellékelek egy levelet Tussytól, aki tegnap Williamsportban (Pennsylvania) volt, s azután már csak Baltimore-ban, Wilmingtonban és New Yorkban lesznek gyűlései[729] – de New Yorkban egész sorozat 19-től 23-ig, s 25-én indul haza. Egy másik levelet Edwardtól holnap küldök; egy-két jegyzetet kell készítenem belőle. Kérlek, hozd mindezeket a leveleket magaddal, amikor jössz, mert erős a gyanúm, hogy *fél* szemmel gyakorlati célra íródtak, hiszen tudom, hogy Liebknecht szintén majdnem naponta megírta úti benyomásait a feleségének, nem annyira a felesége kedvéért, hanem azért, hogy materiális alapját képezze egy könyvnek, melyre már szerződést is kötött.

Két hete, kedden* megérkezett ide Liebknechtné, egy szerfelett német hölgy, s 24 óra sem telt el, amikor kiöntötte a szívét Nimnek, olyan hévvel, hogy az neki szinte túl sok volt. Házaséletük úgy látszik mintaszerűen német, szentimentalitás és házi perpatvar, de az utóbbiból jóval több. Nim rögvest többet mond majd neked erről. Vasárnap délután Liebknecht betoppant, a szokásosnál is éhesebben, szerencsére volt egy főtt ürücomb, mellyel csillapíthatta farkasétvágyát. Egészen a régi Liebknecht, de Nim, aki családi életének rejtélyeibe a legmélyebb betekintést nyerte, azt állítja, hogy most fokozottabban filiszter. Amit Tussy mond róla, az teljesen helytálló; ahogy saját fontosságáról, képességeiről és abszolút legyőzhetetlenségéről véleke-

* Dec. 1. (*Lásd 573. old.*) – *Szerk.*

dik, az elképesztő; de egyidejűleg a felszín alatt homályos aggodalom él benne, miszerint ő nem is az a tüneményes ember, amilyennek szeretné ha mások tartanák. Ez a rejtett aggodalom hajtja őt arra, hogy jobban igényelje mások csodálatát, mint ahogy egyébként kívánná, s hogy ezt a csodálatot elnyerje, jelentősen manipulálja a tényeket mindenben, amit önmagáról mesél. De a felesége helyesen mondja, hogy ha Liebknecht nem volna olyan roppantul elégedett önmagával, soha nem lenne képes arra a munkára, melyet végez. Így tehát úgy kell őt vennünk, amilyen, s beérnünk azzal, hogy magunkban nevetünk sok mindenen, amit mond; szerény lehetőségei között sok bajt fog okozni pro aris et focis* diplomatizáló módján, de a döntő pillanatban mindig a helyes oldalon fog állni. Pénteken utaztak el Lipcsébe.

Percy ismét egész jól érzi magát, mindig vannak ilyen heves görcsei, de mihelyt az első rohamon túl van, csakhamar megint talpra áll.

Kautskyék kivesznek egy házat az Archwayn túl – ez nem az Archway Tavern, hanem a valódi Archway, valamivel odább. Azaz Scheu kibérli a házat három évre, és egyik részét lakja a leányával, egy 18 év körüli meglehetősen ostoba lánnyal, akit Magyarországról hozott át; s Kautskyék lakják a másik részt. Ma kezdenek átköltözni oda és remélik, hogy szombatra készen lesznek.

Múlt héten levelet kaptam az öreg Harneytól; okt. 12-én szállt hajóra, ami az ő testi állapotát tekintve túl késői időpont, s persze minden tagjában reumával és köszvénnyel érkezett meg. De nem tudott előbb megválni Angliától, amelyet imád, míg Amerikát gyűlöli, s azt mondja, ha él, jövő tavasszal megint átjön, s Angliában akar élni és halni. Szegény fickó – amikor a chartista mozgalom összeomlott, ő talaját vesztette, s a szabadkereskedelmi prosperitás dicső kora Angliában tényleg kétségbeesésbe kergethette az embert. Azután elment Bostonba, csak hogy ott túlzott és uralkodó formában megtalálja éppen azokat a dolgokat és tulajdonságokat, amelyeket Angliában a legjobban gyűlölt. S most, amikor valódi mozgalom kezdődik az angol nyelvű nemzeteknél az Atlanti-óceán mindkét partján, ő túl öreg, túl megrokkant, túlságosan kívülálló és – túlságosan patrióta, semhogy követni tudná. Az egyetlen, amit tanult Amerikában, a brit sovinizmus!

Most jön Nim és hozza nekem a szokatlan bélyegeket, melyeket erre a rendkívül nehéz levélre ragasztani kell, Annie pedig ebédhez terít, így be kell fejeznem az írást. Nim üdvözletét küldi mindkettőtöknek. Ami Pault

* – az oltárokért és a tűzhelyekért (*átvitt értelemben*: a vallásért és a hazáért; a legszentebb dolgokért) – *Szerk.*

illeti, talán végül sikerülni fog őt magaddal hoznod 23-án. Mi a fenének akar Párizsban lézengeni karácsony hetében, amikor még a képviselőház sem ülésezik?

Mindenkor szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

302

Engels ifj. Emil Engelshez

Engelskirchenbe

London, 1886 dec. 22.

Kedves Emil,

Nagyon örültem, hogy megint hallottam rólad, és általad édesanyádról* és mindnyájatokról.

Ami kérésedet illeti, mégiscsak úgy tűnik nekem, hogy súlyos következetlenségül rónák fel nekem, ha *én* a barmeni evangélikus Egyletháznak 150 márka hozzájárulást akarnék adni, amiért az máskülönben közhasznú célokat is követ.[810] Azt hiszem, az apósod** szintén következetlenségnek tartaná, ha egy kimondottan szociáldemokrata munkáspénztárnak kellene adományt nyújtania annak közhasznú céljai miatt. Ám jóakarattal meg lehet egyetmást csinálni, és minthogy amúgy is mindig egy kissé komikusnak érzem, amikor a folyószámlában az evangélikus Egyletház részvényeseként szerepelek, így ezennel *neked* ajándékozom a két részvényt, s azt csinálhatsz velük, amit akarsz. Mellékelek egy cédulát Hermann-nak***, aki a dolgot remélhetőleg elintézi.

Örömmel hallom, hogy mindnyájan jól vagytok, és főleg, hogy édesanyád a gyermekeiről és unokáiról való gondoskodásban újjáéled. Apátok° hiányát csakugyan még sokáig fogjátok érezni valamennyien, mind a családban, mind az üzletben. Ő egész ember volt, s az ilyet a családban sohasem lehet pótolni, az üzletben pedig csak nehezen. Mindamellett nektek, fiatalembereknek, nagyon hasznos, hogy már korán felelősségteljes pozícióba kerültök, ez az én időmben sajnos elég ritkán fordult elő Németországban, holott az értelemnek és főleg a jellemnek a fejlődéséhez fölöttébb szükséges. Hadd szórakozzanak az öregurak Barmenban, nyáron pedig Engelskirchent hasz-

* Charlotte Engels. – *Szerk.*

** F. W. Röhrig. – *Szerk.*

*** Ifj. Hermann Engels. – *Szerk.*

° Id. Emil Engels. – *Szerk.*

nálják inkább üdülésre, semmint üzleti tevékenységre, annál jobb, ha ti az üzletet egyedül el tudjátok vezetni, ez önbizalmat ad nektek.

Most azonban be kell fejeznem, néhány perc múlva érkezik Schorlemmer Manchesterből, holnap pedig Párizsból várok további látogatókat*, akkor tele lesz a ház, és a munkával együtt a levelezésnek is befellegzik. De előtte még szerettem volna a részvények ügyét elintézni, és felhasználtam erre az utolsó szabad pillanatokat.

Üdvözöld tehát a mamádat különösen szívélyesen nevemben, továbbá feleségedet és fiadat, Hermannékat és Moritzot, s téged magad is szívből üdvözöl

nagybátyád
Friedrich

Főként pedig igen kellemes ünnepeket és az új évre sok boldogságot kívánok mindannyiótoknak!

* Laura és Paul Lafargue. – *Szerk.*

303

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1886 dec. 28.

Kedves Wischnewetzkyné,

Nov. 13-i levele nem érkezett meg hozzám, amit nagyon sajnálok; sokkal alkalmasabb lett volna nekem *akkor* írni egy előszót, s azonkívül hosszabb idő állt volna rendelkezésemre.[811]

Engedje meg azonban, hogy először is gratuláljak a boldog családi eseményhez, melyben Ön játszotta a fő szerepet, s jó egészséget kívánjak Önnek és a kicsiny új jövevénynek.

A függelék[425] persze most már kissé elavult, s minthogy előre láttam ilyesvalamit, azért javasoltam, hogy akkor írom meg, amikor a könyv nyomdakész lesz. Most az előszó nagyon szükséges, s írok is egyet, de előzőleg meg kell várnom Avelingék visszatérését[729], hogy teljes beszámolót kapjak arról, hogyan állnak a dolgok Amerikában, és azt hiszem, hogy előszavam nem egészen olyan lesz, amilyent Ön óhajt.

Először is úgy látom, hogy New Yorkot némileg Amerika Párizsának tartja, s túlbecsüli a helyi vonásokkal bíró New York-i helyi mozgalom jelentőségét az egész ország számára. Kétségtelenül nagy jelentősége van, de hát az északnyugat, hátterében a nagyszámú földművelő lakossággal és független mozgalmával, aligha fogja vakon elfogadni a George-féle elméletet.

Másodszor, e könyv előszava aligha megfelelő hely ennek az elméletnek alapos bírálatához, és még a szükséges teret sem nyújtja ehhez.

Harmadszor, behatóan kellene tanulmányoznom H. George különféle írásait és beszédeit (legtöbbjük nincs meg nekem), hogy kibúvókon és mellékszempontokon alapuló ellenvetések lehetőségét elvágjam.

Előszavam természetesen teljes egészében azzal a roppant nagy haladással foglalkozik majd, melyet az amerikai munkások az utóbbi tíz hónapban megtettek, s persze érinteni fogja H. George-ot és földreformtervét is. De ennek kimerítő tárgyalására nem tarthat igényt. Nem is hiszem, hogy

ennek már elérkezett az ideje. Sokkal fontosabb, hogy a mozgalom terjedjen, harmonikusan haladjon előre, gyökeret verjen és átfogja lehetőleg az egész amerikai proletariátust, mintsem hogy kezdettől fogva elméletileg tökéletesen helyes vonalon induljon és haladjon. Nincs jobb út az elméleti megértés világosságához, mint saját hibáinkból tanulni, „durch Schaden klug werden"*. És nincs más út egy egész nagy osztály számára, különösen nincs olyan kiváltképpen gyakorlati és az elméletet lenéző nemzet számára, amilyen az amerikai. Az a fő, hogy a munkásosztály *mint osztály* mozgásba lendüljön; mihelyt ez megtörtént, csakhamar meg fogja találni a helyes irányt, s akik ellenállnak, H. George vagy Powderly, híveik kis szektájával hoppon maradnak. Ezért tartom nagyon fontos tényezőnek a mozgalomban a Knights of Labort[738] is, melyet nem kívülről fitymálni kellene, hanem forradalmasítani belülről, s úgy vélem, hogy az ottani németek közül sokan súlyos hibát követtek el, amikor egy hatalmas és dicső mozgalom láttán, mely nem az ő kreációjuk, arra törekedtek, hogy importált és nem mindig megértett elméletükből afféle egyedül üdvözítő dogmát csináljanak, s elzárkózzanak minden mozgalomtól, mely nem fogadta el ezt a dogmát. A mi elméletünk nem dogma, hanem fejlődési folyamat kifejtése, s ez a folyamat egymásra következő szakaszokat foglal magában. Aki elvárja, hogy az amerikaiak a régebbi ipari országokban kidolgozott elmélet teljes tudatosságával induljanak el, a lehetetlent várja el. Amit a németeknek tenniök kell, az, hogy saját elméletüknek megfelelően cselekedjenek – ha úgy értelmezik, mint mi 1845-ben és 1848-ban –, hogy részt vegyenek a munkásság minden valódi általános osztálymozgalmában, elfogadják annak tényleges kiindulópontját mint olyant, és fokozatosan emeljék az elméleti szintre, kimutatva, hogy minden elkövetett hiba, minden elszenvedett kudarc az eredeti program téves elméleti nézeteinek szükségszerű következménye volt: teendőjük az, hogy – a „Kommunista Kiáltvány" szavaival – a jelen mozgalomban a mozgalom jövendőjét képviseljék.[812] De mindenekelőtt adjanak a mozgalomnak időt a megszilárdulásra, ne tegyék az első kezdet elkerülhetetlen zavarosságát még zavarosabbá azáltal, hogy lenyeletnek az emberekkel dolgokat, amelyeket jelenleg nem érthetnek meg kellőképpen, de amelyeket csakhamar megtanulnak majd. Egy- vagy kétmillió munkásszavazat jövő novemberben egy bona fide** munkáspártra mérhetetlenül többet ér jelenleg, mint százezer szavazat egy elméletileg tökéletes platformra. A legelső – s ha a mozgalom előrehalad,

* – „saját kárunkon okulni" – *Szerk.*

** – jóhiszemű – *Szerk.*

hamarosan megtörténő – kísérlet arra, hogy a mozgásban levő tömegeket nemzeti méretekben tömörítsék, valamennyiüket szemtől szembe fogja állítani: george-istákat, Knights of Labort, trade-unionistákat és mind a többieket; s ha német barátaink addigra eléggé megtanulják az ország nyelvét, hogy vitába bocsátkozhatnak, akkor elérkezik az ideje, hogy bírálják a többiek nézeteit, és így, a különböző álláspontok következetlenségeinek kimutatásával, fokozatosan megértessék velük saját tényleges helyzetüket, azt a helyzetet, melyet a tőke és a bérmunka viszonya teremtett számukra. De minden lépést, amely elodázhatja vagy megakadályozhatja a munkáspártnak ezt a nemzeti méretekben – bármily platformon – való megszilárdulását, én nagy hibának tekintenék, s ezért nem tartom elérkezettnek az időt arra, hogy részletesen és kimerítően nyilatkozzunk H. George-ról vagy a Knights of Labor-ről.

Nem sürgönyöztem Önnek „igen"-t, mert nem tudtam pontosan kisütni, mit süthet ki ebből az „igen"-ből.

Ami a címet illeti, nem hagyhatom el az 1844-et, mert akkor egészen hamis fogalmat kapna az olvasó arról, hogy mit várhat a könyvtől. S minthogy én az előszó meg a függelék által bizonyos felelősséget vállalok, nem egyezhetem bele az évszám elhagyásába. Ha szükségesnek tartja, hozzáfűzheti: „A szerző előszavával és függelékével".

A levonatokat korrigálva ugyanezzel a postával visszaküldöm.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

1887

304

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[656]

Egyidejűleg küldöm neked ajánlottan a „*Tőke*" angol fordítását[529]. Múlt héten feladtam egy csomagot – 2 „Commonweal", 1 „To-Day" stb. További küldemények következnek. A „New York Herald"-ot[813] az Avelingékről szóló aljas cikkel éppen most kaptam meg; ez nagyon becses nekünk, mert máskülönben Avelingék nem tudták volna meg, mit hazudoznak ott össze a burzsoá lapok.[814] Avelingék mindketten ma egy hete érkeztek vissza, nagyon egészségesen és jó hangulatban. Lafargue-ék is itt vannak, szívélyes üdvözletüket küldik. A „*Tőke*" itt gyorsan fogy, az Amerikába való szállításról gondoskodás történt. Ez majd hamarosan világossá teszi az álláspontot a jenkiknek.

Barátod
F. E.

Boldog új évet!

[London, 18]87. I. 11.

305

Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz

Hágába

London, 1887 jan. 11.

Kedves Nieuwenhuis barátom,

Az újságokból látom, hogy a semmítőszék jóváhagyta az Ön ellen hozott ítéletet, és ezért Önnek nyilván hamarosan börtönbe kell vonulnia.[815] Nem mulaszthatom el, hogy odamenetele előtt búcsút ne vegyek Öntől és ne biztosítsam arról, hogy teljes rokonszenvem kíséri cellájába; remélem, hogy a magánzárkából testileg sértetlenül és szellemileg töretlenül tér vissza tevékenységéhez és hozzánk. Kérem, tudassa velem, hogy lehet-e Önnel fogsága idején kapcsolatot tartani – levélben vagy nyomtatványok küldésével – és hogy engedélyeznek-e Önnek könyveket és irodalmi foglalatosságot.

Lafargue-ék Párizsból karácsony óta itt vannak és ma egy hete Avelingék is visszatértek Amerikából, sok és örvendetes ottani hírrel.[729] A mozgalom ott jól gördül, mégpedig feltartóztathatatlanul. Meglepő a gyorsaság, amellyel az eredeti és elkerülhetetlen zűrzavarból egy politikai munkáspárt kialakult. Persze a program, illetve jobban mondva a különböző – New Yórk-i, chicagói stb. – programok még nagyon ködösek, mint ez nem is volt másképp várható. De a cselekvés egészen olyan, amilyennek lennie kell, és ez a fődolog. Ha meggondolom, milyen sokáig tartott, amíg a munkások Franciaországban, Belgiumban, Spanyolországban stb. arra a belátásra jutottak, hogy csak a munkásosztály pártként való politikai szervezete, különállóan minden más párttól és ellentétben velük, vezetheti őket győzelemre, akkor az amerikaiaknak ez a cselekvése bámulatra méltó, hiszen hat hónappal a mozgalom megindulása után már tagolt pártként lépnek fel, New Yorkban 68 000 szavazatot kapnak, és Nyugaton jelentős győzelmeket vívnak ki a választásokon.[796] Mihelyt azonban valamely ország proletariátusa már harcos párttá szerveződött, magának a harcnak a változásai hajtják előre felszabadulása feltételeinek felismerésében, és éppen egy ilyen kiváltképpen gyakorlatias és elméletellenes nép számára, mint az amerikaiak, nem vezet más út a belátáshoz, mint a saját kárán

okulni, a saját hibáinak következményeiből bölcsességet tanulni. S ezt az utat elég gyorsan megjárják és végigjárják majd.

Máskülönben is mindenütt kitűnően halad a mozgalom, és remélem, ha Ön kilép a börtönből, úgy találja majd, hogy jó darabbal tovább jutottunk. Ebben csak egy európai háború akadályozhat meg minket; ez pillanatnyilag roppantul visszavetne, de végül, mint minden más eseménynek is, a mi előnyünkre kell válnia.

A „Tőke" angol fordítása[529] most jelent meg, és éppen Amerika számára a kellő pillanatban.

És most még egyszer ég Önnel! Mindannyiunk legjobb kívánságai kísérik a magányba. Egy év múlva remélhetőleg ismét találkozunk Londonban. Legszívélyesebb üdvözleteiket küldik Lafargue-ék és Avelingék és

híve

F. Engels

306

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

(Töredék)

London, 1887 január 18.

Kedves Polgártárs,

Folyó hó 9-i levele[816] nem ért egészen váratlanul, hiszen tudtam, hogy Ön kormányhivatalnok, és hogy ennek az állásának előbb-utóbb tarthatatlanná kell válnia. Sajnos semmiféle kedvező kilátást nem nyújthatok Önnek sem itt, sem pedig Amerikában. Ha nem beszél jól angolul, akkor e két ország egyikében sem találna kifizetődő foglalkozást, amíg nem sajátította el a nyelv szóbeli használatában való jártasságot. Művelt emberek számára itt a szokásos, szinte az egyetlen pálya a nyelvtanári, és ez éppen ezért állandóan túlzsúfolt, még olyanokkal is, akik az ország nyelvén folyékonyan beszélnek és írnak. Az egyéb oktatásban olyan nagy a [. . .][817]

307

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1887 január 26.

Kedves Polgártárs,

F. hó 18-án válaszoltam e hó 9-i kedves levelére[816], utána kaptam 21-i szíves sorait.

Csak megerősíthetem azt, amit legutóbbi levelemben írtam; aki nem beszél angolul, sem itt Angliában, sem az Észak-Amerikai Egyesült Államokban nem keresheti meg kenyerét másképpen, csak fizikai munkával.

Az Argentin Köztársaság talán kedvezőbb talaj lenne; ott erős olasz kolónia van, és spanyolul Ön nagyobb nehézségek nélkül megtanulhatna. De messze van, az utazás költséges, a visszatérés nehéz. Az ország fejlődik, de ez minden, amit mondani tudok róla. Nem ismerem az argentin törvényeket, nem tudom, milyen körülmények között tudna ott elemi iskolai oktatásból megélni.

Ami a kereskedelmet illeti, ezzel 18 éve felhagytam és már nincsenek semmiféle kapcsolataim kereskedelmi cégekhez vagy gyárakhoz; sőt mi több, ajánlásom némely esetben rosszabb lenne a semminél (hacsak nem akad olyan cég, amelynek a munkatársai még ismernek engem), mert engem ma nem annyira mint egykori kereskedőt ismernek, hanem inkább mint jelenlegi aktív szocialistát. S aztán a nagy városokban mindenütt hemzsegnek az állást kereső kereskedelmi tisztviselők, akik nem szocialistagyanúsak és kereskedelmi képzettségüknél fogva előnyben részesülnek.

Sokat törtem a fejem, nem lehetne-e valamilyen kivezető utat találni ezen a vonalon, de semmire se jutottam.

Írok Bécsbe (Ausztriába) és Hamburgba, hogy talán akad ott valami, de nincs nagy reményem; mégis megpróbáljuk, s az eredményt majd közlöm Önnel.

Ugyancsak jól tenné, ha írna Lafargue-nak; itt volt, amikor az Ön január 9-i levele érkezett és tudomásul vette, de azt mondta, sajnos nem reméli, hogy találhat az Ön számára állást Párizsban; lehetséges azonban, hogy miután visszatért a barátai közé, pontosabban tájékozódhatott

és változhatott a véleménye. Egyidejűleg én is írok neki az Ön érdekében.*

A nagy nehézség az, hogy mi szocialisták nemcsak politikailag, hanem polgárilag is ki vagyunk átkozva, s az egész burzsoázia élvezetét leli abban és kötelességének tartja, hogy bennünket kiéheztessen. S ez az átok főleg a művelt és tanult embereket sújtja, mert ezeket dezertőröknek tekintik, akik saját osztályukat elhagyva az ellenséges táborba álltak át. Ez a nehézség mindenütt felmerül, s bennünket is sújtott annak idején, 1844-ben és 1849-ben; hányszor kívántuk, Marx és jómagam, hogy bár értenénk valamilyen kétkezi szakmához, minthogy az a burzsoák számára is nélkülözhetetlen, hiszen a fizikai munka termékei nélkül nem élhetnek!

Nem lehetne foglalatosságot találnia valamelyik olasz szocialista lapnál, Milánóban vagy másutt? Nem kapom ezeket a lapokat, s ezért igen kevéssé ismerem a szocialista párt jelenlegi helyzetét az Ön hazájában. Mindenesetre előnyös lenne, ha Ön Olaszországban maradhatna.

Ismétlem, örömmel megteszek minden tőlem telhetőt, hogy kiutat keressek nehéz helyzetéből, és csak sajnálom, hogy nem kecsegtethetem jobb kilátásokkal. Nem felejtem el, amit eszméink és írásaim olaszországi terjesztéséért tett, s ha akad valahol az Ön részére valami, biztos lehet benne, hogy nem fogom elszalasztani.

Szívélyes üdvözlettel

F. Engels

Eredeti nyelve: olasz

* *V. ö. 596. old. – Szerk.*

308

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1887 jan. 27.

Kedves Wischnewetzkyné,

Mellékelve küldöm végre az előszót.[811] Alighogy Avelingék visszaértek[729], enyhe kötőhártyagyulladást kaptam, amely azonban elég volt ahhoz, hogy minden rendszeres munkát lehetetlenné tegyen, kivált mivel azt a rövid időt, melyet naponta írásnak szentelhettem, sürgős levelezés vette elkerülhetetlenül igénybe. Jóllehet a szemgyulladásom még nem múlt el teljesen, sikerült az előszót befejeznem, s remélem, a késedelem nem okozott Önnek túl sok nehézséget.

Minthogy nem tudtam másolatot készíteni, kérnem kell, hogy a kéziratot elintézés után juttassa vissza hozzám. Felteszem, hogy szíves lesz figyelemmel kísérni az útját a nyomdában.

Remélem, hogy dr. Wischnewetzky jól utazott és rendben megérkezett. Sajnálom, hogy nem lehettem vele néhány órát egyedül, de éppen azon az estén toppant be, amikor pillanatnyilag* valósággal feltámasztottuk a régi „Internacionálét".

Az amerikai mozgalmat, éppen e pillanatban, azt hiszem az óceánon innen lehet a legjobban látni. A helyszínen személyi torzsalkodások és helyi viták bizonyára sokat elhomályosítanak a nagyságából. S az egyetlen, ami valóban feltartóztathatná a menetét, az lenne, ha ezek a nézeteltérések kialakult szektákká merevednének. Bizonyos mértékben ez elkerülhetetlen lesz, de minél kevésbé, annál jobb. S a németeknek kell ettől leginkább őrizkedniök. A mi elméletünk a fejlődés elmélete, nem pedig dogma, melyet betéve kell megtanulni és gépiesen ismételgetni. Minél kevésbé fogják az amerikaiaknak azt kívülről besulykolni és minél inkább fogják az amerikaiak saját tapasztalataik útján – a németek segítségével – kipróbálni, annál inkább válik vérükké. Amikor mi 1848 tavaszán visszatértünk

* *Egy szó olvashatatlan. – Szerk.*

Németországba, a demokrata párthoz csatlakoztunk, mert ez volt az egyetlen lehetséges módja annak, hogy meghallgatásra találjunk a munkásosztálynál; ennek a pártnak a leghaladottabb szárnyát alkottuk, de mégis csak egy szárnyát. Amikor Marx megalapította az Internacionálét, az általános szervezeti szabályzatot[818] oly módon fogalmazta meg, hogy annak az időszaknak *minden* munkásszocialistája csatlakozhatott hozzá – proudhonisták, Pierre Leroux hívei, sőt még az angol trade-unionok leghaladottabb szekciója is; és csak ennek a tágasságnak köszönhető, hogy az Internacionálé azzá lett, ami volt, mindezen kis szekták fokozatos feloldásának és felszívásának eszköze, kivéve az anarchistákat, akiknek különböző országokban való hirtelen megjelenése csak a Kommün után tomboló burzsoá reakció következménye volt és ezért nyugodtan hagyhattuk önmagától kimúlni, ami meg is történt. Ha 1864-től 1873-ig mindig csak azokkal lettünk volna hajlandók együtt dolgozni, akik nyíltan elfogadják platformunkat, hol volnánk ma? Azt hiszem, egész gyakorlatunk megmutatta, hogy lehetséges a munkásosztály általános mozgalmával együttműködni fejlődésének minden fokán, anélkül hogy saját külön állásfoglalásunkat, *sőt szervezetünket feladnánk vagy elrejtenénk*, s attól tartok, hogy ha az amerikai németek más irányvonalat választanak, nagy hibát követnek el.

Remélem, időközben teljesen visszanyerte egészségét, s hogy férje és gyermekei szintén jól vannak. Szívélyesen üdvözlöm dr. W.-t.

Igaz híve
Fr. Engels

Eredeti nyelve: angol

309

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]87 január 28.

Kedves Lafargue,

Végre valamivel jobb a szemem, de még mindig nem elég jó ahhoz, hogy a közben felhalmozódott munka és levelezés tömegétől megszabadulhassak. Írni csak napvilágnál tudok, és akkor is csupán megszakításokkal, de legalább olvasni tudok este hosszabb ideig.

Ha a párizsiaknak a jelenlegi időpontban harci kedvük támad, akkor jobban tennék, ha haragjukat Oroszország ellen fordítanák, amely kikapartatta velük a gesztenyét a tűzből, most pedig megégett mancsukkal cserbenhagyja őket. Hát nem látják, hogy Oroszország volt az, amely az általa megfizetett párizsi sajtóorgánumok segítségével (úgy tűnik, hogy a legszemérmetlenebb a „*Débats*") belehajszolta őket a revansista hetvenkedésbe azzal az egyetlen céllal, hogy Bismarckot a cár* előtti kapitulálásra késztesse? És most elérte, amit akart: Bismarck kibékült Oroszországgal, feláldozta Ausztriát, Oroszország pedig a párizsi tökfilkókat áldozta fel Bismarcknak.[819] Szép oldalai vannak az orosz szövetségnek!

Egyébként nem hiszem, hogy Bismarck *akar* háborút, amely, mihelyt elkezdődne, európai háborúvá válna. Ha már Franciaország és Németország hajbakaptak – és ez kemény és meglehetősen hosszú harc lenne –, akkor a cár *kénytelen* lenne, még ha nem akarna is, előnyomulni a Balkán felé: osztrák–orosz háború. Ettől a perctől fogva Bismarck előre nem látott véletleneknek lenne kiszolgáltatva, és nem tartom őt elég ostobának ahhoz, hogy hidegvérrel ilyen helyzetet provokáljon. A párizsi orosz ügynökség azonban folytatni fogja akcióját; Oroszországnak érdeke, hogy Franciaországot és Németországot háborúba keverje; akkor már csak Ausztria és legfeljebb Anglia ellen kellene harcolnia; vagyis – mármint az orosz soviniszták véleménye szerint, akik mind Ausztriát, mind Angliát lenézik – Oroszországnak szabad keze lenne Keleten. Itt rejlik a veszély. Ha Cion és Tsai uraknak sikerül Franciaországot ebbe a háborúba belehajszolniok, akkor a németek

* III. Sándor. – *Szerk.*

és a franciák jámborul kölcsönösen lemészárolják egymást a cár javáért és az oroszországi zsarnokság fenntartásáért.

A németországi választásokon kiváló esélyeink vannak; azt hiszem, lesz összesen 700 000 szavazatunk, talán még több is.[820] De ami az új Reichstag többségét illeti, számolni kell a német filiszterrel, ez pedig ízig-vérig csőcselék.

Azt mondják itt, hogy a „Daily News" dobása Baring tőzsdei dobása volt. Ez a manőver nagyon kellemetlen lehetett Bismarcknak, akinek elrontja a választási manővereit; kénytelen volt cáfolni.[821]

Martignetti ismét írt nekem.[816] Úgy látszik, kétségbeejtő helyzetben van. Kér engem, találjak neki valamiféle kiutat, és lehetetlen dolgokat javasol. Írtam érdekében Hamburgba és Bécsbe[43], és megígértem neki, hogy Önnek is írok, bizonyára kap tőle közvetlen levelet. Itt vagy Amerikában semmi sem akad számára, hiszen egy szót sem tud angolul. Lenne Franciaországban esélye olasz nyelvtanárként? Ez az egyetlen, amit nézetem szerint csinálhatna. Vagy tud Ön valami jobbat? Az állását el fogja veszteni. Nézzen körül, hogy Párizsban vagy vidéken van-e valamiféle lehetőség a szegény ördög számára.

Pumps sokkal jobban van, már nincs más komoly baja, csak a bordaközi reuma; ma délelőtt meglátogattam, elég vidám volt.

Itt a szocialisták körében klikkintrikákon kívül semmi sincs. Scheu szerint Champion megundorodott Hyndmantől, és meg szeretné buktatni; ezért közeledett megint Baxhez; múltkoriban találkozott Avelinggel és rendkívül szívélyes volt. Meglátjuk, mire vezet mindez. Közben Aveling az East End munkásainak ki akarja fejteni, milyen példát nyújtottak az amerikaiak a régi pártoktól független munkásmozgalommal; és ez olyan agitációs eszköz, amelynek hatása lehet. Már a múlt héten beszélt egy gyűlésen a Farringdon Streeten, Tussy tegnapelőtt szintén, és ezt ott és másutt még folytatni fogják.

Mihelyt valamivel szabadabb leszek, írok Laurának. Közben Nim kérdezteti tőle, hogy beszélt-e Longuet-val, és az mit válaszolt.

„La Justice" kapott egy példányt az angol „*Tőké*"-*ből*[529]: ha Longuet elvette magának, megtakarítanánk azt a példányt, melyet neki szántunk. Megtudakolhatná ezt? Ami a többi példányt illeti, melyeket Sonnenschein tartozik küldeni, még nem tudunk semmi bizonyosat, akadékoskodik.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

310

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]87 febr. 2.

Kedves Laurám,

Hétfőn este* befejeztem a „*Bel Ami*"-t és eltöprengtem a párizsi újságírásnak abban bemutatott képén, gondolván, hogy az bizonyára túlzott, amikor kedd reggel a te leveled elém tárta a „Bel Ami" egy jelenetét – az életből –, így hát kalapot kell emelnem Guy de Maupassant előtt. Nos jó. Tehát, hogy valakinek napilapja legyen Párizsban, ahhoz csibésznek kell lennie![822]

Ez most a második eset, hogy barátaink napilapot csináltak – másoknak. S ezúttal a dolog rosszabb az elsőnél. Lissagaray szabad portyázó volt, aki saját szakállára és saját érvényesülése érdekében cselekedett, s hagyni lehetett, hogy saját politikai halálát halja. De most a posszibilisták[274] a készbe ülnek bele; nemcsak hogy saját napilaphoz jutnak, hanem fölöttünk aratott győzelem útján jutnak hozzá. S mivel a „Cri"-t csak a pletykák, a botrányok és a tárcák kedvéért vásárolják, és a közönség, amely sikerét vagy balsikerét eldönti, a vezércikkeket csak azért veszi be, mert nem kénytelen elolvasni őket, Pyat dagályossága, Labusquière halálos unalma, Marouck szemenszedett és szemtelen tudatlansága éppúgy átmegy a rostán, mint Guesde vezércikkei. Guebhardnak szarvaiért még csengő készpénz is ütni fogja a markát, s Séverine-nek meg Labruyère-nek mindig lesz mit aprítaniok a tejbe.

„Voie du Peuple" – szörnyű ravasz cím! – Feltételezem, hogy ugyanúgy jár majd, mint a „Citoyen" az államcsíny után, s néhány görcsös erőfeszítés után eltűnik.[823] Ha volt remény egy 100 000 frankos emberre, ezt idejében realizálni kellett volna; most, amikor a mieink vereséget szenvedtek és kitették a szűrüket, félek, hogy ilyen egyént még nehezebb lesz találni.

Az ebből levonandó tanulság ugyanaz, mint az előző: egy hetilap, mely a miénk, tízszer annyit ér, mint egy napilap, melyet mások részére csinálunk,

* Január 31. – *Szerk.*

s kirúghatnak, amikor nekik tetszik, hogy helyet adjunk Brousse & Tsai uraknak. S úgy látszik, most ez a mieink intézményesített funkciója a napisajtóban, és kétségtelenül harmadszor is megismétlődik majd, s pontosan ugyanazokkal az eredményekkel. Mindamellett remélem, hogy exnagyjaink a nagy újságtól most majd kissé nagyobb figyelmet méltóztatnak szentelni a „Socialiste"-nak, amely végtére is a menedékük nagy politikai drámájuk felvonásközi szüneteiben.

Átadtam Nimnek üzenetedet, hálásan köszöni és lábujjhegyen várakozik, mint a zugírók 30 évvel ezelőtt mondani szokták.

Mondd meg Paulnak, hogy már megfordult a fejemben, nem lenne-e tanácsos a szemborogató vizem erősségét csökkenteni, s levelének vétele után megdupláztam a borogatófolyadékban foglalt víz mennyiségét, ami úgy látszik jót tesz. Az általa ajánlott forrózvizes borogatást is alkalmazni fogom, s remélem, hogy a két kezelés eltünteti majd kötőhártyagyulladásom maradványát.

Edwardnak ma este megint előadást kellett volna tartania amerikai útjáról[729] Farringdon Hallban (a liga[424] clerkenwelli tagozatában). Ő és Tussy *már két szerda estén beszéltek ott zsúfolásig megtelt teremben.* De Edwardnak torokgyulladása van, s lehet, hogy Tussynak kell majd őt helyettesítenie. Szándékában állt, hogy ma este elmondja véleményét az anarchistákról, s válságra számított. Hogyan lesz most, azt nem tudom. Már kapott meghívást az East End egyik radikális klubjától[798] előadás tartására.

A „Cri" úgy Hyndmant & Tsait végleg elhatározásra fogja bírni, ha valaha is határozatlanok voltak a tekintetben, hogy adjanak-e támogatást a posszibilistáknak. Séverine lódításait az összes többi frakció kiakolbólítására tett kísérletekről a marxisták szokásos türelmetlensége gyanánt fogják magyarázni, s az egészet kétségtelenül vissza fogják vezetni „a kézre, mely az Internacionálét széttörte", s ezen, Eccarius szavait felhasználva, szerény szolgádat értik. Ez olyan dolog, amin nem lehet változtatni és nekem teljesen közömbös. De az volt mindig a mi sorsunk — és most párizsi barátaink osztoznak benne —, hogy minél inkább mutatunk készséget arra, hogy tisztességes és őszinte emberekkel együttműködjünk, ameddig valóban munkásplatformon állnak — bármilyen fogyatékos is ez a platform —, a gazfickók és kalandorok, akiknek a társaságát visszautasítjuk, annál hangosabban denunciálnak bennünket türelmetleneknek, zsarnokiaknak és elzárkózóknak. Remélem, párizsi barátainknak alkalmuk lesz meggyőződni arról, hogy Brousse nem rosszabb, mint Hyndman. Mindketten maguk köré tömörítették az összes jelölteket, akiket meg tudtak kaparintani.

Pumps kissé jobban van, de — a speciális bajokon kívül, amelyeken át-

ment – a gyomra nagyon rendetlenkedik és álmatlanság is gyötri. Mindamellett sokkal jobb kedvű, s tegnap és ma délelőtt már kiült a díványra.

Fortin azt írja, hogy teljesen egyetért a mi tervünkkel és elküldi neked a „Brumaire 18"[597] két utolsó fejezetét. Küldött nekem egy határozatot, melyet a háború kérdéséről hoztak. Rémes az, amikor a kereskedelmi levelezési stílus dagályossá válik.

Nim és a kis Lili, aki néhány órára itt van – a gyerekek az öreg Rosherékná vannak –, szívből üdvözölnek, valamint én is.

Szeretettel barátod
F. Engels

A porosz kormánylapokat borzasztóan izgatja a „Sozialdemokrat" nyereségéből a választási alapra átadott 6000 márka, azt mondják, hazugság: 1. ekkora nyereséget sohasem szereztek, 2. ha szereztek volna, a lap vezetői ellopták volna. Eppur si muove.*

Mellékelem a 12 £-es csekket, melyet Paul kért.

Eredeti nyelve: angol

* – És mégis mozog.[824] – *Szerk.*

311

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

London, 1887 február 9.

Kedves Wischnewetzkyné,

Levelére, amelyen január 28. a postabélyegzés, azonnal válaszolok. Az előszót[811] január 27-én feladtam, s febr. 6-án, vasárnap érkezett táviratára nyomban távirati választ küldtem: „Január 27-én ajánlva feladtam".

Ami levelem* kiforgatott passzusát illeti, amelynek közlésétől a megfékezhetetlen Eaton nem tudta megtartóztatni magát, Rosenberg és Tsainak nem szükséges azt Aveling nyakába varrni. A százezrekre és a milliókra vonatkozó passzus az Önhöz írt levelemben fordult elő és *nem más levélben*. Ön tehát nyilván tudja, ki a felelős ezért az indiszkrécióért és azért, hogy ezt a badarságot adták a számba. Ami engem illet, nincs kifogásom az ellen, hogy Ön közzétegye az egész passzust, sőt az egész levelet.

Az Ön félelme, hogy az amerikai mozgalomról alkotott véleményemet Aveling helytelenül befolyásolta, alaptalan. Mihelyt megindult, a németektől függetlenül, egy amerikai nemzeti munkásmozgalom, álláspontomat világosan megszabták a tények. Ez a nagy nemzeti mozgalom, bármilyen is a kezdeti formája, az amerikai munkásosztály fejlődésének reális kiindulópontja; ha a németek csatlakoznak hozzá, hogy segítsék, vagy hogy meggyorsítsák a helyes irányban való fejlődését, sok jót tehetnek és döntő szerepet játszhatnak benne; ha távol maradnak tőle, dogmatikus szektává zsugorodnak, s félre fogják őket söpörni mint olyan embereket, akik nem értik meg saját elveiket. Avelingné, aki látta apját munkában, ezt kezdettől fogva éppily jól megértette, és ha Aveling is meglátta, annál jobb. S minden levelem, melyet Amerikába, Sorgénak, Önnek, Avelingéknek írtam, a kezdet kezdetétől ezt a nézetet ismételte újra meg újra. Mégis örülök, hogy találkoztam Avelingékkel, mielőtt az előszót megírtam, mert néhány új tényt közöltek velem a New York-i német párt belső rejtélyeiről.

---

* *V. ö. 585–586. old. – Szerk.*

Ön úgy látszik bizonyosra veszi, hogy Aveling Amerikában egyszerűen szélhámosként viselkedett[814]; sőt, felszólít engem arra, hogy az Ön levelében foglalt állítások és célzások alapján én is így kezeljem és minden tőlem telhetőt tegyek meg, hogy kizárják őt a párt irodalmi orgánumaiból. Nos, mindezekre az állításokra *nem lehet* semmilyen bizonyítéka, minthogy nem hallhatott semmilyen védelmet. Mégis jobb helyzetben van, mint mi itt; legalább az *egyik* oldalt hallotta, míg mi azt sem tudjuk, mi a tulajdonképpeni vád!

A munkásmozgalom korai titkos stádiumában, amikor a munkások még a hagyományos előítéletek hatása alatt állnak, jaj annak, aki polgári származású vagy magasabb képzettségű létére csatlakozik a mozgalomhoz, s eléggé meggondolatlan ahhoz, hogy pénzkapcsolatba lépjen a munkáselemekkel. Bizonyos, hogy vita támad a pénzelszámolás körül, s ezt rögtön kizsákmányolási kísérletté nagyítják fel, különösen akkor, ha a „burzsoának" esetleg olyan nézetei vannak elméleti vagy taktikai kérdésekben, amelyek nem egyeznek a többség vagy akár egy kisebbség nézeteivel. Ezt több mint negyven éven át mindig tapasztaltam. A legrosszabbak a németek voltak; Németországban a mozgalom fejlődése már rég elsöpörte ezt a gyarlóságot, de a Németországon kívül élő németeknél nem halt ki. Emiatt Marx és én mindig igyekeztünk elkerülni minden pénzügyletet a párttal, bármely országról volt is szó. És amikor Avelingék Amerikába utaztak, igen komoly aggodalmam volt ebben a tekintetben. Csak amikor elintéződött, hogy a körutat Liebknechttel együtt teszik meg, lettem nyugodtabb, mert Liebknecht, mint nagy tapasztalatú ember, tudni fogja, hogyan bánjon el az ilyen panaszokkal, s mert ellene felhozott bármely efféle vád csak nevetségessé tenné a panaszosokat Németországban és általában Európában. Nos, a körutat később másképp rendezték el, s itt az eredmény.

Ebből láthatja, hogy én ezt az ügyet sokkal higgadtabban nézem, mint a jelek szerint a New York-iak. De ezenkívül én Avelinget négy éve ismerem; tudom, hogy kétszer feláldozta társadalmi és gazdasági pozícióját a meggyőződésének, s ha ezt nem tette volna, igen bizonytalan jövedelmű agyonhajszolt újságíró helyett professzor lehetne egy angol egyetemen és kiemelkedő fiziológus. Volt alkalmam megismerni képességeit, amikor dolgoztam vele, és jellemét, amikor láttam, nem is egyszer, próbára tevő körülmények között, s merő állításoknál és célzásoknál jóval több kell ahhoz, hogy elhiggyem, amit egyesek róla most New Yorkban beszélnek.

De tovább. Ha be akarta volna csapni a pártot, hogyan tehette volna ezt meg egész körútja során anélkül, hogy a felesége tudomást szerzett volna erről? S ebben az esetben a vád rá is kiterjed. S akkor végképpen abszurddá

válik, legalábbis az én szememben. Őt gyermekkora óta ismerem, s az utóbbi tizenhét év alatt állandóan mellettem volt. Sőt mi több, Marx örökül hagyta rám azt a kötelezettséget, hogy álljak gyermekei mellett úgy, ahogy ő maga tette volna, s erőmtől telhetően vigyázzak, nehogy sérelem érje őket. S ezt meg is fogom tenni, ötven végrehajtó bizottság ellenére is. Marx leánya becsapja a munkásosztályt – ez valóban több a soknál!

Azután Ön ezt mondja: „Senki sem képzeli itt, hogy dr. Aveling zsebre vágta a pénzt, *vagy úgy költötte el, ahogy a számlák mutatják*. Azt hiszik, hogy csupán igyekezett felesége kiadásait fedezni." – Ez határozottan hamisítási vád, s ezt Ön enyhítő, könyörületes feltevésként említi. Ha ez az enyhített vád, mi a teljes vád? És milyen alapon támasztották ezt a vádat? „A nevetséges számlák miatt, amelyeket dr. Aveling benyújtott." Szeretnék látni néhányat ezekből a „nevetséges" számlákból. Tizenöt héten át minden vasárnap beküldték a Végrehajtó Bizottságnak, amely a helytelenítésnek semmi jelét sem adta. Akkor sem moccant meg, amikor Avelingék dec. 19-én visszatértek New Yorkba. Csak 23-án, amikor elutazóban voltak, amikor nem védekezhettek többé – reális vagy koholt – vádak ellen, fedezte fel a Végrehajtó Bizottság, hogy ezek a számlák, amelyek ellen *egyenként* sohasem emelt kifogást, nevetségesek *összeadva*! Azaz nem a számlákat kifogásolják, hanem az összeadási szabályokat. Hát akkor a Végrehajtó Bizottság miért igyekezett a körutat meghosszabbítani, ahelyett, hogy kurtította volna, miért tervezte épp a befejezésekor Avelingék egy második chicagói látogatását, amely szerencsére nem jött létre? Az a benyomásom, hogy mindebben nem a számlák nevetségesek, hanem a Végrehajtó Bizottság.

Nos, a dec. 23-i ülésen hallották Avelingék először, hogy számláik nevetségesek, s a Végrehajtó Bizottság eléjük tett egy elszámolást, melyet önmaga állított össze. Aveling, mihelyt az ő elszámolását kifogásolták, rögtön elfogadta a Végrehajtó Bizottságét, mely szerint – mint én magam láttam Rosenberg kézírásában – 176 $ egyenleg jár neki. Azután, mivel Walther megint zaklatta, Aveling visszautasította ezt az egyenleget, azonnal visszaadott 76 $-t, a többit pedig elküldte Londonból. S erre Ön azt mondja, „az, hogy dr. Aveling visszaküldte a 100 $-t, mit sem segít a dolgon". Hát az isten szerelméért mit *kívánnak* ezek az emberek? Aveling csalónak tekintendő, mivel a Végrehajtó Bizottság eltulajdonít 176 $-t, amely, *saját kimutatása szerint, Avelinget* illeti meg?

Aztán a titokzatosság, melybe a Végrehajtó Bizottság ezt az ügyet burkolja, egyre sötétebb lesz. Amikor a cikk a „N. Y. Herald"-ban megjelent[813] és átkábelezték, Avelingék a mellékelt körlevelet küldték a szek-

cióknak és egyidejűleg a *Végrehajtó Bizottságnak*. Ez a körlevél — ha csak nem tekintem Avelinget hazugnak és csalónak, amire további meggyőző bizonyítékig nem vagyok hajlandó — az én szememben bizonyító erejű a Végrehajtó Bizottság ellen, legalábbis amíg nem látom a választ. De mit tesz a Végrehajtó Bizottság? Gyalázatos támadásokat jelentet meg a „Volkszeitung"-ban[825], híreszteléseket és mendemondákat terjeszt Aveling háta mögött, szekciógyűléseket hív egybe és eléjük terjeszti a *maga* változatát, s határozatokat szavaztat meg velük olyan ügyben, mely nem ítélhető meg az összes elszámolások pártatlan átvizsgálása és a távollevő vádlott teljes védekezése nélkül. S úgy látszik, sikerült New York-i körében Avelinget megrágalmaznia, nem mint valakit, aki az ő pénzüket pazarlóan költötte el (mert ez, helyesen vagy helytelenül, őszinte meggyőződésük lehet), hanem mint csalót és számlahamisítót. A bizottság a saját találékony szelleme által teremtett helyzet magaslatára emelkedik és körlevelet ígér, melyben Avelinget csalónak és hamisítónak nyilvánítja az egész világ munkásosztálya előtt! S mindezt, gondolja meg, annak a háta mögött és tudta nélkül, akit vádolnak, s aki nemcsak hogy nem védekezhet, hanem még csak a pontos tényeket sem ismerheti meg, amelyekre a vád épül! Ha ez az a mód, ahogy embereket pártunkban megítélnek, akkor inkább a lipcsei birodalmi törvényszéket és a chicagói esküdtszéket választom.

Szerencsére mi az európai régebbi pártokban túljutottunk ezen a fokon. Láttunk végrehajtó bizottságokat tucatjával keletkezni és elbukni, tudjuk, hogy éppoly kevéssé csalhatatlanok, mint bármely pápa, sőt ismertünk nem egyet, amely fényűzően élt a munkások fillérein, s akadtak köztük csalók meg számlahamisítók is. Körlevelében a Végrehajtó Bizottságnak nemcsak megfogalmaznia kell a vádját — melyet így talán végre megismerhetünk —, hanem be is kell bizonyítania. Az emberek ezen a féltekén saját Végrehajtó Bizottságuk szavát sem veszik szentírásnak, még kevésbé Walther úrét és Rosenberg úrét, bármily „hivatalos" is.

Véleményem szerint a Végrehajtó Bizottság igen kínos helyzetbe juttatta magát. Ha pusztán azt nehezményezték volna, hogy az elszámolások pazarlók, talán meghallgatásra találtak volna saját körükön kívül is; hiszen ez többé-kevésbé vélekedés dolga. De mivel a beküldött elszámolásokat sohasem kifogásolták, érezték, hogy elvesztették lábuk alól a talajt, és, ahogy gyönge emberek bizonyos körülmények között teszik, eltúlozták a vádat, hogy magukat fedezzék. Így jutottak a csalás és hamisítás új vádjához, melyet sohasem tudnak bebizonyítani és célozgatással kell beérniök. De egy becstelenség, melyre pusztán azért célozgatnak, hogy gyöngeségüket leplezzék, csakúgy becstelenség. S mivel azt, ami eredetileg pusztán

vitatott elszámolások jelentéktelen ügye volt, bűnügyi vétséggé fújták fel, természetesen érzik, hogy kötelesek a különböző munkáspártok elé járulni vele. S természetesen titkon, alamuszi módon teszik ezt, megakadályozva a vádlottat, hogy még csak meg is tudja a vádat. Az egyik hibás lépés a másikra vezet, s végül mélyen benne ülnek a pácban és saját hálójuk foglyai. S mindez nem is velük született rosszindulat, hanem merő gyöngeség következménye.

Most be fogja látni, hogy a leghatározottabban vissza kell utasítanom azt a tanácsát, hogy „Kautskyt figyelmeztessem, ne engedje megjelenni a dr. Aveling nevében meghirdetett tudósításokat", mert a Végrehajtó Bizottság „hivatalos körlevelet" szándékozik kibocsátani Aveling ellen, s „a neve mint szerkesztőségi munkatárs csak árthat minden lapnak". Sem Kautsky, sem én, azt hiszem, sohasem adtunk okot senkinek arra a feltevésre, hogy puszta állítások és célozgatások alapján így bánnánk barátainkkal, akikkel éveken át együtt dolgoztunk. S ha én ilyesmit mondanék Kautskynak, csak arra a következtetésre késztetném, hogy vagy hirtelen szenilissé lettem, vagy hogy nem lehet bennem megbízni többé. Valóban, biztos vagyok benne, hogy Ön, mihelyt a levele elment, megbánta, hogy leírta ezt a passzust.

Nagyon jól tudom, hogy levelét Ön a párt vélt érdekében írta, s ez késztette arra, hogy Aveling ügyét reménytelennek és megfellebbezhetetlenül eldöntöttnek tüntesse fel nekem. De mindeddig őt csak a Végrehajtó Bizottság ítélte el, amely peres fél, vádló, bíró és esküdtszék egy személyben; mivel a New York-i szekciók határozata, bármilyen is, semmit sem számít. Amit a többi szekció fog mondani, az majd elválik, de még ők is, ha pártatlanok, csak illetékteleneknek nyilváníthatják magukat mindaddig, amíg meg nem ismerik az összes tényeket és meg nem hallgatták a vádlottat. S én a magam részéről fölöttébb károsnak tartom a pártra nézve, hogy bevezetik a pártba, sőt túllicitálják a Bismarck és az amerikai burzsoázia által gyakorolt igazságszolgáltatási módot — ők legalább tiszteletben tartják a formákat és meghallgatják a foglyot a bíróság előtt —, s károsnak tartom a magunk részéről, hogy így cselekednek éppen abban a pillanatban, amikor mi tiltakozunk az ilyen gyalázatos eljárások ellen.

A Végrehajtó Bizottságnak kétségtelenül megfelelne, hogy a nyilvános botrány elkerülése ürügyén kitérjen a nyilvánosság elől. De ez nem fog menni. Vagy vissza kell vonnia a becsületsértő vádat, leszűkítenie az ügyet egy elszámolási vita méreteire, s ezt tisztességesen és becsületesen el kell intéznie; vagy ki kell állnia nyilvánosan a váddal és végigharcolnia. Már túl sokat engedtek kiszivárogni belőle, s nem maradhat ennyiben; Aveling

sem az az ember, aki ennyiben hagyná. S minthogy én nem engedhetem, hogy Avelingéket becstelenséggel vádolják a hátuk mögött, kötelességem volt ismertetni az Ön levelét Avelingnével (a férje jelenleg túlságosan beteg) és felolvasni neki válaszomat. S ha a körülmények bármikor e levelem közzétételét követelnék, szabadságában áll azt *teljes terjedelmében* közölni, s ezt a jogot magamnak is fenntartom, persze anélkül, hogy az Ön nevét belekeverném, ha csak mások előzőleg meg nem tették.

Maradok, kedves Wischnewetzkyné,

őszinte híve
Fr. Engels

Eredeti nyelve: angol

312

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]87 febr. 12.

Kedves Sorge,

Jan. 30-i leveledet tegnap megkaptam, tegnapelőtt pedig ismét küldtem neked különféle dolgokat. Továbbiak néhány napon belül következnek. Az angol „*Tőke*"[529] igen kelendő, a kiadó*, ez a szamár, aki nem is sejtette, hogy mihez jutott hozzá, egészen meg van lepve.

Remélhetőleg javul az egészséged. A megtartóztatás nekem is kötelességemmé válik, mindennap jelentkezik valamiféle kis testi nyavalya, amely kíméletet kíván és beavatkozik a megszokott nemtörődöm életmódba. De hát ez ellen nincs mit tenni.

Lafargue, amikor karácsonykor itt volt, megígérte nekem, hogy rendszeresen küldi a „Socialiste"-ot neked. A „Situation etc." című cikkből csak visszatérte *után* kaptam néhány extrapéldányt![826] Felnyitotta a franciák szemét abban a tekintetben, hogy a háború számukra a köztársaság pusztulását jelenti – hacsak *egészen* kivételesen kedvező körülmények folytán nem fakad belőle egy európai forradalom, de ezt a burzsoák, a kispolgárok és a parasztok nem is akarják. Erre korábban senki sem gondolt, most mindnyájan ezt mondják. Most románul olvasom a cikket egy Iaşiban megjelenő „Revista Socială"[827] című zavaros lapban, és közben tanulom a nyelvet.

A Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának urai egészen alávalóan viselkednek Avelingékkel szemben.[814] Miután indiszkréciójuk vagy éppen sugalmazásuk folytán létrejött a „Herald"-cikk[813], következett egy egészen alávaló cikk a „Volkszeitung"-ban[825], amiért egyelőre csak Douai urat tehetem felelőssé. Avelingék a „Herald"-botrányra a mellékelt körlevéllel válaszoltak, ez innen jan. 18-a körül minden szekciónak elment, a Végrehajtó Bizottságnak is. Az utóbbi mármost jan. 28-án egy zavart levelet íratott nekem egy nővel,** akit egyelőre nem szabad megneveznem,

* W. S. Sonnenschein. – *Szerk.*

** Florence Kelley-Wischnewetzky. *V. ö. 600–605. old.* – *Szerk.*

tehát ki kell találnod; ez a levél tényként, kétségbevonhatatlan tényként állítja, hogy Aveling megkísérelte becsapni őket, hamis számlákat küldött be azért – ezt keresztényi szeretetből feltételezik –, hogy ebből fedezze felesége szállodaköltségeit (Tussynak a párt *csakis* a vonatköltséget fizette), és ezen mit sem változtat a 176 $ visszaküldése, mert egyáltalában nem erről van szó stb. Csupa gyanúsítgatás, nincs egyetlen tény, még *határozott vád* sem. S azután ezt mondja a levél: a New York-i szekciókkal már határozatot hozattak erről és ezt jóvá fogják hagyatni a többi szekcióval, hogy aztán körlevelet bocsássanak ki az összes európai pártokhoz Aveling megbélyegzésére. Engem pedig felszólítanak, figyelmeztessem Kautskyt, ne nyomasson ki többé semmit olyan alaktól, mint Aveling, akit minden pártorgánumból ki kell dobni!

Gondolhatod, hogyan válaszoltam ezekre az aljasságokra. Ha találok valakit, aki a levelet lemásolja, elküldöm neked – a gyulladásban levő szemem miatt én nem tudom harmadszor leírni. Az uraknak a legcsekélyebb ürügyük sincs. Mert amikor dec. 23-án Aveling Rosenberg egy levele révén először értesült arról, hogy a Végrehajtó Bizottság az elszámolása néhány tétele ellen kifogást fog emelni, azonnal válaszolt Rosenbergnek és levelét külön kézbesítővel küldte el: „Nem tudok pénzügyekben vitatkozni a párttal, és kész vagyok vita nélkül elfogadni bármit, amit a Szocialista Munkáspárt Országos Végrehajtó Bizottsága helyesnek tart!" És ezt még azelőtt írta, hogy tudta volna, mit mondanak és ajánlanak neki! És most a fickók jönnek, zsebre vágják a 176 $-t, amely a saját kimutatásuk szerint Avelingéket illeti, és *éppen ezért* nem önmagukat, hanem Avelinget csalónak nyilvánítják!

Nos, majd csak a végére jutunk ennek a dolognak. De sajnos, mi itt senkiről sem tudunk rajtad kívül New Yorkban, akiben megbízhatunk, amióta a „Volkszeitung" is ilyen aljasul viselkedett. Ha te tudathatnád velünk, hogy Sevics és mások hogyan viselkednek, hogy már hitelt adtak-e a Végrehajtó Bizottság hazugságainak vagy sem, hálás lennék érte. Ha legalább azt tudnánk, hogy kihez fordulhatunk New Yorkban, anélkül hogy téged terhelnénk. De csodálkoznom kell azon, hogy ugyanazok az emberek New Yorkban, akiket felháborít a chicagói esküdtszék[710], itt még felülmúlják ennek az esküdtszéknek a gyalázatosságát, és elítélnek embereket meghallgatásuk nélkül, sőt anélkül, hogy csak megmondanák nekik, mi a vád ellenük.

Barátod
F. E.

313

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1887 február 16.

Kedves Lafargue,

Gratulálok barátainknak a „Voie" feltámadásához, amely, reméljük, ez alkalommal a diadal útja [voie] lesz.[822] Az, amit Laura nekem küldött a „Cri"-ből, valóban halálosan unalmas, még Bismarck német hüllőinek[828] sincs ekkora altató ereje. Reméljük, hogy a párizsiak nem lesznek hajlandók lenyelni ezeket a *vezércikkeket*, még botrányokkal és tárcákkal körítve sem.

Felolvastam Tussynak Laura levelét Lavrovot illetően, foglalkozni fog vele, de nagyon sok a dolga. Először is Avelingnek *tüszős mandulagyulladása* volt (amit mindjárt diftériának tartott), és mint páciens ő éppoly nehezen kezelhető, mint Pumps. Mivel így Tussy három vagy négy éjszaka nem aludt, s foglalkoznia kellett Edwardnak az ő dolgaival (román mondatszerkezet csúszott a tollamra, minthogy most egy kissé foglalkozom ezzel a nyelvvel), nem volt ideje Lavrov könyvei után futkosni. De közbejött még másvalami is. Először egy hosszú levelet kaptam Wischnewetzkynétől, amelyből kiderül, hogy a Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának hülyéi valamiféle pert akarnak Aveling ellen indítani, megvádolván azzal, hogy meg akarta lopni a pártot az útiköltségeivel[814], határozatokat akarnak megszavaztatni ellene a szekciókban, hogy utána Európa munkáspártjaihoz intézett körlevéllel *csalónak* denunciálják. Sőt, Wischnewetzkynének volt képe azt javasolni nekem, hogy mondjam meg Kautskynak, jól tenné, ha többé semmit sem nyomatna ki Avelingtől. És ráadásul még csak fel sem merül benne a gyanú, hogy a vádlottnak legalábbis annyi joga van, hogy meghallgassák! Elképzelheti válaszomat.* Nos, tegnapelőtt megérkezik a Végrehajtó Bizottság első körlevele, tele abszurd vádakkal Aveling ellen, amelyeket nem lesz nehéz megdönteni.[829] De nincs veszteni való időnk; az amerikai szekcióknak március 15-én kell elküldeniök voksukat New Yorkba; és eléggé késleltették a körlevél ideküldését, hogy szinte

---

* *V. ö. 600–605. old. – Szerk.*

lehetetlenné tegyenek minden védekezést. Aveling Hastingsben van, az orvos küldte oda; pénteken tér vissza. Addig is közzéteszünk egy körlevelet, amely bejelenti, hogy Aveling védekezni fog és kéri, hogy addig függesszék fel a szavazást. Aveling visszajövetele után nyomban elkészítjük a védekezést. Mellékelem Önnek Aveling első körlevelét ebben az ügyben, alapjában véve eléggé bizonyító erejű.[830] Jó lenne tudni, hogy a V. B. elküldte-e a maga körlevelét a Munkáspártnak[527] vagy a párizsi németeknek; Zürichben Kautsky már megtette a szükséges lépéseket. De mindezek után megérti, hogy Tussynak töméntelen sok a teendője.

Nem emlékszem már, megírtam-e Önnek, hogy Fortin meg van elégedve azzal, ahogyan kéziratának ügyét Laurával rendezték.[597] Tehát csak az marad hátra, hogy tudassuk Lavigne-nyal, hogy az ő kézirata Önnél van; kérem, tegye ezt meg, minthogy nem tudom, jó-e még a régi címe, én ezért sem tudok neki írni.

Nem tudom, látta-e a „Materialismul economical lui Karl Marx" című Lafargue-írást, én láttam hirdetve a iaşi „Revista Socială" decemberi számában, ahol közölték a „Socialiste"-ban megjelent cikkem fordítását – egyébként meglehetősen nyers fordításban.[831] Furcsa egy nyelv ez a román. Arra, hogy dolgozni, azt mondják, „lucrare", ami a latinban annyi, mint *elsajátítani az értéktöbbletet*; másrészt a munkás „muncitorul", amely szláv eredetű szó, és betű szerint és etimologikusan megfelel az orosz moutchitel* szónak, amelynek jelentése *mártír*! A rebellióra a szavuk a szláv răscoala, azaz egyházszakadás (az orosz raszkolnyik = szakadár, eretnek). Latin eredetű nyelvnek egyébként elég nehéz, mert a latint és a szlávot (amelyből sok szót és hangzót vettek át) egyaránt bájos fesztelenséggel törik kerékbe. A bolgár (Kautskynak küldtek egy bolgár újságot) jóval könnyebb annak, aki oroszul vagy szerbül tud.

Laura bizonyára látta a februári „Neue Zeit"-ban válaszunkat Menger professzornak.[788]

Mindabból, amit olvasok, látom, a francia újságok kitűnően viselkednek Bismarck ostoba provokációival szemben.[819] Tekintettel ez utóbbinak a temperamentumára, lehetetlen megmondani, hogy akarja-e a háborút vagy sem. De mindaz, ami arra kényszeríti, hogy vagy maradjon otthon békében, vagy pedig váljék nyílt agresszorrá, nekünk jó. Franciaországgal ma ott tart, ahol 1866 májusában tartott Vilmossal**, miután előkészítette az osztrák háborút, amelytől az irtózott: „sikerült nekem ezt a vén lovat az

* – мучитель, *helyesen* мученик – *Szerk.*
** I. Vilmos. – *Szerk.*

árok partjára vezetnem, de átugrani nem akarja". És ha a franciák jól tartják magukat, Bismarck pokoli zavarban lesz. Máris a nép közbelépésétől várja a többségét. A pápa* nyilván biztosította neki a hétéves időtartamot (miután már megszavazták neki az új ezredeket három évre, megadják majd őket hét évre), de ha a Reichstag többsége ellenzékben marad minden más kérdésben, Bismarck nem nyert semmi biztosat.[820] Közben mindenki egyetért abban, hogy az összes németországi pártoknak okuk van félni választási vereségektől, kivéve a szocialistákat, akik biztosak a nagy sikerben.

Zetkin levelet kér tőlem a 19-i összejövetelre, holnap elküldöm Önnek, még nem tudom, mit mondjak.[832]

Ölelje meg Laurát nevemben

híve
F. E.

* XIII. Leó. *V. ö. 616. old. – Szerk.*

314

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1887 febr. 19.

Tisztelt Uram,

Örültem, hogy 22-i – e hó 3-i – levelét megkaptam, mert megtudtam belőle, hogy a kiadó* az angol „Tőke" egy példánya helyett csupán prospektust küldött Önnek. Több ilyen rendetlenség fordult itt elő, ami sok bosszúságot okozott nekünk és bizonytalanságot arra nézve, hogy mit intéztek. De rögtön feladtam Önnek postán, *ajánlva* egy példányt, febr. 12-én, s remélem, hogy rendben megkapta. Örömmel közlöm, hogy a könyv szokatlanul kelendő. Az *első* kiadás magas ára elkerülhetetlen rossz, de minthogy a könyvről öntvény készült, nemsokára megjelenik egy olcsó kiadás, mely az első kiadás árának körülbelül az egyharmadába fog kerülni**; pillanatnyilag a magas ár *itt* nem nagy akadály, jóllehet Amerikában bizonyos mértékben nehézséget okoz.

Úgy hiszem, jó munkát végez, ha bemutatja hazája közönségének, hogyan kell alkalmazni szerzőnk elméletét az *ottani* körülményekre. De talán jobb lenne várnia, mint Ön mondja, a mű befejezéséig. A földjáradékról szóló fejezet[833], bár a szerző az orosz gazdasági viszonyok tanulmányozása előtt írta, s ezért nem is hivatkozott rájuk, mégis nagyon szükséges az Ön számára. A 3. kötetet kézbe veszem, mihelyt elvégeztem néhány más felgyülemlett munkát; három szakasz kivételével a nagyobbik rész csaknem nyomdakész.

Nagyon köszönöm Scsedrin „Сказки"-it***, mihelyt lehetséges, nekilátok; enyhe kötőhártyagyulladás van a bal szememen, s ez, minthogy az orosz betűtípus nagyon megerőltető a szememnek, jelenleg akadályoz az olvasásában.

---

* W. S. Sonnenschein. – *Szerk.*

** *V. ö. 618–619. old.* – *Szerk.*

*** – „Meséi"-t – *Szerk.*

Mindeddig nem jelent meg ismertetés az angol kiadásról. A hivatásos kritikusok nyilván nem tudnak mit kezdeni a könyvvel, és félnek, hogy megégetik a körmüket.

Híve
P. W. Rosher[446]

Eredeti nyelve: angol

315

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1887 febr. 24.

Kedves Laurám,

A forradalom Németországban – Berlin bevétele – nem pontosan azon az úton megy végbe, melyet a „Nép útja" vázol.[834] A „Voie du Peuple" a Vogézek másik oldalán nem pontosan a szép Párizs bulvárjai mentén visz. Nem is beszélve a vesztett és nyert mandátumokra stb. vonatkozó tévedéseikről, német barátaink sikere más irányban van, mint ahol ők keresik. Először is, eddig vesztettünk mandátumokat és nem nyertünk, de ez, bár tény, nem számít. A döntő tény az, hogy mialatt igen lassan talajt vesztünk a kihalóban levő *kézi szövés* szász kerületeiben, amelyek eredetileg az erődjeink voltak, sokkal gyorsabban nyerünk talajt nemcsak a nagyvárosokban, hanem minden falusi ipari kerületben is. Pontos számadataim vannak 43 kerületről – mindegyiknek egy képviselője van –, ide tartozik Berlin, Hamburg, Drezda, München, Lipcse, Hannover, Magdeburg, Elberfeld, Köln, Düsseldorf, Nürnberg, Stuttgart, Frankfurt stb., többségük persze nagyváros.

Ezekben volt összesen	408 360 szavazatunk
1884-ben ugyanezeken a helyeken	321 876
Nyertünk	86 484 szavazatot,

vagyis az 1884. évi szavazatok 27 százalékát, 3 év alatt; s ebbe beletartozik 5 olyan kerület, ahol vesztettünk szavazatokat. Egy-két nap múlva kapok még adatokat listám bővítésére; ez a lista felöleli az összes kerületeket, amelyeknek a számadatait ismerem. Berlin fényesen vizsgázott és kezdek némi bizalmat érezni ez iránt az egyébként nevetséges város iránt.

Az embereinkre gyakorolt nyomás szörnyű volt. Még csak jelöltjeik nyilvános proklamálását sem engedték meg. Mindenkit, aki részt vett a

választásban szavazócédulák osztogatásával stb., nyilvántartottak – ez kiutasítást jelent igen sok városban, ahol ostromállapot van. Ahol csak lehetséges, a gyárosok vezették az embereket az urnákhoz és ügyeltek, hogy Bismarckra szavazzanak, hacsak nem akarják kockáztatni a rögtöni elbocsátást. S mindezt megismétlik és fokozzák a pótválasztás napján, amikor mi a mandátumaink nagy részét megszerezni reméljük.

Singer a Lockroy[835] – le premier élu de l'Allemagne*. 32 227 szavazata volt, ennyivel senki más nem dicsekedhetik; Bebel bejutott Hamburgban, Liebknecht kiesett Offenbachban; ha 50 szavazattal többet kap, bejut Brémában a pótválasztásba és akkor biztos lett volna a megválasztása. De bizonyára lesznek kettős választások, úgyhogy nem lesz hiányában helynek, amelyen az ülepét pihentesse.[836] Nem tudom pontosan, hány pótválasztásban vagyunk érdekeltek; legalább 16-ban. Ezeket majdnem mind megnyerjük, amennyire meg tudom ítélni –, ha csak a Centrum[266] vagy a haladópártiak[97] cserben nem hagynak, ami könnyen megeshet.

Míg rendszerint a választóknak csak 55–65 százaléka szavazott, ezúttal a filiszterek nagy számban vonultak fel; a jegyzékre felvettek 85–90 százaléka. S ez sok vereségre magyarázatot ad.

Rendkívül örülök az elzászi szavazatoknak.[837] Ez majd segít nekünk, hogy annál könnyebben megszabaduljunk ezektől a meghatározhatatlanoktól – csupa se hal, se hús, még csak nem is jó füstölt hering.

Egy-két nap múlva kapsz egy nyomtatott körlevelet Avelingnek a New York-i Végrehajtó Bizottság vádjaira adott válaszával.[830] Ha az ő körleveliüket nem küldték el a párizsi német klubnak, akkor egyáltalán nem küldték el Párizsba. Nem egyéb ez, mint a mesterlegények szokásos panasza a tanult emberek ellen, hogy ezek pazarul élnek a munkások fillérein. Szerencsére nekünk van erre jó válaszunk.

Mondd meg Paulnak, hogy a keleti körülmetélésre vonatkozó felfedezése[838] osztozik sok természettudományi felfedezésem sorsában, tudniillik, hogy már előbb felfedezték. Német könyvekben már régen olvastam ugyanezt a dolgot, s nem csodálkoznék, ha szerepelne az öreg Creuzer „Symbolik"-jában is, amely olyan régi, mint a waterlooi csata.

Szegény Edwardot szörnyen megrázták ezek a nevetséges vádak, ilyen hamar a tüszős mandulagyulladás után. Nincs túlságosan megáldva ellenálló erővel a betegségekkel szemben, s így ez nagyon visszavetette. Időnként volt Hastingsben és ma este megint odautazik.

---

* – Németország első választottja – *Szerk.*

A mai „Voie" utolsó oldala elég furcsán fest, az egész csak „Bel Ami" és semmi hirdetés.[839] Kissé sok egy adagnak, úgy hiszem.

Fél hat – postazárás – és estebédre kongatás! Így ég veled mára.

Szeretettel barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

316

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]87 március 3.

Kedves Sorge,

Levelemmel egyidejűleg küldök neked egy csomagot, benne: 1 „Commonweal", 1 „To-Day", 3 „Gleichheit"[840] és Aveling második körlevelének[830] 4 német, 4 angol példánya.

Az ottani Végrehajtó Bizottság a legcsodálatosabb mesterkedéseket műveli, hogy elérje Aveling elleni gyermeteg akciójának jóváhagyását. A szekcióknál tett próbálkozásait látni fogod Aveling körleveléből (a Végrehajtó Bizottság körlevele bizonyára szemed elé került ott). De azóta a Végrehajtó Bizottság, a szekciók szavazatának megvárása *nélkül*, az egész históriát átadta a Felügyelő Szervnek, hogy *az* segítse ki őt a pácból. Természetesen Aveling most szintén a Felügyelő Szervhez fordul, beküldi neki az összes dokumentumokat, és meglátjuk, mi lesz a dologból.

A Végrehajtó Bizottság nagy bölcsen a munkásgarasok eltékozlásának ősrégi és a külföldi németek körében örökújhistóriájára szorítkozik; a további vádakat a sikkasztás megkísérléséről stb. tehát nyilván csak titokban terjesztik. A körlevelek felhasználására bizonyára találsz alkalmat.

A németországi választásokkal nagyon elégedettek lehetünk.[820] A szavazatgyarapodás ragyogó, különösen a nagy nyomást tekintve, amelyet nemcsak a kormány fejtett ki, hanem a gyárosok is, akik mindenütt, ahol lehetett, a munkásokat választás elé állították: vagy elbocsátás, vagy kényszerszavazás a bismarckistákra. Félek, hogy ez újból megnyilvánult a tegnapi pótválasztásoknál, melyek eredményei itt még nem ismeretesek. A pápa* megtiltja a katolikusoknak, hogy ránk szavazzanak, a haladópárti[97] urak önként előnyben részesítik a bismarckistákat a szocialistákkal szemben, a gyárosok pedig közvetlen kényszert gyakorolnak – ha ezek után még néhány mandátumot szerzünk, akkor ezekért becsülettel megküzdöttünk.[841]

* XIII. Leó. – *Szerk.*

De korántsem a mandátumok száma a fő, csakis a párt feltartóztathatatlan növekedésének statisztikai kimutatása.

Te úgy véled, hogy az emberek blamálták magukat a Geiserek, Frohmék, Viereckek stb. megválasztásával. Ez nem megy másképp. Onnan kell venniök a jelölteket, ahol találják és ahogy találják őket. Ez általános sorsa minden munkáspártnak napidíj nélküli parlamentekben. De nem is jelent semmit. Az emberek nem táplálnak semmiféle illúziókat képviselőiket illetően; a legjobb bizonyítéka volt ennek a „frakció" teljes veresége a „Sozialdemokrat"-tal folytatott harcában.[461] És ezt a képviselő urak tudják is; a jobbszárny urai tudják, hogy csak a szocialista-törvény[41] folytán tűrik még őket, és nyomban röpülni fognak azon a napon, amikor a párt ismét mozgásszabadsághoz jut. Még akkor is elég rosszul áll majd a képviselet dolga, de úgy vélem, inkább a párt legyen jobb a parlamenti hőseinél – semmint fordítva.

Liebknecht miatt is nyugodt lehetsz. Őt Németországban egész helyesen ismerték meg. Ritkán találkoztam valakivel, akiről a legkülönfélébb emberek ítélete annyira egybevágott, mint Liebknechtről. Miközben azt képzeli, hogy valamennyiüket zsebre rakta, egészen kritikusan ítélik meg őt. Javíthatatlan optimizmusa, kivált mindazokban a dolgokban, melyekben a maga keze benne van, szilárd hite, hogy ő a mozgalom lelke, mindent ő csinál, mindent a legjobban irányít, és csak a többi „szamár" rontja el a dolgokat, igyekezete, hogy mindent rendbe hozzon és minden ellentétet szólamokba való feloldással eltussoljon, szenvedélyes vágya, hogy külső pillanatnyi sikereket érjen el – még tartós veszteségek árán is –, mindezt igen jól ismerik. De az emberek azt is tudják, hogy mindezek a hibák csak a fonákjai igen értékes tulajdonságoknak, s hogy e gyöngéi nélkül nem tudná teljesíteni éppen azt, amit valóban teljesít. Amíg Bebel mellette áll, sok hiábavaló vesződséget és perpatvart fog okozni ugyan, de nagy baklövéseket nem csinál. És ha sor kerül a nyárspolgároktól való elválásra, akkor az utolsó percig védelmezni fogja őket, de a döntő pillanatban a megfelelő helyen áll majd.

Remélem, hogy a tavasz beköszöntével javul egészséged.

Barátod
F. Engels

317

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]87 március 10.

Kedves Sorge,

A febr. 22-i levelezőlapot és a 21-i levelet megkaptam. Jól kitaláltad. A hosszú levél másolatát hiábavaló lenne elküldeni, mert a panaszok megfogalmazása a Végrehajtó Bizottság körlevelében lényegesen más és enyhébb, s eddig minden egyéb csak privát pletyka.[842] Hogy hogyan fogják fel Európában az emberek a dolgot, azt mutatja Singer válasza Aveling neki megküldött körlevelére[830]: „A régi história ez, csak kár, hogy Avelingéket is elérte."[843] A körlevelet, amelyből 4 angol és 4 német példányt küldtem neked, valamint a kb. 8 nappal ezelőtti levelemet bizonyára megkaptad.

Wischnewetzkyné a „Kiáltvány"-t nem képes lefordítani.[844] Ezt csak egyvalaki tudja, nevezetesen Sam Moore, az pedig éppen fordítja; az első szakasz kézirata már nálam van. De nem szabad elfeledni, hogy mind a „Kiáltvány"-t, mind Marxnak és jómagamnak csaknem az összes kisebb munkáit Amerikában pillanatnyilag még túlságosan nehezen értik meg. Az ottani munkások csak most kerülnek bele a mozgalomba, teljesen nyersek még, kivált elméletileg – általánosan angolszász és speciálisan amerikai természetük és előképzettségük miatt – roppantul elmaradottak; itt a dolgot közvetlenül a gyakorlatnál kell megfogni, s ehhez teljesen új irodalom szükséges. Wischnewetzkynének már korábban javasoltam, hogy dolgozza fel népszerűen a „Tőke" fő pontjait önálló kis brosúrákban.* Ha az emberek valamennyire a helyes vágányon vannak már, akkor a „Kiáltvány" nem fog hatást téveszteni, most csak kevesekre lenne hatással.

Az angol „Tőké"-re vonatkozó megjegyzéseidet közöltem a kiadóval[845], aki ezt a nagyon gyakorlati választ adta: egy kedvező cikk a „North American Review"-ban[846] elég lenne ahhoz, hogy amerikai utánnyomást jelentessenek meg, márpedig előbb ő akarja a zsírját lefölözni. Egyébként a könyv Amerikában is nagyon kelendő, Bordollón kívül még egy másik nagy

* *V. ö. 504. old. – Szerk.*

könyvkereskedő szintén bőven rendelt, s amellett itt is olyan gyorsan fogyott a könyv, hogy az egész első kiadást 50 példány kivételével már szétkapkodták, a második kiadás pedig – még ugyanazért az árért – sajtó alatt van. És mindez az igen gyér hirdetés ellenére, és mielőtt egyetlenegy nagy lap szólt volna róla! Az első komoly cikket a március 5-i „Athenaeum" közölte, nagyon kedvező volt.[847] Most a többiek követik majd, és segítenek nekünk a második kiadás eladásában, mire aztán bizonyára megjelenhet az olcsó 3. kiadás.[848]

Bármilyen is a Szocialista Munkáspárt[669], és bármennyire kisajátítja elődei munkájának sikereit, mégis ez az egyetlen nagyjából a mi alapunkon álló munkásszervezet Amerikában, több mint 70 szekciójával az ország egész északi és nyugati részén elterjedt, és mint ilyet, és csakis mint ilyet, ismertem el. Hogy csak névleg párt, azt kifejezetten megmondtam.[849] És meg vagyok győződve róla, hogy a Végrehajtó Bizottság urai igen csalódtak előszavamban, és szívesebben vették volna, ha nem is jelenik meg. Hiszen ők maguk ahhoz az irányzathoz tartoznak, amelyről azt mondom, hogy tönkreteszi majd a pártot, ha felülkerekedik. Pedig úgy látszik, ezt tűzte ki célul. Rosenberg megtámadja az itteni „Justice"-ban a Knights of Labort a kikötőmunkás-sztrájk miatt[850]; lehet, hogy egyes tényekben némi igaza van, de a mozgalom menetének akkora meg nem értéséről tesz tanúságot, mely a pártot hamarosan tönkreteszi, ha ilyen emberek kormányozzák továbbra is. Hiszen éppen a Knights of Labor stréber vezetőinek ostobaságai és elkerülhetetlen összetűzései a Central Labor Unionsszal[851] a keleti nagyvárosokban idézik elő és élezik ki óhatatlanul a Knights of Labor belső válságát, de ezt a barom nem látja.

Itt a Social Democratic Federation agitációja, melyet a munkanélküliek között folytatott, szintén eredménytelenül összecsuklott; a Szent Pál templombeli parádé dőre majmolása volt a chartistáknak és ugyancsak eredménytelen, egyszóval, itt még semmi sincsen.[852] Az ősszel talán jobban megy majd, kívánatos lenne, hogy előzőleg a Social Democratic Federation élén levő gézengúzok lejárassák magukat és eltűnjenek.

Barátod
F. E.

318

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]87 március 10.

Kedves Laurám,

Örvendetes újdonságok. Az angol „Tőke" első kiadása, 500 példány, mintegy 50 példány kivételével elkelt, s a második kiadás előkészületben van. Amennyire megítélhetem, a példányoknak csaknem a fele Amerikába ment, s ott a második kiadás még mindig nagyon keresett lesz, hacsak ki nem hoznak egy kalózkiadást, erre azonban valószínűleg csak akkor vállalkoznak, ha a könyv sikere Amerikában nyilvánvaló, s ezenkívül némi időt is vesz igénybe. Minthogy kliséink vannak, a 2. kiadás csakhamar forgalomba kerül, s ennél példányonként 3 sh. 9 d.-t kapunk 3 sh. helyett, amennyit az első kiadásnál kaptunk. Ez ismét 30 sh.-es kiadás lesz.[848]

Láttuk a cikket az „Athenaeum"-ban[847], s Tussy majd küld nektek egy példányt. Nagyon kedvező, hogy a sajtó épp akkor kezd beszélni a könyvről, amikor az első kiadás elkelt; az „Athenaeum"-cikk igen sokat ér nekünk. A sajtóbeli urak nyilván nem tudták pontosan, hogyan beszéljenek a könyvről, ezért a késedelem, de most, hogy az „Athenaeum" megadta nekik az alaphangot, a többiek bizonyára követni fogják.

A föntiek és az alábbiak közt lezajlott egy hosszú lélegzetű látogatása az öreg Jakinsnek, a házgondnoknak, aki átvette a házbért és a szén árát, továbbá kapott két pohár gint és egy szivart – ismételt kongatás ebédre, hogy elűzze az öreg legényt – harmadszorra sikeresen – aztán egy meglehetősen nehéz ebéd Nim krumplis lepényével mint felajzó zárófogással, s így fel vagyok ajzva, de nem levélírásra. Azt hiszem, nem fogod sajnálni, ha ilyen körülmények között nem próbálom folytatni, hanem nyomban rátérek, hogy aláírjam

szeretettel
F. Engelsed

Eredeti nyelve: angol

319

Engels Julie Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1887 március 12.

Kedves Bebelné!

Amikor bátorkodom ma Önnek írni, ezt abban a reményben teszem, hogy megtudom, hogyan megy sora Bebel barátomnak a zwickaui közgondoskodási intézményben.[730] Ugyanis azóta, hogy Singer decemberben itt volt, nem hallottam semmit Bebelről. Hogy a fogság nem fog kihatni szellemi energiájára, azt persze amúgy is tudom, de nagyon örülnék, ha arról is értesülhetnék, hogy testi egészségét sem érinti kedvezőtlenül. Nagyon nehéz lehetett neki a választási harc alatt tétlenül rács mögött ülni, de annál jobban megörvendeztethette az eredmény, amely olyannyira szó szerint megegyezett azzal, amit már hónapokkal ezelőtt megjövendölt nekem: nagy gyarapodás szavazatokban, de veszteség mandátumokban.[820] Az utóbbi nemcsak könnyen elviselhető – hiszen csupán Liebknecht távolmaradása[836] valódi veszteség –, hanem sok tekintetben előny. És ezt most még olyan emberek is elismerik, akiktől aligha lehetett elvárni; olyan emberek, akik maguk titkon örültek a parlamentarizmusnak, most hangosan és mindenütt kijelentik, milyen jó, hogy a párt és különösen a frakció megmenekült attól a veszélytől, hogy megrekedjen a parlamentarizmusban! Egész jó, ha néha savanyú a szőlő. Ezzel szemben a 225 000 új szavazat, amelyet a legsúlyosabb nyomás ellenére megszereztünk, ez olyan lépés előre, amelynek megvolt a hatása egész Európában és Amerikában, és amely a kormányon levő uraknak is nagyon megkeseríti pillanatnyi diadalukat. Éppen az elhamarkodásnak e hiányában, ebben a mérsékelt, de biztos, feltartóztathatatlan haladásban van valami roppant imponáló, ami a kormányon levőkben bizonyára ugyanazt a szorongó érzést keltheti, mint a velencei állami inkvizíció foglyaiban az a szoba, melynek falai naponta egy hüvelykkel összébb tolódtak, úgyhogy lassanként kiszámíthatták a napot, amikor szükségképpen bekövetkezik szétlapulásuk a falak között.

Az egész ősz és tél folyamán azon dolgozott az orosz és a porosz diplo-

mácia, hogy létrehozzon egy lokalizált háborút és elkerüljön egy európai háborút. Az oroszok szívesen zúzták volna szét egyedül Ausztriát, a poroszok pedig egyedül Franciaországot úgy, hogy közben a többiek nézők legyenek. Sajnos ezek a jóakaratú törekvések kölcsönösen keresztezték egymást oly módon, hogy az, aki elsőnek támadott volna, az általános világháborút provokálja ki. Hogy a lokalizált háborúk ideje elmúlt, azt, az Európát kormányzó okosokon kívül, természetesen minden gyerek tudta, de a nagy államférfiak csak most jöttek rá, és egy világégéstől mégis félnek némiképp, mert az kiszámíthatatlan és még a porosz és az orosz hadseregnek is a fejére nő. És én már csak ebben látom a mostani békénk egyetlen biztosítékát.

Legyen olyan jó megmondani Bebelnek, ha látja őt, hogy a „*Tőke*" angol fordításának első kiadása 2 hónap alatt már elkelt és a második kiadása sajtó alatt van. Méghozzá mielőtt bármely nagyobb lap cikket szentelt volna a könyvnek!

Azzal a kéréssel, hogy mielőbb szíveskedjék hírt adni nekem Bebel hogylétéről, maradok

tisztelettel híve

F. Engels

320

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1887 március 16.

Kedves Sorge,

Hálás köszönet febr. 28-i és márc. 2-i leveledért, a mellékletekkel, és sok fáradozásodért. A Végrehajtó Bizottság körlevelét[829] ezennel visszaküldöm, minthogy megvan nekünk. A „Volkszeitung"-cikkre (a derék Jonas tehát egy egész hónapig elsikkasztotta Aveling válaszát, amíg rászánta magát kinyomatására) mindjárt ma elküldtük a mellékelt választ Jonasnak,[853] ha nem nyomatná ki, és te akkor némi nyomást gyakorolhatnál rá, az pompás lenne. Cikke azonban úgy látom már bizonyos visszavonulást sejtet.

A nagy vitakérdés, az Aveling elszámolásában levő aggályos tételeket illetően, most már bizonyára megoldást nyert a mi febr. 26-i körlevelünk[830] révén. Mégiscsak csodálatos, hogy azok, akik felháborodnak ilyen részletkérdések miatt, amelyek az összefüggésükből kiragadva nem is érthetők — hogy ezek az emberek nem gondolják meg, hogy mégiscsak meg kell előbb hallgatni a másik felet is erről az összefüggésről, mielőtt ítélkezni mernek. Mindezek a tételek szerepelnének Liebknecht elszámolásában is, ha egyáltalában adott volna elszámolást. Ő azonban azt mondta, a pártnak kell minden költségemet viselnie, és ezért nem írok fel semmit. És ezzel megelégedtek. Hogy Aveling aztán például Bostonban nemcsak Liebknechtnek, hanem leányának* is csaknem minden költségét fizette, erről aztán hallgat a Végrehajtó Bizottság, jóllehet az elszámolásokban benne van, és voltunk olyan tisztességesek, hogy ezt nem vettük bele a körlevélbe. Így pl. Liebknecht, amikor együtt utaztak, minden bort stb. Aveling szobájába hozatott, tehát Aveling számlájára is íratott. Mindezt tudja a Végrehajtó Bizottság és elhallgatja. De a legaljasabb az, hogy ők ott a körlevelüket *jan. 7-én* küldték szét, nekünk azonban csak *febr. 3-án* küldték meg, úgyhogy egy egész hónapnyi zavartalan előnyük volt a rágalmazás terjesztésére, mielőtt mi egyáltalában megtudtuk, tulajdonképpen mivel vádolják Avelinget.

* Gertrud Liebknecht. – *Szerk.*

Hogy a határozatot a legtöbb szekció elfogadta, azt egyelőre nem hiszem el. Az a mód, ahogyan a Knights of Labort kezelik[850] – Aveling és Tussy beszámolói szerint –, szöges ellentétben áll egész Nyugat-Amerika szekcióinak véleményével. De ha a szekciók mégis elfogadták, akkor az egész „párt" mehet a víz alá.

Igazi szerencse, hogy küldöd nekem a „Sozialist"-ot. Eddig odaadhattam a Végrehajtó Bizottságtól kapott második példányt Kautskynak vagy Avelingéknek, úgyhogy volt haszna. Ezen a héten a finom társaság már nem küldte el nekem a lapot. Ebből arra következtetek, hogy a következő számok megint aljasságokat fognak tartalmazni Aveling ellen.

Müllernek írtunk St. Paulba, azzal a felszólítással, hogy a febr. 26-i második körlevelet is nyomassa ki.[854] Míg a Végrehajtó Bizottság a zsurnalisztikát suttyomban a maga módján kényére-kedvére kiaknázza, nyilván Avelingre akarja hárítani a felelősséget, ha ő először maga tesz közzé valamit.

Azt, hogy Aveling nem válaszol a „New York Herald"-nak, mi itt magától értetődőnek véltük. A cikk oly szörnyen abszurd volt, ráadásul pedig mindketten azt mondták, Amerikában nem is szokás az ilyen marhaságokra komolyan válaszolni. És amennyire a „Herald"-ot ismerem, bajosan is közölték volna. Ám amikor a cikket itt reprodukálták, Aveling nyomban válaszolt.[813] De még ha felelt volna is a „Herald"-cikkre, *mit használt volna ez neki a Végrehajtó Bizottsággal szemben*? Úgy látom tehát, hogy ez üres kifogás Sevics részéről. Egyáltalában csodálkozom a New York-iak nagy részének iszonyú lagymatagságán, amely itt napvilágra került. A Végrehajtó Bizottság vaskos hazugságokat terjeszt, és mindenki hitelt ad neki – Jonastól Sevicsig és Wischnewetzkyékig! Akkor a Végrehajtó Bizottság New Yorkban, úgy látszik, mégiscsak nagy tekintély.

Sajnos nincs már időm neked még ma különböző újságokat feladni – holnap küldöm őket –, postazárás.

Barátod
F. E.

321

Engels a Munkáspárt központi föderációjához

Párizsba[855]

London, [1887] március 18.

Polgártársak,

Teljes szívemből együtt ünneplem Önökkel március tizennyolcadikát.

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

322

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe[856]

(Töredék)

[London, 1887 március 19.]

Igazi szerencse, hogy embereink a Reichstagban nem alkotnak többé „frakciót",[857] legalább néhány évre jó ez. Az is igen szép, ahogyan most egyszerre, egész váratlanul, olyan sokaknál hitelét veszti a „parlamentarizmus". A feltartóztathatatlan, folyton gyorsuló sebességgel növekvő szavazatgyarapodás, ez a fő. A mi harcunk ostromharc, s ameddig a futóárkok egyre előbbre tolódnak, addig jól megy. Most már közel vagyunk a második párhuzamos ostromárokhoz, amelyben a demontírozó ütegeket felállíthatjuk és az ellenséges lövegeket elhallgattathatjuk; és ha már annyira vagyunk, anélkül hogy az ostromlott fél egy világháborúval pillanatnyi felmentéshez jutna, akkor azt az időt is kiszámíthatjuk, amikor a réstörő ütegeket a bástyatér taraján felállíthatjuk, réseket lőhetünk és rohamra indulhatunk. De addig az ostrommunkálatok lassú, nyugodt haladása a legjobb biztosíték az elsietett rohamozás és a hiábavaló áldozatok ellen. Emellett a legszebb az, hogy az ostromlottak *bennünket*, az ostromlókat, ostromállapotban levőnek nyilvánítanak!

Szívélyes üdvözlet mindannyiuknak.

Híve

F. Engels

323

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1887 március 21.

Kedves Laurám,

Megkaptam Fortin kéziratát[597], de attól tartok, hogy egy darabig a fiókomban fog pihenni, mert még ápolnom kell a szememet. A gyulladás természetesen csupán tünete volt a valódi bajnak, a szem túlerőltetéséből, kivált éjszakai megterheléséből származó gyöngeségnek, amely csakis az ok kiküszöbölésével gyógyítható; ennélfogva Nim és én estéinket most kártyajátékkal töltjük, s úgy látom, használ, de még egy darabig folytatni kell. Ha Paul továbbra is a szokott módon dolgozik a könyvtárban stb., félek, hogy meg fogja sínyleni, noha az orvosának persze tudnia kell.

Először intézzük el az üzleti ügyeket: mellékelek egy csekket 12 £-ről, továbbá értesítlek, hogy Longuet-ról itt nem hallottunk semmit. Írtam neki egy levelezőlapot[116] a „Justice"-hez küldött „Tőke"-példányról, s megkérdeztem, hogy megkapta-e; semmi válasz.

A „Voie" és a „Cri" közti pofonok mulattathatják a párizsiakat, de én sajnálattal látnám ottani barátainkat vásári bohócok színvonalára süllyedni, akik e célból provokált veszekedésekkel és verekedésekkel kényszerítik ki, hogy a közönség figyelme feléjük forduljon. Ha ezt Párizsban le is nyelik, másutt bizonyára nem fogják, s kétségtelenül nem ez a módja annak, hogy emelkedjék párizsi barátaink becsülete a Franciaországon kívül élő munkások szemében. Meg tudom érteni, hogy Goullé pofont mért Labruyère-re, amikor az övék volt a „Voie" és az ügyről saját szempontjukból számolhatott be, de hogy ezt Goullé és Deville megismételték, amikor a lap már kimúlt, s nekik a „Radical"-hoz[858] kellett folyamodniok, az szerintem végképp ellentétben van minden józan ésszel.[859] A „Cri" változata eljut minden külföldi szocialista újságba, a „Radical"-é nem, ha csak nem küldik meg külön nekik. S akárhogy van is, a viták elintézésének ez a módja, az 1848 előtti német céhlegények modorában, igen szánalmas képet ad a francia szocializmus vezetőiről a külföldieknek, s az ember szinte visszasírja a második császárság újságíróinak párbajozhatnékját, mert az csak nevetsé-

ges volt. Minél hamarabb feledésbe megy az egész ügy, annál jobb a mieinknek.

Az öreg Vilmos, ha még nem halt meg, úgy látszik, haldoklik – lásd a mellékelt kivágást a „Weekly Dispatch"-ből.[360] S a szentpétervári dinamitbombák úgy látszik végre célba találtak. Lásd a siralmas nyilatkozatot, melyet Reuter (!!) útján az orosz kormány Európa-szerte köröztetett.[861] A cár térdre borul a forradalom előtt, s még az oroszbarát „Daily News" is azt mondja, hogy ez a siralmas dokumentum csak ahhoz a siralmas távirathoz hasonlítható, amelyet Alexander Battenberg küldött a cárnak.[862] Ez a dolog valóban úgy látszik, mintha a vég kezdete volna Oroszországban, ami a vég kezdete lenne Európában is. Milyen bolond lehet ez a cár! Nem látta, hogy amikor elrendelte az összeesküvést a szegény szamár Alexander Battenberg elrablására és szükség esetén megöletésére, akkor igazolta ugyanezt az eljárást önmaga ellen, s felhívta saját ellenségeit, alkalmazzák reá a saját módszereit!

Pumpst holnapra várjuk vissza Eastbourne-ból. Edward tegnap délelőtt – tüszős mandulagyulladása óta először – előadást tartott egy East End-i radikális klubban[798]; igen hasznos és valószínűleg sikeres kampányt folytat az East End-i radikálisok körében, hogy rávegye őket, szakadjanak el a Nagy Liberális Párttól és alakítsanak egy munkáspártot amerikai mintára. Ha sikere lesz, mindkét szocialista egyesület[452] követni fogja; itt ugyanis a valódi spontán munkásszervezetekre gyakorol befolyást és a munkásosztály szívéhez jut el. Kilátásai egyelőre jók. Tussy és ő e héten költöznek új lakásukba, a Chancery Lane-re, de minthogy a St. George's Square 38-ból holnap ki kell költözniök, talán néhány napig nálunk fognak lakni.

Nim csókoltat.

Szeretettel barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

324

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]87 április 6.

Kedves Sorge,

A március 24-i levelezőlapot a Dietzgen-kivágással és a március 25-i levelet megkaptam. Hepner aligha van abban a helyzetben, hogy a néhány kiragadott tényből megítélhesse, vajon Avelingnek „nyíltabbnak" kellett volna-e lennie.[863] Én magam nem merem ezt eldönteni, csak annyit tudok, hogy Aveling pénzügyekben éppen olyan szerencsétlen flótás, mint maga Hepner. Mindkettőjüknek irigylésre méltó tehetsége van arra, hogy vétlenül pénzügyi differenciákba keveredjenek.

Aki neked azt mondta, hogy Kautsky gyanakvó lett, az vagy hazudott, vagy pedig neki hazudtak. Úgy bízom Kautskyban, mint saját magamban; lehet, hogy időnként, mint a legtöbb fiatalember, egy kissé fontoskodik, de ha bármilyen kételye lenne, először velem közölné. Egyébként ma este megkérdezem tőle, hogy ha egyáltalán valamire, akkor mire vonatkozhat ez az állítás.

Wilhelm*, aki előbb hallgatásba burkolódzott, hirtelen csupa tűz lett. Íme, amit nekem ír: (ez maradjon köztünk, kérlek ne add tovább szó szerint, hanem csak a tartalmából azt, amit jónak tartasz): (március 25.)

„A New York-iak valószínűleg alább adják majd. Én – már hetekkel ezelőtt – a legélesebben megírtam nekik, hogy semmi körülmények között sem hagyom magamat Avelinggel és Tussyval szemben kijátszani. Kategorikusan *követeltem*, hogy *bocsánatkérő nyilatkozatot* adjanak, és, mint mondtam, azt hiszem beadják a derekukat. Nagyon kár, hogy Aveling nem írt nekem mindjárt visszatérte után" (ez puszta kifogás, mert én már jan. 20-a körül közöltem vele a fő dolgokat[43], amennyire mi magunk akkor ismertük), – „én az egész dologról csak általad értesültem, és éppen akkor zajlott a választási rumli, s ez persze egészen igénybe vett engem. És így sok idő veszett kárba. De majd minden rendbe jön. Ha a New York-iak

* Liebknecht. – *Szerk.*

berzenkednének, akkor *nyilvánosan fellépek ellenük*. Mondd ezt meg Avelingnek és Tussynak."

Egyáltalában erősen a Végrehajtó Bizottság urai ellen fordul a kocka. New Yorkból több magánféltől kapott Aveling rokonszenvező levelet, a rochesteri amerikai szekció kijelenti, hogy továbbra is bízik benne, a *clevelandi* (vagy *buffaloi*? elfelejtettem) német szekció teljesen mellette döntött. És a Végrehajtó Bizottság már egy hónappal előbb elküldi – a szekciók szavazatának megvárása nélkül – az egész iratanyagot döntésre a Felügyelő Szervnek – tehát ismét egy újabb fórumhoz apellál! Természetesen azonnal oda is írtunk, beküldtük az iratokat és szorgalmaztuk, hogy betekintsenek bizonyos levelekbe stb.

Aveling válaszának másolatát a csakugyan még aljasabb második „Volkszeitung"-cikkre[853] bizonyára megkaptad.

Párizsi embereink megint egyszer csávába kerültek. A „Cri du Peuple"-t elvesztették[822], s most a „Socialiste" is belehalt a pénzhiányba. A párizsi *munkások úgy elrontották a gyomrukat* 50 esztendei szekta- és frázisszocializmusuktól, hogy pillanatnyilag semmiféle egészséges kosztot nem képesek elviselni. Párizs, a felvilágosodás központja, az eszme városa, megcsömörlött az eszméktől.

Ezzel szemben úgy tűnik, hogy Oroszországban küszöbönáll a válság. A legutóbbi merényletekkel[861], úgy látszik, betelt a pohár, minden a feje tetején áll, és ráadásul az általános védkötelezettség az ismert orosz állapotok közepette úgy tönkretette az orosz hadsereget, ahogy én ezt már 10 évvel ezelőtt elkerülhetetlennek tartottam.[864]

Szívélyes üdvözlet.

Barátod

F. Engels

325

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]87 április 9.

Kedves Sorge,

Írtam neked 6-án és megkaptam március 29-i leveledet. Nagyon köszönöm fáradozásaidat a Jonas-ügyben.[865] Gondolom, gyümölcsözők lesznek.

A Végrehajtó Bizottság tehát válaszolni akar. Ebben majd újra elsikkasztanak tényeket. De maga ez a döntés, hogy válaszolnak, bizonyítja, milyen ostoba és alávaló volt, hogy a szekcióktól ítéletet akartak kicsikarni pusztán a maguk első állításai alapján. Először úgy volt, hogy a szekciók döntsenek. Aztán, még mielőtt a nekik adott határidő letelt, a Végrehajtó Bizottság a Felügyelő Szervhez könyörög ítéletért. Most pedig maga is bevallja, hogy további felvilágosítások szükségesek, mielőtt dönteni lehet!

Az urak mindenesetre lejáratták magukat. És ha Wischnewetzkyéket, akik az egész ügyben inkább Waschlapskikként[866] viselkedtek, odáig juttatták, hogy őket hazugoknak stb. nevezzék, akkor rosszra fordulhatott a dolog. Már az, hogy Wischnewetzkyné rászánta magát, hogy neked megmutatja a levelemet*, bizonyítja, micsoda kutyaszorítóban van ez a két ember. Én mindenesetre voltam olyan „humánus", hogy a Végrehajtó Bizottságot már egy évvel ezelőtt hamisítatlan német mesterlegényeknek ítéltem meg.

Annyiban jól jön ez nekem, hogy Wischnewetzky asszony most remélhetőleg nem fog többé nyaggatni fordítások végett. Először is gépiesen fordít, rám hagyva a tulajdonképpeni munkát, másodszor engedte, hogy a kiadást[425] siralmasan eltolják és ezeknek a mesterlegényeknek a kezére játsszák.** Most már nem állunk úgy, hogy koldulnunk kellene kéziratainkkal. És most, amikor pótlólag még egy előszót írtam[811] Wischnewetzkyné számára, nyilvánvalóan döcög az ügy, éppen mert ez az előszó nem a Végrehajtó Bizottság szája íze szerint való!

---

* *V. ö. 600–605. old. – Szerk.*

** *V. ö. 450. old. – Szerk.*

Springfieldből, Massachusetts, is kaptak Avelingék rokonszenvező leveleket és szekcióhatározatokat; mások valószínűleg ezekben a napokban futnak be Nyugatról.

Úgy látszik, hogy a svájci kormány – angol *konzervatív* jelentések szerint – rendszabályokat készít elő a zürichi „Sozialdemokrat" ellen.[867] Vártam ezt, amióta elkezdődött a háborús üvöltözés; ha a svájci semlegesség veszélybe kerül, a svájci komisszá válik. Ámbár ezt még elfújhatja a szél.

Ezzel szemben minden jel arra mutat, mintha Oroszországban a két legutóbbi merénylettel[861] betelt volna a pohár. A kormányban való hit már régen, most pedig a cárban való hit is fuccsba ment. A hadsereg tele van elégedetlen, konspiráló tisztekkel. A pánszlávisták a mostani cár* féltestvérét**, II. Sándornak Dolgorukajától származó legidősebb fiát akarják trónra ültetni. És a rendőrség tehetetlen a nihilistákkal szemben. A „Frankfurter Zeitung" szerint Moszkvából 482 tisztet küldtek Ogyesszán át a csendes-óceáni Szahalinon levő büntetőtelepre. Nem hiszem, hogy ez még tovább tart ennél az esztendőnél, hacsak egy háború nem teremt kiutakat, de talán az is túl későn jönne. És ha egyszer Oroszországban elkezdődik, akkor hurrá!

Aveling itteni kampánya az East End radikális klubjaiban[798] jól halad. Az amerikai viszonylagos választási sikerek – most megint Chicagóban és Cincinnatiban – sokat segítenek neki ebben[868]: John Bull[292] nem akarja, hogy azok túlszárnyalják, ez az *egyetlen* külföldi befolyás, amely itt nyom a latban. Holnapután a nagy Anti-Coercion-Meetingen[869] a Hyde Parkban a 15 emelvény közül Aveling kettőn és Tussy egyen fog beszédet mondani. Azon nagygyűlések egyikének ígérkezik ez, amelyekkel a londoni munkások az angol politikában fordulópontot juttatnak érvényre. Egyébként a német választások[820] sem maradtak itt hatástalanok.

Elmégy-e máris Rochesterbe vagy máshová?

Barátod
F. Engels

* III. Sándor. – *Szerk.*
** G. A. Jurjevszkij. – *Szerk.*

326

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1887 április 11.

Kedves Lafargue,

Kérésére, hogy mint Karl Marx végakaratának irodalmi végrehajtója formális felhatalmazást adjak Önnek tárgyalások folytatására a „Filozófia nyomorúsága" és Marx más művei francia nyelvű új kiadásának megjelentetéséről[191], közlöm, hogy noha ezt mi kettőnk között aligha tartom szükségesnek, természetesen örömmel megadom Önnek ezt a felhatalmazást.

Híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

327

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]87 április 13.

Kedves Lafargue,

Mellékelten a levél a kiadója számára.* Remélem, hogy fáradozása ezúttal sikerrel jár[191], mindenesetre kérje vissza a példányt, mert másikat nem tudok küldeni. Tárgyaljon avégett is, hogy mi 20–25 tiszteletpéldányt kapjunk, nagy szükségünk lesz rá.

Elküldöm majd Önnek a tegnapelőtti gyűlésről a „Daily Telegraph" beszámolóját, ebben sok szó esik Tussyról.[870] Schorlemmer ott volt, ez kétségtelenül a legnagyobb gyűlés, amelyet itt valaha is megértünk.

A New York-i ügy[814] jól halad. A Végrehajtó Bizottság urai azóta annyi ostobaságot csináltak, hogy már elvesztették lábuk alól a talajt. Ez igen hosszú és igen összekuszált ügy, de erről az oldalról többé már nem kell semmitől sem tartanunk.

Szép fogalma van Önnek Sonnenschein úrról, ha azt hiszi, hogy rendelkezünk példányokkal Aveling és Tussy cikkéből – én csak a korrektúraíveket láttam belőlük, de megmondom Tussynak, szerezzen nekem egy példányt az Ön számára.[871] Meg kell majd venniök, Sonnenschein a szerzőivel úgy bánik, mint egyszerű bérmunkásokkal.

Tegnapelőtt Kropotkin, a nagy anarchista, elfogadta a Social Democratic Federation[363] vendéglátását, velük és Davitt-tel az ő *emelvényükön* volt[869]. Nagyon jellemző: valaki el akarta vinni Davittet Avelinghez, de Davitt azt mondta: nem találkozhatom vele, mert ő ateista!

Nincs mód rá, hogy megsürgessük az Ön cikkének megjelenését a „Time"-ban[872] – Price elmenni készül Sonnenscheintől, Sonnenschein pedig azt mondja, hogy a folyóiratot a társa, Lowrey irányítja, aki azonban még sohasem került a szemünk elé. Ha Önnek fogalma volna arról, hogy micsoda összevisszaság és rendetlenség uralkodik ebben a *bizniszben*, sokkal több türelme lenne.

---

* *V. ö. 633. old. – Szerk.*

Jelöltesse magát mégis, akár vannak esélyei, akár nincsenek.[873] Ez, főképp Párizsban, elkerülhetetlen; és főképp miután ismét sikerült Önöknek összes sajtószerveiket megölni[874], nem lehet mást tenni, mert az agitációban a közönség szeme előtt kell maradni. 10 000 frankkal hosszú ideig fenntarthatnának egy hetilapot, és erre szert kellene tenniök. Egyébként remélem, hogy az oroszországi forradalom kihúzza Önöket a kátyúból, Európát pedig mozgásba hozza. Három merénylet harminc napon belül, ez még egy cárnak is elég lehet.[861] Az angol sajtó, még az oroszbarát sajtó szerint is Oroszországban minden a feje tetején áll; a kormány hatalmában való bizalom megrendült, a hadsereg tele nihilistákkal – 482 tisztet száműztek a (csendes-óceáni) Szahalin-szigetre –, a felszabadítással[875], az adókkal és az uzsorásokkal sújtott parasztokra pedig rámérték az utolsó csapást a porosz rendszerű hadkötelezettséggel[861]. Ehhez járul a permanens pénzügyi válság – a papírrubel 4 frank helyett 2 frank 8–9 centime - meg az amerikai és indiai gabonakonkurrencia, és nincs egyetlen bankár sem Európában, aki hajlandó lenne kölcsönt folyósítani – ez nem tarthat tovább ennél az esztendőnél.

Schorlemmer üdvözletét küldi.

Ölelje meg nevemben Laurát, akinek írok majd.

Híve

F. E.

Eredeti nyelve: francia

328

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]87 április 23.

Kedves Sorge,

Írtam neked e hó 9-én* – levelezőlapodat és a küldeményeket köszönettel megkaptam. Az előszavam ott készült fordításának közlése a „Volkszeitung"-ban[876] dupla arcátlanság. Egyszer, mert a lapról tudni sem akarok, ameddig Avelinggel ilyen alávalóan viselkedik. Másodszor pedig, mert nem tűrhetem, hogy angol munkáimat idegen kéz fordítsa németre, méghozzá úgy, hogy hemzsegnek a baklövések és a legfontosabb dolgokat félreértik. Annál a nőnél** ott volt az előszavam febr. eleje óta (jan. 27-én küldtem el), és az egyetlen azóta kapott, március 19-i levelében – postai bélyegző *április 8.* – csak a szándékáról beszél egy német kiadásnak, amelyhez beleegyezésemet kéri – ő tudta, hogy nekem itt nincsen másolatom. Azonnal írtam neki[43], küldje vissza az eredetit avégett, hogy lefordíthassam. Olyan dolgok vannak benne, hogy minden szót gondosan mérlegelni kell. És akkor közben a hátam mögött összeszűri a levet Jonasszal és Tsaival!

Nyomban tiltakoztam. Szólj neki, hogy mutassa meg levelemet.

Ezzel aztán betelt a pohár. Merő képtelenség olyan valakivel együtt dolgozni, aki folyvást ilyen rossz tréfákat űz az emberrel.

De még megkapja tőlem a magáét. Legutóbbi hosszú levelét az Aveling-históriáról[814] csak egyetlen szóval lehet jellemezni: be van szarva. Egy gyenge, minden szélfúvástól befolyásolt valaki kísérlete, hogy igazolja magát egy rossz ügyben, amelyet neki magának is rossznak kell tartania. Erre jövő héten con amore*** válaszolok neki. Az ilyesféle embereknek nem szabad azt hinniök, hogy ámíthatnak engem, mint valami csecsemőt.

Hyndman tudósítása a „Standard"-ben siralmas és gyáva.[877] Fenn akarja tartani a kapcsolatot George-hoz, holott az napról napra jobban belelovalja

---

* *V. ö. 631–632. old. – Szerk.*

** F. Kelley-Wischnewetzky. – *Szerk.*

*** – szeretettel, bensőségesen; szívem szerint, alaposan – *Szerk.*

magát a földrigolyájába, és kénytelen ezért mindent elnyomni, ami szocialista. Itt is rosszul megy Hyndman dolga. A szenzációs hatások elpufogtak, és újakra nem lehet mindennap szert tenni. Ezek nélkül azonban Hyndman képtelen fenntartani a szerepét. Avelingék viszont igen hatásos agitációba kezdtek az East End radikális klubjaiban[798], mégpedig sajátlag egy független munkáspárt amerikai példájának bemutatásával. És az amerikai példa az egyetlen, amely itt nyom a latban, emellett még a német választásoké[820]. A dolog jól halad és – ha Amerikában így folytatódik – a liberálisok egy év alatt elveszthetik az egész londoni East Endet.

Lassanként a Szocialista Ligában is válságra kerül sor. Pünkösdkor tartanak küldöttkonferenciát, és akkor remélhetőleg eldől a harc a beszivárgott és Morris által támogatott anarchista elemekkel.[878]

Németországban egymást követik az üldözések.[879] Úgy látszik, Bismarck mindent elő akar készíteni ahhoz, hogy az oroszországi forradalom kitörésekor, amely most már bizonyára csak néhány hónap kérdése, Németországban is mindjárt megindulhasson a roham.

Barátod

F. E.

329

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1887 április 24.

Tisztelt Uram,

Azért írom sebtében ezt a néhány sort, hogy értesítsem, rendben megérkezett a 2 ajánlott levélcsomag[880] és az Ön április 7-i (a régi naptár szerint) levele, melyben a csomagok feladását jelzi. Nem volt sürgős a küldemény, mégis hálás vagyok Önnek, hogy rám bízta ezeket az értékes ereklyéket; a legnagyobb érdeklődéssel fogom olvasni, későbbi célokra felhasználom és mindenkor az Ön rendelkezésére tartom őket.

Őszinte híve
P. W. Rosher[446]

Eredeti nyelve: angol

330

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]87 április 26.

Kedves Laurám,

Gratulálok Paulnak, a Jardin des Plantes – et des animaux* jelöltjének.[873] Minthogy nigger minőségében egy fokkal közelebb áll az állatvilág többi részéhez, mint mi többiek, kétségtelenül a legmegfelelőbb képviselője ennek a kerületnek. Reméljük, az állatok fölébe kerekednek ebben a harcban a bestiáknak. – Némileg meglepett Basly tartózkodása, de ha egy csoportnak sikerül véghezvinni, hogy a sajtóból teljesen kizárják, mit várhatnak akkor?[874] Mesának a spanyol „Socialistá"-ban megjelent leveléből látom, hogy a blanquisták is pálfordulást követnek el és közelednek a posszibilistákhoz[274] – újabb rossz jel. Egy kis választási siker – még ha viszonylagos is – tehát kapóra jönne, amikor a mieink pillanatnyilag ilyen balszerencsés helyzetben vannak. Nagyon jól tudom, hogy ez a balszerencse majd elmúlik, s hogy a párizsi pártélet a fellendülés és letörés folytonos váltakozása, de egyúttal nagyon szeretném, ha legközelebb a saját kis hetilapjukat valamivel jobban becsben tartanák, mint azokat a kétes hírű napilapokat, amelyekért keményen dolgoznak, hogy hírnevet szerezzenek számukra, és amelyek nyomban kirúgják őket, mihelyt a hírnévre szert tettek.

A te Stantonod úgy látszik ízig-vérig jenki. De a legravaszabb jenki is Európában éppoly gyakran és éppen annyira idegen közegben érzi magát, mint a legrámenősebb lengyel zsidó. Rosszul ítélik meg az embereket, akikkel dolguk van.[881]

A New York-i Végrehajtó Bizottság, kétségbeesésében, újabb körlevelet bocsátott ki Aveling ellen; ebben kijelenti, hogy Aveling állításai hazugságok, mindamellett igen fontos dolgokat ismer el a mi javunkra. Természetesen válaszolni fogunk.[882] De az ügy gyakorlatilag véget ért, magát a Végrehajtó Bizottságot vádolják New Yorkban csalással és hazugsággal egy másik ügyben és igazolnia kell magát a New York-i szekciók előtt; úgyhogy

* – növények – és állatok – kertje – *Szerk.*

bármi, amit mondtak, mondanak vagy mondhatnak, elveszti minden jelentőségét. Közben az amerikai párt Felügyelő Szerve felkérte őket (Edwardot és Tussyt), ejtsék el az ügyet, s igen sok helyről kapnak nagyon kedves leveleket amerikaiaktól is meg németektől is. Így ez az ügy tulajdonképpen el van intézve.

Edward és Tussy agitációja az East End klubokban[798] nagyon kedvezően halad. Az amerikai példának hatása van; ez végre nyújt egy fogódzót az angol munkások felrázására.

A ligában[424] az anarchisták befolyása csökken, mint mindenütt, ahol komolyan lépnek fel ellenük, ahelyett hogy játszadoznának velük. Legutóbbi javaslatuk tegnap a tanácsban az volt, hogy a küldöttkonferencián[878] a megbízólevelek ellenőrzését szüntessék be és fogadjanak el mindenkit, aki küldöttnek mondja magát –, engedjék meg nekik a szokásos hamis szavazatgyártást. Ez azonban túl sok volt még Morris számára is; mindamellett akadt ötfőnyi kisebbség, mely erre a badarságra szavazott!

A Pagny-ügy még nem egészen világos előttem.[883] A dolog lényege a német büntető törvénykönyv 4. cikkelyének 1. pontjában rejlik: „A német birodalom büntető törvényei szerint üldözhető:

1. a külföldi, aki *külföldön* (idegen országban) *felségárulást* követ el a német birodalom vagy valamelyik szövetségi állam ellen, vagy aki pénzt hamisít."

Ennek a cikkelynek az alkalmazása bárkire – kivéve külföldön nem honosított politikai menekültre – óhatatlanul összeütközést idéz elő az üldözött személy hazájával. Egyetlen józan eszű nemzet sem fog eltűrni ilyen bánásmódot, s ha ezt egy angollal próbálnák megtenni, a legbékésebb miniszter is kénytelen lenne nyomban elindítani a brit flottát a német partokra. Ezért úgy fest ez, mintha Bismarck Franciaországot választás elé akarná állítani háború vagy megaláztatás között. Mert hogy ő ne tudott volna a Schnaebelé ellen kiadott elfogatási parancsról, az lehetetlen. Pedig az európai helyzet olyan, hogy egy háború Bismarck részére va banque* játék lenne. Komplett őrültnek kellene lennie, hogy így cselekedjen. Talán néhány nap múlva megkapjuk a rejtély kulcsát. Én valóban nem tudom elképzelni, hogy Bismarck ilyen tökéletes szamár legyen.

Mellékelve a Paul által kért 12 £-es csekk.

Nim jól van – tegnap este színházban volt Pumpsszal –, e héten újra megy a Princess Színházba – Edward jegyével. Sör bőven ömlik – én teljes

* – kockázatos (mindent egy lapra tesz fel) – *Szerk.*

2 palackot fogyasztok naponta és három mérföldet járok, s a legutóbbi néhány vasárnapon megittam egy pohár portóit – ilyen haladás!

Szívből ölel

híved
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

331

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]87 május 4.

Kedves Sorge,

Remélem, jobban vagy, és félelmed, hogy egészen írásképtelenné válsz, nem következik be. Nekem is rosszul megy az írás, újév óta krónikus szemgyulladásom van, az olvasást és főképp az írást erősen korlátoznom kell, jövő héten felkeresem az egyik legjobb itteni szemorvost.

Amit április 20-án kelt leveledben a New York-i mesterlegényekről mondasz[884], persze teljesen helyes, de nem szabad figyelmen kívül hagynod, hogy én éppen csak azokra a szempontokra válaszolhatok, amelyeket te magad kiemelsz, nem pedig azokra, amelyekről nem mondasz semmit.

A „Kiáltvány" le van fordítva, és csak az átkozott szemem akadályoz abban, hogy a munkát átnézzem. Az íróasztalfiókomban ezen kívül 1 francia, 1 olasz, 1 dán kézirat vár még átnézésre![885] Egyébként 40 évvel ezelőtt ti németek voltatok, német elméleti érzékkel, és azért gyakorolt hatást a „Kiáltvány" akkoriban, míg más népek körében abszolúte hatástalan maradt, noha lefordították franciára, angolra, flamandra, dánra stb. És azt hiszem, hogy a gyakorlatias, nem-elméleti amerikaiaknak jobbat tenne más, egyszerűbb táplálék, annál is inkább, mert *mi* átéltük a „Kiáltvány"-ban ábrázolt történelmet, ők viszont nem.

A könyvem históriáját kizárólag Wischnewetzkyné fuserálta el, aki Foster kisasszonynak korlátlan felhatalmazást adott, amit aztán a kisasszony átadott a Végrehajtó Bizottságnak. – Én mindjárt tiltakoztam, de már megtörtént.* Wischnewetzkyné eddig mindent elfuserált, amit a kezébe vett, soha többé nem adok neki semmit, csinálhat persze, amit akar, és örülök majd, ha valamit véghezvisz, de nekem elegem van, és a jövőben hagyjon engem békén. Ma egy hete válaszoltam neki a legutóbbi levelére.[43]

Liebknechtnek kérésére elküldtem a körlevél általad küldött példányát, de azzal a feltétellel, hogy visszaszármaztatja. Megígérte, hogy elküldi nekünk közzétételre azt, ami szükséges.[882]

---

* *V. ö. 450. old. – Szerk.*

Aveling remek agitációt folytat a londoni East Enden. Az amerikai példa nyom a latban itt, a radikális klubok[798] – amelyeknek a liberálisok Londonban a 69 mandátumból 12-t köszönhetnek – Avelinghez fordultak, hogy tartson előadásokat az amerikai mozgalomról, és ő meg Tussy derekasan munkához láttak. Független osztályprogrammal fellépő angol munkáspárt megalapításáról van közvetlenül szó. Ez, ha jól megy, mind a Szociáldemokrata Föderációt[363], mind a Szocialista Ligát[424] háttérbe fogja szorítani, ami a legjobb megoldása lenne a függőben levő viszályoknak. Hyndman látja, hogy ez a bőrére megy, különösen, mert el is rontotta a dolgát szinte mindegyik emberével. Ezért most elhelyezte a „Justice"-ba a Végrehajtó Bizottságnak Aveling elleni vádját.[886] Ez nagyon jó, ezzel véget ér a hátmögötti pletykálkodás, és Avelingnek alkalma nyílik arra, hogy a dolgot mindenütt szóba hozza. Pünkösdkor remélhetőleg a Szocialista Liga pozíciója is tisztázódik, az anarchistáknak repülniök kell onnan, vagy pedig el kell ejteni az egész vacakot.[878]

Avelingék elküldették neked a „*Time*"-*ot* az Amerikáról szóló cikkeikkel[871], megkaptad-e őket? (márciusi, áprilisi, májusi füzet). Még a tory „Standard" is dicséri! Avelingék e pillanatban többet tesznek és jóval hasznosabban működnek, mint mind a többiek itt, és akkor még feleljek Wischnewetzky mamának a gyermeteg aggályaira ama súlyos vád miatt, mely dr. Avelingre nehezedik mindaddig, amíg nem szolgál *ellenbizonyítékkal* a Végrehajtó Bizottság körlevelére! Úgy látszik a hölgy a német pletykafészkek között egészen megfeledkezett arról, hogy nem Avelingnek kell ellenbizonyítékkal, hanem a Végrehajtó Bizottságnak kell bizonyítékkal szolgálnia!

A mai gőzössel elmegy neked a „Commonweal", a „Gleichheit" és a „To-Day". A „Gleichheit"-ben bizonyára mulattattak De Paepe nagyzolásai a belga szocialistákról.[887] Az ottani mozgalom igen jó, amióta a flamandok kivették a dolgot a vallonok kezéből, a gentiek pedig a brüsszelieké-ből, de a legényke nem tud leszokni a nagyzolásról. A legkomikusabb, hogy miközben a brüsszeliek szívesen alapítanának egy új Internacionálét, amelyben *ők* lennének a Főtanács, Powderly azt az ajánlatot tétette nekik, hogy lépjenek be a Knights of Laborbe[738]. Tehát Powderly pápa konkurrenciája De Paepe pápával szemben!

Szívélyes üdvözlet és teljes javulást kívánok. Tegnap Avelingékkel Amerikában voltam, azaz Buffalo Bills Campben[888] – egész jól fest.

Barátod
F. Engels

332

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]87 május 5.

Kedves Ede,

Te vagy a legjavíthatatlanabb Hamlet a földön. Te tudod, hogy Kautsky meg én teljesen távol állunk az itteni németek helyi üzelmeitől, és muszáj is, ha nem akarjuk egész időnket ezek közt a siralmas pletykafészkek közt elpocsékolni. Te tudod, hogy az itteni egyletben[186] nincsen egyetlen bizalmi emberünk sem, mert mindnyájan belesavanyodtak a legkicsinyesebb klikkezésekbe. Ha tehát mi a legcsekélyebb lépést tesszük ebben a dologban, az feltűnést kelt, s a nép tudni akarja, hogy s mint, és holnap már valamennyi anarchista klubban körbepletykálják.[889] Ha idejössz, s ellátogatsz a klubba, egy szónoklat tüstént olyan pozícióba juttat, hogy 2–3 nap alatt mindent megtudhattál volna, és minden feltűnés nélkül. Ezért távolmaradásoddal nemcsak bennünket fosztasz meg egy örömtől, hanem utazásod célját is csak félig teljesítetted. Mi csak az öreg Lessnert mozgósíthatjuk, ő pedig annyira berozsdásodott, hogy igen gyatra diplomata lesz.

A Babeuf-ügyről egy szó sem található Avenel műveiben, sem a „Lundis"-ben, sem az „Anacharsis Cloots"-ban. – De mégis: 42. és 94. old. –[890] Elküldöm tehát neked a „Lundis"-t postán, ajánlva. Kérem, hogy hamarosan küldd vissza, azaz kb. 2 héten belül, mert mint kézikönyvet nemigen nélkülözhetem. A legfontosabb könyv, tudniillik Buonarroti „Conspiration de Babeuf"-je, megvolt nekem a chartisták által kiadott angol fordításban is, de elcsórták, mint annyi mást, még egyszer gondosan átkutattam mindent, de hasztalanul.

Az oroszokkal kapcsolatban most egy olyan pontot kell hangsúlyozni, amelyet mindenütt hiányolok. Az egész európai reakció fel van háborodva a nihilista fejedelemgyilkosságon és kivált a dinamit használatán, mégpedig különösen az orosz forradalmárok ellen lármázik, és követeli kiadatásukat Oroszországnak, ami bizonyos sikerrel jár még Amerikában is. Mit tesz azonban az orosz kormány? Szófiában megdönteti Alex. Battenberget, s ha eközben nem lőtték őt agyon, azt csak saját lagymatagságának köszönheti.[768]

Bukarestben gyilkossági kísérleteket hajtat végre bolgár prefektusok ellen. És végül kb. 4 héttel ezelőtt Szófiában *dinamitbombát* dobat Popov* őrnagy házára – ez ott a parancsnok vagy valami hasonló.[891] Az orosz kormány tehát mindazt, amit a nihilisták szemére vet – és ami miatt kiadatásukat követeli, mint közönséges bűnözőkét –, *ő maga megteszi* közismert bulgáriai ügynökei révén. Nekünk azt kell követelnünk, hogy e specifikusan orosz eljárási módok tekintetében forradalmárokat és kormányt egyenlő mértékkel mérjenek. Ezt már elég általánosan érzik az emberek, de fontos, hogy kimondjuk, mégpedig elég hangosan.[892]

A Schnaebeleskedést[883] nyilván előre megrendezték, hogy Boulanger-t belelovalják. Az egyetlen, aki ezt már két héttel ezelőtt helyesen látta, Crawford mama, a „Daily News" és a „Weekly Dispatch" párizsi tudósítója volt. Bismarck sürgönye ezt igazolja is.

Hogy nyaggatni fognak-e benneteket Svájcban vagy sem, az pusztán a háborús üvöltözéstől függ. Ha elnémul, akkor a Szövetségi Tanácsnak kurázsija lesz, ha fokozódik, akkor inába száll a bátorsága.

Magunk között. Ha Schack asszony megint Svájcba megy, jó lesz, ha túlságosan nem bíztok meg benne. Túltengő tettvágya van, mely nem mindig a helyes irányban mozog. Egyrészt a liberálisokat, régi ismerőseit követi, másrészt az itteni angol munkások között előszeretettel az anarchistákat keresi ki. Személyesen nincs kifogásom az ellen, hogy minden neki rokonszenves körben megfordul, és személyesen ő igen kellemes, eleven eszű és vidám, de magát a tényt, hogy éppen most, amikor a ligában válságra kerül a sor az anarchistákkal (pünkösdkor a küldöttkonferencián[878]), szívesebben érintkezik ővelük – úgyhogy a többiek már anarchista grófnőnek nevezik –, mégiscsak figyelembe kell vennünk. Ám ez maradjon egészen köztünk, én őt egyébként egészen ártalmatlan személynek tartom.

Aveling és Tussy remek agitációt folytatnak az East End radikális klubjaiban[798], amelyeket felriasztott az amerikai példa és most szintén komolyan gondolnak arra, hogy független munkáspártot alapítsanak. Ezek az emberek *magukról* jöttek Avelinghez, és ez a legjobb jel. Ha ott sikerül nekünk szilárdan megvetni a lábunkat, akkor mindkét szervezet, a Social Democratic Federation[363] meg a Socialist League[424] háttérbe szorul, és megkezdődik London meghódítása. Amellett nyomban egy tucat parlamenti mandátumról van szó – ezek a klubok eddig a liberálisok itteni erősségei voltak. És Hyndman is felismerte az őt fenyegető veszélyt, ezért hozakodik most elő a „Justice"-ban a New York-i Végrehajtó Bizottságnak Aveling elleni rágal-

* *A kéziratban*: Panov. – *Szerk.*

maival.[886] Éppen ezt fogjuk kiaknázni az agitáció előmozdítására. Látod azonban, hogy a nyomorult New York-i Végrehajtó Bizottság hogyan nehezíti meg itteni munkánkat otromba rágalmaival.

Üdvözlet Mummától*, aki éppen itt van.

Barátod
F. E.

* Louise Kautsky. – *Szerk.*

333

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

London, 1887 május 7.

Kedves Wischnewetzkyné,

Ápr. 25-i sorait köszönettel megkaptam, *de az előszót nem*; ha a legközelebbi gőzössel hétfőn befut, azonnal közlöm. Időközben, minthogy eddig még nem kaptam példányt a könyvből, szíveskedjék gondoskodni arról, hogy legalább *valamit*, korrektúraívet vagy mást kapjak, amin dolgozhatok, mert a „Volkszeitung"-ban megjelent fordítás[876] semmi körülmények között sem közölhető. Én dolgozni fogok a fordításon olyan gyorsan, ahogy gyulladásos szemem lehetővé teszi, csak sajnálom, hogy nem küldte el a kéziratot vagy egy korrektúrát azonnal, mihelyt eszébe jutott a német különkiadás gondolata.[893]

Sorge ezt írja nekem: „Wischnewetzkyék nagyon sajnálják, hogy a Végrehajtó Bizottság elhallgatásaitól és eltitkolásaitól indíttatva azt a bizonyos levelet* küldték neked, s most minden erejükkel azon fáradoznak, hogy Avelingnek a New York-i szekció igazságot szolgáltasson."[894] – Ha ez a levél, mint fel kell tételeznem, az Ön egyetértésével íródott, akkor teljesen kielégít engem, és egyáltalán nem kívánok erre az ügyre polemizáló szellemben visszatérni.

Én voltam a legboldogabb, amikor megtudtam, hogy a könyv végre kikerült e hitvány Végrehajtó Bizottság és általában az SLP[669] kezéből. Negyvenévi tapasztalat megmutatta nekem, milyen haszontalan és a szó szoros értelmében elpocsékolt minden kiadvány, amelyet kis klikkek jelentetnek meg, megmutatta, hogy már a kiadás módja folytán ki van zárva az általános könyvpiacról, s ennélfogva irodalmi tudomásulvételre sem számíthat. Ugyanez volt a helyzet még a pártkiadványok tekintetében is Németországban 1878-ig; és csak azóta változott meg, amióta a szocialista-törvény[41] kényszerítette a mieinket, hogy szervezzék meg saját könyvterjesztésüket mind a kormánnyal, mind a hivatalosan szervezett lipcsei könyv-

* *V. ö. 600–605. old. – Szerk.*

kereskedelemmel szemben. S nem látom be, miért kellene Amerikában, ahol a mozgalom olyan óriási és imponáló erővel indul meg, egész fölöslegesen megismételni ugyanazokat a hibákat, ugyanazokkal a hátrányos következményekkel együtt. Az egész szocialista – és Angliában chartista – irodalom emiatt annyira elenyészett, hogy most még a British Museum sem tud semmi áron példányokat szerezni!

Maradok, kedves Wischnewetzkyné,

őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

334

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]87 május 7.

Kedves Sorge,

Április 4-én írtam neked és megkaptam április 26-i leveledet. Hálás köszönet a bizonyára súlyos testi kínlódások közepette megírt hírekért. Azt a passzust Wischnewetzkynére vonatkozóan, hogy sajnálkozik a denunciáló levele miatt* csak úgy értelmezhetem, hogy az ő egyetértésével íródott, megtakarítandó neki egy közvetlen pater peccavit**. Ma írnom kellett Wischnewetzkynének, s ezt mondtam hát neki: ha ez a levél, mint fel kell tételeznem, az Ön egyetértésével íródott, akkor teljesen kielégít engem és nincs semmi okom, hogy erre az ügyre polemizáló szellemben visszatérjek. Láthatod, hogy amennyire csak lehet, meg akarom könnyíteni neki a dolgot. De ez a nő ügyetlen és amellett rendkívül balszerencsés. Megírja nekem, hogy előszómat ki akarja adni németül.[893] Ez ellen természetesen nincs kifogásom. De tudja, hogy nem tartottam vissza másolatot, mégsem küldi el nekem egyidejűleg a kéziratot, hogy lefordíthassam. És nem kapom meg sem magát a könyvet, sem akár csak az előszó korrektúráivét – ehelyett a „Volkszeitung" rendelkezésére bocsátják az előszót egy módfelett gyenge fordításhoz, amelyben ráadásul olyan hibák vannak, hogy szinte arra következtetek, Wischnewetzkyné az angol kéziratomat is helytelenül másolta.[876] Nos, most azt írja, hogy végre elküldte nekem a kéziratot (a „Volkszeitung"-fordításról egy szó sem) – ami azonban *nem* érkezik meg, az a kézirat!

Hogy Jonas úrnak be kellett adnia a derekát, annak különösen nagyon örülök.[896] Tekintve üzleti féltékenységét a Végrehajtó Bizottsággal szemben, igazán nem volt semmi oka arra, hogy ebben az ügyben buzgón szolgálja, s az egész idő alatt – éppen *mert* észrevette, hogy megégette a körmét – a lehető legalávalóbban viselkedett.

---

* *V. ö. 647. old. – Szerk.*

** – atyám, vétkeztem-et[895] – *Szerk.*

És most hirtelen Liebknecht barátunk sem óhajt „a Végrehajtó Bizottsággal szakítani". A Végrehajtó Bizottság megpróbálja a küldött 8000 $-t megvesztegetési eszközként felhasználni, és hát ilyen emberekkel szemben a németek nem léphetnek fel! De én a jámbor Liebknechtnek, aki most hirtelen egyik féllel sem akarja elrontani a dolgát, a mellének szegeztem a pisztolyt, s majd még alább adja. Ha nem tartott volna minket annyira bolonddá, akkor már készen lenne válaszunk a II. körlevélre. De ez aligha olyan sürgős, és csattanósnak kell lennie. Mi győztünk, hála a te támogatásodnak és tevékenységednek, hiszen enélkül még soká nem jutottunk volna ennyire. Mégiscsak jó, hogy mi öregek még számíthatunk egymásra.

Barátod

F. Engels

335

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1887 május 21.

Kedves Martignetti Polgártárs!

Örömmel közölhetem, hogy az Ön ügyében folytatott fáradozásaim nem maradtak egészen eredménytelenek.[816] Johannes Wedde, a hamburgi (szocialista) „Bürgerzeitung" szerkesztője, ezt írta nekem: „Egy itteni kereskedő (gyapotüzlet), személyes barátom, politikailag előítéletektől mentes, *talán* foglalkoztathatja Martignettit, jóllehet egyelőre csak szerény állásban. De megkívánják, hogy Martignetti előbb küldje meg a fényképét. Ez komikus – a barátom maga is annak tartja –, de gyakorlati okokból szükséges. Jó lenne, ha Martignetti maga küldené el fényképét ennek az úrnak, ajánlkozó levelével együtt. Neve: Johannes Paul, Paul & Steinberg cég, Alterwall 58."

Nos, ha meg akarja próbálni, hogy ott kaphat-e állást, jól tenné, ha elküldené a fényképét Paul úrnak. Túloldalon felvázolom az illetőnek küldendő levelet abban a formában, ahogyan az a kereskedelemben Németországban szokásos. Figyelmeztetem, hogy Hamburgban minden feltűnő politikai tevékenységtől távol kellene tartania magát, mert máskülönben feltétlenül kiutasítják. A szocialisták helyzete Németországban napról napra rosszabbodik, és újabb kényszertörvények vannak kilátásban. Másfelől itt talán alkalom kínálkozik Önnek arra, hogy kereskedelmi munkát kapjon, és ezzel új pályára kerüljön.

A szemem végre javul, úgy látszik. De még nem tudok komolyabb munkára gondolni, tehát az Ön kézirata[621] még nyugszik.

Legszívélyesebb üdvözlettel

híve

F. Engels

Johannes Paul Úrnak, Hamburgba

Joh. Wedde úr útján örömmel értesültem, hogy kilátásom van az Ön nagybecsű cégénél alkalmazást kapni, de Ön előbb a fényképemet óhajtja

látni. Ezennel mellékelem, és megjegyzem, hogy ... (ennyi meg ennyi) évig az itteni kir. közjegyzői hivatalban dolgoztam. Nagy hálára kötelezne, ha lenne olyan szíves velem részletesebben közölni, milyenfajta tevékenységet várnak tőlem és melyek az egyéb feltételek. Amennyiben a szóban forgó kilátás realizálódna, készséggel mindent meg fogok tenni, hogy új kötelességeimet kívánságai szerint teljesítsem, és maradok őszinte köszönettel szíves előzékenységéért

kiváló tisztelettel
készséges híve
P. M.

És a *külső* címzés:
Johannes Paul úrnak
Paul & Steinberg urak cégnél
Alterwall 58
Hamburg
Germania

336

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]87 május 21.

Kedves Laurám,

Néhány szót sebtében. Van remény egy állásra Martignetti számára Hamburgban – ezzel kapcsolatos levelezéssel voltam elfoglalva ma. Bizonyára láttad a „Justice"-ban, hogy Hyndman megpróbálta Edward amerikai kellemetlenségét kitálalni[886], de úgy látszik a vártnál többet ért el – visszakozása az e heti számban elég nevetséges.[897] Egy 3. körlevél ebben az ügyben sajtó alatt van.[898] Liebknechttel furcsa levélváltásom[43] volt a körlevélben megjelenő levele miatt. New Yorkban teljes győzelmet arattunk, s ez a fő; végső körlevelünk pedig remélhetőleg elintézi ezt az ügyet.

Paul sikere, bár külszínre negatív, mégis egészen kielégítő.[873] Csak a pótválasztást úgy látszik kissé túlságosan párizsi alapon kísérelték meg. Mégis így jobb pozíciója lesz a jövőben.

Bevallom, Brousse és Tsai sikere felfoghatatlan számomra.[899] Nincs értelme újabb „napilapért" kiáltozni, miután annyi soktól már kirúgták barátainkat és miután olyan kevés tartós eredményt csiholtak ki belőlük, mialatt a kezükben voltak.[874] De mindegy, jól előmozdítja a mieink győzelmét Brousse és Tsai bevonulása is a városi tanácsba – ott meg kell mutatniok, mi fán teremnek. Cremer, Howell és Tsai sohasem álltak roszszabbul Londonban, mint most, amióta a parlamentben ülnek.

Gratulálok Paulnak, hogy elpáholta az egyik választóját. Ennek bizonyára nagy hatása volt.

A szemem sokkal jobb, amióta más szivarokat kezdtem szívni. Ez volt az egész bajnak a fő oka. Kinevethetsz, de én, mihelyt lesz időm, meg fogom magyarázni Paulnak orvosilag, miszerint teljes mértékben az okozta a dolgot, hogy túl sok guanót használtak a Vuelta Abajo-i dohányültetvényeken. Persze még nagyon óvatosnak kell lennem, az olvasást és írást korlátoznom kell.

Kíváncsian várom, hogyan fog végződni a kormányválság Franciaországban[900] – hacsak Clemenceau nem kerül be, a régi história fog tovább folyni,

s én kétlem, hogy Clemenceau épp most belép a kormányba. Ő a burzsoá köztársaság utolsó mentsvára és tökfilkó lenne, ha belépne házfelosztás nélkül.

Edward és Tussy ma szabadtéri gyűlésen beszélnek a Victoria Parkban (Hackney); az idő egész nap viharos és nedves volt, du. 4 óráig esett, most javult. Nem tudom, hánykor van a gyűlés, de remélem, hogy késő délután. Agitációjuk az East Enden nyugodtan és állandóan folyik. Jövő vasárnap lesz a liga küldöttkonferenciája.[878] Ez fogja a liga sorsát eldönteni. Mindkettő, a liga is és a föderáció[452] is rosszul áll. Hyndmannek megint nagyon rossz híre van az övéi közt, Championnal összezördült, Burns pedig azt prédikálja mindenütt, hogy a két szervezet munkásai létesítsenek független egyesületet, hagyva, hogy Hyndman, Morris, Aveling és Tsai a viszályaikat maguk döntsék el.

Ennyit mára – a könyörtelen Nim ebédhez csenget.

Szeretettel barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

337

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba[901]

Holnapra elkészülök az* angol „Munkásosztály helyzete stb." előszavának fordításával.[893] Ha meg akarod kapni és le tudod* másolni kedd estig, akkor készséggel rendelkezésedre áll. Nagy részét holnap, szombaton, korán el lehet vinni, ha kell – Nim tud erről, ha netán a korán túl korai lenne.

Barátod
F. E.

[London, 1887 május 27.,] péntek

* *A papír sérült. – Szerk.*

338

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba[902]

[London, 18]87 május 28.

Kedves W[ischnewetzky] Asszony. – Az e heti „Justice"-ban és „Sozialdemokrat"-ban is látok egy közleményt a „Munkásosztály helyzete" angol kiadásáról[903], de én magam mind a mai napig nem kaptam egyetlen példányt sem, sőt még csak nem is láttam a könyvet. Úgy látszik, valahol kissé furcsán járnak el, s jó lenne, ha Ön ennek utánanézne. – Épp most érkezett ide K[arl] K[autsky] és mondja, hogy kapott egy csomagot 18 példánnyal, s ezekből néhányat szíves lesz a rendelkezésemre bocsátani, így legalább alkalmam lesz a könyvet megtekinteni.

Értesülésem szerint L[ovell] úr londoni ügynöke* az a cég, amely speciálisan bismarckizmust képvisel a londoni könyvkereskedelemben. Ez ellen persze nem tehetünk semmit, de kedvezőtlen körülmény számunkra. – Az előszó fordítása[893] már nem éri el ezt a hajót, a következő postával biztosan elmegy.

Őszinte híve
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* Trübner. – *Szerk.*

339

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe[904]

Kérem, hogy az előszóm nyomorúságos *Jonas*-féle fordítását[876] *ne* nyomassátok ki a világ minden kincséért sem a „Sozialdemokrat"-ban. Éppen most készítettem magam egy fordítást, miután az angol eredetinek a kéziratát nagy üggyel-bajjal végre visszakaptam Amerikából. Egyúttal azonban felajánlottam a Bárónak.* – A Báró az imént volt itt. Át fogja engedni neked az előszó-fordításomat és sürgősen gondoskodik a másolásról, minthogy kéziratomnak a jonasiáda kiszorítására azonnal Amerikába kell mennie. Singer itt volt, elmondta K. A. Schrammnak veled szemben elkövetett legújabb hőstettét, már csak ez hiányzott. Holnap lesz a Socialist League küldöttkonferenciája, ahol dönteni fognak a liga sorsáról.[878] – Az angol „Munkásosztály helyzeté"-ből[425] *én* még egy példányt sem kaptam, K. Kautskynak 18-at küldtek, s így végre holnap kapok egyet! Szép kis állapotok! Szemem lassan javul.

Barátod
F. E.

[London, 18]87. V. 28.

* *V. ö. 655. old. – Szerk.*

340

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

London, 1887 május 31.

Kedves Wischnewetzkyné,

E percben adtam fel Önnek *ajánlva* az előszó fordítását. A „Sozialdemokrat" is közölni fogja.[893]

Ma kaptam postán 12 példányt a könyvből, aminek nagyon örültem és amiért fogadja hálás köszönetemet. A könyv jobban fest, mint várhattam, a tartalmát megvizsgálni még nem volt időm.

Őszinte igaz híve – sebtében

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

341

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1887 június 4.

Kedves Sorge,

Semmilyen mozgalom nem jár annyi meddő munkával, mint az, amelyik még a szekta fokán áll. Ezt éppoly jól tudod, mint én. Akkor még minden a pletyka körül forog. És így megint ez a levél is az angol históriákról.

Tehát múlt vasárnap volt a Socialist League konferenciája.[878] Győztek az oda bebocsátott anarchista elemek Morris támogatásával, aki minden parlamentarizmust halálosan gyűlöl és egyáltalában konfúzus, mint poéta pedig a tudomány fölött áll. A határozatot – amely önmagában meglehetősen ártalmatlan, hiszen *ma* parlamenti akcióról itt úgysem lehet szó – 17 szavazattal 11 ellenében elfogadták (ld. „Commonweal", június 4.). *Egy* közülük ad hoc* újjáalakult álszekció (3 férfi, a 3 nej és – Schack asszony!) és *három* londoni küldött, akiknek vidéki mandátumuk volt, de azzal a kötelezettséggel, hogy minden ilyenfajta abstentista** határozat *ellen* szavazzanak. Tehát három *lopott* és egy érvénytelen szavazat.

A valóban döntő ok az volt, hogy Morris kijelentette, ki akar lépni, mihelyt bármiféle parlamenti akciót elvben elismernek. Minthogy pedig Morris fedezi a „Commonweal" deficitjét, hetenként 4 £-et, ez sokaknál döntő súllyal esett latba.

A mieink most a vidéket akarják megszervezni, s ezzel már igen jól haladnak, 3–4 hónap múlva rendkívüli konferenciát szándékoznak összehívni, ami szerintük majd megdönti ezt a határozatot. Ez bajosan fog sikerülni, a szavazószekciók gyártásában az anarchisták jóval felülmúlják a mieinket, s 7 főből 8 szavazásra jogosult szekciót csinálnak. Ennek a komédiának azonban mindamellett vannak bizonyos jó oldalai, és a ligában levő *munkások* hangulatát tekintve elkerülhetetlen. Bax természetesen velünk tart, a munkások közül Donald, Binning, Mahon és mások – a legjobbak. A mieink

* – alkalmilag – *Szerk.*

** – a tartózkodási politika híve – *Szerk.*

közül egyik sem fogadta el beválasztását a Végrehajtó Tanácsba. Egyébként az anarchisták talán rövid úton kidobják a mieinket, és ez lenne a legjobb.

Az a fontos, hogy embereink egy valódi munkásmozgalom küszöbönálló kirobbanásakor ne legyenek olyan szervezethez bilincselve, amely igényt formál az egésznek az irányítására – miként a New York-i Végrehajtó Bizottság és az itteni Social Democratic Federation[363]. A vidéki munkások mindenütt Londontól független helyi (szocialista) egyleteket szerveznek. Szörnyen megvetnek mindent, ami Londonból jön.

Mármost újabb pletyka. Alighogy némiképp végeztünk a New York-i Végrehajtó Bizottsággal, azt írja nekem Schack mama, hogy nem látogathatja házamat, mert nem találkozhat Avelinggel, aki ellen súlyos tények hozhatók fel, sokkal súlyosabbak, mint az amerikai vádak stb. Felszólításomra, hogy közölje a részleteket és bizonyítékokat, a legádázabb pletykafészekhez méltó titokzatos gyanúsítgatásokkal válaszol, megtagad minden közelebbi adatot és bizonyítékot, felszólít, hogy én magam tudakozódjam Londonban Aveling előéletéről és megígéri segítségét! Természetesen azt válaszoltam[43], hogy *nekem* sem kötelességem, sem kedvem bizonyítékokat szerezni, ha *ő* valamit állít; ezzel ő tartozik, és minthogy nem hajlandó erre, nagyon hálás vagyok elhatározásáért, hogy nem látogat meg többé.

Csak azért terhellek ezzel, mert a Schack bizonyosan megírja igen hosszadalmasan kebelbarátnőjének, Wischnewetzkynének, és esetleg majd zaklatnak ezzel. Az egész pletyka azoktól a jámboroktól indul ki, akik dühösek, hogy Aveling mint egy igen jó hírű (kongregacionalista) lelkész* fia – egyébként az apa nemrégiben bekövetkezett haláláig igen jó volt a viszony köztük – a nem-respektábilis Bradlaugh-féle ateista agitációhoz csatlakozott, és ezt most Bradlaugh és Tsai kéjjel terjesztik, mert Aveling áttért a szocializmushoz. Két pontról van szó, arról, hogy első felesége különváltan él tőle és szidalmazza – a nő megszökött tőle egy pappal –, meg arról, hogy Aveling úszik az adósságokban. Ezek az adósságok azért adódtak: 1. mert olyan ostoba volt, hogy Bradlaugh nyomdászának merő szívességből jelentékeny váltókat írt alá anélkül, hogy tudta volna, hogy Bradlaugh felmondott az illetőnek és így csődbe kergette. 2. Bradlaugh-val egy fiziológiai laboratóriumot létesített iskolával együtt a Newman Streeten, és a ravasz Bradlaugh, aki egykor ügyvédnél állt alkalmazásban, úgy rendezte el, hogy egyedül Aveling volt jogilag felelős. Amikor aztán a dolog rosszul ment és Aveling megvált Bradlaugh-tól, Bradlaugh-nak könnyű volt úgy intéznie, hogy minden passzíva Avelinget terhelje, míg ő maga az összes

* Thomas Aveling. – *Szerk.*

aktívákat gátlástalanul eltulajdonította. Ezekből az adósságokból Avelingnek most annyit kell törlesztenie, hogy belezöldül. Pénzdolgokban oly könnyen lehet becsapni, mint egy hároméves gyereket, s csak a becsületére kell hivatkozni, hogy többet tegyen, mint kívánnak tőle. És aztán rendszerint ezeket az embereket, akik pénz dolgában nevetségesen túlzott nemeslelkűséget tanúsítanak, pénzsóvár csalóknak kiáltják ki. Mindezt megtudhatta volna Schack asszony tőlem, ha egyszerűen megkérdez. De nem ez kellett neki. Valami egészen másról volt szó.

Schack asszony – máskülönben egészen kellemes, vidám teremtés – mindenáron szerepelni vágyik. Amikor az erkölcsrendészet elleni polémiája miatt a rendőrség zaklatta, s ez pártunk soraiba késztette, Németországban nőagitációt folytatott, amely más körülmények között célszerű lehetett volna, de a szocialista-törvény[41] idején csak azzal az eredménnyel járt, hogy, mint Singer elmondta nekem, a pártnak három titkosszövetségi pert sózott a nyakába, mivel az asszonyok, mihelyt civakodtak egymással, kipletykálták vagy éppenséggel denunciálták a férfiak tevékenységét a pártszervezetben. Szerencsére a rendőrség ennek is véget vetett.[905] Most idejön, folyvást azokkal a jámbor burzsoá asszonyokkal ül együtt, akik az Anti-Contagious-Diseases Acts Agitation* (a bordélyházak állami engedélyezésének és felügyeletének megkísérelt bevezetése ellen és az utcalányok testével való szabadkereskedelemért; ez olyan dolog, hogy van is benne valami) hívei, ezektől felszed minden pletykát Avelingről stb., másfelől kapcsolatot tart a liga *anarchista* elemeivel, akik ugyanazt a pletykát kéjjel részint meghallgatják tőle, részint mint újat mesélik neki, s egyre inkább beleveti magát az anarchistáskodásba. Minthogy most bekövetkezett a válság a ligában, felismerte, hogy a nálam tett igen rendszeres látogatásainak véget kell érniök és tisztességes vagy tisztességtelen ürügyet keresett, hogy *maga* szakítson, mielőtt vele szakítanak. Ehhez kellett Aveling, és innen az egész pletyka, amely csak hitványságokról való újabb irkálásra kényszerít, pedig ez nemigen használ a szememnek.

És ezzel mára búcsúzom tőled. Ugyanezzel a postával küldök csomagot, benne: 1 „To-Day", 2 „Commonweal", 1 „Gleichheit", 5 angol és 5 német Aveling-körlevél.[898]

Wischnewetzkynének most ajánlva elküldtem az előszót németül (szerdai** gőzössel).[893]

Barátod

F. Engels

* – Járványos Betegségekről Szóló Törvény Elleni Agitáció – *Szerk.*

** Június 1. – *Szerk.*

342

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1887 június 7.

Kedves Laurám,

Egy sereg pletykám van számodra – amíg a mozgalom még a szektastádiumban leledzik, minden pletykába oldódik fel – s Angliában ez az eset áll fenn.

Múlt szombaton volt a liga küldöttértekezlete[878]. Morris és az anarchisták 17 szavazattal 11 ellenében olyan határozatot fogadtattak el, hogy a ligának antiparlamentáris politikát kell követnie. A 17 közt volt egy anarchista álszekció és 3, amely az instrukciójával ellentétesen szavazott. A valódi ok Morris pénze volt, amelyre továbbra is szükség van a „Commonweal" 4 £-es heti deficitjének fizetéséhez; ha a határozati javaslat megbukik, Morris lemondott volna.

Barátaink most próbálják jobban megszervezni szekcióikat vidéken, s rendkívüli konferenciát egybehívni e határozat megdöntése végett. Én nem hiszek benne, Tussy sem, de a munkáselemek hangulata miatt a kísérlet elkerülhetetlen.

Az említett anarchista álszekció egyik (kisszerű keretek között) kiemelkedő tagja Schack mama volt (mellesleg pontosan annyi idős, mint te!), aki az utóbbi időben jócskán pártfogolta az anarchistákat, mert ezt tartotta a legalkalmasabb eszköznek arra, hogy valamilyen szerepet játszhasson itt. Minthogy ezáltal olyan helyzetbe hozta magát, hogy vagy be kellett szüntetnie látogatásait nálam, vagy kellemetlen magyarázat várt volna rá, ő kezdeményezte a szakítást. 29-én volt a konferencia. 30-án levelet írt nekem: nem látogathat meg többé, mert nem találkozhat Avelinggel, aki becstelen cselekedeteket követett el és azonkívül rágalmazza, kit? – Tussyt! Válaszomban[43] közelebbi adatokat és bizonyítékokat kértem, s közöltem, hogy ha ezeket nem kapom meg, levelét átadom Edwardnak. Válasz: nem tud adatokat közölni, de felszólít, hogy tudakozódjam Edward jelleméről és általában előéletéről, mely esetben segítségemre lesz. Ezt természetesen elutasítottam, s megint felhívtam, részletezzen és bizonyítson, vagy viselje a konzekven-

ciákat. Megint elutasított és óva intett, hogy „házam jóhíre" megsínyli, ha felelősséget vállalok Edwardért stb. Csupa pletyka, célozgatás, galádság. Az a vád, hogy Edward rágalmazza Tussyt, olyan célozgatásra zsugorodik össze, mely szerint Edward azt terjeszti Tussyról, hogy rendkívül féltékeny! — Nos, azt válaszoltam neki, hogy mivel házam jóhíre megköveteli azoktól, akik itt találkoznak, legyen bátorságuk kiállni amellett, amit egymásról mondanak, csak módfölött hálás lehetek neki, amiért elhatározta, hogy beszünteti látogatásait. Természetesen minden levelét felolvastam Tussynak és Edwardnak, akik holnap fel akarják keresni és megpróbálják Kautskyék jelenlétében határozott közlésre rászorítani. Nem hiszem, hogy sokra jutnak, de hadd próbálkozzanak.

Örülök, hogy megszabadultunk ettől a hölgytől, aki fél lábbal ott van minden táborban, vallási hóbortosok, anarchisták stb. között, s ízig-vérig pletykafészek. Először vallásos barátaitól hallotta a regéket Edwardról, majd megerősíttette őket Besant mamával, akinek minden oka megvan, hogy befogja a száját, de számít Edward melodrámai nagylelkűségére. S pusztán azért terjedt el mindez a rágalom, mert Edward ragaszkodott ahhoz, hogy a melodrámai erényes hőst alakítsa, akit jobbról-balról rágalmaznak és még sütkérezik is ebben, mivel ez a szerepéhez tartozik és az örök igazságosság végül úgyis napfényre fogja hozni az igazat és megmutatja őt erénye egész dicsőségében ragyogva. De mi majd egy kicsit felrázzuk, s azt hiszem, a tapasztalat szintén hatott rá némileg, úgyhogy mihelyt valami kézzelfoghatót megtudunk, csakhamar véget vetünk az egésznek.

Tegnap Sam Moore elutazott innen, ma pedig kaptunk egy levelezőlapot, mely bejelenti Schorlemmer érkezését ma estére. Pumps és a gyermekei itt vannak, a fiú valóban remek fickó, több az irónia benne, mint amennyivel a két szülője együttvéve dicsekedhet.

Végre nyitott ablaknál ülhetek! Ez már valami.

Sam Moore szeretné tudni, hogy Paul megkapta-e Beckmann „History of Inventions"-ét[906], amit küldött neki.

Szeretettel barátod
F. E.

Nim csókoltat. Meglehetősen asztmás a tél óta.

Eredeti nyelve: angol

343

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1887 június 11.

Kedves Laurám,

Schack mama megkapta a büntetését. Tegnap Tussy és Edward elmentek Kautskyékhoz, akiknél lakik. Otthon találták. Nem volt hajlandó Edwarddal találkozni. Tussy és Kautskyné bementek a hálószobájába. Megkérdezték, milyen tényeket tud Edward ellen és milyen bizonyítékai vannak; ismét nem volt hajlandó bármit is mondani. Tussy különféle éles megjegyzések után azt mondta neki, hogy ez a vonakodás aljasság. Ő: Ezt senkitől sem tűröm el. – Tussy: Akkor most el fogja tűrni, hogy Louise Kautsky jelenlétében még egyszer azt mondjam Önnek, aljasság, ha ilyen vádakkal hozakodik elő és nem felel értük. – Erre kirohant a szobából, Tussynak hagyva a terepet, saját hálószobáját!

Még az öreg Lessnert is megpróbálta rávenni rágalmainak támogatására, de pórul járt. Azt is állítja, hogy Percy legorombítja Pumpst! Mindez most egyszerre tudódott ki, de volt két jó következménye: ebből Edward látni fogja, hova vezet, ha semmibe se veszi mindezt a szóbeszédet, s ez arra készteti majd, hogy nyilatkozzon különféle ügyekről, melyekről saját védelmében beszélnie kellett volna; s másodszor, segített Kautskyéknak kijutni abból a balszerencsés helyzetből, hogy Scheu-jal egy házban lakjanak. Most majd elmennek és külön lakást vesznek maguknak.

Nem tudom, megírtam-e neked, hogy Schack asszony a minap teára hívta Besant mamát és az ő jelenlétében azt mondta, hogy *összes* képviselőink, Bebel, Liebknecht, Singer és mindahányan korruptak. Kautsky fölugrott és öklével fenyegette, annyira dühbe jött. Ha nem lakik náluk ez a nő, akkor már rég leráztuk volna.

Schorlemmer még itt van, mint a Brit Társulat augusztusban Manchesterben tartandó közgyűlése[907] kémiai szekciójának alelnöke intéz egyetmást. Ő, Nim és Pumps hosszan beszélgettek ma reggel, párizsi utazást

terveztek szeptemberre. Egyelőre légvárak. Legmelegebb üdvözletét küldi mindkettőtöknek.

Szeretettel barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

344

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

[London, 18]87 június 15.

Kedves Kautsky,

Melyik napon írtál Liebknechtnek Schack asszonyról? Liebknecht feleségétől éppen most kaptam levelet, amely azt a látszatot kelti, mintha legalábbis *Liebknechtné* semmit sem tudna az egész dologról. Szeretném ezt a rejtélyt felderíteni.

Barátod
F. E.

345

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]87 június 18.

Kedves Sorge,

Ezt a levelet már Rochesterbe küldöm, vagy pedig inkább még Hobokenba, hogy instrukciódat pontosan teljesítsem.

A levelezőlapot megkaptam. Jól kitaláltad. Az egész huzavonát Wilhelm* okozta, előbb pisztolyt kellett a mellének szegeznem. A körleveleket (6 angolt, 6 németet), amelyeket június 4-én küldtem el, időközben bizonyára megkaptad.

A Schack-história vége**: Miután szívélyesen megköszöntem neki azt a szándékát, hogy többé nem látogat meg, Tussy és Aveling pénteken, június 10-én elmentek hozzá. Ő csak Tussyt fogadta, aki tudni kívánta, hogy milyen tényeket hozhat fel Aveling ellen és miféle bizonyítékok alapján. – A választ ismét megtagadta. – Tussy kijelentette neki – Kautskyné jelenlétében –, hogy ez aljasság. – Schack: Ezt senkitől sem tűröm el. – Tussy: Akkor most el fogja tűrni, hogy Louise Kautsky jelenlétében még egyszer azt mondjam Önnek, aljasság, ha harmadik személyek ellen vádakkal hozakodik elő, s nincs bátorsága felelni értük. – Erre Schack kirohant a saját hálószobájából, ahol ez lezajlott, és Tussy többé nem látta. Néhány nap múlva elutazott Németországba. Az egyik legközönségesebb pletykafészek ő, akit valaha is láttam, hamisítatlan porosz junker-nemes.

Egyelőre utánad küldöm a „Commonweal"-t, a Bax és Bradlaugh közötti vita miatt.[908] Bax – a nagyközönség szemében – bajosan fog elbánni a ravasz Bradlaugh-val. Nagyon tehetséges, igen sokat tanul, de még nyakig benne van a német filozófiában, amelyet idővel bizonyára le fog küzdeni, ámbár még korántsem emésztette meg.

Hogy teljesen korrekt legyek, előző levelemnek azt az állítását, hogy Ave-

* W. Liebknecht. – *Szerk.*

** *V. ö. 660–663. old.* – *Szerk.*

ling első felesége megszökött egy pappal*, helyesbíteni kívánom annyiban, hogy Aveling kölcsönös megegyezéssel elvált tőle, s a kérdéses pappal, akinek ebben szintén szerepe volt, egyelőre nem kívánok foglalkozni.

A „Socialiste" ismét megjelenik. Deville örökölt az apjától, és 12 000 frankot rendelkezésre bocsátott. Írok Lafargue-nak, hogy küldjék neked a lapot, de hogy ez megtörténik-e vagy sem, nyilván csak tőled tudom majd meg, ismerem a rendetlenségüket.

Tegnap este 2 perc alatt paragrafusról paragrafusra keresztülhajszolták az Alsóházban az ír kényszertörvényt.[869] Méltó párja a szocialista-törvénynek.[41] Tisztára rendőrönkény. Ami Angliában alapjog, az Írországban be van tiltva és bűncselekménynek számít. Ez a mostani toryk sírköve, akiket nem tartottam ennyire ostobáknak, úgyszintén az unionista liberálisoké[536], akiket aligha tartottam ennyire aljasoknak. Emellett a törvényt nem időleges, hanem örök érvénnyel hozták. Az angol parlament lezüllött a német Reichstag színvonalára. Sokáig persze nem fog ez tartani.

Most hamarosan itt az ideje, hogy kinyomassuk Marxnak hozzád intézett levelét H. George-ról[31]. Talán a következő, novemberi New York-i választások *után*, ha akkor George megint pökhendi lesz.[909] Kellett neki mozgásszabadságot hagyni, hogy vagy továbbfejlődjék, vagy lejárassa magát, és úgy látszik, az utóbbira hajlik.

Küldök neked megint egy csomagot. A legutóbbi „Commonweal"-t még nem kaptam meg, legközelebb megy.

Remélem, hogy a rochesteri pihenés hamarosan újra talpra állít téged. A lustálkodás, amire a szemem még mindig rákényszerít, nagyon jólesik nekem ebben a ragyogó időben. Reméljük, így is marad.

Barátod
F. Engels

* *V. ö. 660. old. – Szerk.*

346

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, [18]87 június 20.

Kedves Martignetti Barátom,

Paul úr azért hallgat, mert pillanatnyilag úton van, mint ezt Weddétől tudom, hiábavaló lenne tehát éppen most kérdezősködni, hogy megkapta-e az Ön fényképét*; de bizonyára hamarosan alkalmam lesz arra, hogy megtudjam, s remélem, hogy időközben Ön közvetlenül Paultól értesítést kap.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. Engels

* *V. ö. 651–652. old. – Szerk.*

347

Engels John Lincoln Mahonhoz

Londonba

London, 1887 június 22.

Kedves Mahon,

Mellékelve programja néhány javaslattal.[910] – Mint a munkásosztály elveinek spontán deklarálását nagyon jónak találom – de itt-ott kissé pontosabb megfogalmazást és néhány kiegészítést igényel.

Sajnálom, hogy nem tudtam előbb megküldeni, de szemgyulladásom van, s nem tudok sokat olvasni vagy írni, és sokszor megzavartak. – Holnap részletesebben írok.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

348

Engels John Lincoln Mahonhoz

Londonba

London, 1887 június 23.

Kedves Mahon,

Tegnap visszaküldtem Önnek a programot néhány megjegyzéssel[910], melyeknek talán a jövőben egyszer hasznát veszik.

Amit Ön a trade-unionok vezetőiről mond, abban teljesen igaza van. Nekünk küzdenünk kellett ellenük az „Internacionálé" kezdete óta. Belőlük származtak a Macdonaldok, Burtök, Cremerek és Howellek, s az *ő* parlamenti sikerük bátorítja fel a kisebb vezetőket arra, hogy viselkedésüket utánozzák. Ha el tudja érni, hogy az északi szakszervezetiek egyesületeiket tekintsék értékes eszközöknek a szervezkedéshez és *kisebb* eredmények eléréséhez, de a „tisztességes napibért tisztességes napi munkáért" ne tartsák többé végcéljuknak, akkor a vezetők mesterségének befellegzett.

Azt hiszem, az Ön szervezési terve egy kissé korai; a vidéket előbb alaposan fel kellene rázni, s ez még korántsem történt meg. S ha csak nincs olyan elemi erő, mely vidékről nyomást gyakorol Londonra, a londoni intrikusokat senki sem hallgattatja el – kivéve a londoni tömegek valóságos mozgalma. Véleményem szerint már túl sok türelmetlenség mutatkozott meg abban, amit udvariasságból angol szocialista mozgalomnak neveznek; újabb szervezeti kísérletekkel próbálkozni több mint haszontalan, amíg nincs ténylegesen valami, amit meg lehet szervezni. S amikor a tömegek majd megmozdulnak, csakhamar ők maguk fogják megszervezni magukat.

Ami a ligát illeti, ha fenntartja a legutóbbi konferencia határozatát[878], nem látom, hogyan maradhat tagja bárki is, aki a jelenlegi politikai gépezetet fel akarja használni a propaganda és cselekvés eszközeként.

Időközben a propagandát persze folytatni kell és én szívesen hajlandó vagyok a magam garasával hozzájárulni. De az anyagi eszközöket ehhez egy *angol* bizottságnak, s amennyiben Londonból származnak, egy *londoni* bizottságnak kell összeszednie és szétosztania. Majd beszélek Avelingékkel erről és átadom nekik a hozzájárulásomat.

Nem ismerek olyan könyveket, melyekből a luddita mozgalomról tájékozódhatna[911]; fáradságos feladat lesz megbízható forrásokat kinyomozni a történelemkönyvek és akkori pamfletok utalásaiból.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

349

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Mount Desertbe

London, [18]87 június 30.

Kedves Sorge,

Június 16-ig a leveleket stb. megkaptam.

Írok Wischnewetzkynének[43], hogy a jegyzetet így szövegezzék: „Hogy visszautasítsam azokat a bárgyú rágalmakat, amelyeknek Aveling az amerikai agitációs útja folytán ki volt téve". Ha ezt sem akarják, akkor forduljanak hozzád, és akkor szükség esetén felhatalmazhatod őket, hogy az *egész jegyzetet töröljék*. Mert nem idézhetem Avelinget úgy, hogy *ezt* a históriát egy szóval se említsem.[912]

Aveling a „Time"-mal kapcsolatban a mellékelt levelezőlapot írja. A füzetek nyilván Rochesterbe mentek.

A Scribnernél megjelenő „Tőke" hirdetési históriája a jelek szerint szándékos piracy*. Köszönet a közlésért, eljuttatom Sonnenscheinhez.[913] Tudomásom szerint Scribner *nem* Sonnenschein ügynöke New Yorkban.

Hogy a Végrehajtó Bizottság emberei azt hitték, a választási pénzekkel megvásárolták Liebknecht hallgatását, az előrelátható volt és nem indokolatlan. Szerencsére Liebknechtet a hencegő első levele révén teljesen markomban tartottam, és ezt igen határozottan felhasználtam, amikor vissza akart vonulni.**

Hyndman itt szintén folyvást pletykált Avelingről, s ehhez erős támogatást nyújtott Aveling szégyenlőssége, aki nem akart ezekről a dolgokról beszélni. Csak egyetlenegyszer nyakon csíphetnénk ezt a fickót, megemlegetné, ámbár saját magától is egyre inkább levitézlik. Olyan nyomorultul irigy, hogy vetélytársat nem bír elviselni és mindenkivel nyílt vagy rejtett háborúban él. És Avelingben végre felébredt a harci kedv, Tussy pedig gondoskodni fog arról, hogy ez ne lankadjon.

---

* – kalózkodás; jogbitorlás – *Szerk.*

** *V. ö. 650., 653. old.* – *Szerk.*

A Schackról szóló históriákat nem szabad elfeledned.* Ez a perszóna megint ide akar jönni és mindenütt szerepet akar itt játszani. Ezért jobb, ha teljesen tisztában van vele az ember. A közte és Wischnewetzkyék között megesett históriát Kautskyék és Avelingék itt nagy hurrával fogadták; nyilván ez is befolyással volt arra, hogy átnyergelt az anarchistákhoz, mint annak bizonyítéka, hogy nálunk leszerepelt. Liebknecht írja, hogy Schack Drezdába megírta a szörnyű újdonságot, hogy Avelingnek van egy korábbi felesége, akitől nem vált el, s házasságkötés nélkül él együtt Tussyval! Ez itt olyan nagy titok, hogy Avelingék mindegyik, e pontban valamiképp kételkedő angollal, aki az ismeretségüket keresi, *írásban* közlik, nehogy azt mondhassa, nem tudta és csalárd fondorlattal fogadták. Egy napon Schack érzelgett az öreg Lenchennek arról, hogy Avelingék úgy látszik nagyon szerelmesek egymásba, csak mindig így maradjon stb. „Na igen", tört ki Lenchenből, „ha nem marad így, akkor éppenséggel szétválnak, és akkor meg úgy lesz". Mire a pletykás hölgy elnémult – ilyen gyakorlatias felfogást nem várt el Lenchentől.

Írtam Lafargue-nak[43], hogy küldje neked a „*Socialiste*"-*ot* Rochesterbe, de semmi válasz.

Remélhetőleg a nyári időjárás megint talpra állít téged. Nekem nagyon jót tesz. Négy hete szárazság van, minden ablakom tárva-nyitva, úgyszólván a szabad levegőn élek, ez szinte annyit segít rajtam, mintha fürdőhelyre utaztam volna és a szememet is remélhetőleg helyrehozza.

Mc-Glynn atya a könyökömön jön ki, és George hamisítatlan szektaalapítóvá nőtte ki magát.** Tulajdonképpen nem is vártam mást, de új lévén a mozgalom, ezt az átmenetet aligha lehetett elkerülni. Az efféle embereket hagyni kell, hogy kifussák a formájukat, a tömegek éppenséggel csak saját baklövéseik következményeiből tanulnak.

Javulást kívánok és jó időt Mount Desertben!

Barátod
F. Engels

---

* *V. ö. 660–661., 667. old. – Szerk.*
** *V. ö. 668. old. – Szerk.*

350

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1887 július 15.

Kedves Laurám,

Köszönet a leveleidért. Schorlemmer még nálam van; itt tartja egy krónikus gyomorhurut, a nagy hőség, meg aztán nem is ég a vágytól, hogy drága szülőföldjét viszontlássa. Rajta kívül Fritz Beust Zürichből, akit nyolc évvel ezelőtt láttál itt, szintén megérkezett. Így a sürgős dolgokra kell szorítkoznom.

Kénytelen voltam ajánlólevelet adni (Paulhoz) egy fiatalembernek, dr. Konrad Schmidtnek Königsbergből, aki *társadalmi kérdésben* kontárkodik. Talán a legzöldebb ifjú, akit valaha is láttam, mintegy 3 hónapig volt itt, rendes fickónak látszik, már amilyenek a rendes fickók manapság, nem eszik meszet. Ha Paul lerakja őt a rue Richelieun, a Bibliothèque nationale-ban, akkor nem fogja sokat zaklatni. Csodálja Zolát, akiben fölfedezte a „materialista történetszemléletet".

A Boulanger-téboly kitörése[914] arra kellene hogy késztesse a mieinket, hogy újra meg újra követeljék a nép felfegyverzését mint az egyetlen biztosítékot népszerű tábornokok cezarisztikus szándékai ellen. Ez az egyetlen érv a royalista sajtó felzúdulása ellen, amely Boulanger-t veszélynek tünteti fel – a köztársaságra nézve, mondják, s a jövendő monarchiát értik rajta.

Szombathoz egy hétre, július 23-án, elutazunk Eastbourne-ba, a cím ugyanaz, mint tavaly, 4, Cavendish Place.[915] Ha jerseyi utazástok realizálódik, tudassátok velünk. Nem csodálkoznék, ha Tussyt és Edwardot megfertőzné a Jersey-láz.

Üdvözlet Nimtől és Jollymeiertől.

Szeretettel barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

351

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

London, 1887 július 20.

Kedves Wischnewetzkyné,

A mai postával visszaküldtem a hozzám juttatott mindkét csomag recenziót. Őszintén köszönöm, nagyon jót szórakoztam rajtuk. – A kritika majdnem egyazon szinten van mindenütt, Stockholmtól és Londontól New Yorkig és San Franciscóig, s amióta Oroszországban rohamosan előretör egy hitvány burzsoázia, attól tartok, hogy a recenziók még ott is csakhamar az általános szintre fognak süllyedni.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

352

Engels Karl Kautskyhoz

Ventnorba

London, [18]87 július 22.

Kedves Kautsky,

Holnap elutazunk. Cím: 4, Cavendish Place, Eastbourne.[915] Küldök egyúttal egy paksaméta újságot. Sok üdvözlet mindenkitől. Remélhetőleg nem túl nagy a hőség!

Itt rekkenő meleg van.

Barátod
F. E.

353

Engels John Lincoln Mahonhoz

Londonba

4, Cavendish Place
Eastbourne, 1887 július 26.

Kedves Mahon Úr,

Levelezőlapját a címmel ide továbbították hozzám, ezért a késedelmes válasz.

Ha a levele valamit is jelent, akkor azt jelenti, hogy Ön, amennyire módjában áll, Avelinget teljesen ki akarja taszítani a mozgalomból.[916] Ha *közéleti* okokból nem hajlandó együttműködni vele, akkor köteles ezeket az okokat feltárni, hogy vagy Avelingnek módja legyen tisztáznia magát, vagy pedig megszabadítsa a mozgalmat egy veszélyes és álnok résztvevőtől. Ha nem, akkor véleményem szerint Ön köteles félretenni személyes érzéseit a mozgalom érdekében.

Az angliai különféle szocialista csoportok közül az egyetlen, amellyel eddig teljesen rokonszenvezni tudtam, a mostani „ellenzék" a ligában[424]. De ha hagyják, hogy ez a csoport széthulljon pusztán személyes civakodások és szeszélyek vagy kölcsönös gyanúsítgatások és a napvilágot gondosan kerülő célozgatások folytán, akkor csakis kicsiny klikkek sokaságára bomolhat, amelyeket személyes indítékok tartanak össze, s amelyek tökéletesen alkalmatlanok arra, hogy egy valóban országos mozgalomban bármilyen vezető szerepet betölthessenek. S nem látom be, mi okom lenne, hogy ezen klikkek egyikével inkább rokonszenvezzek, mint a másikkal, vagy a Szociáldemokrata Föderációval[363], vagy bármely más testülettel.

Nincs jogom megkérdezni, miért nem hajlandó Avelinggel együttműködni. De minthogy évekig együtt dolgozott vele, *ő* joggal megkérdezheti, s ezért kötelességemnek tartom, hogy az Ön levelét vele közöljem.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

354

Engels Karl Kautskyhoz

Ventnorba

Eastbourne, [18]87 aug. 1.

Kedves Kautsky,

Mellékelten visszaküldöm Mandlt[917], az aláírás pedig a túloldalon[918]. Örülök, hogy Ventnor tetszik nektek. Itt nagyon szép, kivéve a mai Bank Holidayt[919], aztán meg Bax egy hétre itt ütötte fel főhadiszállását, s minden reggel 1–1 $^1/_2$ órán át vallat engem egy amerikai interjúkészítő lelkiismeretességével. Schorlemmer szombatig volt itt, amikor is elutazott Németországba. F. Beust csütörtökön utazik.

Amennyire emlékszem, a vasbértörvényről szólva sem Mandl, sem pedig L. Frankel nem hangsúlyozta igazán a törvénynek nem annyira vas-, mint inkább rugalmas jellegét. És aztán Lassalle néha meglehetősen helyesen *fogalmazza meg* ugyan a törvényt, de a gyakorlatban többnyire úgy alkalmazza, hogy a *minimális* bért nyilvánítja a normális bérnek.

Nagyon nehéz itt írni, amikor négyen ülnek a hátam mögött, akik sört isznak és fecsegnek. Ezért isten véletek.

Szívélyes üdvözlet mindenkitől.

Barátod
F. E.

355

Engels Karl Kautskyhoz

Ventnorba

Jelentkezett nálam egy bizonyos dr. Joseph Maria Baernreither úr, osztrák bíró és tagja a képviselőháznak, valóságos szerzője egy könyvnek az angol segélyegyletekről és jövendőbeli szerzője egy könyvnek az angol tradeunionokról. Tudsz nekem valamit erről a medvén lovagolóról [Bärenreuter] vagy pernahajderről [Bärenhäuter] közölni?

Sok üdvözlettel

barátod
F. E.

[Eastbourne, 18]87. VIII. 5.

Mellékelek ismét „Bürgerzeitung"-okat. Mikor kerültök haza?

356

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Mount Desertbe

Eastbourne, [18]87 aug. 8.

Kedves Sorge,

Levelezőlapokat, leveleket és küldeményeket július 27-ig köszönettel megkaptam néhány újság kivételével, amelyek még Londonban fekszenek és mindennap várhatók. Két hete vagyunk itt és kb. e hó 25-ig maradunk.[915] Borzasztó a hőség, június 1 óta szinte egy csepp eső sem esett, tehát amerikai nyár. Lábad gyógyulásának csak egy módja van, nyugalom és türelem, akkor remélhetőleg rendbe jön, de a mi korunkban az ilyen dolgok mindig átkozottul elhúzódnak.

Grunzig úr csak törje a fejét, hogyan tákol össze egy életrajzot rólam, nagyon helyesen tetted, hogy saját forrásaira utaltad ezt az embert, ki tudja micsoda hülyeséget gyártana a te jegyzeteidből, utána pedig rád hivatkozna.[920] Az „Österreichischer Arbeiterkalender"-ben[921] Kautskytól megjelenik egy életrajzom, amelyet átnéztem, helyesbítettem és kiegészítettem, ez tehát, ami a tényeket illeti, esetleg később is használható lesz, majd elküldöm neked. Természetesen az egyéb tartalmáért nem vagyok felelős.

A „Tőke" első kötete 3. kiadásának korrektúrájával betegségem alatt többnyire ágyban kellett foglalkoznom, ezért egy és más átcsúszott. Az interpunkciót szándékosan változtattuk meg, közelebb vittük a francia és az angol interpunkcióhoz; ez most Németországban gyakori. Egyáltalában, ifjúkorunk régi iskolai németségét már csak Amerikában tanítják és írják.

Aveling azt mondta, hogy a „Time" számait maga küldte el neked.[871] De ha csak egy félpennyvel kevesebb bélyeget tett rá, akkor az angol posta elsikkasztja a külföldre irányuló nyomtatványküldeményeket. Visszatértem után ismét érdeklődöm. – Aveling és Tussy Stratford-on-Avonban, Shakespeare szülőföldjén nyaralnak.

Wischnewetzkyék históriája egyre mulatságosabb.[922] Ilyen végrehajtó bizottságot Németországban már rég elmozdítottak volna. Netán azt hiszik ezek az emberek, hogy mindent megengedhetnek maguknak, és a párt

tűzön-vízen át követni fogja őket jutalmul azért, hogy az amerikaiaktól elvárják, rendeljék alá magukat egy német társaság kommandójának, amelyben úgy látszik egyre inkább felülkerekednek a vérbeli céhlegények. Ha az ottani német urak ezt együttműködésük feltételévé teszik, a mozgalom hamarosan átlép rajtuk. Végre nekilendült nálatok a dolog, és rosszul ismerném az amerikaiakat, ha nem ejtenének valamennyiünket ámulatba mozgalmuk nagyszerűségével, de egyúttal azokkal az óriási baklövésekkel is, amelyeket elkövetnek majd, s amelyek révén végül átvergődnek a tisztánlátásig. Gyakorlatilag mindenki előtt járnak, elméletileg pedig még pólyában vannak – így áll ez, és nem is lehet másképp. Emellett azonban egy ország, amelynek nincs hagyománya (kivéve a vallási hagyományt), s amely a demokratikus köztársaságból indult ki, és egy nép, annyi energiával telve, mint senki más. A mozgalom menete semmiképpen sem fogja követni a klasszikus egyenes vonalat, hanem erősen cikcakkban halad és helyenként visszaesőnek látszik majd, de ez ott sokkal kevesebbet jelent, mint nálunk. H. George elkerülhetetlen baj volt, de el fogják feledni, éppúgy mint Powderlyt, sőt Mc-Glynnt, akinek pillanatnyi népszerűsége e jámbor országban teljesen érthető. Őszre ott sok minden – nem akarom azt mondani, hogy kitisztul, ámde egyre inkább összebonyolódik és a válsághoz közelebb jut. Igazi szerencse az évenkénti őszi választás, amely mindig újra egyesülésre szorítja a tömegeket.

Mount Desert bizonyára nagyon szép, de ami itt van, az sem megvetendő – nagy öreg szilfa- és tölgyfa-sorok, szorosan a tenger mellett, Beachy Head krétasziklája szorosan a város mellett, amelynek külseje egészen kontinentális, fasorokkal az utcákon – csak tudnék megint 4–5 (angol) mérföldet járni!

Kb. aug. 18–20-ig *innen* még Mount Desertbe írok, aztán Rochesterbe, ha nem kapok más útmutatást.

Az augusztusi „To-Day"-ben, amelyet elküldök neked, van Aveling körleveleiről valami, ami nem alaptalan.[923] A fiú maga is tehet minden balszerencséjéről, mert teljes tudatlanságban él a világot, az embereket és az üzletet illetően, és mert előszeretettel viseltetik a poétikus álmodozás iránt. Én azonban felráztam, és a többiről Tussy fog gondoskodni. A fiú nagyon tehetséges és használható, emellett talpig becsületes, de ábrándos, mint egy süldőlányka, s nem fér a bőrébe, amíg valami ostobaságot nem csinál. Nos, emlékszem még arra az időre, amikor hasonló szamár voltam.

Párizsban a mieink most nagyon derekasan fellépnek a soviniszták és az oroszbarátok ellen, és nélkülük a „Justice" nem merte volna a Katkov-kultuszt megtámadni.[924] Ez fontos, éppen most, amikor Bismarck mindent

elkövet, hogy a franciákat belehajszolja egy háborúba, még mielőtt az öreg Vilmos elpatkol.

Egyébként én jobban érzem magamat és remélem, te is.

Barátod

F. Engels

357

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]87 aug. 9.

Kedves Laurám,

Most már több mint két hete vagyunk itt[915], s nincs más panaszunk, csak a hőség. Ez valóban rendkívüli nyár – mint a „Nature" alamuszijai nevezik: „a *jubileumi* anticiklon".[925] Hoztam magammal némi könnyű munkát esős napokra, de az esős nap nem akar jönni és a munka mélyen alszik a fiókomban. Jollymeier itt volt nálunk egy hétig, Fritz Beust pedig két hétig – tegnapelőtt meg kellett ismét kezdenie a tanítást Zürichben –, nagy és egész leplezetlen flörtölés folyt Pumps és közte, és senki sem volt erre büszkébb, mint Percy. Ó ezek a férjek!

Akárki fordította le az előszómat[811] a „Socialiste" részére, kitűnően csinálta, még sose fordítottak le engem ilyen jól franciára. Egy-két passzusból arra gyanakszom, hogy legalábbis részben a németből fordították.

A mieink határozott állásfoglalásának az orosz barátsággal és a Katkov-imádattal szemben nyilvánvalóan jó hatása volt. Látom, hogy a „Justice" jobb belátásra tér, s Kropotkin vitába szállt Rochefort-ral. Guesde cikke az „Action"-ban[926] mutatja, hogy többet tud az orosz kérdésről, mintsem remélni mertem.[924]

Egyébként a francia éppúgy, mint minden más politika, a hőség hatása alatt van. Minden csütörtököt mond, még a párbajok is. Ha két ilyen elsőrendű párbaj, mint a Boulanger–Ferry és a Laur–Cassagnac, kudarcba fullad,[927] ez azt jelenti, hogy amíg az időjárás meg nem változik, minden megszűnt, s Párizs valóban alszik.

Remélem, hogy a nagy lengyel szemorvos Paul csodaszerei közül az utolsó és végre sikeres lesz. Amikor ezelőtt operációkról írt Paul, azt hittem, hogy a könnycsatorna tágításáról van szó, minthogy a szem külső részén végzett könnyű operációk közül ez a leggyakoribb.[928] De a legtöbb öreg ember, akinek könnyezik a szeme, ebben a könnycsatorna-szűkülésben szenved, s

majdnem biztos vagyok benne, hogy nekem is ez a bajom, legalábbis az egyik szememen. De ezt, ha kell, itt, Londonban is rendbe tudom hozatni, s mielőtt belerohannék annak a csodálatos lengyelnek a karjaiba és műszereibe, megvárom Paul végleges jelentését. Az egyedi doktorok hegyeket mozdító erejébe vetett hitet mi sem táplálja jobban, mint a tudományos orvoslás iránti általános szkepticizmus.

Bax itt volt nálam egy hétig és naponta interjúvolt engem egy óramű rendszerességével és egy amerikai újságíró tolakodó kíváncsiságával. Alkalmam nyílt azonban, hogy nyugodtan beszélgessek vele számos témáról, s amikor elkészült az ő kérdéseinek sorozatával (amelynek az a célja, mint az itteniek zöménél, hogy megtakarítsa magának a tanulmányozásukat) és kimerítette a forradalom holnapjára és egyebekre vonatkozó eredeti eszméinek felvillantását, akkor kezdett értelmesen beszélni és értelmesebben, mint ahogy az előző társalgás alapján el lehetett volna várni tőle. Ekkor azt látja az ember, hogy olyan tág látóköre van, amely nagyon ritka itt a magukat szocialistáknak nevező szektások között. De abban, hogy mennyire nem ismeri a világot, hogy olyan naivan és idegenül áll a világ legnagyobb városának kellős közepén, mint egy remete, e tekintetben egy angol szobatudós messze fölülmúlja német kollégáját.

Paul cikke – „Les services publics" – nagyon jó volt. Ez jól jönne Németországban is, ahol a Viereckek és Tsaik égnek a vágytól, hogy az „államosítást" ugyanolyan csaló módon használják, mint Brousse és Tsai a közszolgáltatásokat.

Vasárnap este – tíz óra után – egyszerre csak befutott Charley Rosher. Triciklizett Londonból – a szezon legforróbb napján; eljutott Hayward's Heathig (mintegy 40 mérföldnyire), kimerülten, vonatra kellett szállnia. Másnap diaré és teljes összeomlás. S a következő napon, alighogy talpra állt, táviratot kapott, hogy a felesége beteg, és azonnal vissza kellett utaznia. Egy következő távirat közölte velünk, hogy az asszony baja „Miss Carry"* volt.

Nim eleinte, amikor ideértünk, enyhe ízületi reumában szenvedett – fájdalom mindenütt, ahogy szegény Lizzie szokta mondani –, de most már jól van és igen vidám. Szintúgy Pumps és két gyermeke. Percynek a hét nagy részét Londonban kell töltenie. Én lusta vagyok és elengedem magam, minthogy ez a legjobb, amit a jelen körülmények közt tehetek. S már jön

* –„elvetélés", „abortusz" – *Szerk.*

az egész brigád ebédre, a gyerekek azt kívánják, csináljak nekik papírhajót, így az írásnak befellegzett és sietve zárom soraimat.

Szeretettel barátod
F. Engels

És üdvözlet mindenkitől.

Eredeti nyelve: angol

358

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

4, Cavendish Place
Eastbourne, 1887 aug. 13.

Kedves Bebel,

Holnap vagy holnapután kijutsz a fogságból[730], én pedig remélhetőleg hozzájutok ahhoz, hogy megvalósítsak egy tervet, amelyet azóta dédelgettem magamban, amióta bevonultál a szász király lakába. Nevezetesen meg akarlak hívni, hogy költségemre tégy egy kiruccanást Londonba, s itt kipihend mártíriumod fáradalmait. De meg kell tenned azt a szívességet nekem, hogy az egész javaslatomat elfogadod, különösen ezt: az én költségemre, mert nem egyeztethetném össze lelkiismeretemmel, hogy ezáltal a legcsekélyebb áldozattal is terheljelek. Egy ilyen üdülés szerintem feltétlenül szükséges az egészséged szempontjából, hogy végre megint szabad levegőt szívj, és itt a levegő olyan szabad, amilyen a tőkés társadalomban egyáltalában lehet. A zwickaui szűk börtönből egyenest átlépni a nagy börtönbe, Németországba, ez mégiscsak sok volna. Egészséged viszont most a legfontosabb pártérdek, amit csak ismerek, s ezért kérlek, engedd meg, hogy párttagsági díjamat a nekem legalkalmasabbnak tűnő módon rójam le.

Itt még két hétig vagyok, tehát e hó 27-én ismét Londonban.[915] Feltételezem, hogy körülbelül ugyanennyi időre van még szükséged, hogy különböző dolgaidat rendbe hozzad, magam pedig nem mehetek vissza korábban Londonba, mert a házamat keresztül-kasul renoválják és minden a feje tetején áll. Ha azonban tudsz korábban jönni és még néhány napot itt a tengernél nálunk tölteni, annál jobb; akkor viszont minél hamarabb. Vlissingenből az éjszakai hajóval a londoni Victoria állomásra utazol, ugyanerről a pályaudvarról indulnak a vonatok Eastbourne-ba és 2–2 $^1/_2$ óra alatt ide érkeznek. Kautsky, aki hétfőn tér vissza Ventnorból Londonba (cím: 35, Lady Somerset Road, Highgate, N. W., London), örömmel fog téged Londonban kalauzolni. Múlt évben Liebknecht is itt volt nálunk és rajongott az itteni helyekért.

Izgatottan várom tehát válaszodat, és ha az beleegyező lesz, de nem

mindjárt jössz, küldök neked előlegképp egy váltót, hogy annál szorosabban kézben tartsalak.

Minden egyebet aztán szóbelileg jobban megbeszélhetünk, történt egy és más, amiről senkitől nem kaphatok jobb felvilágosítást, mint tőled. Nagyjában elégedett vagyok az eseményeknek elszigetelésed óta észlelt menetével, mindenütt halad a világ.

Most zárnom kell soraimat, a posta itt délben 1 óra 15-kor megy el, s ha ezt elszalasztom, akkor a levél csak hétfőn reggel indul Londonból. A biztonság kedvéért a levelet feleségednek címzem, s kérem, hogy add át neki, úgyszintén leányodnak, szívélyes üdvözletemet.

Öreg barátod
F. E.

Ha fel kellene keresned Kautskyt Londonban, akkor címéről itt még közelebbi adatok:

35, Lady Somerset Road, Highgate, a Kentish Town állomás, Kentish Town Road közelében. Levélen erre nincs szükség.

359

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]87 aug. 17.

Kedves Kautsky,

Bocsásd meg, hogy elhanyagoltam a melléklet[929] visszaküldését; köszönettel olvastam. A „More"-t[930] érdeklődéssel fogom olvasni a szemleívben, noha nem látom be, hogyan lehetnék ebben hasznodra.

Szombathoz egy hétre, aug. 27-én megyünk haza,[915] addigra a házam valószínűleg megint lakható lesz.

Ha éppen a Regent's Park Road felé jársz, lekötelezne, ha ott leadnál kb. 3–4 nagy (hosszú), nekem *ide* címzett levélborítékot; hagytam ott néhányat, de úgy látszik már mindet elhasználták. Olyan borítékra gondolok, amelyben egyszerre 3–4 levelet küldhetnek utánam.

Egyébként a lehető legvidámabban vagyunk, ma estére várjuk S. Moore-t, éjszaka végre jött egy zivatar, de most megint szép az idő.

Üdvözlet mindenkitől mindenkinek. Avelingék Stratford-on-Avonban az eredeti Shakespeare-ben tobzódnak.

Barátod
F. E.

360

Engels Bruno Schoenlankhoz

Nürnbergbe

Eastbourne, 1887 aug. 29.

Tisztet Schoenlan Úr,

Levele, amelyet Kautsky utánam küldött ide, némiképp zavarba hoz. Érdeklődéssel olvastam a tüköriparról szóló érdemes munkájának a „Neue Zeit"-ban közölt kivonatait, és tárgyilag semmi ellenvetésem sem volna, ha Ön megtisztel azzal, hogy a könyvet nekem ajánlja.[931] De hát először is az ajánlás meglehetősen kiment a divatból, másodszor pedig Marx és én mindenkor kissé riadoztunk az ilyen, többé-kevésbé erőltetett tiszteletmegnyilvánulásoktól. És éppen most abban a hangulatban vagyok, hogy úgy érzem, érdemeimet egyik-másik oldalról erősen túlbecsülik. Ha az ember olyan szerencsés volt, hogy negyven éven át egy nála nagyobbal együtt dolgozhatott, és naponta hozzá mérhette magát, akkor alkalma van saját teljesítményeit a helyes mértékkel mérni. És tevékenységem bármiféle túlzott kiemelése önkéntelenül úgy tűnik nekem, mintha akaratlanul levonnánk valamit abból, amivel mindnyájan Marxnak tartozunk.

Abban sem érthetek Önnel egyet, ha engem a leíró közgazdaságtan megalapítójának nevez. A leíró közgazdaságtant megtalálja Pettynél, Boisguillebert-nél, Vaubannál, A. Smithnél és még sok másnál. Speciálisan a proletárviszonyokat már ecsetelték előttem franciák és angolok. Nekem csak az a szerencse jutott, hogy a modern nagyipar központjába csöppentem és az első voltam, aki ott nyitott szemmel látta az összefüggéseket – legalábbis a leginkább felszínen levőket.

Tehát: *személyileg* szívesebben venném, ha elállna szándékától, mégpedig *egyedül* a fönt említett okokból. Ha azonban ezek nem győzték meg, nem akarok Önnek semmit sem előírni.

Kiváló tisztelettel híve

Fr. Engel

361

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

Eastbourne, 1887 aug. 30.

Kedves Bebel,

Hallatlanul örülök, hogy olyan készségesen elfogadtad kis tervemet*, várlak Londonban október első napjaiban, és csak azt sajnálom, hogy nem jöhetsz máris, és nem tölthetsz egy hetet itt a friss tengeri levegőn. A házam még mindig a feje tetején áll, így meg kellett toldanom itt-tartózkodásomat egy héttel, de pénteken, szept. 2-án hazamegyünk.[915]

Minden egyebet a szóbeli megbeszélésre hagyok, csak, minthogy Hamburgba mégy, még egy szót. Weddével levelezést folytattam egy ott kispekulált terv ügyében, de sajnos nem teljesíthettem óhajait, mert a terv kidolgozásánál teljesen tájékozatlanok voltak az itt érvényes jogról és különösen a magánjogi eljárásokról – legalábbis amennyire Wedde közléseiből megítélhettem.[932] Szeretnélek hát megkérni, hogy amikor Hamburgban vagy, még egyszer magyaráztasd meg pontosan az egész tervet Weddével, hogy itt behatóan megvitathassuk, hiszen ha a dolog keresztülvihető, én szívesen megteszek minden tőlem telhetőt, az ügy érdekében is, Wedde kedvéért is. Legrosszabb esetben, ha nem vihető keresztül, remélem, meggyőzlek téged arról, hogy valóban nem lehetséges, és már ez is sokat érne nekem.

Tehát kb. 3–4 héten belül várom a híreket ideérkeztedről, addig is add át üdvözletemet feleségednek és leányodnak, téged pedig szívből köszönt

barátod
F. E.

* *V. ö. 687–688. old. – Szerk.*

362

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

Tegnap este visszaérkeztünk.[915] De sajnos még nem tartunk ott, hogy holnap ebédre meghívhassunk benneteket, örülnénk azonban, ha 5 óra tájban felkeresnétek minket.

Barátod
F. E.

[London, 1887 szeptember 3.,] szombat.

363

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba[933]

От Д[аниельсона] в СПБ я получил известие о смерти Г. Лопатина.* Megerősítették ezt Önnek? Szeretném azt hinni, hogy tévedés. Ha a hír sajnálatosan mégis igaz volna, kérem, legyen szíves velem közölni, akkor azonnal küldök некролoгию** a zürichi „Sozialdemokrat"-nak.

Híve
F. E.

London, [18]87 szept. 3.

Eredeti nyelve: francia

* – Szt. Pétervárról Danyielszontól hírt kaptam G. Lopatyin haláláról. – *Szerk.*
** – nekrológot – *Szerk.*

364

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]87 szept. 15.

Kedves Wischnewetzkyné,

Augusztus 28-i levelét megkaptam.

Örülök, hogy a pamflet[811] olyan jól fogy. A nekem küldött példányokat át fogom adni a vidékről épp most visszatért Avelingnek, hogy szétossza részben a szocialista folyóiratoknak, részben az East End-i gyűléseken, melyeken előadásokat tart az amerikai mozgalomról. Próbálok általa egy ügynököt is szerezni a pamflet eladásához, s az eredményt majd tudatom Önnel.

Amit Trübnerről írtam*, igazabbnak bizonyult, semmint vártam. Tegnap dr. Baernreither, osztrák képviselőházi tag, elmondta nekem, hogy kérte Trübnert, akivel rendszeres üzleti kapcsolatban áll, hogy szerezzen neki egy példányt a könyvünkből. Trübner azt felelte, hogy *nincs neki*, s hogy dr. Baernreither *jobban tenné, ha egy amerikai ügynökség útján rendelné; ennek a címét megadta Baernreithernek*, s ő ennél az ügynökségnél rendelte meg a könyvet. Így Trübner nemcsak bojkottálja, hanem valósággal eltemeti a könyvet.

Ami a Kautskyhoz küldött példányokat illeti, aligha járhatott el Kautsky másképp, mint ahogy eljárt.[934] Sem Lovell, sem Ön egy szóval sem instruálták soha. Én magam sem tudtam meg máig sem, vajon küldtek-e példányokat az itteni sajtónak, s mely lapokhoz. Teljesen tájékozatlanok voltunk, s ha a könyv nem jutott el az angol sajtóhoz és nem vettek róla tudomást, ezt kizárólag az óceán Önök felé eső oldalán elkövetett hibák okozták. Ha én értesültem volna arról, hogy mi történt ebben a tekintetben, vagy ha szóltak volna nekem, hogy ez rám van bízva, akkor cselekedhettem volna. Kétségtelenül van itt keletje a könyvnek, de nem amíg Trübner kezében van; s ha engem meghatalmaztak volna, hogy keressek itt egy ügynököt, kétségkívül tudtam volna találni; persze bizonyos számú példányt kellett volna küldeni bizományban.

---

* *V. ö. 656. old. – Szerk.*

Az, hogy George megtagadta a szocialistákat,[935] nézetem szerint meg sem érdemelt szerencse, amely nagymértékben jóvá fogja tenni azt az elkerülhetetlen baklövést, hogy George-et állították az élére egy mozgalomnak, amelyet még csak meg sem értett. George mint az egész munkásmozgalom zászlóvivője veszélyt jelentett; George mint a george-isták feje hamarosan a múlté lesz, vezetője egy szektának, amilyen szekták ezrével találhatók Amerikában.

Az Ön pamfletja a filantrópiáról még nem érkezett meg.

Marx „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről" című munkájának Ön által készített fordítását örömmel átnézem és összehasonlítom a francia eredetivel, melynek talán az egyetlen létező példánya a birtokomban van. Ami az előszót illeti, majd később meglátjuk. A „Filozófia nyomorúsága" 7. észrevétele igen alkalmas lenne erre a célra. A járadékról szóló fejezetet kétségesebbnek tartom, minthogy abban sok a hivatkozás a proudhoni fogalmakra, s kétlem, vajon Tucker úr erőfeszítései érdemelnek-e figyelmet.[936]

A Végrehajtó Bizottságnak a lábjegyzetemre adott válasza olyan siralmas és értelmetlen, hogy arra válaszolni túlbuzgóság lenne.[937] Nem tudok idejében válaszolni a kongresszusig[938], s különben is tény, hogy ebben az ügyben nyíltan állást foglaltam a Végrehajtó Bizottság ellen. Újabb vita az Atlanti-óceánon át nem vezethet semmire. Hogy a „Sozialist" és a „Volkszeitung"[21] bojkottál engem, azt sajnálom a könyv és a pamflet eladása miatt, egyébként teljesen közömbös számomra, nagyon is gyakran tettem már túl magam az ilyen packázáson pusztán várakozással és szemlélődéssel.

Az Önök kizárását olvastam annak idején a „Volkszeitung"-ban[922], ez várható volt. Remélem, hogy az Ön pamfletja idejében jön a kongresszusra, jó lett volna, ha már egy hónappal ezelőtt megjelenik, úgyhogy a szekciók kézhez kapták volna, mielőtt delegátusokat küldenek. Kíváncsi vagyok, mit fog tenni a kongresszus, de túl sokat nem remélek.

Őszinte híve
F. Engels

Szerencsére a mozgalom Amerikában most úgy nekilendült, hogy nem tudják elrontani vagy megállítani sem George, sem Powderly, sem a német intrikusok. Csak váratlan formákat fog ölteni. A valóságos mozgalom mindig más képet nyújt, mint amilyent azok szerint kellene nyújtania, akik előkészítésének eszközei voltak.

Eredeti nyelve: angol

365

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Rochesterbe

London, 1887 szept. 16.

Kedves Sorge,

Szept. 1-i leveledet megkaptam. Remélhetőleg a lábad lassacskán rendbe jön, nyugalom és türelem a fő.

Nekem istentelenül kevés a nyugalmam ezen a nyáron, látogatók az otthonomban a világ minden tájáról, ez okt. közepéig tart majd, minthogy Bebelt két hét múlva várom. A George-ról szóló Marx-levelet[31] csak akkor kereshetem ki, ha hozzájutok a rendezéshez, azaz mihelyt itt lesz a megrendelt néhány új könyvszekrény, hogy helyem legyen. Akkor rögtön megkapod a fordítást. Nem sietős. George-nak még jobban el kell galoppíroznia magát. Az, hogy megtagadta a szocialistákat[935], a legnagyobb szerencse, amely érhetett bennünket. Zászlóvivővé emelése tavaly novemberben[796] elkerülhetetlen hiba volt, amelynek meg kellett bosszulnia magát. Hiszen a tömegeket csak a mindegyik országnak és a mindenkori körülményeknek megfelelő úton – amely többnyire kerülőút – lehet mozgásba lendíteni. Minden egyéb mellékes, csak valóban felrázódjanak. De az eközben elkövetett elkerülhetetlen baklövések mindenkor magukban hordják büntetésüket. Ilyenformán itt attól kellett félni, hogy egy szektaalapítónak pajzshordozóvá emelése a mozgalmat hosszú évekre megterheli egy szekta bolondságaival. Azzal, hogy George kidobja a mozgalom megalapítóit, megalakítja a maga szektáját mint sajátos, ortodox George-szektát, hogy a maga korlátoltságát az egész mozgalom korlátjának proklamálja, megmenti a mozgalmat és tönkreteszi önmagát.

Maga a mozgalom persze még sok és nem kellemes szakaszon fog keresztülmenni – nem lesz kellemes különösen annak, aki az országban lakik, s el kell ezt szenvednie. De én sziklaszilárdan hiszek abban, hogy most odaát előremennek a dolgok és talán gyorsabban, mint nálunk; annak ellenére, hogy az amerikaiak egyelőre még szinte kizárólag a gyakorlatból és nem annyira az elméletből fognak tanulni.

A New York-i Végrehajtó Bizottságnak a jegyzetemre adott válasza

siralmas.[937] Nem sok reményt fűzök a kongresszusukhoz sem.[938] A keletiek – a szekciók – úgy látszik nem sokat érnek, de mégis kevéssé valószínű, hogy a szociáldemokrata párt súlypontja áthelyeződik Nyugatra.

Az itteni trade-union-kongresszus megint új bizonyítékkal szolgált arra, hogy a forradalom a régi trade-unionokon belül előrehalad. A vezetők *ellenében*, nevezetesen Broadhurst és a többi parlamenti munkásképviselő ellenében, határozatot hoztak egy *különálló munkáspárt* alapítására.[939] Egy katedraszocialista[37], osztrák parlamenti képviselő*, egészen elcsodálkozott azon, micsoda fordulat következett be 1883 óta, amikor utoljára itt járt.

Franciaországról nem tudok semmit, amióta Lafargue néhány hétre Jerseyre ment.

Németországról írok neked, mihelyt Bebellel itt beszéltem.

Az általános politikában mindenki az öreg Vilmos halálára készülődik, akkor aztán az oroszok Keleten valamivel szemtelenebbek lesznek, és Bismarck őket ebben bátorítani fogja, hogy önmagát tartsa. De alig hiszem, hogy háborúra kerül sor. A bizonytalanság, hogy mi lesz egy háborúból, olyan nagy, a kormányok kölcsönös szándéka, hogy egymást elárulják, olyan köztudott, a bizonyosság, hogy a háborúnak hevesebbnek, véresebbnek, költségesebbnek és kimerítőbbnek kell lennie, mint bármelyik korábbinak (10–12 millió katona egymással szemben), olyan bizonyos, hogy mindannyian fenyegetőznek, de senkinek sincs bátorsága elkezdeni. Ebben a játékban viszont akaratuk *ellenére* is kirobbanhat a háború, és ez a veszély.

Kautskynak a marxi elméletről szóló írásából[732] már 5000 példány kelt el.

Ezzel mára búcsúzom – küszöbönáll a postazárás és az étkezés.

Barátod
F. E.

* J. M. Baernreither. – *Szerk.*

366

Engels Hugo Kochhoz

Londonba[940]

(Fogalmazvány)

[London, 1887 szept. 22. körül]

Tisztelt Koch Úr,

Az utóbbi időben annyi időt veszítettem névtelen pletykák megválaszolásával, hogy szabályul állítottam fel magamnak: már csak olyan híresztelésekre válaszolok, amelyeket vállal az, aki terjesztette őket. Mielőtt tehát kérdezősködésére válaszolhatnék, meg kell Önt kérnem, közölje velem,

1. *ki* az, akinek a szóban forgó kijelentést tettem volna,
2. *ki* az, aki ezt Önnek mondta.

Kész híve

F. E.

367

Engels Johannes Weisshez

Londonba[941]

(Fogalmazvány)

[London, 1887 október 10. körül]

Tisztelt Uram,

Érett megfontolás után sajnálattal közlöm, hogy nem áll módomban Önnek, ahogy kívánja, olyan összeget kölcsönözni, amely képessé tehetné tanulmányai befejezésére. Mint határozott állításom nélkül is elképzelheti, engem évek óta a legkülönbözőbb oldalakról – és nemcsak Németországból meg Angliából – egyre több esetben vesznek igénybe, mégpedig nagyrészt olyan esetekben, hogy magán- vagy pártszempontok miatt abszolúte nem vonhatom ki magamat. Ezáltal állandó időszakos kötelezettségek akkora tömege terhel, hogy teljesítésük engem magamat is – és különösen éppen most – pénzzavarba hozott. Mégpedig olyannyira, hogy ha ezenkívül egy akkora összeget, amilyet Ön kíván, 2–3 évre le akarnék kötni, nyilvánvalóan nem tudnék eleget tenni a már elvállalt kötelezettségeknek. Ilyen körülmények között tehát javaslatát merőben üzleti szempontból kell vizsgálnom, és sajnos nem marad más lehetőségem, mint megismételni Önnek, mennyire sajnálom, hogy kívánságának teljesítése meghaladja erőimet.

Abban a reményben, hogy sikerülni fog Önnek a kérdéses kölcsönt másutt megszerezni, maradok

kiváló tisztelettel

híve

368

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1887 okt. 11.

Kedves Laurám,

Örömmel értesültem, hogy a csekket rendben megkaptad – ha az ilyesmi elvész, az nagyon kellemetlen lehet, ezért kissé nyugtalanul vártam az erre vonatkozó hírt.

Remélem, hogy most már ismét a rendes kerékvágásban vagy, s nem kavarnak fel túlságosan a tifelétek támadt szépséges botrányok. Ezt a Caffarel-ügyet[942], úgy látszik, a Rouvier–Ferry banda hozta felszínre, de ha így történt, nagy hiba volt. Erősen hasonlít azokhoz az első botrányokhoz, melyeket 1846–47-ben Girardin hozott nyilvánosságra, s amelyek sokkal messzebb vezettek, mintsem a ravasz Émile várta. A kő megindult; s kétségtelenül jó csomó további botrány kerül majd napvilágra. Sok zajlik a színfalak mögött, s ez az egy ügy, miután előrángatták, meg fogja ijeszteni a hasonló üzelmekkel foglalkozó kis kontárok egész sorát; szorongó igyekezetükben, hogy a veszélyből megmeneküljenek, bizonyára rákényszerítik Justitia asszonyt, hogy előlépjen és, ha kelletlenül is, elkapja azokat, akiket megijedt társaik feljelentettek. Már ez az egy ügy sem ígér semmi jót az uralkodó bandának; ha Wilson bele van keverve, mit fog tenni az öreg Grévy?

A történelem remek iróniája lenne, ha a polgári köztársaságot önmaga megölésére kárhoztatná ugyanaz a révolution du mépris*, amely a polgári monarchiát 1848-ban elsöpörte.

A Raon-sur-Plaine-ügy[944] pusztán ennyi: Bismarck birodalmán *belül* teljesen bevett szokás, hogy a katonák így kezelik a civileket. *Kiképzik* erre őket, s jutalmazzák érte; és a gyáva burzsoá sajtó dicséri az ilyesmit, ha munkásokkal, s mentegeti, ha burzsoákkal követik el. S aztán persze nem lehet ugyanezekbe a katonákba besulykolni, hogy a határon másképp kell eljárniok, s hogy egy franciát, oroszt vagy osztrákot előzékenyebben kell kezelni. Azt a részeg vadállat Kaufmannt vagy felmentik, vagy ha a látszat

* – a megvetés forradalma[943] – *Szerk.*

kedvéért elítélik névleges börtönbüntetésre, úgy fog élni, mint hal a vízben, utána pedig előléptetik.

A „Socialiste" az új alakjában sokkal jobb, mint volt.[945] Paul nem csinálhatott mindent, s a saját cikkei kidolgozottabbaknak látszanak, amióta nem nyugszik a vállán minden teher. Deville-nek jót fog tenni, ha hetenként ír egy cikket, újságírói gyakorlata fejlesztésre szorult, és cikkei most kevésbé nehézkesek.

Jövő héten várom ide Bebelt[946], és valószínűleg Singer is jön. Kongresszusuk úgy látszik nagy siker volt, s a párt jobbszárnya egyenest pórul járt: Geiser és Viereck túl gyávák voltak ahhoz, hogy aláírják a kongresszusi felhívást, s ezért alkalmatlanoknak nyilvánították őket arra, hogy továbbra is bizalmi posztot töltsenek be a pártban.[947] Bax is ott volt, a fiát vitte Zürichbe, ahol többé-kevésbé Bernstein viseli majd gondját és Beust iskolájába fog járni.

Itt a dolgok lassan haladnak, de haladnak. A trade-union-kongresszus[939] fényes tünet volt. A toryk segítenek itt bennünket a szabadtéri gyűlések ellen irányuló mindenféle kis rendőri zaklatások révén – micsoda nyavalyás szamaraknak bizonyulnak itt is és Írországban is! Szamarak – ha csak nem szándékoznak a következő parlamenti ülésszakot azzal a bejelentéssel megnyitni, hogy megpróbálták a kényszert, de kudarcot vallottak, s ennélfogva nincs más hátra, mint a Home Rule – így kifognák a szelet Gladstone vitorlájából és keresztülvinnének egy felemás Home Rule Billt[948] a saját megfogalmazásukban. De nem hiszem, hogy Salisburynek van ennyi esze vagy ennyi bátorsága.

Időközben Champion nyíltan megtámadta Hyndmant lapjában, a „Common Sense"-ben[949] (inkább Uncommon Nonsense*), és a fábiánusok[640] – egymást kölcsönösen csodáló, páratlanul elbizakodott dilettáns társaság, mely magasan lebeg olyan tudatlan emberek fölött, mint Marx – megkísérlik a „mozgalmat" a maguk kezében koncentrálni. Igen kellemes szórakozás, amíg a munkásosztály mozgásba nem lendül és el nem söpri mindezeket a hím- és nőnemű bábokat (Besant asszony is közéjük tartozik).

Szeretettel barátod
F. E.

* Common: közönséges, közös, köznapi; common sense: józan ész; uncommon nonsense: nem-közönséges esztelenség – *Szerk.*

Nim csókoltat, épp a szőnyeget hozza rendbe fönt a szobámban. Még nem kaptam meg Sonnenschein elszámolását. Emlékeztettem rá, hogy esedékes.

Eredeti nyelve: angol

369

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Rochesterbe[950]

Mai postával küldöm neked az osztrák kalendáriumot („Österreichischer Arbeiterkalender") az életrajzzal[951], úgyszintén a „Commonweal"-t. Bebel és Bernstein itt vannak, a jövő évi nemzetközi kongresszus[952] előkészítése miatt is. Bebel nagyon meg van elégedve a St. Gallen-i kongresszussal, szintúgy a németországi ügyek állásával.

A munkanélküliek spontán agitációja során itt *mindkét* frakció[452] bebizonyítja, milyen nagyon kevés kapcsolata van a tömegekkel. Sőt, a „Commonweal", mint látod, teljesen tanácstalan és tehetetlen.

[London, 18]87 okt. 29.

370

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba[953]

(Töredék)

[London, 1887 október vége]

. . . Hogy ezt keresztülhúzza, azt mondja, a köztársaság mindig veszélyben van és mindig veszélyben lesz, ameddig nincs minden munkásnak odahaza Lebel-puskája és 50 élestölténye. De éppen ezt nem meri Clemenceau elismerni, még kevésbé javasolni – és ezt kell neki naponta az arcába kiáltanotok. A köztársaság mindig veszélyben lesz, ameddig a katonának van fegyvere, a munkásnak pedig nincs. De Clemenceau burzsoá, és mint ilyen közelebb áll Ferryhez, mint a szocialistákhoz. Talán szolid radikális[535] volna, ha nem léteznének forradalmi szocialisták. És most, amikor eszményképe – az a republikánus Amerika, ahol a munkáskérdés ismeretlen volt – többé nem létezik, furcsa lelkiállapotban lehet. Innen a helyzet is, amelybe Clemenceau, mint Ön mondja, most került, és meg tudom érteni, hogy egy Ferry–Clemenceau-kabinetet elfogadható megoldásnak vélhet . . .

Eredeti nyelve: francia

371

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]87 nov. 12.

Kedves Laurám,

Nous voilà en plein 1847!* A párhuzam valóban szembeszökő; „Teste" helyett olvasd: Wilson, Émile de Girardin helyett olvasd: A. E. Portalis; s ha Grévy nem is pontos megfelelője Lajos Fülöpnek, de igen jól sikerült kombinációja e kettőnek: Lajos Fülöpnek és Guizot-nak, egyesíti az előbbinek a pénzsóvárságát az utóbbinak hamis méltóságával. Faltam ma reggel az újságokat, melyeket Paul szíves volt küldeni nekem, s negyven évvel fiatalabbnak éreztem magam. Csakhogy a polgári köztársaság arcátlanságban messze fölülmúlja a polgári monarchiát. Girardinnek sohasem törtek be a dolgozószobájába, nem verték be a fejét, s a rendőrség és az ügyészség által lefoglalt iratok nagybani eltüntetésének sincs megfelelője 1847-ben.[954] De mindezek a trükkök hasztalanok, a kő megindult és gördül tovább. Amit most látunk, csak „expozíciója" a drámának, amely valószínűleg éppúgy becsületére fog válni a francia történelem veleszületett drámai géniuszának, mint bármelyik előző.

A legfontosabb vonása az, hogy a polgári köztársaság végének ez a kezdete nem áll egymagában. Oroszországban, úgy látszik, szintén közel a vég. Az erélyes és sikeres bulgáriai politikára tett folytonos ígéretek, melyeket mindig újra zökkenők és erkölcsi vereségek követtek, a jelek szerint ismét egyesítették az ellenzék különféle elemeit – úgy fest, hogy hamarosan válság törhet ki. Aztán itt van a mi Fritzünk**, akinek most már letagadhatatlanul gégerákja van. Ha bármi történik vele, akkor az öreg Vilmos utóda egy ostoba, pökhendi ifjú*** lesz, a gárdahadnagy típusból, jelenleg Bismarck-imádó, de biztos, hogy hamarosan összerúgja vele a port, mert *ő* akar majd parancsolni; olyan fickó, aki a dolgokat csakhamar a végletekig

* – Valósággal 1847-ben vagyunk! – *Szerk.*

** Frigyes Vilmos trónörökös. – *Szerk.*

*** Vilmos porosz herceg, a későbbi II. Vilmos. – *Szerk.*

fogja hajtani és felborítja a jelenlegi szövetséget a feudális nemesség és a burzsoázia között úgy, hogy az utóbbit teljesen feláldozza az előbbinek; s aki még katonai ügyekben is szinte biztosan összerúgja a port a tapasztalt öreg tábornokokkal. S akkor biztos a válság. Így a kritikus pillanat mindenütt közeledik, s én csak azt remélem, hogy az embereknek mindenütt sok teendőjük akad majd otthon és ez megakadályozza őket abban, hogy háborúba rohanjanak.

A szép Limouzin, alias* Scharnet[955] valóban sajátos szépség, amely megbűvölhet francia tiszteket. De hát ő nem adta tábornokoknál alább, s a tábornokoknak bizonyos életkoruk van, amikor az ízlés kezd némely embernél bizonytalankodni. Kétségtelenül igen furcsa új kiadása a francia hadsereg győzelmeinek és hódításainak – egy púpos, sánta, visszataszító karlsruhei vén boszorkány meghódítása! Mindenesetre erélyesnek látszik és Thibaudint ritka lelkesedésre lobbantotta.

A történetek, melyeket az agglomération tagjairól elmondasz nekem,[956] szintén jellemzőek. Párizs a második császárság alatt a fényűzés városává alakult át, s ez óhatatlanul kihatott a munkásosztályra is. De bármely komoly mozgalom ennek jókora részét le fogja rázni. A tömegek értelmére gyakorolt hatás, félek, tartósabb lesz.

Holnap nálunk is lesz egy kis verekedés. Némi habozás és ingadozás után a rendőrség végül betiltott minden gyűlést a Trafalgar Square-en; a radikális klubok azzal válaszoltak, hogy nagygyűlést hívtak oda össze holnap délutánra.[957] Tussynak és Edwardnak persze oda kell menniök. Szerintem nem lesz komoly összeütközés. Lehetséges azonban, hogy Matthews és tory-kormánybeli kollégái most az egyszer harci kedvet mutatnak; kivált mivel a liberális napisajtó a rendőrség pártját fogja, s mivel épp most nincs kilátásban általános választás, mint a Dod Street-i ügy idején volt.[551] Akkor pedig előfordulhat dulakodás és néhány letartóztatás. Ezért jól teszed, ha utánanézel a holnap esti lapoknak.

Most be kell fejeznem, öt óra múlt és nincs veszteni való idő, ha azt akarom, hogy holnap reggel megkapjad ezt a levelet. Így hát ég veled. Nim folyton megvágja az ujját, hol az egyik konyhaeszközzel, hol a másikkal. Percy Drezdában és Berlinben volt gomblyuk-gépéért és iszonyú mennyiségű ászoksört fogyasztott. Pumps és gyermekei jól vannak.

Mindig szerető barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* – másképp, azaz, más néven – *Szerk.*

372

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]87 nov. 16.

Kedves Lafargue,

Sűrű köd – lehetetlen két szónál többet írni.

Nem olvasta Tussy levelét a hétfő esti* „Pall Mall"-ben, amelyet kedden este nyilván megkapott? Tussy hét óra tájban érkezett meg hozzánk ronggyá tépett kabátban, botütéstől zúzott és szakadt kalapban, a bobbik** letartóztatták, de a felügyelő parancsára szabadon eresztették; szinte senkit sem tartottak fogva, Edward ép bőrrel úszta meg, mert az a csoport, amellyel ő volt, már az elején elszelelt.[957]

Az ügyben a bíróságok fognak dönteni, s meglátjuk, hogy az esküdtek jóváhagyják-e Matthews hírhedt doktrínáját, amely szerint jogsértő minden egyén, aki a Trafalgar Square-en a Korona engedélye nélkül sétál. A liberálisok, Gladstone-tól Labouchère-ig és Bradlaugh-ig, kérik a népet, hagyják ennyiben a kérdést, mivel a bíróságok fogják elintézni. De a munkások annyira el vannak keseredve a rendőrségi brutalitás miatt, hogy újabb összeütközés lehetséges jövő vasárnap. Akkor – ha csak előre nem látható körülmények fel nem merülnek – ez újabb vereség lesz, mert a Trafalgar Square a legkedvezőbb hadállás a kormány számára; könnyű megvédeni, keletről csak szűk utcákon át közelíthető meg, távol fekszik a munkásközponttól, egy üzleti központban, egy kaszárnya van két lépésnyire, a St. James Park pedig – katonai tartalékok koncentrálására – három lépésnyire a csatatértől. Mivel a filiszter, akár burzsoá, akár munkás, az alkotmányos cselekvés mellett van, a következő demonstráció várhatólag túl gyönge lesz ahhoz, hogy valami komoly dolgot megkíséreljen. És akkor kár lenne, hogy a legjobb elemek feláldozzák magukat a nyúlszívűek becsületének megmentéséért, akik most visszavonulnak.

* November 14. – *Szerk.*

** – rendőrök – *Szerk.*

És Önöknél? Ha megkapják Ferryt Grévy helyett, akkor nem csupán a tolvaj vő lesz az Önöké az após helyett, aki legfeljebb orgazda, hanem a tolvaj vő a négyzeten.[942] Amit Wilson lopott egész életében, korántsem éri el azt az összeget, amelyet Ferry csupán Tunisszal kapcsolatban lopott. Szerintem nagyon is ellentétes a francia történelem drámai géniuszával, hogy feltételezzük az ilyen kibontakozásnak – pillanatnyinál hosszabb – lehetőségét. Ez nem megoldás lenne, hanem az intrika csúcsa, s a válság felé vezetne. És ebből a szempontból még kívánni is lehet Ferry hatalomra jutását – a Roublard és Tsai cég főnökének hatalomra jutását egyszerű segédei helyett. Hogy Grévyt, amiért csupán megtűrte a korrupciót, megbuktassa Ferry, aki nyíltan gyakorolja és dicsekszik is vele – ez szép kis história volna. De Ferry mint elnök, ez felhívás lenne a forradalomra, mintha a burzsoázia a nép arcába köpné: *fütyülök rátok*!

Ami a békét illeti, azt e pillanatban csak egy őrült bonthatná meg. A trónörökös* rákja elegendő Bismarck minden háborúzni akarózásának visszafogására; a központi hatalmak szövetsége, Angliával a tartalékban, elég erős ahhoz, hogy szinte játszva elhárítson minden francia–orosz támadást; másfelől egy támadó háború az új erődrendszerrel rendelkező Franciaország ellen és a kiterjedt és szegény Oroszország ellen több nehézséget ígér, mint örömöt. Reális szövetség a cár** és a szemlátomást változékony kormányzatú köztársaság között nem lehetséges – ez egyre jobban megmutatkozik. Oroszországban még a szlávbarátok is szembefordulnak a kormányzat *belső* rendszerével; Lamanszkij, egyik vezetőjük nyíltan kimondja, hogy a Konstantinápolyba vezető út akadálya nem Bécsben vagy Berlinben van, hanem a kormányzati rendszerben, amely gátolja az oroszokat, hogy szellemileg a Nyugat magaslatára emelkedjenek, és így kiérdemeljék a vezető szláv nemzet szerepét. Mindamellett coup de tête*** lehetséges mind Pétervárott, mind Párizsban. Ki kell várni, mit fog tenni a cár Berlinben a nyilvános sértés után, mely őt most Bismarck részéről a német Birodalmi Bank útján érte.[958]

Ami az Önök hadseregét illeti, a 2 vagy 3 éve szolgáló katonákat még nem állították szemtől szembe a néppel, nem lehet tehát tudni, hogyan viselkednének. De ez már nem a császárság szoldateszkája. Tudni kellene, milyen az ezredek összetétele, milyen vidékekről rekrutálódtak, van-e soraikban sok párizsi.

---

* Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

** III. Sándor. – *Szerk.*

*** – meggondolatlan vakmerőség, hirtelen cselekedet, elkeseredett lépés – *Szerk.*

Apropó: netán ismét kimúlt a „Socialiste"? Az én utolsó számom *október 29-ről* kelt.

Híve
F. E.

Kísérje figyelemmel a „XIX. Siècle"-t[959], és küldje el nekem, ha dokumentumok és új tények vannak benne.

Eredeti nyelve: francia

373

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]87 nov. 23.

Kedves Lafargue,

Egy garasom sincs, el kell adni értékpapírokat, amit csak két vagy három nap múlva tehetek meg. Mihelyt a pénz befolyt, küldök Önnek egy csekket. Addig is itt van Sonnenschein elszámolása az angol *„Tőké"-ről* és ez nagyon kevés – csupán 39.12 £. – Ebből leveszek magamnak 20 £-et – a 80 £ egy részének fejében, amelyet előlegeztem a fordításra és kifizettem a fordítóknak. A megmaradó 19.12 £-et 5 egyenlő részre osztom, 3 az örökösöké és 2 a fordítóké (megállapodtunk ebben Laurával és Tussyval), ennek elszámolása a következő:

Longuet gyermekeinek		3.18.4 £
Laurának		3.18.4 £
Tussynak		3.18.4 £
		11.15.– £
Samnek $^3/_5$	4.14.2 £	
Edwardnak $^2/_5$	3.2.10 £	7.17.– £
		19.12.– £

Laura részére a csekk mellékelve.

Sonnenschein azt mondja, hogy 1000 példányt nyomott, ebből 480 van raktáron és 78-at kaptunk mi, ill. a sajtó.

224 példány eladva Angliában	336 £ 10 %		33.12.– £
200 " " Amerikában	120 £ 5 %		6. – £
18 " ingyenes tizenharmadik[960]			39.12.– £
442			
558			
1000			

Összehasonlítom majd ezt az elszámolást, ami az amerikai 5%-ot illeti, a szerződéssel, de azt hiszem, nem tehetünk semmit. Nyilvánvalóan sokkal többet adott el a jóember, de eltitkolja előttünk, hogy nyerjen egy évet.

A párizsi „fütyülök rá" álláspontra*, amit Ön a demoralizálódás tüneteként jelez nekem, Camille Pelletan a „Justice"-ben egészen büszke. A húsz £-et nyomban elnyelték sürgős fizetnivalóim, pillanatnyilag valóban pénzzavarban vagyok. Máskülönben már ma küldtem volna Önnek egy csekket.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 708. old. – Szerk.*

374

Engels Konrad Schmidthez

Königsbergbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]87 nov. 26.

Igen Tisztelt Doktor Úr,

Nagyon örültem, hogy megint hallottam Önről, s hogy London ködéből és Párizs fülledt levegőjéből szerencsésen visszatért a „tiszta ész" légkörébe. A könyvesládájának megérkeztéhez fűződő furcsa kalandokról[961] az újságokból értesültem, és azt hittem, ismét azokban a letűnt időkben vagyok, amikor én magam Berlinben tartózkodtam és alkalmi munkatársa voltam a „Hartungsche Zeitung"-nak, és amikor minden tilos volt, a „korlátolt alattvalói értelmet" kivéve![962] De lesz ez nyilván még cifrább is.

A Heine-levéllel kapcsolatban semmi határozott felvilágosítást nem tudok Önnek adni.[963] Lassalle 1848-ig egyáltalában nem volt politikai figura; csak a Hatzfeldt-pör révén ismerték.[964] És ebben az ügyben mindkét részről minden elképzelhető eszközt alkalmaztak, mindegy, hogy milyet, ha csak sikerrel kecsegtetett; minden használhatónak látszó személyt megmozgattak, amikor és ahogyan éppen lehetett. Másrészt Heine kénytelen volt, a Szövetségi Gyűlésnek még jövőbeli írásait is betiltó határozatával szemben, a reklám minden eszközét alkalmazni, hogy biztosítsa a kelendőséget, amely máskülönben magától meglett volna. Ilyen kürülmények között Lassalle nagyon hasznos lehetett Heinének; másfelől imponált neki energiájával, gátlástalanságával, a világ dolgaiban való jártasságával – mindazokkal a dolgokkal, amelyeket az ifjú németek zöménél lámpással kellett keresni akkoriban is, akárcsak most.

Tehát nagyon valószínű, hogy Lassalle Heinét is igyekezett felhasználni a grófné érdekében, s hogy a kérdéses levél nyilván feltétlenül a pört érintő ügyre vonatkozik; minden valószínűség szerint a kazettára. Hogy a Meyendorf 46 elején Párizsban volt-e, nem tudom biztosan, de ahogy a tárgyalásokra visszaemlékezem, úgy rémlik nekem, hogy ott volt. Vagy a 46-os kazetta-pör, vagy a 48-as Lassalle-pör tárgyalásai felvilágosítást adhatnak erről (a legjobb forrás a „Kölnische Zeitung"). Ha Párizsban tartózkodott,

akkor biztosan a kazettával kapcsolatos próbálkozásról volt szó. Heinével én soha nem beszéltem Lassalle-ról, akit akkor még sem Marx, sem én nem ismertünk.

Az ottani Weiss volt itt nálam, Bernbe ment, hogy ott fejezze be tanulmányait.*

Két héttel ezelőtt itt is megvolt a magunk zenebonája, amelyben Avelingné közelharcba került a rendőrséggel, de jelentősebb károsodás nélkül.[957] Tory-kormányunk ostobasága bizony akkora, hogy határos Puttkaméréval. Ha az öreg Disraeli feltámadna sírjából, jobbról-balról felpofozná ezeket az iskoláskölyköket.

A megígért cikkért előre is köszönetet mondok Önnek.[965]

Múltkoriban nálam volt Herkner, egészen értelmes úr, ha az ember úgy elbeszélget vele, és sokkal radikálisabb a könyvénél. Szemlátomást nagyon fontosnak tartotta, hogy értésemre adja, valójában titkon Brentano sem olyan szelíd, mint a könyveiben mutatja. Hát igen, ha a német egyetemeken az urakban megvolna a bátorság véleményük kimondásához, akkor legalább-is megint ott tartanánk, mint 1837-ben és 1840-ben. Persze kérdés, hogy akkor találnának-e hallgatókra.

Egyébként itt minden a régi rutin szerint megy, erről semmi újat sem lehet mondani.

Hallasson ismét magáról, s ha itt valamiben hasznára lehetek Önnek, szívesen állok szolgálatára.

Baráti üdvözlettel

F. Engels

* *V. ö. 699. old. – Szerk.*

375

Engels Natalie Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, [18]87 nov. 29.

Kedves Liebknechtné,

Szívből köszönöm Önnek és Liebknechtnek a tegnap megért születésnapomra küldött szerencsekívánataikat. Tegnap sok minden összejött, ezen az estén adták elő egy nyilvános helyiségben próbaképpen azt a színdarabot, melyet Aveling franciából dolgozott át, s melyben mindketten, Tussy meg Aveling játszottak és nagy tetszést arattak, valamint a darab is, melyet egy népszerű színésznő elfogadott és melynek sikere most már meglehetősen biztosított. Utána az egész társaság eljött hozzám. Lenchen berlini fánkot és perecet sütött, Kautskyné bécsi rétest, 12 óra után pedig beköszöntött Aveling születésnapja, és akkor még azt is megünnepeltük.

Percy minden bizonnyal meglátogatta volna Önt Lipcsében, de csak egész rövid üzleti úton járt Drezdában és Berlinben és a lehető leggyorsabban kellett visszatérnie, mert a gomblyuk-gépének szerepelnie kellett egy itteni kiállításon, amely csak múlt szombatig volt nyitva. Lipcsébe az éjszaka kellős közepén érkezett, a csatlakozás lekésése miatt néhány órát ott kellett vesztegelnie és mindjárt reggel továbbutaznia Drezdába. Máskülönben semmiképp sem mulasztotta volna el, hogy tiszteletét tegye Önnél.

Ami Schack asszonyt illeti, tudomásom szerint három különböző alkalomkor pártunk összes német képviselőit korrumpáltaknak nyilvánította, ebből két esetben Liebknechtet és Bebelt *név szerint beleértve**. Miután ezt megcselekedte, *számomra* lehetetlenné vált, hogy vele bármiféleképpen újra felvegyem az érintkezést, még ha tett volna is ilyen lépéseket, ami azonban korántsem történt meg. Bebelnek itt alkalma volt látni őt új szerepében, s egy csöppet sem látszott elragadtatottnak tőle. Liebknechtnek ugyanilyen alkalma volt St. Gallenban[947], ahová Schack asszony számomra felfoghatatlan arcátlansággal elment. Hogy miket mesélt ott Liebknechtnek, azt persze nem tudom, ez azonban nem változtathat a tényen, hogy itt olyan módon

* *V. ö. 664. old. – Szerk.*

nyilatkozott Liebknechtről, ami az én szememben teljes szakítást tanúsít. Ez a perszóna erőnek erejével szerepelni akar, és ha a történtek után Liebknecht neki ebben bármilyen módon, közvetlenül vagy közvetve, segítséget nyújtana, vagy pedig eljárását az Ön által kifejtett szelíd felfogásmódhoz igazítaná, akkor annak a veszélynek tenné ki magát, hogy irigyei, akikből persze valamennyiünknek akad elég, más indítékokat keresnének mögötte. Természetesen Önnek és Liebknechtnek kell a legjobban tudniok, milyen álláspontra helyezkedjenek Schack asszonnyal szemben, én örülök, hogy megszabadultam tőle.

Tussy nem szenvedett különösebb kárt a közhatalommal való összeütközésében, de kabátja és kalapja igen, ezek menthetetlenül tönkrementek.* Egyébként ő nem megtámadott, hanem támadó volt. Most a zenebona meglehetősen elült, még adódhat valami apróság a Trafalgar Square-en, de pusztán a hecc kedvéért. A kormány azonban megemlegeti majd ezt, ha az öreg Disraeli tudná, miféle tökkelütött utódai vannak, felkelne sírjából, és jobbról is, balról is pofonvágná őket.

Én megint egész tűrhetően érzem magamat, Lenchen is jól van. Ő és Rosherék, dettó Kautskyék és Avelingék valamennyien szívélyesen üdvözlik Önt és férjét.

Őszinte üdvözlettel

híve

F. Engels

* *V. ö. 707. old. – Szerk.*

376

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Rochesterbe

[London, 1887 november]

Kedves Öregem,

A szóban forgó levelet megkaptam és elégettem. Gondoltam is, hogy a rochesteri magányosság nem lesz ínyedre. Ezekben a kis fészkekben még az sincs meg az embernek, hogy bosszankodhat a tehetségtelen szerepelnivágyókon és spekuláló üzletembereken, akik lezüllesztik a mozgalmat. De talán hozzá fogsz szokni. Végtére is az üzleti munka nem unalmasabb, mint zenét oktatni lusta, kelletlen tanulóknak. Megszokja az ember az irodai firkálást, nekem mintegy 30 évig kellett űznöm, persze örülök, hogy megszabadultam tőle. Nos, tudasd velem megint *őszintén*, hogyan megy a dolog.

Öreg barátod

F. E.

377

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

London, 1887 dec. 3.

Kedves Wischnewetzkyné,

Mint a legutóbbi postával küldött levelezőlapomon közöltem[116], Wm. Reeves, a „To-Day"-nek és a Londonban megjelenő népszerű szocialista irodalom nagy részének kiadója, vállalta a könyv[425] eladását. Dec. 1-én ezt írta:

„Engels: »A munkásosztály helyzete stb.«
terjesztésére vonatkozóan ma (szerdán) folytatott beszélgetésünkre hivatkozva közlöm, hogy szívesen vállaljuk ezt és veszünk át Öntől, ill. az amerikai kiadótól példányokat 3 sh. árban *nettó*, *kötve* – a további példányokat *kötetlenül* küldjék. Az egyetlen költség a címlapok szükséges nyomása és beillesztése lesz; ez mintegy 10 sh.-be fog kerülni."

És továbbá, dec. 2.: „Válaszolva az elszámolások időpontját illető kérdésére tisztelettel közöljük, hogy minden hat hónapban számolunk el és a fizetés egy hónappal utána történik. Tudomásul vesszük, hogy amíg más intézkedés nem történik, *Önnel* kell elszámolnunk."

Ez utóbbi kikötést azért tettem, mert máskülönben Reeves kivonhatta volna magát a fizetések teljesítése alól azon a címen, hogy nem tudta, kinek fizessen, Lovell úrnak vagy nekem, s így késedelmet és huzavonát okozott volna. A további ügyleteket illetően más intézkedések tehetők. Ezekre vonatkozóan dec. 1-én a következőket írja:

„Hasonló jellegű más művek díjtételei körülbelül ugyanolyan százalékos árengedménnyel állapíthatók meg – ez némileg a kiskereskedelem részére megszabott ártól függ, például egy 6 sh.-es könyv a kereskedelem részére valamivel alacsonyabb rabattal szállítandó, mint egy 5 sh.-es könyv."

Így a fickó nyitva akar hagyni egy ajtót az alkudozáshoz, s a jövőben jó lesz, ha engem idejében értesítenek, hogy véglegesen elintézzem az őt megillető rabattot, mielőtt a nevét mint londoni ügynökét Ön a címlapra íratja. Ezek az emberek mind egyformák.

A fönti feltételek természetesen bérmentve szállított könyvekre vonat-

koznak és őt semmilyen költség sem terheli. Azt mondja, hogy a szállítás csak csekélység, és lehet, hogy így van a *kereskedelem* részére és *bálák* esetén, de tudom, hogy magánembereknek küldött csomagokért borsos árat számítanak, Kautskynak több mint 10 sh.-et kellett fizetnie a neki küldött példányokért, s a liverpooli ügynök (Wheatley) 2 sh. 6 d. extra költséget fizettetett velem az 1000 pamfletot tartalmazó csomagért, noha *semmilyen szállítási költség* sem terhelt engem.

Küldünk példányokat a szocialista sajtónak (kivéve a „Justice"-t, amely kapott Amerikából egy példányt és épp hogy két sort írt róla[903]), az „Athenaeum"-nak, az „Academy"-nek és a „Pall Mall Gazette"-nek, valamint a „Weekly Dispatch"-nek és a „Reynolds's"-nak.[966] A „Commonweal" (küldtem egy példányt Morrisnak) szemelvénysorozatot kezdett közölni a könyvből[967], ebből az elsőt ma elküldtem Önnek. Mindent összevéve a kilátások igen jók. Csak nem szabad a sajtónak a példányokat karácsony előtt elküldenünk, máskülönben kárba vesznének.

Ami a brosúrát illeti[811], mint közöltem, Reeves jogtalanul utánanyomta és természetesen a saját tételét fogja előbb eladni. Én az 1000 példányt átadom Avelingnek, hogy tegyen meg minden tőle telhetőt — vagy adja el gyűléseken, vagy adja oda Reevesnek, akinek szüksége lehet rájuk; félek azonban, hogy jókora részüket majd idővel ingyen kell szétosztani gyűléseken.

A „Szabadkereskedelem"-ről készített fordításával, mihelyt lehetséges, foglalkozom. Előszót is fogok írni, csak biztos vagyok abban, hogy semmi esetre sem olyan lesz, *amilyent Ön kíván.*[968] Nem válaszolhatom meg az amerikai védővámosok valószínű érveit előre. Nem ismerem az ilyesféle írásokat és nincs időm foglalkozni velük. Az én érvelésem tíz eset közül kilencben célt tévesztene, sőt bármit mondanánk, ők mindig találni fognak egy kiutat, s lesz olyan mondanivalójuk, amelyet nem láthatunk előre. Ahhoz, hogy közvetlenül vitába szálljon velük az ember, Amerikában kell élnie. S én mindig azt tapasztaltam, hogy egy jó könyv utat tör és hatása lesz, bármit mondjanak is róla a kérészéletű zugfirkászok.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

378

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]87 dec. 5.

Kedves Lafargue,

Tegnap reggel, mint Önök, én is így kiáltottam fel: *győzelem*! Nyilvánvaló volt, hogy ha nincs a párizsi nép, a jobboldal igen óvakodott volna attól, hogy egy lehetetlen jelöltre* szavazzon, és csatlakozott volna a Ferryt támogató tőzsdespekuláns opportunistákhoz.[969] És akkor – harc, valószínűleg vereség.

A dráma annak rendje-módja szerint fejlik ki. 1878-ban a nép és a hadsereg győzelme az egyedülálló monarchisták fölött[578]; 1887-ben győzelem az *egyesült* monarchisták és opportunisták fölött. A következő győzelmet az egyesült monarchisták, opportunisták és radikálisok[535] fölött kell aratni.

Végtére Clemenceau, úgy látszik, nem kevéssé járult hozzá a megoldáshoz azzal, hogy Freycinet-t elejtette Carnot javára. Ez a legkevesebb, amit megtehetett, miután vakon belement Ferry csapdájába. De mindenesetre valami. És a jelenlegi körülmények között egy ilyen *legális* megoldásnál, amely a párizsi munkások fenyegető nyomására jött létre, jobbat nem is kívánhatunk. Ez, mint a nagy forradalom napjainak többsége, emelkedő szakasz.

Milyen volt a magatartása a katonáknak? úgy értem, a *sor*katonaságnak. Ezek a békés győzelmek kitűnő eszközök arra, hogy a katonát hozzászoktassák a néptömegek fölényéhez és csalhatatlanságához. Még egy-két ilyen nap, és a katona biztosan leteszi a fegyverét.

Sadi Carnot nem fog nagy dolgot végbevinni. Az elnökségnek a történtek után befellegzett. Az elnök bábfigurává süllyedt, amely a kamara parancsára kinevez és elbocsát miniszereket.

A botrányok üldözése azonban, remélhetőleg, nem szűnik meg. Azt hiszem, ezzel már túl messzire mentek, semhogy megállhatnának. A burzsoák

* F.-G. Saussier. – *Szerk.*

kiabálni fognak, hogy már elég, legyenek nagylelkűek, és hogy spongyát ezekre a régi históriákra – de reméljük, hogy a tolvajok üldözése lesz az egyetlen eszköz, melynek segítségével a radikálisok hatalomra juthatnak.

Híve
F. E.

Úgy volt, hogy a Szociáldemokrata Föderáció tegnap felvonul a Trafalgar Square-re, de a „Daily News" egy szót sem szól róla, bizonyos, hogy Hyndman nem tette ki magát semmilyen veszélynek.[970]

Eredeti nyelve: francia

379

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, [18]87 dec. 7.

Kedves Schlüter Úr,

A legjobb lesz, ha egy füzetet állít össze: F. Engels kisebb írásai 1871–75 címmel, a következőképpen.

1. Vogtról szóló cikk, 1871, 38. sz. május 14.
2. „Emigráns-irodalom"
3. Tkacsov levele
4. „Az oroszországi társadalmi viszonyokról"
5. „A bakunyinisták munkában".[971]

A „Neue Rheinische Zeitung" cikkét el kell hagynunk, egyrészt manapság magyarázó kiegészítést kíván (orosz barátaink miatt), másrészt pedig szándékomban van a „N. Rh. Z."-nak Marxtól és tőlem származó cikkeit majd később együtt kiadni. Erről később majd beszélhetünk.

Mellékelten a „Bakunyinisták munkában", a III. rész bekezdéseinek helyes megszámozásával, ahogyan egymásra kell következniök. Kérem, szíveskedjék *ezt az ívet* nekem revízióra megküldeni, hogy biztos legyek a dolgomban. A többi korrektúrát el lehet ott végezni.

Ha még 1 vagy 2 példányban fel tudná nekem hajtani a „*Revue* der Neuen Rheinischen Zeitung"-ot (hiánytalanul), akkor szívesen megfizetem. Nekem csak a 3., 5. és 6. füzet van meg, úgyhogy az 1., 2. és 4. szintén kívánatos.

A „Mordspatrioten"-t hamarosan megkapja, írom a bevezetőt.[742] Az „Erőszak-elmélet"-et[801] szintén igyekezni fogok rendbe tenni.*

Ami a többi dolgot illeti: 1. „N. Rh. Z."-cikkekről ld. föntebb; 2. A „Revue der N. Rh. Z."-ban nincsen semmi, ami ne szorulna bevezetésre és ne venne időt igénybe; 3. A „Porosz katonai kérdés"-t eladtam Meissnernek, akivel nem kezdhetek civakodást, és amúgy is az ott mondottak ma magyarázat nélkül gyakran nagyon félreérthetők lennének.

---

* *V. ö. 570–571. old. – Szerk.*

Újév után hozzá kell látnom a „Tőke" 3. kötetéhez és a szememet ennek érdekében kímélnem kell. Ezért az elvállalt munkákon kívül egyelőre abszolúte semmit sem dolgozhatok Önnek, nagyon sajnálom, de nem megy másképp. Mihelyt ez a kézirat nyomdában lesz, akkor a korrektúra ideje alatt, ha már a szemem rendbe jött, lesz időm az Ön számára. De gondolja meg, hogy még mindig csak napi néhány órát tudok írni és csupán az itt gyakran pénzért sem kapható nappali fénynél, emellett pedig a nagy levelezés!

Legszívélyesebb üdvözlettel

híve

F. Engels

380

Engels Karl Kautskyhoz

Londonba

London, [18]87 dec. 20.

Kedves Kautsky,

Ma Brightonba kell mennem, és megpróbálom, hogy holnap estére visszatérjek. De mivel közbejöhet valami nálam, talán biztosabb lenne, ha ti holnap helyett csütörtök* este tisztelnétek meg bennünket jelenlétetekkel.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod
F. E.

* December 22. – *Szerk.*

381

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1887 dec. 24.

Kedves Laurám,

Senki sem örült jobban, hogy megkapta az új címeteket, mint Nim, aki szörnyen félt – nem annyira a puding megérkezése miatt, mint a vele küldött *egyik* torta miatt, amelyet a gyerekeknek szánt, s mivel nem volt mód biztosan és gyorsan érintkezésbe lépni veled és mivel tudja, hogy Paul képes két tortát megenni egy nap alatt, valóban nagyon meg volt ijedve. Most reméli, hogy ez a levél megérkezik a torta felvágása előtt, s hogy te leszel szíves ügyelni arra, hogy azok kapják, akiknek jár.

Mellékelve küldök egy 25 £-es csekket, a pótlólagos öt £ egy kis karácsonyi ajándék részedre, s nem kétséges, hogy csakhamar befektetésre kerül.

Schorlemmer itt van és minden percben várom, úgyhogy be kell fejeznem ezt a levelet, mielőtt bejön.

Az elmúlt kedden Brightonban voltam, hogy meglátogassam Gumpertot, aki ott tartózkodik – általában igen jól néz ki külsőleg, de morálisan még mindig nagyon meg van rendülve –, teljesen elvesztette önbizalmát és energiáját. Szegény fiatal feleségének nagyon sokat kell szenvednie emiatt. Talán ha beköszönt a tavasz, fel tudjuk rázni egy kicsit.

A „Pall Mall Gazette" borzasztó sivár kezd lenni – a lap vagy krónikus unalom, vagy akut szenzáció és borzalmaknak a gyűjteménye. Stead korszerűtlen – puritán fanatikus, akinek 1648-ban kellett volna élnie, manapság egészen korszerűtlen. De egy tekintetben hasznos és jó – gyűlöli, bár maga is át van vele hatva, a respektabilitást és a középosztályra jellemző álszenteskedést.

Holnapután küldök neked néhány amerikai vicclapot, előbb itt meg kell mutatnom őket. A parvenü, teljes dicsfényében – mennyire el vannak ragadtatva, ha estélyi ruhában látják magukat! S a vulgaritás átsüt minden porcikájukon, kivált ha szocializmusról beszélnek. Az ember ehhez képest szinte kedvezőbb színben látja az angol „társaságot".

Szeretettel barátod

F. Engels

Jollymeier igen „vakmerő" volt tegnap este és elvesztett 5 pennyt Nim javára.

Eredeti nyelve: angol

382

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]87 dec. 29.

Kedves Lafargue,

Máig vártam válaszommal, hogy Kautskytól pontos részleteket tudjak meg a tisztes Oberwinderről. Általánosságban ismertem a históriát, de biztos akartam lenni benne.[972]

1873 után Oberwinder elég jelentős szerepet játszott a bécsi mozgalomban. Régi lassalleánus volt és a „Volkswille"[973] című hetilap szerkesztője. Az osztrák parlament képviselőit akkoriban a tartományi gyűlések választották, és a liberálisok a körzetenkénti közvetlen választásokért agitáltak. Oberwinder olyan fanatizmussal pártolta őket, amely annál kevésbé fakadt saját érdekéből, mert a liberálisok fizették – a „Neues Wiener Tagblatt"-tól[974] bizonyos Szeps úr közvetítésével. Azzal az ürüggyel, hogy a liberálisok követelése az első lépés az általános választójoghoz, támogatásukra serkentette a munkásokat. Scheu szembeszállt ezzel; Bécsben Oberwinder kapott többséget és különválásra kényszerítette Scheut és barátait; ezeknek vidéken volt többségük, Wiener-Neustadtban megalapították a „Gleichheit"-et[975], újságukban minden úton-módon támadták Oberwindert, és szemére vetették az említett és egyéb tényeket. Oberwinder beperelte Scheut rágalmazásért, de az esküdtbíróság kijelentette, hogy Scheu bebizonyította állítását és felmentette őt. Ebben a perben ezenkívül bebizonyosodott, hogy Oberwinder a *heti*lapjára 10 000 fl. (25 000 fr.) összeget költött, amelyet egy *napi*lap megalapítására jegyeztek, úgyszintén más hasonló tények. Egyszóval e per lehetetlenné tette Oberwinder helyzetét Bécsben, és a liberálisoknak már nem állt érdekében, hogy megfizessék; Hamburgba ment és kapcsolatot létesített a Bräuer-féle lassalleánus csoporttal, egyikével azon szektáknak, amelyekben a haldokló lassalleanizmus a végsőket rúgta. Ezek színtiszta kispolgárok voltak; több mint tíz éve megszűnt a szekta. Akkor Oberwinder Párizsba ment. Körülbelül egy évvel ezelőtt közzétett egy brosúrát, amelyben felhívja a német munkásokat, hogy csatlakozzanak

Bismarck politikájához és támogassák avégett, hogy Bismarck nekik ellenszolgáltatásként szociális reformokat engedélyezzen.

Amint látja, ez olyan lassalleánus, aki elmondhatja, hogy a *saját* nézeteit sohasem árulta el: 1. hisz az általános választójog mindenhatóságában, ezért támogatta az osztrák liberálisokat; 2. Lassalle azt követelte, hogy a királyság és a burzsoázia küzdelmében a munkások a királyság oldalára álljanak – ez okból párthíve Oberwinder Bismarcknak. Minthogy pedig a lassalleanizmus Németországban kihalóban van, miért ne venné el ez a régi lassalleánus Bismarck pénzét éppúgy, mint az osztrák liberálisokét? Csakhogy, amikor az első Bismarck-féle garast zsebre vágta, észre kellett vennie, hogy nálánál erősebbel van dolga, s hogy csapdába esett.

A mieink által Svájcban tett felfedezésnek rendkívüli jelentősége lehet – a svájci hatóságok minden tőlük telhetőt megtesznek majd, hogy Poroszországot kompromittálják, s a genfi ügy – egy nihilista összeesküvés – nagy feltűnést fog kelteni. Íme, mily ostoba a porosz rendőrség! Ez a Haupt, akit tetten ért néhány merész munkás, akik nála házkutatást tartanak – amit ő eltűr! – és megtalálják levelezését Krügerrel – ez a Haupt, amilyen *mamlasz*, bevallja, hogy hét év óta rendőrspicli! És ezt az embert bízzák meg ilyen misszióval! És ezek után Ön még csodálkozik azon, hogy Nonnét és Oberwindert megfizették! De Heine azt szokta volt mondani: a porosz rendőrspiclik a legveszélyesebbek, mert nem fizetik meg őket; mindig reménykednek benne, s ez teszi őket iparkodóvá és ravasszá; ha Poroszország megfizeti őket, többé nem érnek majd semmit.

Remélem, Laura megkapta a tegnapi „Puck"- és „Judge"-[976] küldeményt.*

Stead, az Ön védence, pillanatnyilag nagyon hasznos, amit senki sem tagad; de ez mit sem változtat azon, hogy ez az ember, aki Oroszországban védelmezi, amit Írországban támad, nem a mi századunkban él. Éppígy védelmébe vehetné Ön az Üdvhadsereget, mert nélküle az utcai felvonulás és vita joga Angliában még roskatagabb lenne, mint amilyen.

Nim, Jollymeier, Pumps és a kicsik színházban vannak, a „Hans the Boatman"-t nézik meg, egy amerikai darabot, amelyben sok gyerek szerepel és egy nagy kutya.

Laura festményei bajosan száradnak majd meg a mostani időjárás mellett.[977]

Ezernyi jókívánság az új évre.

Híve
F. E.

* *V. ö. 724. old. – Szerk.*

Mesának 36, rue du Bac címre küldöm lapomat, úgy-e még ez a címe? A „Socialiste" nem jelenik meg többé?

Eredeti nyelve: francia

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] 1883 márc. 31-én Lavrov többek között ezt írta Engelsnek: „Mellékelten küldök Önnek egy pénzesutalványt 124,50 fr.-ról, amelyet mint P. Krantz kaptam »a pétervári technológiai intézet hallgatóitól és orosz diáklányoktól egy Karl Marx sírján elhelyezendő koszorúra«". Engels erről a „Sozialdemokrat" 1883 máj. 3-i számában tett említést. (Lásd 19. köt. 466. old.) – „Der Sozialdemokrat" – a német szociáldemokrácia központi lapja, a szocialista-törvény idején jelent meg, 1879 szeptemberétől 1888 szeptemberéig Zürichben, 1888 októberétől 1890 szeptemberéig Londonban. Marx és Engels kapcsolatot tartottak a lappal és nagy befolyásuk volt szerkesztésére; Engels a lap munkatársa volt. – *3 90 235*

[2] Marx terve szerint a „Tőke" második kötete a II. és III. könyvből állott volna. Amikor Marx halála után Engels a kéziratot sajtó alá rendezte, úgy határozott, hogy a két könyvet a „Tőke" második és harmadik köteteként fogja kiadni. (Lásd 128., 130. old., valamint 24. köt. 4–8. old. és 25. köt. 3–11. old.) – *3 5 6 7 15 18 26 30 34 40 43 46 54 59 60 93 98 110 123 131 138 142 207 266 270*

[3] Lopatyin 1883 febr. 24-én megszökött a vologdai kormányzóságból, ahová a cárizmus száműzte. Márc. 14-én átjutott a határon és Párizsba ment, ahonnan 1883 szeptemberében Londonba költözött. – *3*

[4] Nyilvánvalóan Paul Lafargue anyjának nővéréről van szó. Mint Laura Lafargue Engelshez írott 1883 máj. 4-i leveléből kitűnik, Lafargue édesanyja a nővérénél és annak gyermekeinél lakott Bordeaux-ban. – *4*

[5] Argenteuilben, Párizs egyik elővárosában lakott Charles Longuet – Marx legidősebb leányának, az 1883 január 11-én meghalt Jennynek a férje – négy gyermekével, Jeannal, Edgarral, Marcellal és Jennyvel. – *4*

[6] 1883 áprilisának végén a moulins-i esküdtbíróság ítélkezett Paul Lafargue, Jules Guesde és Jean Dormoy felett 1882 őszén Montluçonban és más helységekben tartott beszédeik miatt. „Összeesküvéssel és polgárháborúra való felbujtással" vádolták őket. Mindhármukat hathónapi fogházra és pénzbüntetésre ítélték. Guesde és Lafargue a párizsi Sainte-Pélagie fogházban töltötték le büntetésüket 1883 máj. 21-től novemberig. (V.ö. még 495. jegyz.) – *4 22 29 31 42 48 49 61 63 65 66 122*

[7] 1883 márc. 17-i levelében Nieuwenhuis többek között ezt írta Engelsnek Marx haláláról: „Elvesztése a világ összes szocialistáit szomorúsággal tölti el, bár művei és gondolatai

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

örökké fennmaradnak és minden igaz ember szívében emlékművet hagytak hátra, de Önnek személy szerint bizonyára még sokkal nagyobb ez a veszteség. Marx és Engels szinte ikertestvérek voltak, s ha az ember egyikük nevét kiejtette, a másikra is gondolt. És milyen hosszú ideje már! Ezért megbízatásom, hogy a holland szocialista munkáspárt nevében átadjam hódolatunk és hálás elismerésünk jeleit Marx családjának és mindazoknak, akik velünk együtt gyászolnak a mester sírjánál." A továbbiakban Nieuwenhuis arról ír, hogy szívesen felkereste volna Marxot és Engelst, s most reméli, hogy legalább Engelst felkeresheti vagy vendégül láthatja. „Házam mindig nyitva áll az olyan férfiak előtt, mint Ön, és különösen örülnék, ha Önt személyesen megismerhetném." Nieuwenhuis nekrológja, „Karl Marx", 1883 márc. 24-én jelent meg a „Recht voor Allen"-ben. 1883 májusában a „De Dageraad"-ban megjelent Nieuwenhuis tollából „Karl Marx (In memoriam)". – „Recht voor Allen" – holland szocialista lap, Nieuwenhuis alapította, 1879-től 1900-ig jelent meg Hágában, illetve Amszterdamban. – *6*

[8] A *holland Munkáspárt* – Németalföld Szociáldemokrata Szövetsége – 1881-ben alakult meg különféle szocialista egyletekből, Nieuwenhuis hathatós közreműködésével. – *6*

[9] A „Republican" 1883 áprilisi számában rövid nekrológ jelent meg Marxról. A lap többek közt utalt 1882 novemberi számára, amely részletes életrajzot közölt Marxról, arcképe kíséretében. – „Progress" – angol tudományos, politikai és irodalmi havi folyóirat, 1883-tól 1887-ig jelent meg Londonban, egy ideig közel állt a szocialistákhoz, munkatársai közé tartozott Eleanor Marx és Edward Aveling is. – „The Republican" – angol havi folyóirat, polgári radikális irányzatú, e címmel 1880-tól 1886-ig jelent meg Londonban. – *7*

[10] „Die Neue Welt. Illustriertes Unterhaltungsblatt für das Volk" – német szocialista folyóirat, 1876-tól 1883-ig jelent meg Lipcsében, majd 1919-ig Stuttgartban és Hamburgban, előbb W. Liebknecht, később Bruno Geiser szerkesztésében. – *7*

[11] 1884 ápr. 16-án Bernstein értesítette Engelst, hogy az említett fametszet-dúc Marx arcképéről valóban a „Sozialdemokrat" szerkesztőségének birtokában van. – *7*

[12] Valószínűleg a „Sozialdemokrat" 1883 ápr. 12-én közölt első jelentése a koppenhágai kongresszusról. (V.ö. 29. jegyz.) További beszámolók ápr. 19-én és 26-án jelentek meg. – *7*

[13] James Knowles 1883 ápr. 7-i levelében egy angol nyelvű tömör ismertetést kért Engelstől a „Tőké"-ről, minthogy folyóiratában cikket akar közölni „erről az olyannyira figyelemre méltó műről". – *8*

[14] Engels: „Kivonat a »Tőke« első kötetéből". – *8 12*

[15] „The Nineteenth Century" – liberális havi folyóirat, e címmel 1877-től 1900-ig jelent meg Londonban, James Knowles kiadásában és szerkesztésében. – *8*

[16] Marx: „A Nemzetközi Munkásszövetség története George Howell úr szerint". – *8*

[17] Minthogy magát a levelet Engels német nyelven közzétette a „Sozialdemokrat" 1883 máj. 17-i számában, az angol vázlat fordításánál figyelembe vettük ezt a német változatot. (Lásd 19. köt. 470–471. old.) – *9*

[18] 1883 ápr. 2-án Van Patten azt írta Engelsnek, hogy egy Marx tiszteletére rendezett demonstráción Johann Most és barátai olyan kijelentéseket tettek, „hogy ő, Most, bizalmas viszonyban volt Karl Marxszal, hogy művét, a »Tőké«-t, ő tette népszerűvé

Németországban és hogy Marx egyetértett a Most által kifejtett propagandával". „Nem tudjuk elhinni", folytatta Van Patten, hogy Marx rokonszenvezett „Most anarchista, bomlasztó cselekvési és gondolkodásmódjával" és ezért arra kérte Engelst, mondjon véleményt arról, milyen állást foglalt el Marx az anarchia és a szociáldemokrácia kérdésében. – *9*

[19] „Freiheit" – anarchista tendenciájú német hetilap, Johann Most alapította 1879 elején és nagyrészt maga is szerkesztette, a lap 1879-től 1882-ig Londonban, 1882-ben Svájcban, ezután pedig 1908-ig New Yorkban jelent meg. – *10*

[20] „Voice of the People" – az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt hetilapja, 1883 elején jelent meg New Yorkban. – *10*

[21] „New Yorker Volkszeitung" – az amerikai német szociáldemokraták napilapja, 1878-tól 1932-ig jelent meg New Yorkban. 1884-ben Edward Aveling londoni tudósítóként közreműködött a lapban. – *11 14 176 267 475 496 500 575 695*

[22] Engels Sorgéhoz intézett 1883 márc. 14-i táviratát, melyben Marx halálhírét közli (lásd 35. köt. 431. old.), a „New Yorker Volkszeitung" márc. 15-én a következő megjegyzéssel hozta nyilvánosságra: „Külön kábeltávirat a »N. Y. Volkszeitung«-nak." Engels két nappal későbbi táviratát, melyet valóban a szerkesztőségnek küldött (lásd 35. köt. 439. old.) a lap márc. 17-én megváltoztatott szöveggel közölte, azzal a több más lapban is megjelent téves hírrel, hogy Marx Argenteuilben halt meg. – *11 14*

[23] James Knowles 1883 ápr. 18-án, válaszolva Engels 17-i levelére (lásd 8. old.), elsőbbségi jogot kért arra, hogy a „Tőke"-kivonat megtalálása esetén Engels aláírásával közölhesse azt a „Nineteenth Century"-ben, mégpedig egy Marxról szóló cikk kíséretében. – *12*

[24] E sorokat Engels levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: Ed. Bernstein úrnak, Svájc, *Riesbach-Zürich*, Alte Landstrasse 137. – *13 76*

[25] Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. írásáról van szó, mely 1883-ban háromszor került kiadásra német nyelven, összesen 10 000 példányban. Ez Engels „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása" c. művének a szerző által átdolgozott 3 fejezetéből áll. – *13 15 61 68 70 120 122 134 175 207 224 454*

[26] Engels cikke, „Karl Marx halálára", 1883 máj. 3-án és 17-én jelent meg a „Sozialdemokrat"-ban. – *13 18*

[27] Valószínűleg a posszibilistákról (v.ö. 274. jegyz.) van szó. Paul Brousse a „Prolétaire" 1883 márc. 24-i és ápr. 14-i számában cikkeket tett közzé Marx és Engels ellen. Brousse cikkeire Bernstein válaszolt (aláírás nélkül) a „Sozialdemokrat" 1883 ápr. 5-i és május 3-i számában „Niedriger hängen" (Lejjebb akasztani) és „Zur Abfertigung" (Elintézésül) címmel. – Ahrimán (Angra Mainju = Romboló Szellem) óperzsa isten, a gonoszság megtestesítője, örök és engesztelhetetlen ellensége a jóságot megtestesítő Ormuzdnak (Ahura-Mazdá = a Tudás Ura). – *13*

[28] A „New Yorker Volkszeitung" 1883 márc. 20-án „Levelek és táviratok" c. rovatában jelentette, hogy az előző napi Marx-emlékünnepélyen hozott határozatnak eleget téve a New York-i munkások a következő táviratot küldték Engelsnek: „A Cooper Intézetben összegyűlt New York-i proletariátus tisztelettel adózik halhatatlan Karl Marxja emlékének és azt kiáltja testvéreinek: Világ proletárjai, egyesüljetek!" – *14*

[29] 1883 márc. 29-től ápr 2-ig ülésezett Koppenhágában a német szociáldemokraták második illegális kongresszusa. A kongresszus egyhangúlag állást foglalt az uralkodó osztályok

iránti engedékenység ellen. A 60 kuldott ugyancsak egyhangúlag leleplezte a bismarcki szociális reformpolitika csalfa manővereit. A kongresszus végül kotelezte a párt minden képviselőjét és képviselőjeloltjét, hogy vessék alá magukat a pártfegyelemnek és vegyenek részt tevékenyen minden párthatározat végrehajtásában. – *14 23*

[30] Erre az utazásra, melyet 1884 tavaszára terveztek azzal a céllal, hogy az Egyesult Államokban gyűjtést rendezzenek az 1884 őszi Reichstag-választások (v. o. 286. jegyz.) koltségeinek fedezésére, nem kerult sor: Wilhelm Liebknecht csak 1886 őszén utazott el (v. o. még 728. jegyz.). – *14 122*

[31] Sorge 1883 márc. 19-i levelében tobbek kozott ezt irja Engelsnek: „Marx néhány évvel ezelőtt irt nekem egyszer Henry George-ról és konyvéről, s minthogy ez az úr meglehetősen sok kárt tett a munkások fejében, szeretném publikálni, amit Marx velem kozolt ha nincs ellene kifogásod." Marx Sorgéhoz irott 1881 jún. 20-i levelében tett kritikai megjegyzéseket George-ról. (Lásd 35. kot. 185–186. old.) Ezenkívul George „The Irish Land Question" c. művének általa használt példányában Marx számos aláhúzást eszkozolt és angol nyelvu széljegyzetet irt, melyek egybevágnak a Sorgéhoz irott levél tartalmával. – *15 43 122 668 696*

[32] 1883 márc. 19-i levelében Sorge a tobbi kozott ezt irta: „A »Sozialdemokrat«-ban hirdetett brosúrádat még nem láttam. Ha le lehet fordítani és Weydemeyer elvállalná a munkát, kedvem lenne itt angol nyelven kiadni." – *15*

[33] Bernstein kuldottként részt vett a koppenhágai kongresszuson. (V. o. 29. jegyz.) – *16*

[34] Achille Loria különlenyomatot kuldott Engelsnek a „Nuova antologia di scienze, lettere ed arti"-ban („Új tudományos, irodalmi és muvészeti antológia", 38. kot. 7. fuzet, 509–542. old.) 1883-ban Rómában megjelent „Karl Marx" c. irásából. Engels olasz nyelven irott fogalmazványa válasz Loria rágalmazó cikkére. Engels maga fordította le válaszát németre és néhány jelentéktelen változtatással idézte „Karl Marx halálára" c. cikkében. (Lásd 19. kot. 472–473. old.) A „Tőke" harmadik kotetéhez irott előszavában (lásd 25. kot. 19 skk. old.) is foglalkozik Loria cikkével. – *17*

[35] Achille Loria: „La teoria del valore negli economisti italiani", Bologna 1882. – *17*

[36] Loria „Karl Marx" c. irásában (v. o. 34. jegyz.) Lamartine „Histoire de la révolution de 1848" c. muvéből idéz (1. kot., Brusszel 1849, 251. old.). Lamartine szavai Proudhon ellen irányultak. – *17*

[37] Katedraszocialisták – a XIX. sz. 70-es éveiben keletkezett német politikai gazdaságtani irányzat. Képviselői – Lujo Brentano, Gustav Schmoller, Adolf Wagner, Werner Sombart, Albert Schaffle stb. – a polgári reformizmus álláspontjáról harcoltak a marxizmus ellen, az államot osztályfolotti intézménynek tekintették, amely alkalmas az ellenséges osztályok osszebékítésére és a tőkések érdekeinek sérelme nélkul „szocializmus" bevezetésére (betegség és balesetek elleni biztositási pénztárak szervezése és gyari törvényhozás útján). – *17 148 199 384 422 427 452 697*

[38] Miután 1881-ben Lipcsében kihirdették a kis ostromállapotot (v. o. 41. jegyz.), Liebknechtnek és Bebelnek, valamint tobb más szocialdemokratának el kellett hagynia Lipcsét. Hogy mégis a kozelben maradjanak, Liebknecht és Bebel átmenetileg Borsdorfba, egy Lipcse kozelében fekvő kis helységbe koltoztek. – *19*

[39] 1883 márc. 17-én Bebel ezt irta Engelsnek: „Most, miután Marx meghalt, Angliában akarsz maradni vagy nem jonnél inkább Németországba, vagy legalább Svájcba, hogy

kozelebbről és gyakrabban érintkezhessünk veled?" A továbbiakban Bebel megkérdezte: „Mi lesz Marx befejezetlenul maradt munkáival a »Tőkét«-t illetően? A francia lapok már hírul adták és az itteni újságok átvették a kozleményt, hogy te vállalod a befejezést... Feltételezem, hogy Liebknechttel beszéltél erről, ezért igen kíváncsian várom Liebknecht beszámolóját." – *19*

[40] Bebel 1883 márc. 17-i levelében azt is kozolte Engelsszel, hogy a kuszobonálló koppenhágai kongresszuson (v. o. 29. jegyz.) javasolni fogja, hogy a párt állítson síremléket Marxnak. „Természetesen nem valami pompázatos emlékműről van itt szó, hanem a világ munkásai hálájának és szolidaritásának jeléről." – *20*

[41] A kivételes torvényt vagy szocialista-torvényt (Gesetz gegen die gemeingefahrlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie – Torvény a szociáldemokrácia kozveszélyes torekvései ellen) Bismarck 1878 októberében fogadtatta el a Reichstaggal. Urugyul az I. Vilmos ellen 1878 májusában és júniusában elkovetett két merénylet szolgált, noha a szociáldemokráciának ezekhez semmi koze nem volt. Miután a Reichstag az első torvényjavaslatot elvetette, Bismarck a második merénylet után feloszlatta a Reichstagot, új választásokat írt ki és a módosult összetételu Reichstaggal sikerult a torvényt elfogadtatnia. – A kivételes torvény alapján feloszlatták a párt osszes szervezeteit és a szocialista celkituzésu szakszervezeteket; tobb mint otven szocialista ujságot és a szocialista gyuléseket betiltották; tomeges letartóztatások történtek; bizonyos városokban és keruletekben meghirdették az úgynevezett „kis ostromállapotot", s ezzel a rendőrségnek lehetővé tették, hogy szociáldemokrata munkásokat és funkcionáriusokat onkényesen kiutasítson. – A Szocialista Munkáspárt megszervezte az illegális harcot a kivételes torvény ellen; helyzetét nehezítették a párton beluli jobboldali opportunisták és egy anarchista csoport. – Marx és Engels minden módon segítettek a pártot a forradalmi stratégia és politika kidolgozásában. A Szocialista Munkáspárt megállta a próbát, a legális és illegális harci formák osszekapcsolt felhasználásával a szocialista-torvény elleni harcban marxista tomegpárttá vált; az 1890 februári választásokon a szavazatok 19,7 százalékát kapta és Németország legerősebb pártjává lett. A Reichstag 1890 januárjában a tomegek nyomására elutasította a szocialista-torvény meghosszabbítását; a torvény érvénye 1890 szept. 30-án lejárt. – Engels tobb cikket írt a szocialista-torvényről; v. o. pl. „A németországi szocialistákat sújtó kivételes torvény – Az oroszországi helyzet", „Bismarck és a német munkáspárt" (19. kot.), „A német szociáldemokraták", „Hogyan tovább?", „Búcsúlevél a »Szozialdemokrat« olvasóihoz" (22. köt.). – *20 23 27 33 52 98 101 106 122 133 154 175 203 216 231 234 239 263 291 294 300 313 319 324 329 331 333 335 342 503 568 617 647 661 668*

[42] 1872 márciusában, a Wilhelm Liebknecht, August Bebel és Adolf Hepner ellen indított lipcsei hazaárulási perben az államugyész indítványára felolvasták a „Kommunista Kiáltvány"-t. Ez lehetové tette a vádlottaknak, hogy a „Kiáltvány"-t a per jegyzőkonyvével egyutt kozzétegyék. Lásd: „Leipziger Hochverratsprozess. Ausfuhrlicher Bericht uber die Verhandlungen des Schwurgerichts zu Leipzig in dem Prozess gegen Liebknecht, Bebel und Hepner wegen Vorbereitung zum Hochverrat vom 11–26. Marz 1872" (Lipcsei hazaárulási per. Részletes beszámoló a lipcsei eskudtszék 1872 március 11–26-i tárgyalásairól a Liebknecht, Bebel és Hepner ellen hazaárulás kísérlete miatt indított perben), Lipcse 1872, 97–119. old. – *20*

[43] Ezt a levelet eddig nem sikerült megtalálni. – *20 115 141 157 390 425 472 565 596 629 636 642 653 660 662 673 674*

[44] Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. muve 1845 tavaszán jelent meg Lipcsében Otto Wigand kiadásában. Egy új kiadás tervéről Engels már 1872–73-ban folytatott levelezést Liebknechttel és Hepnerrel. 1873 febr. 8-án Liebknecht annak kapcsán,

hogy a német párt egy társadalompolitikai könyvtár kiadását tervezi, írt ebben az ügyben Engelsnek. (Lásd 33. köt. 548. old.) Engels ebben az időben valószínűleg arra is megkérte Liebknechtet vagy Hepnert, hogy ügyvédtől kérjenek felvilágosítást a Wigand céghez való jogi viszonyának tisztázására, ugyanis Hepner 1873 márc. 24-i levelében hivatkozik erre: „Freytag eddig váratott a szerződési jogi kérdésben. A dolog így áll:

1. Egy 47-ben vagy 48-ban kötött szerződés még *érvényes.*

2. Ha Wigand nem teljesíti a szerződésben foglalt feltételeket, téged már *nem köt semmi.*

3. Amit tenned kellene: Wigandtól határozott választ kérni arra, hogy a könyv elfogyott-e; ha igen, akkor ultimátumot szabni neki a második kiadás szállítására. Ha ezt az ultimátumot nem teljesíti, téged *szintén nem köt semmi.*"

A Wigand kiadóval való jogi viszony végleges tisztázására a jelek szerint a rákövetkező tíz évben nem került sor, noha Engels több ízben fordult Freytag ügyvédhez. 1885 jan. 19-én Engels írt Bebelnek (lásd 275–277. old.), aki 1885 febr. 7-én a következőket válaszolta neki: „Mellékelten kapsz jogászi szakvéleményt egy ügyes szász jogásztól. A dolog tehát úgy áll, hogy Wigand teljesen a kezében tart téged és második kiadást nem lehet kívánni tőle. Az egyetlen lehetőség a könyv kiadására, mégpedig úgy, hogy a mi embereink is megvásárolhassák, az lesz, ha olyan országban jelenik meg, amellyel Németországnak nincs egyezménye, tehát az Egyesült Államokban. Persze akkor ki van zárva a könyvkereskedelemből, mert egyetlen könyvkereskedő sem vállalhatja a terjesztését, ha Wigand tiltakozik. . ." „A munkásosztály helyzete Angliában" második, Engels által átnézett kiadása 1892-ben jelent meg Stuttgartban a J. H. W. Dietz kiadónál. – *22 131 270 273 275 282 287*

[45] A „Tőke" első kötetének 3. német kiadásáról van szó. – *22 33 40 49 51 54 60 65 68 75 94 137*

[46] 1879 jún. 6-i levelében Bracke ezt írta Engelsnek: „Csodálom Bebelt. Ő az egyetlen közöttünk, akinek van érzéke a parlamenti élethez." – *23*

[47] Amikor Bebelt, aki 1881-ben választási manipulációk következtében nem jutott be a Reichstagba, 1883-ban az első hamburgi választókerület megüresedett képviselői mandátumára jelölték, 1883 máj. 2-án ezt írta Engelsnek: „Egyre inkább az az érzésem, hogy az egész agitátori tevékenység, és különösen a parlamenti, a mostani viszonyok között nem éri meg a ráfordított erőt és időt. Ez a benyomásom arra indított, hogy a hamburgiakat megkérjem, tekintsenek el jelöltetésemtől, levelem azonban későn érkezett." (V. ö. még 100. jegyz.) – *23*

[48] *Felemásokon* a Wilhelm Blos és Bruno Geiser körül csoportosult erőket értették, amelyeknek opportunista törekvései ellen elsősorban Bebel lépett fel a koppenhágai kongresszuson. (V. ö. 29. jegyz.) – *23*

[49] A Szociáldemokrata Munkáspárt (eisenachiak) és a lassalleánus Általános Német Munkásegylet az 1875 máj. 22-e és 27-e között megtartott gothai kongresszuson egyesült Németországi Szocialista Munkáspárttá. Marx és Engels ellenezték a lassalleánusokkal való túl korai egyesülést. Marx és Engels véleménye szerint az egyesülést akcióprogramnak, illetve a közös akciót előkészítő organizációs tervnek kellene megelőznie. Marx „A gothai program kritikája" c. írásában, Engels pedig Bebelhez írott 1875 márc. 18–28-i levelében bírálta az egyesült párt programtervezetét (lásd 19. köt. 9–30. és 1–7. old.). – *23*

[50] 1881 elején Fritzsche és Viereck a Németországi Szocialista Munkáspárt megbízásából az Egyesült Államokba utaztak, hogy az 1881 őszén esedékes választások céljaira pénzt gyűjtsenek. Útjukon tekintélyes pénzösszeget gyűjtöttek össze, de fellépésük nem felelt

meg a proletár irányvonalnak és káros volt mind a német, mind az amerikai munkásmozgalom szempontjából. Bebel és Liebknecht tervezett amerikai útjára vonatkozóan lásd 30. jegyz. – *24 85*

[51] 1883 április végén–május elején a Reichstag második olvasásban tárgyalta a munkások betegbiztosítására és az ipartörvény módosítására vonatkozó törvényjavaslatokat. Mindkét törvény a Bismarck által 1881 végén meghirdetett ún. szociálreformhoz (v. ö. 384. jegyz.) tartozott. Május 2-án, mielőtt szavazásra került sor a Reichstagban, Bebel azt írta Engelsnek, hogy néhány szociáldemokrata képviselő „a betegsegélyzőpénztártörvény mellett akar szavazni", és elsősorban Moritz Rittinghausen és Max Kayser nevét említette, akik a reformpolitika útjára igyekeztek terelni a pártot. A máj. 31-i és jún. 2-i szavazáson azonban mindketten alávetették magukat a pártfegyelemnek és nemmel szavaztak. – *25*

[52] Amikor Hamburg-Altonában és környékén 1880 okt. 28-án kihirdették az ún. kis ostromállapotot (v. ö. 41. jegyz.), többek között Wilhelm Blost is kiutasították Hamburgból; Blos 1881 febr. 4-én írt Engelsnek Brémából egy zavart és kapituláns hangulatú levelet. Engels Bloshoz írt válaszát eddig nem sikerült megtalálni. – *25*

[53] Bebel 1883 máj. 2-án azt írta Engelsnek, hogy a német ipar különböző ágainak helyzetéből ítélve válság van kialakulóban – *25*

[54] 1883 máj. 11-én Becker azt kérdezte Engelstől, segítségére tudna-e lenni egy fiatal elvtársnak, Ludwig Klopfernak abban, hogy „irodalmi munkával keresse meg a kenyerét". (Lásd még 28. old.) – *26*

[55] „Die Neue Zeit" – a német szociáldemokrácia elméleti folyóirata, 1883-tól 1890-ig havonta, 1923-ig hetenként jelent meg Stuttgartban, 1883-tól 1917-ig Karl Kautsky, 1917-től 1923-ig Heinrich Cunow szerkesztésében. Engels 1885 és 1894 között több cikket írt a lapba, segítette és bírálta a szerkesztőséget; Engels halála után a lap egyre inkább revizionista irányzatú lett, az első világháború idején centrista és ezzel a szociálsovinisztákat támogatta. – *26*

[56] „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" – 1848 jún. 1-től 1849 máj. 19-ig Kölnben megjelent német napilap. Főszerkesztője Marx volt, munkatársai közé tartozott Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Dronke, Ferdinand Freiligrath és Heinrich Bürgers. A vezércikkeket, amelyek útmutatást adtak a német és az európai forradalom legfontosabb kérdéseiben, rendszerint Marx vagy Engels írta. – A lap polgári részvényeseinek nagy része mindjárt az újság harcos hangú első száma után visszavonult, amikor pedig a „Neue Rheinische Zeitung" a párizsi júniusi felkelés folyamán nyíltan állást foglalt a proletariátus ügye mellett, a még megmaradt részvényesek többsége is megvonta támogatását. A hatóságok megfosztották Marxot porosz állampolgárságától és a szerkesztők ellen sorozatos eljárásokat indítottak, amelyek 1849 májusában, amikor az ellenforradalom általános támadásba lendült, a lap beszüntetésére kényszerítették a szerkesztőséget. – *26*

[57] Nem sokkal börtönbüntetésének megkezdése előtt (v. ö. 6. jegyz.), 1883 máj. 16-i levelében Paul Lafargue pénzt kért Engelstől, hogy rendezhesse lakbérhátralékát és néhány kisebb bevásárlást eszközölhessen. – *29*

[58] A „Tőke" első kötetének angol fordításáról van szó. A mű első angol kiadása Samuel Moore és Edward Aveling fordításában 1887-ben jelent meg Londonban. – *29 32 33 47 51 60 101 130 131 142 207 215 219 266 284 319 334 412 436 438 441 450 454 455 456 459 462 470 472 483*

[59] Marx 1873-ban tanulmányozta az oroszországi közös földtulajdon történetét és kivonatokat készített A. A. Golovacsov, A. Szkrebickij, V. I. Szergejevics és mások műveiből. Ezeket, valamint más orosz forrásokból készített későbbi kivonatokat, melyeket Marx a „Tőke" földjáradékról szóló szakasza előmunkálatának szánt (v. ö. 25. kot. 9–10. old.), részben kozzétette a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézet az Arhiv Marksza i Engelsza XI., XII. és XIII. kötetében. – *30 94 288*

[60] Marx két közgazdaságtani kéziratáról van szó. Az első 1857–58-ból származik, első ízben 1939–41-ben Moszkvában, „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)" (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai [Nyersfogalmazvány]) címmel adták ki (lásd 46/I–II. kötet). Az 1861–63-ból való, második kéziratnak Marx „A politikai gazdaságtan bírálata" főcímet adta. Legterjedelmesebb és legkidolgozottabb része az „Értéktobblet-elméletek". (V. o. 199. jegyz.) – *30*

[61] Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet". – *30*

[62] A „Tőke" első kotetét Joseph Roy fordította franciára. Marx a francia kiadáshoz írott elő- és utószavában (lásd 23. köt. 23–24. old.) és Danyielszonhoz írt 1872 máj. 28-i levelében (lásd 33. kot. 460. old.) értékeli ezt a fordítást, és megmagyarázza a saját munkáját, amelyet a francia kiadás előkészítésében végzett. Engels a francia kiadás alapján általa eszközölt változtatásokról és pótlásokról a harmadik német kiadáshoz írott előszavában számol be (lásd 23. köt. 25–26. old.) – *30 43*

[63] V. ö. Goethe: „Philine" („Wilhelm Meisters Lehrjahre"). – *31*

[64] Marx és Engels: „A német ideológia". – *31 37 39*

[65] „Protokoll uber den Kongress der deutschen Sozialdemokratie in Kopenhagen. Abgehalten vom 29. März bis 2. April 1883", Hottingen-Zürich 1883. – *33*

[66] Engels 1882 jún. 21-i levele August Bebelhez. (Lásd 35. kot. 312–313. old.) – *33*

[67] O jerum, jerum, jerum!
O quae mutatio rerum!
(O Jézus Mária,
hogy változnak a dolgok!)
Eugen Hofling „Was fang' ich armer Teufel an" (Mibe kezdtem én szegény ordog) c diákdalának refrénje. – *34*

[68] A „Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen" 1883 máj. 24-én „Első Melléklet"-ében cikket kozolt, amely torzképet fest Marx életéről. A cikk „Zur Beurteilung von Karl Marx" címmel és H. v. T. (Heinrich von Treitschke) aláírással jelent meg. – „Koniglich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen" – német napilap, 1751-ben Christian Friedrich Voss tulajdonába került és róla kapta a közhasználatú „Vossische Zeitung" nevet. 1704-től 1934-ig jelent meg, különböző címekkel. – *34*

[69] „A Kommunista Párt kiáltványa" eredeti fogalmazványának erről az egyetlen fennmaradt oldaláról készített fényképmásolatot lásd 4. köt. 533. old. – *34*

[70] A „Sozialdemokrat" 1883 jún. 7-i száma a tárcarovatban közolte a Marx hagyatékában talált „Handwerksburschenlied"-et Engelsnek Georg Weerthről szóló megemlékezésével együtt. (Lásd 21. köt. 3–6. old.) Május 31-i levelében Bernstein a következőket írta erről: „A Weerthről szóló tárcát megkaptam és hálásan köszönöm Önnek. Ha esetleg

kéznél lenne Önnek Weerthnek egy inkább politikai-forradalmi költeménye, szívesen kinyomatnék vele egy ilyet is." Az Engels június 12–13-i leveléhez mellékelt s ugyancsak Marx hagyatékában fellelt másik Weerth-költemény, „Die rheinischen Weinbauern", 1883 júl 12-én jelent meg a „Szocialdemokrat"-ban. A vers feltehetőleg 1850 és 1852 között nódott. – *34*

[71] Miután II. Sándor cár 1881 márc. 13-án életet vesztette a Narodnaja Volja (Népakarat) szervezet által elkövetett merénylet folytán, Oroszországban liberális reformok bevezetését várták. III. Sándor cár azonban 1881 ápr. 29-én kibocsátott manifesztumában kijelentette, hogy az egyeduralmat fenntartja és megszilárdítja. – Amikor IV. Frigyes Vilmos 1840-ben Poroszország királya lett, Németországban a liberális burzsoázia hiába várta, hogy a király végrehajtja az atyja által megígért alkotmányreformokat. – *34*

[72] Utalás Franciaországnak a XIX. sz. 70-es és 80-as években folytatott gyarmati politikájára: *Tunisz* francia protektorátus alá helyezése (1881–83); *Egyiptom* francia–angol pénzügyi ellenőrzése (1876–82), valamint Anglia és Franciaország beavatkozása az ország kormányzásába, amig aztán Egyiptom 1882-ben ténylegesen brit protektorátus lett; provokációs támadás 1882-ben *Madagaszkár* ellen a sziget partjainak bombázásával; továbbá a *Tonkin* ellen 1882-ben megindított gyarmati háború, amely általános Kína-ellenes háborúvá terebélyesedett és 1884 júniusában az Indokína feletti francia protektorátus létrehozására vezetett. – *35 58*

[73] Lassalle-nak az „egyetlen reakciós tömegről" szóló tézist az 1875-ös gothai kongresszus felvette a Németországi Szocialista Munkáspárt programjába: „A munka felszabadítása a munkásosztály műve kell hogy legyen, amellyel szemben valamennyi többi osztály csak egyetlen reakciós tömeg." V. ö. Marx „A gothai program kritikája" (19. köt. 20–21. old.). – *35*

[74] 1883 május 31-i levelében Bernstein megemlíti, hogy Engelsnek címezve hozzá érkezett a „Philosophie de l'avenir" három száma, benne F. Borde bírálata Schaffle „Quintessenz" c. könyvéről, s ez a kritika Marxot is lehordja. – *36*

[75] Marx: „A júniusi forradalom". A „Szocialdemokrat" Marx cikke helyett a „Louise Michel vor Gericht" (Louise Michel a bíróság előtt) c. riportban emlékezett meg az évfordulóról. – *37*

[76] Pasquale Martignetti 1883 jún. 12-én azt írta Engelsnek, hogy olvasta „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. munkáját (v. ö. 25. jegyz.) és szeretné Olaszországban propagálni. Ezért Paul Lafargue francia nyelvű fordítása alapján átültette olaszra, s fordítását átnézés és jóváhagyás céljából elküldi Engelsnek. Ha Engels kívánja, a korrektúraíveket is megküldi neki. Egyúttal választ kér arra is, hány példányra tart igényt Engels a kinyomtatott műből. – *38*

[77] „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" (v. ö. 25. jegyz.) Martignetti által készített olasz fordításába Engels rövid kiegészítéseken kívül beiktatott terjedelmesebb pótlásokat is, melyek a francia kiadásban nem szerepeltek. – *38*

[78] A kéziratban itt ismeretlen kéztől származó bejegyzés következik: „Benev. 22. I 94. Pasq. Martignetti", továbbá két olvashatatlan aláírás. – *38*

[79] Laura Lafargue 1882 aug. 27-től szept. 25-ig tartózkodott apjával együtt Vevey svájci gyógyfürdőben. Mint Engelshez írt 1883 jún. 20-i levelében Laura elmondja, Marx ez alatt az idő alatt sokat beszélt neki alkotói terveiről és azt javasolta, hogy írja meg az

Internacionálé történetét, ő minden szükséges dokumentumot odaad ehhez. Arra is kérte Laurát, hogy fordítsa le a „Tőké"-t angol nyelvre. (V. ö. 58. jegyz.) Ám Marx legidősebb leányának, Jennynek betegsége és halála és Marxnak kevéssel ezután bekövetkezett halála megakadályozták e tervek valóra váltását. – *40*

[80] Nyilván Marx matematikai kéziratainak egy részéről van szó, amelyet 1881-ben küldött el Engelsnek. Engels 1881 aug. 18-án és 1882 nov. 21-én Marxnak írt levelében részletesen foglalkozik a kéziratban tárgyalt kérdésekkel. (Lásd 35. köt. 20–21. és 104. old.) – *40 44*

[81] „Karl Marx halálára" c. cikkében Engels 1883 ápr. 28-án azt írja, hogy Marx szóbeli rendelkezéssel legfiatalabb leányát, Eleanort és őt, Engelst bízta meg „irodalmi végrendeletének" teljesítésével. (Lásd 19. köt. 469. old.) – *40*

[82] Louise Michelt 1883 jún. 23-án Szajna département esküdtbírósága az 1883 márciusában a párizsi Esplanade des Invalides-on rendezett munkanélküli-tüntetés miatt 6 évi fegyházra és 10 évi rendőri felügyeletre ítélte; 1886-ban amnesztiában részesült. – *42*

[83] Adolf Hepner, a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője 1883 máj. 7–12-i levelében közölte Engelsszel: „A mostiánusok és Sevics – vagyis a Marx-Memorial-Committee [Marx Emlékbizottság] – lefordították angolra a »Kommunista Kiáltvány«-t ... természetesen anélkül, hogy Önt megkérdezték, vagy a fordítást Önnek bemutatták volna... Néhány nappal ezelőtt véletlenül bementem a nyomdába és ott megláttam a »Bevezetés« kefelevonatát. Ez állt benne: »Írta K. Marx, Fr. Engels *közreműködésével*...«" – *43*

[84] A „Kommunista Párt kiáltványá"-nak első orosz fordítása 1869-ben jelent meg Genfben. A második orosz kiadás (Plehanov fordításában) Marx és Engels előszavával 1882-ben jelent meg ugyancsak Genfben. (V. ö. 19. köt. 439–440. old.) – *43*

[85] Gabriel Deville régóta szándékozott népszerű kivonatot készíteni a „Tőke" első kötetének francia kiadásából. 1882 aug. 2-án találkozott Párizsban Marxszal, aki Deville kéziratának egy részét még átnézte. 1883 aug. 10-én Deville azt írta Engelsnek, hogy mint Paul Lafargue-tól értesült, Engels hajlandó a hátralevő részt elolvasni, ezért elküldte neki, útmutatásait kérve. Deville munkája még ugyanabban az évben megjelent „Le Capital de Karl Marx, résumé et accompagné d'un aperçu sur le socialisme scientifique" címmel. Mint előszavában Deville írja, munkájához „Karl Marx előzékeny felhívására és jóakaratú buzdítására" fogott hozzá. A könyv egy példánya Deville ajánlásával Engels könyvtárában volt. Engels véleményét Deville munkájáról lásd 80–81., 95. és 99. old. – *46 47 51 54 60 62 80 82 99 102 197 503*

[86] 1883 aug. 17-től szept. 14-ig Engels Eastbourne-ban, Anglia déli partjainál üdült. – *46 47 49 50 51 60*

[87] Engels már előzőleg, 1879 aug. 5-től 27-ig is tartózkodott Eastbourne-ban. – *47*

[88] Célzás egy reménybeli lottónyereményre (v. ö. még 193. old.). – *48*

[89] Liebknecht 1883 aug. 10-én kérte Engelst, közölje vele Marxné és leánya, Jenny Longuet pontos halálozási dátumát. Továbbá érdeklődött, hogy volt-e Heinrich Heinének valami köze a párizsi „Vorwärts!"-hez és hogy Marx írt-e a „Vorwärts!"-be és a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ba. Ezekre az adatokra Liebknechtnek ahhoz a cikkéhez volt szüksége, amely azután „Karl Marx" címmel a „Neue Zeit" 1883. évi 10. füzetében jelent meg. – Engelsnek Marxné sírjánál tartott beszédét és Jenny Longuet-ról írt nekrológját, valamint a „Sozialdemokrat"-ban megjelent megemlékezéseit lásd 19. köt. – „Vorwärts!" – Párizsban kiadott német lap, hetenként kétszer jelent meg 1844 januárjától decemberéig.

Marx és Engels több cikket írtak a lapba (lásd 1. köt. 392–408. és 550–591. old.). A porosz kormány kérésére a Guizot-kormány 1845 januárjában Marxot és az újság több más munkatársát kiutasította Franciaországból. – „Deutsche Brüsseler Zeitung" – a brüsszeli német demokrata politikai emigránsok lapja, hetenként kétszer jelent meg 1847 januárjától 1848 februárjáig. Szerkesztője A. Bornstedt volt. Marx és Engels rendszeres közreműködése a lapban 1847 szept.-ben kezdődött. 1847 végétől gyakorlatilag ők irányították az újság szerkesztését, s az alakuló forradalmi proletárpárt, a Kommunisták Szövetsége lapjává tették. – Marxnak K. Heinzen ellen írt vitacikke („A moralizáló kritika és a kritizáló morál") a „Deutsche Brüsseler Zeitung" 1847 októberi és novemberi számaiban jelent meg. – *49*

[90] Mint Heinrich Heine Marxhoz írott 1844 szept. 21-i leveléből kitűnik, „Neue Gedichte" (Új versek) c. kötetének politikai részét, elsősorban „Deutschland. Ein Wintermärchen" c. költeményét, amelyet akkoriban különkiadás céljaira is előkészített, levonatban elküldte Marxnak, „hármas szándékkal". „Először is azért", írta Heine, „hogy szórakozzon rajta, másodszor, hogy máris sorompóba léphessen a könyv mellett a német sajtóban és harmadszor, hogy ha úgy találja jónak, nyomassa ki a »Vorwärts!«-ben az új költemény legjavát." Heine egyúttal arra is megkérte Marxot, írjon néhány bevezető szót a „Wintermärchen"-nek a „Vorwärts!"-ben megjelenő részletei elé. – *49*

[91] 1883 jún. 25-i levelében Martignetti megköszönte Engelsnek „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" olasz fordításának jóváhagyását, valamint Engels olaszul írt útmutatásait és javításait. Kifejtette sajnálatát, hogy fordítását nem tudta a német eredeti alapján készíteni. Ezzel kapcsolatban megkérdezte Engelst, hogyan tanulhatna meg gyorsan németül. Afelől is érdeklődött, hol szerezhetné be Marx és Engels műveit. Júl. 30-án egy levelezőlapon tudatta Engelsszel, hogy a kívánt 12 példányt (v. ö. 38. old.) az olasz fordításból elküldte neki. (V. ö. még 76. és 77. jegyz.) – *50*

[92] Becker 1883 augusztusában súlyosan megbetegedett. Ezzel kapcsolatban említi Engels a hágai kongresszust (1872), amelyen Becker részt vett. – *51*

[93] Mivel Engelst nagyon igénybe vette Marx irodalmi hagyatékának kiadása, Bernstein 1883 jún. 20-án Emil Kaler-Reinthal osztrák szociáldemokratát ajánlotta neki segítőként. – *51*

[94] A „Sozialdemokrat" 1883 jún. 28-án közzétette a „Louise Michel vor Gericht" c. cikket, mely részleteket közölt a vádlott védőbeszédéből (v. ö. 82. jegyz.) és megbélyegezte a harmadik francia köztársaságot. 1883 júl. 5-én „Republik oder Monarchie. Zum Jahrestag des Bastillesturmes" (Köztársaság vagy monarchia. A Bastille ostromának évfordulójára) címmel vezércikk jelent meg, mely a jún. 28-i cikkre utalva a köztársaság kérdését általában tárgyalta. – *52*

[95] Marx: „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája". – *52 97 99 273 321*

[96] Engels: „A lakáskérdéshez". (A II. szakasz: „Hogyan oldja meg a burzsoázia a lakáskérdést"; 18. köt. 220–249. old.) – *52*

[97] A polgári liberális *haladópárt* 1861 júniusában alakult meg. Legismertebb személyiségei Waldeck, Virchow, Schulze-Delitzsch, Forckenbeck, Hoverbeck stb. voltak. A haladópárt programjában követelte Németország egyesítését porosz vezetés alatt, egy össznémet parlament egybehívását, valamint egy erős liberális kormány megalakítását, mely a képviselőháznak tartozik felelősséggel. A népi forradalomtól való félelmében nem támogatta az alapvető demokratikus követeléseket – az általános választójog, az egyesülési, a gyülekezési és a sajtószabadság követelését. 1866-ban a haladópárt jobbszárnya különvált Nemzeti Liberális Párt néven és behódolt a Bismarck-kormánynak. (V. ö. 281. jegyz.)

A haladópártban megmaradt politikusok túlnyomoreszt a kereskedo burzsoázia, a kisvállalkozók és a varosi kispolgárság erdekeit képviseltek A haladopárt 1884-ben egybeolvadt a Nemzeti Liberális Párt balszárnyával Német Szabadelvu Párt neven (V o 267 jegyz.) – *53 149 157 576 614 616*

[98] Ez a kozlemény a „Kolnische Zeitung" 1883 jul 20-i számában jelent meg – „Kolnische Zeitung" – nemet napilap, e cimmel 1802-től 1945-ig jelent meg Kolnben, a múlt század 30-as éveiben és a 40-es évek elején a katolicizmust védelmezo, ugyanakkor a liberalizmussal kacérkodo újság, 1842–43-ban duhodt ellenfele volt a „Rheinische Zeitung"-nak, 1848–49-ben pedig a „Neue Rheinische Zeitung"-nak, a forradalom utan a rajnai porosz burzsoázia megalkuvo politikájának kepviseloje volt, a 70-es években pedig Bismarck szócsove lett – *53*

[99] A „Tóke" második kotetének eloszavaban Engels áttekintest ad ezekról a kezíratokrol es megemlíti, hogy Marx kevéssel halála elott azt mondotta leanyának, Eleanornak, hogy Engels „csináljon valamit" a kezíratokbol (Lásd 24 kot 3–8 old) – *54*

[100] Az 1883 jun 29-i potválasztáson Bebel az elso hamburgi választokeruletben 11 711 szavazattal gyózott a haladopárt (v. o 97. jegyz) jeloltjével szemben, aki 11 608 szavazatot kapott Bebel volt a 13 szociáldemokrata képviselo a Reichstagban (V o még 47 jegyz) – *54*

[101] Bismarck gyakran használt szolama – *55*

[102] „Le Soir" – francia polgári napilap, 1867-ben alapitották Parizsban, republikanus irányzatú – *55*

[103] 1883 januárjában Németorszag kereskedelmi es konzuláris szerzodést kotott *Szerbiával*, 1883 júliusában kereskedelmi es hajozási szerzodést *Spanyolországgal* 1883 augusztusaban tárgyalások folytak *Romania* csatlakozásáról a hármasszovetséghez, amelyhez Ausztria–Magyarország, Németország es Olaszorszag tartozott, a tárgyalasok titkos osztrák–román védszovetseg megkotesevel vegzodtek, melyhez Nemetország 1883 oktoberében csatlakozott – *55*

[104] *Demokrata Foderáció* (Democratic Federation) – angol szocialista és radikális demokrata munkások egyesulete, amely 1881 júniusában alakult; vezetoje Henry Mayers Hyndman volt. A kis létszámú foderácio 1883-ban az ország első állandó szocialista pártjává fejlodott és 1884 augusztusában felvette a Social Democratic Federation (Szociáldemokrata Foderáció) nevet (V. o 363 jegyz) A foderáció 1883 júniusában megtartott évi konferenciáján elvi nyilatkozatot (kiáltványt) fogadtak el, amelyet azután „Socialism made plain, being the Social and Political Manifesto of the Democratic Federation" címmel brosúra formában kozzétettek – *55 112 121 130 176*

[105] Hyndman 1881-ben megjelentette „England for All" c konyvet, amely a Demokrata Foderácio (v. o. 104. jegyz) programjának a részletes ismertetése Két fejezetben átvesz gondolatokat a „Tőke" első kotetéből, eltorzítva és anelkul, hogy Marx nevét vagy muvét megemlítené. A konyv elveti a szocializmust, mert az szerinte „nincs osszhangban az angolok nézeteivel". Marx 1881 júl 2-án Hyndmanhez írt levelében (lásd 35 kot 187–188. old.) tiltakozott a plágium és a hamisítás ellen – *55*

[106] A chartista mozgalomról van szó – A chartizmus az angol munkások 1836-ban megindult forradalmi tomegmozgalma, amely a demokratikus koveteléseket tartalmazo Népcharta (People's Charter) megvalósításáért kuzdott. Ez volt az angol munkásosztály első tomegpártja A 40-es évek elején mintegy 40 000 tagot számlált 1848 ápr. 10-én a

chartisták Londonban tomegtuntetést szerveztek, hogy a parlamentnek petíciót adjanak át, melyben a Népcharta elfogadását kovetelik. A kormány a tuntetest betiltotta s megakadályozására katonaságot és rendőrséget vont ossze Londonban. A chartista vezetőség a tuntetes lefújása mellett határozott. E vereség után a chartista mozgalom hanyatlásnak indult. – *56 315*

[107] A német szociáldemokraták opportunista szárnya, amelyhez Bruno Geiser is tartozott, a munkához való jog torvényes elismerését propagáló roplapot adott ki, melyet Kautsky 1883 szept. 14-én a kovetkező megjegyzéssel elkuldott Engelsnek: „A mellékelt roplap indított arra, hogy Önnek írjak .. Világosan mutatja, mennyire elsekélyesedett a mozgalom Németországban... Nevezetesen a munkához való jog és a minimálbér az, ami most foglalkoztatja a kedélyeket, aminek az érdekében Geiser és társai mindenutt propagandát fejtenek ki s ami már spontán módon is kezd kísérteni, pl. a berlinek fejeben. Félő, hogy a mozgalom egyre nagyobb méreteket olt, s véleményem szerint okvetlenul szukséges, hogy most fellépjunk ellene, mégpedig a »Sozialdemokrat«-ban De *senki sem tehetí ezt sikeresebben, mint Ön.*" A roplapra Bernstein válaszolt a „Sozialdemokrat"-ban 1883 okt. 25-én megjelent „Das Recht auf Arbeit" c. cikkében. Ebben hangsúlyozta, hogy „a munkához való jog *a munka* egyideju *megszervezése* nélkul tartalmatlan frázis" és „a polgári társadalommal osszeegyeztethetetlen". Kautsky erről a kérdésrol hosszabb elméleti fejtegetést írt „Das Recht auf Arbeit" címmel a „Neue Zeit" 1884 évi 7. fuzetébe. (Lásd még 150–151. old.) – *57 86*

[108] Karl Kautsky „Die Entstehung der Ehe und Familie" c cikksorozatáról van szó, amelynek „Haterismus" (Hetérizmus) c első cikkéről Engels 1883 febr. 10-én es márc 2-án írt Kautskynak. (Lásd 35 kot 409–410. és 423–425. old) – *57*

[109] Karl Kautsky: „Die Entstehung der biblischen Urgeschichte" es „Auswanderung und Kolonisation". – *58*

[110] „The Daily News" – angol napilap, ezzel a címmel 1846-tól 1930-ig jelent meg Londonban, a XIX sz. kozepén a liberális ipari burzsoázia lapja – *58*

[111] 1883 áprilisában az ausztráliai Queensland brit gyarmat kormánya proklamálta Új-Guinea nagyobb részeinek annektálását és Port Moresbyban felvonták a brit lobogót 1884 november elején a „Nelson" angol hadihajó parancsnoka kihirdette az angol protektorátust Új-Guinea délkeleti partvidéke folott – A „Daily News" említett vezércikke 1884 szept 12-én jelent meg. – *58*

[112] A *trade-unionok nottinghami kongresszusán* (1883 szept. 10–15.) Adam Weiler, a Nemzetkozi Munkásszovetség brit foderális tanácsának egykori tagja határozati javaslatot nyújtott be, mely felkérte a trade-unionok kongresszusának parlamenti bizottságát (Trades Unions Congress Parliamentary Committee), a kozponti vezető szervet, szálljon síkra azért, hogy torvényileg korlátozzák a munkanapot maximálisan nyolc órára. A kongresszus kis szótobbséggel elfogadta a határozati javaslatot, a parlamenti bizottság azonban elutasította. A parlamenti bizottság titkára, Henry Broadhurst 1880-tól a parlament tagja volt. – *58*

[113] Wilhelm Liebknecht 1883 elején „Die Trades Unions" (A trade-unionok) címmel, névtelenul, cikksorozatot tett kozzé a „Neue Zeit"-ban. – *58*

[114] Fritz Denhardt álnéven Emanuel Hans Sax két recenziót és „Zur sozialen Statistik in Deutschland" (Németország szociális statisztikájához) címmel egy cikket jelentetett meg a „Neue Zeit" 1883. évi első három számában. Engels kérdésére Kautsky 1883 okt 3-án ezt válaszolta: „Más munkatársak, akikre számítottam, gyávaságból visszа-

vonultak. Hogy Braun és Fritz Denhardt már semmit sem küldenek, csupán ennek tulajdoníthatom. Egyre inkább bizalmatlanná válok azon »művelt« szocialisták iránt, akik nem égették föl a hidat maguk mögött." – *58*

[115] Viktor Adler, aki gyárfelügyelő kívánt lenni, 1883-ban utazást tett Németországban, Svájcban és Angliában, hogy a felügyelet szervezetét megismerje. Ebből az alkalomból felkereste Stuttgartban Kautskyt, aki ajánlólevelet adott neki Engelshez. – *59*

[116] Ezt a levelezőlapot eddig nem sikerült megtalálni. – *60 627 717*

[117] Lopatyin néhány hónappal a szökés után (v. ö. 3. jegyz.) találkozott Engelsszel. Erről a találkozásról, mely 1883 szept. 19-én folyt le, Lopatyin beszámolt Marija Nyikolajevna Osanyinához írt levelében. (Lásd 21. köt. 445–446. old.) Másodszor 1883 szept. 23-án látogatta meg Lopatyin Engelst. – *61*

[118] A „Tőke" első kötetének harmadik német kiadását (kiadó: Otto Meissner, Hamburg) Otto Wigand lipcsei nyomdájában nyomták. – *61*

[119] 1883 okt. 4-én Laura Lafargue ezt írta Engelsnek: „Éppen most kaptam Schorlemmertől egy levelet, amelyből arra következtetek, hogy Ön nem jól érzi magát. Mármost apám leánya lévén, bizonyára jogom van hozzá, hogy megkérjem, azonnal forduljon az elérhető legjobb orvoshoz... Hogyan tudná elvégezni különben azt a munkát, amelyet drága Szerecsenünk Önre hagyott." – *64*

[120] Fortin az előszót Marx „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" c. művéhez (v. ö. 95. jegyz.) kérte, melynek francia fordításán dolgozott. – *65*

[121] Paul Lafargue fogházbüntetése idején (v. ö. 6. jegyz.) többek között „Le Blé en Amérique" c. cikken is dolgozott, amely 1884-ben megjelent a „Journal des Économistes"-ban (v. ö. 317. jegyz.). – *65 74*

[122] „The Times" – a legtekintélyesebb angol konzervatív irányú napilap, 1785-ben alapították Londonban „Daily Universal Register" címmel, 1788 óta jelenik meg „Times" címmel. – „The Standard" – angol napilap, 1827-től 1916-ig jelent meg Londonban, 1857-től a Konzervatív Párt lapja. – *66 83*

[123] A posszibilisták (v. ö. 274. jegyz.) 1883 okt. 29-re nemzetközi konferenciát hívtak össze Párizsba, hogy előkészítsék egy új Internacionálé létrehozását, melyben ők a vezetők. Nem hívták meg sem a francia forradalmi szocialistákat, sem a német szociáldemokratákat, csak az angol trade-unionok, valamint a spanyol és az olasz szocialista párt volt képviselve. Ennek az összetételnek megfelelően a konferencia liberális-reformista határozatokat hozott, a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésére nem volt gyakorlati befolyása. – *66 101*

[124] Max Quarck („Quark" jelentése vacakság) „Kommerzienrat Adolf Fleischmann als Nationalökonom und die Thüringer Hausindustrie" c. tanulmányáról van szó, mely 1883-ban jelent meg Lipcsében, válaszul Adolf Fleischmann „Die Sonneberger Spielwaren-Hausindustrie und ihr Handel" c. könyvére, V. ö. még 127. jegyz. – *66 70*

[125] Vera Ivanovna Zaszulics 1883 október végén–november elején arról érdeklődött Engelstől, hogy tárgyalt-e valamely pétervári könyvkiadóval a „Tőke" második kötetének orosz nyelven való megjelentetéséről. Ha még nem, akkor genfi orosz emigránsok – a Munka Felszabadítása csoport (v. ö. 134. jegyz.) tagjai – kérik Engels engedélyét a fordításhoz, amelyhez azonnal hozzá is fognának. Csatoltan elküldte Engelsnek a „Bérmunka és

tőke" orosz fordítását, amely éppen akkor jelent meg Genfben. Kózli Zaszulics azt is, hogy a „Szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" (v. o. 25. jegyz.) általa készített orosz fordítása már nyomdában van. Ez 1884-ben jelent meg Genfben. – *68*

[126] Lopatyin 1870-ben londoni tartózkodása idején hozzáfogott a „Tőke" első kötetének oroszra fordításához. Oroszországba utazása miatt – megpróbálta megszoktetni Csernisevszkijt a szibériai számüzetésből – ez abbamaradt. Lopatyin a második fejezettel (a következő kiadásokban második szakasz) kezdte el a munkát és a kötet mintegy kétharmadát fordította le. A fordítást Danyielszon fejezte be. – *68*

[127] Eduard Bernstein 1883 nov. 10-én válaszolt Engelsnek Max Quarckra vonatkozóan. Ezzel kapcsolatban megírta, hogy neki is szándékában állt „A filozófia nyomorúságá"-t Engels támogatásával lefordítani, mert a mu német nyelvü kiadása folottébb kívánatos. „A filozófia nyomorúságá"-nak első német kiadását, mely 1885 januárjában jelent meg Stuttgartban, Bernstein és Kautsky fordította. Engels ellenőrizte fordításukat, előszót irt hozzá és néhány lábjegyzetet iktatott be. – *69 70 77 131 133 142 143 163 191 202 206 208 211 213 224 272 284*

[128] Plehanov: „Szocializm i politycseszkaja borba", Genf 1883. – *70*

[129] A „Kommunista Kiáltvány" második orosz kiadásáról van szó (v. o. 84. jegyz.), valamint Marx „Bérmunka és tőke" c. művének 1883-ban Genfben megjelent első orosz kiadásáról, melynek címlapján feltüntették, hogy a fordítás az 1880-as német kiadás alapján készült. (V. o. 296. jegyz.) – *70 94*

[130] „A Mark"-ot 1882 végén irta Engels, függelékul „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" (v. o. 25. jegyz.) első német kiadásához. „A Mark"-ot kozolte 1883 március–áprilisában a „Sozialdemokrat" és kulonkiadásban is megjelent a parasztság korében való terjesztésre szánt ropiratként, ezzel a címmel: „A német paraszt. Mi volt? Mi most? Mi lehetne?". – *70*

[131] Eduard Bernstein 1883 nov. 10-én tudatta Engelsszel, hogy Paul Lafargue „Le droit à la paresse" c. pamfletját szeretné kozolni a „Sozialdemokrat" tárcarovatában. Lafargue 1883 nyarán a Sainte-Pélagie fogházban (v. o. 6. jegyz.) előkészítette különlenyomat céljára pamfletját, mely először 1880-ban az „Égalité"-ban jelent meg. A „Sozialdemokrat" 1883 decemberében és 1884 januárjában folytatásokban kozolte Lafargue munkáját „Das Recht auf Faulheit" címmel, némi változtatással, a francia példákat, célzásokat német megfelelőkkel helyettesítve. – *71 91*

[132] Üvoltőknek (Heuler) nevezték 1848–49-ben a republikánus demokraták a polgári konstitucionalistákat; itt a német szociáldemokrácia jobboldali opportunista elemeire alkalmazza Engels ezt a csúfnevet. – *71 133 150 154*

[133] 1883 aug. 30-i levelében Bernstein tudatta, hogy Engels Weerthre vonatkozó, az álszemérmet támadó sorainak (v. o. 70. jegyz.) kozlése után a „Sozialdemokrat" egy piszkolódó, a szókimondást a végletekig vivő, de nem teljesen szellemtelen verset kapott, amelyet mellékelten megkuld. – *71*

[134] Engels abból a nyilatkozatból idéz, amely a „Bibliotyeka szovremennovo szocializma" (A modern szocializmus konyvtára) kiadásáról jelent meg 1883 szept. 25-én Genfben. Az orosz marxistáknak ez az első programdokumentuma a tobbi kozott igy hangzik: „Megváltoztatva programjukat az abszolutizmus elleni harcnak és az orosz munkásosztály határozott társadalmi-politikai programmal rendelkező kulon pártba szerveződésének értelmében, a Csornij Peregyel csoport egykori tagjai most a Munka Fel-

szabadítása néven új csoportot alakítanak és véglegesen szakítanak régi anarchista tendenciáikkal" – *71*

[135] Johann Philipp Becker, aki hosszabb ideig beteg volt (v. o. 92. jegyz.), 1883 nov. 26-án tobbek kozott ezt írta Engelsnek: „Kedves jó szívbéli testvérem és segítőm a szukségben! . A betegség . . . szornyen elbánt velem és négy hétig tarto eszméletlenség után, mely idő alatt óráról órára várták elmúlásomat, már csak csontváz maradtam, úgyhogy . . . újra meg kellett tanulnom rendesen gondolkodni és beszélni. Ezért nyilván érthető, hogy teljes gyógyulásom igen lassú, kulonos tekintettel proletar helyzetemre, melyben, előrehaladott koromtól eltekintve is, nem tudja eléggé óvni magát az ember a betegségektől. . Most pedig szívből koszonetet mondok százfrankos kuldemenyedért, amelyet augusztusban Zurichból feleségemnek juttattál, s amely égi mannaként hullott nyomorúságunk sivatagába." – *72*

[136] 1883 november 26-i levelében Becker arra kérte Engelst, hogy emlékeztesse Laura Lafargue-ot egy évekkel ezelőtt, Marx jelenlétében tett ígéretére, hogy visszakuldi azokat az 1848-ból és 1849-ből való leveleket, melyeket a „Vogt úr" megírásához (lásd 14. kot. 358 old.) juttatott el Marxhoz, mert e levelekre neki és a zurichi pártarchívumnak (v. o. 160. jegyz.) szuksége van. – *72 104 161 329*

[137] Az 1849-es badeni-pfalzi felkelés *durlachi* és *vohrenbachi* utkozeteiről van szó, amelyekben Engels és Becker részt vettek (Lásd Engels „A német birodalmi alkotmány-hadjárat", 7. kot. 136. old. és „Johann Philipp Becker"; 21. kot. 304–309. old.) – *72*

[138] Karl Kautsky 1883 nov. végétől dec. elejéig Londonban tartózkodott. Nov. 28-án felkereste Engelst, aki aznap unnepelte a szuletésnapját. Engels levelezőlapján kézírásával a kovetkező címzés olvasható: Karl Kautsky úrnak, Wedde's Hotel, Greek st. Soho, W. C. – *73*

[139] Paul Lafargue: „Socialism and Darwinism", „Progress", 2 kot. 343–349 old. 1883 december. – *74*

[140] A „Cri du Peuple" 1883 dec. 19-én kozolte Paul Lafargue „L'Assassinat d' O'Donnell" c. írását. – Patrick O'Donnell, egy ír titkos társaság tagja, 1883 júliusában megolte James Careyt, aki részt vett az ír ugyekkel megbízott angol miniszter, Lord Frederick Cavendish és helyettese, Thomas Henry Burke ellen 1882 május 6-án elkovetett merenyletben, s az emiatt indított per során társainak árulója, a legfontosabb terhelo tanú lett. Carey viselkedését Anglia-szerte elítéltek, és O'Donnell tettét bizonyos elégtetellel vették tudomásul. Eltéröen a kozvéleménytől és a haladó sajtótól, a „Labour Standard" O'Donnell ellen foglalt állást; ezt bírálta cikkében Paul Lafargue. – „Le Cri du Peuple" – francia szocialista napilap, 1871 febr.-tól májusig és 1883 okt.-tól 1889 elejéig jelent meg Párizsban. A szerkesztőség munkatársa volt tobbek kozt Jules Guesde, Gabriel Deville, Albert Duc-Quercy. – „The Labour Standard" – angol hetilap, a tradeunionok szócsove, 1881-től 1885-ig jelent meg Londonban, George Shipton szerkesztésében; 1881 máj. 7-tól aug. 6-ig Engels kozremukodott a lapban. – *76*

[141] A „New Yorker Volkszeitung" 1883 dec. 2-i, vasárnapi számában „von der Mark" álnévvel cikk jelent meg Wilhelm Ludwig Rosenberg szerkesztő tollából, amelyben azt állítja, hogy az állam elvont fogalom, egyének szovetsége. 1883 dec. 20-án a „Sozialdemokrat"-ban „Leo" álnév alatt Eduard Bernstein válaszolt „Der Sozialismus und der Staat" címmel. Bernstein idézte Engelsnek a „Szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" (v. o. 25. jegyz.) harmadik részében az állam történelmi szerepéről és a „szabad népállam" lassalle-i frázisáról kifejtett gondolatait (v. o. 19. kot. 213–214. old.), s vitába szállt mind a lassalleánus, mind az anarchista államfelfogással. Az anarchistákkal

szemben Bernstein hangsúlyozta, hogy az államhatalmat meg kell hódítani, „nem pedig megszüntetni, mint ahogy az anarchisták állítólag akarják". 1884 jan. 3-án Rosenberg a „New Yorker Volkszeitung"-ban „Herr Leo" (Leo úr) címmel újabb cikket tett közzé, amelyben azt próbálta bizonyítani, hogy Engels és Bebel, akik az állam elhalása és az uralomnélküliség eszméje mellett szálltak síkra, ezzel engedményt tettek az anarchistáknak. – *76 91 96*

142 Lásd Rodbertus (-Jagetzow) 1871 szept. 20-i levelét Rudolph Meyerhez; „Briefe und sozialpolitische Aufsätze von dr. Rodbertus-Jagetzow", I. köt., Berlin [1882], 110–113. old. – *76*

143 Lásd 4. köt. 126. old. – *77*

144 Engels: „Előszó a »Filozófia nyomorúsága« 1885-ös (első) német kiadásához". – *77 118 133 147 164 202 218 221 223 224 226 227 229 230 234*

145 A „Kommunista Párt kiáltványa" 1872-es német kiadásához írt előszóban Marx és Engels „A polgárháború Franciaországban" azon helyére utalnak, ahol Marx a Párizsi Kommün tapasztalatainak alapján arra a következtetésre jut, hogy „a munkásosztály nem veheti egyszerűen birtokába a kész államgépezetet és nem hozhatja azt működésbe saját céljaira" (lásd 17. köt. 306. old.) – *77*

146 „A Kommunista Párt kiáltványa" 1882-es orosz kiadásában függelékben közölték az említett passzust Marx „A polgárháború Franciaországban" c. írásából. Engels a továbbiakban a „Kiáltvány" 1883-as harmadik német kiadásáról beszél, amelyhez külön előszót írt. (Lásd 21. köt. 1–2. old.) – *78 334*

147 Az orosz sajtó 1883 dec. 24-én hírül adta, hogy dec. 10-én egy udvari vadászaton a III. Sándor cárt vivő szán lovai megbokrosodtak és a szán felborult. – *78*

148 1883 december 16-án Péterváron, Sz. P. Gyegajev lakásán agyonlőtték G. P. Szugyejkint, a cári titkosrendőrség felügyelőjét. Ezt a terrorcselekményt a Narodnaja Volja végrehajtó bizottságának (v. ö. 471. jegyz.) határozatára hajtották végre. Gyegajevet, akire rábizonyult, hogy provokátor, halálos fenyegetéssel kényszerítették főnökének megölésére. A londoni „Standard" 1884 jan. 11-i száma ezzel kapcsolatban „The Assassination by Nihilists" címmel interjút közölt egy pétervári rendőrtisztviselővel, aki azt állította, hogy az akciót feltehetőleg Lavrov és Tyihomirov irányította Párizsból. – *78 83*

149 „To-Day" – angol havi folyóirat, 1883 áprilisától 1889 júniusáig jelent meg Londonban, 1884 júliusától Hyndman szerkesztésében, szocialista irányzatú. – *78*

150 In partibus infidelium (a hitetlenek tartományaiban) – a nem-katolikus országokbeli egyházmegyékbe kinevezett püspökök (címzetes püspökök) címének kiegészítése; átvitt értelme: csak látszólag létező, sehol sem létező. – *78 121*

151 1883 dec. 29-i levelében Kautsky megírta Engelsnek, hogy apja, Johann Kautsky festő prágai műtermében egy orosz államtanácsos kilenc dekorációt rendelt III. Sándor cár 1883 májusi koronázásának különböző mozzanatairól; ezeknek 1884 májusáig kell elkészülniök „és Oroszország városaiban közszemlére tétetniök, hogy a koronázás hangulatát a nem Moszkvában élő néppel is éreztessék". „Lám, ilyen mélyre süllyedt már a cárizmus", írja Kautsky a továbbiakban, „hogy efféle látványosságokhoz folyamodik... Megható história. Mindenesetre megerősíti az Ön nézetét a cárizmus gyöngeségéről." – *80*

[152] Kautsky 1883 dec. 29-i levelében többek között azt a szándékát is megemlítette Engelsnek, hogy Gabriel Deville „Le Capital de Karl Marx" c. munkáját (v. ö. 85. jegyz.), mely akkor jelent meg Párizsban, szeretné lefordítani és Németországban kiadni. Ezért kéri Engels véleményét Deville munkájáról. Engels tanácsára azután Kautsky Deville munkájának lefordítása helyett maga írt könyvet a „Tőké"-ről, felhasználva Engels megjegyzéseit. (Lásd még 95. old.) Kautsky könyve 1887-ben jelent meg Stuttgartban „Karl Marx's Ökonomische Lehren" címmel. – *81 107*

[153] August Bebel: „Die Frau und der Sozialismus". Az első kiadás 1879-ben jelent meg, a második, illegális kiadást 1883-ban Dietznél Stuttgartban nyomták, ám a zürichi Jakob Schabelitzet tüntették fel kiadóként. Ez a kiadás a következő címet viselte: „Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft". – *81 86 140 175 221*

[154] 1883 januárjának első hetében kivételesen két száma jelent meg a „Sozialdemokrat"-nak, jan. 1-én és 4-én. Ezért már 1883 dec. 20-án sor került az 52. számra; dec. 27-én nem jelent meg a lap. A következő szám csupán 1884 jan. 3-án látott napvilágot. – *81*

[155] Paul Lafargue 1884 jan. 7-i levelében „a német ízlésről" azt írta Engelsnek, a németek ott tartanak, hogy „magában Franciaországban is legyőzték a franciákat", s ezzel kapcsolatban a képnyomatokat, a játékárukat és a művirágokat említette, hozzátéve, hogy a „gyárosok, hogy áruikat eladhassák, német címkével látják el őket". – *83*

[156] Bebel 1883 okt. 31-i levelében megkérdezte Engelst, nem tudna-e társa, Ferdinand Issleib leánya számára állást szerezni egy angol családnál. 1883 nov. 1-én Bebel elnézést kért Engelstől, hogy nagyon elfoglalt barátját ilyen kívánsággal terhelte, de Issleib ragaszkodott hozzá, hogy Bebel azonnal írjon Engelsnek levelet, amelyet ő magával visz. Engels *„ceruzával . . . írott levelét"* eddig nem sikerült megtalálni. – *85*

[157] Bebel 1883 nov. 1-i levelében többek között azt is megemlítette Engelsnek, hogy 1883 őszén, a berlini községi választások idején a szociáldemokraták viszonylag nagy mozgásszabadságot kaptak a rendőrségtől. Véleménye szerint „a rendőrség részéről a haladópárt elleni gyűlöletből . . . a szociáldemokratáknak engedélyezett szabadság az egész német rendőrséget meghökkentette . . . a rendőrség elvesztette az iránytűt és nem tudja, mit tegyen". – *85*

[158] 1883 nov. 1-i Engelshez írott levelében Bebel kijelentette, hogy a szocialista-törvény hatályát minden valószínűség szerint meghosszabbítják, arra azonban van remény, hogy az ostromállapot-paragrafust (v. ö. 41. jegyz.) törlik és a párt nagyobb mozgásszabadságot kap. – *86*

[159] Henry George 1882-ben és 1884-ben Angliában és Írországban felolvasó körutat tartott; előadásaiban a földmagántulajdon államosítását propagálta mint a kapitalizmus összes társadalmi ellentmondásait megoldó intézkedést. – *87*

[160] A német szociáldemokraták 1882 aug. 19–21-i zürichi konferenciája elhatározta *pártarchívum* (pártirattár) létesítését. Az archívumot, amelynek anyagát Bernstein kezdte gyűjteni Zürichben, 1883 ápr.-tól Schlüter vezette. Amikor a „Sozialdemokrat" kénytelen volt átköltözni Londonba, 1888 jún.-ban az archívumot is ott állították fel. A szocialista-törvény bukása után az archívum Berlinbe került. A pártarchívum gyűjtötte és őrizte a német munkásmozgalom vezetőinek, elsősorban Marxnak és Engelsnek az irodalmi hagyatékát, a német és a nemzetközi munkásmozgalom történetének irodalmát és a munkássajtót. – *88 90 101 113 118 330 333*

161 Bebel „Die Frau und der Sozialismus" c. könyve angol nyelven 1885-ben jelent meg Londonban „Woman in the Past, Present and Future" címmel. A fordítást dr. Adams-Waltherné készítette. – *88*

162 Fitzgerald, a „Justice" szerkesztője 1884 jan. 25-én azzal a kéréssel fordult Engelshez, hogy az új hetilapot cikkeivel támogassa. Engels a válasz fogalmazványát Fitzgerald levelére írta rá. – „Justice" – angol hetilap, 1884-től 1925-ig jelent meg Londonban, a Szociáldemokrata Föderáció (v. ö. 104. és 363. jegyz.) lapja. – *89 90*

163 Lásd 4. köt. 173. old. – *91*

164 Lásd 4. köt. 460. old. – *91*

165 Ludwik Krzywicki 1884 jan. 23-án többek között ezt írta Engelsnek: „Néhány hónappal ezelőtt a »Tőké«-t . . . lefordították lengyelre. A lengyelországi viszonyok minden tekintetben útját állják a fordítás lengyelországi kiadásának. Ezért elhatározták, hogy Németországban fogják kinyomtatni, s engem e célból küldtek ide. Itt abba az akadályba ütköztem, hogy a fordítás joga a szerzőnek van fenntartva. Abban a reményben, hogy ezen akadály elhárítása Öntől függ, tehát attól az embertől, akinek kezébe tette Karl mester a hagyatékának a gondozását, Önhöz fordulok azzal a kéréssel, hogy a fenntartást hatálytalanítsa. . ." A „Tőke" első kötetét a forradalmi lengyel ifjúság képviselői, Stanislaw Krusiński, Klementyna Plawińska, Mieczysław Brzeziński, Józef Siemaszko és Ludwik Krzywicki fordították le. A fordítás ellenőrzését, ill. szerkesztését Krzywicki végezte. 1884-ben jelent meg az első, 1886-ban a második, 1889-ben a harmadik folytatás. A teljes mű 1890-ben jelent meg Lipcsében. – *92*

166 V. ö. Engels előszavát a „Tőke" 3. kötetéhez. (25. köt. 7–8. old.) – *94 266*

167 Lavrov 1884 jan. 30-án azt válaszolta Engelsnek, hogy ismeri Kazimir Sosnowskit. Becsületes szocialista és remek fiatalember. Nem tudja azonban elképzelni, honnan akarja ez a meglehetősen szegény csoport a pénzt előteremteni a „Tőke" első kötetének lengyel nyelvű megjelentetéséhez. – *94*

168 Kautsky 1884 febr. 2-án Engelsnek írt levelében egyebek közt közölte vele, hogy Bernsteinnel együtt vállalja Deville munkájának lefordítását (v. ö. 85. és 152. jegyz.), de igen megnyugtató lenne számára, ha Engels a kinyomtatás előtt az egészet átnézné. – *95*

169 1884 jan. 30-i Engelshez írott részletes levelében Bernstein „A filozófia nyomorúsága" fordításával kapcsolatban (v. ö. 127. jegyz.) megjegyezte, hogy amennyiben Engels úgy találja, hogy ő, Bernstein nem alkalmas erre a feladatra, akkor elfogadja Engels ítéletét és vele együtt keres alkalmas egyént. – *96*

170 Marx „Proudhonról" c. cikke 1865 februárjában a régi „Sozialdemokrat"-ban jelent meg. Bernstein 1884 jan. 30-án megkérdezte Engelst, nincs-e szüksége erre a cikkre „A filozófia nyomorúsága" német kiadásának előszavához. A mű 1885-ös első, valamint az 1892-es második német kiadásában ez a cikk mellékletként szerepelt. A második francia kiadásban (1896) függelékként jelent meg „Proudhon jugé par Karl Marx" címmel. – A régi „Sozialdemokrat" – a lassalleánus Általános Német Munkásegylet orgánuma, 1864 dec. 15-től 1871-ig jelent meg Berlinben, eleinte hetenként háromszor, 1865-től napilap, 1864–65-ben Johann Baptist von Schweitzer szerkesztésében. Nem hivatalos formában Wilhelm Liebknecht is részt vett a lap szerkesztésében. Marxnak és Engelsnek a „Sozialdemokrat" szerkesztőségéhez fűződő viszonyát illetően lásd Marx 1865 márc. 15-i nyilatkozatát (16. köt. 80–82. old.). – *96 108 110 113 118 224 284*

171 A „New Yorker Volkszeitung" 1884 jan. 14-i számában rövid cikk jelent meg „Ein paar Muster" (Néhány példa) címmel, amelyben különösen a német és a francia szociáldemokratáknak ajánlja, hogy vegyék példaképül az ír és az orosz forradalmárokat, az „egyetértés" és „összeférés" mintaképeit. Az 1884 febr. 7-i „Sozialdemokrat" erre a „Toleranz, aber keine Indifferenz" (Türelem, de nem közöny) c. cikkel válaszolt. – *97*

172 „Le Travailleur" – francia szocialista hetilap, 1884-ben jelent meg St. Pierre-les-Calais-ban, Guesde, Paul Lafargue és Deville közreműködésével. – *97*

173 Bernstein 1884 febr. 2-i levelében azt írta Engelsnek, hogy 1884 márciusában a „Sozialdemokrat" egy számát Marx halála évfordulójának akarják szentelni. Engels ebbe az 1884 márc. 13-i számba írta „Marx és a »Neue Rheinische Zeitung« 1848–1849" c. cikkét. – *97*

174 1884 febr. 2-i levelében Bernstein beszámol arról a tervről, hogy gyűjteményes kötetet adjanak ki szocialista költeményekből és érdeklődik, tud-e Engels valami megfelelőt ebbe a kötetbe. A „Gőzkirály" c. költeményt Edward P. Mead írta, angol eredeti címe „The Steam King", a „Northern Star"-ban jelent meg 1843 febr. 11-én. Engels fordította le németre (lásd „A munkásosztály helyzete Angliában"; v. ö. 44. jegyz.); a „Sozialdemokrat" 1884 febr. 28-án közölte. – *97*

175 Utalás az ausztriai eseményekre. 1883 decemberében, illetve 1884 januárjában Bécsben meggyilkolták a titkosrendőrség két ügynökét, Hlubeket és Blöchl. Ez a kormány által szervezett provokáció a szocialista mozgalom ellen irányult és ürügyül szolgált arra, hogy Bécsben és környékén kivételes rendszabályokat foganatosítsanak, továbbá életbe léptessék az ún. anarchista törvényt. A munkásszervezeteket rendőrileg uldozték, vezetőiket kiutasították és sajtóorgánumaikat betiltották. A kivételes rendszabályokat 1890 máj. 1-én, az anarchista törvényt 1891 júniusában a növekvő sztrájkmozgalomnak és az osztrák munkások tömegakcióinak nyomására hatályon kívül helyezték. – *97*

176 Lavrov 1884 jan. 30-án válaszolt Engels jan. 28-i levelére (lásd 93–94. old.) és többek között ezt írta: „Először is köszönetet szeretnék mondani Önnek és Eleanor Marx kisasszonynak, hogy elhunyt barátunk könyvtárának orosz részét nekem szánták. Az a barátság, amellyel iránta viseltettem, és az a mély tisztelet, amelyet munkái iránt éreztem és érzek ma is, kétszeresen drágává teszik számomra a könyveket, amelyeket küldeni szándékoznak." – *98*

177 1884 jan. 30-i levelében Lavrov ezt írta Engelsnek: „Örömmel hallom, hogy hozzáfogott a »Tőke« második kötetének előkészítő munkálataihoz. Mindenki nálam tudakozódik, mikor jelenik meg ez a kötet. Nem lenne-e célszerű talán folytatásokban kiadni, amíg az egész el nem készül a kozzétételre?" – *98*

178 1884 jan. 30-i levelében Lavrov javasolta, hogy adják ki újból Marx régebbi, elfogyott műveit. Továbbá megemlítette, hogy felajánlották neki az „Osztályharcok Franciaországban" fordítását; ez a mű 1850-ben jelent meg a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-ben cikksorozatként „1848-tól 1849-ig" címmel. Mivel Lavrov Marxnak ezeket a cikkeit nem ismerte, megkérte Engelst, tájékoztassa részletesebben azok tartalmáról és terjedelméről, s arról, milyen helyet foglalnak el Marx életművében. – *99 284*

179 „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" – német folyóirat, amelyet Marx és Engels 1849 decemberében alapítottak és 1850 novemberéig adtak ki. A folyóirat a „Neue Rheinische Zeitung" (v. ö. 56. jegyz.) folytatása volt. 1850 márciusától novemberéig összesen hat füzet jelent meg, az utolsó dupla számként. A folyóiratot

Londonban szerkesztették és Hamburgban nyomtatták, borítólapján New Yorkot is feltüntették, mert Marx és Engels azt remélték, hogy kelete lesz az amerikai német emigránsok körében. A szerkesztők azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy történelmi materialista elemzés alapján levonják az 1848–49-es forradalom következtetéseit, meghatározzák az új történelmi helyzet jellegét és kidolgozzák a forradalmi proletárpárt további taktikáját. A lapban megjelent cikkek, irodalmi kritikák stb. nagy részét Marx és Engels írták, de harcostársaikat – W. Wolffot, J. Weydemeyert és G. Eccariust – is bevonták a munkába. Egyebek közt megjelent a folyóiratban Marxtól az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig", Engelstól „A német birodalmi alkotmányhadjárat" és a „Német parasztháború", valamint több más munka. A folyóirat a németországi rendőri megtorlások és a pénzhiány miatt kénytelen volt beszüntetni megjelenését. – *99*

180 Paul Lafargue, Simon Dereure és Jean Dormoy 1884 jan. végén agitációs körutat tettek a francia Munkáspárt roubaix-i kongresszusának előkészítésére (v. ö. 217. jegyz.) Észak-Franciaországban. Mint Lafargue Engelshez írott 1884 febr. 6-i leveléből kitünik, egy téves információ miatt Lille-ben órákat kellett várniok a vonatra és csak este 10 óra tájban érkeztek meg St. Pierre-les-Calais-ba. A késedelem ellenére a gyülés sikeres volt. – *100*

181 Utalás Annie Besant „Daybreak" c. cikkére, amely a „National Reformer" 1884 febr. 3-i számában jelent meg; a „National Reformer" kiadói Charles Bradlaugh és Annie Besant voltak. – *100*

182 Marx 1864 márciusától haláláig a Maitland Park Roadon, London északnyugati részén lakott családjával. – *100 110 126 129*

183 Loustallot szerkesztette 1790 szeptemberétől a „Révolutions de Paris" c. francia hetilapot, mely 1789 júliusától 1794 februárjáig jelent meg Párizsban. – „Deux amis de la liberté" (A szabadság két barátja) álnéven Kerverseau és Clavelin jelentették meg 1790-től 1803-ig az „Histoire de la révolution de France" c. többkötetes művet. – *101*

184 Erre a kérdésre Paul Lafargue 1884 febr. 6-án azt válaszolta, hogy öt különösen a mezőgazdaságra vonatkozó amerikai jelentések érdeklik. Ezenkívül Marx könyvtárában van egy könyv Amerika indián törzseinek történetéről, ezt, valamint más angol és francia nyelvű könyveket, melyekre Engelsnek nincs szüksége, szívesen elfogadna. – *101*

185 *Kékkönyvek*nek (Blue Books) nevezték kék borítólapjukról az angol parlamenti és külügyminisztériumi diplomáciai dokumentumkiadványokat, melyeket a XVII század óta adnak ki. – *101 136*

186 Valószínűleg az Igazak Szövetsége tagjai által 1840-ben Londonban alapított Német Munkás Művelődési Egyletről van szó, melynek élén az első években Karl Schapper, Joseph Moll, Heinrich Bauer és a Szövetség más vezetői állottak 1847-ben, valamint 1849 szeptemberétől Marx és Engels tevékenyen részt vettek az egylet munkájában. 1850 szept. 17-én Marx, Engels és több harcostársuk kilépett az egyletből, mert a Kommunisták Szövetsége (v. ö. 31. kot. 15. jegyz.) Központi Vezetőségének Marx és Engels vezette többsége, valamint a szektás kalandor kisebbség (Willich–Schapper-frakció) közötti konfliktusban az egylet az utóbbiakat támogatta. Az 50-es évek végétől Marx és Engels ismét részt vettek az egylet tevékenységében. A Nemzetközi Munkásszövetség (I. Internacionálé) megalapításával (1864) az egylet az Internacionálé egyik londoni német szekciója lett. Az egylet 1918-ig állt fenn, akkor az angol kormány feloszlatta. – *101 126 228 287 644*

187 A „Citoyen" 1882 szept. 3-i száma „L'affaire de la rue Saint-Marc" (A Saint-Marc utcai ügy) címmel közölte Picard cikkét, amely polgári lapok módjára, soviniszta szellemben támadott egy párizsi német tornaegyletet. (V. ö. Engelsnek Paul Lafargue-hoz írt 1882 okt. 30-i levelét; lásd 35. köt.) – „Le Citoyen" – francia szocialista napilap, 1881-től 1884-ig jelent meg Párizsban, különféle címekkel. A szerkesztőség munkatársai voltak: Paul Lafargue, Benoît Malon és mások. – *101*

188 Cercle international – munkásegylet Párizs V. kerületében; kapcsolatban állt a posszibilisták (v. ö. 274. jegyz.) párizsi központjával. E kör titkára a posszibilisták egyik vezére, Henri Alfred-Albert (Adhémar) Leclère volt; német és orosz emigránsok kapcsolatot tartottak fenn a körrel. – *101*

189 Paul Lafargue észak-franciaországi agitációs útjáról (v. ö. 180. jegyz.) van szó; 1884 febr. 6-i válaszában Lafargue részletesen beszámolt erről Engelsnek. – *102*

190 Paule Mink (Pauline A. Mekarska) dél-franciaországi előadó körútjáról van szó. – *102*

191 „A filozófia nyomorúsága" második francia kiadásáról van szó, amelynek előkészítésével Laura Lafargue akkoriban foglalkozott. Ez a kiadás azonban csak Engels halála után, 1896-ban jelent meg Párizsban. – *102 110 118 122 138 633 634*

192 1884 febr. 7-én Heinrich Nonne – akiről 1884 szeptemberében kiderült, hogy a porosz rendőrség szolgálatában állt (v. ö. 370. jegyz.) – levelet írt Engelsnek Párizsból (v. ö. 101. old.) arról, hogy szeretne „néhány körültekintő és lehetőleg befolyásos, de egyúttal megbízható személlyel nemzetközi kapcsolatot" létesíteni. Ezenkívül statisztikai adatokat és közleményeket kért Engelstől más országokbeli eseményekről. – *103 115*

193 Johann Philipp Becker 1884 febr. 5-i részletes levelében többek között Engels egészségi állapotáról érdeklődött és megírta, mennyire örül Laura Lafargue újévi jókívánságainak. A levél nagy része pártügyekkel foglalkozott. – *104*

194 1884 febr. 5-i levelében Becker javasolta, hogy fejtsenek ki szélesebb politikai agitációt Németországban, indítsanak harcot az általános szavazati és választójogért, mindenekelőtt a fiatalok számára. „Ha a dologhoz némi ügyességgel fogunk hozzá", írta Becker a továbbiakban, „egyáltalán nem lehet nehéz tömegesen megmozgatni a munkásságot, kivált a 21 és 25 év közötti korosztályt, amelynek kötelessége, hogy a birodalom védelmében és a rend fenntartására fegyvert viseljen és a bőrét vásárra vigye anélkül, hogy joga volna ehhez egy szót is szólni. Itt pompás anyag adódik a városi és falusi ifjúságot lelkesítő manifesztumokhoz; itt alkalom adódik a mozgalmat bevinni a kaszárnyákba, nagyobb súllyal, mint valaha, és egyáltalában a militarizmus emberanyagát alaposan destruálni... Az általános választójog, akár megszerezzük, akár nem, kitűnő agitációs eszközt nyújt nekünk és mint szociál*demokraták*nak ezt teljes terjedelmében *kell* követelnünk... Minél előbb közöld hát most velem a véleményedet erről." – *104*

195 Engels megjegyzésére a „Tőke" második kötetének tervezett oroszországi kiadásáról (v. ö. 98. old.) Lavrov 1884 febr. 9-i válaszában többek között ezt írta: „Ami az orosz fordítást illeti, mindenekelőtt tolmácsolnom kell Önnek Lopatyin köszönetét, hogy reá gondolt, és az ő nevében közlöm Önnel, hogy létezik Oroszországban egy csoport, amely elhatározta, hogy a »Tőke« második kötetének fordítását *mindenképpen* kinyomatja. Ha a kinyomtatott könyvet a hatóságok lefoglalnák, vállalják a kockázatot és külföldön jelentetnek meg egy kiadást, ám ez a várható kockázat nem akadályozza meg a könyv kinyomtatását. Ezt már elhatározták és a kinyomtatáshoz szükséges pénzben nem lesz hiány." A „Tőke" második kötetének első orosz kiadása 1885-ben jelent meg Pétervárott Danyielszon fordításában és előszavával. – *106 468*

196 Engels nem jutott hozzá, hogy a „Filozófia nyomorúsága" második francia kiadása ele tervezett előszót megírja. Laura Lafargue az 1896-ban megjelent kiadásban (v. o. 191. jegyz.) Engelsnek az 1885-ös első német kiadáshoz írt előszavát kozolte. – *107 110 131*

197 Rudolph Meyer „Der Emanzipationskampf des vierten Standes" c. 1874-ben megjelent könyvéről v. o. Engelsnek a „Tőke" második kötetében írott előszavát (24. kot. 9 old.). – *107*

198 Kautsky 1884 febr. 14-en egyebek kozt ezt írta Engelsnek: „Divattá válik Németországban Rodbertust Marx ellen kijátszani: a szocializmus tudományosan győzelmet aratott Németországban; hogy Marx győzelmét feltartoztassák, a reakciós tudományos banda Rodbertus moge búvik. Arrol van szo, hogy elvegyuk a kedvuket ettől a búvóhelytől" Kautsky „mindenekelott Rodbertus történelmi álláspontját" akarta megtámadni es idevágó útmutatásokat kért Engelstól. – *107*

199 A „Tőke" IV. kotete az „Értéktobblet-elméletek", amelyet 1862–63-ban írt Marx Ebből az időszakból származó gazdasági kéziratainak ez a legterjedelmesebb és legkidolgozottabb része; a politikai gazdaságtan kritikai történetét tartalmazza, kezdeteitől a XIX sz. kozepéig. Engelsnek nem sikerult megvalósítania azt a szándékát, hogy ő adja ki ezt a kéziratot; az „Értéktobblet-elméletek"-et először Karl Kautsky tette kozzé 1905 es 1910 kozott. Ez a kiadás azonban sok helyutt onkényesen eltér a marxi kézirattól, felborítja az anyag elrendezését, fontos részeket kihagy. A mu új, szoveghú kiadása 1954 és 1961 kozott jelent meg a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézet gondozásában oroszul és 1956 és 1962 kozott eredeti nyelven. Magyarul 1958 és 1963 kozott, majd a sorozatban (26/I–III kot.) 1976-ban kerult kiadásra. – *107 110 128 130 204 266 288 303*

200 Kautsky 1884 febr. 2-i leveléről van szó, amelyben a zurichi Volksbuchhandlung megbízásaból „A munkásosztály helyzete Angliában" (v. o 44. jegyz.) új kiadására kért jogot Engelstől. – *108*

201 *Őskantonok* – Svájc hegyi kantonjai, melyek a XIII. és a XIV. században a Svájci Szovetség eredeti magvát képezték. – *108*

202 A Morgan könyvéből készített Marx-kivonatok, valamint saját vizsgálatai alapján írta Engels 1884 március végétől május végéig „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. munkáját. Engels eredetileg a német szociáldemokraták legális elméleti folyóiratában, a „Neue Zeit"-ban akarta megjelentetni tanulmányát (v. o. 128. old.), de aztán lemondott erről a tervéről, mert arra a megállapításra jutott (v. o. 140–141. old.), hogy ezt a munkát a németországi szocialista-torvény (41. jegyz.) teremtette korulmények kozott semmiképpen sem lehet megjelentetni. (V. o. 21. kot. 28. jegyz.) Így a mu kulon kotetben először Hottingen-Zurichben jelent meg (Hermann Schluter kiadásában) 1884-ben. Engels bíráló megjegyzései Edward Burnett Tylor és John Lubbock munkájáról „A család stb. eredete" 1891-ben megjelent negyedik német kiadásának előszavában (lásd 22. kot. 200–209 old.) olvashatók – *109 128 131 140 143 145 146 147 152 160 161 163 173 184 191 207 213 214 215 219 274 288 304 502 513*

203 „A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen" Marx és Engels első kozos műve. A IV. fejezet 4. szakaszában Marx Proudhonnak „Qu'est-ce que la propriété?" (Mi a tulajdon?) c. muvében kifejtett nézeteit taglalja. – 1884 febr. 15-i levelében Paul Lafargue „A filozófia nyomorúsága" tervezett második francia kiadásával kapcsolatban ezt írta Engelsnek: „A »Filozófia nyomorúsága« . . . nagy hatást fog gyakorolni; és az előszó rendkívüli fontosságot ad majd neki . . . mindazt, ami Proudhonnal kapcsolatban vagy ellene elhangzik – s a polgári kozgazdászok egyre gyakrabban idézik

őt –, érdeklődéssel fogják olvasni. Megvan Önnek Marx bíráló cikke Proudhonnak a tulajdonról szóló írásáról?" – *111*

[204] 1884 febr. 15-i levelében Paul Lafargue azt írta Engelsnek, hogy a londoni „Justice" első számai, amelyeket Ernest Belfort Baxtől kapott meg, igen tetszettek neki. – *111*

[205] 1884 febr. 17-én John Darbyshire arról tájékoztatta Engelst, hogy évek óta az Internacionálé újjáélesztésén fáradozik, és sikerült Manchesterben egy angolokból, írekből, walesiekből és skótokból álló bizottságot szerveznie. Ezzel kapcsolatban kérte az Internacionálé egykori tagjainak nevét és megígérte, hogy küld Engelsnek egy példányt az új szervezet alapelveit és céljait összefoglaló dokumentumból. Válaszának vázlatát Engels Darbyshire levelére jegyezte fel. – *112*

[206] *Bas Empire* – eredetileg a hanyatló kelet-római (bizánci) birodalom elnevezése; átvitt értelemben: hanyatló, bomlófélben levő birodalom; Marx és Engels gyakran alkalmazták ezt a kifejezést III. Napóleon császárságára. – *113*

[207] Arról az előadássorozatról van szó, melyet a francia Munkáspárt (v. ö. 275. jegyz.) „Cours d'Économie Sociale" (Társadalomgazdaságtani tanfolyam) címmel rendezett, s melynek előadói Paul Lafargue és Gabriel Deville voltak. Az előadássorozatot, melynek célja Marx elméletének ismertetése volt, 1884 jan. 23-án nyitották meg, az előadásokat vasárnaponként tartották. Lafargue a maga ciklusának ezt a címet adta: „Le Matérialisme économique de Karl Marx", Deville pedig Marx „Tőké"-jét ismertette. Az előadásokat külön brosúrákban és a sajtóban közzétették.– Ciklusának „L'Idéalisme et le matérialisme dans l'histoire" (Idealizmus és materializmus a történelemben) c. első előadásában Bossuet (1627–1704) idealista, az isteni gondviselést történelemmeghatározó erőnek feltüntető felfogásával szemben Lafargue kimutatta, hogy az idealista módszerrel azt is könnyen be lehetne bizonyítani, „hogy Isten a birodalmak rettentő változásait csak azért vitte végbe, hogy tiszteletet szerezzen a házasságtörésnek és pártfogolja a selyemfiúkat". Pl. Mózes első könyvéből idézett Lafargue olyan részeket, melyek amellett szólnak, hogy Ábrahám kitartott férfi volt. – *114 122 143 153 406 503*

[208] A szóban forgó Liebig-idézetet lásd 23. köt. 223–224. old. 46. jegyzet. – *114*

[209] A Nemzetközi Béke- és Szabadságligát 1867-ben alapították Genfben kispolgári és polgári republikánusok és liberálisok (Victor Hugo, Garibaldi stb.). E polgári pacifista szervezetnek egy időben a bakunyinisták is tagjai voltak. A liga Bernben tartott 1868 szeptemberi második kongresszusán Bakunyin és hívei kiléptek a ligából, s 1868 októberében megalapították Genfben a Szocialista Demokrácia Egyesülését (Alliance de la Démocratie Socialiste). Programja anarchista, kispolgári tételeket hirdetett, elsősorban az osztályok egyenlővé tételét s mindennemű államforma megsemmisítését. Az Alliance, mely elutasította a munkásosztály szervezett politikai harcát, s Olaszország, Svájc és néhány más ország iparilag fejletlen vidékein visszhangra talált, 1868-ban és 1869-ben felvételét kérte az Internacionáléba: a Főtanács a felvétel feltételéül szabta az Alliancenak mint önálló politikai szervezetnek a megszüntetését. Az alliance-isták azonban felvételük után is fenntartották önálló szervezetüket (titkos Alliance), s Bakunyin vezetésével támadták az Internacionálé Főtanácsát. Az Internacionálé 1872-es hágai kongresszusa Bakunyint és Guillaume-ot, az Alliance vezetőit szótöbbséggel kizárta az Internacionáléból. Az Alliance történetére és a titkos Alliance-ra vonatkozóan bővebbet lásd 18. köt. – *115*

[210] Valószínűleg arról a nyilatkozatról van szó, amelyet 1871 márc. 21-én Benoît Malon mint Batignolles (Párizs XVII. kerülete) polgármesterének helyettese a polgármesterrel és két munkatársával együtt aláírt. Ebben a nyilatkozatban kijelentették, hogy a polgár-

mester erőszakos elmozdítása esetén „a XVII. kerület közigazgatásának attól a pillanattól fogva hozott minden rendelkezése hatályát veszti". Erről a dokumentumról Marx és Engels „Az állítólagos szakadások az Internacionáléban" c. írásában is szó esik (lásd 18. köt. 17. old.). A kérdéses nyilatkozatnak Engels birtokában levő kézírásos másolatába tollhiba csúszott: 1871 helyett 1870 szerepelt. – *115*

211 1884 áprilisában Oroszország 300 millió márka kölcsönt kapott Németországtól. – *116 119 157 374*

212 1884 márc. 2-án Vera Ivanovna Zaszulics Genfből orosz forradalmár emigránsok nevében levelet írt Engelsnek, és beleegyezését kérte Marx „A filozófia nyomorúsága" c. művének orosz nyelvű kiadásához; megkérdezte Engelst, kívánja-e látni az orosz kiadás kefelevonatait és óhajt-e megjegyzéseket tenni ahhoz. Ezenkívül kérte tőle az első német nyelvű kiadás előszavát (v. ö. 144. jegyz.), melyet Engels ebben az időben készült megírni. „A filozófia nyomorúsága" első orosz kiadása 1886-ban jelent meg Genfben. – *118 468*

213 Miután II. Sándor cár 1881 márc. 1-én (13-án) merénylet áldozata lett, utóda, III. Sándor, újabb merénylettől való félelmében a Pétervártól délnyugatra fekvő Gatcsinában levő kastélyába vonult vissza. – *119*

214 Arról a levélről van szó, amelyet Marx 1877 novemberében írt az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének, de nem küldte el; válasz volt ez Nyikolaj Konsztantyinovics Mihajlovszkij narodnyik ideológusnak „Karl Marksz pered szudom g. Ju. Zsukovszkovo" c. cikkére. – „Szlovo" – orosz irodalmi és népszerű tudományos havi folyóirat, megjelent 1878-tól 1881 ápr.-ig Pétervárott, liberális irányzatú. – „Otyecsesztvennije Zapiszki" – orosz irodalmi-politikai folyóirat, először 1820-ban jelent meg Pétervárott. 1839-től a kor leghaladóbb folyóiratai közé tartozott, munkatársai között volt Herzen, Belinszkij pedig 1846-ig a szerkesztőség tagja volt; 1868-tól Nyekraszov és Szaltikov-Scsedrin szerkesztették a folyóiratot, amely Nyekraszov 1877-ben bekövetkezett halála után a narodnyikok szócsöve lett. A cári cenzúra szakadatlanul üldözte a lapot és 1884 ápr.-ban betiltotta. – *119*

215 1884 febr. 10-i levelében Sorge ezt írta Engelsnek: „Hepner nemrégiben közölte velem, hogy Stiebeling a marxi történetfelfogást támadó írást vagy valami effélét készít. Ő (H.) olvasott ebből valamit és szerinte »van benne valami«. – Tehát gyürkőzz, barátom! Hogy olykor található is ilyesmi a »New Yorker Volkszeitung«-ban, azt nyilván látod a »N. Y. Volkszeitung« hetilapjából, melyet megküldenek neked." – *122*

216 A *Konzervatív Párt* a porosz junkerok, a katonai kamarilla, a vezető állami és lutheránus egyházi tisztségviselők pártja volt, mely az 1848-as porosz nemzetgyűlés monarchista frakciójának szélsőjobboldali szárnyából alakult; az Északnémet Szövetség megalakulása (1867) után jobbfelől ellenzéki állást foglalt el Bismarckkal szemben, mert féltette tőle a porosz sovinizmus érdekeit. 1867-ben a Konzervatív Pártból alakult meg a Szabad Konzervatív (vagy Birodalmi) Párt, amely a nagybirtokosok és nagyiparosok érdekeit képviselte, s támogatta Bismarckot. – *122 150 157*

217 „La Défense des travailleurs" – szocialista hetilap, 1883 dec. 2-től 1885-ig jelent meg Reimsben. – 1884 márc. 29-től ápr. 7-ig ülésezett *Roubaix*-ben a francia Munkáspárt kongresszusa, amely egyhangúlag jóváhagyta az 1880-ban elfogadott programot. (V. ö. 527. jegyz.) A roubaix-i kongresszuson jelen voltak a Democratic Federation (v. ö. 104. jegyz.) képviselői is: Ernest Belfort Bax és Harry Quelch. Felolvasták a *Németországi Szocialista Munkáspárt üzenetét*, amely utalt a világ munkásainak szolidaritására. A kongresszus válaszüzenetében kifejezte sajnálkozását, hogy német küldöttség nem jöhetett, és leszögezte, hogy a két kormány mesterkedései ellenére „sem választják el már nemzeti

határok a francia és a német proletariátust, hogy mindkettő kizárólagosan ugyanannak az osztályharcnak szenteli magát, a burzsoázia politikai és gazdasági kizsákmányolása elleni harcnak". – *122 126 130 133 138*

218 Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. munkája angolul csak 1892-ben jelent meg Londonban „Socialism Utopian and Scientific" címmel Edward Aveling fordításában. – *123 451*

219 Engels megkérte Laura és Paul Lafargue-ot (v. ö. 113. old.), hogy nézzék át Marx „Proudhonról" c. cikkének általa készített francia fordítását, mert szeretné átvenni „A filozófia nyomorúsága" második francia kiadásának előszavába (v. ö. még 170. jegyz.). – E levél borítékja fennmaradt, rajta Engels kézírásával: P. Lafargue úrnak, 66, boulevard de Port Royal, *Párizs*, Franciaország. – *124 138*

220 Proudhon 1863-ban Párizsban megjelent „Si les traités de 1815 ont cessé d'exister? Actes du futur congrès" (Érvényüket vesztették-e az 1815. évi szerződések? A jövendő kongresszus aktái) c. írásában állást foglalt az 1815-ös bécsi kongresszus Lengyelországra vonatkozó határozatainak revíziója és a lengyel nemzeti felszabadító mozgalom támogatása ellen. Ezzel egyszersmind helyeselte az orosz cárizmus elnyomó politikáját. – *125*

221 1884 márc. 16-án vasárnap, a Párizsi Kommün évfordulója és Marx halálának első évfordulója alkalmából Londonban tüntetést rendeztek. A kb. 5–6000 főnyi résztvevő a Highgate temetőhöz vonult, hogy ott koszorút helyezzen el Marx sírján. Nagy létszámú rendőrkülönítmény azonban megakadályozta a tömeget abban, hogy bejusson a temetőbe. Ezért egy közeli dombon tartották meg a népgyűlést. – *126*

222 A „To-Day" márciusi számáról írt recenzióról van szó, amely a „Justice" 1884 márc. 8-i számában jelent meg. Szerzője kifogásolta, hogy a „To-Day" közzétette Edward Avelingnek a kereszténység elleni cikkét; bírálatát azzal indokolta, hogy mindaz, ami erről ateista és vallásos oldalról elmondható, már ismeretes. A recenzens szerint Eleanor Marx levele a szerkesztőséghez – „Dr. Marx and dr. Gladstone's Budgetspeech of 1863" (Dr. Marx és dr. Gladstone 1863-as költségvetési beszéde) a Marx idézési módszerére szórt rágalmakról – „aligha alkalmas egy havi folyóirat számára". – *126*

223 „Londoner Zeitung, Hermann" – a londoni német kispolgári demokrata emigráció hetilapja, ezzel a címmel 1869-től 1914-ig jelent meg. – *126*

224 Az emberiség exelnöke – ezzel a gúnynévvel illették Marx és Engels a lassalleánus Általános Német Munkásegylet hajdani elnökét, Bernhard Beckert, arra a cikkre utalva, melyet Marx 1865-ben írt „Az »emberiség elnöke«" címmel (lásd 16. köt. 84–87. old.). – „Deutsches Tageblatt" – konzervatív, antiszemita német lap, 1881-től 1891-ig jelent meg Berlinben. – *127*

225 Utalás a *„Figaro"* c. újságra, mely a Párizsi Kommün alatt és után rágalmazta a Nemzetközi Munkásszövetséget és Marxot. – „Le Figaro" – francia napilap, 1854 óta jelenik meg Párizsban, konzervatív, a 60–70-es években bonapartista, majd klerikális monarchista. – *127*

226 1884 márc. 13-án a zürichi „Der Sozialdemokrat" közzétette Eduard Bernstein „Zum Gedenktage der Märzkämpfe" c. vezércikkét; 1884 márc. 20-án jelent meg a „Sozialdemokrat"-ban Bernstein „Zur Naturgeschichte der Volkspartei" c. vezércikke. – *127*

227 Kautsky 1884 márc. 12-én érdeklődött Engelstől, hogy hol és mennyiért kaphatná meg Morgan „Ancient Society" c. könyvét. „Kár – írja –, hogy nincs időd ismertetni a könyvet a »Neue Zeit«-ban." – *128*

228 Kautsky 1884 márc. 12-i levelében azt írta, hogy bizonyára félreértette Eleanor Marxnak William Morrisról tett kijelentését és ennek következtében minősítette egyik cikkében Morrist „érzelmi szocialistának". Morris ezen nagyon felbőszult és az ő állítását „erélyesen cáfolta". – *128*

229 Loustallot hetilapja: „Révolutions de Paris"; „Feuille Villageoise" – francia hetilap, 1790-tól 1795-ig jelent meg Párizsban; a „Prisons de Paris pendant la Révolution" (Párizsi bortonok a forradalom idején) cím feltehetőleg Alhoy et Louis Lurine 1845-ben megjelent konyvére vonatkozik, melynek pontos címe: „Les prisons de Paris. Histoire, types, moeurs, mystères" (Párizs bortonei. Történetuk, típusok, erkolcsok, rejtelmek) – *130*

230 A „To-Day" 1884 áprilisi száma kozolte Michael Davitt „The Irish Social Problem", valamint Paul Lafargue „Peasant Proprietary in France" c. cikkét. A „Justice" 1884 márc. 29-én azt a megjegyzést fúzte Lafargue cikkéhez, hogy Lafargue „a legnagyobb élő tekintély" a francia parasztkérdésben. – *130*

231 Kautsky és Bernstein 1884 ápr. 7-i leveléről van szó. – *131*

232 Marxnak ezt az 1882 tavaszán írt levelét eddig nem sikerült megtalálni. „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. munkájában Engels lábjegyzetben hivatkozik erre a levélre (lásd 21. kot. 39. old.). – *131*

233 1884 ápr. 7-én Bernstein tobbek kozott azt írta Engelsnek, hogy elkuldte neki az „Anti-Duhring"-et, mert második kiadást kellene előkészíteni belőle; javasolta, hogy az átnézett új kiadást ne két részben, hanem egységes muként adják közre. A második kiadás 1886-ban jelent meg Zurichben. (Lásd „Eugen Duhring úr tudomány-forradalmasítása".) – *131 134 138 141 151 168 235 270 287 317 338 356 358 362 382 409 410*

234 Heinrich Wilhelm Fabian amerikai német emigráns 1884 áprilisában cikket tett kozzé a Milwaukeeban megjelenő „Freidenker" (Szabadgondolkodó) c. lapban Marxnak és Engelsnek az államról szóló tanítása ellen. 1880 okt. 11-én Marxhoz írott levelében Fabian Marx és Engels közreműkodését kérte 1881 jan. 1-én az Egyesult Államokban megindítandó lapja számára. – *131*

235 H. W. Fabian Marxhoz írott 1880 nov. 6-i levelében helytelenítette, hogy Engels az „Anti-Dühring" első szakaszának XII. fejezetében a $\sqrt{-1}$ példáját említi (lásd 20. kot. 119. old.). Erről Engels a mű 1886-ban Zurichben megjelent második kiadásának előszavában is említést tesz (lásd 20. kot. 10. old. és 18. jegyz.) – *131 324*

236 Bruno Geiser az általa kiadott „Die Neue Welt" (v. o. 10. jegyz.) 1884. évi 14. és 15. számában megjelent „Das Innere der Erde" c. cikkében tudománytalannak minősítette az ateizmust. – *132 179 186*

237 I. Vilmos 1884 márc. 22-én, a szuletésnapja alkalmából rendezett fogadáson a képviselok kuldottségének kijelentette, nem érti, miért nem fogadta el a Reichstag (első olvasásban) a szocialista-törvény (v. o. 41. jegyz.) meghosszabbítását kimondó torvényjavaslatot; a császár világosan éreztette, hogy a torvényjavaslat elutasítását személye ellení állásfoglalásnak tekinti. – *132 157*

238 „Berliner Volksblatt" – 1884-ben alapított szocialdemokrata napilap, első főszerkesztője Wilhelm Blos. Az 1890-es hallei pártkongresszus határozata alapján 1891-től „Vorwarts. Berliner Volksblatt" címmel a Németországi Szocialdemokrata Párt kozponti

lapja lett; főszerkesztője Wilhelm Liebknecht. – Kautsky 1884 ápr. 7-i levelében kozolte Engelsszel, olyan határozatot erőszakoltak ki, hogy Liebknechtnek nem szabad kozreműkodnie az új lapban. – *132*

239 Karl Rodbertus: „Offener Brief an das Komité des Deutschen Arbeitervereins zu Leipzig". – *132*

240 Egy Rodbertusra vonatkozó jegyzetről van szó. (Lásd 23. kot. 495. old. 17. jegyz.) – *132*

241 1884 ápr. 7-i levelében Bernstein gúnyos megjegyzéseket tett Karl Frohme működésére és megírta, hogy csak a szerző anyagi helyzetére való tekintettel nem támadta meg a „Sozialdemokrat"-ban Frohme „Die Entwicklung der Eigentumsverhaltnisse" c. konyvét. – *133*

242 A kéziratban itt ures hely van. Engels nyilvánvalóan a 49–50. oldalt akarta megadni. (Lásd 4. kot. 94. old.) – *133*

243 Eduard Bernstein 1884 febr. végén és márc. elején néhány napot Londonban toltott Engelsnél. 1884 ápr. 7-én Bernstein azt írta Engelsnek, hogy szeretné tanújelét adni, mennyire hálás Helene Demuthnak a vendégszerető fogadtatásért, de semmi okos dolog nem jut az eszébe. Most végre talált valamit: kis olajnyomatú képeket, amelyeket névjegy gyanánt lehet használni. Keresztkotésben postára fogja adni. Kéri Engelst, hogy szívélyes udvozlete kíséretében adja át az olajnyomatokat Nimnek. – *134*

244 Laura Lafargue 1884 ápr. 2-án beszámolt Engelsnek a Longuet családnál Argenteuilben tett látogatásáról. Elhunyt testvére, Jenny gyermekei egészségesek és vidámak, de az új házvezetőnő nem nyerte meg a tetszését, különosen az a mód nem, ahogya a gyerekekkel bánt. Engels 1884 márc. 31-i levelére (lásd 129–130. old.) válaszolva Laura kedvező en nyilatkozott Ernest Belfort Baxről és Edward Avelingről. – *135*

245 Paul Lafargue 1884 ápr. 10-én beszámolt Engelsnek a francia Munkáspárt roubaix-i kongresszusának lefolyásáról. (V. o. még 217. jegyz.) Paul levelének végéhez Laura hozzáfuzott néhány sort, melyekben egy példányt kért Engelstől a „Tőke" első koteténe k 3. német kiadásából, egyben kozolte, hogy Bax és Joynes azt mondták neki, hogy Edward Aveling fordítja a „Tőké"-t angolra. Erre válaszol itt Engels. – *135*

246 Lásd 23. kot. 41–140. old.; a „Tőke" első kotete második kiadásának a kovetkezőkben megadott oldalszámai a 23 kotetben az 53–74., 141–215. és 293–472. oldalnak felelnek meg. – *136*

247 A „Journal de Roubaix" 1884 márc. 31-től ápr. 9-ig naponta egy-egy cikket szentelt a kongresszusnak. – „Journal de Roubaix" – francia republikánus irányzatú napilap, 1856-tól jelent meg Roubaix-ben, a textilgyárosok erdekeit képviselte. – *138*

248 Paul Lafargue 1884 ápr. 10-én kifejezte sajnálkozását Engelsnek, hogy sem Wilhelm Liebknecht, sem August Bebel nem vehettek részt a kongresszuson, ami kulonosen azert sajnálatos, mert a hangulat kedvezett a német szocialistáknak. – *138*

249 Engelsnek szándékában állott „A német paraszthaború"-t átdolgozni és Németország történelmé e vonatkozó gazdag anyaggal kiegeszíteni. A „Tőke" 2. és 3. kotetének kiadása, valamint más halaszthatatlan munkák megakadályozták szándekának megvalósításában. Néhány vázlata és toredékes feljegyzése e munkához feanmaradt (lásd tobbek kozt 21. kot. 173–183. old.). – *138 141 151 235 265 266 270 362 400 409 412 454*

[250] V. ö. Luthernak az 1521. évi wormsi birodalmi gyűlésen a szájhagyomány szerint mondott szavait: „Itt állok, nem tehetek másként, Isten engen úgy segéljen." – *140*

[251] Lásd erről Engels lábjegyzetét a 21. kötetben, 156. old. – *141*

[252] Kugelmann Engelsnek nyilván a Leibniz-levélváltást küldte el, amelyet 1881-ben tett közzé Hannoverban a „Zeitschrift des historischen Vereins für Niedersachsen" (Az alsószászországi történelmi egyesület folyóirata). 1882-ben ugyanezen folyóirat különlenyomataként jelent meg „Leibnizens Briefwechsel mit dem Minister von Bernstorff und andere Leibniz betreffende Briefe und Aktenstücke aus den Jahren 1705–1716", 1884-ben pedig ugyancsak a folyóirat különlenyomataként „Briefwechsel zwischen Leibniz und der Herzogin Elisabeth Charlotte v. Orléans in den Jahren 1715 und 1716" címmel. – *142*

[253] Taktikai okokból, és főként azért, hogy a posszibilisták (v. ö. 274. jegyz.) támadásait elhárítsák, a francia Munkáspárt elhatározta, hogy az 1884 máj. 4-ére kiírt párizsi községi választásokon csak olyan választókerületekben állít jelöltet, amelyekben más szocialista csoportok nem indulnak. – *143*

[254] Paul Lafargue 1884 máj. 9-én beszámolt Engelsnek a máj. 4-i párizsi községi választások eredményéről; továbbá közölte, hogy megtalálta Engels egy cikkét a „Tőké"-ről, s ezt elküldi majd neki. Feltehetően arról a „Tőke"-recenzióról van szó, melyet Engels 1868-ban a „Fortnightly Review" számára írt, de a lap nem fogadta el. (Lásd 16. kot. 283–302. old.) – *143*

[255] Engels 1876 februárjában írta „Porosz pálinka a német Reichstagban" c. cikkét. A cikk a „Volksstaat"-ban és különlenyomatként is megjelent és nagy felháborodást váltott ki a Bismarck-kormányból. – *146 147*

[256] *Bölcs férfiak* – a német szociáldemokraták kispolgári opportunista elemei, mint pl. Bruno Geiser, aki a stuttgarti „Neue Welt" szerkesztője is volt, valamint Karl Frohme, Wilhelm Blos, Louis Viereck stb. – *146 163 171 178*

[257] Eugen Richter, a Német Szabadelvű Párt vezetője (v. ö. 267. jegyz.) küzdött a junkeroknak bőséges profitot hozó szeszmonopólium ellen. – Borítékpapír-hős – Bismarcknak papírgyára is volt. – *147*

[258] Kautsky 1884 ápr. 29-i levelében amellett szállt síkra, hogy „A család stb. eredete" a „Neue Zeit"-ban jelenjék meg. Véleménye szerint az időpont kedvező, a kormány kénytelen tekintetbe venni a néphangulatot és ezért nem kockáztathatja meg, amikor a szocialista-törvény meghosszabbítását még nem szavazták meg, hogy a „Neue Zeit"-ot, s vele Engels munkáját betiltsa. – *147*

[259] 1884 máj. 12-én a Reichstag szavazattobbséggel harmadik olvasásban elfogadta szocialista-törvény (v. ö. 41. jegyz.) 1886-ig való meghosszabbítását. – *147 150*

[260] A szocialista-törvény 11. §-a alapján 1884 májusában betiltották a „Süddeutsche Post"-ot az 57. számában kozzétett „Recht auf Arbeit" (A munkához való jog) c. vezércikk miatt. – „Süddeutsche Post. Unabhängiges demokratisches Organ für jedermann aus dem Volk" – demokratikus német lap, 1869-től 1884-ig jelent meg Münchenben.– *147*

[261] Az „Anti-Dühring" kb. 50 példányára vonatkozóan Kautsky ápr. 29-én azt válaszolta Engels 1884 ápr. 26-i levelére (lásd 140–141. old.), hogy még nem volt ideje beszélni a dologról Mottelerrel vagy Schluterrel. – *147*

262 Engels a pártarchívumból (v. o. 160. jegyz.) kapta meg Rodbertus „Offener Brief an das Komité des Deutschen Arbeitervereins zu Leipzig" c. írását, valamint a „Sozialdemokrat" 1865 febr. 1-i, 3-i és 5-i, Marx „Proudhonról" c. cikkét tartalmazó számait (v. o. 96. és 107–108. old.). – *147*

263 Rodbertus állítását, hogy Marx plagizálta őt, Engels „A filozófia nyomorúsága" első német kiadásához írt előszavában (lásd 21. kot. 160–161. old.), valamint a „Tőke" második kötetéhez írott előszavában (lásd 24. kot. 9. old.) cáfolta meg. – *148 351*

264 A Rodbertus irodalmi hagyatékának kiadásában kozremukodókról van szó. 1884-ben adta ki Adolf Wagner és Theophil Kozak a „Das Kapital. Vierter sozialer Brief an von Kirchmann" c. kötetet. – *148*

265 Minthogy a német rendőrség megszigorította a Németország és Svájc közötti határátkelőhelyek ellenőrzését, amelyeken keresztül a Zürichben kinyomtatott „Sozialdemokrat"-ot hetenként illegálisan Németországba szállították, új „tranzitmódszerekről" kellett gondoskodni. A határátkelőhelyek, pályaudvarok és postahivatalok fokozott ellenőrzésére azután került sor, hogy 1884 húsvétján egy nagyobb szállítmány „Sozialdemokrat"-ot csípett el a rendőrség. Bernsteinnek, mint Engelsszel előzőleg közölte, el kellett utaznia, hogy megszervezze a „Sozialdemokrat"-nak a belga–német határon át való szállítását. – *149*

266 A *Centrumpárt* 1870-ben alakult a katolikus porosz képviselőkből; 1871-ben parlamenti párt lett; hintapolitikát folytatott a kormányhoz hu pártok és a baloldali ellenzéki frakciók között; képviselői az ülésterem közepén foglaltak helyet. A Centrumpárt támogatta a nyugat- és délnyugat-németországi kis- és középállamok földbirtokosainak és burzsoáziájának szeparatista és poroszellenes törekvéseit, de a katolikus kispolgárság, parasztság és munkásság körében is volt tömegbázisa. Ellenzékben volt a Bismarck-kormánnyal szemben, de támogatta annak szocialistaellenes intézkedéseit, a 90-es évektől pedig alapvető kérdésekben mindig a kormányt támogatta. Viszonylag nagy tömegbefolyása és nehezen áttekinthető burzsoá osztályjellege a német imperializmus vezető pártjává tette. (V. o. erről a pártról Engels: „Az erőszak szerepe a történelemben"; 21. kot. 386. old.; „Hogyan tovább?"; 22. kot. 4—7. old.) – *149 241 378 397 614*

267 1884 márciusában a haladópártnak és a Nemzeti Liberális Párt balszárnyának fúziójából létrejött a *Német Szabadelvű Párt* (v. o. 97. jegyz.). A párt a liberális burzsoázia érdekeit képviselte, egyes kérdésekben támadta Bismarck belpolitikáját, a szociáldemokratákkal azonban ellenségesen állt szemben; vezetője Eugen Richter volt. – *150 426*

268 1884 máj. 10-én, amikor a szocialista-törvény (41. jegyz.) meghosszabbítására vonatkozó törvényjavaslatot szavazásra bocsátották a Reichstagban, a képviselők zöme – köztuk a Német Szabadelvű Párt (267. jegyz.) tagjai, valamint a Centrumpárt (266. jegyz.) képviselőinek mintegy a fele – a meghosszabbítás mellett szavazott. Ezzel a német szabadelvuek és a Centrum a folyvást növekvő munkásmozgalomtól való félelmukben feladták a szocialista-törvényt ellenző álláspontjukat. – *150*

269 1884 máj. 9-én a balesetbiztosítási törvényjavaslat tárgyalása során Bismarck a Reichstagban állást foglalt a munkához való jog mellett. Máj. 17-én Bismarck sajtóorgánuma, a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" esti kiadásában ezt a jelszót az Angliában uralkodó törvények szellemében értelmezték, tudniillik hogy azokat a munkaképes embereket, akik nem fogadják el a nekik kínált munkát, dologházba vagy bortonbe zárják. Németországban a munkanélkulieket útjavításra, kőtörésre, favágásra stb. alkalmaznák „az ennek megfelelő munkabér vagy ellátás" fejében. Bismarck jelszava valójában azt jelentette, hogy a német munkásnak a dologházhoz és a szukségmunkához való „jogot" akarja megadni – *150 159*

[270] *Falanszterek* – a Fourier által tervezett szocialista települések. – *150*

[271] „La Démocratie pacifique" – francia napilap, a fourieristák orgánuma (és a lap körül tömörülő irányzat – a „békés demokraták" – neve), 1843 augusztusától 1851 novemberéig jelent meg Párizsban, V. Considérant szerkesztésében. – *150*

[272] A *nemzeti műhelyeket* az 1848-as februári forradalom után alakították meg az ideiglenes kormány rendeletére. Egyrészt diszkreditálni akarták ezzel L. Blanc-nak a munka megszervezésére vonatkozó eszméit, melyeket „Organisation du travail" (A munka megszervezése) c. művében fejtett ki. (A munka megszervezése francia utópikus szocialista jelszó, amely a termelés tőkés anarchiájával a jövendő társadalom megszervezett munkáját állította szembe és ennek megvalósítására reformterveket dolgozott ki.) Másrészt fel akarták használni a nemzeti műhelyekben dolgozó, katonailag megszervezett munkásokat a forradalmi proletariátus ellen. De amikor a kormány azt látta, hogy a nemzeti műhelyek munkásai egyre forradalmibbak lesznek, igyekezett elsorvasztani a nemzeti műhelyeket (csökkentette az ott dolgozók számát, vidékre küldte őket közmunkákra stb.); ezek a provokációs intézkedések hozzájárultak a párizsi júniusi felkelés kirobbanásához. A felkelés leverése után a Cavaignac-kormány 1848 júl. 3-án rendeletileg feloszlatta a nemzeti műhelyeket. – *150*

[273] *Opportunistáknak* nevezték Franciaországban a 80-as évek elején a nagyburzsoázia érdekeit képviselő mérsékelt republikánusokat. – *151 345 360 365 368 447 480*

[274] *Posszibilisták* (broussisták) – opportunista irányzat a XIX. sz. végi francia munkásmozgalomban; P. Brousse, B. Malon stb. vezetésével a francia Munkáspártban 1882-ben bekövetkezett szakadás után jött létre. A posszibilisták szerint csak a „lehetséges" (le possible) elérésére kell törekedni; tagadták az osztályharcot és a forradalmi akciót. (V. ö. erről 21. köt. 469–470., 475–476. és 484–486. old.) – *151 353 460 477 597 639*

[275] Gabriel Deville a Szocialista Könyvtár Körének keretében „L'Évolution du Capital" (A tőke fejlődése) címmel összesen öt előadást tartott (v. ö. még 207. jegyz.): „Genèse du Capital" (A tőke keletkezése), „Formation du Prolétariat" (A proletariátus kialakulása), „Coopération et manufacture" (Kooperáció és manufaktúra), „Machinisme et grande industrie" (Gépesítés és nagyipar) és „Fin du Capital" (A tőke alkonya). – *153 503*

[276] Wilhelm Liebknecht 1884 május közepén Párizsba utazott. A német sajtóban ezzel kapcsolatban máj. 20. táján a legellentmondásosabb híresztelések jelentek meg arról, hogy Párizsban néhány európai ország szocialistái konferenciát készítenek elő, ill. tartanak. – *153*

[277] 1884 máj. 29-től jún. 4-ig Engels Sigismund Borkheimnál tartózkodott Hastingsben (a dél-angliai tengerparton). – *154 161*

[278] Kautsky és Bernstein 1884 máj. 29-én arról értesítették Engelst, hogy Kautsky helyzete a „Neue Zeit" szerkesztőségében Blos és Geiser nyomására bizonytalanná vált, Blost akarják kinevezni felelős szerkesztőnek, emiatt jobb lenne várni „A család stb. eredete" „Neue Zeit"-beli megjelentetésével. – *154 163*

[279] A Németországi Szocialista Munkáspárt 1875-ös gothai egyesülési kongresszusán elfogadott programra vonatkozólag lásd Marx: „A gothai program kritikája"; 19. köt. 9–30. old. – *155*

[280] Ezt a szót a kémkedési rendszeréről hírhedt Stieber, porosz rendőrtanácsos nevéből képezte Engels. – *157*

281 A *Nemzeti Liberális Párt* a német iparı és kereskedelmi burzsoázia érdekeit képviselte. 1866-ban alakult meg a haladópárt kettéválása után (v. o. 97. jegyz.). – *157 464 474*

282 A szocialista-törvény meghosszabbításáról folytatott parlamenti vita során Bismarck 1884 máj. 9-én azzal fenyegetőzött, hogy feloszlatja a Reichstagot, ha a törvényjavaslatot elutasítják. – *157*

283 1884 február végén az anzini szénbányákban (Denain, Département Nord) nagy sztrájkra került a sor, ez április közepéig tartott, s azzal végződött, hogy a bányatulajdonosoknak le kellett mondaniok egy új munkamódszer tervezett bevezetéséről, mely a bányamunkások még fokozottabb kizsákmányolását eredményezte volna. – *159*

284 A XVI. században hozott angol szegénytorvény életbe lépése után minden egyházközség külön szegényadót vetett ki. Az egyházközségbe tartozó szegények, akik magukat és családjukat nem tudták eltartani, a szegények segélypénztárától segélyt kaptak. Az 1834-ben Angliában elfogadott *új szegénytorvény* (New Poor Law) a szegénykérdés megoldására egyetlen hatékony módszert ismert: a szegények dologházba zárását és kényszermunkán való foglalkoztatásukat. A nép a dologházakat – a francia forradalomban 1789-ben lerombolt hírhedt bortonről – gúnyosan szegénytorvény-bastille-oknak nevezte. – *159*

285 *Dinamit-törvény* – „A robbanóanyagok bűnös használata" elleni törvényjavaslatról van szó, amelynek értelmében robbanóanyag előállítása, áruba bocsátása, birtoklása, valamint kulföldről való behozatala rendőrségi engedélyhez van kötve. Aki ez ellen vét, fegyházzal, sőt halállal büntethető. A törvényjavaslat tárgyalásakor a szociáldemokrata képviselők 1884 máj. 13-án kijelentették, hogy ők sem a vitában, sem a szavazásban nem vesznek részt. A törvényt a Reichstag máj. 15-én elfogadta. – *160*

286 Az 1884 okt. 28-i Reichstag-választásokról van szó, amelyek nagy sikert hoztak a szociáldemokratáknak. Majdnem 550 000 választópolgár (az érvényes szavazatok kozel 10%-a) szavazott a forradalmi munkáspárt politikája mellett, s a párt az újonnan választott Reichstagban 24 mandátumhoz jutott (az általános választásokon 9, a novemberben megtartott pótválasztásokon 15). Engels ezeket a választásokat „európai fontosságú eseménynek" nevezte, mely „hatást gyakorol Szibériától Kalifornián és Szicíliától Svédországig". (Lásd 215. és 216. old.) – *160 162 200 208 215 218 239*

287 Sigismund Borkheim életrajza halála után jelent meg a „Neue Zeit"-ban (1890 évi 3., 5., 6. és 7. szám) „Erinnerungen eines deutschen Achtundvierzigers" címmel – *161*

288 Kautsky osztrák elvtársakkal találkozott Salzburgban. Találkozásukat már 1884 máj. 29-i leveleben jelezte Engelsnek, jún. 23-án pedig részletesen beszámolt róla. – *163*

289 1884 máj. 30-án az anarchisták több robbantást szerveztek Londonban. A Scotland Yard-i robbanást az épület sarkán levő nyilvános illemhelybe dobott dinamittoltet idézte elő. – *164 278*

290 „L'Explosion" – francia nyelvu svájci anarchista lap, 1884 áprilisban jelent meg Carougeban (Genf mellett). – Terzaghi rendőrségi kapcsolatairól v. o. 18. kot. 358–360. old. – *164*

291 1884 jan. 30-án kivételes rendszabályokat léptettek életbe Bécsben es környékén. (V. o. 175. jegyz.) A rendőrség ezzel kapcsolatban több osztrák anarchistát kiutasított Bécsből, kozuluk némelyek Londonban telepedtek le. – *164*

292 *John Bull* (Bika János) – koltott személy, az angolok gúnyneve, az angol jellem humoros megszemélyesítője. John Arbuthnot pamfletja (1712) után terjedt el a kozhasználatban. — *165 176 279 332 632*

293 1884 jún. 23-án Kautsky elkuldte „»Das Kapital« von Rodbertus" c. tanulmányának első részét átnézésre Engelsnek és kérte mielőbbi visszajuttatását. Kautsky munkája a „Neue Zeit" 1884. évi 8. és 9. fuzetében jelent meg és polémiára vezetett Kautsky és Karl August Schramm kozott. (Lásd még 424. old.). – *166*

294 Ezzel a kérdéssel Engels részletesen foglalkozik „A filozófia nyomorúsága" első német kiadásához írott előszavában. – *167*

295 Valószínűleg Bernstein 1884 jún. 20-i leveléről van szó. – *167*

296 Marx „Bérmunka és tőke" c. munkája először 1849-ben a „Neue Rheinische Zeitung"-ban jelent meg vezércikksorozatként. Az első kulonlenyomat Marx kozreműkodése nélkül 1880-ban jelent meg Boroszlóban a Schlesische Volksbuchhandlung kiadójánál. A kulonlenyomat második kiadása 1881-ben jelent meg ugyanott. 1884-ben Engels kozreműkodésével és rovid előszavával Hottingen-Zurichben jelent meg Marx muve (v. o. 21. kot. 159. old.). – *167 170 334*

297 Jevgenyija Eduardovna Papric 1884 jún. 26-án kozolte Engelsszel, hogy Moszkvában megindítják a „Szocializsztyicseszkoje Znanyije" (Szocialista tudás) c. kőnyomatos folyóiratot. A lap kulfoldi szerzők cikkeit és szociálpolitikai kérdésekkel foglalkozo munkákat is kozol. Megírta, hogy Engels „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" c. munkájának fordításán dolgozik és kéri Marx és Engels nem túlságosan ismert olyan cikkeit, melyeket lefordíthatnának és a lapban népszerusíthetnének. – „Szocializsztyicseszkoje Znanyije" – orosz folyóirat, a Fordítók és kiadók társasága elnevezésű illegális diákszervezet adta ki 1884-ben Moszkvában. Első és egyetlen számában kozzétették Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. munkáját és „A munkásosztály helyzete Angliában" néhány fejezetét. – *168*

298 A 80-as évek első felében Marxnak és Engelsnek tobb munkaja jelent meg orosz nyelven Genfben, így 1882-ben „A Kommunista Párt kiáltványa" es „A Nemzetkozi Munkásszovetség szervezeti szabályzata", 1883-ban a „Bérmunka és tőke", 1884-ben „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" és 1886-ban „A filozófia nyomorúsága", Pétervárott pedig 1885-ben a „Tőke" második kotete – *168*

299 Marx: „A polgárháború Franciaországban A Nemzetkozi Munkasszovetség Főtanácsának uzenete". – *169*

300 Bernstein 1884 jún. 20-án kérte Engelst, kuldjon egy jó fényképet Marxról, mert egy zurichi elvtárs – Karl Manz – olajnyomatos képet szeretne készíteni róla. Bernstein szerint erre a legalkalmasabb az a krétarajz lenne, amelyet Engels dolgozoszobájában látott – *170*

301 A zurichi Volksbuchhandlung tervbe vette egy szocialista versgyujtemény kiadását, mint ezt Bernstein 1884 jún. 20-án kozolte Engelsszel. Ezzel kapcsolatban Bernstein felvilágositast kért Engelstől, hogy hol jelentek meg Georg Weerth versei. Weerth néhány koltemenye 1843-ban jelent meg a „Jahrbuch fur Kunst und Poesie" (Muvészeti és kolteszeti évkonyv) c. gyujteményben (Barmenban), valamint „Album. Originalpoesien von Georg Weerth" (Album. Georg Weerth eredeti kolteményei) c. kotetben 1847-ben, Bornában. Weerth ezenkivul 1848-ban összeállított kolteményeiből egy gyűjteményt, amely életében már nem jelent meg. A kéziratok azonban fennmaradtak es alapjául

szolgáltak a Georg Weerth „Sämtliche Werke" (Összes művei) c. gyűjteményes kiadásnak, melyet 1956–57-ben tettek közzé Berlinben. – „Gesellschaftsspiegel. Organ zur Vertretung der besitzlosen Volksklassen und zur Beleuchtung der gesellschaftlichen Zustände der Gegenwart" – német folyóirat; 1845-től 1846-ig jelent meg Elberfeldben (összesen 12 füzet). Engels részt vett a folyóirat előkészítésében, de aztán nem lett tagja a szerkesztőségnek. A folyóiratot M. Hess vezette, és elsősorban az „igazi szocialisták" cikkeit közölte, de Marx, Engels, G. Weerth néhány írását is. – *171*

302 Hermann Schlüter, a pártarchívum vezetője kérte Bernsteint, hogy juttassa őt eszébe Engelsnek. Bernstein hozzáfűzte ehhez 1884 jún. 20-i levelében, hogy Schlüteren valóságos gyűjtőszenvedély vett erőt. – *171*

303 Georg Weerth: „Nichts Schönres gibt es auf der Welt". – *171*

304 Mint a levél közzétételekor Kautsky megjegyzi, később sem sikerült megállapítani, milyen ügyről volt szó. – *173*

305 Schippel recenziója Hyndman „The Historical Basis of Socialism in England" c. munkájáról, „Neue Zeit", 1884. 7. sz. – *173*

306 Marx: „A filozófia nyomorúsága" (v. ö. 127. jegyz.); lásd 4. köt. 93. old. – *173*

307 Rodbertus: „Zur Erkenntniss unsrer staatswirtschaftlichen Zustände", Neubrandenburg – Friedland 1842. – *174 223*

308 Dietzcel folytatott hosszas és eredménytelen tárgyalás után Kautsky 1884 júl. 16-án közölte Engelsszel, hogy „A család, a magántulajdon és az állam eredete" kiadását a zürichi Volksbuchhandlung vállalja. Egyelőre 5000 példányt nyomnak, ebből 4000-et egyszerű kivitelben munkások számára, 1000-et pedig tetszetősebb formában burzsoáknak. Ezt az 1000 példányt Jakob Schabelitz kiadónak szándékoztak átadni németországi terjesztésre. – *175 184*

309 Kautsky és Bernstein 1884 júl. 16-i levelükben közölték Engelsszel, hogy a „Neue Zeit"-ot kiadója, Dietz pénzügyi nehézségek miatt be akarja szüntetni. Kautsky úgy gondolta, hogy ebben az esetben Londonba megy és a „New Yorker Volkszeitung" (v. ö. 21. jegyz.) állandó munkatársa lesz. 1884 aug. 18-án Kautsky azt írta Engelsnek, hogy Dietz újabb terve értelmében a „Neue Zeit"-ot Hamburgba tennék át. A terv nem került megvalósításra; a lapot továbbra is Stuttgartban adták ki. – *175 204*

310 A „Neue Welt" 1884. évi 20., 21. és 22. száma utánnyomásban közölte Karl du Prel „Der Somnabulismus" c. értekezését. A szerkesztőségi lábjegyzet szerint „ez az értekezés korunk egyik legszellemesebb természettudósának tollából" származik. A „Neue Welt" felelős szerkesztője Bruno Geiser volt. Erről a közleményről, melyben a *látnokságról* volt szó, Kautsky 1884 júl. 10-i levelezőlapjában és júl. 16-i levelében tájékoztatta Engelst. – *176 179*

311 Hyndman: „The Historical Basis of Socialism in England", London 1883. – *176*

312 A „Sozialdemokrat" 1884 júl. 10-i száma a „Szociálpolitikai szemle" rovatban egy hírt közölt a kolerának a szegény néposztályok közötti elterjedéséről. Egy ehhez kapcsolódó lábjegyzet polemizált „a »Volkszeitung« és más német lapok tudósaival" a bacilus szó helyesírása miatt. A polémia Bruno Geiser ellen is irányult, aki a „Neue Welt"-ben ugyanazt az írásmódot vezette be (v. ö. 186. old.). – *176*

313 1879-ben tették kozzé Rodbertus ezen állítását tartalmazó, 1875 márc. 14-i J. Zellernek írt levelét. V. o. 21. kot. 160–171. old. és 24. kot. („A tőke", 2. kot., „Előszó") 9–20. old. – *177 202 227 229 239 285 325*

314 Bernstein 1884 júl. 16-án Engelshez írott levelében tobbek kozott a kuszobonálló választasokkal kapcsolatban (v. o. 286. jegyz.) megjegyezte, hogy Bebelnek nincs egyetlen biztos választókerulete sem, és Liebknecht választókeruletével is bajok vannak, ezzel szemben a párt legjobb választókeruletei nagyon is megbízhatatlan alakok kezeben vannak, mint Bruno Geiser és Louis Viereck. – *178*

315 Minthogy 1884 nyarán Párizst kolerajárvány veszélye fenyegette, Engels és Paul Lafargue julius elején megegyeztek abban, hogy Engels meghívja magához látogatoba Laurat Lafargue 1884 júl. 4-én ezt írta Engelsnek: „. . .Laurának nem szabad itt maradnia. Azt hiszem, e tekintetben Ön egy véleményen van velem. . . Meg kellene hívnia ót latogatóba Londonba, a koleráról ne ejtsen egy szót sem, még kevésbé erről a levélről. . . Ellenkezőleg, mondja neki azt, hogy szeretné vendégul látni, hogy egy kicsit szórakozzon vele, és hogy magával vinné a tengerhez. . ." Júl. 12-én Lafargue ismét szóba hozta a dolgot: „. . .ha azt akarjuk, hogy Laura elhagyja Párizst, akkor nem szabad megsejtenie osszeeskuvésunket. Ön a ma reggel érkezett levelében nagyon ugyesen kezdte meg a hadjáratot, amikor meghívta, hogy a hónap végén menjenek a tengerpartra. . ." Laura Lafargue azonban csupán 1884 őszén látogatta meg Engelst. – *180*

316 Heinrich Heine: „Atta Troll", II. fejezet. – *180*

317 Paul Lafargue „Le Blé en Amérique" c. cikkének első része 1884 júliusában jelent meg a „Journal des Économistes"-ban. A szerkesztőség egy lábjegyzetben sajnálkozását fejezte ki, hogy Lafargue „figyelemre méltó kutatószellemét és jó stílusát nem állítja a politikai gazdaságtan szolgálatába". – „Journal des Économistes" – francia havi folyóirat, 1841-től 1943-ig jelent meg Párizsban, liberális irányzatú. – *182*

318 Paul Lafargue 1884 júl. 25-én megírta Engelsnek, hogy megszerezte Pierre-Paul Leroy-Beaulieu „Le Collectivisme. Examen critique du nouveau socialisme" c. konyvét, és bírálatot fog írni róla. Leroy-Beaulieu ugyanis könyvének kulonbozó passzusaiban megkísérelte cáfolni Marx gazdaságtani elméletét. Lafargue kérte, hogy Engels majd nézze at a cikkét. Engels megjegyzéseit Lafargue „La Théorie de la plus-value de Karl Marx et la critique de M. Paul Leroy-Beaulieu" címmel megjelent recenziójáról lásd 194–198. old. (V. o. még 325. és 332. jegyz.) – *183 188 193 244*

319 A régi német helyesírásban ezeket a szavakat „c"-vel írták, az újabb német helyesírás szerint azonban „z" (zet, ejtsd cet)-vel íródnak. – *184*

320 Válaszlevelének fogalmazványát Engels a Joynestól 1884 júl. 30-án kapott levél hátlapjára jegyezte fel. Joynes Engels hozzájárulását kérte „A szocializmus fejlődese az utópiától a tudományig" (v. o. 25. jegyz.) kozléséhez a „To-Day" c folyóiratban és fordítóul G. B. Shaw-t javasolta. (Lásd még 224. old.) – *185*

321 V. o. pl. Engels: „Anglia helyzete. Carlyle: Past and Present" (1. kot. 542–546. old.). – *186*

322 Wilhelm Blos: „Die Gotter in der Dichtung"; „Die Neue Welt", 1884., 10. sz. – *186*

323 Engels kb. 1884 aug. 5-től szept. 1-ig Worthingben, Anglia déli tengerpartján udült. – *188 190 191 193 206 207*

324 1884 aug. elején ülésezett Londonban a *Demokrata Föderáció* (104. jegyz.) negyedik évi konferenciája. Ez volt a Szociáldemokrata Föderáció (v. ö. 363. jegyz.) alapító konferenciája. – *191*

325 A levél eleje nem áll rendelkezésünkre. Engels megjegyzései Paul Lafargue-nak Leroy-Beaulieu „Le Collectivisme. Examen critique du nouveau socialisme" c. könyvéről készített recenziójára vonatkoznak. (V. ö. még 318. jegyz.) – *194*

326 George Campbell: „Modern India. A Sketch of the System of Civil Government", London 1852., J. W. B. Money: „Java; or, how to Manage a Colony", London 1861. és August Freiherr von Haxthausen: „Die landliche Verfassung Russlands" (Az oroszországi falusi szervezet), Lipcse 1866. – *194*

327 V. ö. Marx: „A tőke", I. kot.; lásd 23. kot. 141. kk. old. – *195*

328 A termelési költségek fogalmának kétértelműségéről v. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek" (26/III. kot. 68–71., 148–149. old.). – *195*

329 V. ö. Marx: „A tőke", I. kot.; lásd 23. kot. 552–559. old. – *196*

330 V. ö. Marx: „A tőke", I. kot.; lásd 23. kot. 181–182. old. – *196*

331 V. ö. Marx: „A tőke", I. kot.; lásd 23. kot. 297–301. old. – *197*

332 Paul Lafargue 1884 júl. 25-én azt írta Engelsnek, hogy recenziójára Leroy-Beaulieu valószínűleg válaszol majd (v. ö. még 318. és 325. jegyz.). Gustave de Molinari, a „Journal des Économistes" főszerkesztője ebben az esetben hajlandó közölni Lafargue *viszontválaszát*, de fenntartja magának a jogot, hogy ez után lezárja lapjában a polémiát. Amikor Maurice Block a „Journal des Économistes" 1884 októberi számában „Le Capital de Karl Marx, à propos d'une anticritique" c. írásában állást foglalt Leroy-Beaulieu mellett, Lafargue viszontválasza a lap novemberi számában jelent meg „Le Capital de Karl Marx et la critique de M. Block" címmel. – *197*

333 1884 aug. 6-i levelében Vollmar azt kérdezte Engelstől, hogy milyen főiskolát tudna ajánlani egy fiatal svéd nőnek, aki érdeklődik a szocializmus iránt és a társadalomtudományokat szeretné tanulmányozni. „Marx kisasszony", írta Vollmar, „múlt tavasszal Londonban megismerkedett a szóban forgó hölggyel, Kjellberg kisasszonnyal." – *199*

334 Utalás az úgynevezett Manchester-iskolára; ez a gazdasági élet teljes szabadságának szükségességét hirdető, az állam gazdasági beavatkozását elutasító, szabadkereskedelmi elveket propagáló kozgazdasági irányzat volt a XIX. sz. első felében. Agitációjának kozpontja Manchester volt; a mozgalom élén két textilgyáros: Cobden és Bright állt, akik 1838-ban megalapították a Gabonatörvény-ellenes Ligát. A 40–50-es években a szabadkereskedelem hívei politikailag külön csoportosultak; belőluk alakult ki az angol Liberális Párt balszárnya. – *199*

335 1884 aug. 12-én Maria Jankowska egy genfi lengyel szociáldemokrata emigráns-csoport képviseletében *S[tefan] Leonowicz* álnéven levelet írt Engelsnek és engedélyét kérte „A család, a magántulajdon és az állam eredete" lengyelre fordításához. Válaszának fogalmazványát Engels Jankowska levelének hátlapjára jegyezte fel. – *201*

336 Kautsky és Bernstein 1884 aug. 18-i leveleiről van szó. – *202*

337 1884 aug. 18-i levelében Kautsky megkérdezte Engelstől, van-e kifogása azellen, ha ő a „Neue Zeit" legközelebbi számában jelzi „A család, a magántulajdon és az állam eredete" megjelenését és közreadja az előszót. A „Neue Zeit" 1884 szeptemberi számában Kautsky „Ein neues Buch von Friedrich Engels" (Friedrich Engels új könyve) címmel beszámolt a mű megjelenéséről és ezzel kapcsolatban közölte Engels előszavának legfontosabb részét. – *203*

338 Kautsky 1884 aug. 18-án azt írta Engelsnek, hogy Bebel egészségi állapotát, annak legutóbbi zürichi látogatásakor, nagyon nyugtalanítónak találta. Engels a továbbiakban Bebel 1884 jún. 8-i levelére utal. – *203*

339 E sorokat Engels feltehetően a Kautskyhoz írott 1884 aug. 22-i leveléhez mellékelte. – *204*

340 1884 aug. 18-án Bernstein megírta Engelsnek, hogy elkészült „A filozófia nyomorúsága" fordítása (v. ö. 127. jegyz.), és többek között javaslatot tett arra, hogy Kautskyval együtt tárgymutatót készít a „Tőké"-hez. – *204*

341 Rodbertus: „Briefe und sozialpolitische Aufsätze", kiadta Rudolph Meyer 1882-ben Berlinben. – *204*

342 1884 jún. 26-i levelében Kautsky felhívta Engels figyelmét arra, hogy Georg Adler „Rodbertus, der Begründer des wissenschaftlichen Sozialismus" c. tanulmányában tévesnek minősíti Engels azon megállapítását, hogy Rodbertus a válságelméletét Sismondi-tól kölcsönözte (v. ö. 20. köt. 283. old., Engels lábjegyzete). – *206*

343 Bachofen „Das Mutterrecht etc." c. műve 1861-ben jelent meg, az „Antiquarische Briefe" 1880-ban. – Engelsnek a Meleagrosz-mondára vonatkozó megjegyzése „A család, a magántulajdon és az állam eredete" VII. fejezetében szerepel; lásd 21. köt. 122. old., lábj. – *206*

344 Bernstein 1884 június 26-i levelében azt írta Engelsnek, hogy a „Család" lengyel fordításánál fontosabb lenne a francia és az angol fordítás, és javasolta erre Lafargue-ékat, illetve Avelingéket. – *207*

345 Az 1884 szept. 3-i „Sozialdemokrat" „Höheres Blech" (Felsőbb szócséplés) c. vezércikkében reagált Hermann *Bahr* cikkére, mely a bécsi „Deutsche Wochenschrift" (Német Hetilap) hasábjain jelent meg 1884 augusztusában és Rodbertust dicsőítette. Heinrich Wilhelm *Fabian* 1884 áprilisában megjelent cikkére (v. ö. 234. jegyz.), melyet azután a „New Yorker Volkszeitung"-ban a „Sozialdemokrat" szerkesztőségéhez intézett nyílt levélként is közöltetett, Bernstein a „Sozialdemokrat" szept. 3-i számában „Ein Ketzerriecher" c. cikkében válaszolt és ezzel kapcsolatban utalt „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. Engels-mű közeli megjelenésére. 1884 szept. 11-én a „Sozialdemokrat"-ban „Wie stellen wir uns zur Börsensteuer?" (Mi a véleményünk a tőzsdeadóról?) címmel aláírás nélküli levél jelent meg, nyilván Abraham *Gumbel* tollából, és azt a véleményt hangoztatta, hogy a szociáldemokráciának helyeselnie kell Bismarck tőzsde-törvénytervezetét. A „Sozialdemokrat" szerkesztősége ezzel polemizálva kifejtette, hogy a tőzsdeadó csupán a nagybirtokosok pártjának kedvez. – *207*

346 Philip H. Wicksteed „Das Kapital. A Criticism" c. írásáról van szó, mely 1884 októberében jelent meg a „To-Day" 10. számában. – *208 212*

347 „Professor Schweinfurth über den Kongo" címmel a „Kölnische Zeitung" 1884 aug. 30-án részleteket közölt Georg Schweinfurth Afrika-kutatónak a Kongó-kérdésről szóló

leveléből, amely a Henry Morton Stanley vezetése alatt álló Nemzetközi Kongó-társaság gyarmatosító politikáját tárgyalja. Ezt a társaságot 1876-ban alapította II. Lipót belga király Association Internationale Africaine (Nemzetközi Afrika-társaság) néven, s 1878-ban a Comité d'Études du Haut-Congo (A Felső-Kongó vidékét tanulmányozó bizottság) nevet vette fel. A szerző kétségbe vonta az Afrikába települő fehérek emberbaráti és tudományos céljait, s hangsúlyozta, hogy „vállalkozó szellemük" gyakran „rabszolgaszerzésre és elefántcsont-kereskedelemre" szorítkozik. – *208*

348 1884-ben a Bismarck-kormány a gyarmati hódítások útjára lépett. 1884 áprilisában F. A. E. Lüderitz brémai nagykereskedő délnyugat-afrikai „szerzeményeit" helyezték „német védelem" alá. 1884 júliusában Gustav Nachtigal tuniszi német főkonzul a birodalmi kormány megbízásából „védnökség"-et proklamált Togo és Kamerun felett, ahol elsősorban Adolf Woermann hamburgi kereskedőcége vetette meg a lábát. Ezzel Németország annektálta első afrikai gyarmatait és további terrorhadjáratok során létrehozta Német-Délnyugat-Afrikát. – *208 216*

349 A „Neue Zeit" 1884 augusztusi és szeptemberi számában Kautsky kozzétette „»Das Kapital« von Rodbertus" c. tanulmányát (v. ö. 293. jegyz.). Erre Karl August Schramm válaszcikket küldött Kautskynak a „Neue Zeit"-ban való közlésre. Kautsky, mielőtt Schramm cikkét közzétette, megírta viszontválaszát, s ezt Schramm kéziratával együtt eljuttatta Engelshez véleményezésre, Schramm cikkét („K. Kautsky und Rodbertus"), valamint Kautsky „Eine Replik" c. viszontválaszát a „Neue Zeit" 1884 novemberi száma közölte. – *210 222*

350 Lásd 20. köt. 295–306. old. – *211*

351 Lásd 13. köt. 5–8. old. – *211*

352 Lásd 4. köt. 94. old. – *211*

353 Marx: „A tőke", I. köt.; lásd 23. kot. 78–81. old. – *211*

354 Lásd 23. köt. 668–713. old. – *211*

355 „The State Remedy for Poverty" c. cikkében, mely a „To-Day" 1884 szeptemberi, 9. számában jelent meg, C. R. Drysdale azt írja, hogy Karl Kautsky „buzgó szocialista", aki azonban „teljesen" elismeri a malthusi népesedési elmélet „igazságát". Drysdale nyilvánvalóan Kautsky „Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft" c. könyvére utalt. – *212*

356 E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: H. Schlüter úrnak, Volksbuchhandlung, *Hottingen-Zürich*, Svájc. – *213*

357 Marx: „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről". – *213 226 227 284*

358 E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: H. Schlüter úrnak, Volksbuchhandlung, Kasinostr. *Hottingen-Zürich*, Svájc. – *214*

359 1884 szeptemberében került sor a három császár (I. Vilmos, Ferenc József és III. Sándor) találkozójára Skierniewicében. A találkozó célja a három császár 1881 júniusában megújított szövetségének újabb három évre való meghosszabbítása volt. A szövetségi szerződés a három nagyhatalmat jóindulatú semlegességre kötelezte, ha a szerződő felek egyike háborúba bonyolódna egy negyedik nagyhatalommal. – *215*

[360] Nyilván az 1874 jan. 10-i Reichstag-választásokról van szó, amikor a szociáldemokraták összesen 351 670 szavazatot (az érvényes szavazatok 6,8%-a) kaptak és 9 képviselőt kuldhettek a parlamentbe, köztuk Bebelt és Liebknechtet, akik a választás időpontjában még várfogságban voltak. Engels erről 1874 jan. 27-én Wilhelm Liebknechtnek a kovetkezőket írta: „A németországi választások az európai munkásmozgalom élére állítják a német proletariátust. Első izben választják a munkások tomegestul saját embereiket, állnak ki mint kulón párt, mégpedig szerte egész Németországban." (V. o. 33. kot. 596. old.) – *215*

[361] Rinaldo Rinaldini – Chr. A. Vulpius német író (1762–1827) 1797-ben megjelent ilyen című regényének haramiavezér hőse. – Sintérjankó (Schinderhannes) – Johann Buckler (1777–1803) rajna-hesseni haramiavezér. – *215*

[362] 1884 júliusában az angol parlament elfogadta a harmadik *Reformbillt*, amely 1884 decemberében emelkedett torvényerőre. Ez a választójogi torvény kiterjesztette a választójogot a kisparasztokra és a mezőgazdasági munkások egy részére. A torvény elfogadása utáni első választások 1885 novemberében és decemberében zajlottak le. – *216 294 328 332 345 349 350 353*

[363] A *Social Democratic Federationt* (Szociáldemokrata Foderációt) 1884 augusztusában alapították; előzménye a Democratic Federation (Demokrata Foderáció) (v. ö. 104. és 324. jegyz.) volt. Egyesítette magában a legkulonfélébb szocialista elemeket, főként az értelmiség koréből. Programja előirányozta „a termelési eszkozok, az elosztás és a csere szocializálását", s azok ellenőrzését „az egész közosség érdekében munkálkodó demokratikus állam" által. A foderáció vezetése főképp Henry Mayers Hyndman kezében volt, aki erősen szektás politikát folytatott. A foderációhoz csatlakozott forradalmi erők (Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling, William Morris és mások) harcoltak Hyndman káros irányzata ellen s az angol munkásmozgalommal való szoros kapcsolat megteremtéséért. Hyndman diktatórikus magatartása miatt, mely a foderáció irányvonalának megváltoztatását lehetetlenné tette, 1884 decemberében szakadás kovetkezett be; a Hyndman irányvonalával szemben álló csoport önálló szervezetet alakított Socialist League (Szocialista Liga) néven (v. ö. 424. jegyz.) – *216 224 243 257 266 377 415 420 431 439 440 443 508 533 567 571 576 634 643 645 660 678*

[364] „A filozófia nyomorúsága" első német kiadásáról van szó (v. ö. 127. jegyz.). Dietz, akinél a könyv megjelent, egy Bruno Geiser által javasolt helyesírást vezetett be, ez ellen tiltakozik itt Engels. Dietz 1884 okt. 15-én igy válaszolt Engels tiltakozására: „Ha Kautsky egy kis megjegyzést tesz a kézirat beküldésekor, megtakarította volna Önnek és nekem a változtatás munkáját... A helyesírásra vonatkozó kívánságának szívesen teszek eleget... Én magam személy szerint nem értek egyet ezzel az irásmóddal, de elfogadtam azért, hogy kikuszoboljem az 1882-es »Neue Welt«-félét, mely még sokkal szornyúbb." – *218 221 223*

[365] Becker 1884 júl. 31-i levelében kozolte, hogy „August Bebel, feleségével és leánykájával együtt" egészen inkognitóban másnapig vendégei lesznek. A továbbiakban még megjegyezte: Bebel „... remek fickó: elveiben világos és szilárd, tetteiben pedig melegszívű, korultekintő, lankadatlan és kitartó..." – *219*

[366] 1884 júl. 31-i levelében Becker tobbek kozott ezt írta Engelsnek: „Azok a számomra kulonosen fontos iratok, melyeket Marxunk hagyatékából reklamálok" (v. o. még 136. jegyz.), „lényegében véve 1848-as és 1849-es levelek egy gyújteményéből állnak, nagy kvartformátumban bekötve. Talán néhány, melyet kinyomtattak, ki van emelve belőle, és másutt található." – *220*

[367] A *Prokrusztész*nak (Nyújtogatónak) nevezett Damasztész (Polüpémón) a görög mitológia szerint ágyába fektette a kezébe kerülő vándorokat és ha hosszúak vagy rövidek voltak az ágyához, addig tordelte vagy nyújtotta a csontjaikat, míg pontosan bele nem illettek. – *211*

[368] 1884 okt. 11-i levelében Kautsky közölte Engelsszel, hogy abból, amit Rodbertus „Zur Erklärung und Abhülfe der heutigen Kreditnot des Grundbesitzes" c. konyvéről olvasott, úgy látja, hogy Rodbertus ebben a munkájában nyilvánítja ki „osztályérdekeit a legleplezetlenebbul". – *221*

[369] „A család, a magántulajdon és az állam eredete" (202. jegyz.) lengyel fordítása 1885-ben jelent meg Párizsban. Az olasz nyelvú fordítást Pasquale Martignetti végezte és Engels ellenőrizte; ez ugyancsak 1885-ben jelent meg Beneventóban. Vera Ivanovna Zaszulics 1884 okt. 18-i levelében értesítette Engelst, hogy szándékában áll a művet orosz nyelvre lefordítani; az első orosz fordítás azonban csak 1894-ben jelent meg Pétervárott. – *222*

[370] A párizsi „Cri du Peuple" 1884 okt. 18-án „*Exécution d'un agent provocateur*" címmel közölte: a hannoveri szuletésű, Párizsban élő Heinrich Nonne nyelvtanárról kiderult, hogy porosz rendőrkém és kizárták a Németországi Szocialista Munkáspártból. – *224*

[371] V. o. Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete", 1891-es negyedik kiadás. (Lásd 21. kot. 110–114. old.) – *225*

[372] „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" – német napilap; 1856-tól (e címmel 1866-tól) 1943-ig jelent meg Majna-Frankfurtban; kispolgári demokrata irányzatú. – 1884 okt. 4-i száma a tárcarovatban „Familie und Ehe" címmel közölte Hans Kaltenboeck recenzióját Julius Lippert „Die Geschichte der Familie" c. muvéről. – *225*

[373] Kautsky a „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" 1884 szept. 19-i számában „Aus dem Nachlasse von Karl Marx" címmel rámutatott arra, hogy Marx milyen jelentőséget tulajdonított az őstörténeti kutatásoknak materialista történetfelfogásának kidolgozásakor. Egyben bejelentette Kautsky, hogy a kozeljovőben megjelenik Engels műve: „A család, a magántulajdon és az állam eredete", mely „Marx és Engels őstörténeti kutatásainak eredménye", s hangsúlyozta, hogy ez a munka a szocialista irodalom „legjelentősebb alkotása Marx »Tőké«-jének megjelenése óta". – *225*

[374] Marx „A filozófia nyomorúsága" c. művének első német kiadásába (v. ö. 127. jegyz.) felvették Marx cikkét „P.-J. Proudhonról". Az e kiadáshoz kapcsolt függelék tartalmazza Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. írásából a John Grayről szóló passzust (lásd 13. köt. 59–62. old.), valamint a „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről" c. írást. – *226 234*

[375] Karl Schorlemmert, aki a szocialista-torvény idején a kapcsolatot a német elvtársakkal fenntartotta, darmstadti rokonainál tett látogatásakor a rendőrség tiltott irodalom becsempészésével vádolta. Rokonainál házkutatásokat tartottak és Schorlemmer csak úgy menekult meg a letartóztatástól, hogy angol útlevele volt. (V. o. még 22. kot. 295. old.) – *227 249 266 548*

[376] Bebel távirata, mely „Drezda, 1884 okt. 29." postabélyegzővel érkezett, így hangzott: „Kilenc győzelem. Huszonhárom pótválasztás. Szavazatok tomege." (V. o. még 286. jegyz.) – *228*

[377] Ahhoz, hogy a Reichstagban javaslatot vagy interpellációt lehessen benyújtani, legkevesebb *tizenot képviselő* saját kezú aláírására volt szukség. – *228*

378 Az ajánlott levelet és a levelezőlapot eddig nem sikerult megtalálni. – *229*

379 Az 1884-es Reichstag-választásokon (v. o. 286. jegyz.) August Bebelt a hamburgi 1. sz. és a drezdai 1. sz. választókeruletben választották meg. Lipcsében és Kolnben nem kerult be a pótválasztásra. – *229*

380 Valószínuleg arra céloz Engels, hogy a német szociáldemokraták 1884 okt. 28-án (v. o. 286. jegyz.) a szocialista-torvény (41. jegyz.) ellenére csaknem 113 000-rel tobb szavazatot kaptak, mint a torvény hatályba lépése előtti utolsó, 1878 júliusi választásokon. – *230*

381 Az 1884 oktoberi Reichstag-választásokon (v. o. 286. jegyz.) Wilhelm Liebknecht az offenbach–dieburgi választókeruletben 6950 szavazattal felkerult a pótválasztási listára, s 10 505 szavazattal győzott. – *230*

382 A „Neue Zeit" stuttgarti szerkesztőségéről van szó. – *230*

383 Kolnben, ahol Bebel 4151 szavazattal megbukott, a Nemzeti Liberális Párt (v. o. 281. jegyz.) és a Centrumpárt (v. o. 266. jegyz.) jeloltje kozott kerult sor pótvalasztásra. A „Kolnische Zeitung" „Die Stichwahlen" és „Die Reichstags-Stichwahl in Koln" c. 1884 nov. 4-i és 6-i vezércikkeiben felhívta a szociáldemokrata választókat, szavazzanak a nemzeti liberális jeloltre. – *230*

384 A *Bismarck-féle szociálreform* az uralkodó osztályok egyik harci módszere volt a forradalmi munkásmozgalom ellen a szocialista-torveny idején. Minthogy nem sikerült e torvény első éveiben terrorral megtorni a szociáldemokratákat, 1881-ben Bismarck megkísérelte célját a munkások lekenyerezésével elérni. Az 1881 nov. 17-én császári uzenetben bejelentett szociálpolitikai reformokkal (társadalombiztosítási torvények uzemi baleset, betegseg, öregség és rokkantság esetere) megpróbálta a szociáldemokratákat a munkásosztálytól elszigetelni, a pártot megosztani és egy antimilitarista, demokratikus tomegmozgalom kialakulását megakadályozni, ez a kísérlet azonban meghiúsult. – *231*

385 E levél fogalmazványa is fennmaradt; Pasquale Martignetti levelének hátoldalára jegyezte fel Engels. Martignetti 1884 okt. 27-i levelét németul írta, hogy Engelsnek bemutassa a német nyelvben tett előmenetelét – *233*

386 1884 nov. 18-án Pasquale Martignetti megkoszonte Engels 1884 nov. 8-i levelet es tobbek kozott azt írta neki, hogy beszélt Gennaro nyomdásszal, aki „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" olasz fordítását kiadta. Gennaro hajlandó „A család, a magántulajdon és az állam eredeté"-t is kinyomtatni. „A család stb. eredete" Engels által revideált olasz nyelvu fordítása 1885-ben jelent meg Beneventóban – *233 327*

387 1884 okt. 24-i leveleben Bernstein megkerdezte Engelst, nem lenne-e helyesebb Marx „Proudhonról" c. cikkét (170. jegyz.) fuggelékként kozolni a „Filozófia nyomorúsága" német kiadásában. Engels az „Előszó"-ban utal erre a cikkre (lásd 21 kot. 160. old.). – *234*

388 A „Sozialdemokrat" 1884 nov. 6-i számában az „Ihre Bilanz" c. glosszában tobbek kozott ez áll: „Ha Bismarck szét akarta robbantani a Centrumot, akkor ehhez nem választhatott volna *ugyetlenebb* módszert, mint a nemzeti liberálisok bevetését. Az egyetlen *komolyabb* támadás, amely a Centrumot érte, a *szociáldemokratak* oldaláról jott." A Centrumról v. o. 266. jegyz. – *234*

389 Az 1884 okt. 28-i választások után a szociáldemokraták 24 választókeruletben vehettek részt pótválasztáson; ebből 15 választókeruletben győzelmet arattak. A „Sozialdemokrat" csak 1884 nov. 21-én számolt be részletesen a választási eredményről. – *234*

390 Lásd „A tőke", 2. köt. 3. szakasz (24. köt. 319–476. old.). – *235*

391 A „Neue Zeit" 1885. évi 1. számában „Marx und Rodbertus" címmel megjelent Engels előszava Karl Marx „A filozófia nyomorúsága" c. művének első német nyelvű kiadásához. (V. ö. még 144. jegyz.) – *239 272*

392 V. ö. „A burzsoázia és az ellenforradalom"; 6. köt. 95. és kk. old. – *239*

393 Az osztrák örökösödési háborúban (1740–48) több európai ország, elsősorban Poroszország ki akarta harcolni igényét a Habsburg-tartományokra és nem ismerték el Mária Terézia trónutódlási jogát, aki a fiúutód nélkül elhalt VI. Károlyt követte az uralkodásban. Poroszország fő szövetségese volt Franciaország, Bajorország és 1742-ig Szászország, mely azután átállt az osztrák táborba. II. Frigyes a háború során kétszer is, 1742-ben és 1745-ben elárulta szövetségeseit és különbékét kötött Ausztriával. – 1756 januárjában Poroszország Franciaország ellen irányuló egyezményt kötött Angliával, melyet egy Franciaország és Ausztria között létrejött semlegességi és védelmi szerződés követett. Poroszország ezt arra használta fel, hogy „védelmi háború" címén kirobbantotta a hétéves háborút (1756–63), mely mindenekelőtt az európai államok két koalíciója, az angol–porosz és a francia–orosz–osztrák koalíció között folyt. – A Franciaország és Poroszország között 1795 ápr. 5-én megkötött bázeli különbékével Poroszország elárulta a francia forradalom ellen irányult feudális koalíciót. Erre részben a francia győzelmek, részben a koalíción belül, főként Ausztria és Poroszország között támadt súrlódások késztették. – A Német Szövetség (Deutscher Bund), amelyet 1815 jún. 8-án létesítettek a bécsi kongresszuson elfogadott szövetségi szerződéssel, kezdetben 35, később 28 fejedelemséget és 4 szabad várost ölelt fel; 1866-ig állt fenn. Helyette Poroszország vezetésével és Ausztria kihagyásával megalakult az Északnémet Szövetség (Norddeutscher Bund). – *240*

394 Az 1866-os porosz–osztrák háborúban aratott győzelme után Poroszország az 1866 szept. 20-i törvénnyel annektálta a hannoveri királyságot, a hessen-kasseli választófejedelemséget, a nassaui hercegséget, Majna-Frankfurt szabad várost, a schleswigi és holsteini hercegséget, Bajorország egyes részeit és Hessen-Darmstadtot, amelyek Ausztria oldalán álltak. – *240*

395 1848 nov. 8-án a porosz király elmozdította a Pfuel-kormányt és megbízta a nyíltan ellenforradalmi Brandenburg–Manteuffel-kormányt. Ez volt a kezdete a porosz ellenforradalmi államcsínynek, mely megsemmisítette az 1848 márciusi népi harcok forradalmi vívmányait és a feudális reakciót ismét hatalomra juttatta. (Lásd még 8. köt. 68–72. old.) – *241*

396 Amikor Laura Lafargue Engelsnél tett londoni látogatásából visszatért Párizsba (v. ö. 315. jegyz.), Helene Demuth süteményt küldött vele Paul Lafargue-nak. 1884 nov. 18-án kelt levelében Lafargue megköszönte a küldeményt és tréfálkozva írta Engelsnek, hogy a sütemény pompás volt, „bár volt egy nagy hibája, hogy nem növekedett automatikusan, sőt inkább szemmel láthatólag egyre kisebbedett". – *243*

397 Az „Edda" skandináv mitikus és mondai tárgyú dalok gyűjteménye; a XIII. századból származó kéziratot 1643-ban fedezte fel Brynjólfur Sveinsson izlandi püspök; ezt a „régebbi Edda" vagy „verses Edda". Fennmaradt továbbá egy értekezés a szkáldok költészetéről, amelyet a XIII. század elején Snorri Sturluson költő és krónikás állított össze, ez az „újabb Edda". Az „Edda" dalai bemutatják az északi germán társadalmat a nemzetségi rend felbomlásának és a népvándorlásnak a korában; a germán mítoszok és hősmondák témáit dolgozzák fel. – *243*

398 1884 nov. 18-i levelével küldte el Paul Lafargue „Le Capital de Karl Marx et la critique de M. Block" c. *viszontválaszát* (lásd még 332. jegyz.) Engelsnek és hozzáfűzte, hogy úgy döntött, válaszol Blocknak anélkül, hogy megvárná Leroy-Beaulieu válaszát. „Block és Beaulieu Franciaország két legkiemelkedőbb közgazdásza" – írta Lafargue –, „az egyik német, a másik belga ... Azt hiszem, hasznos volt betömni e két nagy ember száját, hogy ezzel némi tiszteletet keltsünk a közgazdászokban a marxista elmélet iránt." – *243*

399 1884 nov. 21-én a „Sozialdemokrat" hírt adott a francia szocialistáknak a német munkásokkal való szolidaritás jegyében rendezett nov. 15-i gyűléséről, amelyen Paul Lafargue és mások mondottak beszédet. A „Szociálpolitikai szemle" c. rovatban arról is beszámolt, hogy a „Lyon Socialiste" üdvözölte a német szociáldemokraták választási győzelmét (v. ö. 286. jegyz.). A lap közölte „A lyoni munkásság üzenetét a német munkásokhoz", továbbá kivonatokat a „Lyon Socialiste" cikkeiből, melyek a németországi választásokkal és e választások francia tanulságaival foglalkoztak. – „Lyon Socialiste" – francia szocialista hetilap, 1884-től 1885-ig jelent meg Lyonban. – *244*

400 Az 1884 novemberi darmstadti pótválasztások idején Philipp Heinrich Müller szociáldemokrata jelölt röplapon válaszolt a nemzeti liberálisok vádaskodásaira. Többek között rámutatott arra, miért kívánja ő és a németek milliói a köztársaságot, és történelmi tényekkel támasztotta alá a Párizsi Kommün és a forradalom melletti kiállását. Nyilatkozatát a „Sozialdemokrat" 1884 nov. 14-i száma közölte a „Szociálpolitikai szemle" c. rovatban „Jó a válasz" mottóval. Jules Guesde a „Cri du Peuple" 1884 nov. 18-án megjelent, „Nouvelle Victoire" c. vezércikkében idézte Müller nyilatkozatát. – *244 252*

401 Hannoveri programon a hannoveri szociáldemokraták választási röplapja értendő, amely leszögezi, az, „hogy a reakció úgy megerősödött Németországban", a nemzeti liberálisok „szánalmas gyávaságának és jellemtelenségének" köszönhető; ezek a konzervatívoktól csupán abban különböznek, „hogy az utóbbiak térdre borulnak Bismarck vértes-csizmái előtt, a nemzeti liberálisok viszont hason csúsznak előtte". (V. ö. „Der Sozialdemokrat", 1884 nov. 21., „Szociálpolitikai szemle".) – *244 252*

402 Paul Lafargue 1884 nov. 18-i levelében megírta Engelsnek, hogy Bernstein arra kérte, az 1884 nov. 15-i szolidaritási gyűlésen (v. ö. 399. jegyz.) tartózkodjék Lassalle elleni támadásoktól. – *244*

403 A párizsi „Journal des Économistes" 1884 októberi számában megjelent Achille Loria „La théorie de la valeur de Karl Marx" (Karl Marx értékelmélete) c. cikke. Engels ehhez néhány kritikai megjegyzést fűzött, s elküldte Lafargue-nak, hogy egy esetleges polémiában felhasználhassa. – *244*

404 V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", III. rész (26/III. köt. 59. old.). – *245*

405 „Szőjük csak, szőjük!" – Heinrich Heine „Die schlesischen Weber" c. költeményének refrénje (Engels délnémet dialektusban idézi). – *245*

406 A „Beowulf" a régi angolszász költészet legjelentősebb fennmaradt emléke, Beowulf mondai hős tetteiről szól. Valószínűleg a VIII. században írták a VI. század első felében keletkezett germán törzsi mondák alapján. – *245*

407 „L'Égalité" – francia szocialista újság, 1877-ben alapította J. Guesde, 1880-tól 1883-ig a francia Munkáspárt párizsi lapja volt. Hat sorozatban jelent meg, az 1., 2. és 3. sorozat hetenként (összesen 113 szám), a 4. és 5. sorozat naponta (összesen 56 szám). A hetenkénti

megjelenésre szánt 6. sorozatból csak egy szám jelent meg (1886-ban). Minden sorozatnak más alcíme volt. A 80-as évek elején Marx és Engels kozremukodott a lapban. – *246*

408 John Lincoln Mahon 1884 nov. 26-án tobbek kozott ezt írta Engelsnek: „Fiatal tagja vagyok Britannia Szocialista Pártjának és szeretnék Önnel egyszer elbeszélgetni itteni mozgalmunkról... Tudom, hogy az Ön idejét nagyon is igénybe veszi ugyunkért folytatott munkája; de szeretném, ha megértené, hogy nem holmi kisszeru óhaj vezet, nem azért kívánom felkeresni és megismerni Önt, mert híres ember, hanem egyszeruen veleményét szeretném hallani és tanácsát kérni mozgalmunk egy olyan fontos állomásán, amelyhez éppen most érkeztünk el." – *247*

409 E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: Karl Kautsky urnak, Hungelbrunngasse 14, Bécs IV, Ausztria. – 1884 dec. 2-án Kautsky, aki átkoltozőben volt Zurichből Londonba, s útkozben Bécsben és Berlinben szándékozott időzni, kozolte Engelsszel bécsi címét és megkérdezte, hogy londoni tartózkodása első napjaira címeztetheti-e a neki szóló leveleket Engelshez. A továbbiakban arra is választ kért, hogy Marx „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről" c. írása „A filozófia nyomorúsága" első német nyelvű kiadásának függelékeként jelenjen-e meg, vagy kulonlenyomatkent adják-e kozre. – *250*

410 A levél kéziratában idegen kéztől, valószínűleg Bebeltől származó változtatások és beszúrások találhatók. Kiadásunk Engels eredeti szovegén alapul, a változtatásokat lábjegyzetben kozoljuk. – *251*

411 1884 nov. 4-én, 6-án és 8-án a „Kolnische Zeitung" „Die Stichwahlen", „Die Reichstags-Stichwahl in Koln", „Noch einmal die Kolner Stichwahl" c vezércikkeiben kifejezésre juttatta, hogy a Nemzeti Liberális Párt (v. o. 281. jegyz.) fellép a szocialista-torvény (41. jegyz.) eltorlése érdekében, ha a német szociáldemokrácia lemond forradalmi programjáról. – *251*

412 1884 máj. 10-én, a szocialista-torvény (41. jegyz.) hatályának meghosszabbításáról folyo vita során Bruno Geiser hangsúlyozta beszédében, hogy a szociáldemokraták nem torekszenek a fennálló állami és társadalmi rend erőszakos megdontésére; kifejtette, mit ért „forradalmon" és úgy vélekedett, hogy a Bismarck 1884 máj. 9-i Reichstag-beszédében proklamált „munkához való jog" (v. o. 269. jegyz.) is a végbemenő forradalom kifejezese. Ezzel szemben Bebel e torvényjavaslat harmadik olvasasakor, 1884 máj. 12-én kijelentette, hogy a szocialista-torvény második olvasásban elfogadott meghosszabbítása „a szocialista eszmék alakulására és fejlődésére teljesen hatástalan marad", s hogy ezek az eszmék „előbb vagy utóbb egész biztosan uralomra jutnak az államban és a társadalomban". Bebel és Geiser beszédét „Aus den Verhandlungen uber die Verlangerung des Sozialistengesetzes" címmel Grillenberger Nurnbergben 1884-ben brosúra formában adta. – *251*

413 Az 1870–71-es német–francia háború után Franciaország az 1871 máj. 10-i békeszerződés értelmében 5 milliárd aranyfrank összegu jóvátételt fizetett Németországnak. – *253*

414 Az 1848 máj. 18-tól 1849 jún. 18-ig ülesező majna-frankfurti német nemzetgyulésről van szó. – *253*

415 „*Le National*" – francia napilap, 1830-tól 1851-ig jelent meg Párizsban, alapítói Thiers, Mignet és Carrel, a 40-as években a mérsékelt polgári republikánusok lapja volt. A lap mellett álló politikai csoport a 40-es években az ipari burzsoáziára és a liberális értelmiség egy részére támaszkodott; az 1848-as ideiglenes kormányban a csoportot mindenekelőtt Marrast, Bastide és Garnier-Pagès képviselték. – *254*

416 Ebből a levélből csak az a rész maradt fenn, amelyet Lafargue a „Lyon Socialiste" 1884 dec. 21-i számában „Descendre dans la rue" (Ki az utcára) címmel megjelent cikkében idézett. E cikkben Lafargue tiltakozik az anarchisták provokatív „Ki az utcára!" jelszava ellen, hisz a népnek nincs sem puskája, sem lőszere, majd ezzel a bevezetéssel: „A német szocialista párt egyik tagja a legutóbbi események alkalmából a következőket írta nekem", idézi Engels levelének szóban forgó részletet. Lafargue 1884 dec 23-án kozolte Engelsszel, hogy ezt a levélrészletet cikkében felhasználta. – *256*

417 „The Commonweal" – angol hetilap, 1885-tol 1891-ig és 1893-tól 1894-ig jelent meg Londonban, a Szocialista Liga lapja; Engels 1885–86-ban néhány cikket tett kozze a lapban. – *258 267*

418 A levél teljes szovege nem áll rendelkezesre. Ezt a részletet W. Liebknecht idézte a „Sozialdemokrat" 1885 jan. 8-i számában „Zur Dampfersubvention" (A gőzhajoszubvencióról) címmel megjelent cikkében. Liebknecht cikke állást foglalt a szociáldemokrata Reichstag-frakción belul az ún gőzhajószubvencióval kapcsolatban 1884 végén kialakult velemenykulonbségekben. Az opportunista tobbség (v. o. 460. jegyz.) nyilvánosan kijelentette, hogy hajlandó a Reichstagban támogatni a rendszeres tengerentúli gőzhajóforgalom megszervezésére és finanszirozására irányuló kormányprogramot A gőzhajószubvenció megszavazása azonban egyértelmu volt a német nagyburzsoázia gyarmati terjeszkedésének támogatásával. Az opportunisták politikájával határozottan szembeszálltak a Bebel korul csoportosult forradalmi erők. A szervezett ellenállás az opportunistákkal szemben, valamint az, hogy a „Sozialdemokrat" heteken keresztul kozolte a párttagok soraiból érkezett leveleket és határozatokat, amelyek elítélték a jobbszárny magatartását és az általa kozzétett nyilatkozatot (v. o. 461. jegyz.), végul is meghátrálásra kenyszerítette az opportunistákat, es amikor a gőzhajoszubvencio szavazásra kerult a Reichstagban, már az egész szociáldemokrata frakció egységesen ellene szavazott – *260 267 292 293 324 425*

419 Bebel 1884 dec. 28-án reszletesen kifejtette veleményét Engelsnek a gőzhajoszubvencio (v o. 418 jegyz) kérdeséről – *261*

420 Valoszínuleg a „Sozialdemokrat" 1884 dec 11-i szamanak a „Szocialpolitikai szemle" rovatban megjelent kozlemenyerol van szo, mely szerint a szociáldemokrata Reichstagfrakcio azt a hatarozatot hozta, hogy a gozhajoszubvencio folotti szavazást fuggoben hagyja.– *261*

421 Utalás arra, hogy Max Kayser 1879 máj 17-én a szociáldemokrata frakcio engedelyével a Bismarck-kormány magas védóvámokat előirányzo védóvám-torvénytervezete mellett szólalt fel, a torvénytervet emelkedett javaslat a nagyburzsoázia legreakciósabb resze és a junkerok érdekeinek felelt meg Marx és Engels elítélték Kayser eljárását és helytelenitették, hogy néhány szocialdemokrata vezeto elnézo volt Kayser irant (Lásd 34 kot 394–396. old.) – *262*

422 1884 nov. 18-án Pasquale Martignetti megkérdezte Engelst, helyesnek tartaná-e, ha „A család, a magantulajdon es az állam eredete" olasz forditása, melyen eppen most dolgozik, valamint a „Nemet paraszthaború" (249. jegyz.), melynek új kiadását jelzi a „Sozialdemokrat" 1884 nov. 6-i száma, egy kotetben jelenne meg – *265*

423 A „*Justice*", a Szociáldemokrata Foderáció (v. o 363. jegyz) sajtóorgánuma 1884 dec. 27-en „France and the International Congress" címmel kozzétette Adolphe Smith Headingley levelet, ez azt kívanta a foderációtól, mely egy nemzetkozi szocialista kongresszus osszehívását tervezte, hogy a posszibilistákat (v. o, 274. jegyz.) ismerje el a francia szocialisták legfontosabb szervezetének és ne tartson fenn kapcsolatot a francia Munkáspárttal, melv a marxista vonalat képviseli. – *268*

[424] A *Szocialista Liga* (Socialist League) 1884 dec. 30-án alakult, miután a Social Democratic Federation (v. o. 363. jegyz.) vezetőségi tagjainak többsége kilépett a foderációból. A liga alapító és vezető tagjai többek között William Morris, Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling és Ernest Belfort Bax voltak. A liga munkájában megnyilvánuló sok pozitív vonás mellett a tagok egy része behódolt a ligában már kezdettől fogva észlelhető szélsőbaloldali iránynak. A Szocialista Liga az 1887–88-as években az anarchisták kezébe került és 1889–90-re – miután Avelingék, Bax és még mások kiléptek – elvesztette jelentőségét. – *268 299 353 431 467 478 486 508 533 567 571 576 598 640 643 645 678*

[425] Florence Kelley-Wischnewetzky vállalta Engels „A munkásosztaly helyzete Angliában" c. művének angol fordítását. A mű amerikai kiadása 1887 májusában jelent meg New Yorkban Engels előszavával és függelékkel. – *270 280 412 419 430 432 450 454 455 488 490 502 510 584 631 657 717*

[426] Lásd 20. kot. 7–13. old. („Anti-Duhring", „Előszó", II) – A kiegészítéseket, azaz függelékeket illetően v. o. 432. jegyz. – *270*

[427] Gustav Gross „Karl Marx" c. tanulmányáról, mely 1885-ben jelent meg Lipcsében, Karl Kautsky írt recenziót; ezt a „Neue Zeit" 1885 évf. 6 füzete közölte. – *272*

[428] Kautsky 1885 jan. 9-én megírta Engelsnek, hogy Louis Viereck (Viereck jelentése négyszög, ezért leveleiben Engels rendszerint egy négyszöget rajzol Viereck neve helyett), a Münchenben megjelenő „Suddeutsche Post" kiadója felajánlotta neki lapja egyik szerkesztői állását. Kautsky az ajánlatot visszautasította, noha az anyagilag „meglehetősen csábító" volt, s ezt írta Engelsnek: „Azonkívül köztem és Viereck között olyan messzemenő elvi és taktikai nézeteltérések vannak, hogy lehetetlennek tartom a vele való együttműködést." – *272 357*

[429] „Kritische Geschichte der Nationalokonomie und des Sozialismus" c. könyvének harmadik kiadásában (Lipcse 1879) Duhring megpróbálta cáfolni az „Anti-Duhring" néhány bíráló megjegyzését. Lásd még Engels előszavát az „Anti-Duhring" második kiadásához (20. kot. 9. old.). – *273*

[430] Schluter 1885 jan. 10-én megírta, hogy különlenyomatként ki akarja adni Marx és Engels néhány munkáját az 1850-es „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-ból és kérte Engelst, küldje el neki a folyóirat összes számait. – *273*

[431] A „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" 1–4. füzetében megjelent írások, melyekre Engels utal, a következők: Marx: „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig", Engels: „A német birodalmi alkotmány-hadjárat", Engels: „A német parasztháború", Marx és Engels: „Recenziók", Marx és Engels: „Szemle, 1850 január–február". – A munkához való jog kérdésével Marx az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. írásában foglalkozott (lásd 7. kot. 17–19. old.) A kérdéssel kapcsolatban v. o. még a 107. jegyzetet. – *273*

[432] Engels más elfoglaltságai (elsősorban a „Tőke" II. és III. könyvének sajtó alá rendezése) miatt az „Anti-Duhring" második kiadása a tervezett kiegészítések nélkül jelent meg, a kiegészítésekből csak két vázlat készült el (lásd 20. kot. 521–525. old. és 533–538 old.). – *274*

[433] Mehring 1885 jan. 16-i levelében megismételte 1884 júl. 3-i kérését Engelshez, hogy küldjön neki anyagot egy Marx-életrajzhoz. Mehring többek között ezt írta: „Bátorkodom a »Demokratische Blatter« néhány számát keresztkötésben mellékelni; az általam írt

vezércikkek nagyjából fogalmat adhatnak Önnek arról, miként szándékozom a témát feldolgozni." – *275*

434 „Der Volksstaat" – a német Szociáldemokrata Munkáspárt (az eisenachiak) lapja; 1869-től 1876-ig jelent meg Lipcsében (elemte kétszer, majd háromszor hetenként). A lap a német munkásmozgalom forradalmi irányzatának nézeteit tukrozte. A rendőrség es a kormány folytonosan uldozte a lapot; a szerkesztőség osszetétele a szerkesztők letartóztatása folytán gyakran változott, az általános vezetés azonban W. Liebknecht kezében maradt. A lap általános jellegére nagy befolyása volt Bebelnek is, aki a „Volksstaat" kiadóvállalatát vezette. Marx és Engels a lapnak megalapítása óta munkatársai voltak. – „Vorwarts" – a német szociáldemokrácia kozponti lapja az 1876-os gothai kongresszus után; 1876 októberétől jelent meg Lipcsében, hetenként háromszor W. Liebknecht és W. Hasenclever szerkesztésében; 1878 októberében a szocialistatorvény miatt be kellett szuntetnie megjelenését. – *275*

435 Hullóknek nevezték a Bismarck-kormányt támogató megvásárolható és megfizetett újságírókat és lapjaikat, az őket támogató alapot mint hulló-alapot emlegették. A hullő kifejezést először Bismarck használta 1869 jan. 30-án a képviselőházban a kormány ellenfeleire. A kifejezés értelme azonban a visszájára fordult, amint azt Bismarck is kénytelen volt 1876 febr. 9-én a Reichstagban elismerni. – *275*

436 Szójáték Goethe onéletrajzi írásának címével: „Dichtung und Wahrheit" (Költészet és valóság). – *275*

437 Mehring, aki mint radikális demokrata, rokonszenvezett a szociáldemokratákkal, a 70-es évek végén a nemzeti liberálisok (v. o. 281. jegyz.) sajtójában fellépett a munkáspárt ellen. Bebel 1885 febr. 7-én azt írta Engelsnek, hogy ő egyáltalán nem válaszolna Mehringnek. Később, amikor Mehring ismét a munkáspárt mellett foglalt állást, baráti viszony alakult ki Engels és Mehring kozott. – *275 348*

438 „Demokratische Blatter" – német hetilap, a haladópárt lapja, 1884-től 1886-ig jelent meg Berlinben. – *277*

439 A levél teljes szovegét nem sikerult megtalálni. Paul Lafargue 1885 januárjában egy kivonatot adott át Jules Guesde-nek, aki ennek alapján szerkesztőségi cikket írt a „Cri du Peuple" 1885 jan. 31-i számába „Cherchez le Russe" (Keresd az oroszt) címmel. A cikkben idéz egy részletet Engels leveléből, nevének említése nélkul, azzal a megjegyzéssel, hogy a levél Londonbol, „nagy társadalmi harcaink egyik veteránjától" származik. Az említett részletben foglalt tényeket és gondolatokat Engels „Császári Orosz Valóságos Titkos Dinamittanácsosok" c. cikkében (lásd 21. kot. 184–186. old.) is kifejtette. Kozlésunk a „Cri du Peuple"-ben 1885 jan. 31-én megjelent szovegen alapszik. – *278*

440 „The Pall Mall Gazette" – angol napilap, 1865-től 1920-ig jelent meg Londonban, a 60–70-es években konzervatív irányzatú, később liberális; Marx és Engels 1870 júliusától 1871 júniusáig kapcsolatban álltak a lappal, amely azonban 1871 jún. végén csatlakozott a polgári sajtónak az Internacionálé elleni hadjáratához. – Novikova cikkének címe: „The Russification of England". – *278*

441 1885 jan. 13-án Poroszország és Oroszország kozott kiadatási egyezmény jott létre olyan személyekre vonatkozóan, akiket az államfő vagy valamely családtagja elleni buncselekménnyel vagy vétséggel, illetve dinamit meg nem engedett előállításával vagy tárolásával vádolnak. – *278*

442 A fénlek a fuggetlen ír koztársaság megteremtéséért harcoló ír titkos szervezet tagjai voltak. Az angol kormány kegyetlenul uldozte a mozgalmat, mely objektíve az ír paraszt-

ság érdekeit fejezte ki; résztvevői túlnyomórészt a városi kispolgárságból és értelmiségből kerültek ki. Marx és Engels bírálták a mozgalom összeeskuvő taktikáját, szektás és polgári-nacionalista hibáit, de nagyra becsülték forradalmiságát. – *278*

[443] Engels tanácsát követve „A munkásosztály helyzete Angliában" első kiadásának előszavát, valamint az ajánlást „Nagy-Britannia munkásosztályához" (lásd 2. kot. 220–222. és 215–219. old.) nem vették fel az első amerikai kiadásba. – *280 455*

[444] Engels 1886 elején írt egy tanulmányt, melynek elő- vagy utószóként kellett volna megjelennie „A munkásosztály helyzete Angliában" amerikai kiadásában. Minthogy a kiadás elhúzódott, Engels szükségesnek tartotta, hogy új előszót írjon a konyvhoz, a korábbi írás pedig függelékként került az amerikai kiadásba. (V. o. még 425. jegyz.) – *280 282*

[445] V. o. Marx és Engels: „A Kommunista Párt kiáltványa". (Lásd 4. kot. 463–466. old.) – *281*

[446] Mint Danyielszon 1884 dec. 26–1885 jan. 2-i levelében kozölte Lafargue-gal, Marx (álnéven Williams) megígérte, hogy az orosz fordítás és kiadás meggyorsítása érdekében elküldi neki a „Tőke" második kötetének korrektúraíveit. Nyilván a végrendelet végrehajtója, írta Danyielszon, is szívesen teljesíti Marx óhaját és elkuldi neki a korrektúraíveket. Danyielszon ezzel kapcsolatban kérte Engels címét. Konspiratív okokból Engels a Danyielszonhoz írt leveleiben a Rosher (PWR) nevet használta. – *283 289 302 319 323 332 339 351 355 386 438 563 612 638*

[447] Lopatyinról van szó, akit 1884 okt. 6-án Péterváról letartóztattak. Háromesztendei vizsgálati fogság után, melyet a Péter-Pál erődben toltott el, 1887 jun. 4-én 13 társával egyutt halálra ítélték. A halálbuntetést később életfogytiglani várfogságra változtatták. – *283 351 385 567*

[448] Lavrov arról érdeklödött Engelsnél, hogy Gustav Gross „Karl Marx" c. tanulmányának (v. o. 427. jegyz.) néhány adata megfelel-e a tényeknek. Egyúttal kérte, Engels kozolje vele, eszkozolt-e változtatásokat vagy kiegészítéseket „A filozófia nyomorúsága" 1885-os német nyelvű kiadásában. – *284*

[449] Kautsky 1885-tol 1888-ig es 1889 szeptemberétől 1890 májusáig Londonban élt. – *286*

[450] Egy időben az a hír járta Németországban, hogy Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. munkáját betiltották. Engels ebben az ugyben felvilágosításért fordult Hermann Schlüterhez (lásd 274. old.). Schabelitz konyvkiadóval (v. o. 308. jegyz.) folytatott megbeszélés után Schluter 1885 jan. 20-án a kovetkező felvilágosítást adta Engelsnek: A lipcsei vámhivatal lefoglalta a mű példányainak egy nagyobb tételét, de csakhamar visszaadta óket a németországi bizományosnak. Azóta a bizományos nem hajlandó a könyvet terjeszteni, „mivel igen sok kellemetlensége van miatta". Schabelitz azonban csakúgy, mint azelőtt, minden németországi megrendelést teljesít, és a rendelt példányokat előzetes tudakozódás után keresztkotésben elküldi a megrendelőknek. A tudakozódáskor ezt a fordulatot használja: „A kívánt könyv csak keresztkotésben kuldhető", ez lehetett valószínuleg az oka annak, hogy a német konyvkereskedők a mú betiltását feltételezték. Schlüter a továbbiakban azt írta, „hogy a könyv terjesztése ilyen nehézkes, az való igaz, de nem sokat lehet ellene tenni... Azóta, hogy a szocialistatorvény fegyvert adott a kormány kezébe, melyet az esetleg a konyvkereskedő urak ellen fordíthat ... ez a csurhe olyan gyáva és aggályoskodó lett, hogy ha valamely vevő nem ragaszkodik egészen erélyesen a kormány számára nemkívánatos konyvhóz, a könyvkereskedő különféle urugyekkel igyekszik elutasítani a megrendelést. 78 előtt Németországban a könyvkereskedelem útján minden betiltott konyvet meg lehetett kapni,

most még ha nincs is betiltva, csupán nem »alkalmatos« és terjesztése némi nehezséggel jár – a profitéhes burzsoá azonmód aggályoskodó nyárspolgárrá változik. Egyébként a könyv kelendősége, a könyvkereskedelemben is, jó. A munkások természetesen inkább vásárolják, mint más osztálybeliek. Németországban Dietz terjeszti a művet . . . ó is azt jelenti, hogy kelendősége kielégítő." V. ö. még 675. jegyz. – *287 382*

[401] Plehanov „Nasi raznoglaszija" c. könyvéről van szó, mely 1884-ben jelent meg Genfben 1885 febr. 14-én Vera Zaszulics a következőket írta Engelsnek: „A szerző levelemmel egyidejűleg elküldi Önnek legújabb kiadványunkat, a »Nasi raznoglaszijá«-t. Szívesen hallottuk volna az Ön véleményét erről a könyvről. Fő témája az a még ma is döntő kérdés: az orosz emberek erőfeszítései, hogy önálló utat találjanak hazájuk fejlődéséhez. Bizonyára vihart fog kavarni ez a könyv kis csoportunk ellen" – *288 304*

[402] A Szociáldemokrata Föderációról (v. ö. 363. jegyz.) és a Szocialista Ligarol (v. ö. 424. jegyz.) van szó. – *288 470 482 628 654 703*

[403] A „Sozialdemokrat" 1885 febr. 26-i száma közölte Karl Varenholznak, a Szocialdemokrata Föderáció (363. jegyz.) tagjának válaszát a lap jan. 15-i számában megjelent levélre, amelyben a föderáció végrehajtó bizottságának egy volt tagja feltárta a szervezetben bekövetkezett szakadás okait, egybehangzóan Engels 1884 dec. 29-én Bernsteinhez írott levelével (lásd 257–259 old.). Bernstein 1885 jan. 15-i válaszlevelében feltételezi, hogy a szerkesztőséghez kuldott levél szerzője Eleanor Marx-Aveling volt. Varenholz írása elferdítette a szakadás okait és védelmezte Hyndman opportunista és szektás irányvonalát. Edward Aveling a „Sozialdemokrat"-ban 1885 márc. 26-án megjelent válaszában megcáfolta Varenholz állításait. – *289*

[404] *Crescent* – így nevezik Angliában gyakorta a sarló alakú kis utcákat. Itt a Maitland Park Crescentről van szó, amely a Maitland Park Roadba torkollik. Ezt az utcát, valamint a Modena Villas, Maitland Park Villas és Maitland Park Road nevű utcákat a XIX. század 60-as éveinek végén Maitland Park Road néven egyesítették (v. ö. még 182. jegyz.) Akkoriban Eleanor Marx-Aveling is a Maitland Park Road 67. szám alatt lakott. – *289*

[405] A londoni Highgate temetőben van Jenny és Karl Marx sírja, amelyet Marx halálának (1883 márc. 14.) évfordulója alkalmából kerestek fel. – *289*

[406] Montceau–Brenin–Thévenin-ügy – 1884 novemberében Montceau-les-Mines-ban dinamitos merényletben való bűnrészesség vádjával letartoztattak munkásokat, köztük a munkásmozgalom aktív résztvevőit, akiknek semmi közük sem volt a merénylethez. A tulajdonképpeni tettes, aki a francia rendőrség megbízásából szervezte meg a robbantást, Brenin rendőrügynök volt, s a montceau-les-mines-i rendőrfelügyelő, Thévenin szolgálatában állt. A „Cri du Peuple" ezeket az összefüggéseket egy cikksorozatban leplezte. Thévenint 1885 februárjában a bourg-i elmegyógyintézetbe vitték, ahol a február 18-ról 19-re virradó éjjel rejtélyes körülmények között meghalt. A letartoztatott munkások ellen per 1885 május végén zajlott le. A vádlottakat több évi fegyházra és kényszermunkára ítélték. – *289*

[407] 1885 márc. 21-én Richard Stegemann levelben anyagot kért Engelstol Marx „autentikus jellemzéséhez", melyet ő a „Tőke"-ről írt munkájának bevezetésében szeretne megadni. Ha nincs ilyen anyag, akkor arra kéri Engelst, írja meg a saját felfogását Marxról mint emberről. – *290*

[408] „Die Quintessenz des Sozialismus" c. művében Albert Schaffle többek között azt írta, hogy évekre volt szüksége ahhoz, hogy a „Tőke" első kötetét megértse. – *290*

459 Jules Ferry kormánya 1885 márc. 30-án indokínai gyarmati politikájának balsikerei miatt kénytelen volt lemondani. – *291 293*

460 Az 1884 októberi választások után az opportunisták, akik ideiglenesen többségben voltak a szociáldemokrata Reichstag-frakcióban, újra megpróbálták a párt forradalmi politikáját kispolgári reformpolitikával helyettesíteni. Az opportunista többséghez tartozott a többi között Wilhelm Blos, Karl Frohme, Bruno Geiser, Wilhelm Hasenclever. A forradalmi kisebbséget August Bebel és Wilhelm Liebknecht vezette. – *291*

461 A szocialdemokrata Reichstag-frakció opportunista többsége, minthogy a „Sozialdemokrat" elítélte a gázhajószubvenció vitájában (v. ö. 418. jegyz.) tanúsított magatartásukat, a lap 1885 ápr. 2-i számában nyilatkozatot tett közzé (1885 márc. 20-i kelettel), miszerint a központi sajtóorgánum szerkesztőségének nincs joga a frakciót bírálni, és azt követelte, hogy a szerkesztőség engedelmeskedjen a frakciónak. A „Sozialdemokrat"-ban megjelent, munkások tollából származó tiltakozó levelek hatására azután a „Sozialdemokrat" 1885 ápr. 23-i számában az opportunisták a szerkesztőséggel kozos nyilatkozatra kényszerultek, ebben visszavonták előző nyilatkozatukat és „az egész párt *orgánumának*" ismerték el a lapot (lásd még 478., 479. jegyz.) – *292 293 299 319 329 330 342 356 617*

462 1885 júniusában Franciaországban új választási rendszert vezettek be, a lajstromos választást (scrutin de liste): a kis választókeruleteket nagyobbakba fogták ossze, ezek mindegyike egy-egy département-nak felelt meg Minden département-nak a lakosság száma arányában kellett képviselőket választania (1·70 000), és a választónak a département osszes jeloltjére kellett szavaznia. Minthogy département-onként állítottak jeloltlistát, taktikai megfontolásból és a választás forduloit figyelembe véve a pártok hol kulon-kulon jeloltlistával indultak, hol kulonféle pártállású jeloltek vegyes listáit bocsátották szavazásra. Ez a választási rendszer 1889-ig volt érvényben. – *293 345 348 352 360 365 526 550*

463 Gladstone liberális kormányáról van szó, amely 1880-tól volt uralmon (v. ö. még 513. jegyz.). – *294*

464 Azokról a cikkekről és szerkesztőségi kozleményekről van szó, melyek 1885 jan. 8., 15 es 29-én, valamint febr. 12-én jelentek meg a „Sozialdemokrat"-ban. Bírálták a frakcio opportunista többségének állásfoglalását a gőzhajószubvencióra vonatkozó torvényjavaslat kérdésében (v. ö. 418 jegyz.). A legtobb cikk Wilhelm Liebknechttól származott. – *294 312*

465 Engels e sorokkal Pasquale Martignetti 1885 márc. 24-i levelére válaszolt, mellyel megkuldte neki „A család stb. eredete" olasz fordításának kéziratát (v. ö. 386. jegyz.). Martignetti az olasz kiadást rovid Engels-életrajzzal kívánta bevezetni, melynek anyagat Lafargue-tól kapta. Lafargue azt is kozolte Martignettival, hogy a mű francia fordítását valószínúleg az olasz alapján fogják készítem. Az Henri Ravé által készített, Laura Lafargue által szerkesztett és Engels által ellenőrzott francia fordítás azonban végul mégis a negyedik javított és kiegészített német kiadás nyomán készult és csak 1893-ban jelent meg. – *296*

466 A cikk a „Neue Zeit" 1885. évi 5. fuzetében a „Politikai tudósítások" c. rovatban aláírás nélkul jelent meg „Die Krisis in Frankreich, der Krieg in Tongking" címmel. A „Commonweal" 1885 májusi száma a szerző, Paul Lafargue megjelolésével kozolte, címe ott: „The Tonkin War and Socialism". – *299*

467 1885 márciusában és áprilisában Anglia és Oroszország kozott a két nagyhatalom terjeszkedő politikája kovetkeztében konfliktus robbant ki Afganisztán északnyugati határa

miatt. Dél-Turkménának Oroszországhoz csatolása után Anglia összecsapást provokált orosz és afgán csapatok között, s ez a két nagyhatalom közötti katonai bonyodalmakkal fenyegetett. Anglia diplomáciai elszigetelődése arra kényszerítette a Gladstone-kormányt, hogy Anglia és Oroszország közép-ázsiai érdekszférájának elhatárolása kérdésében engedményeket tegyen. – *299*

468 Paul Lafargue 1885 márc. 27-i levelében arról írt Engelsnek, hogy a jog fogalmának eredetével foglalkozik Vico „La science nouvelle" c. művének néhány megállapításából kiindulva és a görög nyelv tanulmányozása során Lafargue a gazdasági jelenségek és a jogfogalom fejlődése közötti összefüggésre bukkant és ebben kérte Engels véleményét. – *300*

469 Danyielszon néhány adatot közölt Engelsszel az oroszországi viszonyokról, a munkanap hosszúságáról, a munkabér magasságáról, valamint a parasztság proletarizálódásáról, és ígérte, hogy elküldi neki a következő orosz közgazdasági munkákat: N. I. Ziber: „David Rikardo i Karl Marksz v ih obscsesztvenno-ekonomicseszkih isszledovanyijax" (David Ricardo és Karl Marx társadalmi-gazdasági kutatásai), I. I Janzsul· „Fabricsnij bit moszkovszkoj gubernyii" (A moszkvai kormányzóság gyári állapotai) és P A. Peszkov: „Szanyitarnoje isszledovanyije fabrik po obrabotke volokniszthi vescseszty vg. Moszkva" (Rostos anyagokat feldolgozo moszkvai gyárak egészségügyi vizsgálata) – *302*

470 A Vera Zaszulicsnak szóló levél Engels által írott fogalmazványa is fennmaradt A fogalmazványban torolt lényeges passzusokat lábjegyzetben közöljük – *304*

471 A narodovolecok a terrorista narodnyikok Narodnaja Volja nevu titkos politikai szervezetének tagjai. – *304*

472 A Munka Felszabadítása elnevezésu orosz marxista szervezetről van szo, amelyet forradalmár narodnyikok emigrációban élő kis csoportja – a tobbi között Plehanov mint vezeto, és Vera Zaszulics – alapított 1883 szeptemberében Genfben. Programado nyilatkozatában ez a csoport bejelentette végleges szakítását a narodnyik mozgalommal (v. o 134. jegyz) A csoport fő feladatának a marxizmus terjesztését, a forradalmi korokben uralkodo narodnyik irányzat bírálatát, valamint a társadalmi élet legfontosabb kérdéseinek megvitatását és tisztázását tekintette a marxizmusnak és az orosz dolgozok érdekeinek álláspontjáról. – *304*

473 1881 márc 13-án sikerult a Narodnaja Volja (v o. 471. jegyz) tagjainak merenylettel megolniok II. Sándor cárt – *307*

474 V o Hegel: „Vorlesungen uber die Geschichte der Philosophie", 2 kot Első szakasz, második fejezet, B/1. – *308 384*

475 Richard Stegemann 1885 márc 29-en másodízben kérte Engelst, küldjon neki jellemzést Marxrol (v o. még 457 jegyz.), hogy a különbozó nemzetiségu polgári szerzok által Marxról terjesztett „téves elképzeléseket" megcáfolhassa Nem „belletrisztikus", hanem „apologetikus jellemzes" kellene. „Az lenne a feladat, hogy bemutassuk, mikent gondolkodott, beszélt és *cselekedett*, milyen volt a viszonya a barátaihoz – azt állítják, baráttalanul halt meg – és a családjához." *309*

476 A *Tuilleriákban* 1870-ben megtalált es 1871-ben a francia kormány által nyilvanosságra hozott jegyzékben – „Papiers et correspondance de la famille impériale" (A császári család iratai és levelezése) – V betu alatt a következő bejegyzés volt olvashato „Vogt – 1859 augusztusában 40 000 frankot kapott". Ezzel igazolódott Marx 1860-ban levont következtetése, hogy Karl Vogt bonapartista ugynok (V o „Vogt ur") 1871 májusá-

ban Engels „Még egyszer »Vogt úr«" c. cikkében értékelte e dokumentumok közzétételét. – *309*

477 A *Német Néppártról* (Deutsche Volkspartei) van szó, amely 1865-ben alakult (mint laza szervezet már 1863 óta létezett); a kispolgárság demokratikus elemeiből, részben pedig – főleg a délnémet államokban – burzsoá elemekből tevődött össze. Ellenezte Poroszország hegemóniáját és a föderatív Nagy-Németország híve volt, melybe Poroszország és Ausztria egyaránt beletartozott volna. A poroszellenes politikát folytató és általános demokratikus jelszavakat hirdető párt egyben néhány német állam partikularista törekvéseinek szószólója volt, s ellenezte Németországnak centralizált demokratikus köztársaságként való egyesítését. – *309 543*

478 A szociáldemokrata Reichstag-frakció 1885 márc. 20-án kelt nyilatkozata (v. ö. 461. jegyz.) – *„az első rescriptum"* (válaszirat) – eredetileg azt a mondatot is tartalmazta, hogy a frakció teljes felelősséggel tartozik a „Sozialdemokrat" tartalmáért. Miután Bernstein rámutatott arra, hogy ez nemcsak az ő önállóságát korlátozza, hanem a párt lokozottabb üldözésére is ürügyet szolgáltat, Wilhelm Liebknecht, akit a frakció megbízott a konfliktus elsimításával, néhány változtatást hajtott végre a szövegben, amely 1885 ápr. 2-án jelent meg a „Sozialdemokrat"-ban. – *312*

479 A „Sozialdemokrat" szerkesztőségének és a szociáldemokrata Reichstag-frakciónak a Sozialdemokrat" 1885 ápr. 23-i számában megjelent közös nyilatkozata (v. o. még 461. jegyz.) kimondta, hogy „a párton belül a bírálat teljes szabadságának kell uralkodnia, és hogy minden olyan kísérlet, amely e szabadság korlátozására irányul, a párt elvei elleni árulást jelentene és megrendítené azt az alapot, amelyen a párt nyugszik". A frakció es a szerkesztőség kolcsonos viszonya tekintetében a nyilatkozatnak kompromisszumjellege volt; egyrészt leszogezték: „A »Sozialdemokrat« az egész párté és az egész párt *orgánuma.*" Másrészt hangsúlyozták: „A párt egészét azonban a frakció *képviseli*, amelynek mint a párt képviseletének természetszerűen joga van a pártorgánum ellenőrzésére." – *312*

480 A *védővám-törvényt* 1879-ben vezette be Bismarck a nagyburzsoázia és a junkerok érdekeinek védelmében. A védővámok korlátozták azoknak az áruknak a behozatalát, amelyeket belföldon is előállítottak; ez a belföldi termékek árának és a kapitalisták, junkerok profitjának emelkedésére vezetett. A 80-as években a mezőgazdasági termékek vámtarifáit is emelték, ami a tomegek gazdasági helyzetének romlását okozta. Ez komoly elégedetlenséget keltett nemcsak a proletariátus, hanem a középrétegek körében is. – *313*

481 Schluter 1885 máj. 13-án azt írta Engelsnek, hogy egy tervezett versgyűjtemény függelékeként szeretne olyan költeményeket közzétenni, amelyek a különféle forradalmi mozgalmakban szerepet játszottak. Megkérdezte Engelst, ismer-e ilyen verseket a XV. és a XVI. század parasztmozgalmainak idejéből, s hogy az angol chartista mozgalomban es 1848-ban Németországban voltak-e ilyen, általános jelentőséggel bíró versek. A „Vorwarts! Eine Sammlung von Gedichten fur das arbeitende Volk" (Előre! Versgyújtemeny a dolgozó nép számára) c. kotet 1886-ban Zurichben jelent meg. Levele további részében Schluter megemlítette, hogy „Szociáldemokrata Konyvtár" címmel egy sorozatot terveznek, melyben tobbek kozt megjelentetnék Marx kisebb írásait és cikkeit, peldául a „Nemzetközi Munkásszovetség alapító üzenete"-t és a „Neue Rheinische Zeitung"-ban a júniusi forradalomról megjelent cikkeket (lásd 5. kötet). – *315*

482 Luther korálja – „Ein' feste Burg ist unser Gott" – a német parasztháború idején (1525–26) a felkelő parasztok és plebejusok harci dala lett. A „reformáció »Marseillaise«-e" megjelölés Heinétől ered: „Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland" (A vallás és a filozófia németországi történetéhez), 1834. I. konyv. Erre utal Engels

„A természet dialektikája" bevezetésében, amikor megjegyzi, hogy ez a korál „a XVI. század »Marseillaise«-e lett" (lásd 20. kot. 326. old.). – A „Marseillaise" a francia forradalom indulója (utóbb nemzeti himnusz); szövegét 1792-ben írta Rouget de Lisle; elnevezése onnan ered, hogy először a marseille-i önkéntesek énekelték. – *315*

[483] „Des Knaben Wunderhorn" – német népdalok gyűjteménye, 1806–08-ban adta ki Achim von Arnim és Clemens Brentano. – *315*

[484] Lásd 16. kot. 29–30. old. V. ö. még 16. kot. 39. jegyz. – *315*

[485] „Schleswig-Holstein, meerumschlungen" – Karl Friedrich Strass 1842-ben koltott es Matthaus Friedrich Chemnitz által 1844-ben átírt dala, amely Schleswig-Holstein német lakosságának kispolgári nacionalista vágyait fejezte ki. – A „Hecker-dal" az 1848 áprilisi badeni felkelésről szól, a változatra vonatkozóan, amely az ún. birodalmi alkotmány-hadjárat idején terjedt el; v. ö. 7. kot. 107. old – *315*

[486] Engels a kovetkező muvekre utal: *Marx*: „A Nemzetkozi Munkásszovetség alapító uzenete" (v. ö. 481. jegyz.), „A polgárháború Franciaországban", „A londoni Főtanács hivatalos beszámolója a hágai nemzetkozi kongresszus nyilvános ulésén", *Marx és Engels*: „A Kommunista Párt kiáltványa", *Marx*: „A júniusi forradalom", *Engels* hat cikke az 1848 júniusi parizsi forradalomról (lásd 5. kot. 103–106, 109–122., 127–141. old.), „A demokratikus pánszlávizmus". – *316*

[487] Marx „Leleplezések a kolni kommunista-perről" c muvének harmadik kiadása 1885 végén jelent meg Hottingen-Zurichben. E kiadás bevezeteséul irta Engels „A Kommunisták Szovetsége történetéhez" c tanulmányát. – *317 333 338 362 364 382 439*

[488] A „Bataille" főszerkesztője, Lissagaray, es a lapot finanszírozó kiadó, Perinet kozott 1885 májusában anyagi kérdések miatt nézeteltérésre kerult a sor, amiről Paul Lafargue reszletesen beszámolt 1885 máj. 12-i es 18-i levelében Engelsnek. Perinet megkísérelte Lissagaray-t eltávolítani a laptol es ehhez segítseget nyujtottak Brousse es hívei. Levelének végén Lafargue megjegyezte: „Perre és valoszínuleg igen furcsa leleplezésekre kerul majd sor. Osszes barátaink orulnek, mert Lissagaray es a broussisták kolcsonosen kompromittalni fogják egymást." – „La Bataille" – francia baloldali radikális napilap, megszakításokkal 1882-től 1906-ig jelent meg Párizsban, alapította P. Lissagaray – A spanyol versidezet forrása: „Romance de la penitencia del roy Rodrigo" c. nepi eredetú koltemény. – *318*

[489] V. ö. Engels: „Eugen Duhring úr tudomány-forradalmasítása" (20 kot 82–83 old.). – *318*

[490] Paul Lafargue 1885 maj. 18-i levelében tobbek kozott beszámolt Engelsnek arról, hogy Louis-Édouard Grimaux francia kemikus „Les substances colloïdales et la coagulation" c. eloádásában Karl Schorlemmer szavait idézte: „Ha a kémikusoknak sikerul valaha mesterséges úton fehérjeket nyerni, akkor élő protoplazma formájában fogják nyerni oket... Az elet titkát csak a fehérje-szintézis segítségével lehet megfejteni." Grimaux, aki Schorlemmer hipotézisével nem értett egyet, eloádását a párizsi „Revue scientifique" 1885 január–júliusi számában kozzetette. Az idézett helyek az 500. oldalon találhatók. – *318*

[491] Ernst Haeckel: „Die Perigenesis der Plastidule oder die Wellenzeugung der Lebensteilchen", Berlin 1876. – *318*

[492] A „Toke" harmadik kotetenek otodik es hatodik szakaszáról van szó. (Lásd 25. kot. 443–766. old.) – *319*

493 Az amszterdami Nemzetkozi Társadalomtörténeti Intézetben található e levél első bekezdésének másolata Engels aláírásával és ezzel a keltezéssel: „London, 1885 máj 19. Regent's Park Road 122, N. W." Alatta a kovetkező megjegyzés: „A levél eredetije 1892. V. 26-án Nápolyba kuldetett Nittihez." („La Corrispondenza di Marx e Engels con italiani 1848–1895", Miláno 1964.) 1885 jún. 27-i levelében Pasquale Martignetti koszonetet mondott Engelsnek „múlt hó 19-i leveléért", melyben Engels a „Család, a magántulajdon és az állam eredete" olasz fordításának visszakuldését jelezte (v. o. még 386. jegyz.). – *320*

494 Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" olasz kéziratába a VII. fejezethez (A nemzetség a keltáknál és a németeknél) egy német nyelven még nem publikált jegyzetet irt olaszul a „*Mark*"-ról. A jegyzet igy hangzott: „A Mark a németeknél olyan teruletet jelent, amely eredetileg egy falu vagy kerulet lakóinak kozos birtoka volt A szántófold és a rét a családfők kozott fel volt osztva, régebbi időkben azonban idószakos újrafelosztásnak volt alávetve (ami még ma is szokásban van néhány Mosel menti faluban); azután a kapott rész kinek-kinek a birtokába ment át, de a gazdálkodás tekintetében mindenkor alá volt vetve a kozosség szabályozásának. A legelők, erdők es egyéb meg nem művelt teruletek koztulajdon maradtak és sok esetben még ma is azok A kozosségi tagok osszessége szabta meg a foldek megmuvelésének módját és a kozos birtok használatát. A Mark-berendezkedés a németek legrégibb berendezkedése, ennek bázisára épultek osszes kozépkori intézményeik." Engels ezzel a jegyzetével olyan kerdésre utal, amelyet „A Mark" c. írásában szintén érint. – *320*

495 1885 máj. 21-én Paul Lafargue-ot a párizsi Sainte-Pélagie fogházba vittek, mert nem volt hajlandó az 1883 áprilisában a moulins-i eskudtszék (v. o. 6. jegyz.) által kiszabott 100 fr. pénzbuntetest kifizetni. Először bunozőkkel tették kozos cellába, később azonban a politikai foglyok számára fenntartott épuletrészben helyezték el. Laura Lafargue ezekről az eseményekről részletesen beszámolt Engelshez írott 1885 máj. 27-i vagy 28-i levelében. – *321 326 329 332 339*

496 *Lord's Cricket Ground* – London legismertebb krikettpályája – *321*

497 Paul Lafargue 1885 ápr. 3-i levelében említette Engelsnek, hogy feleségével, Lauráva[1] egyutt szeretné „A család, a magántulajdon és az állam eredete"-t olasz nyelvből franciára fordítani. Nyilván Engels itt említett aggályait vették figyelembe, amikor erről a tervről lemondtak. (V. o. még 465. jegyz.) – *321*

498 1885 máj. 24-én nagy tomegtuntetés volt Párizsban a párizsi kommunárok emlékére A menet voros zászlókkal vonult a Père-Lachaise temetőben a Kommunárok falához, ahol 1871 máj. 27-én kétszáz kommunárt lőttek agyon. Azzal az uruggyel, hogy nyilvános felvonulásokon tilos voros zászlókat vinni, a rendőrség megrohanta a tuntetőket és a tomeg kozé lőtt. Négyen meghaltak, sokan megsebesultek és számos letartóztatás történt. Engels valószínuleg attól tartott, hogy a máj. 22-en elhunyt Victor Hugo 1885 jún. 1-re kitúzott temetése hasonló rendorsegi provokációkra vezethet – *322 326*

499 Az Engels által említett két levelet eddig nem sikerult megtalálni. Wegmann, kolmari cukrász 1885 máj. 28-án irt Engelsnek. – *322*

500 Danyielszon 1885 máj. 6-án válaszolt Engels ápr. 23-i levelére (lásd 302–303. old.) és megkoszonte a „Tőke" második kotete 9–20. korrektúráivemek megkuldését (v. o. 446. jegyz.). Tobbek kozott azt is megkérdezte Engelstól, hogy az oroszországi gazdasági viszonyokra vonatkozó adatokat, melyeket Marx nagyon fontosnak tartott, felhasználták-e a „Tőke" harmadik kotetében. 1869 és 1873 kozott Marx rendszeresen levelezett Danyielszonnal, s kulonféle kiadványokat és az oroszországi foldtulajdonra vonatkozó statisztikai

anyagokat kapott tőle, amelyeket művében felhasználni szándékozott. Mint Engels a „Tőke" harmadik kötetéhez írott előszavában megjegyezte, „sajnos, ezt a tervét Marx nem valósíthatta meg" (lásd 25. köt. 10. old.). – *323*

501 A földjáradékról szóló szakaszt („Tőke" 3. köt.) lásd 25. köt. 584–766. old. – *323*

502 Laurence Gronlund: „The Cooperative Commonwealth in its Outlines. An Exposition of Modern Socialism", Boston 1884. és Richard T. Ely: „French and German Socialism in Modern Times", New York 1883. – *324*

503 „Der Sozialist" – amerikai német nyelvű hetilap, az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt lapja, 1885-től 1892-ig jelent meg New Yorkban. – *324*

504 Célzás Lichnowski hercegnek a frankfurti nemzetgyűlésben 1848 júl. 25-én tett kijelentésére, melyben a két tagadással nyelvtani furcsaságot mondott (v. ö. 5. köt. 336. old.). – *324*

505 1885 febr. 14-én a New York-i „Sozialist"-ban megjelent Stiebeling „Reform oder Revolution" c. cikke, 1885 márc. 28-án pedig Douai válasza: „Eine Entgegnung auf dr. Stiebeling's Artikel". – *325*

506 Jordanes (*Jornandes*) „De origine actibusque Getarum" c. művéről van szó, melyet *Cassiodorus* elveszett történeti műve nyomán írt, s a germán törzsek szájhagyományai, legendái és más források alapján kiegészített. – *325*

507 Martignetti júl. 27-én válaszában ezeket írta: „. . .az Ön 13-i levelével együtt megkaptam a »Kommunista Párt kiáltványá«-t, nagyon köszönöm. Már régebben ismertem, de ennek az oly fontos írásnak a legutóbbi német kiadását a legnagyobb érdeklődéssel olvastam el. Mostanáig, már amennyire korlátozott ismereteim lehetővé teszik, Marx és az Ön különféle más értékes műveit olvashattam és csodálhattam, így a »Bérmunka és tőke«, »A bakunyinisták munkában« és »A lakáskérdésről« c. írásokat." – *327*

508 Johann Philipp Becker a következő szavakkal kezdte 1885 jún. 5-i levelét: „Kedves öreg szívbéli testvérem! Az ördög vinné, hogy ilyen messze lakunk egymástól; oly gyakran szeretném gyorsan a véleményedet kérdezni a történelmi fejlődés folyamán végbemenő eseményekről, és elmondani a magamét. A levélbeli érintkezés olyan körülményes, hogy egy s más kérdésre az események előbb válaszolnak, házi telefonhoz pedig sajnos még nem jutottunk. . ." – *328*

509 Frigyes Károly porosz herceg 1885 jún. 15-én halt meg. 1871-től a porosz lovasság főfelügyelője volt. – *328 330 332*

510 Karl Frohmének a „Frankfurter Zeitung" május 7-i számában megjelent nyilatkozatáról lásd 522. jegyz. – *330*

511 Paul Lafargue-nak az 1885 május 22-én elhunyt Victor Hugo tömjénezését bíráló cikkéről van szó, a „Neue Zeit" 1885. évi 8. számában a „Politikai tudósítások" rovatban, aláírás nélkül jelent meg. – *331*

512 Laura Lafargue 1885 jún. 11-én közölte Engelsszel, hogy a hamburgi szociáldemokraták 1000 frankot utaltak át a francia szocialisták választási alapja részére. – *331*

513 1885 júniusában Gladstone liberális kabinetje benyújtotta lemondását, mert a parlamenti többség elvetette a szeszes italok adójának emelésére vonatkozó törvényjavaslatot.

Gladstone bukásának valódi okai azonban gyarmati politikájának közép-ázsiai és szudáni balsikereiben rejlettek, továbbá abban, hogy a kormány nem volt hajlandó Írországnak önkormányzatot adni a brit birodalom keretében. – *332*

514 A whigek és a radikálisok a Liberális Párt két csoportja voltak; a whigek a földbirtokos arisztokrácia, a radikálisok főként az ipari burzsoázia érdekeit képviselték. A radikálisokon keresztül gyakorolt befolyást a Liberális Párt a trade-unionokra. A *tory* eredetileg a II. Jakab trónra jutását pártoló ír katolikusok gúnyneve volt, majd a torykból lett a földbirtokos- és finánccarisztokrácia pártja. Az 1830-as évektől kezdve hivatalos nevük Konzervatív Párt. – *332 381 404 407 426 484*

515 Schlüter máj. 21-i levelében közölte Engelsszel, hogy Marx és Engels néhány művének új kiadását tervezi, s javaslataira vonatkozóan kérte Engels véleményét. – *333*

516 A „Neue Rheinische Zeitung" elleni és a demokraták rajnai kerületi bizottsága elleni pert Kölnben folytatták le, 1849 febr. 7-én és 8-án. Az első perben vádlottakként a lap főszerkesztője, Marx, szerkesztője, Engels és felelős kiadója, Hermann Korff álltak az esküdtbíróság előtt. A második perben Marx, Karl Schapper és Karl Schneider II. ügyvéd voltak a vádlottak. Mindkét per a vádlottak felmentésével végződött. A perekről a tudósítások, valamint Marx és Engels védőbeszédei a „Neue Rheinische Zeitung" 1849 febr. 14., 19., 25., 27. és 28-i számában jelentek meg (lásd 6. köt. 213–246. old.). Ez az anyag ugyanabban az évben külön brosúraként is megjelent „Két politikai per" címmel. 1885 októberében Hottingen-Zürichben megjelent a „Neue Rheinische Zeitung" 1849 febr. 19., 25., 27., 28-i számában a második perről közölt tudósításokat tartalmazó brosúra „Karl Marx a kölni esküdtek előtt. A rajnai demokraták bizottsága ellen fegyveres ellenállásra való felhívás miatt indított per" címmel a „Sozialdemokratische Bibliothek" (Szociáldemokrata Könyvtár) c. sorozat második füzeteként, Engels előszavával. – *333 338 339 362*

517 Marx: „Utószó a »Leleplezések a kölni kommunista-perről« 1875-ös kiadásához". – *333*

518 Marx és Engels: „A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez, 1850 március", „A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez, 1850 június". – *333 364*

519 Marx: „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" (v. ö. 431. jegyz.). – *333*

520 A párizsi júniusi felkelésről szóló Marx és Engels cikkek (lásd 5. köt. 103–106. és 109–141. old.) gyűjteményes külön kiadására nem került sor. – *333 338 367*

521 Bebel 1885 jún. 19-én a többi között ezt írta Engelsnek: „Valószínűleg már Zürichből értesültél – a legkülönfélébb irányban – a pártban végbement eseményekről. Liebknecht és közöttem is csaknem kenyértörésre került a sor, mégpedig főként azért, mert Liebknecht, az én felfogásom szerint, a szent békesség kedvéért túlságosan pártját fogta a frakció többségének és a meglevő ellentéteket tőle telhetően igyekezett elkendőzni. Most ismét sikerült megegyezésre jutnunk és a legutóbbi idő különféle eseményei – Frohme, Geiser és mások nyilvános vagy magánjellegű fellépése – mégiscsak felnyitották a szemét és makacssága, melynek folytán nem akarta észrevenni az ellentéteket és mindent kis személyes civakodásokra és félreértésekre vezetett vissza, most lényegesen megrendült." Majd a levél további részében: „Egyet meg lehetett állapítani az utóbbi hónapokban, azt, hogy *a párt önálló és nem tűri, hogy vezérek irányítsák*, bárkik legyenek is azok. A pártban egész biztosan nem akarnak szakadást; de az is biztos, hogy a nagy többség ellenzi a parlamentesdit és kompromisszumosdit és képviselőitől határozott fellépést

követel. Az utóbbi hetekben erről oly sok írásos és szóbeli megnyilatkozás jutott el hozzám, hogy azt hiszem, nincs egyetlen olyan választókerület sem, ahol a nagy többség ebben a pontban nem ért egyet. Sőt e tekintetben alighanem a frakció-többség sem áltatja magát." – *335*

522 A „Sozialdemokrat" 1885 ápr. 23-i száma közölte a majna-frankfurti szociáldemokraták „Felhívás"-át, melyben élesen bírálták a szociáldemokrata Reichstag-frakció opportunista többségének irányvonalát, valamint azt a törekvését, hogy ezt az irányvonalat az egész pártra rákényszerítse (v. ö. 461. jegyz.). A „Felhívás"-ra Karl Frohme heves támadásokkal válaszolt, melyeket 1885 máj. 7-én a polgári „Frankfurter Journal" tett közzé. Bebel már máj. 8-án válaszolt Frohme kirohanásaira. Bebel válaszát a „Sozialdemokrat" 1885 máj. 14-i száma az utolsó oldalon hozta. Ugyanazon a napon egy második „Sozialdemokrat"-szám is megjelent, mely az elsőtől csupán abban különbözött, hogy Bebel válasza helyett Frohme cikkét közölte. Ez „a megtámadott frankfurti elvtársak kívánságára" történt, írta a „Sozialdemokrat". Valószínűleg csak ezt a második számot terjesztették. 1885 máj. 21-én, tehát a „Sozialdemokrat" következő számában még egyszer megjelent August Bebel cikke „Auch ein »Protest«" (Még egy tiltakozás) címmel. A két közlést összehasonlítva kiderül, hogy a 21-i a 14-ihez képest néhány kisebb formai változtatás nyomait viseli, de tartalmát tekintve változatlan maradt. – *335*

523 1885 jún. 24-i levelében Schlüter azt írta, hogy „W. Wolff »Die schlesische Milliarde«-jának újranyomása most célszerű lenne". Javasolta, hogy ezt az írást Marx és Engels munkáinak tervezett újrakiadásánál (v. ö. 515. jegyz.) vegyék figyelembe. W. Wolff e cikksorozatát, mely eredetileg a „Neue Rheinische Zeitung"-ban jelent meg 1849 márc. 22-től ápr. 22-ig, 1886-ban Hottingen-Zürichben újra kiadták önálló brosúraként. Engels írt hozzá bevezetést, s ehhez első részként az 1876-ban a „Neue Welt"-ben megjelent Wilhelm Wolff életrajzot használta fel. A bevezetés második részét („A porosz parasztok történetéhez") Engels 1885 novemberében írta. – *338 358 362 367 382*

524 Schlüter panaszkodott 1885 jún. 24-i levelében, hogy a „Tőke" második kötetét még nem kapta meg. Többek között ezt írta: „Meissner nagyon nem előzékeny feltételeket szab. Készpénzért csak' 25% árengedménnyel szállít, és 10 darabonként 1 tiszteletpéldányt ad. Július 1-ig befutó megrendeléseket valamivel olcsóbban teljesít, azaz példányonként 5 márkáért szállít, míg az eladási ár 8 márka. A terjesztés nehéz lesz, minthogy nem nyújthatunk árengedményt. A szállítási díjat ugyanis még külön meg kell fizetnünk. Egyelőre 100 példányra küldtem neki pénzt." – *338*

525 Az a hír, hogy Reeves kiadó Deville „Le Capital de Karl Marx..." c. munkáját (v. ö. 85. jegyz.) John Broadhouse (Hyndman álneve) angol fordításában kiadni szándékozik, 1885 jún. 6-án jelent meg a „Justice"-ban. Mint Laura Lafargue 1885 júl. 18-i levelében írta Engelsnek, Deville mit sem tudott munkájának angolra fordításáról; Deville könyve nem jelent meg angolul. – A „Tőke" 1. kötetének angol fordítását illetően v. ö. 58. jegyz. – Fleet Street – londoni utca, az újságok utcájának nevezik, mert itt és a környező utcákban található csaknem minden londoni lap szerkesztősége. – *339 342*

526 Válaszának fogalmazványát Engels arra a levélre jegyezte fel, melyet Gertrud Guillaume-Schack küldött neki 1885 júl. 1-i kelettel az Odera melletti Beuthenből. – *341*

527 Gertrud Guillaume-Schack 1885 júl. 1-én többek között ezt írta Engelsnek: „Az egyik forrásban, melyet a női munka korlátozásával foglalkozó cikkemhez felhasználok, ez áll: a francia szocialisták programját Ön és Marx fogalmazta meg. Megfelel ez a valóságnak? Nem szívesen hivatkoznék téves adatra. Azzal a móddal, ahogyan Németországban a női munka korlátozását tilalmak által akarják elérni, nemigen tudok megbarátkozni. A francia programban foglalt követelés – »egyenlő bért férfinak és nőnek« – ugyan-

erre természetes úton torekszik, sőt ennél sokkal messzebbmenő és lényegbevágóbb." – A francia Munkáspárt (Parti ouvrier français) 1879-ben a marseille-i munkáskongresszuson alakult meg. A francia szocialisták egy csoportja Guesde-del az élén elhatározta, hogy Lafargue útján kéréssel fordul Marxhoz és Engelshez: segítsék kidolgozni a Munkáspárt programtervezetét. Marx és Engels készséggel vállalkoztak erre; Guesde 1880 májusában Londonba utazott, ahol Marxszal, Engelsszel és Lafargue-gal együtt kidolgozták a programot, amely elméleti és gyakorlati részből (minimális programból) állt. Az elméleti bevezetést Marx fogalmazta meg és Jules Guesde írta le. Anti a program többi részét illeti, erről Engels 1881 okt. 25-én azt írta Bernsteinnek: „. . .A program többi része azután megvitatásra került, egyet-mást belevittunk, megint mást kihagytunk." Az 1880-as Le Havre-i kongresszuson ezt a programot elfogadták, és a francia Munkáspárt hivatalos formában megalakult. A pártban kezdettől fogva éles ideológiai harc folyt, melynek következtében 1882-ben a párt kettévált: marxistákra (guesdisták) és posszibilistákra (v. o. 274. jegyz.). – *341 480 481*

528 1885 júl. 18-i levelében Laura Lafargue többek között megírta Engelsnek, hogy férje, aki abban az időben még a Sainte-Pélagie fogházban ult (v. ó. 495. jegyz), nagyon jó színben van, s „úgy dolgozik, mint egy néger, úgy eszik-iszik, mint egy hős, úgy fustol, mint egy londoni kémény és nem hajlandó mártír lenni". Mindamellett vágyik a „szabadság, a drága szabadság után". – *342*

529 Engels már régebben kapcsolatban állt a Kegan Paul & Tsa kiadóval a „Tőke" első kötetének angol kiadása céljából. A tárgyalások többször megszakadtak, majd ismét folytatódtak, de megegyezés nélkul zárultak. Végul a kotet 1887-ben a Swan Sonnenschein, Lowrey & Tsa cégnél jelent meg Londonban (v. o. 58. jegyz.). – *342 459 484 486 490 494 499 500 501 502 506 513 520 528 531 534 535 548 551 565 568 570 587 589 596 606*

530 Az „Edinburgh Review" 1885 júliusi, 331. számában „The Parting of the Waters" címmel kozlemény jelent meg az 1884–85-os parlamenti vitákról. A cikk írója bírálta a Liberális Párt radikális szárnyának politikáját és felvetette a konzervatívokkal való kibékulést. Megállapította, hogy „vízválasztóhoz" értek, s felhívta a régi irányzatú liberalizmust, hogy szakítson a párt radikális szárnyával. (V. o. még 514. jegyz.) – „The Edinburgh Review, or Critical Journal" – angol liberális irodalompolitikai folyóirat, 1802-től 1929-ig jelent meg Edinburghban és Londonban. – *345*

531 A londoni Munkás Muvelődési Egylet (v. o. 186 jegyz.) tagjaihoz írott 1885 júl. 10-i levelében Wilhelm Liebknecht ellenezte az egyletnek azt a javaslatát, hogy hívjanak össze rendkívuli pártkongresszust a szociáldemokrata Reichstag-frakció opportunista többsége és a „Sozialdemokrat" szerkesztősége kozott támadt konfliktus megvitatására Liebknecht azt állította, hogy a nézeteltérések, kulonosen a frankfurti szervezet és Karl Frohme kozott (v. o. 522. jegyz.) az ő kozvetítésével hamarosan elsimulnak és bár a frakcióban vitákra kerult sor a hajózási szubvenció kérdésével kapcsolatban, elvi nézeteltérések nem merultek fel. – *347*

532 Az 1885 júl. 14-én Offenbachban tartott szociáldemokrata választói gyulésen Liebknecht támadta a frankfurti szociáldemokratáknak a „Sozialdemokrat"-ban megjelent „Felhívás"-át (v. o. 522. jegyz.). Beszéde elégedetlenséget keltett a frankfurti szociáldemokrata szervezetben, s ezért a „Sozialdemokrat" 1885 aug. 6-i számában Liebknecht kijelentette, hogy kritikája csupán a felhívás hangnemének szólt, s hogy nagyra becsuli a frankfurti szociáldemokraták harcát a kivételes torveny (41. jegyz.) ellen. – *347*

533 Engels nyilván Kautsky „Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft" c muvére utal, melyet malthusianus nézetei miatt élesen bírált (lásd 35.

köt. 142–143. old.), valamint Kautsky „Die Entstehung der Ehe und der Familie" c. cikksorozatára, mely a „Kosmos" c. folyóiratban jelent meg, s amelyet Engels ugyancsak megbírált (lásd 35. köt. 409–410. és 423–425. old., továbbá e kötet 57. old.). – *348*

534 „Volkszeitung" – német polgári napilap, az ellenzéki érzelmű liberális burzsoázia szócsöve, 1853-tól 1889-ig jelent meg Berlinben F. Duncker kiadásában. – *348*

535 Radikálisok – parlamenti csoport Franciaországban, a 80-as és 90-es években; az opportunisták (v. ö. 273. jegyz.), a mérsékelt republikánusok pártjából vált ki. Vezetőjük Clemenceau volt. A csoport síkraszállt a polgári republikánusok által csak névlegesen támasztott polgári demokratikus követelésekért: a szenátus megszüntetéséért, az egyház és az állam különválasztásáért stb. A választók tömegének megnyerése végett követelték a radikálisok a progresszív jövedelemadó bevezetését és társadalmi-gazdasági intézkedések életbe léptetését. 1901-ben a radikálisok párttá szerveződtek, mely főképp a középpolgárság és a kispolgárság érdekeit képviselte. – *348 353 360 369 378 445 447 449 453 460 464 466 473 477 481 508 526 533 550 704 719*

536 Utalás a Liberális Párton belüli nézeteltérésekre (v. ö. 514. jegyz.) és a párt egyik szárnyának közeledésére a konzervatívokhoz. 1886-ban ez a szárny, amely ellenezte Írország önrendelkezésének megadását, kivált a pártból és Joseph Chamberlain vezetésével megalakította a liberális unionista pártot. A liberális unionisták a legtöbb kérdésben a konzervatívokat támogatták. – *349 427 668*

537 1885 okt. 4-én tartották Franciaországban a képviselőházi választásokat. 1879-től az opportunisták (v. ö. 273. jegyz.), a mérsékelt polgári republikánusok pártja volt hatalmon, amely a nagyburzsoázia érdekeit képviselte, de a választók jelentős részének bizalmát elvesztette. Ennek oka az állami deficitben, az adók növekedésében, a kölcsönök elpazarlásában, az ígéretek zömének nem-teljesítésében és gyarmati politikájának következményeiben rejlett. Ezeket a tényeket a monarchisták a választási kampány során kihasználták, és az első fordulóban megszerezték a többséget. A második fordulóban azonban, 1885 okt. 18-án, a republikánus jelöltek kerültek döntő többségbe. A francia képviselőházba ily módon 372 republikánus és 202 monarchista képviselő jutott be. – *350 365 401 466*

538 E levél borítékja is fennmaradt, címzése Engels kézírásával a következő: „N. F. Danielson Esq., Moika 27, *St. Petersburg*, Russia." E fölé ismeretlen kéz cirillbetűkkel odaírta a címzett és az utca nevét. – *351*

539 Danyielszon 1885 jún. 13 (25)-i Engelshez írott levelében nyugtázta a „Tőke" 2. kötete előszavának, valamint „A filozófia nyomorúsága" első német kiadása előszavának vételét. Tekintettel arra, hogy Oroszországban Rodbertust alig ismerik, arra kérte Engelst, hogy az orosz kiadáshoz az előszót módosítsa, „vagyis hagyja el a polémiát abból a remek fejtegetésből, melyben ismerteti a szerző helyét a közgazdászok között és méltatja tudományos teljesítményét". Engels itt közölt válasza alapján a „Tőke" 2. kötetének orosz nyelvű kiadásába a német kiadás előszava az egész második rész elhagyásával került át (v. ö. 24. köt. 9–20. old.). – *351*

540 A „Tőke" 2. kötetének példányairól van szó. A mű Engels szerkesztésében (v. ö. 2. jegyz.) 1885-ben jelent meg Otto Meissner kiadónál Hamburgban.(Lásd 24. köt.) – *352*

541 Laura Lafargue 1885 aug. 7-i levelében Deville „Le Capital de Karl Marx..." c. művének meghirdetett angol fordításával (v. ö. 525. jegyz.) kapcsolatban megjegyezte: Henri Oriol, a kiadó azt mondta, hogy meg tudja akadályozni e fordítás megjelentetését. – *352*

[542] Minna Kautsky: „Stefan vom Grillenhof". – *352*

[543] E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: K. Kautsky úrnak, Mrs. Huggetts címén, Dew House, Camden Road, Eastbourne. – *354*

[544] 1885 aug. 14-től szept. 14-ig Engels Jersey szigetén üdült. – *354*

[545] A „Szevernij Vesztnyik" szerkesztőségének szóló levelet Danyielszon levélbeli felkérésére (1885 aug. 9–21.) írta Engels. Danyielszon ugyanis Engels sorai kíséretében szándékozott eljuttatni a szerkesztőséghez Marx 1877 novemberében az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségéhez írt levelét, amely válasz volt Mihajlovszkij cikkére. Ezt az el nem küldött levelet Engels találta meg Marx hagyatékának rendezésekor és már 1884 márc. 6-án (lásd 119. old.) elküldte másolatban Vera Ivanovna Zaszulicsnak. A „Szevernij Vesztnyik" azonban nem közölte a levelet; orosz nyelven először 1886-ban jelent meg Genfben a „Vesztnyik Narodoj Voli" 5. számában. Német nyelven a „Sozialdemokrat" közölte 1887 jún. 3-án. – „Szevernij Vesztnyik" – orosz irodalmi, tudományos és politikai havi folyóirat; 1885-től 1898-ig jelent meg Pétervárott; 1891 közepéig liberális-narodnyik irányzatú. A 80-as évek végén cikkeket közölt Lafargue-tól és más nyugat-európai szocialistáktól; 1891 második felétől az orosz szimbolisták lapjává vált és misztikizmust prédikált. – *355 384*

[546] E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: H. Schlüter úrnak, Volksbuchhandlung, Kasinostr. 3, Hottingen-Zürich, Svájc. – *356 358*

[547] Louis Vierecket (Viereck = négyszög) Vilmos porosz herceg, a későbbi I. Vilmos császár törvénytelen fiának tartották. Az 1885 aug. 8-i müncheni munkásgyűlésen Viereck kijelentette, hogy a császár bizonyára többet tenne a munkásokért, ha tudná, hogy milyen rosszul megy soruk. A müncheni szociáldemokraták tiltakoztak e kijelentés ellen a „Sozialdemokrat" 1885 aug. 20-i számában. Viereck válaszul nyilatkozatot tett közzé a müncheni „Deutsches Wochenblatt" 1885 aug. 30-i számában; e nyilatkozattal a „Sozialdemokrat" szept. 3-án foglalkozott. – *357 363*

[548] 1885 augusztusában és szeptemberében konfliktusra került sor Németország és Spanyolország között. Németország megkísérelte elfoglalni a Karolina-szigeteket, melyekre Spanyolország is gyarmati igényeket támasztott. A konfliktus kiéleződött, amikor a német kormány egy ágyúnaszádot küldött Jap szigetére és ott felvonatta a német lobogót. A döntőbíróul hívott XIII. Leó pápa Spanyolország követeléseit minősítette jogosnak. – *357*

[549] V. ö. „A porosz parasztok történetéhez", mely a második része Engels bevezetésének Wolff „Schlesische Milliarde" c. cikksorozatához; a bevezetés első része Engels „Wilhelm Wolff" c. cikkének rövidített változata (v. ö. még 523. jegyz.). – *358*

[550] Antoine Arnaud, a Párizsi Kommün tagja temetésén 1885 szept. 20-án a párizsi rendőrség megkísérelte a vörös zászlókat és szalagokat eltávolítani a sírról és megrohamozta a temetés résztvevőit. – *360*

[551] A „Daily News" 1885 szept. 22-i számáról van szó. 1885 júliusa és szeptembere között többször előfordult, hogy a londoni rendőrség letartóztatott a szabadban agitáló szocialista szónokokat. Az ilyen gyűlések színhelye rendszerint a londoni East Enóen levő Dod Street volt. 1885 szept. 6-án letartóztatták a Szociáldemokrata Föderáció (v. ö. 363. jegyz.) egyik vezetőjét, John Edward Williamset, és egyhónapi börtönbüntetésre ítélték. Tiltakozásul a Szociáldemokrata Föderáció és a Szocialista Liga (v. ö. 424. jegyz.), valamint a londoni radikális klubok (v. ö. 798. jegyz.) szept. 20-án a Don Streeten

közös gyűlést tartottak, amelyen több ezer ember vett részt. Amikor a rendőrség ezúttal is megkísérelte letartóztatni a szónokokat, a gyűlés résztvevői ellenálltak; néhány embert letartóztatott, de másnap szabadon bocsátották őket. A következő vasárnapon, szept. 27-én még nagyobb számban, zeneszóval és zászlókkal vonultak a szocialisták és a radikálisok a Dod Streetre. A rendőrség képtelen volt beavatkozni. – *360 706*

552 „A Kommunista Párt kiáltványá"-nak francia nyelvű fordítása, melyet Laura Lafargue készített, 1885 augusztustól novemberig jelent meg folytatásokban a „Socialiste"-ban. A fordítást, Engels javasolt változtatásaival, Mermeix „La France Socialiste" (A szocialista Franciaország) c. Párizsban 1886-ban kiadott könyve is közölte függelékként. – *361 370 378*

553 Az „Anti-Dühring" második kiadásához írt előszót lásd 20. köt. 7–13. old. – *362*

554 1885 szeptemberében Kelet-Ruméliában (Dél-Bulgária), mely a berlini kongresszus (1878) határozatai alapján török uralom alatt maradt, felkelés tört ki és proklamálták az egyesülést Bulgáriával. Alexander Battenberg fejedelem szept. 8-án az egyesített Bulgária uralkodójának nyilvánította magát. Oroszország, amely elégedetlen volt Battenberg Ausztriához való közeledése miatt, visszahívta a bolgár hadseregben szolgáló orosz tiszteket. A „Kölnische Zeitung" 1885 okt. 5-én, 6-án, 7-én és 8-án közölt az eseményekről tudósításokat. A „bolgár válság" további lefolyásáról v. ö. Engels „Európa politikai helyzete" c. cikkét és ebben a kötetben 551–553. old. – *364 401 417 418 452 523*

555 A chemnitzi tartományi bíróságon 1885 szept. 28-tól 30-ig tárgyalták a pert Bebel, Auer, Dietz, Philipp Heinrich Müller, Karl Ulrich, Viereck, Vollmar, Frohme és Stefan Heinzel ellen, akiket „titkos szövetkezéssel" vádoltak. A vádat azzal indokolták, hogy nevezettek részt vettek a Szocialista Munkáspárt 1883-as koppenhágai kongresszusán (v. ö. 29. jegyz.). A vádlottakat felmentették. Az ügyészség felülvizsgálattal élt. Dec. 23-án a birodalmi bíróság harmadik büntetőtanácsa hatálytalanította a chemnitzi ítéletet és a per újabb tárgyalását rendelte el a freibergi tartományi bíróságon (v. ö. 730. jegyz.). – *365*

556 „Journal des Débats politiques et littéraires" – francia polgári napilap, 1789-től jelent meg Párizsban különféle címekkel; a július monarchia alatt kormánylap, az orléanista burzsoázia lapja, az 1848-as forradalomban az ellenforradalmi „rendpárt" lapja, az az 1851-es államcsíny után a mérsékelt orléanista ellenzék szócsöve, az 1870-es és 80-as években konzervatív irányzatú. – *365*

557 Paul Lafargue 1885 okt. 7-én ezt írta Engelsnek: „. . .vereséget szenvedtünk, amire el voltunk készülve, de ilyen csúfos vereségre nem számítottunk. A scrutin de liste félelmetes fegyver a szegény pártok ellen. A választásokat az újságok és a gazdagok csinálják. Igaz, hogy a posszibilisták és a szövetkezett forradalmi szocialisták közötti viszálykodások és csaták sokban hozzájárultak ahhoz, hogy eltávolítsák tőlünk a közömbös és öntudatlan tömeget, amely így a radikalizmus karjaiba vetette magát." – *366*

558 Engelsnek a franciaországi választásokkal kapcsolatos megjegyzéseit felhasználták a „Sozialdemokrat" 1885 okt. 15-i számának vezércikkében. – *366*

559 A „Leleplezések a kölni kommunista-perről" 1885-ös új kiadásába Engels az említett műveken kívül felvette még Marx „Vogt úr" c. munkájának negyedik mellékletét („A kölni kommunista-per"; lásd 14. köt. 364–367. old.) és Marxnak a pamflet 1875-ben Lipcsében megjelent második német kiadásához írt utószavát. – *367*

560 Marx és Engels: „A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez, 1850 március", „A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez, 1850 június" és „A kölni Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez (1850 december)" (lásd 7. kot. 519–522. old.). – *367*

561 Ez a levél, válasz Paul Lafargue 1885 okt. 7-i levelére (v. o 557. jegyz.), csupán abban a kivonatban maradt fenn, amely a „Socialiste" 1885 okt. 17-i számában „A helyzet" szerkesztőségi címmel megjelent (lásd 21. kot. 217–218. old.). Levelének kozzététele után Engels kiegészítő magyarázatot tartott szukségesnek, lásd „A »Socialiste« szerkesztő bizottságának" c. írását (21. kot. 219. old.). – *368*

562 A három monarchista szekta az orléanisták, a bonapartisták és a legitimisták (bourbonisták). – *368*

563 *„A köztársaságok legjobbika"* – ezekkel a szavakkal fejezte ki 1830-ban a párizsi kozségtanács a júliusi monarchiával való egyetértését az új királynak, Lajos Fulopnek. – *368*

564 Minthogy az 1885 okt. 4-i választásokon a legtobb választókeruletben egyik jelolt sem kapta meg a szukséges számú szavazatot, okt. 18-án második választási fordulóra kerult sor. A második forduloban dontő tobbségben republikánus jelolteket választottak meg. Végeredményben 372 republikánus és 202 monarchista kerult be a képviselőházba. – *369*

565 E sorokat Engels levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásaval: P. Lavroff úrnak, 328, rue St. Jacques, *Parizs*, Franciaország. – *373*

566 Lavrov 1885 okt 19-én azt írta Engelsnek, hogy szeretne egy kisebb munkát írni a chartizmusrol és ehhez szuksége van 1875 után megjelent irodalomra. Arra kérte Engelst, szerezzen neki ilyen anyagot vagy jeloljon meg megfelelő forrásokat. – *373*

567 „The Northern Star" – angol hetilap, a chartisták kozponti lapja; 1837-től 1852-ig jelent meg, elobb Leedsben, majd (1844 novemberétől) Londonban, kulonféle alcímekkel. Az újság alapitója és első szerkesztője F. O'Connor volt, a 40-es években J. Harney is szerkesztette. 1843-tól 1850-ig Engels kozremukodott a lapban. – *373*

568 Salo Faerber boroszlói szociáldemokrata cikket kért Engelstól Oroszország pénzugyi helyzetéről egy Németországban kibocsátandó orosz kolcson ellen. A cikket esetleg a berlini „Volkszeitung"-ban tenné kozzé, s ha elfoglaltsága miatt Engels nem tudná megírni, hálás lenne – írta Faerber –, ha forrásokat adna meg neki erről a témáról. – *374*

569 Heinrich von Stephan postafőigazgató állításával ellentetben Németországban rendszeresen megsertettek a levéltitkot (v. o. még 602. jegyz.). – *374*

570 A német Michel (Michael becéző alakja) a derék német polgár megszemélyesítője, ill. gúnyneve. – *375*

571 Alekszej Nyikolajevics Kuropatkin: „Lovcsa, Plevna i Sejnovo (iz isztorii russzko-tureckoj vojni 1877–1878 g.)" (Lovecs, Pleven és Szlavjanovo (az 1877–1878-as orosz–torok háború történetéből)), Szentpétervár 1881 és „Gyeisztvija otrjadov generala Szkobeljeva v russzko-tureckoj vojni 1877–1878 godov. Lovcsa i Plevna" (Szkobeljev tabornok csapatainak hadmuveletei az 1877–1878-as orosz–torok háborúban. Lovecs és Pleven), Szentpétervár 1885. – *375*

572 Mint Faerber 1885 okt. 15-én Engelshez írott leveléből kiderül, 1885 márciusában felkérte Wilhelm Liebknechtet, hogy a Reichstagban az 1885–86-os költségvetés harmadik olvasásakor tegye bírálat tárgyává az orosz pénzügyeket. Liebknecht a válaszlevelében, melyet Faerber elküldött Engelsnek, mentegette magát, hogy nem tett eleget a kérésnek. 1885 nov. 28-i Engelshez írott levelében (v. ö. 599. jegyz.) Liebknecht szintén kér angol anyagot az orosz pénzügyekről, mert az 1886–87-es költségvetés második olvasásakor Faerber ösztönzésére beszélni kíván erről a kérdésről. – *375*

573 Az 1885 szept. 15-i szászországi Landtag-választásokon Wilhelm Liebknecht a lipcsei járási választókerületben nem kapott elegendő szavazatot. A Reichstag-választásokkal ellentétben a szász Landtag képviselőválasztási rendszere cenzuson alapult. Az 1868-as törvény értelmében csak a 25 éven felüli és legalább három márka adót fizető személyek választhattak és csak 30 éven felüli és legalább harminc márka adót fizető személyek voltak választhatók. – *376*

574 Az 1885 nov. 23. és dec. 19. között lefolyt angol parlamenti választásokon 331 liberálist, 249 konzervatívot és az ír Nemzeti Párt 86 tagját választották meg. Ezek voltak az első választások az 1884-es parlamenti reform óta (v. ö. 362. jegyz.). Az ír Nemzeti Párt, melynek Charles Stewart Parnell volt a vezetője, a Home Rule-ért, Írország nemzeti autonómiájáért küzdött (v. ö. 948. jegyz.). – *377 381 397 401 404 427*

575 Cabet 1848-ban néhány száz hívével – francia munkásokkal – Észak-Amerikában kommunista kolóniát alapított. 1856-ban viszály tört ki, Cabet-t és 180 hívét elűzték; a kolónia maradványa a 80-as évek közepéig állt fenn. – *378*

576 Engels 1880-ban Paul Lafargue kérésére az „Anti-Dühring" három fejezetét (Bevezetés I. fej., III. szakasz I–II. fej.; lásd 20. köt. 17–28. old. és 251–280. old.) önálló írássá dolgozta át, mely Lafargue fordításában „Socialisme utopique et socialisme scientifique" címmel jelent meg Párizsban a „Revue socialiste" 1880 márc. 20-i, ápr. 20-i és máj. 5-i számában és még ugyanebben az évben brosúraként is. A francia kiadás előszavát (lásd 19. köt. 177–181. old.) Marx 1880 máj. 4–5. körül írta, de P. L. jelzéssel (Lafargue nevének kezdőbetűi) jelent meg. – *378*

577 Bebel beszámolója szerint Ludwig Bamberger ezzel a kijelentéssel („Mégiscsak kutyák vagyunk!") jellemezte azt a bánásmódot, melyben Bismarck a nemzeti liberálisokat (v. ö. 281. jegyz.) részesítette. – *378*

578 Amikor Mac-Mahon marsall, Franciaország elnöke, 1877-ben államcsínyt kísérelt meg a monarchia visszaállítása érdekében, nemcsak a tömegek, hanem a republikánus érzelmű katonák és tisztek jelentős része sem követte. Az 1877 októberi választásokból a Gambetta által vezetett republikánusok kerültek ki győztesen és Mac-Mahonnak el kellett fogadnia egy polgári republikánusokból álló kormányt. 1879 januárjában lemondott. – *378 466 719*

579 Georg Adler: „Die Geschichte der ersten Sozialpolitischen Arbeiterbewegung in Deutschland mit besonderer Rücksicht auf die einwirkenden Theorieen", Boroszló 1885. – Wermuth és Stieber: „Die Kommunistenverschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts", Berlin 1853–54. – *379 382*

580 Az „Előszó a »Kommunista Párt kiáltványa« 1872-es német kiadásához" következő passzusáról van szó: „. . .tekintettel . . . a Párizsi Kommünből adódó gyakorlati tapasztalatokra – amikor a proletariátus első ízben volt két hónapon át a politikai hatalom birtokában –, ma ez a program helyenként elavult. Nevezetesen a Kommün bebizonyí-

totta, hogy »a munkásosztály nem veheti egyszerűen birtokába a kész államgépezetet és nem hozhatja azt működésbe saját céljaira«..." – *380*

581 William Gorman Wills „*Olivia*" c. darabjáról van szó, amely a londoni Lyceum Színházban ismételten színre került. A darab Oliver Goldsmith „The Vicar of Wakefield" (A wakefieldi lelkész) c. regényén alapszik. – *380*

582 Paul Lavigne 1885 aug. 8-án azt írta Engelsnek, hogy már 1884 májusában elküldte a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" általa készített fordításának kéziratát Paul Lafargue-nak, hogy továbbítsa Engelsnek. Lavigne kifejezte sajnálkozását, hogy ez nem történt meg. Mellékelte leveléhez a kéziratot és kérte Engelst, hogy nézze át. – *381 395*

583 Az 1885 októberi képviselőházi választásokon (v. o. 537. jegyz.) Paul Lafargue ennyi szavazatot kapott. – *381*

584 Engels itt „A Kommunisták Szövetsége történetéhez" c. munkájának arra a részére utal, amelyben részletesebben foglalkozik Stephan Born pályafutásával (lásd 21. köt. 212. old.). Georg Adler „Die Geschichte der ersten Sozialpolitischen Arbeiterbewegung in Deutschland..." c. művének előszava nem említi Bornt azok között, akiknek a szerző köszönetet mond a segítségükért. – *382*

585 1885 aug. 25-i (szept. 5-i) leveléhez Danyielszon kivonatokat mellékelt Marxnak hozzá írott következő leveleiből: 1872 dec. 12., 1878 nov. 15. és 28., 1879 ápr. 10., 1880 szept. 12., 1881 febr. 19. és dec. 13. (lásd 33., 34. és 35. köt.). – *385*

586 V. ö. Marxnak Danyielszonhoz írt 1879 ápr. 10-i levelét (lásd 34. köt. 366–368. old.). – *385*

587 Paul Lafargue 1885 nov. 13-i leveléhez mellékelte Engels Clarus által készített arcképének reprodukcióját és részleteket kért tőle az 1849 májusi drezdai és Rajna tartományi felkelésekről. „Minthogy ez felkelő mozgalom – írta –, nagyon érdekes lesz olvasóink számára, és bizonyítani fogja nekik, hogy a német szocialisták éppoly jól tudnak harcolni, mint teoretizálni." Ezekre az adatokra azért volt szükség, mert a „Socialiste" sorozatot indított „Galerie socialiste internationale" (Nemzetközi szocialista arcképcsarnok) címmel. A sorozat 1885 nov. 14-én kezdődött Marx arcképével és életrajzával, az ezutáni számban, nov. 21-én jelent meg Engels arcképe és életrajza – amelyhez felhasználták e levelének adatait is –, majd Bebel, Liebknecht, Lavrov, Perovszkaja, Morris, Bax, Aveling, Basly és mások következtek, 1886 augusztus 28-ig. – *387*

588 „A német birodalmi alkotmány-hadjárat" c. művében Engels részletes elemzést ad a birodalmi alkotmányért folytatott mozgalom okairól, valamint a Porosz Rajna tartományi, badeni és pfalzi harci cselekmények lefolyásáról. – *387*

589 Landwehr – eredetileg általános felfegyverzés, népfelkelés. Az állandó hadsereg bevezetésével elvesztette ezt a jelentőségét, de a napóleoni háborúk idején kifejlesztették a Landwehr-rendszert a katonailag kiképzett hadkötelesek idősebb évfolyamainak hadi szolgálatba való bevonására. A porosz Landwehr-rendszert Scharnhorst 1813 márc. 17-i tervezete szerint építették ki. Két korosztályra oszlott: 26–32 és 32–39 évesek; az utóbbiakat háború esetén helyőrségi és megszálló csapatoknak szánták. A porosz törvények szerint a Landwehrt csak háborúban lehetett behívni. Békeidőben csak gyakorlatra hívták be időnként. Az 1870–71. évi német–francia háborúban az állandó hadsereg mellett a Landwehrt a tábori hadsereg részeként szintén bevetették. – *387*

590 A Reichstag ülésszaka 1885 nov. 19-én kezdődött. – *390*

591 Georg Schumacher 1885 aug. 14-én Engelshez írott levelében igazolni próbálta a frakció többségének opportunista magatartását a gőzhajószubvenció kérdésében (v. ö. 418. jegyz.). Többek között ezt írta: „Minthogy pártunk kezdettől fogva mindazt ... megszavazta, ami a népek közeledését és a fajgyűlölet kiküszöbölését előmozdítja, minthogy továbbá abból az elvből indultunk ki, hogy más fórum nem fizethet a német burzsoáziának gőzhajószubvenciót és minthogy ... 10 000 embernek, akik a német hajógyárakban dolgoznak, nincs munkája, hajlandók voltunk bizonyos garanciák mellett a gőzhajószubvenciót megszavazni." Engels álláspontjára vonatkozóan e kérdésben v. ö. még 261–264. old. – *390*

592 Wilhelm Liebknecht 1885 szept. 29-től négy hétig a lipcsei fogházban ült; ekkor írta a „Sozialdemokrat" okt. 22-i és 29-i, valamint nov. 5-i és 12-i számában megjelent „Über den Normalarbeitstag" (A normálmunkanapról) c. cikksorozatát. – *390*

593 Kelet-Rumélia Bulgáriával való egyesítése (v. ö. 554. jegyz.) váltotta ki a bolgár területek elleni 1885 nov. 14-i szerb támadást. A szerb–bolgár háború első nagyobb csatáját nov. 16-án vívták *Dragomannál*. Engels „Európa politikai helyzete" c. cikkében tárgyalta a háború okait és lefolyását. – *391*

594 Minna Kautsky, Karl Kautsky anyja, 1885 nyarán ismerkedett meg Engelsszel Londonban. 1885 okt. 15-i levelében beszámolt Engelsnek úti benyomásairól és köszönetet mondott a házában eltöltött kellemes órákért. – *392*

595 Minna Kautsky: „Die Alten und die Neuen" és „Stefan vom Grillenhof". – *393*

596 Mint Paul Lafargue 1885 nov. 4-én Engelshez írott leveléből kitűnik, Engels érdeklődött nála Lavigne felől. Lafargue ezt írta: „A Lavigne-ra vonatkozó kérdésre nehéz válaszolni. Egy szép napon betoppant hozzánk, közölte, hogy lefordította Marxtól a „Brumaire tizennyolcadiká"-t és a „Szent család"-ot, s hogy Fortin egy szót sem tud németül és csak elrontotta az ő fordítását, amikor állítólag irodalmi franciára akarta átültetni ... Azt hiszem, Lavigne egy kissé bolond; összeférhetetlen. Hát ezekkel a felvilágosításokkal szolgálhatok Önnek arról az emberről, aki egyébként nagyon ritkán jelenik meg összejöveteleinken." – *395*

597 Marx „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" c. művének Paul Lavigne, illetve Édouard Fortin által készített két francia fordítása. (V. ö. 380–381. old.) Engels egy előző megállapodás alapján csak Fortinét nézte át; ezt a fordítást 1891 januárjától novemberig közölte a „Socialiste" (v. ö. 615. jegyz.), s ugyanabban az esztendőben könyv alakban is kiadták Lille-ben. – *395 570 599 609 627*

598 Lásd erről Marxnak Charles Longuet-hoz írt 1881 jan. 4-i levelét (35. köt. 139–140. old.). – *395*

599 Engelshez írott 1885 nov. 26-i levelében (v. ö. még 572. jegyz.) Wilhelm Liebknecht többek között kért „valami *angol* anyagot az orosz *pénzügyekről*", mert, mint írta, szándékában áll a Reichstagban „szóvá tenni az orosz kölcsönügyet". Az Engels által rendelkezésére bocsátott adatokat és utalásokat Liebknecht bőségesen felhasználta az 1886–87-es birodalmi költségvetés vitájában 1886 febr. 8-án elhangzott beszédében, melyben elemezte Oroszország pénzügyi helyzetét és leleplezte a cári kormánynak nyújtandó Bismarck-féle kölcsön valódi hátterét. – *396 402 416 452*

600 Giers orosz külügyminiszter 1883 nov. 13-án és 14-én találkozott Bismarckkal Friedrichsruhban. Az Oroszország és Németország közötti kapcsolatok megjavításáról tárgyal-

tak es megegyeztek abban, hogy Oroszország 300 millió márka összegu, 1884 áprilisában esedékes államkolcsont kap. (V. o. még 211. jegyz.) – *397 402*

601 „The Economist" – angol gazdasági és politikai hetilap, 1843 szeptemberétől jelenik meg Londonban, az ipari nagyburzsoázia lapja. – „Bullionist" – angol pénzugyi és kereskedelmi hetilap, e címmel 1866-tól 1899-ig jelent meg Londonban, 1899-ben „Daily Bullionist", 1900-tól pedig „Financier and Bullionist" címmel. – „The Statist" – angol gazdasági és politikai hetilap, 1878-tól jelent meg Londonban, konzervatív irányzatú. – „The Money Market Review" – angol kereskedelmi és pénzugyi hetilap, 1860-tól 1921-ig jelent meg Londonban. – *397*

602 1875 nov 26-án Wilhelm Liebknecht a Reichstagban tényekkel alátámasztva bebizonyította, hogy Németországban megsértik a levéltitkot. Heinrich von Stephan postafőigazgato válaszbeszedében hangzott el az a kijelentes, amelyre Engels céloz: „Biztosak lehetnek abban, uraim, hogy a levéltitok éppoly biztonságban nyugszik a német birodalom postatisztviselőinek lelkiismeretén, mint a Biblia az oltáron!" Mire Liebknecht talpraesetten visszavágott: „Ez valóban igaz, mert a Biblia az oltáron nem azért van, hogy csukva maradjon, hanem hogy felnyissák." – *397*

603 Wilhelm Liebknecht 1885 nov. 24-i Reichstag-beszédéről van szó, melyet az 1886–87-es birodalmi költségvetéssel kapcsolatban mondott el, s amelyben élesen támadta Bismarck bel- és kulpolitikáját. A nem-németeknek a porosz állam keleti tartományaiból való kiutasításával kapcsolatban (v. o. még 639. jegyz.) elhangzott kijelentéséért: „Olyan tettet kovettek el, amelyert kulfoldon mindenutt ... pirulnunk kell", a Reichstag elnoke *rendreutasította Liebknechtet.* – *397*

604 *„Új manchesterizmus"* alatt a 80-as években az angol burzsoáziának védővámok bevezetését szorgalmazó torekvései értendők. Ebben az időben ugyanis az Egyesult Államok es Németország konkurrenciája a világpiacon annyira fokozódott, hogy az angol tőkések szakítottak a szabadkereskedelem elvén alapuló és az államnak a gazdasági életbe való be nem avatkozását hirdető manchesteri iskola hagyományaival, hogy a brit ipart és kereskedelmet állami segítséggel, védővámok bevezetése útján megvédjék a kulfoldi konkurrenciától. – *397 426*

605 *„Veszélyben az egyház!"* (The Church in danger!) jelszót a konzervatívok adták ki Angliában az 1885 őszi választási kampány idején, mert a liberálisok támogatták a polgári radikalis elemeknek és az ír katolikusoknak azt a kovetelését, hogy az anglikán egyházat válasszák el az államtol. Amikor a konzervatívok agitációja a választók nagy részénél sikeresnek bizonyult, a liberálisok nem támogatták tobbé ezt a kovetelést. – *398*

606 Ebben a levélben Engels támpontokat ad Georg Adler „Die Geschichte der ersten Sozialpolitischen Arbeiterbewegung in Deutschland..." c. konyvéről írandó recenzióhoz. Adler téves megvilágításban mutatta be konyvében a Kommunisták Szovetsége történetét és Marx vezető szerepét. Kautsky recenziója a „Neue Zeit" 1886 februári számában jelent meg. – *399*

607 Georg Adler azt írta konyveben, hogy Marx a „Neue Rheinische Zeitung" főszerkesztőjeként „folytonosan minden elképzelhető inzultusnak, tettleges bántalmazásnak, sőt komoly életveszélynek volt kitéve". Recenziójában Kautsky, Engels útmutatását kovetve, cáfolta ezt az állítást: „Valójában inkább a »Neue Rheinische Zeitung« ellenfelei orultek 1848-ban Kolnben, ha bántatlanul maradtak, és mindannyian, még a katonaság is roppantul tiszteletben tartotta a szerkesztőséget, mely jól felfegyverzett, bajosan bevehető erőd szamba ment." Bizonyitekul Kautsky felhozta, Engels információja alapján, azt az esetet, amikor Marx lakásán két fegyveres tiszthelyettes jelent meg, hogy elégtételt

követeljen a tiszthelyettesi kar „megsértése" miatt. „Marx hálóköntösben fogadta őket, melynek zsebébe úgy helyezett el egy töltetlen pisztolyt, hogy agya kilátsszon. Ez a látvány elegendő volt ahhoz, hogy a tiszthelyettes urak lemondjanak a további vitáról és megszeppenve elvonuljanak, noha oldalfegyvert viseltek." (Lásd 27. köt. 472–474. old.) – *399*

608 Georg Adler azt írta könyvében (v. ö. 606. jegyz.), hogy Moses Hess részt vett az 1849 májusi délnémet felkelésben és ezért távollétében halálra ítélték. Kautsky az Engelstől kapott adatok alapján megcáfolta recenziójában ezt az állítást. – *399*

609 A zürichi Volksbuchhandlung 1885-ben Engels közreműködésével újból kiadta Marx néhány cikkét és beszédét. Így jelent meg többek között brosúraként és Engels előszavával „Karl Marx a kölni esküdtek előtt" címmel Marx védőbeszéde, melyet 1849 febr. 8-án mondott el a demokraták rajnai kerületi bizottsága elleni perben (lásd 6. köt. 230–246. old.), valamint Marx „Leleplezések a kolni kommunista-perről" c. munkájának harmadik német kiadása Engels bevezetésével: „A Kommunisták Szövetsége történetéhez". Továbbá 1885 novemberében Wilhelm Wolff „Die schlesische Milliarde" c. művének új kiadásához (v. ö. 523. jegyz.) Engels tanulmányt írt: „A porosz parasztok történetéhez". – *400*

610 „Abgerissene Bilder aus meinem Leben" címmel 1876-ban a lipcsei „Neue Welt" 17–20., valamint 23., 24., 26., 28. és 29. számában jelentek meg Becker visszaemlékezései. – *400 540 543*

611 Engels 1884-ben és az ezt követő esztendőkben szerkesztette: Marx „A filozófia nyomorúsága" német fordítását (v. ö. 127. jegyz.), „A munkásosztály helyzete Angliában" angol fordítását (v. ö. 425. jegyz.), „A család, a magántulajdon és az állam eredete" olasz fordítását (v. ö. 388. jegyz.), Marx „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" francia fordítását (v. ö. 597. jegyz.), továbbá „A Kommunista Párt kiáltványa" francia fordítását stb. A „Kommunista Kiáltvány" és „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" dán nyelvű fordításának 1885-ös megjelenése után ezeket is átnézte (v. o. 430. old.). „A család, a magántulajdon és az állam eredete" általa ellenőrzött dán fordítása 1888-ban jelent meg, a „Bérmunka és tőke" olasz fordítása, amelyet szintén átnézett (v. o. 621. jegyz.), pedig 1893-ban. – *400 483*

612 Az „Echo" 1885 dec. 5-i és 7-i száma dokumentumokat közölt arra vonatkozóan, hogy a Szociáldemokrata Foderáció (v. ö. 363. jegyz.) a választásokon pénzt kapott a toryktól. A dec. 5-i számban többek között „The Socialist Candidates" aláírással nyilatkozat jelent meg John Edward Williams, a föderáció egyik jelöltje tollából. E levél, valamint a Bernsteinnek küldött anyagok alapján az 1885 dec. 17-i „Sozialdemokrat" részletesen beszámolt erről az ügyről. – „*The Echo*" – angol liberális napilap, 1868-tól 1907-ig jelent meg Londonban. – *404 406 415 441*

613 A Reichstag 1881 novemberi pótválasztásain az Adolf Stoecker és Adolf Wagner vezette antiszemita-konzervatív szovetség felajánlotta a szociáldemokráciának, hogy két berlini választókerületben támogatja, ha Bebel, Liebknecht és más szociáldemokrata jelöltek kijelentik, hogy „elismerik a birodalmi kormány munkásbarát szándékát reformpolitikájában", és segítenek abban, hogy „erélyes társadalmi reformokkal elkerülhető legyen a forradalom". Bebel és Liebknecht a párt nevében határozottan visszautasították ezeket az ajánlatokat. Válaszukat a „Volkszeitung" 1881 nov. 19-i számában tették közzé. – *404*

614 John Hunter Watts, a Szociáldemokrata Föderáció (v. ö. 363. jegyz.) pénztárosa a „Pall Mall Gazette" 1885 dec. 4-i számában „The Socialists and the General Election" címmel megjelent nyilatkozatában megkísérelte „néhány meggondolatlan londoni szocia-

lista" eljárását azzal mentegetni, hogy az említettek „helyesnek tartották lőszert elfogadni az ellenségtől, hogy azzal a tüzet viszonozhassák". – *405*

615 Engels itt kifejtett gondolatait a „Socialiste" az 1885 dec. 12-i számában „Angleterre" (Anglia) c. szerkesztőségi közleményben felhasználta. – „Le Socialiste" – francia hetilap; J. Guesde alapította 1885-ben Párizsban; 1902-ig a francia Munkáspárt, 1902-től a francia szocialista párt lapja; a 80-as és 90-es években Engels, P. Lafargue és Plehanov is munkatársa volt a lapnak. – *406*

616 A *Republikánus Társadalomgazdaságtani Társaság*ot (Société Républicaine d'Économie sociale) 1885 nov. 7-én alapították Malon kezdeményezésére. – *406*

617 A „Socialiste" (v. ö. 615. jegyz.) az 1885 dec. 5-i „En Angleterre" c. cikkében foglalkozott az angol alsóházi választások eredményeivel. Ez alkalomból idézett J. E. Williamsnek a választások előtt tett nyilatkozatából, valamint szólt a Szociáldemokrata Föderáció több más jelöltjéről is. – *406*

618 Hyndman a „Justice" 1885 okt. 3-i és 17-i számában azt vetette szemére Edward Avelingnek, hogy az 1885 szept. 27-i Dod Street-i tüntetésen (v. ö. 551. jegyz.) megszegte a különböző szocialista szervezetek között létrejött megállapodást, hogy csak előre kijelölt szónokok beszélhetnek e megmozduláson. A különböző szocialista szervezetek 31 tagja nyilatkozatban megcáfolta Hyndman állítását. A nyilatkozatot a „Justice"-ban megjelent két közleménnyel együtt a „Commonweal" 1885 novemberi számában tették közzé „Free Speech and the Police" címmel. – *407 431*

619 1885 nov. 16-i levelében Schlüter kérte Engelstől Johann Georg Eccariusnak, a Főtanács egykori titkárának a címét, mivel könyvét („Eines Arbeiters Widerlegung der nationalökonomischen Lehren John Stuart Mill's") újra meg akarja jelentetni a zürichi Volksbuchhandlung kiadójánál. Schlüter feltételezte, hogy Eccarius majd átdolgozza könyvét. A könyv 1888-ban Hottingen-Zürichben Engels instrukciójának megfelelően jelent meg. – *409*

620 A porosz csapatok 1787-ben bevonultak Hollandiába, hogy visszahelyezzék a trónra V. Vilmost, akit a holland „hazafias" párt – az Anglia elleni háborúban elszenvedett vereség miatt uralkodó elégedetlenség kihasználásával – 1784-ben elűzött. – *410*

621 A „Bérmunka és tőke" olasz fordítását illetően 1885 dec. 9-én Martignetti többek között ezt írta Engelsnek: „A »Bérmunka és tőke« Karl Marxtól, mely először 1849-ben jelent meg a »Neue Rheinische Zeitung«-ban, majd a múlt évben Zürichben, a párizsi »Socialiste«-ban most közölt Marx-életrajzzal mint bevezetéssel véleményem szerint kitűnő propagandamunka lehetne Olaszország számára. Ha engedélyt adna nekem a fordításra, s aztán a szokott módon szíves lenne revideálni a kéziratait, örömmel végezném az olasz fordítást." Minthogy Engels nem ért rá folyamatosan átnézni Martignetti fordítását, az első olasz fordítás „Capitale e salario" címmel csak 1893-ban jelent meg Milánóban. – *411 413 450 534 570 651*

622 A párizsi „Le Socialiste" 1885 nov. 14-én egy Marx-életrajzot jelentetett meg, melyet valószínűleg Paul Lafargue írt. (V. ö. még 587. jegyz.) – *411 413*

623 „Volkskalender" – német szociáldemokrata évkönyv, 1874-től 1878-ig jelent meg Braunschweigban, kiadója és főszerkesztője Wilhelm Bracke volt. – 1877-ben Bracke kérésére Engels megírta Marx rövid életrajzát, mely 1878-ban jelent meg az évkönyvben. – *411 413*

624 Mint Schluter 1885 dec 14-én írja, Lothar Bucher „Der Parlamentarismus wie er ist" c. brosúrájában azt állította, hogy egy Palmerston által megvásárolt újságíró írta a „Palmerston what has he done?" (Palmerston. Milyen tetteket vitt veghez?) c. brosúrát. Schluter érdeklődött Engelstől, hogy Bucher nem céloz-e esetleg Marx „Lord Palmerston" c. pamfletjára. – *412*

625 Marxnak Palmerstonról írt cikksorozatát („Lord Palmerston") lásd 9. kot. A sorozat két cikkét a Tucker kiadó – az eredeti cím megváltoztatásával – „Palmerston és Oroszország", „Palmerston. Milyen tetteket vitt véghez?" címmel „Political Fly-Sheets" c sorozatának 1. és 2. számaként szintén kiadta. – *412*

626 Paul Lafargue azt írta 1885 dec. 21-i levelében Engelsnek, hogy a „Justice" 1885 dec. 12-i számában olvasta „Hyndman és bandája" nyilatkozatát, de azóta nem kapja a folyóiratot, mivel Hyndman meg akarja ót buntetni az „Angleterre" c. kozleményért (v. o. 615. jegyz.). A Hyndman és a Szociáldemokrata Foderáció végrehajtó bizottságának mas tagjai által aláírott „Tory Gold!" c. nyilatkozatban megkísérelték tagadni, hogy a foderáció két képviselőjeloltjét a toryk anyagilag támogatták. A pénz elfogadásának tenyét azonban kozvetve kénytelenek voltak elismerni, bár hangsúlyozták, hogy a penzforrás nem érdekes és az osszeg csak propagandacélokat szolgált. – *415*

627 Paul Lafargue 1885 dec. 21-i levelében megjegyezte, hogy pillanatnyilag minden osszeomlani látszik. Régebben a párizsiak azt mondogatták: *olyan szilard, mint a Pont-Neuf* (Új Híd, a legrégibb – 1578 és 1603 kozott épult – párizsi híd). Most pedig a megáradt Szajna még a Pont-Neuf egyik pillérét is megingatta. 1885 nov 13-án Lafargue megírta Engelsnek, hogy furunkulusa miatt nehezére esik ulni. – *415*

628 A Sigismund Borkheimrol írott megemlékezes „In memoriam!" címmel 1886 jan. 15-én jelent meg a „Szocialdemokrat"-ban. Szerzője valószínuleg Wilhelm Liebknecht volt. – *416 418*

629 A munkásszervezetek nyomására 1869-ben az USA tobb államában munkairodákat (Bureau of Labor Statistics) létesítettek. – *419 433*

630 A Sigismund Borkheimmal kapcsolatos adatokra a „Szocialdemokrat"-ban megjelenő nekrológhoz volt szukség (v o. 628. jegyz.). Engels maga is meltatta Borkheim munkásságát abban a bevezetésben, melyet Borkheim „Zur Erinnerung fur die deutschen Mordspatrioten. 1806–1807" c. brosúrájához írt – A berlini hadszertár (Zeughaus) ostroma 1848 jún. 14-én zajlott le, amikor munkások és kézmuvesek, felháborodva azon, hogy a porosz nemzetgyulés megtagadta a márciusi forradalmat (v. o. 5. kot. 56–69. old.), elfoglalták a hadszertárat, hogy fegyveresen védhessék a forradalom vívmányait. De a szervezetlen tomeget a katonaság és a polgárórség hamarosan visszaszorította és lefegyverezte. A hadszertár-ostrom vezetőit, továbbá Natzmer százados, aki katonáit kivonultatta a hadszertárbol, és főhadnagyát, Techowot később egy hadbíróság tobb évi várbortonre ítélte. – *420*

631 Agitációs korútra az Egyesult Államokba Wilhelm Liebknecht egyedul indult el 1886 augusztusában. (V. o. még 728. jegyz.) Bebel megírta 1886 márc. 9-i levelében Engelsnek, miért nem vállalkozhat az utazásra: „A 19. választókeruletben kifejtett agitáció ismét meggyőzott arról, hogy nem szabad tobbé túl sokat elvárnom beszelőszervemtől. Öt vagy hat gyulést még kibírok, de ezzel aztán ki is készulok. Amerikában pedig tobb héten át úgyszólván naponta kellene beszélnem a nyilvánosság elott, ehhez járulnak még az út fáradalmai és azok az igények, melyeket számos ismerősom mindenutt támasztana magáninformációra és társalgásra." – *420 428 465 482*

[632] 1885 dec. 12-én terjesztették a német Reichstag elé az északi-keleti-tengeri csatorna (kieli csatorna) létesítésével foglalkozó törvény tervezetét. A Reichstag 1886 jan. 9-i és febr. 20-i ülésén megvitatták a törvénytervezetet és 1886 febr. 25-én harmadik olvasásban elfogadták. (V. ö. még 425. old.) – *420*

[633] Deville „Tőke"-kivonatát illetően v. ö. 85. jegyz. – Max Quarck Engelshez írott levelezőlapja nem áll rendelkezésre, de Quarck 1886 jan. 14-én Kautskynak írt leveléből kitűnik, hogy Deville nem hatalmazta fel őt a fordításra. Mint Quarck írja, Deville azt válaszolta kérdésére, hogy forduljon Kautskyhoz és Bernsteinhez, akik már régebben megkapták a fordítás jogát (v. ö. még 152. jegyz.). – *422 452*

[634] 1884–85-ben néhány cikk jelent meg Max Quarcktól a „Neue Zeit"-ban. Engels ezekről többször elítélőleg nyilatkozott (lásd 175–176. és 281. old.). – *422*

[635] Kautsky „Karl Marx's Ökonomische Lehren" (Stuttgart 1887) c. könyvének előszavában elismeréssel nyilatkozott Deville munkájáról és köszönetet mondott előzékenységéért, amellyel Kautsky könyve kedvéért lemondott saját művének német fordításban való megjelentetéséről. (V. ö. még 152. jegyz.) – *423*

[636] Karl August Schramm „Rodbertus, Marx, Lassalle. Sozialwissenschaftliche Studie" c. könyvéről van szó, amely 1885 végén jelent meg Münchenben és folytatása volt a Kautsky és Schramm közötti polémiának (v. ö. 637. jegyz.). A könyvet a „Sozialdemokrat" 1885 dec. 10-i számában a „Szociálpolitikai szemle" c. rovatban „Zur Aufklärung" címmel beharangozták. Schramm a fenti műben ismét megkísérelte Marx elméleti és gyakorlati tevékenységét kisebbíteni. Bernstein „Ein moralischer Kritiker und seine kritische Moral" c. cikksorozatában, mely 1886 jan. 21-én és 28-án, valamint febr. 5-én és 12-én jelent meg a „Sozialdemokrat"-ban, Engels útmutatásait is alapul véve, behatóan bírálta Schramm könyvét. – *424 428 449*

[637] Kautsky és Schramm 1884 aug.-tól nov.-ig polemizáltak a „Neue Zeit" hasábjain Marx és Rodbertus jelentőségéről (v. ö. 349. jegyz.). 1885 januárjában megjelent a „Neue Zeit"-ban Engels előszava Marx „A filozófia nyomorúsága" c. művének német fordításához „Marx és Rodbertus" címmel; Schramm erre folytatta a polémiát „Antwort an Herrn K. Kautsky" (Válasz K. Kautsky úrnak) c. cikkével. Schramm írása és Kautsky „zárszava" a „Neue Zeit" 1885 májusi számában jelent meg a szerkesztőség azon megjegyzése kíséretében, hogy e két cikkel a polémia a lap hasábjain lezárul. – *424*

[638] 1885 dec. 7-i levelében Bebel azt írta Engelsnek, hogy a szociáldemokrata Reichstag-frakció opportunista többsége (v. ö. 419. és 461. jegyz.) úgyszólván felbomlott, utalt a frakció különféle fellépéseire, így pl. a lengyelek kiutasításának kérdésében (v. ö. 639. jegyz.) és más kérdésekben tanúsított állásfoglalására, s kifejezte reményét, hogy a frakció „a legutóbbi ülésszak ostobaságait" a tagság zömének helyes magatartása folytán nem fogja megismételni. – *424*

[639] 1885 novemberében a lengyel kisebbség frakciója interpellációt nyújtott be a Reichstagban nem-németeknek a porosz állam keleti tartományaiból való kiutasítása ellen. Ezt az interpellációt a szociáldemokrata képviselők is aláírták. Az 1885 dec. 1-i Reichstag-ülésen Bismarck felolvasta I. Vilmos üzenetét, melynek értelmében a Reichstag nem illetékes ebben a kérdésben. Ennek ellenére vitára került a sor, melynek során Bebel is felszólalt. Ugyanezen az ülésen kifejtette az okokat, amelyek a szociáldemokrata frakciót az interpelláció támogatására késztetik, és hangsúlyozta, hogy a Reichstag illetékes a kérdésben és követelnie kell annak megvitatását. A szociáldemokrata frakció egyidejűleg benyújtotta saját javaslatát, amelyben követelte, hatálytalanítsák a nem-németek tömeges

kiutasítását. A javaslatot az interpellációval együtt a Reichstag 1886 jan. 15-i és 16-i ülésén megvitatták. – *426*

640 Pease, a Fábiánus Társaság végrehajtó bizottságának tagja és későbbi titkára, a társaság által kiadott értekezéssorozat egyik brosúrája számára, mely azután „What Socialism is" (Mi a szocializmus) címmel 1886-ban megjelent, rövid ismertetést kért Engelstől a szocialisták gazdasági, társadalmi és politikai követeléseiről. A Fábiánus Társaság (Fabian Society) angol reformista szervezet; 1884 jan. 4-én alapították polgári értelmiségiek. Legbefolyásosabb tagjai közé tartoztak: Sidney és Beatrice Webb, valamint G. B. Shaw. A szervezet névadója Fabius Maximus i. e. III. századi római hadvezér, aki a második pún háborúban tanúsított halogató taktikájáért, a döntő csaták elől való kitérésért a Cunctator (Halogató) melléknevet kapta. – A fábiánusok szembehelyezkedtek az osztályharc és a szocialista forradalom marxista tanaival, s apró reformokkal, a társadalom apránkénti átalakításával, ún. „municipális szocializmus" útján képzelték a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmenet megvalósulását. A Fabian Society 1900-ban csatlakozott a Labour Partyhoz (az angol Munkáspárthoz). A fábiánus szocializmus a reformizmus és a revizionizmus ideológiájának egyik forrása. – *429 701*

641 Engels: „Eugen Duhring úr tudomány-forradalmasítása"; lásd 20. kot. 262–280. old. és „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig"; lásd 19. kot. 202–218. old. – *429*

642 A „Tőke" első kötetének Amerikában tervbe vett fordításához Marx egy német kéziratba számos kiegészítést és változtatást jelölt be, s 1877 okt. 19-én elküldte Sorgének (V. ö. 34. kot. 290. és 297. old.) 1885 aug. 3-i levelében Sorge felhívta Engels figyelmét erre a kéziratra, s felajánlotta, hogy elküldi neki. – *430 475*

643 1885 októberétől a „To-Day" folytatásokban közölte a „Tőke" első kötetének Hyndman által (John Broadhouse álnéven) készített angol fordítását. E fordítás első részét, amely a „To-Day" 4. kötetében, a 22. számban jelent meg, Engels megbírálta „Hogyan nem szabad Marxot fordítani" c. cikkében (lásd 21. kot. 220–227. old.). Hyndman Engels kritikája ellenére a fordítást folytatta: 1889 májusáig a „To-Day"-ben megjelentette az első hét fejezetnek és a 8. fej. nagy részének fordítását. – *430 454 459 475*

644 A felsorolt művek: Marx „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" (v. ö. 95. és 120. jegyz.), „Bérmunka és tőke" (v. ö. 621. jegyz.), Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" (v. ö. 202 jegyz.), Marx és Engels „A Kommunista Párt kiáltványa", Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" (v. ö. 25. jegyz.). – *430*

645 Joseph Dietzgen munkatársa volt az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. ö 575. jegyz.) mindkét német nyelvű sajtóorgánumának, a „Sozialist"-nak és a „New Yorker Volkszeitung"-nak, melyeket ebben az időben emigráns lassalleánusok irányítottak. A lassalleánus vezetőség megnehezítette Dietzgen elméleti felvilágosító munkáját. Mint az Sorgének Engelshez írott leveleiből kitűnik, Dietzgen számos cikkét önkényesen megváltoztatták vagy megcsonkították – *431 477*

646 Experimentum in corpore vili (kísérlet értéktelen testen) – anatómiai szakkifejezés állatokon végzett kísérletek vagy olyan veszélyes orvosi mutét megjelölésére, amelynek kivihetőségét halálraítéltén próbáljak ki – *432 479 482*

647 Nieuwenhuis „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" (v. ö. 20 kot. 575–608. old. és 20. kot. 504. jegyz.) holland nyelvre való fordításával kapcsolatban kérdéseket tett fel Engelsnek. A holland kiadásba függelékként Engels „A Mark" c cikkét is felvették. – *434*

[648] „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. munkájában foglalkozik Engels az írországi ún. „rundale"-falvakkal (v. ö. 21. köt. 119. old.). – *434*

[649] John Rae: „The Scotch Village Community"; „Fortnightly Review", 1885 nov. 1. – „The Fortnightly Review" – angol történeti, filozófiai és irodalmi folyóirat; 1865-től 1934-ig jelent meg Londonban e címmel, eleinte félhavonta, majd havonta; 1934-től 1954-ig „Fortnightly" címmel; polgári radikálisok egy csoportja alapította, később liberális irányvonalat követett. – *434*

[650] „La République française" – francia napilap, 1871-ben alapította Párizsban Léon Gambetta, 1924-ig jelent meg, polgári radikális irányzatú. – *435*

[651] Az említett művek: F. A. Mignet: „Histoire de la révolution française, depuis 1789 jusqu'en 1814", Brüsszel 1828., A. Thiers és Félix Bodin: „Histoire de la révolution française...", Párizs 1823–27, valamint F. Chèvremont: „Jean-Paul Marat", Párizs 1880. – *435*

[652] Engels e szavakat egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: P. Lavroff úrnak, 328, rue St. Jacques, *Párizs*, Franciaország. Lavrov 1886 jan. 23-i levelében arra kérte Engelst, ajánljon neki egy könyvet „Anglia legismertebb kiválóságainak külsejéről, szokásairól stb." – *436*

[653] Danyielszon 1885 dec. 19 (31)-én közölte Engelsszel, hogy elkészült a „Tőke" második kötetének fordításával, s a könyv most a cenzúránál van. Megírta továbbá, hogy a kötet nagyon tetszett neki, s igen türelmetlenül várja a harmadik kötetet. A második kötet első orosz fordítása Pétervárott 1886 január végén jelent meg (a címlapon 1885 áll). – *437*

[654] Danyielszon előszava a „Tőke" második kötetének első orosz kiadásához. – *437*

[655] Az Egyesült Államok nyugati államaiban 1874-ben megalakult Greenback Partyról van szó, amely főként farmerokat tömörített. A párt az ún. greenbackek (a polgárháború idején nagy mennyiségben kibocsátott zöld hátoldalú állami papírpénz) bevonása ellen tiltakozott; a bankjegyeket csökkent értékben váltották be. A farmerok tévesen feltételezték, hogy ha sok papírpénz van forgalomban, emelkedni fog a mezőgazdasági termények ára és javul a farmerok helyzete. 1884 után a Greenback-párt széthullott. – *438*

[656] E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: F. A. Sorge úrnak, Hoboken N. J., U. S. America. – *439 587*

[657] Az 1886 febr. 8-i eseményekről Kautsky tudósítást írt a „Sozialdemokrat" febr. 19-i számába „Der »anarchistisch-sozialistische Aufruhr in London«" (A „londoni anarchista-szocialista zendülés") címmel, s ebben megcáfolta a reakciós német sajtóban egy állítólagos „szocialista zendülésről" terjesztett hazugságokat. Kautsky egy további tudósítása jelent meg ezekről az eseményekről 1886 febr. 21-én a bécsi „Deutsche Wochenschrift"-ben (lásd 686. jegyz.). – *440 444*

[658] Az 1886 febr. 8-i események után a Szociáldemokrata Föderáció vezetőit, Hyndmant, Burnst, Championt és Williamst letartóztatták és lázító beszédek miatt vádat emeltek ellenük. Az 1886 ápr. 5-től 10-ig tárgyalt perben az összes vádlottakat felmentették. – *441 445 469*

[659] 1848 június elején Ernest Jonest és a chartista mozgalom más vezetőit egy londoni chartista tüntetés előkészítése miatt letartóztatták. A bírósági tárgyaláson, melyre júliusban került sor, Jonest és öt vádlott társát fejenként kétévi börtönbüntetésre ítélték. Harney nem volt a letartóztatottak között. – *441*

660 Bebel 1886 febr. 12-én részleteket kért Engelstől a „londoni botrányokról", mivel ezeket a német sajtó egy részében „nyilvánvalóan erősen eltúlozzák és a szocialista-törvény meghosszabbítása érdekében aknázzák ki". (Lásd még 657. jegyz.) – *443*

661 1886 jan. 26-án megbukott Angliában a Robert Arthur Salisbury vezette konzervatív kabinet. Febr. elején Gladstone vezetésével megalakult az új – liberális – kormány. – *444*

662 *Fair trade* (méltányos kereskedelem) – ezzel a jelszóval folyt a 80-as években Angliában a védővámok bevezetését követelő kampány. Konzervatív körök 1881-ben ligát alapítottak a „fair trade" érdekében és átmenetileg a munkásosztály egy részét is megnyerték. – *444*

663 1886 január végétől június közepéig a dél-franciaországi Decazeville-ban a bányászok – mintegy kétezren – sztrájkot folytattak az aveyroni bányatársaság által alkalmazott kíméletlen kizsákmányolási módszerek ellen. Watrin bányaigazgatót, akit a munkások különösen gyűlöltek a bércsökkentések és a biztonsági berendezések elhanyagolása miatt, a sztrájkolók kidobták az ablakon. A kormány csapatokat küldött Decazeville-ba. A sztrájk nagy visszhangot keltett az országban és külföldön is. A képviselőházban munkásfrakció alakult, amely minimálbért követelt a bányászoknak, a francia és a nemzetközi munkásság pedig szolidaritási mozgalmat kezdett a decazeville-i bányászok támogatására. – *445 449 460 470 473 477 508*

664 A „Sozialdemokrat" 1886 márc. 5-i száma ezt írta erről a kérdésről: „Franciaországban természetesen mindenütt kedvező fogadtatásra talált a munkásság körében Baslynak és társainak fellépése. Nap nap után érkeznek új meg új helyeslő üzenetek egyletektől, szakszervezetektől stb. az ország minden részéből. Ha ma új választásokra kerülne sor, egészen más eredményt hoznának, mint a négy hónappal ezelőttiek." – *446*

665 A levél eredetijét eddig nem sikerült megtalálni. Közlésünk a „Socialiste" 1900 nov. 24-i számában megjelent szövegen alapszik. – *447*

666 Vergilius: „Aeneis", VII. ének 312. sor. – *448*

667 E sorokat Engels levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: E. Bernstein úrnak, Asylstr. 43, Hottingen-Zürich, Svájc. Engels közléseit felhasználták a „Sozialdemokrat"-ban 1886 márc. 5-én megjelent „Aus Frankreich" (Franciaországból) c. cikkhez. – *449*

668 A kereskedelmi gyűlést 1886 febr. 21-én tartották meg a Château d'Eau-ban a francia kereskedelemügyi miniszter, Lockroy díszelnöklete alatt. A gyűlést azon a címen hívták össze, hogy megvitassák, milyen közmunkákat lehetne a munkanélküliek érdekében legelőbb megindítani, valójában azonban az volt a cél, hogy a választók bizalmatlanságát fejezzék ki a munkásküldöttekkel, Baslyval, Boyer-val és Camélinat-val szemben, akik a decazeville-i sztrájk alkalmából (v. ö. 663. jegyz.) elváltak a radikálisok frakciójától és a parlamentben önálló munkásfrakciót alkottak. Hogy a munkásokat távol tartsák a gyűléstől, beléptidíjat szedtek. Ennek ellenére annyi munkás jelent meg, hogy a szervezők nem merték a gyűlést megnyitni. Erre viharos tetszésnyilvánítás közepette Baslyt választották meg elnöknek. A kijelölt szónok soviniszta beszéde ellen az összegyűltek közbekiáltásokkal tiltakoztak. A gyűlés a tetőpontját Jules Guesde beszédével érte el. Guesde kijelentette, hogy a válságot új közmunkákkal nem lehet megállítani. Hangsúlyozta, hogy „... ezek a válság kellős közepén javasolt munkák ... csupán arra jók, hogy a vállalkozók és spekulánsok milliókat harácsoljanak. Ezek az urak az éhezők egyre növekvő seregéből 11–12 óra munkát fognak kisajtolni egy darab száraz kenyérért. Más szóval: alacsonyabb bérek és magasabb profitok..." Hogy a munkásokat ettől megóvják, követelte, „korlá-

tozzák a munkanapot nyolc órára, tartsák be a városi bértarifát és a munkák kiadásánál . . kapcsolják ki az alvállalkozókat". – *449 453*

669 *Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt* (Socialist Labor Party of North America) 1876-ban alakult meg a philadelphiai egyesülési kongresszuson, amelyen az I. Internacionálénak Friedrich Adolph Sorge és Otto Weydemeyer vezette amerikai szekciói egyesultek más amerikai szocialista – túlnyomóan lassalleánus – szervezetekkel (Labor Party of Illinois, Social Democratic Party). A kongresszuson elfogadott program a leglényegesebb kérdésekben az Internacionálé elvein alapult. A marxisták és a lassalleánusok közötti viták azonban az új pártban is folytatódtak. Már 1877-ben sikerult a lassalleánusoknak a pártban vezető szerepre jutni, szakszervezetellenes politikájukat keresztulvinni és a tagok aktivitását elsősorban a választási mozgalomban való részvételre összpontosítani. Ilyen körulmények között annak a ténynek, hogy a párttagság zöme német emigránsokból állt, akik nem tudtak kellő kapcsolatot teremteni az amerikai munkássággal, rendkivul kedvezőtlen kihatása volt. Szektás politikája következtében, s minthogy nem vett részt az amerikai proletariátus tömegszervezeteinek munkájában, a pártnak nem sikerult valóban forradalmi marxista munkáspárttá válnia. – *450 476 531 619 647*

670 Florence Kelley-Wischnewetzky, aki Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. muvét angol nyelvre lefordította, felkérte Rachel Foster amerikai feministát, tárgyaljon egy amerikai kiadóval a fordítás kiadásáról. R. Foster ebben az ügyben az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Országos Végrehajtó Bizottságához is fordult. A bizottság 1886 febr. 8-án megvitatta ezt a kérdést és egy külön bizottságot jelölt ki a tárgyalások lebonyolítására. Ezek a tárgyalások azonban sokáig elhúzódtak, s „A munkásosztály helyzete Angliában" amerikai kiadása 1887 májusában a bizottság közreműködése nélkül jelent meg. – *450 476*

671 E levél eredeti kéziratát eddig nem sikerult megtalálni. A kiadásunkban közölt szöveget, melynek megjelenési helye: „La corrispondenza di Marx e Engels con italiani 1848–1895", Milánó 1964., egybevetettük Engels fogalmazványával. – *456*

672 Martignetti 1886 febr. 8-án elküldte Engelsnek átnézésre Marx „Bérmunka és tőke" c. muvének olasz fordítását. (V. ö. 621. jegyz.) – *456*

673 Mivel Engels a Pasquale Martignettihez írt leveleit néha tévesen *Paolo* Martignetti névre címezte, Martignetti 1886 febr. 8-i levelében emlékeztette rá, hogy keresztneve *Pasquale* és nem Paolo. A téves címzés következtében a leveleket késve kézbesítették. – *456*

674 Engelsnek az 1878-as „Volkskalender"-ben megjelent „Karl Marx" c. életrajzi cikkéről van szó (v. ö. 623. jegyz.), amelyet Martignetti csatolni akart a „Bérmunka és tőke" olasz kiadásához (v. ö. 621. jegyz.). Febr. 8-i levelében Martignetti közölte, hogy a Marx-életrajz néhány passzusát nem tudja lefordítani, mert a „Volkskalender" Zürichből kapott példányában két oldal összeragadt. Kerte Engelst, hogy e hiányzó részt pótolja. *456 534*

675 Schluter közölte 1886 márc. 10-i levelében, hogy egy londoni ismerősét már régebben megbízta, fizesse ki Engelsnek a zürichi járandóságát. A továbbiakban Schluter felhívta Engels figyelmét a „Tőke" második kötetének Wilhelm Lexis tollából a „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik"-ban megjelent ismertetésére. „A család stb. eredete" második kiadásáról Schluter azt írta, hogy 1000 példányt átadott Dietznek, aki ezekhez új címlapot nyomatott, második kiadásnak tüntetve fel őket. A könyvet tehát új kiadásként hirdették anélkül, hogy Engels beleegyezését kérték volna. – *457*

676 Schlüter 1886 márc. 10-i levelében arról a tervéről is írt, hogy kiadja a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának kongresszusi beszámolóit a „Szociáldemokrata Könyvtár"-ban. Ezzel kapcsolatban érdeklődött Engelstől, hol találhatók meg ezek a beszámolók. – *457 513*

677 Schlüter a már említett 1886 márc. 10-i levelében ezt írja: „A Püttmann-féle »Rheinische Jahrbücher« 1846-os évfolyamában találtam a chartista mozgalomról egy értekezést, mely *főképpen* Stephens egyik beszédét tartalmazza. A cikk *aláírása* G. W. (talán Georg Weerth?). Mivel véleményem szerint a mi német mozgalmunk számára előnyös, ha munkásaink elsajátítanak némi forradalmi hevületet és az is kétségtelen, hogy más országok forradalmi munkásmozgalmainak bemutatása ... serkentőleg hat; így arra a gondolatra jutottam, hogy ezt a Stephens-beszédet felveszem a »Szociáldemokrata Könyvtár«-ba... Önt kértem volna fel e kötet bevezetésének megírására, ha nem tudtam volna, hogy fontosabb munkák teljesen igénybe veszik az Ön idejét ... ezért én magam írtam meg ezt a bevezetést. De mivel a chartizmusról forrásművek, kivált a német irodalomban, nincsenek ... nem merem ... munkámat a nyilvánosság elé bocsátani... Így Önhöz fordulok, az egyetlenhez, aki e dologban tájékozott. Elküldhetném-e Önnek ... a kéziratomat? Megkérhetném-e arra, hogy átnézze és véleményét velem közölje... Az Ön „A munkásosztály helyzete..." c. művében az áll, hogy a Chartát 1835-ben bocsátották ki. Brentano és mások 1838-at írnak... Valóban már 1835-ben elkészült programként a Charta?" Schlüter a továbbiakban, nyilván Brentano „Die englische Chartistenbewegung" c. előadására hivatkozva, ezt írja: „Brentano közli, hogy 1848 ápr. 10-e után az ezen a napon benyújtott petíció aláírásait az Alsóházban *megszámlálták*, s kiderült: az aláírások nagy részét hamisították." – *457 513*

678 1848 ápr. 10-re a chartisták tömegtüntetést terveztek a Népcharta elfogadása érdekében a parlamentnek benyújtott petíció támogatására. A vezetők ingadozó magatartása miatt azonban a tüntetés kudarcba fulladt, s ezzel megindult a chartista mozgalom hanyatlása Angliában. – *458*

679 Valószínűleg Adolphe Smith Headingley „French Socialists at the Ballot Box" c. cikkére utal Engels, mely 1886 márc. 13-án jelent meg a „Justice"-ban, s amely a posszibilistákat (274. jegyz.) „Franciaország vezető szocialista szervezetének" nevezte, azt a tényt pedig meg sem említette, hogy a francia parlamentben munkásképviselőkből álló frakció alakult (v. ö. 445–446. old.). – *460*

680 1886 márc. 18-án a Párizsi Kommün 15. évfordulóján Párizsban nagy népgyűlést tartottak. A gyűlésen Lafargue, Guesde és mások beszéltek. Engels üzenetét a gyűlés résztvevőihez („A Párizsi Kommün tizenötödik évfordulójára") 1886 márc. 27-én közölte a „Socialiste" „Lettre d'Engels" címmel. – *461*

681 Wilhelm Liebknecht 1886 márc. 29-én lett 60 éves. Ebből az alkalomból néhány szociáldemokrata képviselő kezdeményezésére anyagi alapot létesítettek a Liebknecht család támogatására, elsősorban a gyermekek neveltetésének elősegítésére. – *462*

682 A szocialista-törvény (41. jegyz.) érvényének meghosszabbítása 1886 febr. 18-án és 19-én került első olvasásban a Reichstag elé; a szeszmonopóliummal foglalkozó törvényjavaslatot (v. ö. még 684. jegyz.) márc. 4-én, 5-én és 6-án tárgyalták. – „Bürgerzeitung" – német szociáldemokrata napilap; 1881-től 1887-ig jelent meg Hamburgban, Johannes Wedde szerkesztésében. – *462*

683 Paul Singer 1886 febr. 18-án a Reichstagban leleplezte a porosz rendőrség beugrató tevékenységét Ferdinand Ihringnek, a politikai rendőrség tagjának példáján. Ihring 1885 végén Mahlow néven befurakodott Kelet-Berlin kerületi munkásegyletébe s meg-

kísérelte az ott szervezett munkásokat egyéni terrorakciókra, a császár elleni dinamitos merényletekre vagy spicliskedésre rávenni. Február elején leleplezték mint rendőrügynököt és kikergették a munkásegyletből. Singer részt vett azon a gyűlésen, melyen Ihringet leleplezték. Reichstag-beli bátor fellépése után a reakció hajszát indított Singer ellen, végül pedig kiutasították. 1886 júl. 3-án, amikor Berlinből távoznia kellett, a berlini munkásság hatalmas búcsútüntetést rendezett a tiszteletére. Singernek a berlini munkásokhoz intézett búcsúüzenetét júl. 8-án 20 000 példányban terjesztették. – *462*

684 1886 márc. 4-én Eugen Richter, a Német Szabadelvű Párt (267. jegyz.) képviselője, a szeszmonopóliumra vonatkozó törvényjavaslat vitájában statisztikai adatok alapján bebizonyította, hogy a törvény elfogadása évi 60 millió márka támogatást jelent a junkerok szeszfőzdéinek és ezáltal e junkerok birtokainak értékét növelné. Ehhez a törvényjavaslathoz szólt hozzá 1886 márc. 5-én Georg Schumacher szociáldemokrata képviselő, aki a frakció nevében elutasította a törvényjavaslatot. Egyszersmind síkraszállt „közhasznú intézmények" (gyógyszertárak, vasutak stb.) államosítása mellett. – *462*

685 A hamburgi „Bürgerzeitung" 1886 márc. 11-i számában megjelent tudósítás szerint Wilhelm Liebknecht az 1886 márc. 8-i berlini munkásgyűlésen azt mondta, hogy a szociáldemokraták forradalmárok abban az értelemben, hogy más társadalmi rendre törekszenek, badarság azonban őket – ahogy ellenfeleik teszik – véres forradalmároknak nevezni. A tudósítás szerint továbbá Liebknecht kijelentette, hogy az állami szeszmonopólium bevezetése (684. jegyz.) nem tekinthető szocialista intézkedésnek. Végül az ellen is tiltakozott, hogy a szociáldemokratákat egy kalap alá vegyék az anarchistákkal. – *463*

686 Bebel 1886 márc. 9-én azt írta Engelsnek, hogy benyomása szerint Kautsky a bécsi „Deutsche Wochenschrift"-ben 1886 febr. 21-én megjelent „Arbeiterunruhen in London" (Munkászavargások Londonban) c. cikkében kissé túl éles volt Hyndmannel szemben. (Lásd még 657. jegyz.) – *463*

687 Camélinat a decazeville-i sztrájkkal (v. ö. 663. jegyz.) kapcsolatos interpellációjában az követelte, hogy a kormány vonja meg a bányatársaságtól a koncessziót és a bánya állam kiaknázása kérdésében vegye fel a kapcsolatot a munkásokkal. Az Engels által említett határozati javaslat, melyet a francia kamara 379 szavazattal 100 ellenében elfogadott felszólította a kormányt, hogy olyan módon rendezze a bányák kérdését, amely „megvéd az állam jogait és a munka érdekeit". – *464*

688 Paul Lafargue 1886 márc. 17-i levelében többek között ezt írta Engelsnek: „Malon veszedelmes alak: olyan parlamenti csoport alakítására törekszik, amelyben az összes színárnyalatok szerelmesen összeolvadnának, s amelyből minden túl vörös vélemény ki lenne rekesztve." – *466*

689 Paul Lafargue „Le Matriarcat. Étude sur les origines de la famille" c. cikke 1886 márc. 1-én jelent meg a „Nouvelle Revue"-ben. A folyóirat főszerkesztője Juliette Adam volt. 1886 márc. 17-én Lafargue ezt írta Engelsnek: „Bizonyára megkapta már a »Nouvelle Revue«-t, melyet tegnap küldtem el Önnek. Hogy a folyóirat olvasóinak színvonalához alkalmazkodjam, sokat elhagytam az elméleti részből... Adam asszony még többet kihúzott... Mégis meg kell bocsátanom neki, mert átengedett olyan dolgokat, melyek kissé erősek, s amelyeken a folyóiratot előfizető derék filiszterek bizonyára megütköznek. A párizsi folyóiratok szemérmeskedése hihetetlen." – „La Nouvelle Revue" – francia polgári republikánus folyóirat, Juliette Adam alapította, 1879-től jelent meg Párizsban. – *467*

690 A „Journal des Économistes" 1884-es évfolyamában több cikk jelent meg Paul Lafarguetól, így pl. „Le Blé en Amérique. Production et commerce", „La théorie de la plus-

value de Karl Marx et la critique de M. Paul Leroy-Beaulieu", „Le Capital de Karl Marx et la critique de M. Block". A „Revue philosophique"-ban „Recherches sur les origines de l'idée du bien et du juste" c. értekezése jelent meg 1885 szeptemberében. – „Revue philosophique de la France et de l'étranger" – francia filozófiai folyóirat, 1876-tól jelent meg Párizsban. – *467*

691 Juliette Adam a „Nouvelle Revue" minden számában közölt külpolitikai tudósítást. – *467*

692 A Párizsi Kommün 15. évfordulója alkalmából 1886 márc. 18-án Londonban ünnepi gyűlést tartottak, melynek szónokai a Szocialista Liga részéről Eleanor Marx-Aveling, Frank Kitz stb., a Szociáldemokrata Föderáció részéről Tom Mann, Harry Quelch stb., a londoni Német Munkás Művelődési Egylet részéről Friedrich Lessner voltak. Beszédet mondott továbbá néhány anarchista is. – *467*

693 A szocialista-törvény (v. ö. 41. jegyz.) érvényének meghosszabbítását (harmadik olvasásban) 1886 márc. 30–31-én és ápr. 2-án tárgyalta a Reichstag. Bebel márc. 30-án és 31-én szólalt fel. Többek között tiltakozott Bismarcknak és a reakciós képviselőknek azon rágalmai ellen, hogy beszédeiben dicsőítette volna a terrorizmust és a fejedelemgyilkosságot. 1886 ápr. 2-án a szocialista-törvényt 169 szavazattal 137 ellenében további két évre meghosszabbították. – *469 473 478*

694 Az 1844–45-ben keletkezett két szatirikus dalról Engels azt írta, hogy ez „a két legjobb politikai népdal a XVI. század óta" (lásd 21. köt. 350. old.). A Tschech polgármesterről szóló dal arra vonatkozik, hogy Tschech, aki 1841-ig Storkow polgármestere volt, 1844 jún. 26-án két lövést adott le IV. Frigyes Vilmosra, de célt tévesztett. – A von Droste-Vischering bárónőről szóló dal parodizálta a trieri „szent köntös" (Jézus állítólagos köntöse; a trieri székesegyházban őrzött ereklye), amelyhez nagy zarándoklatokat vezettek. – *469*

695 Kulturkampfnak (kultúrharc) nevezték azoknak a törvényes intézkedéseknek a rendszerét, amelyeket Bismarck 1871 és 1875 között a katolikus egyház és a Centrumpárt (v. ö. 266. jegyz.) partikularista és poroszellenes törekvései ellen hozott. Ilyenek voltak a többi között az 1871 novemberi, egész Németországra kiterjedő hatályú „törvény az egyházi szószékről történő izgatás ellen", az 1872 júniusi ún. „jezsuita-törvény", amelynek értelmében a jezsuita rendet kiutasították egész Németország területéről, az 1873 májusi törvények, amelyek szabályozták a papok tudományos előképzettségét, számukra kulturális vizsgát írtak elő, novelték az állam beleszólását egyházi ügyekbe stb. A katolikusok elleni hajsza célja az volt, hogy elterelje a figyelmet a demokratikus követelésekről, az osztályharcról, a válság következményeiről és a valóságos kulturális kérdésekről. A porosz uralom alatt levő lengyel területeken a fokozott nemzeti elnyomásra is ürügyül szolgált. Minthogy a katolikusok elleni dühödt propaganda és a törvényes intézkedések együtt sem jártak eredménnyel, a Centrumpárt pedig növelte befolyását, Bismarck 1878-tól kezdve igyekezett kiegyezni a Vatikánnal; a Centrumpártot az erősödő munkásmozgalom ellen és védővám-politikájának érvényesítésére is fel akarta használni, ezért 1878-ban lényegében beszüntette a kultúrharcot. A 80-as évek elején eltörölték a „kultúrharc" törvényeinek zömét. – *469 553*

696 „L'Intransigeant" – francia napilap, 1880-tól 1948-ig jelent meg Párizsban, alapítója és főszerkesztője (1910-ig) Henri Rochefort volt, a 80-as években radikális-republikánus irányzatú. – *470*

697 A szocialista-törvény érvényének meghosszabbításáról folytatott vitában Bismarck 1886 márc. 31-én a következőket mondotta: „[Bebel] Marxra hivatkozott. Nos, hogy Marx valóban gyilkosokat nevelt-e vagy sem, azt nem tudom; de mint hallottam, az az ember,

akinek a lövéseitől származó hegeket még magamon viselem, Blind, mégiscsak Marx tanítványa volt." Engels ösztönzésére Laura Lafargue és Eleanor Marx-Aveling válaszul ezt a nyilatkozatot tették közzé: „1. Ferdinand Blind 12 vagy 13 éves kora óta nem látta Marxot, nem is beszélt vele. 2. Ha Ferdinand Blind rálőtt von Bismarck úrra és ezért bátran a halálba ment, e tettében csupán azok a német hazafiúi indítékok vezethették, hogy Németországot egy polgárháborútól megóvja és a német liberális, haladó és demokratikus közvéleményt, egyszóval a német polgárságot a bismarcki erőszaktól megszabadítsa. Mindkettő olyan dolog, ami apánknak igen közömbös volt. 3. Akárcsak von Bismarck úr tanítója és példaképe, Louis Bonaparte és a letűnő tőkés uralom összes más »nagyjai«, von Bismarck úr is csupán mulatságos figura volt Marx számára, legföljebb még a proletárforradalom helyenként igen hasznavehető akaratlan segítője. Marxnak a legcsekélyebb érdeke sem fűződött ahhoz, hogy ilyen emberek idő előtti halálukkal megmeneküljenek elkerülhetetlen belső vagy külső Sedanjuktól. 4. Az a rémregénybe illő elképzelés, hogy egy olyan ember, mint Marx, azon fáradozhatott volna, hogy „gyilkosokat neveljen", ismét csak azt bizonyítja, milyen igaza volt Marxnak akkor, amikor von Bismarck urat csupán minden agyafúrtsága ellenére roppant korlátolt porosz junkernak tekintette, aki teljességgel képtelen valamely nagy történelmi mozgalmat megérteni.

Párizs és *London*, 1886 április 14.

Laura Lafargue
Eleanor Marx-Aveling."

Ez a nyilatkozat 1886 ápr. 15-én a „Sozialdemokrat"-ban, 1886 ápr. 24-én a „Socialiste"-ban jelent meg. – *470 472*

698 Ernest Roche és Albert Duc-Quercy szocialistákat, akik az „Intransigeant" és a „Cri du Peuple" tudósítóiként a decazeville-i sztrájk (663. jegyz.) lefolyását figyelemmel kísérték, 1886 áprilisában letartóztatták, és erőszakos cselekedetekre, valamint szervezett munkabeszüntetésre való felbujtás címén vádat emeltek ellenük. A villefranche-i bíróság Roche-t és Duc-Quercyt fejenként 15 havi börtönbüntetésre ítélte. – *473 477*

699 A képviselőházi pótválasztásokat 1886 máj. 2-án tartották. Párizsban a szocialista pártok és csoportok (a posszibilisták kivételével) Ernest Roche-t, a radikálisok pedig Alfred Nicolas Gaulier-t jelölték. Roche több mint 100 000 szavazatot kapott, Gaulier pedig 146 000-et. Az 1885 okt. 4-i választásokon a szocialista jelöltek Párizsban több mint 35 000 szavazatot kaptak. Az 1886 okt. 31-i párizsi községtanácsi választásokon a szocialisták jelöltje, Albert Duc-Quercy 901, Faillet, a posszibilisták jelöltje pedig 988 szavazatot kapott. – *473 478 480 481 508*

700 A „Commonweal" 1886 májusától nem havonta, hanem hetente jelent meg. Edward Aveling ekkor kivált a lap szerkesztőségéből, amelyben az anarchista eszmék befolyása egyre erősebb lett. 1886 máj. 1-én a lap egy nyilatkozatot tett közzé, amelyben Aveling „időhiányra" hivatkozva bejelenti távozását. Egy ideig még mint külső munkatárs közreműködött a lapban. – *474 479*

701 1886 ápr. 15-én „Ein Musterbourgeois" címmel a „Sozialdemokrat" beszámolt Fritz Kallénak, a Gyárosok Szövetsége elnökének ápr. 2-án a Reichstagban a szocialistatörvény meghosszabbításáról folytatott vitában (v. ö. 693. jegyz.) elhangzott felszólalásáról. Kalle állítását, hogy a szociáldemokraták nőközösségre törekszenek, Wilhelm Liebknecht azonnal hazugságnak és rágalomnak minősítette. Liebknecht bebizonyította, hogy Kalle rágalmainak alapjául egy a „Kommunista Kiáltvány"-ból kiragadott és bizonyos Schuster lelkész által meghamisított idézet szolgált. – *474*

702 „Pionier. Illustrierter Volkskalender" – német nyelvű amerikai évkönyv, az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt adta ki 1883-tól 1904-ig New Yorkban. Az 1886-os

kalendárium „Aus dem Leben eines alten Sozialdemokraten" címmel közölte Karl Daniel Adolph Douai életrajzát. – *475*

703 Sorge az 1886 febr. 28-i leveléhez csatolt néhány megjegyzést, melyeket egy német szociáldemokrata emigráns fűzött a „Tőke" második kötetének stílusához. Többek között ilyeneket: „. . .a nem-németes szerkezetek feltétlenül ártani fognak a könyv tekintélyének Németországban. Önök tudják, milyen kicsinyes a tanult német filiszter. Engels mosolyoghat ezen, de ő már 40 éve nem fordul meg azokban a körökben." – *476*

704 Az idézett, nyelvtanilag helytelen mondat valószínűleg Lasker egyik felszólalásából való, amelyben Bismarcknak a kultúrharcról (695. jegyz.) való lemondásán élcelődik. – *476*

705 1886 tavaszán az Egyesült Államokban a munkásság tömegmozgalma bontakozott ki. A nyolcórás munkanap bevezetéséért küzdő mozgalom abban a több napig tartó általános sztrájkban érte el tetőpontját, amely 1886 máj. 1-én kezdődött és amelyben több mint 350 ezer munkás vett részt az ország különböző részein, elsősorban a nagy ipari központokban: New Yorkban, Philadelphiában, Chicagóban, Louisville-ben, Milwaukee-ban, Saint Louisban és Baltimore-ban. A hatalmas sztrájkakció eredményeként körülbelül 200 000 munkás munkaideje rövidült meg. – *477 488*

706 „Missouri Republican" – amerikai napilap, az Egyesült Államok Demokrata Pártjának a lapja, e címmel 1822-től 1888-ig jelent meg St. Louisban, majd 1919-ig „St. Louis Republic" címmel. – *478*

707 Engels aggodalmai igazolódtak (lásd 499., 500. és 531. old.), az interjú elferdítette szavait. Ezért Sorge átadta az Engels által mellékelt nyilatkozatot a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztőségének, mely 1886 júl. 8-án közölte. – *478 499 500*

708 Közlésünk alapja a „Socialiste" 1900 november 24-i számában megjelent szöveg. – *480*

709 „La Justice" – a francia radikális párt napilapja; 1880-tól 1930-ig jelent meg Párizsban, 1880-tól 1897-ig, amíg Clémenceaunak, a lap alapítójának szerkesztésében jelent meg, a radikális párt ún. szélső balszárnyának orgánuma volt; az 1880 júl. 11-i amnesztia után Charles Longuet belépett a szerkesztőségbe. – *481*

710 Az amerikai munkások általános sztrájkjára (v. ö. 705. jegyz.) a munkáltatók ellentámadással feleltek: Chicagóban a rendőrség 1886 máj. 3-án tüzet nyitott a tüntető munkásokra, máj. 4-én pedig a rendőrterror ellen rendezett tiltakozó tüntetésen provokátorok bombát dobtak a rendőrök közé; ez ürügyet adott a rendőrségnek arra, hogy fegyvert alkalmazzon a munkások ellen és több száz személyt letartóztasson. A chicagói munkásmozgalom vezetőit bíróság elé állították, négyüket 1887 novemberében felakasztották, a többi ítélet is igen súlyos volt. A következő években a vállalkozóknak sikerült a sztrájk vívmányait megint semmivé tenni. A chicagói események emlékére határozta el az 1889-es párizsi nemzetközi munkáskongresszus, hogy május elsejét a munka nemzetközi ünnepévé nyilvánítja. – *482 485 487 607*

711 Az F. H. Nestler & Melle kiadó 1886 máj. 10-én többek között ezt írta Engelsnek: „Ezennel előterjesztjük Önnek egy *Társadalomgazdaságtani Kézikönyvtár* eszméjét; kötetei egyenként 50 pfennigért (3–4 íves terjedelemben) *kötve* jelennének meg, s rövid kivonatokban azoknak a legkiválóbb szerzőknek a műveit közölnék, akik a szociális kérdéssel foglalkoztak. Önre gondoltunk mint szerkesztőre és megkérdezzük, van-e kedve hozzá. . . Úgy hisszük, ez az ajánlat Önnel szemben minden hízelgéstől mentesít minket, *egyedül Önt* tartjuk jelenleg illetékesnek egy ilyen könyvtár kiadására." – *483*

[712] Az írek fegyverviselését megtiltó törvény (Arms Bill of Ireland) megújítását és egyéb elnyomó intézkedéseket tartalmazó törvényjavaslat vitájáról van szó, melyet 1886 máj. 20-án folytattak az angol Alsóházban. A „Daily News" máj. 21-i száma tudósított a parlamenti vitáról. Engels információi és megjegyzései alapul szolgáltak a „Sozialdemokrat" 1886 máj. 27-i számának „Das Recht zur Rebellion" (A lázadás joga) c. vezércikkéhez. – *484*

[713] Amalgamated Society of Engineers – a gépgyári munkások 1851-ben alapított egyesült szövetsége, jellegzetes angol trade-union, amely csak szakképzett gépgyári munkásokat foglalt magában, pusztán gazdasági követelésekért harcolt, a politikai célkitűzéseket elhanyagolta. – *485*

[714] A francia képviselőházi pótválasztások előestéjén (lásd 699. jegyz.) a londoni „Justice" helyeselte a posszibilisták álláspontját (v. ö. 274. jegyz.), akik nem voltak hajlandók támogatni a francia Munkáspárt és az összes többi szocialista csoport közös jelöltjét, Ernest Roche-t és külön jelöltet állítottak egy Soubrié nevű bányász személyében. A „Commonweal" 1886 máj. 15-i számában megjelent rövid írásában Eleanor Marx-Aveling bejelentette, hogy a folyóirat következő számainak egyikében megjelenik Paul Lafargue cikke a decazeville-i sztrájkról (v. ö. 663. jegyz.) és a párizsi választásokról. 1886 jún. 12-én közölte a „Commonweal" a bejelentett cikket „The Decazeville Strike" címmel. Lafargue ebben megmagyarázta, hogy a posszibilisták magatartása valójában elősegítette a polgári jelölt győzelmét. – *486*

[715] A Szocialista Liga (424. jegyz.) második évi konferenciáján, 1886 jún. 13-án tovább mélyültek a nézeteltérések a „direkt akciók" anarchista befolyás alatt álló hívei és a parlamenti harc hívei között. – *486*

[716] Engelsnek akkoriban valószínűleg csak polgári napilapok néhány megtévesztő jelentése állt rendelkezésére a decazeville-i sztrájkról (v. ö. 663. jegyz.). Feltehetőleg befolyásolta a „Socialiste" 1886 máj. 15-i számának az a közleménye is, hogy a sztrájk a végéhez közeledik. Valójában a sztrájk csak június közepén ért véget. – *486*

[717] Arról a bevezetésről van szó, amelyet Stephens lelkész 1839-ben mondott beszédének tervezett új kiadása elé írt Schlüter, s amelyet 1886 márc. 10-i levelében említett Engelsnek (v. ö. 677. jegyz.). Schlüter e bevezetést később önálló munkává dolgozta át, mely nevének feltüntetése nélkül 1887-ben „Die Chartistenbewegung in England" címmel Hottingen-Zürichben brosúra formában megjelent, Stephens beszédével a függelékben. Egy lábjegyzet tájékoztatott arról, hogy a szerző más források mellett főként a „Neue Rheinische Zeitung" cikkeit, valamint Engels néhány írásos közlését használta fel. – *490 505 513 570*

[718] Engels kb. 1886 jún. 25-től júl. 7-ig Eastbourne-ban üdült. – *491 492 493*

[719] „Nature. A Weekly Illustrated Journal of Science" – angol természettudományos hetilap, 1869-től jelenik meg Londonban. – *491*

[720] Az angol alsóházi választásokat 1886 júl. 2-től a hónap közepéig tartották. A konzervatívok 316, a liberálisok pedig 191 mandátumot szereztek. A liberálisoktól kivált liberális unionisták (v. ö. 536. jegyz.) 78, az ír Nemzeti Párt (v. ö. 574. jegyz.) pedig 85 mandátumot kapott. – *491*

[721] 1886 jún. 22-i levelében Becker azt írta, hogy nagyon szeretné viszontlátni Engelst, s vele megbeszélni egy terv lebonyolítását, melybe a végrendelete is beletartozik. Magas korára való tekintettel, nehogy „túl késő" legyen, azt javasolta Engelsnek, hogy még 1886-ban találkozzanak a félúton, Párizsban. – *494*

722 Kautsky akkoriban három hétig Dealben (Dover mellett) üdült. – *496 498 500*

723 A „*Deutsche Worte*" 1886. évi 7., 8., 9. számában „Die Katheder-weisheit der »cristlich-ethischen« Nationalökonomie" címmel névtelen cikk jelent meg, mely támadta Gustav Cohn „System der Nationalökonomie" (A nemzetgazdaságtan rendszere) c. könyvét. A cikk szerzője Julius Platter zürichi közgazdász volt, aki, mint Kautsky 1886 júl. 27-i levelében megírta Engelsnek, először a „Neue Zeit"-nak ajánlotta fel cikkét, de azt kívánta, hogy nevét tartsák titokban. Kautsky viszont nem akart személyileg polemizáló, nem is a szocialista álláspontot kifejező cikket név nélkül közölni. – „Deutsche Worte" – osztrák szociálpolitikai folyóirat, 1881-től 1883 júliusáig hetenként, majd 1904-ig havonta jelent meg, kezdetben a nagynémet törekvések szószólója, a 90-es évek elejétől szociálreformista. – *496*

724 Charles Dilke, a Gladstone-kabinet külügyminiszter-helyettese, 1886 júliusában egy botrányos válóper miatt kénytelen volt visszavonulni a politikai életből. A per szereplői között volt egy bizonyos H. Forster kapitány is. – *496*

725 Kautsky arra kérte 1886 júl. 30-i levelében Engelst, hogy a londoni címére érkezett pénzesutalványt váltsa be részére a Southampton Road-i postahivatalban. – *498*

726 E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: F. A. Sorge úrnak, *Hobokenba, N. J.*, U. S. America. A levelezőlapon idegen kéz áthúzta a helységnevet és helyette Mt. Desert, Maine megjelölést írta föléje. Mint Sorge 1886 aug. 10-én Engelshez írott leveléből kitűnik, Sorge ebben az időben feleségével együtt Maine államban a Mount Desert nevű szigeten üdült. – *499*

727 Engels, miután régi betegsége ismét kiújult (lásd 494. old.), 1886 aug. 7-től szept. 4-ig Eastbourne-ban kezeltette magát. – *499 500 509 516 517 525 528*

728 Wilhelm Liebknechtet az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (669. jegyz.) Országos Végrehajtó Bizottsága meghívta, hogy a német szociáldemokraták választási alapja javára tegyen agitációs körutat az Egyesült Államokban. Körülbelül ugyanebben az időben Eleanor Marx-Aveling és Edward Aveling is Amerikába utaztak (v. ö. 729. jegyz.). Miután Liebknecht négy napig Engels vendégeként Eastbourne-ban tartózkodott, 1886 szept. 4-én a „Serviá"-val elindult Liverpoolból és szept. 13-án reggel megérkezett New Yorkba. Számos városban tartott előadásokat és felolvasásokat a szocializmus elméletéről és történetéről, az európai munkásmozgalom helyzetéről stb. Nov. 27-én indult haza New Yorkból az „Auraniá"-val. 1886 dec. 5-től 10-ig Engels vendége volt Londonban, mielőtt tovább utazott volna a Lipcse melletti Borsdorfba. – *500 507 515 518 519 520 526 528 537 541 574 578*

729 Akárcsak Wilhelm Liebknechtet (v. ö. 728. jegyz.), az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. ö. 669. jegyz.) Országos Végrehajtó Bizottsága Eleanor Marx-Avelinget és Edward Avelinget is meghívta előadó körútra az Egyesült Államokba. Avelingék 1886 aug. 31-én indultak el Liverpoolból a „City of Chicagó"-val és szept. 10-én érkeztek New Yorkba. Liebknecht és Avelingék együttműködése növelte az utazás sikerét. Így Paul Lafargue már 1886 szept. 30-án azt írta Párizsból Engelsnek, hogy távirati értesítést kapott a három szocialista diadalmenetéről, az útnak nagy sikere van és jelentős mértékben hozzájárul az amerikai szocialista mozgalom fejlődéséhez. Avelingék 1886 dec. 25-én hagyták el New Yorkot és 1887 jan. 4-én érkeztek vissza Londonba. 1887 elején Avelingék előadásokat tartottak a londoni munkásoknak az amerikai munkásmozgalomról. – *500 517 535 538 541 548 566 579 584 588 593 598*

730 A chemnitzi ítélet (555. jegyz.) felülvizsgálata után a freibergi tartományi bíróság 1886 aug. 4-én „titkos szövetkezés" vádjával elítélte Ignaz Auert, Bebelt, Karl Ulrichot,

Vierecket, Vollmart, Frohmét kilenchavi, Dietzet, Philipp Heinrich Müllert és Stefan Heinzelt pedig hathavi fogházra. Bebel 1886 november közepétől 1887 aug. 14-ig raboskodott Zwickauban. E per után 55 további per következett, melyekben ugyancsak „titkos szövetkezés" vádjával összesen 236 szocialistát ítéltek el. – *500 506 522 541 543 553 621 687*

731 1886 aug. 3-án Kautsky közölte Engelsszel, hogy Viktor Adler Bécsben szocialista hetilapot szándékozik kiadni, melyet a párt rendelkezésére bocsát majd. Adler 1886 decemberében indította meg a lapot, mely 1889 júniusáig jelent meg „Gleichheit" címmel. – *500*

732 Kautsky „Karl Marx's Ökonomische Lehren" c. munkájáról van szó, melyet ebben az időben rendezett sajtó alá (v. ö. 152. jegyz.). Kautsky 1886 aug. 9-i levelében megkérte Engelst, hogy nézze át a kéziratot, amelyet Dietz sürget; ha közölhetné vele, hogy Engels átnézi, ez elfogadható indok lenne a késésre. Szeptember első felében Engels el is olvasta a kéziratot és különféle változtatásokat javasolt; ezeket Kautsky figyelembe vette. – *501 528 697*

733 Valószínűleg Marx „Bérmunka és tőke" c. művének olasz fordításáról (v. ö. 621. jegyz.), valamint Schlüter „Die Chartistenbewegung in England" c. írásáról (v. ö. 717. jegyz.) van szó. – *501*

734 A szóban forgó újságok: „Le Socialiste" (Párizs), „El Socialista" (Madrid), „Der Sozialist" (New York), „New Yorker Volkszeitung", „Nature". – „El Socialista" – spanyol hetilap, 1885-től jelent meg Madridban, Pablo Iglesias alapította, a spanyolországi Szocialista Munkáspárt lapja. – „Volksfreund" – osztrák szocialista lap, 1881-ben alapították Brünnben. – *501*

735 „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" Edward Aveling által készített angol nyelvű fordítása 1892-ben jelent meg; „A család, a magántulajdon és az állam eredete"-nek nem jelent meg angol fordítása Engels életében. – *503*

736 E levél tartalmán alapszik a „Sozialdemokrat" 1886 aug. 18-i szerkesztőségi glosszája. – *505*

737 A „Russia and Bulgaria" c. tudósítás 1886 júl. 30-án jelent meg a londoni „Standard"-ben. – *505*

738 *A Munka Lovagjainak Nemes Rendje* (Noble Order of the Knights of Labor) – amerikai munkástársaság, mely 1869-ben alakult meg Philadelphiában titkos társaságként és 1878-tól kezdve legális szervezetként működött. A rend főként tanulatlan munkásokat tömörített, közöttük sok négert és nőt. Célja szövetkezetek alakítása és kölcsönös segítség szervezése volt. A rend vezetősége ellenezte a munkásosztály részvételét a politikai küzdelemben és a sztrájkokban, ehelyett osztályegyüttműködés útján ajánlotta a munkások és a munkáltatók közti konfliktusok elsimítását. 1886-ban megtiltotta a rend tagjainak a nyolcórás munkanapért folytatott mozgalomban (v. ö. 705. jegyz.) való részvételt. Ennek ellenére a rend sok szervezete és legtöbb tagja részt vett a nyolcórás mozgalomban és a sztrájkokban. A továbbiakban a rend a helytelen vezetés folytán mindinkább elvesztette befolyását a munkástömegekre és a 90-es évek végén végképp feloszlott. – *508 532 566 571 574 585 643*

739 Az 1886 máj. 2-i párizsi képviselőházi pótválasztások (v. ö. 699. jegyz.) előkészítésén során a szocialista szervezetek és csoportok, amelyek Ernest Roche személyében közös jelöltet állítottak, választási bizottságot hoztak létre. A választások után Szajna département

Szocialista Foderációjának vezetősége 1886 máj. 9-en kozolte, hogy a választási bizottság határozata alapján fenntartják e szervezetek és csoportok egyesulését; állandó bizottságot alakítottak, melynek Paul Lafargue is tagia volt. – *508*

740 V o. Freiligrath: „Trotz alledem!" (Mindenek ellenére!) – *508*

741 Dietz az említett levélben hathavi fogsága idejére (v. o. 730. jegyz.) Wilhelm Blost javasolta a „Neue Zeit" stuttgarti szerkesztőségi munkálataira. Kautsky, aki Londonbol szerkesztette a folyóiratot, 1886 aug. 19-én elkuldte Engelsnek Dietz levelet és vélemenyét kérte erről. Egyúttal megkérdezte, megemlítheti-e Engels nevét az állandó munkatársak kozott a folyóirat 1887-es prospektusában. – *510*

742 Engels szóban forgó írásai „Előszó a »Lakáskérdéshez« 1887-es, második kiadásához" es „Bevezetés S. Borkheim »Zur Erinnerung fur die deutschen Mordspatrioten«-jához" – *510 514 570 721*

743 Az 1886 áprilisi sztrájkrendelettel Robert von Puttkamer porosz belugyminiszter nagyarányú uldozést indított a munkásszervezetek és tagjaik ellen. A rendelet alapján a rendőrség bármikor bármilyen uruggyel beavatkozhatott. – Az angolna-húzás hagyományos utcai népmulatság Amszterdamban, a politikához nem volt semmi koze. Mégis, minthogy kulonbozó politikai perek miatt nyugtalan volt a kozhangulat, a holland rendőrség zavargásoktol tartott és 1886 júl. 25-én rátámadt az angolna-húzáshoz osszesereglett tomegre. A rendőri brutalitás ellenállásba útkozott; 20 halott és sok sebesult volt az osszecsapás kovetkezménye A holland hatóságok erre tomeges hajszát indítottak Németalfold Szociáldemokrata Szovetsége (v. o. 8. jegyz) tagjai ellen A nemzetkozi kapitalista sajtó az amszterdami eseményeket a szocialdemokrácia ellen rágalomhadjáratra használta fel, amellyel a „Sozialdemokrat" az 1886 aug. 4-i, „Zu den Amsterdamer Unruhen" (Az amszterdami zavargásokhoz) c. vezércikkében foglalkozott. – *511*

744 A Swan Sonnenschein & Co kiadó egy csomagjáról van szo, amely Engels londoni címére érkezett, és Kautsky továbbította Eastbourne-ba. – *511*

745 A levél kovetkező mondatát ismeretlen kéz olvashatatlanná tette. – *512*

746 „Rheinische Jahrbucher zur gesellschaftlichen Reform" – nemet évkonyv, kiadta H Puttmann, két kotete jelent meg, az első 1845 nyarán Darmstadtban, a második 1846 vegén Bellevue-ben, a német–svájci határ kozelében. Az evkonyvek alapveto iranyzatat az „igazi szocialisták" adták meg. – *513*

747 E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával K Kautsky urnak, 50, Maitland Park Road, N. W. London. – *515*

748 Egy londoni cég ekkoriban „easel"-nek nevezett rajztáblafelet hirdetett, amelyet szij segítségével nyakba lehetett akasztani és állva vagy járás kozben is lehetett írni rajta Mint Kautsky 1886 aug. 23-án megírta Engelsnek, Liebknecht kérte ot, hogy szerezzen be számára egy ilyen *„Esel"*-t (a nemet „Esel" szo szinten jelent állványt, bakot, de eredeti értelme szamár). – *516*

749 1886 aug. 18-án Johann Philipp Becker kozolte Engelsszel, hogy szept 12-en meglátogatja. (V. o. még 494–495. old. és 759. jegyz.) – *516 517*

750 A decazeville-i sztrájk (v. o. 663. jegyz.) után 1886 aug. 4-én a *vierzoni* Merlin mezőgazdasági gépgyár fémmunkásai léptek sztrájkba. Laura Lafargue aug. 20-i leveléhez mellékelve elkuldte Engelsnek azokat a párizsi lapokat, amelyek beszámoltak a sztrájk

lefolyásáról. 1886 aug. 21-én a „Cri du Peuple" közölte a sztrájkolók támogatására indított harmadik gyűjtés eredményét. A sztrájk több hónapig tartott. – *517 526 549*

751 Engels e sorokat egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: F. A. Sorge úrnak, *Hoboken N. J.*, U. S. America. – *520*

752 „Ein Bedürfniss und eine Schmach" címmel a „New Yorker Volkszeitung" 1886 aug. 21-én a következőket írta: „Szégyen, hogy *Karl Marx* »Tőke« c. művének még nincs angol fordítása, hanem csupán most kezdenek ezzel foglalkozni a »To-Day« c. kis londoni folyóirat hasábjain... Ilyen kis részletekben közölve a fordítás elriasztóan hat. Ki is foglalkozna komolyan egy nagy mű tanulmányozásával, ha havonta egyszer homeopatikus adagokban nyújtják neki... Nagy érdemet szerezhetne e téren egy jómódú szociáldemokrata, ha fedezné a könyv gyors lefordításának költségeit..." A „Tőke" „To-Day"-ben megjelenő fordításához lásd 643. jegyz. – *520*

753 1886 szept. 9-i levelében az F. H. Nestler & Melle könyvkiadó cég szemrehányást tett Engelsnek azért, hogy a „Társadalomgazdaságtani Kézikönyvtár" kiadására vonatkozó közlésüket tudatta Kautskyval, s a „Neue Zeit" szeptemberi számában hirdetés jelent meg „A nemzetgazdaságtan és a szocializmus klasszikusai" sorozat kiadásáról. – *521*

754 V. ö. Marx: „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia–porosz háborúról" (lásd 17. köt. 247. old.). – *523 529*

755 Bismarck térdhajtásának a politikai összefüggéseiről Engels „Európa politikai helyzete" c. cikkében ír. – *525 529 533*

756 Az esküdtszék 1886 aug. 12-én tárgyalta azt a pert, amelyet Jules Guesde, Paul Lafargue, Etienne Susini és Louise Michel ellen indítottak a Château-d'Eau-ban június 3-án tartott gyűlésen elhangzott beszédeik miatt. Guesde, Lafargue és Susini nem jelentek meg a tárgyaláson. Mind a négy vádlottat elítélték, négy- illetve hathónapi elzárásra, valamint 100 fr. pénzbüntetésre. Guesde, Lafargue és Susini fellebbezést nyújtottak be. Szept. 24-én a vádlottakat felmentették. – *528 535*

757 Valószínűleg Dietzgen „Haben wir etwas mit den Anarchisten gemein?" c. cikkére utal, mely a „Chicagoer Arbeiterzeitung" 1886 jún. 9-i heti kiadásában jelent meg. Dietzgen vitába száll a New York-i „Der Sozialist"-tal, mely a chicagói eseményekkel (v. ö. 710. jegyz.) kapcsolatban ugyanilyen címmel közölt cikkben tagadott minden közösséget az anarchistákkal. 1886 aug. 10–11-i levelében Sorge erről ezt írta Engelsnek: „Dietzgen, aki most közreműködik Chicagóban az »Arbeiterzeitung«-nál, az ottani anarchista lapnál, néhány jól irányzott ütést mért a New York-i eunuchokra." (Lásd még 645. jegyz.) – *531*

758 1886 aug. 10–11-én Sorge többek között ezt írta Engelsnek: „Itt Mount Desertben találkoztam J. G. Brooks úrral, egy szocializmus iránt érdeklődő unitárius lelkésszel, aki Londonban megismerkedett Avelinggel és Tussyval. Kéri mindkettőjüket, hogy látogassák meg és alkalmat kíván adni Avelingnek arra, hogy előadást tarthasson nagyszámú munkáshallgatóság előtt. A Massachusetts állambeli Brocktonban lakik, Boston közelében, s óriási cipőgyárak vannak a helységben." – *532*

759 J. Ph. Becker 1886 szept. 17-től 28-ig Londonban tartózkodott Engelsnél, s szept. 29-től okt. 4-ig Párizsban Paul és Laura Lafargue-nál. – *535 540 542*

760 V. ö. Marx: „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" (lásd 8. köt. 183. old.). – *538*

761 1886 szept. 30-i levelében Paul Lafargue többek közt ezt írta felmentéséről (v. ö. 756. jegyz.) Engelsnek: „Felmentésünk óriási siker volt. Először történt meg, hogy a burzsoáziához tartozók felmentettek szocialistákat, mert szocialisták... Ez, bizonyos fokig, azt mutatja, hogy a burzsoák megértek elméleteink egy részére." – *538*

762 *Volker* (Völker), a nyirettyűs – a rajnai frank mondavilág egyik alakja; a „Nibelungenlied" egyik szereplője. – *540*

763 Becker ebben az időben munkatársa volt a Franz Schneeberger által Bécsben kiadott „Deutsch-Italienische Korrespondenz"-nak. – *540 542*

764 Becker már ifjúkorától kezdve érdeklődött kémiai és fizikai kísérletek iránt. 1856–57-ben párizsi emigrációja idején ismét foglalkozott alkalmazott kémiával; a többi között durranóarany előállításával kísérletezett. 1857 tavaszán egyik kísérlete során robbanás következett be, mely erősen megrongálta Becker látását.– *540 542*

765 Az 1849-es hadjárat részletes leírását lásd Engels: „A német birodalmi alkotmányhadjárat". – *541*

766 V. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). – *542*

767 Bernstein 1886 szept. 17-én többek között azt írta Engelsnek, hogy szándékában áll megházasodni. – *542*

768 Miután Alexander von Battenberget, aki Bulgáriában Németország és Ausztria–Magyarország külpolitikáját támogatta, palotaforradalommal megbuktatták és az újonnan kinevezett régenstanács is az előbbi politikát folytatta, a cári kormány 1886 szeptemberében Bulgáriába küldte hadbiztosként Kaulbars tábornokot az orosz befolyás helyreállítására és egy orosz trónkövetelő bolgár királlyá választásának biztosítására. Kaulbars küldetése kudarcot vallott; ebben közrejátszott a nyugat-európai hatalmak, elsősorban Anglia magatartása a bolgár kérdésben. Kaulbarst novemberben visszahívták, s a cári kormány megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Bulgáriával. Engels „Európa politikai helyzete" c. cikkében taglalta ezeket az eseményeket. – *544 546 558 644*

769 Különböző lapjelentések szerint Dragan Cankov hívei azt terjesztették Szófiában, hogy Oroszország és Törökország között a következő titkos megállapodás jött létre: A cár szavatolja a szultánnak területei sértetlenségét, mérsékli a jóvátétel összegét, ennek fejében jogában áll a Dardanellákon erődítményeket építeni és ezekben helyőrséget tartani. – *546 559*

770 A *Hunkjar Szkeleszi-i szerződés* Oroszország és Törökország között jött létre 1833 júl. 8-án, miután előzőleg orosz csapatok érkeztek Hunkjar Szkeleszibe, a Boszporusz térségébe, hogy segítséget nyújtsanak a szultánnak a lázadó egyiptomi alkirály, Mehmed Ali seregei ellen, aki már a török fővárost fenyegette. A Porta 1833 májusában Anglia és Franciaország közbenjárására békeszerződést kötött Mehmed Alival, aki megkapta Szíriát és Palesztinát. A szultánt tehát közvetlen veszély már nem fenyegette, de a cári diplomácia a feszült helyzetet és az orosz csapatok törökországi jelenlétét kihasználva, rábírta a Portát, hogy védelmi szövetséget kössön Oroszországgal. A Hunkjar Szkeleszi-i szerződés ezt a védelmi szövetséget egy titkos záradékkal pecsételte meg, amelyben Törökország kötelezte magát, hogy orosz hadihajókon kívül semmiféle más idegen hadihajót nem ereszt át a tengerszorosokon. A szerződést nyolcévi időtartamra kötötték. – *546*

771 A nagyhatalmak közvetlen beavatkozása Egyiptom belügyeibe és az ezzel kapcsolatos fokozott kizsákmányolás, valamint az uralkodó feudális osztály nemzetellenes politikája a

70-es évek végén és a 80-as évek elején nemzeti felszabadítási mozgalom kialakulásához vezettek Egyiptomban. Az egyiptomi hazafiak sikereire Nagy-Britannia 1882 júl. 11-én és 12-én Alexandria bombázásával és nyílt intervencióval válaszolt. Az angolok elfoglalták Kairót, betortek a Szuezi-csatorna ovezetébe, majd az egész országot elfoglalták. Egyiptom ugyan névlegesen az Oszmán Birodalom egyik autonóm tartománya maradt, ténylegesen azonban brit protektorátus lett. A 70-es években az angol gyarmatosítás Szudánba is behatolt, s a szudáni népek elkeseredett ellenállásába utkozott. Az 1883-ban fellángolt nemzeti felszabadítási háború Mohammed Ahmed próféta (a „Mahdi", „Megmentő") vezetése alatt az egyiptomi uralom és az angol hódítási szándékok ellen irányult 1883–84-ben Szudánnak majdnem egész területéről kiűzték az angol hódítókat és onállo államot alakítottak. Az angolok csak 1899-re tudták kegyetlen hadjárat után megint megszilárdítani uralmukat. – *546 555*

772 1886 október elején a bécsi rendőrség „anarchista osszeeskuvést" fedezett fel. A sajto állítása szerint az „osszeeskuvők" „gyújtogatást, rablást, hamispénzverést és más buntetteket készítettek elő s részint végre is hajtottak", hogy a lakosságban pánikot keltsenek Állitólag robbanóanyagokat, gyújtópalackokat, tóroket stb. is találtak kulonbozó rejtekhelyeken. Ezzel kapcsolatban letartóztattak mintegy 20 személyt. – *549*

773 1886 okt. 11-től 17-ig ulésezett Lyonban a francia szakszervezetek első országos kongresszusa, amelyen tobb mint 700 munkásszervezet képviselői vettek részt. Noha e szervezetek tobbségukben a trade-unionista vagy posszibilista irányzathoz tartoztak, a kongresszus a francia Munkáspárt (v. o. 527. jegyz.) marxista irányzatának befolyása alatt állt. A kongresszus elismerte, hogy a proletariátus igazi felszabadítását szovetkezetekkel, a munkásoknak a nyereségből való részesítésével és hasonló, a burzsoázia által javasolt megoldásokkal nem lehet elérni, hanem csakis a termelési eszkozok társadalmi tulajdonba vételével. A kongresszus határozatot hozott a nyolcórás munkanapért valo harc szükségességéről és a „szindikátusok nemzeti foderációjának" létrehozásáról. Paul Lafargue 1886 okt. 22-én, a kongresszus eredményeit értékelve, tobbek kozott ezt írta Engelsnek: „A lyoni kongresszus hathatós eszkoz lesz ahhoz, hogy a francia munkásokat a kommunizmushoz vezesse." – *549*

774 A vierzoni események (lásd 750. jegyz.) és a munkáskuldotteknek a kamarában elhangzott interpellációja kovetkezményeként a belugyminiszter, Jean-Marie-Ferdinand Sarrien, 1886 okt. 18-án lemondani kényszerult. Minthogy ez egybeesett Marie-François-Sadi Carnot pénzugyminiszter lemondásával, kormányválság veszélye fenyegetett. Az elnok, François-Paul-Jules Grévy és a miniszterelnok, Charles-Louis de Freycinet azonban rábírták a két minisztert lemondásuk visszavonására. – *549*

775 A „Szocialdemokrat" 1886 okt. 21-i számában a szociáldemokrata Reichstag-frakcio bejelentette, hogy elhatározta: „1. megszunteti a »Szocialdemokrat« azon jellegét, hogy a szociáldemokrata párt hivatalos orgánuma, 2. a meghatalmazást, amelyet a lap tulajdonosai annak idején a mindenkori szocialdemokrata Reichstag-frakcióra ruháztak, visszaszármaztatják nekik." E határozatnak az volt az indítéka, hogy a fellebbviteli bíróság megerősítette a freibergi tartományi torvényszéknek a vezető szocialdemokraták egy csoportja ellen 1886 aug. 4-én hozott ítéletét (v. o. 730. jegyz.). A „titkos szovetkezés" vádját tobbek kozott azzal is indokolták, hogy a vádlottak kapcsolatban álltak a „Szocialdemokrat"-tal. – *551*

776 Bebel 1886 okt. 12-én tobbek kozott azt írta Engelsnek, hogy az időkozben jogerőre emelkedett freibergi ítélet (v. o. 730. jegyz.) bizonyos kovetkeztetések levonását teszi szukségessé a párt és sajátlag a frakció számára. „Liebknecht és tobben mások ugyan . . nem akarták ezt elismerni vagy azt állították, hogy ez ellen nem tudunk védekezni Nekem más a véleményem és azt a javaslatomat, hogy . . . tegyunk kozzé egy nyilatkoza-

tot. amelyben formálisan megszakítunk minden kapcsolatot a »Sozialdemokrat«-tal, el is fogadták. Néhány nappal ezelőtt az az elégtételem is megvolt, hogy Otto Freytag ügyvéd kijelentette nekem, hogy az általam javasolt lépést *feltétlenül meg kell tenni*, különben bármelyik bíróság azonnal újra pert akaszthat a nyakunkba." – *551*

777 A „Neue Zeit„ 1886. évi 4. évfolyamának 11. füzetében megjelent Bebel „Deutschland, Russland und die orientalische Frage" c. cikke. Erről Bebel 1886 okt. 12-én többek között a kovetkezőket írta Engelsnek: „Véleményem szerint Bismarck szorosabb viszonyba lépett Oroszországgal, mint amilyenre Franciaországra való tekintettel szüksége volt... Azt hiszem, Oroszország úgy irányítja a dolgokat, hogy módja legyen csupán Ausztriával összeakaszkodni. Ha rákényszeríti Ausztriát arra, hogy ő kezdjen háborút, akkor Bismarck nem köteles Ausztriának segíteni... Ha európai háborúra kerülne a sor, akkor biztosra veszem az európai forradalom kitörését... Továbbá nézetem szerint éppen ez a körülmény tartja vissza Bismarckot a küzdelem vállalásától... sokkal inkább, mint az a félelem, hogy Oroszország és Franciaország túl erős ellenfelek lennének." – *551*

778 A német burzsoáziáról Bebel 1886 okt. 12-én ezt írta Engelsnek: „A német polgár a leggyávább és a leggyöngébb a foldkerekségen, a vérében van a félelem tőlünk." – *552*

779 Louis Konstanz Berger 1886 május 20-án kijelentette a porosz képviselőházban, hogy már nem vár és nem remél többé a saját és barátai szája íze szerinti liberális kormányt, és hogy az adott viszonyok kozott be kell érniök azzal, ha legfeljebb egy mérsékelten konzervatív kormányt kapnak. 1886 okt. 12-i levelében Bebel erre emlékeztette Engelst. – *552*

780 A második császárság – III. Napóleon uralma; az akkori franciaországi politikai állapotokhoz hasonlítja Engels a németországi állapotokat. – *553*

781 E levél rövidített és a „Socialiste" szerkesztősége által némileg átdolgozott változata „Európa politikai helyzete" címmel 1886 nov. 6-án megjelent a párizsi „Le Socialiste"-ban. – *554*

782 A *San Stefano-i békeszerződést* 1878 márc. 3-án írták alá az orosz győzelemmel végződött 1877–78-as orosz–török háború után; a szerződés ellen, amely fokozta Oroszország befolyását a Balkán-félszigeten, Anglia és Ausztria–Magyarország – Németország titkos támogatásával – élesen tiltakozott; diplomáciai nyomással és katonai fenyegetésekkel rávették Oroszországot, hogy a békeszerződést terjessze az 1878 jún. 13-tól júl. 13-ig Berlinben ülésező nemzetközi kongresszus elé felülvizsgálásra. Az Oroszország, Németország, Ausztria–Magyarország, Franciaország, Anglia, Olaszország és Törökország részvételével lezajlott kongresszus eredménye volt a berlini békeszerződés, amely megváltoztatta a San Stefano-i béke feltételeit; az autonóm Bulgáriának szánt területet több mint a felére csokkentették, Dél-Bulgáriából alakult meg az autonóm Kelet-Rumélia, amely továbbra is torok fennhatóság alatt maradt, Montenegro területét pedig szintén jelentősen csokkentették; az Oroszországtól 1856-ban elválasztott besszarábiai terulet visszaadását, amelyet a San Stefano-i béke előirányzott, a berlini szerződés is jóváhagyta, ezenfelül szankcionálta Bosznia és Hercegovina hozzácsatolását Ausztria–Magyarországhoz. Ciprust már előzetesen elfoglalta Anglia. – *554*

783 Az 1794-es lengyel nemzeti felkelés leverése után 1795-ben végrehajtották Lengyelország (harmadik) felosztását Oroszország, Poroszország és Ausztria kozott. Oroszország litván, belorusz és ukrán területeket kapott, Poroszország annektálta a tengerparti részt, Nagy-Lengyelországot, Mazovia egy részét Varsóval stb., Ausztria pedig Nyugat-Ukrajnát és Kis-Lengyelország egy részét. 1814–15-ben a bécsi kongresszus döntései alapján az orosz birodalom keretei között létrehozták a Lengyel Királyságot, amely magában

foglalta azoknak a területeknek egy nagy részét is, amelyek az 1795-ös felosztás során Ausztriának és Poroszországnak jutottak. – *554*

784 A bolgár–szerb háború 1885 nov. 2-án kezdődött (v. ö. 554. jegyz.); rögtön a háború első hónapjában a bolgár csapatok vereséget mértek a szerb hadseregre és benyomultak szerb területre. Ausztria–Magyarország nyomására azonban Bulgária leállította csapatai további előnyomulását és 1886 márc. 3-án Bukarestben megkötötték a békét az egyesült Bulgária határainak elismerése alapján. – *556*

785 A Krímből Moszkvába visszatért III. Sándor cár fogadásán, 1886 máj. 13-án, Moszkva polgármestere, Nyikolaj Alekszandrovics Alekszejev, udvozlő beszédében kijelentette: „Erősodik az a hitunk, hogy Krisztus keresztje felragyog majd a Szent Zsófián" (a konstantinápolyi Hagia Sophia templomon). – *557*

786 A *bécsi kongresszus*on (1814 szept. 18.–1815 jún. 9.) Napóleon legyőzői találkoztak össze győzelmuk kiaknázására. A kongresszus célja – bár a nemzetek felszabadítását hirdette – a francia forradalom előtti feudális-reakciós rendszer visszaállítása volt; Franciaországot visszaszorították 1792-es határai közé. A francia gyarmatokat Anglia kapta meg. Németország és Itália szétdaraboltságát, Lengyelország felosztását, Magyarország leigázását a kongresszus megerosítette. – *560*

787 Édouard Drumont: „La France Juive. Essai d'histoire contemporaine". – *561*

788 Laura Lafargue 1886 okt. 30-án kozolte Engelsszel, hogy megjelent Anton Menger „Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung" c. konyve Menger azt próbálta bebizonyítani, hogy Marx a „gazdaságtani elméletet a ricardiánus iskolához tartozó angol utópikus szocialistáktól, kulonosen Thompsontól vette át, anélkül, hogy a forrásokat megnevezte volna". Engels szukségesnek tartotta válaszolni Menger rágalmaira, nézeteire, de nehogy kritikájával reklámot biztosítson e jelentéktelen embernek, alkalmasabbnak tartotta, ha a „Neue Zeit" szerkesztőségi cikkben vagy a szerkesztőtól, Karl Kautskytól származó recenzióban reagál Menger konyvére. A bíralat elméleti részét Engels maga akarta megfogalmazni, de betegsége miatt abba kellett hagynia a munkát, s ezért Engels útmutatásai alapján Kautsky fejezte be a cikket, mely a „Neue Zeit", V. évf., 1887. évi 2. fuzetében jelent meg „Jogász-szocializmus" címmel, aláírás nelkul. – *562 609*

789 Engels „A filozófia nyomorúsága" első német kiadásához, valamint a „Toke" masodik kotete első német kiadásához írott „Eloszó"-ban cáfolta meg Rodbertus vádaskodását. V. ö. 313. jegyz. – *562*

790 A „Tőke" 1. kot. angol kiadásának előszavát Engels 1886 nov 5-én írta meg. V ö meg 529. jegyz. – *562 574*

791 A „Tőke" 3. kotetének elso, otodik és hatodik szakaszáról van szó (lásd 25. kot 27 es skk , 443. és skk., valamint 584. skk. old). – *563*

792 „Jahrbucher fur Nationalokonomie und Statistik" – német folyóirat, 1863-tól 1897-ig jelent meg hetente kétszer Jénában. – *563*

793 A „Commonweal" szerkesztőségéhez E. T. aláírással levél érkezett, amelyben azt kérdezik, Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. brosúrájának van-e angol nyelvu fordítása vagy megjelenik-e a kozeljovóben, illetve hogy van-e joga bárkinek a fordítás elkészítésére. Engels válasza a „Commonweal" 1886 november 13-i (2. kot. 44.) számában jelent meg. – *564*

794 Valószínűleg Eleanor Marx-Aveling és Edward Aveling levelei, akik abban az időben, akárcsak Wilhelm Liebknecht, agitációs körutat tettek Amerikában (v. ö. 729. jegyz.). – *565 566*

795 „Fergus" álnéven írt Paul Lafargue a „Nouvelle Revue" c. folyóiratban. – *565*

796 Az 1886 őszi községi választásokra New Yorkban Egyesült Munkáspárt (United Labor Party) alakult a New York-i Központi Munkásegyletnek, a városban működő szakszervezetek 1882-ben alakult egyesületének kezdeményezésére. New York mintájára számos más városban is alakult ilyen párt. A New York-i, chicagói és milwaukee-i választásokon ezen új pártok vezetésével jelentős sikereket ért el a munkásosztály: a párt New York-i főpolgármester-jelöltje, Henry George, az összes szavazatok 31 %-át kapta meg; Chicagóban a párt egy jelöltje bekerült az állam törvényhozó testületének szenátusába és kilenc a képviselőházába, s csak 64 szavazat hiányzott ahhoz, hogy a párt jelöltje bejusson a szövetségi Kongresszusba. Milwaukee-ban a párt jelöltje lett a polgármester, egy jelöltje bekerült az állam törvényhozó gyülésének szenátusába, hat a képviselőházba és egy az Egyesült Államok Kongresszusába. – *566 588 696*

797 1886 okt. második felében a Szociáldemokrata Föderáció vezetősége hírül adta, hogy nov. 9-ére, a hagyományos „Lord Mayor's Day"-re (a londoni főpolgármester beiktatásának napjára), amelyen Londonban ünnepi felvonulást szoktak tartani, megszervezi a munkanélkülieknek tüntetését és gyülését. A hatóságok megtiltották a tüntetést azokon az utcákon, amelyeken az ünnepi felvonulás végighalad, és jelentős karhatalmi erőket összpontosítottak ott. A kísérlet, hogy a gyülést ennek ellenére megtartsák, kudarcot vallott. A föderáció erre elhatározta, hogy nov. 21-én a Trafalgar Square-re hív össze gyűlést. Ezen a gyülésen néhány ezer ember vett részt és minden zökkenő nélkül folyt le. – *567 576*

798 *Radikális klubok*nak nevezték Angliában a XIX. sz. második felében a túlnyomórészt munkásokból álló, de liberális polgárok vezetése alatt működő klubokat; bizonyos befolyással voltak az angol proletariátusra; számuk az angol munkásmozgalom fellendülésének idején, a 80-as évek vége felé megnőtt *567 571 598 628 632 637 640 643 645*

799 A burzsoá sajtó összeesküvését 1859–60-ban Marx és a proletárforradalmárok ellen közvetlenül az a rágalmazó könyv váltotta ki, amelyet Karl Vogt jelentetett meg „Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung" (Perem az „Allgemeine Zeitung" ellen) címmel 1859 decemberében. Marx leleplezte ezeket a rágalmakat „Vogt úr" c. művében. – *568*

800 Schluter 1886 nov. 4-én Bebel megbízásából arról tájékoztatta Engelst, hogy a párt évi 2000 fr.-t fog biztosítani Beckernek. Becker írásainak honorálniumát, valamint a költségeit külön fogják elszámolni. Ezenkívül azt javasolták Beckernek, hogy költözzön Zürichbe. Engelst kérték, beszélje rá Beckert e javaslat elfogadására. E tervek megvalósítására nem került sor, mert Becker 1886 dec. 7-én Genfben meghalt. – *570*

801 1886 nov. 4-i levelében Schluter többek között megkérdezte Engelstől: „Volna-e kifogása az ellen, ha az »Erőszak-elmélet« 3 fejezetét az Ön »Dühring«-jéből megfelelőképp megváltoztatva külön füzetként felvennénk »Szociáldemokrata Könyvtár«-unkba? hasonlóképpen »Az oroszországi társadalmi viszonyokról« c. kis írását; talán hozzávéve a »Volksstaat«-ban megjelent ugyanazon tárggyal foglalkozó cikkeinek első sorozatát szintén újra kozzétennénk?" Engels a levelében vázolt tervet később megváltoztatta és úgy dontott, hogy a külön füzetbe csupán az „Erőszak-elmélet" említett 3 fejezetét veszi fel és kiegészíti az anyagot egy negyedik fejezettel, amely konkretizálja e három fejezet alapvető tételeit Németország 1848 és 1888 közötti, az „egész bismarcki politika"

bírálata szemszögéből vizsgált történetének példáján. A brosúrát „Az erőszak szerepe a történelemben" címmel akarta kiadni. 1887 végén kezdett el dolgozni ezen a negyedik fejezeten, de 1888 márciusában abba kellett hagynia más sürgősebb munkák miatt és többé nem vette elő. A befejezetlen munka, az előszó vázlata, valamint a negyedik fejezet tagolása csupán Engels halála után jelent meg. – *570 721*

802 Engels „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" c. cikke, mely 1875-ben külön brosúrában is megjelent Lipcsében, a „Volksstaat" számára írott „Emigráns-irodalom" c. cikksorozat V. része. A brosúra Schluter által tervezett kiadása akkor nem valósult meg. Az „Emigráns-irodalom" sorozat I., II. és V. cikkét felvették a „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871–75)" c. gyűjteménybe, mely 1894-ben jelent meg Berlinben. „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" c. cikkhez Engels e gyűjtemény számára külön utószót írt (lásd 22. kot. 395–408. old.). – *571*

803 Célzás Bernstein nősülési szándékára (v. ö. 767. jegyz.). Az „orok asszonyi" Goethe kifejezése: „Faust", II. rész utolsó sor. – *571*

804 Az 1886 novemberi választások előkészületei során New Yorkban és több más városban megalakult United Labor Party (v. ö. 796. jegyz.) programja a következő zárómondatot tartalmazta: „Kijelentjük továbbá, hogy a munkások felszabadítását maguknak a munkásoknak kell kivívniok", de részleteiben homályos reformkövetelésekre szorítkozott. A programot a New York-i „Sozialist" 1886 okt. 2-i száma közölte. – *575*

805 A Kommunisták Szövetségének a többi munkásszervezethez való viszonyára vonatkozólag lásd „A Kommunista Párt kiáltványa", 4. kot. 469. és kov. old. – *575*

806 1886 folyamán az Egyesült Államokban számos pert indítottak különböző munkásszervezetek vezetői és tagjai ellen sztrájkokban, valamint a nyolcórás munkanapért és más reformkövetelésekért rendezett tüntetéseken való részvétel miatt, és alkotmányellenesen súlyos ítéleteket hoztak. A legnagyobb feltűnést az 1886 nyarán Chicagóban lezajlott per keltette (v. ö. 710. jegyz.). – *575*

807 1886 nov. végén a hipcsei esküdtbíróság 4 évi fegyházbüntetésre ítélte Karl Richard Schumann munkást és ugyancsak hosszú fegyház- és bortonbüntetéssel sújtott több más szociáldemokratát. Schumannt a „kis ostromállapot" alapján 1886 szept. 25-én kiutasították és a város elhagyásakor szept. 26-án nagyszámú munkás kísérte voros zászlóval. A békés menetben négy polgári ruhás rendőr verekedést provokált, melynek során kettőt közuluk leterítettek, de nem sebesítettek meg. Ez az incidens adott alkalmat arra, hogy Schumannt és a többieket „felforgatás" vádjával elítéljék. – *576*

808 E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: H. Schluter úrnak, Volksbuchhandlung, Casinostrasse, Hottingen-Zurich, Svájc. – *578*

809 Schluter az 1886 dec. 4-i levelében javasolta Engelsnek a „Bakunyinisták munkában" és az „Oroszországi társadalmi viszonyokról" egyuttes újrakiadását a „Szociáldemokrata Könyvtár" sorozatban, kiadói előszóval ellátva. (V. ö. 721. old. és 802. jegyz.) – *578*

810 Barmenban a XIX. század második felében számos egyházi egylet működött, melyek közul tobben a munkáslakosság nyomorának enyhítésével foglalkoztak. Ezeket az egyleteket úgyszólván kizárólag a város vagyonos polgárai finanszírozták. – *582*

811 1886 dec. 10-én Florence Kelley-Wischnewetzky azzal a kéréssel fordult Engelshez, hogy „A munkásosztály helyzete Angliában 1844-ben" általa készített fordításához írjon előszót, mivel az 1886 februárjában írott utószó („Fuggelék »A munkásosztály

helyzete Angliában« amerikai kiadásához") már elavult. Azt javasolta, hogy az új előszó foleg Henry George elmeletének bírálatával foglalkozzon. Egyúttal azt is megkérdezte Engelstől, egyetért-e azzal, ha a mu címéből az „1844-ben" kimarad. 1887 januárjában Engels megírta a kívánt előszót, melynek szovege „A munkásmozgalom Amerikában" címmel, Engels saját német fordításában megjelent a „Sozialdemokrat" 1887 jún. 10-i és 17-i számában, majd francia fordításban a „Socialiste" 1887 júl. 9-i, 16-i és 23-i számában, valamint német és angol nyelven kulonlenyomat formájában. 1887 áprilisában Engels tudta és beleegyezése nélkul, s altala kifogásolt német fordításban kozolte a „New Yorker Volkszeitung". – *584 593 600 631 684 694 718*

812 V. o. 4. kot. 469. old. – *585*

813 „The New York Herald" – amerikai angol napilap, 1835-tól 1924-ig jelent meg New Yorkban (majd egyesult a „New York Tribune"-nal „New York Herald Tribune" címmel), a Republikánus Párt lapja. – A lap Avelingre vonatkozó cikke nem áll rendelkezésunkre; Londonban valószínuleg az „Evening Standard" vette át, amelyben Aveling valasza is megjelent. – *587 602 606 624*

814 Eleanor Marx-Aveling és Edward Aveling amerikai utazásának befejeztével (v. o. 729. jegyz.) 1886 decemberében az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Országos Végrehajtó Bizottsága, amely a propagandautat finanszírozta, azzal vádolta Avelinget, hogy hamis költségszámlákat mutatott be. A polgári sajtó azonnal felhasználta szocialistaellenes propagandára ezt a vádat. Aveling és a bizottság kozott hónapokig folyt levelekben a vita, amelyben Engels is részt vett. (Lásd még 825., 829., 853., 882., 886., 896., 898. jegyz.) – *587 601 606 608 634 636*

815 F. Nieuwenhuist 1886 júniusában a hágai bíróság felségsértes es sajtóvétség címén egyévi fogházra és 50 gulden pénzbuntetésre ítelte. A vádat egy cikkre alapozták, amely névtelenul jelent meg Nieuwenhuis „Recht voor Allen" c lapjaban. Noha a cikk szerzője a per folyamán jelentkezett, a legfelsobb bíróság 1887 jan. elején jóváhagyta az ítéletet. Nieuwenhuist 1887 jan. 18-án egy nyilvános gyúlésen letartóztatták és bortonbe vetették; 1887 szept. 1-én bocsátották szabadon. – *588*

816 Martignetti 1887 jan. 9-én azt írta Engelsnek, hogy az elet elviselhetetlenné vált számára. Az állami kozjegyzoi hivatal levéltári tisztviselojeként – a hivatal az igazságugyminisztérium fennhatosága alá tartozik – politikai meggyőzodése miatt elbocsátás fenyegeti, sot talán még pert is indítanak ellene. „Nem tudok egyszerre szocialista és kormányhivatalnok is lenni", írta Martignetti. „Itáliában nem tudtam semmit sem találni. Ön talán tudna nekem valami állást szerezni Amerikában vagy másvalahol..." – *590 591 596 651*

817 A levél végét tudomasunk szerint eddig nem sikerult megtalálni – *590*

818 Lásd Marx: „A Nemzetkozi Munkásszovetség ideiglenes szervezeti szabályzata". – *594*

819 Oroszország és Németország kozott 1887 elején bizonyos kozeledés történt, mely Németországnak a franciaországi németellenes hangulat miatt állt érdekében, Oroszországnak pedig azert, mert a „bulgáriai válság" (v. o. 554. és 768. jegyz.) után Ausztria–Magyarországhoz való viszonya feszultté vált. Bismarck 1887 jan. 11-én a Reichstagban az Oroszországhoz való barati kapcsolat és a Franciaországgal szembeni ellenséges magatartás szukségességéről beszélt azzal az indoklással, hogy Franciaország nem óhajt lemondani Elzász-Lotaringiáról. De a Bismarck által 1886–87-ben szított sovinizmus es haborus pánikhangulat Oroszország részéről nem talalt támogatásra, ezért a kozvetlen haborus veszely megszunt. – *595 609*

820 1887 jan. 14-én Bismarck feloszlatta a Reichstagot, mert az megtagadta a katonai költségvetési javaslat jóváhagyását az általa követelt hétéves időtartamra, és csak három évre fogadta el. A Reichstag-választásokat 1887 febr 21-en tartották. A választási terror ellenére, mely a munkáspárt ellen nyílt hajszáig fokozódott, a német szociáldemokraták 763 128 szavazatot szereztek. Ezzel az összes választók 10,1 %-a a part által képviselt antimilitarista elvek mellett foglalt állást. Ennek ellenére a reakciós választókerületbeosztás és a jobboldal pártjainak a potválasztásokon való összefogása következtében – bár a szavazatok száma növekedett – a szociáldemokrata mandátumok száma az előző választásokhoz képest 24-ről 11-re csökkent. Az új Reichstag 1887 márc 11-én jóváhagyta a hétéves felhatalmazást – *596 610 616 621 632 637*

821 1887 januárjában a „Daily News" arról tudósított, hogy Poroszország elhatározta, felvilágosítást kér a francia kormánytól a német–francia határon végrehajtott csapatmozdulatokról. A felhívatlos „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" 1887 jan 25-én cáfolta ezt a hírt – *596*

822 Laura Lafargue 1887 febr 1-én megírta Engelsnek, hogy a „Cri du Peuple" főszerkesztője, Caroline-Remy Séverine-Guebhard asszony és szerkesztői, Guesde, Deville, Albert Goullé és mások közott nézeteltérésre került sor. A szerkesztők kategorikusan tiltakoztak Séverine asszony egyik cikke ellen, amelyben a betoréses lopás miatt halálra ítélt Duval anarchista védelmére kelt, valamint egy bizonyos Bienvenu németellenes vezércikke ellen. Követelték továbbá, hogy Georges de Labruyère-t, akinek boulangista érzelmei köztudottak voltak, távolítsák el a laptól. Végül Guesde, Deville, Duc-Quercy és mások megváltak a „Cri"-től és „La Voie du Peuple" néven új lapot alapítottak – „La Voie du Peuple" – francia szocialista napilap, 1887 febr. 2-től febr 8-ig, majd febr. 18-tól márc 17-ig jelent meg Párizsban, a lap kezdettől fogva pénzügyi nehézségekkel küzdött – *597 608 630*

823 Az Engels által említett államcsíny abból állt, hogy Lissagaray, a rosszul menő „La Bataille" szerkesztője 1882 októberében megegyezett a „Citoyen" tulajdonosával, a szerkesztők háta mögött, a két lap egyesítéséről „La Citoyen et la Bataille" címen. A francia Munkaspárt (v. ö. 527. jegyz.) ezáltal elvesztette befolyását a lapra. A „Citoyen" régi szerkesztői egy ideig még megpróbálták folytatni lapjukat, saját költségükre, az eredeti címmel (Lásd még 35. kot. 352–353. old.) – *597*

824 Egy történelmi anekdota szerint ezt mondta volna Galilei 1633 június 22-én, miután az inkvizíció ítélete értelmében esku alatt meg kellett tagadnia a Föld mozgásának tanát – *599*

825 A „New Yorker Volkszeitung" 1887 jan. 22-én közölte az „Aveling und die Sozialisten" c. cikket, mely – mint Sorgenak Engelshez írott 1887 febr 28-i leveléből kitunik – Alexander Jonas tollából származott – *603 606*

826 A „Situation politique de l'Europe" a „Socialiste" 1886 nov. 6-i számában, a cikk német nyelvu fordítása „Die politische Lage Europas" címmel 1886 nov. 20-án, 27-én és dec. 4-én a New York-i „Der Sozialist"-ban jelent meg. Ez Engels 1886 okt. 25-én Paul Lafargue-hoz írott levelének rovidített változata (lásd 554–561. old.). – *606*

827 „Revista Socială" – román folyóirat, 1884-től 1887-ig jelent meg Ion Nădejde szerkesztésében Iașiban. – *606*

828 Hullők lásd 435. jegyz. – *608*

829 Az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának az Aveling ellen vádaskodásokat (v. o. 814. jegyz.) tartalmazó első körlevele szekcióihoz 1887 jan. 7-én kelt és Rosenberg, Walther stb. írták alá. – *608 623*

830 Edward Aveling 1887 febr. 26-i körlevelét elkuldték az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt szekcióinak és más szocialista szervezeteknek. Ebben Aveling részletesen válaszolt azokra a vádaskodásokra, amelyeket e párt Végrehajtó Bizottságának 1887 jan. 7-i korlevelében ellene felhoztak (v. o. 829. jegyz.). – *609 614 616 618 623*

831 A „Revista Socială" 1886 decemberi (2.) száma bejelentette Paul Lafargue „Le Matérialisme économique de Karl Marx. Cours d'Économie sociale" c. előadássorozata román nyelvű fordításának közzétételét. Ugyanabban a decemberi számban jelent meg Engels „Európa politikai helyzete" (826. jegyz.) c. cikkének román nyelvu fordítása. – *609*

832 1887 febr. 19-én Párizsban kulfoldi szocialisták kezdeményezésére nemzetközi ünnepséget tartottak, tiltakozásul a fegyverkezési verseny és egy európai háború előkészületei ellen. Az ünnepségen német, skandináv, lengyel és orosz szocialista emigránsok vettek részt. A szervezők egyike Oszip Zetkin orosz szocialista emigráns volt. Az ő kérésére Engels levelet intézett a párizsi nemzetközi ünnepség szervező bizottságához (lásd 21. kot. 327–328. old.). – *610*

833 A foldjáradékról szóló szakaszt lásd 25. köt. 584–766. old. – *611*

834 1887 febr. 24-én a „Voie du Peuple" az első oldalon „La Révolution en Allemagne – Prise de Berlin" címmel, valamint a „Victoire" (Győzelem) c. vezércikkben részletesen beszámolt az 1887 febr. 21-i német Reichstag-választások (v. ö. 820. jegyz.) eredményeiről és ünnepelte a szociáldemokraták sikereit. – *613*

835 Edouard Lockroy az 1885-os parlamenti választásokon Szajna département-ban a legtobb szavazatot kapta és ezért „le premier élu de la France" (Franciaország első választottja) gyanánt emlegették. – Mint Paul Singer Engelshez írott 1887 márc. 7-i leveléből kitúnik, Engels gratulált nagy választási sikeréhez. – *614*

836 Az 1887 febr. 21-i Reichstag-választásokon Liebknecht fellépett jeloltként Offenbachban (7957 szavazat), Brémában (7742 szavazat) és Mittweidában (7655 szavazat). Mindhárom helyen az 1884-es választáshoz képest növekedett a szocialista szavazatok száma, Liebknecht mégsem kapta meg a szükséges többséget. A Berlin VI. választókerületében tartott 1888 aug. 30-i pótválasztáson került be ismét a Reichstagba. – *614 621*

837 A Bismarck által szított és a klérus által támogatott franciaellenes sajtókampány ellenére Elzász-Lotaringiában úgyszólván kizárólag olyan jelölteket választottak meg, akikről köztudott volt, hogy Bismarck katonai törvényjavaslata ellen fognak szavazni. Mind a 15 megválasztott az „elzásziak" pártjához tartozott. – *614*

838 E témakör tanulmányozásából szuletett Paul Lafargue „Die Beschneidung, ihre soziale und religiöse Bedeutung" (A körülmetélés, társadalmi és vallási jelentősége) c. cikke, „Neue Zeit", VI. évf., 1888., 496–505. old. – *614*

839 A „Voie du Peuple" 1887 febr. 8-tól folytatásban kozolte Guy de Maupassant „Bel Ami" c. regényét; a febr. 24-i szám 4. oldalát teljesen ez töltotte ki. – *615*

840 „Gleichheit. Sozialdemokratisches Wochenblatt" – osztrák hetilap, Viktor Adler alapította, 1886 decemberétől 1889 júliusáig jelent meg Bécsben, 1889 óta „Arbeiterzeitung" néven jelenik meg. – *616*

841 Abból a 18 pótválasztásból, amelyekben szocialdemokrata részt vettek, 5 hozott szociáldemokrata győzelmet (Breslau-West, Elberfeld, Majna-Frankfurt, Hannover, Solingen). – *616*

842 Válaszul Engels 1887 febr. 12-i levelére (lásd 606–607. old.) Sorge febr. 22-én egy levelezőlapon többek között ezt írta: „Tőlem telhetően mindent megteszek az ügy érdekében és hamarosan beszámolok róla. Nem kell attól tartanod, hogy terhelsz vele. – A levél megígért másolata kívánatos lenne. Az íróját azonnal kitaláltam." Engels Sorgétól hathatós támogatást kapott az Edward Aveling elleni vádak (v. ö. 814. jegyz.) visszaverésében és Florence Kelley-Wischnewetzky is megváltoztatta véleményét erről az ügyről, mint azt Sorge 1887 márc. 2-i és 30-i leveleiben megírta Engelsnek. – *618*

843 Paul Singer 1887 márc. 7-i leveléből. – *618*

844 Sorge 1887 febr. 20-án többek között ezt írta Engelsnek: „...W. asszony pompásan fordít... Mi lenne, ha rábíznád a »Kommunista Kiáltvány« fordítását? Ebből már tobb rossz fordítás van a birtokodban nyomtatásban és ezenkívül nálad van (Marx hagyatékából) annak a fordításnak a kézirata is, amelyet az itteni H. Meyer készített. Ezt a kéziratot, néhány megjegyzéseddel ellátva, ideküldhetnéd; W. asszony átdolgozná, elküldené neked ellenőrzésre és aztán itt ki lehetne adni." – *618*

845 1887 febr. 20-i levelében Sorge többek között ezt a megjegyzést tette: „A »Tőke« angol fordításának terjesztése itt, úgy látszik, nem a legmegfelelőbb kezekben van... Véleményem szerint az itteni megbízottnak el kellett volna kuldenie a konyvet a »North American Review«-nak ... és a nagyobb New York-i, chicagói és bostoni napilapoknak ismertetés végett. Akkor biztosan ismertették volna, s vásárlókra meg olvasókra talált volna. Úgy, ahogyan most terjesztik, csak lassan fog elkelni, attól tartok." – *618*

846 „The North American Review" – amerikai havi folyóirat, 1815-től 1940-ig jelent meg Bostonban. – *618*

847 Az „Athenaeum" 1887 márc. 5-én aláírás nélkuli recenziót kozolt a „Tőke" első kötete első angol nyelvú kiadásáról. – „The Athenaeum. Journal of Literature, Science, and the Fine Arts" – angol irodalmi hetilap, 1828 tól 1921-ig jelent meg Londonban. – *619 620*

848 A „Tőke" első kötete 1. és 2. angol kiadásának (1887 és 1888) példányai 30 shillingbe kerültek, a 3. kiadás (1889) példányait már 10. sh. 6 d. áron lehetett árusítani. – *619 620*

849 Engels arra az értékelésre utal, melyet az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspártról „A munkásosztály helyzete Angliában" c. múve amerikai kiadásához írott előszavában (lásd 21. köt. 322., 324. old.) adott. Sorge, aki az előszót még megjelenése előtt elolvashatta, 1887 febr. 20-án ezzel kapcsolatban a következőket írta Engelsnek: „S mivel érdemelte ki a Socialist Labor Party azt a rangot, melyet te juttatsz neki, egy számottevő tényező rangját? Csak a szakszervezetek rovására adod ezt neki, holott valójában azoknak van itt befolyásuk és hatalmuk, és sikereiket tobbnyire a Socialist Labor Party *ellenére* vívják ki." – *619*

850 Rosenberg a „Justice" 1887 márc. 5-i számában levelet tett közzé, amelyben azt állította, hogy a Knights of Labor (v. o. 738. jegyz.) vezetőinek hibájából volt eredménytelen a New Jersey-i kikötőmunkás-sztrájk. Továbbá azt írta, hogy pártja rokonszenvezik a szervezett munkások minden törvényes megmozdulásával, de nem támogathat olyan szervezetet, amelyet illetéktelen és arrogáns vezetők irányítanak. – *619 624*

851 Central Labor Unions (Kozponti Munkásszövetségek) – szakszervezeti egyesülések, melyek a 80-as években az Egyesült Államok számos ipari nagyvárosában fennálltak. Az első ilyen munkásszövetség 1882-ben New Yorkban alakult meg. Sokan közülük csatlakoztak az 1886 decemberében alapított Amerikai Munkásszövetséghez (American Federation of Labor – AFL). – *619*

852 1886–87-ben a Social Democratic Federation (v. ö. 363. jegyz.) nagy agitációt fejtett ki a munkanélküliek között (*Unemployed Agitation*) Londonban. 1887 elején egyebek közt ún. „templomi parádékat" rendezett, „hogy a nyilvánosság elé tárják a nyomort valódi mélységében és ezzel tiltakozzanak azon osztályok hitvány képmutatása ellen, amelyek a néptől kicsalják az egyház busás jovedelmeit". A munkanélküliek egyik ilyen felvonulását, amelyen asszonyok és gyermekek is részt vettek, 1887 febr. 27-én rendezték a Szent Pál katedrálishoz. A prédikáció közben a résztvevők tobb ízben is kifejezték tiltakozásukat a lelkésznek „a szegények boldogságát" hirdető szavai ellen. Az istentisztelet után a Social Democratic Federation az utcákon gyuléseket szervezett, amelyeken több ezren vettek részt, s amelyeken a föderáció ismert vezetői mondtak beszédet. – *619*

853 Edward Aveling válasza a „New Yorker Volkszeitung" cikkére (v. ö. 825. jegyz.) 1887 márc. 2-án jelent meg ugyanebben a lapban, egy „Affaire Aveling noch einmal" c. újabb szerkesztőségi cikkel együtt. Avelingnek erre a második cikkre adott válaszát 1887 márc. 30-án kozolte a „New Yorker Volkszeitung". – *623 630*

854 Sorge 1887 febr. 28-i levelében tájékoztatta Engelst, hogy a „Chicagoer Arbeiterzeitung"-ban hosszabb nyilatkozat jelent meg Aveling javára K. H. Müllertől, és elküldte Engelsnek ezt a nyilatkozatot. A második körlevélre vonatkozólag lásd 830. jegyz. – *624*

855 Ezeket a sorokat Engels a francia Munkáspárt párizsi szervezetének írta, mely a Párizsi Kommün 16. évfordulója alkalmából nagy ünnepséget rendezett a Mille-Colonnes teremben. Közlésünk a „Socialiste" 1887 márc. 24-i számában megjelent szövegen alapszik. – *625*

856 A közolt szöveg utolsó oldala egy levélnek, melyet eddig még nem sikerült megtalálni. Közlésünk forrása a kézirat facsimiléje, mely a „Pionier. Illustrierter Volkskalender für 1902" c. kiadványban jelent meg, New York 1901, 82. old. – *626*

857 Az 1887 febr. 21-i választás után (lásd 820. jegyz.) a szociáldemokratáknak már csak 11 képviselőjuk volt a Reichstagban. Ahhoz, hogy önálló javaslatokat és interpellációkat nyújthassanak be, legalább 15 képviselő kellett. – *626*

858 „Le Radical" – francia polgári radikális napilap, 1881-től 1928-ig jelent meg Párizsban. – *627*

859 Híresztelések miatt, melyeket a „Voie du Peuple" 1887 márc. 17-i száma is közolt, pofozkodásra és kihívásra került sor Goullé és Labruyère kozott. Utána kolcsonosen azzal vádolták egymást, hogy visszaléptek a fegyveres elégtételadástól. A „Cri du Peuple" az esetről a maga változatát közölte, anélkül hogy a „Voie du Peuple"-t nevén nevezte volna. A „Radical" 1887 márc. 20-án Goullé és Gabriel Deville rendelkezésére bocsátotta hasábjait a „Cri du Peuple"-nek adandó válaszhoz. – *627*

860 A „Weekly Dispatch" 1887 márc. 20-i száma cáfolta az I. Vilmos haláláról elterjedt híreszteléseket. – „Weekly Dispatch" – angol hetilap, 1801-től 1928-ig jelent meg Londonban, a 80-as években radikális irányzatot képviselt. – *628*

861 1887 márc. 13-án narodovolecok egy csoportja A. I. Uljanov vezetésével merényletet kísérelt meg III. Sándor cár ellen. 13 személyt letartóztattak és bíróság elé állítottak;

5-ot kozuluk kivégeztek, a tobbieket hosszú fegyházbuntetésre ítélték. A cári kormány hivatalos nyilatkozata azt állította, hogy „egyes kulfoldi újságok" eltúlozzák az oroszországi alkotmányos párt szerepet és „a befolyásos osztályok nem hisznek abban, hogy . . már elérkezett az idó az alkotmányos kormányzás bevezetésére". Az orosz kormány, mondja a nyilatkozat, „figyelmesen tanulmányozza a Németországban Bismarck herceg által sikeresen megvalósított államszocializmust" és a cár „sajnálatát fejezi ki amiatt, hogy személyes biztonsága költséges elóvigyázatossági rendszabályokat tesz szukségessé". A kovetkező hetekben a sajtó még tobbszor kozolt híreszteléseket III. Sándor ellen elkovetett állítólagos merényletekrol. – *628 630 632 635*

862 Alexander von Battenberg 1886 aug. 30-i táviratát III. Sándor cárhoz akkor kuldték el, amikor – néhány nappal trónfosztása után (v. ó. 768. jegyz.) – ismét megkísérelte elfoglalni a trónt. A távirat a legnagyobb alázat jegyében íródott és azt az ígéretet is tartalmazta, hogy mindenképpen támogatni fogja a cár „nemes intencióit" Bulgária súlyos válságának megoldása érdekében. A távirat e szavakkal végződott: „Minthogy Oroszországtól kaptam koronámat, kész vagyok azt uralkodója kezébe visszaadni." – *628*

863 Sorge 1887 márc. 25-i levelében tobbek kozott azt írta Engelsnek, hogy Hepner az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának Edward Aveling ellení vádjait (v. o. 814. jegyz.) aljas rágalmaknak nevezte, mindazonáltal véleménye szerint „Aveling mindezeknek elejét vehette volna, ha *kezdettől fogva nyíltabb* az emberekkel" A továbbiakban Sorge ezt íta: „Bizonyos nekem tett célzások szerint Kautsky úgy látszik gyanakvó lett Az oreg Wilhelm (Liebk.) pedig úgy hallgat erről, mint a sír!!" – *629*

864 Az általános védkotelezettséget 1874 jan. 1-én (13-án) vezették be Oroszországban. Engels már 1877 jan. 9-én, az orosz–torok háború idején, megállapította, hogy ez az intézkedés dezorganizálta az orosz hadsereget (lásd 34. kot. 234. old.) – *630 635*

865 Engels kérésére (lásd 623. old.) Sorge 1887 márc. 29-én levelet intézett Alexander Jonashoz, a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztőjéhez és, mint Engelsszel ugyanaznap kozolte, ezt írta neki: „Tudomásom szerint dr. E. Aveling ez év márc. 16-án válaszolt az Önok ez év márc. 2-i cikkére, s ezt a választ néhány napja bizonyára kézhez vették Kérem, legyen szíves kozolni velem, mikor teszik kozzé alkalmas helyen ezt a választ. . ." Aveling válaszát márc. 30-án kozolte a lap. – *631*

866 Waschlapski – a Waschlappen: mosogatórongy szóból – Heine „Zwei Ritter" c. kolteményének egyik alakja. – *631*

867 Ezek a sejtések később beigazolódtak, a svájci Szovetségi Tanács 1888 ápr. 18-án a német kormány nyomására Bernsteint, Mottelert, Schlutert és Leonard Tauschert, a „Sozialdemokrat" szerkesztőségének, kiadóhivatalának és nyomdájának vezetóit kiutasította Svájcból. A lap 1888 szept. 22-ig Conrad Conzett svájci szociáldemokrata irányításával még Svájcban jelent meg, majd áttelepult Londonba. – *632*

868 1887 tavaszán az Egyesült Államokban kozségi választásokat tartottak. Mintegy 60 városban állítottak a munkásszervezetek jelolteket és 20 városban meg is választották őket; néhány más városban, így Cincinnatiban, Milwaukee-ban és Chicagóban csak kevés szavazat hiányzott a munkásjeloltek győzelméhez. – *632*

869 Az ír kényszertorvények ellen tiltakozó gyulésről van szó. 1887 márc. 23-án ui. az angol Alsóházban egy torvénytervezetet („Crimes Bill") terjesztettek be, mely egyértelmúen az ír nép szabadságmozgalma ellen irányult. A rendőrbírák jogkorét kiterjesztették, bizonyos egyesületeket torvényteleneknek lehetett minősíteni, az osszeeskuvés, bojkott,

a hatóságokkal való szembeszegülés stb. vádjával indított pereket kivonták az esküdtbíróságok hatáskoréből, bizonyos ügyek tárgyalását Írországból Angliába lehetett áthelyezni. A törvényjavaslat tömegméretű tiltakozást váltott ki az angol munkásmozgalomban. 1887 ápr. 11-én kb. 150 000 ember vett részt a Hyde Park-i tiltakozó gyüléseken. A különféle szervezetek által felállított emelvényeken liberális pártiak (William Stuart Gladstone és más parlamenti képviselők), a Szociáldemokrata Foderáció tagjai (Bateman, Burns, Michael Davitt stb.), a Szocialista Liga küldöttei (Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling stb.; lásd még 870. jegyz.) és más szervezetek szónokai beszéltek. A tiltakozás ellenére a törvényjavaslatot 1887 júliusában elfogadta az Alsóház és a Felsőház is. Már júl. 23-án e kényszertörvények alapján kivételes állapotot hirdettek Írország néhány (először 4, majd 30) grófságában. – *632 634 668*

870 Az ír kényszertörvények elleni tiltakozásul rendezett 1887 ápr. 11-i tömeggyűlésről (v. ö. 869. jegyz.) szóló „Irish Crimes Bill. Great Demonstration on Hyde Park, Processions and Speeches" c. tudósításában a „Daily Telegraph" április 12-én azt írta, hogy Eleanor Marx-Aveling beszédének nagy sikere volt és lelkes fogadtatásra talált. – „The Daily Telegraph" – angol napilap, 1855-től jelent meg Londonban, a 80-as évekig liberális, majd konzervatív irányzatú, 1937-ben fuzionált a „Morning Post"-tal, azóta „Daily Telegraph and Morning Post" címmel jelenik meg. – *634*

871 Valószínűleg Edward Aveling és Eleanor Marx-Aveling „The Labor Movement in America" c. cikksorozatáról van szó, amelyet a Swan Sonnenschein kiadásában megjelenő „Time" (872. jegyz.) közölt 1887 márciusban, áprilisban és májusban. – *634 643 681*

872 „Time" – szocialista irányzatú angol havi folyóirat, 1879-től 1891-ig jelent meg Londonban. – *634*

873 1887 máj. 8-án községtanácsi választásokat tartottak Párizsban. Paul Lafargue az V. keruletben, a Jardin des Plantes (növénykert, amely Párizsban egybe van kötve az állatkerttel) körzetben lépett fel jelöltként. Az első forduló után 568 szavazattal a 3. helyen állt, az 1887 máj. 15-i pótválasztáson 685 szavazattal a második helyre került. – *635 639 653*

874 Miután Guesde, Deville és a francia Munkáspárt több más vezetője kivált a „Cri du Peuple" szerkesztőségéből és az általuk azután alapított „La Voie du Peuple" csak néhány hétig állt fenn (v.ö. 822. jegyz.), a párt hetilapjának, a „Socialiste"-nak a működését is be kellett átmenetileg szüntetni (1887 márc. 26-a után a következő szám csak jún. 11-én jelent meg). – *635 639 653*

875 Az 1861-es oroszországi jobbágyfelszabadítási reform kb. 22,5 millió parasztot érintett, akiknek pénzzel vagy munkával kellett megváltani magukat a földesúrtól. – *635*

876 Engels előszavát „A munkásosztály helyzete Angliában" amerikai kiadásához még a könyv megjelenése előtt Alexander Jonas a szerző tudta és beleegyezése nélkül németre fordította és 1887 ápr. 10-én közzétette a „New Yorker Volkszeitung" vasárnapi számában. A fordítás pontatlan volt és néhol eltorzította az eredeti szöveget. – *636 647 649 657*

877 Hyndman tudósítása a „Standard" 1887 ápr. 9-i számában jelent meg. – „The Standard" amerikai hetilap, Henry George adta ki New Yorkban. – *636*

878 A Szocialista Liga (v. ö. 424. jegyz.) 3. konferenciáját 1887 máj. 29-én tartották Londonban. A konferencián 24 szekció küldöttei vettek részt. Szavazattöbbséggel olyan határoza-

tot fogadtak el, hogy „a konferencia támogatja a parlamenti tevékenység elutasításának politikáját, melyet a liga eddig is alkalmazott, és nem lát lényeges okot arra, hogy ezt megváltoztassa". Ilymódon az anarchista elemek győztek, ami viszont hamarosan a liga széthullásához vezetett. – *637 640 643 645 654 657 659 662 671*

879 1886 ápr. 11-én a kormány a porosz belügyminiszter sztrájkrendeletével a szocialistatörvény új szakaszát vezette be. Munkásgyűléseket betiltottak, szakegyleteket feloszlattak. A kiutasítások és az összeesküvési perek számának növelésével akarták a munkások harci kedvét megtörni. Franz Mehring az 1886–88 közötti időszakot „a kivételes törvény haláltusájaként" jellemezte. – *637*

880 Marxnak Danyielszonhoz írott leveleiről van szó. – *638*

881 Laura Lafargue 1887 ápr. 24-én többek között megírta Engelsnek, hogy Theodore Stanton, a „European Correspondent" társtulajdonosa nem válaszolt neki, amikor levélben honoráriumát kérte cikkfordításokért, de egyszer csak beállított hozzájuk, meghívta őt és férjét ebédre, majd néhány nap múlva össze akarta hozni édesanyjával, egy amerikai írónővel és cikket kért tőle a szocializmus párizsi helyzetéről; most nem tudja, mikor szándékozik fizetni Stanton az elküldött cikkért. – *639*

882 Az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának Edward Aveling elleni újabb körlevelét Sorge ápr. 18-án elküldte Engelsnek. Az Aveling-ügyről lásd még 829. jegyz. Wilhelm Liebknecht 1887 máj. 16-i nyilatkozatában állást foglalt Aveling mellett. – *639 642*

883 A *Pagny-ügy*, vagy Schnaebelé-ügy a Bismarck-kormány által kiprovokált konfliktus volt Németország és Franciaország között. 1887 ápr. 20-án Guillaume Schnaebelé, a határmenti pagny-sur-moselle-i francia rendőrbiztos, szolgálati megbeszélésre ment a német határtisztviselőkhöz, de a német rendőrség kémkedés címén letartóztatta. Az eset a német uralkodó köröknek franciaellenes sajtókampány megindítására, a francia revansistáknak pedig németellenes propagandára adott újabb ürügyet, s katonai konfliktussal fenyegetett. Oroszország és Ausztria–Magyarország azonban nem támogatta ebben az ügyben Bismarckot, ezért Schnaebelét ápr. 30-án szabadon engedték. Bismarck 1887 ápr. 28-án a szabadonbocsátást azzal indokolta a berlini francia nagykövetnek, hogy szomszédos államok tisztviselői között szolgálati ügyben folytatandó megbeszéléssel kapcsolatos határátlépésnél mindenkor a szabad elvonulást biztosító rendelkezést kell tekintetbe venni. – „Schnäbeleskedés" (Schnäbelei) egyébként azt is jelenti: csókolózás, nyalakodás. – *640 645*

884 Sorge 1887 ápr. 20-án Engelsnek arra a megjegyzésére, hogy az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt kisajátította elődei sikereit (lásd 619. old.), ezt válaszolta: „Amit a fickók szemére vetünk, s amit nem, sőt soha nem tudunk megbocsátani nekik, nem is az, hogy »a sikereket stb. kisajátították«, hanem az, *hogy ezeket a sikereket* **elrontották, lejáratták, semmivé tették.** Ám »sajátítsák ki« kedvük szerint a kivívott eredményeket, ha értelmesen tovább munkálkodnak, tovább akarnak építeni rajtuk." – *642*

885 A „Kommunista Párt kiáltványa" Samuel Moore által készített angol fordításáról van szó, amely 1888-ban jelent meg; továbbá Marx „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" francia fordításáról és a „Bérmunka és tőke" olasz fordításáról, valamint Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" dán fordításáról (lásd még 611. jegyz.). – *642*

886 A londoni „Justice" 1887 ápr. 30-i számában „A Costly Apostle" címmel közlemény jelent meg az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának Edward

Aveling elleni korleveléről (v. o. 829. és 882. jegyz.). Aveling a szerkesztőséghez intézett levélben válaszolt, melyet a lap 1887 máj. 14-én közölt. – *643. 646. 653.*

887 César De Paepe: „Der Kongress von Charleroi"; „Gleichheit", 1887 ápr. 23. – *643.*

888 William Cody, akit a bolények tömeges mészárlásáról Buffalo Billnek (buffalo = bölény) neveztek el, 1883-ban „Buffalo Bill's Wild West" néven nagy vándorkiállítást szervezett az amerikai Vadnyugat regényesnek feltüntetett életéről; Londonban 1887 májusában nyílt meg a kiállítás. – *643.*

889 Bernstein 1887 ápr. 29-én arra kérte Engelst és Kautskyt, hogy feltünés nélkül próbáljak megtudakolni a londoni Kommunista Munkás Művelődési Egyletben és az anarchisták egyletében, hogy Josef Peukert Londonban élő osztrák anarchista újévkor Londonban tartózkodott-e, mert ha nem, ez alátámasztja a gyanút, hogy az illető rendőrspicli 1887 végén Peukertet sikerült lelepleznie. – *644.*

890 Gabriel Deville „Gracchus Babeuf und die Verschwörung der Gleichen" (Gracchus Babeuf és az egyenlők összeesküvése) c. könyvét Bernstein fordította le németre és utószót írt hozzá, ehhez kérte Engelstól Avenel „Lundis révolutionnaires" c. munkáját. Deville könyve 1887-ben jelent meg Hottingen-Zürichben a „Szociáldemokrata Könyvtár" sorozatában. – *644.*

891 1887 márc. 31-én Bukarestben oroszbarát bolgár emigránsok merényletet követtek el Mantov, Ruszcsuk bolgár város prefektusa ellen, aki az orosz követtel folytatandó tárgyalásra érkezett Bukarestbe. A prefektus megsebesült. – A szófiai helyőrség parancsnokának, Popov őrnagynak a házában 1887 ápr. 24-én elkövetett bombamerényletet az oroszbarát érzelmű liberális párt szervezte. Olimpi Parov katonatiszt az oroszbarát párthoz tartozott és 1887 februárjában lőtték agyon Bulgáriában. – *645.*

892 Engelsnek ebben a bekezdésben felvetett gondolatait a zürichi „Sozialdemokrat" az 1887 máj. 13-i szám „Szociálpolitikai szemlé"-jében felhasználta. – *645.*

893 Wischnewetzkyné javasolta Engelsnek, hogy „A munkásosztály helyzete Angliában" amerikai kiadásához írott előszót német és angol nyelven önálló brosúraként adják ki. Engels 1887 májusában maga fordította le németre az előszót, mely „A munkásmozgalom Amerikában" címmel 1887 jún. 10-én és 17-én jelent meg a „Sozialdemokrat"-ban, 1887 júliusában pedig New Yorkban. – *647. 649. 655. 656. 658. 661.*

894 Sorge 1887 ápr. 26-i leveléből. E leveléhez mellékelve Sorge kuldott Engelsnek a „New Yorker Volkszeitung" 1887 ápr. 25-i számából egy kivágást, mely tudósítást tartalmazott a New York-i szekciónak az Aveling-uggyel foglalkozó üléséről. – *647.*

895 Biblia, Lukács 15, 21. – *649.*

896 1887 ápr. 26-án Sorge azt írta Engelsnek, hogy Alexander Jonas, a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője, nem jelent meg az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának azon az ülésén, amelyen az „Aveling-ugyet" tárgyalták (v. o. 814. jegyz.), Sorge megjegyezte, hogy a Végrehajtó Bizottság az uggyel kapcsolatban kibocsátott második körlevelével (v. o. 882. jegyz.) „megadta magának a kegyelemdöfést". – *649.*

897 1887 máj. 21-én a londoni „Justice" a következő szerkesztőségi hírt közölte: „Újra kaptunk dr. Avelingtól egy hosszú levelet, melyet hely hiányában nem közölhetünk. Lényegében az áll benne, hogy az amerikai Felügyelő Szerv minden vád alól felmentette

őt, s hogy Friedrich Engels úr, F. A. Sorge úr és Wilhelm Liebknecht úr (aki ebben az értelemben írt levelet nekünk) készek kezességet vállalni dr. Aveling korrekt eljárásáért amerikai utazása alatti kiadásai kérdésében." – *653*

898 Edward Avelingnek az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottsága második körlevelére (v. o. 882. jegyz.) adott válaszát brosúraként adták ki. A brosúra Avelingnek az ellene felhozott vádakra adott 1887 máj. 27-i részletes válaszán kívül még tartalmazta Eleanor Marx-Aveling máj. 24-i nyilatkozatát is, amelyben megerősíti a férje által felhozott bizonyítékokat és ezeket néhány részlettel még kiegészíti; továbbá Wilhelm Liebknecht máj. 16-i nyilatkozatát, melyben állást foglal Aveling mellett és elítéli az ellene felhozott alaptalan vádat. – *653 661*

899 Az 1887 máj. 15-i párizsi pótválasztásokon hat posszibilistát (274. jegyz.) választottak meg, köztuk Paul Brousse-t. – *653*

900 Franciaországban a katonai kiadások és az államadósságok megnövekedése folytán a pénzügyi nehézségek a költségvetési bizottság és a kormány közötti konfliktussá éleződtek ki. 1887 máj. 17-én a költségvetési bizottság elutasította az 1888-as évre szóló államháztartási tervezetet, melyet René Goblet miniszterelnök radikális kormánya terjesztett elő. A kormánynak le kellett mondania. A kormányválság 13 napig tartott. 1887 máj. 30-án mérsékelt republikánus kabinet alakult Maurice Rouvier miniszterelnökségével. – *653*

901 E sorokat Engels egy levelezolapra írta, címzése az ő kézírásával: K. Kautsky úrnak, 54, Langdon Park Road, Highgate, N. – *655*

902 E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: F. Kelley-Wischnewetzky asszonynak, 110, East 76th st., *New York*, U. S. America. – *656*

903 A „Justice" 1887 máj. 28-i számában a következő hír jelent meg: „Megkaptuk Friedrich Engels először 1845-ben megjelent, ma már ritkaságszámba menő konyvét, »A munkásosztály helyzete Angliában« fordítását. Az angol nyelvű fordítás Lovell kiadásában, Amerikában jelent meg." A „Sozialdemokrat" 1887 máj. 27-én hasonló hírt tett kozzé azzal a kiegészítéssel, hogy Engels e műhoz függeléket és előszót írt; bejelentette, hogy az előszót a következő számokban közlik. Ez 1887 jún. 10-én és 17-én történt meg „A munkásmozgalom Amerikában" címmel (v. ö. 811. jegyz.). – *656 718*

904 E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: E. Bernstein úrnak, Florstr. 10, *Riesbach-Zürich*, Svájc. – *657*

905 Ezzel az üggyel kapcsolatban a „Sozialdemokrat" 1886 júl. 22-én a kovetkező hírt közolte: „A hesseni kormány a *porosz* illetőségű Guillaume-Schack asszonyt . . . váratlanul *indokolás nélkül kiutasította* a hesseni nagyhercegség területéről. Rovid idővel e rendelkezés előtt Schack asszony részt vett a *törvényes prostitúció ellen küzdő* brit-kontinentális szovetség egy konferenciáján. Nem ebben rejlett-e a bűne? Hogy legyen erkolcs és nyugalom Németországban, ha a prostitúciót nem »védi« már a törvény!?" – *661*

906 Johann Beckmann 1780-ban Lipcsében megjelent „Beiträge zur Geschichte der Erfindungen" c. konyvének angol nyelvű fordításáról van szó. – *663*

907 A *British Association for the Advancement of Science* (A tudomány előmozdítására alakult brit társulat) évenkénti közgyuléséről van szó. A társaságot 1831-ben alapították és a mai napig fennáll Angliában. – *664*

908 A „Commonweal" 1887 máj. 21. és 28., jún. 11. és 25., júl. 16. és 23-i számában Bax és a polgári radikális Bradlaugh polémiát folytattak arról, hasznos-e a szocializmus az angol nép számára. Mindkét szerzőtől három-három cikk jelent meg ezzel a kozos címmel: „Will Socialism benefit the English People?" – *667*

909 1887 nov. 8-án az Egyesult Államok 12 államában torvényhozási gyűlési választásokat tartottak. A United Labor Party Henry George-ot jelolte New York államban. A választási kampány során George szakított a szocialistákkal. Ezúttal egész New York államban egyuttvéve annyi szavazatot kapott, mint az előző évben csupán New York városában (v. ö. 796. jegyz.) és így nem választották meg. – *668*

910 Mahon 1887 jún. 14-én elkuldte Engelsnek az Észak-Angliai Szocialista Foderáció *programját* és kérte róla véleményét. Javításait Engels a neki kuldott példányra vezette rá. – Az Észak-Angliai Szocialista Foderáció (*The North of England Socialist Federation*) 1887 ápr. 30-án alakult meg Northumberlandben az 1887 január végétől május végéig tartó nagy bányászsztrájk idején és csak rovid ideig állott fenn. Megszervezői (Mahon, Binning, Donald és mások) munkások, a Szocialista Liga (v. o. 424. jegyz.) tagjai voltak. Az ilyen helyi szocialista egyesuletek fennállása – írta levelében Mahon – feltétele az egységes angol szocialista párt megteremtésének; Mahon elkerulhetetlennek tekintette a szocialista forradalmat, a trade-unionok reformista vezetőit pedig a legfőbb ellenfeleinek, akiket a szocialisták munkája révén ki kell szorítani a trade-unionokból. Az angol munkásmozgalom további sikere – írta tobbek kozt – a kulonféle kis szocialista szervezeteknek széles kozos platformon való egyesulésétől fugg. Az egyes szervezetek néhány tekintélyes képviselője hívjon ossze egy szocialista kongresszust e kozos platform megvitatására. Ennek előkészítésére Mahon kiterjedt szocialista agitációt javasolt; ezen munkálkodott ő maga Skóciában, Donald pedig Északi-Angliában. Kérte Engelst, hogy ezt a tervet anyagilag támogassa. – *670 671*

911 Mahon 1887 jún. 14-én kozolte, hogy szeretne egy rovid tanulmányt írni a luddita mozgalomról, amelyre eddig kevés figyelmet fordítottak. Megkérdezte Engelst, tudna-e neki forrásmunkákat ajánlani vagy egyéb útmutatást adni. – *672*

912 Arról a jegyzetről, amelyet Engels kívánt hozzáfuzni „A munkásosztály helyzete" előszavának („A munkásmozgalom Amerikában") kulonlenyomatához (v. o. 893. jegyz.), Sorge azt írta 1887 júl. 16-án Engelsnek, hogy Wischnewetzkyék „most minden aggályukat félreteszik és előszódat a jegyzettel, úgy, ahogyan azt megírtad, kinyomatják". A jegyzet a kulonlenyomat angol változatában nincs benne, csak a német nyelvű kiadásában (lásd 21. kot. 319. old.). Az Engels levelében idézett passzus ott a kovetkezőképpen hangzik: „Annál is szívesebben hivatkozom e kitúnő cikkekre, mert ez alkalmat ad nekem arra, hogy egyúttal visszautasítsam azokat az Avelingről terjesztett nyomorult rágalmakat, amelyeket az Amerikai Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottsága nem átallt szárnyra bocsátani." – *673*

913 Sorge 1887 jún. 16-án tudatta Engelsszel, hogy a „Jahrbucher fur Nationalokonomie und Statistik", Jéna 1887, jelezte Marx „Tőké"-jének megjelenését, két kotetben, angol nyelven, Samuel Moore és Edward Aveling fordításában, a New York-i Scribner & Welford kiadónál. – *673*

914 Boulanger tábornokot a hadügyminiszterségről való lemondása után a clermont-ferrand-i 13. hadtest parancsnokává nevezték ki. Amikor 1887 júl. 8-án elhagyta Párizst, hogy elfoglalja állomáshelyét, hívei a pályaudvaron sovinisztа tuntetést rendeztek, hogy ezzel kikényszerítsék Párizsban maradását. – *675*

915 1887 júl. 23-tól szept. 2-ig Engels udulés céljából Eastbourne-ban tartózkodott. – *675 677 681 684 687 689 691 692*

916 1887 júl. 21-i levelében Mahon azt írta Engelsnek, hogy nem hajlandó Edward Avelinggel egyuttmukodni és nem tud megbízni benne. Okokat nem jelolt meg. – *678*

917 Heinrich Mandl osztrák szocialdemokrata a „Gleichheit" 1887 máj. 14-i számában „Ist das eherne Lohngesetz richtig?" címmel cikket tett kozzé; Frankel Leó válaszolt ra „Zur Kritik des »ehernen« Lohngesetzes" c. írásában, mely 1887 júl. 2-án, 9-én és 16-án jelent meg ugyanabban a lapban. – *679*

918 Kautsky 1887 júl. 30-án kérte Engels aláírását, hogy annak facsimiléjét Engels fényképével egyutt csatolhassa „Friedrich Engels" c. cikkéhez, az „Österreichischer Arbeiterkalender" (v. o. 921. jegyz.) 1888-ra készuló számában. – *679*

919 *Bank Holidays* – 1871-ben torvényerejú rendelettel szabályozták Angliában a bankok szunnapjait. Húsvét és punkosd hétfőjén, augusztus első hétfőjén, valamint dec 26-án minden angol bank zárva van. – *679*

920 1887 júl. 27-én Sorge ezt írta Engelsnek: „Múlt héten J. Grunzigtól, a »Volkszeitung« egyik szerkesztőjétől levelet kaptam, amelyben kozolte velem, hogy átvette a »Volkszeitung« kalendáriuma (»Pionier«) szerkesztesét. Ez tartalmazni fogja a fényképedet és életrajzodat, és surgősen arra kért engem, hogy *»lehetőleg postafordultával«* kuldjek neki életrajzi jegyzeteket rólad, és ne késlekedjek vele, mert *»az idő igen surget«*. Erre én azt válaszoltam neki, hogy ilyen korulmények kozott nem tehetek kérésének eleget, azért sem, mert a feljegyzéseim nincsenek kéznél. Túl jól ismerem az újságíró urak hanyagságát es feluletességét, semhogy segítséget nyújtsak ehhez, holott más korulmények kozott valoszínúleg szívesen vállalkoznék rá, kivált ha kuldenél nekem onéletrajzi jegyzeteket, *ami*, mellesleg szólva, *egyáltalán nem artana.*" – *681*

921 „Österreichischer Arbeiterkalender" – osztrák szocialista évkonyv, 1874-tól 1930-ig jelent meg Wiener-Neustadtban, Bécsben és Brunnben. – *681*

922 Wischnewetzkynét és ferjét 1887 júl. 16-án kizárták az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt New York-i szekciójából, mert Aveling mellett foglaltak állást. Sorge erről 1887 júl. 20-i és 27-i levelében számolt be Engelsnek. – *681 695*

923 Az 1887 augusztusi „To-Day" egy szerkesztőségi kozleményben barátságos hangnemben ismertette Edward Aveling korleveleit, melyeket az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt részéről elhangzott vádaskodásokra írt válaszul (v. o. 814. jegyz.). – *682*

924 1887 aug. 1-én elhunyt Mihail Nyikiforovics Katkov orosz publicista, aki a Nemetország elleni orosz–francia szovetségért kardoskodott. A francia sajtoban tobb nekrológ jelent meg, melyek Katkovot mint „Franciaország nagy barátját" dicsőítették. A szocialista sajtó megvilágította Katkov igazi szerepét és leleplezte mint az abszolutizmus szélsőségesen reakciós és fanatikus hívét. Guesde 1887 aug. 4-én az „Action"-ban megjelent „Républicains et cosaques" c. cikkében leszogezte, hogy Katkov felelos volt a lengyel hazafiak cári üldozéséért, s hogy a forradalmi Franciaországnak a szabadságért harcoló orosz nép, nem pedig a cári Oroszország mellé kell állnia. – *682 684*

925 1887 nyarán Angliában Viktória királynó trónralépésének 50. évfordulója alkalmából unnepségeket rendeztek, és a monarchia dicsőítésével igyekeztek eltereln a figyelmet gazdasági válság kovetkezményeiről. A „Nature" (v. o. 719. jegyz.) osszefuggésbe hozta a jubileumot 1887 nyarának Angliában szokatlan hőhullámával. – *684*

926 „L'Action politique et sociale" – francia szocialista napilap, 1886-tól 1892-ig jelent meg Párizsban. – *684*

927 Jules Ferry 1887 júl. 24-én épmali beszédében Boulanger-t „général de café concert"-nek (kávéházi generálisnak) nevezte. Boulanger párbajra hívta ki Ferryt, de erre végül is nem kerult sor, mert a párbajsegédek nem tudtak megegyezni a feltételekben. – A „La France"-ban, melynek a boulangista Francis Laur volt a szerkesztője, 1887 júl. 22-én egy cikk jelent meg arról, hogy a Schnaebelé-affér idején (v. o. 883. jegyz.) monarchista tábornokok egy csoportja Boulanger-nak javasolta, hajtsanak végre államcsínyt. Ezt az állítást a bonapartista Paul de Cassagnac a „L'Autorité" c. lapban júl. 24-én cáfolta, sőt hazugságnak nyilvánította. Laur erre kihívta Cassagnacot, de a párbaj szintén elmaradt. – *684*

928 Paul Lafargue 1887 júl 27-én írta Engelsnek, hogy újabb szemmútétnek kellett alávetnie magát. „Egy Lorisz-Melikov nevú ormény . . . elvitt egy lengyel szemorvoshoz, Galezowskihoz, akit egyébként Lavrov is ajánlott. Galezowski a három legnevesebb párizsi szemorvos közé tartozik; azt beszélik, hogy csodákat muvelt. Nagyítóval megvizsgálta a szememet és megállapította, hogy szemhéjam gyulladasa és ciszták a könnycsatorna szukuletének tudhatók be . . . Ha meggyógyultam, azt ajanlom Önnek, jojjon Párizsba és keresse fel Galezowskit. . ." – *684*

929 Valószínuleg a Kautsky által az „Österreichischer Arbeiterkalender fur das Jahr 1888" számára „Friedrich Engels" címmel irott életrajzról van szó (lásd még 681 old.). – *689*

930 Karl Kautsky: „Thomas More und seine Utopie", Stuttgart 1888. – *689*

931 Bruno Schoenlank 1887 aug. 20-án azzal a kéréssel fordult Engelshez, hogy neki ajánlhassa hamarosan megjelenő „Die Further Quecksilber-Spiegelbelegen und ihre Arbeiter" c. muvet. Levelében tobbek kozott ezt irta. „Buszke vagyok rá, hogy az Ön és Marx írásaiból elsajátíthattam a szocialista felfogást, amely nelkul a gazdasági állapotok kritikája nem lehetséges. Én Önnek szeretnem konyvemet ajánlani . . . Önnek, a leíró nemzetgazdaságtan megalapítójának . . . Kautsky barátomnak módjában áll . . . kozelebbi részleteket kozolni. Ő olvasta konyvem első vázlatát, néhány fejezetből kivonatot készített a »Neue Zeit« számára és megjelentette. . " Engels válaszlevelét eloszor az „Abend", a „Vorwarts" esti kiadása tette kozze 1931 júl. 25-én. Az amszterdami Társadalomtudományi Intezetben orzott kézirat alapján vált lehetové a level pontosabb szovegének megismerése. – *690*

932 Johannes Wedde, a hamburgi „Burgerzeitung" szerkesztője, azzal a kéréssel fordult Engelshez, segítse a szivarkészítő munkások szakszervezetének osszegyujtott pénzét az Angol Bankban elhelyezni, hogy ilymódon megovják egy esetleges hatósági elkobzástól Wedde azt javasolta, hogy Engels ezt az osszeget vagy saját nevére fizesse be a bankba, vagy próbáljon meg kozvetítot találni az ugylet lebonyolítására. – *691*

933 E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: P. Lavrov úrnak, 328, rue St. Jacques, *Párizs*, Franciaország. – Lopatyin halálhíre tévesnek bizonyult. – *693*

934 1887 aug. 28-i levelében Wischnewetzkyné tobbek kozott azt írta Engelsnek, hogy remelte, Kautsky, aki tévedésből nagyobb számban kapott példányokat John Lovelltól, „A munkásosztály helyzete Anglíában" amerikai kiadójától, majd lépéseket tesz annak érdekében, hogy a konyv ismertetés végett eljusson a londoni sajtóhoz, s szocialista korokben, melyekhez Trübnernek nincs kapcsolata, terjesztésre keruljon. – *694*

935 Henry George részletes programot terjesztett elő a New York állambeli United Labor Party (796. jegyz.) kuldottkozgyulésén, mely 1887 aug. 17-től 19-ig ulesezett Syracuseban. A program lényegében megtagadta a munkások minden politikai és társadalmi

követelését és az osztályharcot, sőt George saját földreformterveit is. Minthogy a többség George híveiből állt, elfogadták ezt a programot, azonkívül egy határozatot, mely megtiltotta a United Labor Party tagjainak, hogy egyúttal más politikai párt tagjai is lehessenek. Ez az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. ö. 669. jegyz.) kitaszítását jelentette. A United Labor Party polgári reformpárttá lett. – *695 696*

936 Marx „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről" (lásd 4. kot. 422–435. old.) amerikai kiadása 1888 szeptemberében jelent meg Florence Kelley-Wischnewetzky fordításában Bostonban. Engels külön előszót írt az amerikai kiadáshoz (lásd 21. kot. 398–413. old.). A brosúra függelékeként jelentéktelen rövidítésekkel kozolték Marx „A filozófia nyomorúsága" második fejezetének („A politikai gazdaságtan metafizikája") „Hetedik és utolsó észrevétel"-ét (lásd 4. kot. 133–137. old.). Wischnewetzkyné az 1887 aug. 28-i leveleben javasolta Engelsnek, hogy e fejezet 4. §-át („A földtulajdon vagy a járadék"; lásd 4. kot. 158–167. old.) is vegyék fel a függelékbe. Javaslatát azzal indokolta, hogy az amerikai anarchisták, főképp Benjamin Tucker, akkoriban nagy hubóval kiadták Proudhon műveit. – *695*

937 „A munkásmozgalom Amerikában" különlenyomatához fűzött jegyzettel kapcsolatban (v. ö. 912. jegyz.) az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt New York-i Végrehajtó Bizottsága a „Sozialist" 1887 aug. 27-i számában nyilatkozatot tett közzé, mely szerint „egy olyan exponált helyzetben levő elvtárstól, mint Engels . . . nem vártak ilyen vádaskodást számos személy ellen, akik . . . az illető ügyben állást foglaltak. . ." A továbbiakban azt állították, hogy a párt egyik szekciója sem „döntött az ügy *pénzügyi* oldalát illetően az Országos Végrehajtó Bizottság ellen". – *695 697*

938 Valószínűleg az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. ö. 669. jegyz.) kongresszusáról van szó, amely 1887 szept. 17-től 20-ig ülésezett Buffalóban. – *695 697*

939 A trade-unionok 1887 szept. 5–12-i swansea-i kongresszusán határozatot hoztak egy önálló, minden kapitalista párttól független munkásszervezet létrehozásáról. Egy külön erre a célra összehívott gyulésen fektették fel a programját ennek az Országos Munkásszovetségnek, mely egy munkás-választóbizottság (Labour Electorial Committee) szerepét volt hivatva betolteni. A kongresszus többek között a következő kérdésekkel foglalkozott: nemzetközi kongresszus szervezése 1888-ra Londonban, a föld társadalmi tulajdonba vétele, a trade-unionok tagjai közötti szavazás megszervezése a nyolcórás munkanap törvénybeiktatásáról. – *697 701*

940 A fogalmazványt Hugo Koch levelére jegyezte fel Engels. Koch mint a „Londoner Arbeiterzeitung" szerkesztő bizottságának titkára 1887 szept. 21-én megkérdezte Engelstől, valóban tett-e olyan nyilatkozatot, hogy az „Arbeiterzeitung"-ot nem érdemes olvasni, „vagy ez csak olyan emberek híresztelése, akiknek a szemében szálka a lap. . ." – *698*

941 Ezt a fogalmazványt annak a levélnek a hátára jegyezte fel Engels, melyben Johannes Weiss 1887 okt. 9-én kölcsönt kért tőle. – *699*

942 1887 okt. 6-án Caffarel tábornokot, a francia vezérkar helyettes főnökét felmentették tiszte alól és másnap letartóztatták azzal a váddal, hogy a becsületrenddel üzérkedett. A vizsgálat folyamán kiderült, hogy egyik fő cinkosa Daniel Wilson képviselő volt. Grévy köztársasági elnök veje. Caffarelt lefokozták és elbocsátották a hadseregből. Grévy kénytelen volt 1887 dec. 1-én benyújtani lemondását. A megüresedett elnoki posztra Jules Ferry is pályázott, de a munkások és kispolgárok tiltakozása következtében a választás első fordulója után visszalépett. – *700 708*

943 A „révolution du mépris" kifejezés 1847-ből, a francia februári forradalmat megelőző időből származik; akkoriban Franciaországban sok botrány és korrupció került napvilágra, s a kormány tagjai is bele voltak keveredve ezekbe (v. o. 4. kot. 175–181. old.), úgyhogy polgári republikánus korokben „a megvetés forradalmát" jósolták. – *700*

944 1887 szept. 25-én franciák egy csoportjára, akik a német–francia határnál levő Raon-sur-Plaine (Vexaincourt) környékén vadásztak, német területről tüzelni kezdett egy R. Kaufmann nevű katona; egy francia meghalt, egy pedig megsebesült. Kaufmann kijelentette, hogy a franciákat orvvadászoknak tartotta. A német kormány hivatalos úton sajnálatát fejezte ki az eset miatt és felajánlotta, hogy kártérítést nyújt az áldozatok hozzátartozóinak. – *700*

945 A „Socialiste", mely 1887 márc. 26-án beszüntette megjelenését, 1887 jún. 11-től ismét megjelent (2. sorozat), nagyobb formátumban. – *701*

946 Bebel 1887 októberének második felében Londonban tartózkodott Engelsnél. – *701*

947 A német szociáldemokraták 1887 okt. 2-től 6-ig St. Gallenban (Svájc) tartott kongresszusán a pártnak az 1883. évi koppenhágai kongresszus óta követett politikájáról és taktikájáról, valamint feladatairól tanácskoztak. Megtárgyalta a kongresszus a szociáldemokrata parlamenti frakció tevékenységét is. Bebel a forradalmi parlamenti taktika alapelveiről mondott beszédében elhatárolta magát a parlamenti tevékenység túlértékelésétől és bírálta egyes szociáldemokrata képviselők opportunizmusát, akik szerint a kapitalizmus parlamenti módszerek segítségével békés úton belenőhet a szocializmusba. A párt parlamenti taktikájáról hozott határozatban a kongresszus megerősítette Bebel elvi álláspontját. Néhány képviselőt, akik opportunista politikát támogattak, egyhangúlag elítéltek, Geisertől és Vierecktől megvonták azt a jogot, hogy bizalmi posztot tölthessenek be a pártban. – *701 714*

948 A 70-es években az ír liberális burzsoázia követelése a Home Rule (önkormányzat) volt, vagyis az, hogy a brit birodalom keretei között Írország kapjon korlátozott önkormányzatot. Ennek értelmében önálló ír parlamentnek kellett volna alakulnia, a kulcspozíciók azonban továbbra is az angol uralkodó osztályok kezében maradtak volna. Gladstone, hogy az írek támogatását megszerezze, 1886 áprilisában Home Rule törvényjavaslatot terjesztett elő a parlamentben, javaslata azonban megbukott. – *701*

949 Henry Hyde Champion: „The Future of Socialism in England"; „The Common Sense", 1887 szept. 15. – „The Common Sense" – angol havi folyóirat, szocialista irányzatú; 1887 májusától 1888 márciusáig jelent meg Londonban. – *701*

950 E sorokat Engels egy levelezőlapra írta, címzése az ő kézírásával: F. A. Sorge úrnak, *Rochester, N. Y.* U. S. America. – *703*

951 Karl Kautsky: „Friedrich Engels"; „Österreichischer Arbeiterkalender fur das Jahr 1888" (lásd 681. old.). – *703*

952 A német szociáldemokrácia 1887. évi St. Gallen-i kongresszusa (v. o. 947. jegyz.) megbízta a pártvezetőséget, hogy „más országok munkásegyesületeivel együtt 1888 őszére nemzetközi munkáskongresszust hívjon össze". Kevéssel azelőtt a trade-unionok swansea-i kongresszusa (v. ö. 939. jegyz.) is határozatot hozott egy nemzetközi szakszervezeti kongresszus összehívására 1888-ban. A német párt tárgyalásokat kezdett a trade-unionok vezetőivel, de nem sikerült megegyezésre jutni, mert az utóbbiak ragaszkodtak ahhoz, hogy csak kimutathatóan fennálló szakszervezetek küldhetik el képviselőiket. Ez a német szociáldemokraták részvételét lehetetlenné tette, hiszen a szocialista-törvény rendelkezései

folytán a szakmai szervezetek legalitása komoly veszélyben forgott. Az a nemzetközi munkáskongresszus, amelynek összehívására a német párt határozatot hozott, nem jött létre. Csupán 1889 júl. 14-én, a Bastille ostromának 100. évfordulóján ült össze Párizsban a nemzetközi szocialista kongresszus, mely a II. Internacionálé alapító kongresszusa lett. – *703*

953 A levél teljes szövege nem áll rendelkezésre Ezt a részletet a „Populaire de Paris" 1920 nov. 29-i száma közölte Engels kézírásának facsimiléjével „Un autographe d'Engels" (Engels saját kezu írása) címmel. – *704*

954 A Caffarel–Wilson-ügyben (v. ö. 942. jegyz.) Portalis „Le XIXe Siècle" c. lapjában v. ö. 959. jegyz.) hevesen támadta Daniel Wilsont, Grévy elnök vejét és kompromittáló anyagokat tett közzé róla A per idején, 1887 november 10-én betörtek Portalishoz és iratokat loptak el tőle A betörést követő nap reggelén Portalist, amikor távozott otthonából, leütötték. A „XIXe Siècle" 1887 okt 21-i száma szerint, amikor az ügyészség kérte a vizsgálat folyamán lefoglalt iratokat, a rendőrfónok csak a másolatokat volt hajlandó átadni, az eredetiek kiszolgáltatását megtagadta. – *705*

955 Limouzin asszonyt (szül. Scharnet), Jean Thibaudin volt hadügyminiszter metreszét, a Caffarel-ügyben (v. ö 942. jegyz.) letartóztatták, mert közvetítői szerepet játszott Caffarel visszaéléseinél. – *706*

956 1887 november elején Laura Lafargue beszámolt Engelsnek a francia Munkáspárt párizsi szervezete (agglomération parisienne) egyes tagjainak magánéleti botrányairól. – *706*

957 1886 őszén és a rákövetkező télen Londonban több munkanélküli tüntetésre került sor 1887 kora őszén megújult ez a mozgolódás, s októberben, novemberben szinte naponta voltak gyülések, főleg a Trafalgar Square-en. A rendőrség többször megtámadta a tüntetőket és letartóztatások is történtek. 1887 nov. 8-án a londoni rendőrfónok, Warren, minden gyülekezést megtiltott a Trafalgar Square-en. Válaszul a Metropolitan Radical Federation, a radikális klubok (v. ö. 798 jegyz) csúcsszervezete nov. 13-ára tömegtüntetést hirdetett a Trafalgar Square-re E vasárnapon mintegy 100 000 munkás vonult fel minden irányból a tér felé, melyet 4000 rendőr szállt meg. Heves utcai harcokra került sor, amelyeknek sok sebesültjük volt, néhányan később belehaltak sérüléseikbe. Eleanor Marx-Aveling is a felvonulók között volt „Még sohasem találkoztam olyan brutalitással, mint amilyent a rendőrség tanúsított", írta a tüntetés másnapján a „Pall Mall Gazette"-ben. „Bekerültem a harc forgatagába . . . kabátom és kalapom darabokra szakadt, csúnya ütést kaptam a . . . karomra, és egy ütés, amely a fejemen ért, a földre terített. . . De ez semmi ahhoz képest, amit másoknál láttam. . ." 1887 nov. 13-a mint „veres vasárnap" vonult be az angol munkásmozgalom történetébe. – *706 707 713*

958 1887 nov. 10-én a Német Birodalmi Bank Bismarck utasítására kijelentette, hogy a jövőben nem folyósít kolcsont orosz értékpapírokra. – *708*

959 „Le XIXe [dix-neuvième] Siècle" – francia napilap, republikánus irányzatú, 1871-től jelent meg Párizsban – *709*

960 Néhány ország könyvkereskedelmében egy időben szokásos volt, hogy a kiadó a bizományos könyvkereskedőknek mennyiségi rabattot adjon, mégpedig 12 példány után 1-et, a 13-at ingyen. Az Engels által említett *„18 példány ingyenes tizenharmadik"* az Angliában eladott 224 példányra vonatkozik. – *710*

961 Konrad Schmidt 1887 nov 22-én beszámolt Engelsnek arról, hogy königsbergi rokonainál házkutatást tartottak egy könyvesláda miatt, melyet párizsi tartózkodása idején

Konigsbergbe kuldott. Noha a „Sozialdemokrat" néhány számán kívul úgyszólván semmit sem találtak, mégis megpróbáltak vádat emelni, azt hangoztatva, hogy „nemcsak szocialista írások terjesztése, hanem az erre való biztatás (tehát úgyszólván minden előfizetés) is" buntetendő cselekmény. „Ennek ellenére", írta Schmidt, „ezúttal nem sikerult a dolog, s a vizsgálatot anyag hiányában nemrég meg kellett szuntetni." – *712*

962 Engels 1841 szept. kozepén ment Berlinbe, ahol 1842 aug. 15-ig onkéntesi évét szolgálta le a tuzérségnél, és kb. 1842 okt. 10-én tért vissza Barmenba. Berlini tartózkodása idején bizonyíthatóan kozelebbi kapcsolatot tartott fenn a keletporosz liberalizmus képviselőivel, így pl. Eduard Flottwell-lel és Johann Jacobyval Lehetett tehát kapcsolata az akkor haladó polgári „Konigl. Preuss. Staats-, Kriegs- und Friedenszeitung"-gal („Hartungsche Zeitung"), de a lapban esetleg megjelent cikkeit eddig nem sikerult felfedezni – „Konigl. privilegierte Preussische Staats-, Kriegs- und Friedenszeitung" – porosz napilap; e címmel 1752-től 1850-ig jelent meg Konigsbergben, 1850-től „Konigsberger Hartungsche Zeitung" címmel; a 40-es években haladó irányzatú polgári lap volt. – „Korlátolt alattvalói értelem": von Rochow Németország-szerte kozismertté lett mondása. Rochownak porosz belugyminiszter korában kiadott 1838 jan. 15-i rendeletében ugyanis ez áll: „Nem illő, hogy az alattvaló az államfő cselekedeteit a maga korlátolt belátásának mércéjéhez szabja." – *712*

963 Ernst Elster megbízásából, aki Heine müveinek új kiadását készítette elő, Konrad Schmidt 1887 nov. 22-i levelében arra kérte Engelst, hogy Heinének Lassalle-hoz írott 1846 márc. 7-i levelében világítson meg neki néhány „rejtélyes célzást". – *712*

964 Lassalle 1846-tól 1854-ig Sophie von Hatzfeldt grófné ugyvédje volt ennek válópereben. 1848 februárjában letartoztatták azzal a váddal, hogy felbujtója volt 1846-ban Meyendorf bárónő kazettája ellopásának, amelyben a grófné ugye szempontjából fontos iratokat sejtett. – *712*

965 Konrad Schmidt az 1887 nov. 22-i levelében tobbek kozott ezt írta Engelsnek: „Nagy érdeklődéssel olvastam a »Toke« második kotetét, és egyáltalán azt hiszem, az utóbbi időben előrehaladtam Marx rendszerének megérteseben. Ha egy kozgazdaságtudományi lap elfogadná azt a cikket, amelyen most dolgozom, s amely éppen erre a rendszerre vonatkozik, bátorkodnám azt Önnek elkuldeni." Valószínuleg Schmidt „Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes" c. munkájáról van szó, mely 1889 ben jelent meg Stuttgartban (lásd még 37. kot. 98., 158–159, 181, 282. old.). – *713*

966 „Academy. A Monthly Record of Literature, Learning, Science and Art" – angol irodalmi, tudományos és muvészeti folyóirat; e címmel 1869-től 1902-ig jelent meg Londonban. – „Reynolds's Newspaper" – angol radikális hetilap; 1850 augusztusától jelenik meg Londonban; G. W. MacArthur Reynolds, chartistakkal rokonszenvező kispolgári demokrata alapította „Reynolds's Weekly Newspaper" címmel. – *718*

967 1887 dec. 3-án a „Commonweal"-ban megjelent H. A Barker „The Condition of the Working Classes. I." c. cikke, amely roviden ismertette, szemelvényekkel, Engels „A munkásosztály helyzete Anglliában" c. muvének első fejezetét. A cikk folytatása nem jelent meg. – *718*

968 Florence Kelley-Wischnewetzky lefordította Marx „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről" c. művét (v. o. 936. jegyz.) és 1887 okt. 24-i leveleben arra kérte Engelst, hogy a kiadáshoz írandó előszavában tegye bírálat tárgyává a védővámrendszer amerikai híveinek a nezeteit. – *718*

969 Daniel Wilson botránya (v. o 942. jegyz.) politikai válsághoz vezetett A közvélemény nyomására Grévy koztársasági elnoknek 1887 dec. 1-én le kellett mondania. Az elnoki tisztségre a mérsékelt republikánusok Carnot-t, Ferryt, Freycinet-t stb jelolték, a szélsőjobboldaliak pedig Saussier-t. Ferry jelolése ellen élesen tiltakoztak a baloldali szervezetek és a párizsi munkásság; tiltakozó tuntetéseket szerveztek Ferry jelolése ellen. A választás első menete után Ferry és Freycinet visszalépett Carnot javára, akit nagy szavazattobbséggel megválasztottak elnokké. – *719*

970 1887 dec. 4-én Londonban a Szociáldemokrata Foderáció (v. o. 363. jegyz.) tuntetéseket szervezett a munkanélkuliség ellen. A nagy rendőri készultség ellenére nem került sor osszecsapásra. – *720*

971 Az alábbi cikkekről van szó. 1. „Még egyszer »Vogt úr«", 2. „Emigráns-irodalom", 3. „Emigráns-irodalom, IV.", 4. „Emigráns-irodalom, V. Az oroszországi társadalmi viszonyokról", 5. „A bakunyinisták munkában". A „Neue Rheinische Zeitung" cikke „A demokratikus pánszlávizmus". A szóban forgó fuzet kiadására akkor nem kerult sor Csak 1894-ben jelentette meg a „Vorwarts" szociáldemokrata kiadó az „Internationales aus dem »Volksstaat« (1871–1875)" (Nemzetközi vonatkozású cikkek a „Volksstaat"-ból (1871–1875)) c. gyujteményt, amely az „Emigráns-irodalom, IV." kivételével az Engels levelében javasolt valamennyi cikket magában foglalta. – *721*

972 Paul Lafargue 1887 dec. 25-i levelében tobbek kozott ezt írta: „Éppen most nyitottuk ki a »Sozialdemokrat«-ot és nagy megdobbenéssel olvastuk a hírt, hogy Oberwinder spicli. . ." A „Sozialdemokrat" 1887 dec. 24-i száma listát kozolt azokról az egyénekről, akiket *„a berlini rendőrfőnokség pullanatnyilag titkos ügynokként foglalkoztat"*. A genfi szocialisták által leleplezett 12 ugynok kozott szerepelt Christian Haupt, Heinrich Nonne és Heinrich Oberwinder. A kozleményből kitunt, hogy Haupt havonta 450.– márkát, Nonne pedig 250.– márkát kapott. Hauptot és három további ugynokot 1888 jan. végén a svájci szovetségi tanács „a német rendőrség szolgálatában elkovetett anarchista uzelmek" miatt kiutasított az országból – *726*

973 „Volkswille" – osztrák munkáslap; 1870 januárjától 1874 júniusáig jelent meg Bécsben. – *726*

974 „Neues Wiener Tageblatt" – osztrák demokratikus-liberális napilap; 1867-tól 1945-ig jelent meg Bécsben. – *726*

975 „Gleichheit. Politische Zeitschrift fur Jedermann" – osztrák szocialista lap; 1870-től 1877-ig jelent meg Wiener-Neustadtban, eleinte hetenként kétszer, majd hetente; 1874-től az osztrák szociáldemokraták hivatalos lapja. – *726*

976 „Puck" – amerikai vicclap; 1877-től 1918-ig jelent meg New Yorkban, hetenként. – „The Judge" – amerikai vicclap; 1881-től 1938 szeptemberéig, majd 1938 decemberétől 1939 januárjáig jelent meg New Yorkban, hetenként. – *727*

977 Paul Lafargue 1887 dec. 25-én tobbek kozott ezt írta: „Laura két napja festői tehetségről tesz tanúságot; minthogy szőnyegeink nincsenek, a padló viszont világos fából van, be kellett festenunk: Látnia kellett volna Laurát, egyik kezében az ecsettel, a másikban a festékes bödonnel – igazi látványosság!" – *727*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ABD UL HAMID, II. (1842–1918) – torok szultán 1876–1909. – *557*

»*Academy. A Monthly Record of Literature, Learning, Science and Art*« (Akadémia. Havi híradó irodalomról, művelődésről, tudományról és művészetről), London. – *718* (966)

»*L'Action politique et sociale*« (A politikai és társadalmi cselekvés), Párizs. – *684* (926)

ADAM, Jean-Victor-Vincent (1801–1867) – francia festő és litográfus. – *83*

ADAM, Juliette (szül. Lamber) (1836–1936) – francia írónő és publicista, republikánus; a „Nouvelle Revue" c. folyóirat alapítója és vezetője 1879–86. – *467* (689 691)

ADLER, Georg (1863–1908) – német polgári közgazdász és publicista, katedraszocialista. – *206 379 382 399*

– *Rodbertus, der Begründer des wissenschaftlichen Sozialismus* (Rodbertus, a tudományos szocializmus megalapítója), Lipcse 1884. – *206* (342)

– *Die Geschichte der ersten Sozialpolitischen Arbeiterbewegung in Deutschland mit besonderer Rücksicht auf die einwirkenden Theorieen* (Az első németországi szociálpolitikai munkásmozgalom története kulonos tekintettel a rá hatást gyakorló elméletekre), Boroszló 1885. – *379 382 399* (579 584 606 607 608)

ADLER, Viktor (1852–1918) – orvos, az osztrák szociáldemokrata párt egyik alapító tagja és vezetője: a bécsi „Arbeiterzeitung" és a „Gleichheit" szerkesztője; 1889–95 kapcsolatban állt Engelsszel; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte; később az osztrák pártban és a II. Internacionáléban az opportunizmus egyik képviselője. – *59* (115 731 840)

AHN, Johann Franz (1796–1865) – német pedagógus; különféle európai nyelvek elsajátításához írt igen elterjedt tankonyvek szerzője (Ahn-módszer). – *50*

AISZKHÜLOSZ (i. e. 525–456) – görög drámaíró. – *394*

ALEKSZEJEV, Nyikolaj Alekszandrovics (1852–1893) – Moszkva polgármestere 1886–93. – *557* (785)

ALLEN, Sarah – londoni háztulajdonosnő. – *172*

* Az idegen nyelvű szovegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik, vagy az kétséget kizáróan megállapítható

ALTHORP, John Charles Spencer, Earl és Viscount (1782–1845) – angol politikus; a parlament tagja; a whigek vezére a parlamenti reformért folytatott harc idején; 1830, 1831–34 pénzügyminiszter. – *484*

ANDERFUHREN – a 80-as években berni joghallgató. – *222*

ARIOSTO, Lodovico (1474–1533) – olasz költő. – *50*

ARISZTOPHANÉSZ (i. e. kb. 445–kb. 385) – görög vígjátékíró. – *394*

ARNIM, Ludwig Achim von (1781–1831) – német romantikus költő.
– és Clemens BRENTANO: *Des Knaben Wunderhorn* (A fiú csodakürtje). – *315* (483)

»*The Athenaeum. Journal of Literature, Science, and the Fine Arts*« (Athenaeum. Irodalmi, tudományos és szépmüvészeti folyóirat), London. – *619 718* (847)
– 1887 márc. 5.: *Capital: a Critical Analysis of Capitalist Production. By Karl Marx. Translated from the Third German Edition by S. Moore and E. Aveling, and edited by Frederick Engels. 2 vols.* (Sonnenschein & Co.) (Tőke: a tőkés termelés kritikai elemzése. Írta Karl Marx. A harmadik német kiadásból fordította S. Moore és E. Aveling; kiadta Friedrich Engels. 2 köt. (Sonnenschein és Tsa.)) – *619–620* (847)

AUER, Ignaz (1846–1907) – német szíjgyártó, majd publicista; 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja és egyik vezetője; 1874 a pártválasztmány titkára; 1875–77 a Németországi Szocialista Munkáspárt egyik titkára; a „Berliner Freie Presse" szerkesztője (1877); a Reichstag tagja 1877–78, 1880, 1881, 1884–87 és 1890–1907; 1893-ig Bebel híve, később opportunista. – *173 178 478* (555 730)

August *lásd* Bebel, August

AVELING, Edward (1851–1898) – angol orvos, író és publicista, szocialista; S. Moore-ral a „Tőke" első kötetének angol fordítója; 1884-től a Szociáldemokrata Föderáció tagja; a Szocialista Liga egyik alapítója; a 80-as évek végén és a 90-es évek elején a szakképzetlen munkások és a munkanélküliek mozgalmának egyik szervezője; küldött az 1889-es nemzetkozi szocialista munkáskongresszuson; 1884-től Eleanor Marx élettársa. – *7 78 82 100 123 126 130 135–136 152 165 172 176 181 185 191–192 207 220 224–225 232 243 258 266–269 284 289 299 326 331 352 356 360 380 394 404 407 415 417 423 428 431 435 438 441–442 451 460 472–473 479 482 484 486 496 500 503 507 509 517 526 528 532 538 541 546 548 564–566 568 579 584 587–589 593 596 598 600–609 614 616 618 623–624 628–632 634–640 643 645 647 653–654 660–664 667–668 671 673–675 678 681–682 689 694 706–707 710 714–715 718* (9 21 58 222 244 363 424 700 728 729 758 794 814 829 842 863 869 882 894 896 898)
– [*Válasz Varenholznak*;] „Der Sozialdemokrat", 1885 márc. 26. Fórum. London, 1885 márc. 3. – *289* (453)
– *An explanation* (Magyarázat); „The Commonweal", 1886 máj. 1. – *479* (700)
– [*Körlevél*,] 1887 febr. 26. – *609 614 616 618 623–624* (830 854)
– *An die Redaktion der „New Yorker Volkszeitung"* (A „New Yorker Volkszeitung" szerkesztőségéhez); „New Yorker Volkszeitung", 1887 márc. 2. – *623 639* (853 865 882)
– *An die Redaktion der „New Yorker Volkszeitung"* (A „New Yorker Volkszeitung" szerkesztőségéhez); „New Yorker Volkszeitung", 1887 márc. 30. – *623 630 639* (853 882)
– [*Válasz az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának második körlevelére*,] 1887 máj. 27. – *650 653 661 667 682* (898)
– és Eleanor MARX-AVELING: *The Labor Movement in America* (Az amerikai munkásmozgalom); „Time", 1887 március, április, május. – *634 643 681* (871)

Aveling, Eleanor *lásd* Marx-Aveling, Eleanor

AVELING, Thomas William Baxter (megh. 1884) – angol lelkész, Edward Aveling apja. – *660*

AVENEL, Georges (1828–1876) – francia történész és publicista, demokrata. – *435 644*
– *Anacharsis Cloots l'orateur du genre humain* (Anacharsis Cloots, az emberi nem szószólója), 1–2 köt., Párizs 1865. – *435 644*
– *Lundis révolutionnaires 1871–1874* (Forradalmi hétfők 1871–1874), Párizs 1875. – *435 644* (890)

B

BABEUF, François-Noël (Gracchus) (1760–1797) – francia forradalmár, utópikus kommunista; az „Egyenlők" összeesküvésének megszervezője; kivégezték. – *644*

BACHOFEN, Johann Jakob (1815–1887) – svájci jogász és kultúrtörténész, az összehasonlító jogtudomány megalapítója. – *206 223 225*
– *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt etc.* (Az anyajog. Vizsgálódás az ókori világ nőuralmáról stb.), Stuttgart 1861. – *206* (343)
– *Antiquarische Briefe vornehmlich zur Kenntniss der ältesten Verwandtschaftsbegriffe* (Levelek az őskorról, kiváltképpen a legrégibb rokonsági fogalmak ismeretéhez), 1. köt., Strassburg 1880. – *206* (343)

BAERNREITHER, Joseph Maria (1845–1925) – osztrák jogász és publicista, liberális politikus; 1878-ban a cseh országgyűlés, 1885-től az osztrák parlament tagja. – *680 694 697*
– *Die Englischen Arbeiterverbände und ihr Recht. Ein Beitrag zur Geschichte der sozialen Bewegung in der Gegenwart* (Az angol munkásszövetségek és joguk. Adalék a jelenkori szociális mozgalom történetéhez), 1. köt., Tübingen 1886. – *680*

BAHR, Hermann (1863–1934) – osztrák író, irodalom- és művészetkritikus, kezdetben szocialista, majd anarchista, később a katolicizmus felé fordult. – *207* (345)

BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (1814–1876) – orosz forradalmár, az 1848–49-es német forradalom résztvevője; később az anarchizmus ideológusa, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1869-ben csatlakozott az I. Internacionáléhoz, 1872-ben bomlasztó tevékenysége miatt kizárták. – *10 115 316 466* (209)

BALZAC, Honoré de (1799–1850) – francia író. – *74 352*

BAMBERGER, Ludwig (1823–1899) – német publicista, közgazdász és politikus, kispolgári demokrata; 1849-ben részt vett a badeni-pfalzi felkelésben, utána emigránsként Svájcban, Angliában, Belgiumban és Hollandiában, 1853-tól Franciaországban élt; 1866-ban visszatért Németországba; 1880-ig a nemzeti liberálisok, 1884-től a Német Szabadelvű Párt egyik vezetője; a Reichstag tagja 1871–93. – *462*

BARING, Edward Charles (1828–1897) – angol bankár. – *596*

BARKER, Henry Ambrose – angol szocialista, 1888-ig a Szocialista Liga titkára.
– *The Condition of the Working Classes, I.* (A munkásosztály helyzete, I.); „The Commonweal", 1887 dec. 3. – *718* (967)

Báró *lásd* Kautsky, Karl

BASLY, Émile-Joseph (1854–1928) – francia bányász, szocialista szakszervezeti vezető; az 1880-as és 1884-es bányászsztrájk szervezője; 1885-ben republikánus listán, 1891-ben szocialista listán képviselővé választják; az 1886-os decazeville-i sztrájk idején a bányászok szószólója, a bányászszakszervezet elnöke, 1910-től Lens polgármestere. – *445–446 449 453 460–461 464–467 477 639* (668)
– [*Beszéd a képviselőházban 1886 febr. 11-én*;] „Annales de la Chambre des députés". 4me législature, 1. köt., Párizs 1886. – *445–446 449 460*

BASTIAT, Frédéric (1801–1850) – francia vulgáris közgazdász, a szabadkereskedelem híve. – *199*

»*La Bataille*« (A Csata), Párizs – *318* (488 823)

BATTENBERG, Alexander (1857–1893) – a hessen-i herceg fia; I. Sándor néven bolgár cár 1879–1886. – *364 555–556 558 628 644* (554 768 862)

BAX, Ernest Belfort (1854–1926) – angol történész, filozófus és publicista, szocialista; a marxizmus egyik első propagálója Angliában; a Szociáldemokrata Föderáció balszárnyának tagja, 1884-ben a Szocialista Liga egyik alapítója, 1883-tól baráti kapcsolatban állt Engelsszel; a brit Szocialista Párt egyik alapítója (1911-ben) és vezetője (1916-ig), később szociálsovinisz-ta. – *78 111 121 130 135–136 164–165 176 185 191 224–225 243 257–258 267 269 299 442 467 473–474 478–479 482 509 530 546 596 659 667 679 685 701* (217 244 424)

– *A Handbook of the History of Philosophy. For the use of Students* (A filozófia történetének kézikönyve. Tanulók számára), London 1886. – *467*

– *Will Socialism benefit the English People?* (Hasznos-e a szocializmus az angol népnek?), „The Commonweal", 1887 máj. 21 és jún. 11 – *667* (908)

BEBEL, August (1840–1913) – német esztergályos, Marx és Engels barátja és tanítványa, a II. Internacionálé és a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezetője; 1867-től Reichstag-képviselő – *14 19–20 23–25 33 49 54–57 71 81 85–88 104–105 122 155–160 163 173 175 178 203 212 215–217 219 221 227–230 239–242 244 251–255 261–264 267 275–277 292–295 311 314 335–337 347–350 364 376–379 390–391 397 420 424–428 431 443–446 460 462–465 469–473 478 481–482 506–509 523–527 540–541 543 546 551–553 614 617 621–622 664 687 688 691 696–697 701 703 714* (38 39 40 42 46 47 48 49 50 53 66 141 156 157 158 248 314 338 360 365 373 379 383 410 412 419 434 437 460 521 550 577 613 631 693 697 721 730 776 778 779 946 947)

– *Die Frau und der Sozialismus* (A nő és a szocializmus), Zurich-Hottingen 1879. – *88* (153)

– *Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft* (A nő a múltban, jelenben és jövőben), Zurich 1883 – *81 86 140 175 221* (153)

– *Woman in the Past, Present and Future* (A nő a múltban, jelenben és jövőben), London [1885]. – *88* (161)

– *Deutschland, Russland und die orientalische Frage* (Németország, Oroszország és a keleti kérdés); „Die Neue Zeit", IV évf., 1886., 11. sz – *551* (777)

BEBEL, Frieda (1869–1948) – August Bebel leánya. – *688 691* (36a)

BEBEL, Julie (1843–1910) – 1866-tól August Bebel felesége és harcostársa – *621–622 688 691* (365)

BECKER, Bernhard (1826–1882) – német publicista; 1864–65 az Általános Német Munkásegylet elnöke, 1872-ben kuldott az Internacionále hágai kongresszusán; 1874 után elfordult a munkásmozgalomtól. – *127* (224)

BECKER, Elisabeth (megh. 1884) – Johann Philipp Becker felesége – *51 104* (13a)

BECKER, Johann Philipp (1809–1886) – német kefekötő; az 1830–40-es németországi és svájci demokratikus mozgalmak és az 1848–49-es német forradalom aktív résztvevője, a 60-as években az I. Internacionále egyik vezetője Svájcban, a „Vorbote" szerkesztője, az 1865-ös londoni konferencia és az Internacionále valamennyi kongresszusának kuldotte; Marx és Engels barátja. – *26–28 51 72 104–145 161–162 219–220 291–292 328–329 400–401 418 494–495 516–517 531 535 540–544 546 570* (54 92 135 136 137 193 194 365 366 763 764 800)

– *Abgerissene Bilder aus meinem Leben* (Vázlatos képek életemből); „Die Neue Welt", Lipcse, I. évf., 1876, 17–20., 23., 24., 26., 28. és 29. sz. – *400 540 543* (610)

BECKMANN, Johann (1739–1811) – német tudós, a technológia tudományának megalapítója. – *663*

A History of Inventions, Discoveries, and Origins (Találmányok, felfedezések története, s keletkezésük), 4. kiad., 1–2. kot., London 1846. – *663* (906)

BEHRENS – német mérnök, Bismarck társa a varzini papírgyárban. – *217 219*

Beowulf (Ford. és magy. Dr. Karl Simrock.), Stuttgart–Augsburg 1859. – *245* (406)

BERGER, Louis Konstanz (1829–1891) – német gyáros és politikus; 1865-től a porosz képviselőház és 1873–81 a Reichstag tagja; haladópárti, 1874-től a haladópárt és a Nemzeti Liberális Párt kozott kozbülső helyen álló parlamenti csoport vezetője. – *552* (779)

»*Berliner Volksblatt*« (Berlini Néplap). – *132* (238)

BERNSTEIN, Eduard (1850–1932) – nemet szocialdemokrata publicista; a „Sozialdemokrat", majd a „Neue Zeit" szerkesztője; Engels halála után revizionista, a szocialdemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője. – *7 13 16 21 24 27 33–37 39 51–53 66–67 69–71 76–79 81 90–91 96–97 108 110 113 116 118 126–127 130–134 143 145–146 148–151 154–156 163–164 167 170–171 173 175 178–179 186–187 190–192 203–213 218 221–223 225–227 232 234–236 244 246 257–259 270 273–274 287 294 311–314 330 334 336 350 356 364–367 382 404–405 423–424 428 441 449 484–485 490 503 505 508 512 514 540–547 571 644–646 657 701 703* (11 24 27 33 74 93 127 133 160 217 231 241 243 265 278 302 309 402 478 767 803)

– (Névtelenul:) *Das Recht auf Arbeit* (A munkához való jog), „Der Sozialdemokrat", 1883 okt. 25. – *57 66* (107)

– *Der Sozialismus und der Staat* (A szocializmus és az állam); „Der Sozialdemokrat", 1883 dec. 20 – *76* (141)

– (Névtelenul:) *Zum Gedenktage der Marzkampfe* (A márciusi harcok évfordulójára); „Der Sozialdemokrat", 1884 márc. 13. – *127* (226)

– (Névtelenul:) *Zur Naturgeschichte der Volkspartei* (Adalékok a néppárt természetrajzához); „Der Sozialdemokrat", 1884 márc. 20. – *127* (226)

– (Névtelenul:) *Ein Ketzerriecher* (Egy eretnekszimatolo), „Der Sozialdemokrat", 1884 szept. 3. – *207* (345)

– (Nevtelenul:) *Ein moralischer Kritiker und seine kritische Moral* (Egy morális kritikus és az ő kritikai morálja), „Der Sozialdemokrat", 1886 jan. 21. – febr. 12. – *424 428 449* (636)

BERNSTEIN, Jakob (megh. 1884) – német bádogos, mozdonyvezető; Eduard Bernstein apja – *257*

BERNSTEIN, Karoline (Jakob Bamberger felesége) (1855–1884) – Eduard Bernstein húga. – *257*

BERNSTEIN, Regina (Gine) (szul. Zadek, volt Schattnerné) – 1886-tól Eduard Bernstein felesége. – *542*

BESANT, Annie (1847–1933) – angol kispolgári radikális politikus, átmenetileg a szocialista mozgalomhoz csatlakozott; a 80-as években a Fábiánus Társaság és a Szociáldemokrata Foderáció tagja; részt vett a tanulatlan munkások trade-unionjainak szervezésében; később a teozófus társaság elnoknője. – *100 663–664 701* (181)

– *Daybreak* (Virradat); „The National Reformer", 1884 febr. 3 – *100* (181)

BEUST, Friedrich von (1817–1899) – porosz katonatiszt, politikai meggyőződése miatt nyugállományba vonult; 1848-ban a kolni Munkásegylet bizottsági tagja; 1848 szept.–1849 febr. a „Neue Kolnische Zeitung" szerkesztoje, 1849-ben a badeni-pfalzi felkelés katonai bizottságának tagja; a forradalom után Svájcba emigrált, ahol pedagógiai tevékenyseget folytatott; az Internacionálé zurichi szekciójanak tagja; 1869 után visszavonult a munkásmozgalomtól – *675 679 684 701*

Biblia. – *397 649* (207 602 895)

BINNING, Thomas – angol betűszedő; a trade-unionok egyik vezető képviselője és propagandistája; a Szocialista Liga tagja; a North of England Socialist Federation egyik szervezője (1887). – *659* (910)

BISMARCK, Otto, Fürst von (1815–1898) – porosz politikus; 1851–59 porosz meghatalmazott a Szövetségi Gyülésben; 1862-től porosz miniszterelnök; 1871–90 birodalmi kancellár. – *24 34–35 55 72 87 97 116 119 132 138 140 147–148 150 157 159 206 208 216–217 219 227–228 231 234 244 255 257 291 308 364 368 374–375 378 384 397 402 410 417 452 464 470 472–473 476 500 505–506 523–526 529 533 551–554 557–561 568 575 595–596 604 608–610 614 637 640 645 682–683 697 700 705 708 727* (29 51 97 98 101 216 257 267 269 282 345 348 384 401 412 435 480 577 600 603 639 693 695 697 704 755 777 819 820 828 837 861 883 958)

BLANC, Jean-Joseph-Louis (1811–1882) – francia történész és újságíró, kispolgári szocialista; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja; 1848 augusztusában Angliába menekült, ahol a kispolgári emigráció egyik vezetője; 1871-ben a versailles-iak mellé állt. – *74 377 391 447 464 508 546* (272)

– *Histoire de dix ans. 1830–1840* (Az 1830-tól 1840-ig lefolyt tíz év története), 1–5. köt., Párizs 1842–44. – *546*

BLAND, Hubert (1856–1914) – angol újságíró; a Szociáldemokrata Föderáció tagja; a Fábiánus Társaság egyik alapítója, 1911-ig a társaság pénztárosa és a végrehajtó bizottság tagja. – *404–407 431*

BLEICHRÖDER, Gerson von (1822–1893) – berlini német bankvezér; Bismarck magánbankárja és nem-hivatalos tanácsadója különböző pénzügyi műveletekben. – *116 119 416*

BLENKER, Ludwig (Louis) (1812–1863) – német katonatiszt, polgári demokrata; 1849-ben a badeni-pfalzi felkelésben a rajna-hesseni és pfalzi szabadcsapatok parancsnoka; az Egyesült Államokba emigrált, az északiak oldalán mint dandártábornok részt vett a polgárháborúban. – *316*

BLIND, Karl (1826–1907) – német író és publicista, kispolgári demokrata; 1848–49-ben részt vett a badeni forradalmi mozgalomban; 1849-ben a badeni ideiglenes kormány tagja; az 50-es években a londoni német kispolgári emigráció egyik vezetője; később nemzeti liberális. – *406*

BLOCK, Maurice (1816–1901) – francia polgári közgazdász és statisztikus. – *243–244*

– *Le Capital, de Karl Marx, à propos d'une anticritique* (Karl Marx „Tőké"-je egy antikritika alkalmából); „Journal des Économistes", XXVIII. köt., 10. sz. Párizs 1884. – *243–244* (332)

BLOS, Wilhelm (1849–1927) – német újságíró és történész, szociáldemokrata; 1872–74 a „Volksstaat" egyik szerkesztője, a „Neue Zeit" és a „Neue Welt" munkatársa; 1877–78, 1881–87, 1890–1906 és 1912–18 a Reichstag tagja; a szociáldemokrata Reichstag-frakció jobbszárnyának egyik vezetője; az első világháború idején szociálsoviniszta; 1918–20 württembergi állam- és miniszterelnök. – *23 25 34 146 159 163 171 178 186 325 510* (48 52 238 256 278 460 741)

– *Die Götter in der Dichtung* (Az istenek a költészetben); „Die Neue Welt", 9. köt., 10. füz. Stuttgart 1884. – *186* (322)

BLOWITZ, Henri-Georges-Stephan-Adolphe-Opper de (1825–1903) – csehországi származású francia újságíró; 1871-től a „Times" párizsi tudósítója; ő vezette be a neves politikusokkal való interjúkat. – *467*

BLUM, Robert (1807–1848) – lipcsei konyvkereskedó és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament alelnoke és a frankfurti nemzetgyúlés baloldalának vezére; részt vett az 1848 októberi bécsi felkelésben; Bécs eleste után fóbelőtték – *316*

BOELLING, Hedwig (szul. Engels) (1830–1904) – Friedrich Engels húga. – *238*

BOISGUILLEBERT, Pierre le Pesant, sieur de (1646–1714) – francia kozgazdász, a fiziokraták elófutára. – *690*

Bonaparte *lásd* Napóleon, III.

BORDE, Frédéric – belga újságíró, kispolgári szocialista. – *36* (74)

BORDOLLO, Julius – amerikai kiadó és konyvkereskedo, az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt tagja. – *618*

BORKHEIM, Sigismund Ludwig (1825–1885) – német újságíro, demokrata, részt vett az 1849-es badeni-pfalzi felkelésben, majd emigrált; 1851-től kereskedő Londonban, baráti viszonyban volt Marxszal és Engelsszel – *161 220 292 416 418 420 510 514* (277 630)

– *Zur Erinnerung fur die deutschen Mordspatrioten. 1806–1807* (Emlékeztetésul a német hurráhazafiaknak. 1806–1807), Lipcse 1871. – *510 514*

– *Zur Erinnerung fur die deutschen Mordspatrioten. 1806–1807* (Emlékeztetésul a német hurráhazafiaknak. 1806–1807), Fr. Engels bevezetésével, Hottingen-Zurich 1888. – *510 514 721*

– *Erinnerungen eines deutschen Achtundvierzigers* (Egy negyvennyolcas német visszaemlékezései). – *161* (287)

BORN, Stephan (Simon Buttermilch) (1824–1898) – német szedő; az Igazak Szovetségének és a Kommunisták Szovetségének tagja; reszt vett az 1848–49-es német forradalomban, alapítoja és vezetője volt a Munkástestvériség nevu szervezetnek, 1850-ben opportunista nézetei miatt kizárták a Kommunisták Szovetségéből; később polgári radikális újságíro és irodalomtörténész-professzor Svájcban, majd Londonban. – *382* (584)

BOUGEART, Alfred (1815–1882) – francia baloldali publicista és történész. – *435*

– *Marat, l'Ami du peuple* (Marat, a nép barátja), 1–2 kot., Párizs 1865 – *435*

BOULANGER, Georges-Ernest-Jean-Marie (1837–1891) – francia tábornok, harcolt a Párizsi Kommun ellen; 1886–87 hadugyminiszter; revansista, soviniszta demagóg propagandával katonai diktatúrára torekedett; 1889-ben sikertelen államcsínye után elmenekult Franciaországból, 1891-ben ongyilkos lett. – *560 645 675 684* (914 927)

BOYER, Antoine (Antide) (1850–1918) – francia munkás, szocialista; részt vett a marseille-i kommunben; 1885-ben republikánus listán, 1889–1910 szocialista programmal a képviselóház tagja. – *445 449 453* (668)

BODIKER, Tonio (Anton) Wilhelm Laurenz Karl Maria (1843–1907) – német kormányhivatalnok; 1881-tol a birodalmi belugyminiszterium ipari és biztosítási torvényhozással foglalkozó tanácsosa, a minisztérium képviselójeként szólalt fel a Reichstagban e kérdésekben; 1884–1897 a birodalmi biztosító hivatal elnoke. – *35*

BRACKE, Wilhelm (1842–1880) – német kereskedő, konyvkiado; a Szociáldemokrata Munkáspárt (eisenachiak) egyik alapítója és vezetője; a Reichstag tagja 1877–79; kozel állt Marxhoz és Engelshez. – *23 413* (46 623)

BRADLAUGH, Charles (1833–1891) – angol újságíró és politikus, polgári radikális; a „National Reformer" szerkesztője (1860); Northampton parlamenti képviselője. – *100 123 442 660–661 667 707* (181)

– *Will Socialism benefit the English People?* (Hasznos-e a szocializmus az angol népnek?), „The Commonweal", 1887 máj. 28. – *667* (908)

BRAY, John Francis (1809–1895) – angol-amerikai kozgazdász, Owen követője, chartista; a „munkapénz" elméletének kifejtője. – *167*

BRÄUER – német szabó; lassalleánus; az Általános Német Munkásegylet hamburgi megbízottja; a 70-es évek kozepén kivált az egyletből és az eisenachiakkal való egyesulést ellenző szekta élére állt. – *726*

BRENIN, Claude (szul. kb. 1851) – francia bányász; provokátor; 1884-ben a rendőrség megbízásából robbantást szervezett Montceau-les-Mines-ben. – *289* (456)

BRENTANO, Clemens (1778–1842) – német romantikus író; lásd még Arnim. – (483)

BRENTANO, Lujo (Ludwig Joseph) (1844–1931) – német kozgazdász, katedraszocialista; polgári reformista. – *457–458 713* (37)

– *Die englische Chartistenbewegung* (Az angol chartista mozgalom); „Preussische Jahrbucher", 33. kot., 5–6. fuz. Berlin 1874. – *457–458* (677)

BRIGHT, John (1811–1889) – angol gyáros es liberális politikus, szabadkereskedő; a Gabonatorvény-ellenes Liga egyik alapítója; tobb izben miniszter; a 60-as évektől a Liberális Párt balszárnyának vezetoje. – *426* (334)

Broadhouse, John *lásd* Hyndman, Henry Mayers

BROADHURST, Henry (1840–1911) – angol építőmunkás, trade-unionista vezető, reformista; 1880-tól a parlament tagja (Liberális Párt); 1886-ban Gladstone kormányában belugyminiszter-helyettes. – *58 697* (112)

BROCHER, Gustave (1850–kb 1924) – francia származasú tanító; részt vett a nemzetkozi forradalmi mozgalomban; ateista; a 60-as évek végétol a 70-es évek elejéig Oroszországban (ekkor a narodnyik mozgalom híve), 1874–93 pedig Londonban élt, ahol megismerkedett Marxszal és Engelsszel; átmenetileg az anarchistákhoz csatlakozott; 1893-tól Svájcban lakott; rokonszenvezett az Októberi Forradalommal. – *14*

BROOKS, J. G. – amerikai lelkész; rokonszenvezett a szocialista mozgalommal. – *532* (708)

BROUSSE, Paul-Louis-Marie (1844–1912) – francia orvos, kispolgári szocialista; részt vett a Párizsi Kommünben, a Kommün leverése után emigrációban élt; csatlakozott az anarchistákhoz; 1879-ben a francia Munkáspárt egyik alapítója; a posszibilisták egyik vezetője és ideológusa. – *71 113 130 244 318 460–461 598 653 685* (27 274 488 899)

BUCHER, Lothar (1817–1892) – porosz igazságügyi tisztviselő és publicista; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviseló (balközép); a forradalom leverése után Londonba emigrált; később nemzeti liberális, 1864–86 Bismarck bizalmas munkatársaként tanácsos a kulugyminisztériumban. – *412*

– *Der Parlamentarismus wie er ist* (A parlamentarizmus a maga valójában), Berlin 1855. – *412* (624)

Buffalo Bill *lásd* Cody, William

»*Bullionist. A Weekly Financial and Commercial Journal for Bankers, Merchants and Investors*« (Bullionist. Bankárok, kereskedők és részvényesek heti pénzügyi és kereskedelmi lapja), London. – *397 402* (601)

BUNGE, Nyikolaj Krisztianovics (1823–1895) – orosz jogász, közgazdász és politikus; 1881–86 pénzügyminiszter. – *396*

BUONARROTI, Filippo Michele (1761–1837) – olasz származású francia forradalmár, utópikus kommunista; Babeuf harcostársa, küzdott a babeufi hagyományoknak a forradalmi munkásmozgalomban való feleleventéséért. – *245 644*

– *Conspiration pour l'égalité, dite de Babeuf etc.* (A Babeuf-féle egyenlőségi összeeskuvés stb.), 1828. – *644*

– *Buonarroti's History of Babeuf's Conspiracy for Equality; with the Author's Reflections on the Causes and Character of French Revolution etc.* (Babeuf egyenlőségi összeesküvésének története; a szerző megjegyzéseivel a Francia Forradalom okairól és jellegéről stb.), franciabol ford., London 1836. – *245*

BURDETT-COUTTS, Angela Georgina, Baroness (1814–1906) – angol arisztokrata filantróp. – *436*

BURNS, John (1858–1943) – angol munkás; a 80-as években az új trade-unionok egyik vezetője; az 1889-es londoni dokkmunkássztrájk egyik szervezője; a 90-es evektol antiszocialista, csatlakozott a liberalis trade-unionistákhoz; 1892-tól a parlament tagja; kesobb tobb I berális kormányban miniszter. – *404 406 654* (658 669)

BURNS, Lydia (Lizzy, Lizzie) (1827–1878) – ír munkásnő; reszt vett az ír nemzeti felszabadító mozgalomban; Engels második felesége. – *685*

BURROWS, Herbert (1845–1922) – angol tisztviselő, polgári radikális, majd szocialista a Szociáldemokrata Foderáció egyik alapítója; részt vett a tanulatlan munkások trade-unionjainak szervezésében; 1914-ben a sovinisztákhoz csatlakozott. – *212 259 267 407*

BURT, Thomas (1837–1922) – angol bányász, trade-unionista; a northumberlandi bányászegylet titkára, 1874–1918 a parlament tagja; a liberálisok politikáját támogatta. – *671*

Buttermilch *lásd* Born, Stephan

BÜCKLER, Johann (Schinderhannes, Sintérjanko) (kb. 1777–1803) – rajna-hessen haramiavezér. – *215* (361)

›*Burgerzeitung*‹ (Polgárújság), Hamburg. – *462 651 680* (682)
– 1886 márc. 11. – *462–463* (685)

C

CABET, Étienne (1788–1856) – francia jogász és publicista, utopikus kommunista; 1834–39 emigráns Angliában, ahol Owen hatása alá kerult; 1841 49 a „Populaire" szerkesztője; „Ikáriai utazás" c. regenyének (1840) eszméit 1848–56 az Egyesult Államokban kommunista mintakolónia létesítésével próbálta megvalósítani. – *124 378* (573)

CAFFAREL, Louis-Charles (1829–1907) – francia tábornok; vezérkari főnok a hadugyminisztériumban, 1887-ben visszaélések miatt felmentették állásából. – *700* (942 954 955)

CALDERÓN de la Barca, Pedro (1600–1681) – spanyol költő és drámaíró. – *50*

CAMÉLINAT, Zéphirin (1840–1932) – francia bronzontő; az I. Internacionálé párizsi szekciónak egyik vezetoje; részt vett a Párizsi Kommunben, majd Angliába emigrált; az amnesztia után a franciaországi szocialista mozgalom aktív résztvevője; 1885-ben republikánus listán képviselővé választották; 1920-tól a Kommunista Párt tagja. – *445–446 449 453 460 464–467 477* (668 687)
– [*Beszéd a képviselőházban 1886 márc. 11-én*;] „Annales de la Chambre des députés". 4me législature, 1. kot., Párizs 1886. – *460*

CAMPBELL, Sir George (1824–1892) – angol gyarmati tisztviselő; 1843–74 megszakításokkal Indiában; 1875–92 a parlament tagja; liberális. – *194*
– *Modern India. A Sketch of the System of Civil Government* (Modern India. A polgári kormányzati rendszer vázlata), London 1852. – *194* (326)

CANKOV, Dragan (1828–1911) – bolgár politikus, a liberális párt egyik megalapítója; 1880, 1883–84 miniszterelnok; oroszbarát politikát folytatott. – *546* (769)

CAPEFIGUE, Jean-Baptiste-Honoré-Raymond (1802–1872) – francia író és történész, ultramontán újságíró és politikus. – *74*

CARNOT, Marie-François-Sadi (1837–1894) – francia politikus, mérsékelt republikánus, 1880-tól több ízben miniszter, 1887–94 köztársasági elnök; egy olasz anarchista ölte meg. – *719* (774 969)

CARPENTER, Edward (1844–1929) – angol újságíró; a 80-as években csatlakozott a szocialista mozgalomhoz. – *257 259*

CASSAGNAC, Paul Granier de (1843–1904) – francia újságíró és politikus, bonapartista majd boulangista; nevét párbajai és éles polémiái tették hírhedtté – *684* (927)

CASSIODORUS, Flavius Magnus Aurelius (kb. 490–kb. 580) – római államférfi és író; a got uralom alatt magas tisztségeket töltött be. – *325* (506)

CAVE, Lewis William (1832–1897) – angol jogász; 1881-től a Legfelsőbb Bíróság tagja – *470*

CERIOLI – olasz szocialista – *222*

CERVANTES Saavedra, Miguel de (1547–1616) – spanyol realista író. – *50 394*

CHAMBERLAIN, Joseph (1836–1914) – angol gyáros és politikus; 1873–75 Birmingham polgármestere; 1876-tól képviselő, liberális, majd unionista; 1880–85, 1886 kereskedelmi miniszter; 1895–1902 gyarmatügyi miniszter; a brit imperializmus ideológusa. – *291 398 404–405 407 443* (536)

CHAMPION, Henry Hyde (1857–1928) – angol publicista, a Szocialdemokrata Föderáció tagja, a „Labour Elector" szerkesztője; 1887-ben a konzervatívokkal való választási együttmukodés miatt kizárták; a 90-es évektől Ausztráliában élt és részt vett az ottani munkásmozgalomban. – *191 257 259 267 404 406–407 440 596 654 701* (658)
– *The Future of Socialism in England* (A szocializmus jövője Angliában); „Common Sense", 1887 szept. 15. – *701* (949)

CHEMNITZ, Matthaus Friedrich (1815–1870) – német jogász és költő.
– *Schleswig-Holstein, meerumschlungen* . . (Schleswig-Holstein, tenger ovez . .) – *315* (485)

CHÈVREMONT, François – francia író. – *435*
– *Jean-Paul Marat*, 1–2 kot., Párizs 1880. – *435* (631)

CHURCHILL, George Charles Spencer, Duke of Marlborough (1844–1892) – angol arisztokrata; Randolph Henry Spencer Churchill bátyja. – *484*

CHURCHILL, Randolph Henry Spencer, Lord, Duke of Marlborough (1849–1895) – angol politikus, a konzervatívok egyik vezére; az indiai ügyek államtitkára (1885–86) pénzügyminiszter (1886); a gyarmati terjeszkedés híve; Írország függetlenségének ellenzője; államszocialista eszmékkel rokonszenvezett. – *259 484*

CION, Ilja Fagyejevics (1842–1912) – orosz fiziológus, reakciós publicista; a Szentpétervári Egyetem és az Orvosi-sebészeti Akadémia professzora; 1875-ben a közvélemény nyomására le kellett mondania katedrájáról; 1875–91 az orosz pénzügyminisztérium képviseloje Párizsban. – *565 595*

»*Le Citoyen*« (A Polgártárs), Párizs. – *101* (187 823)

CLARUS – francia festő; a „Socialiste" munkatársa. – *389* (587)

CLEMENCEAU, Georges-Benjamin (1841–1929) – francia publicista és politikus; 1871-ben a nemzetgyűlés tagja; a 80-as évektől a radikális párt vezetője; a „Justice" alapítója és főszerkesztője; 1906–09, 1917–20 miniszterelnök; imperialista politikát folytatott. – *103 159 245 291 293–294 328 345 348 353 366 368–369 446–447 453 464 477 481 526 576 653–654 704 719* (535 709)

CLOOTS, Jean-Baptiste du Val-de-Grâce, baron de (Anacharsis Cloots) (1755–1794) – porosz származású francia író és politikus, a Konvent tagja, a jakobinusok balszárnyához állt közel. – *435*

CODY, William Frederic (Buffalo Bill) (1845–1917) – amerikai vadász, mutatványos, akrobata, író. 1883-ban bemutatott Wild West Show-jával Európát is bejárta. – *643* (588)

COHN, Gustav (1840–1919) – német polgári közgazdász; 1875-től zürichi, majd göttingeni egyetemi tanár. – *496* (723)

»*Common Sense*« (Józan Ész), London – *701* (949)

»*The Commonweal*« (A Közjó), London. – *258 267 324 380 443 452 470 473 479 482 499 532–533 546 587 616 643 662 668 703* (417)
– 1885 nov. 10.: *Free Speech and the Police* (Szólásszabadság és a rendőrség) – *431* (618)
– 1887 jún. 4 – *The Socialist League* (A Szocialista Liga). – *659 661*

CRAWFORD, Emily (1831–1915) – angol újságírónő, több angol lap párizsi tudósítója. – *452 645*

CREMER, William Randall (1838–1908) – angol ács, trade-unionista vezető, részt vett pacifista mozgalmakban, reformista; részt vett az Internacionálé alapító gyülésén; a Központi Tanács tagja és 1864–66 fotitkára; kesobb a Liberális Párt tagja, 1885–95, 1900–08 parlamenti képviselő. – *353 653 671*

CREUZER, Georg Friedrich (1771–1858) – német filológus, ókorkutató – *614*
– *Symbolik und Mythologie der alten Volker, besonders der Griechen* (Az ókori népek szimbolikája es mitologiája, kulonos tekintettel a gorogokre), 1–4. kot., Lipcse és Darmstadt 1810–12. – *614*

»*Le Cri du Peuple*« (A Nép Hangja), Párizs – *76 289 449 469–470 473 481 549 554 597–598 608 627* (140 439 456 750 822)
– 1884 okt. 18.: *Exécution d'un agent provocateur* (Egy beugrato rendőrugynok leleplezése) – *224* (370)
– 1886 febr. 12. – *446*
– 1886 febr. 23. – *449*
– 1886 ápr. 4 – *470*

CUMBERLAND, Ernő Ágost, herceg (1845–1923) – V. Gyorgy hannoveri király fia, 1878-tól igényt támasztott a hannoveri és 1884-tol a braunschweigi trónra – *240–241*

CUNO, Theodor Friedrich (1847–1934) – német gépészmérnok és publicista, a német és a nemzetkozi munkásmozgalom aktív résztvevője; 1870-ben a bécsi Munkás Muvelődési Egylet tagja; 1871-ben megszervezte az Internacionálé milánói szekcióját; az 1872-es hágai kongresszuson Marx oldalára állt; később az Egyesult Államokba emigrált, részt vett az amerikai munkásmozgalomban és vezető szerepet játszott a Munka Lovagjai mozgalmában; a „New Yorker Volkszeitung" munkatársa. – *14 553*

Cs

CSERNISEVSZKIJ, Nyikolaj Gavrilovics (1828–1889) – orosz forradalmi demokrata, materialista filozófus, író és kritikus – *168* (126)

D

»*The Daily News*« (Napi Hírek), London. – *58 66 246 452 505 512 596 645 720* (110 111 821)
– 1885 szept. 22.: *The Socialists and the Free Speech Question* (A szocialisták és a szólásszabadság kérdése). – *360* (851)
– 1886 máj. 21.: *Last Night in Parliament* (A tegnap esti parlamenti ülés). – *484* (712)
– 1887 márc. 21.: *The Nihilist Conspiracy* (A nihilista összeesküvés). – *628*

»*The Daily Telegraph*« (Napi Híradó), London. – *634* (870)
– 1887 ápr. 12.: *Irish Crimes Bill. Great Demonstration on Hyde Park, Processions and Speeches* (Ír bűnügyi törvény. Nagy tüntetés a Hyde Parkban, felvonulások és beszédek). – *634* (870)

DANIELS, Roland (1819–1855) – német orvos; Marx és Engels barátja; 1850-től a Kommunisták Szövetsége kolni Központi Vezetőségének tagja; a kölni kommunista-per egyik vádlottja; az esküdtszék felmentette; korai halálát a vizsgálati fogságban szerzett betegség idézte elő. – *388*

DANTE ALIGHIERI (1265–1321) – olasz költő. – *50 394*

DANYIELSZON, Nyikolaj Francevics (Nyikolaj–on) (1844–1918) – orosz író és közgazdász, a narodnyikok egyik ideológusa a 80–90-es években; levelezett Marxszal és Engelsszel; oroszra fordította a „Tőke" 3 kötetét (az elsőt Lopatyinnal együtt). – *93 101 106 137 283 289 302–303 319 323 351 355 384–386 437–438 563 611–612 638 693* (62 126 195 446 469 500 585 586 653 654)

DARBYSHIRE, John – az Internacionálé manchesteri szekciójának tagja. – *112* (205)

DARWIN, Charles Robert (1809–1882) – angol természettudós. – *108 245*
– *On the Origin of Species by means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (A fajták eredete természetes kiválogatódás révén, vagy az előnyben levő fajok megőrződése az életért folyó küzdelemben), London 1859. – *108 245*

DAVITT, Michael (1846–1906) – ír munkás, forradalmi demokrata, az ír nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője; az ír Földliga egyik szervezője és vezetője (1879), az ír önkormányzat híve; 1895–99 parlamenti képviselő; közel állt a Szociáldemokrata Föderációhoz. – *130 406 634* (869)
– *The Irish Social Problem* (Az ír társadalmi probléma); „To-Day", 1. köt., 1884 ápr. 4. – *130* (230)

DAVOUT, Louis-Nicolas, duc d'Auerstaedt, prince d'Eckmuhl (1770–1823) – francia tábornagy. – *367*

Débats *lásd* Journal des Débats

»*La Défense des travailleurs*« (A Munkások Védelme), Reims. – *122* (217)

DEFOE, Daniel (kb. 1660–1731) – angol regényíró és radikális publicista. – *211*
– *The Life and Strange, Surprising Adventures of Robinson Crusoe of York* (A yorki Robinson Crusoe élete és csodálatos kalandjai). – *211*

»*La Démocratie pacifique*« (A Békés Demokrácia), Párizs. – *150* (271)

»*Demokratische Blätter*« (Demokratikus Lapok), Berlin. – *277* (438)

DÉMOSZTHENÉSZ (i. e. 384–322) – görög politikus, híres szónok; a makedón uralom ellenzője, az athéni demokrácia híve. – *219*

DEMUTH, Helene (Lenchen, Nim, Nym) (1823–1890) – a Marx család házvezetőnője és hűséges barátja; Marx halála után Engels házában élt. – *29 32 42 47–48 59 61 63 65 80 82 84 100 110–111 113–114 123 125 127 129–130 134 139 144 153 180–181 189 193 243 245 269 289 297 299 301 319 321–322 332 346 354 361 380 387 394 415 417 435 459 474 496 498 501 511 515–517 528–529 538 550 569 579–580 596 598–599 620 627–628 640 654–655 663–664 674–675 685 702 706 714–715 724–725 727* (243 396)

Denhardt, Fritz *lásd* Sax, Emanuel Hans

DE PAEPE, César (1842–1890) – belga szedő, majd orvos; az Internacionálé belga szekciójának egyik megalapítója, a belga föderális tanács tagja, küldött az Internacionálé több kongresszusán és konferenciáján, az 1872-es hágai kongresszus után egy ideig a bakunyinistákat támogatta; 1885-ben a belga Munkáspárt egyik megalapítója. – *643*

– *Der Kongress von Charleroi* (A charleroi-i kongresszus); „Gleichheit", 1887 ápr. 23. – *643* (887)

DEREURE, Simon (1838–1900) – francia cipész, blanquista; részt vett a francia és a nemzetközi munkásmozgalomban; tagja az Internacionálé párizsi szekciójának és a „Marseillaise" szerkesztőségének; 1871-ben a Párizsi Kommün tagja, a Kommün levérése után az Egyesült Államokba emigrált; 1872-ben a hágai kongresszuson a Főtanács tagjává választják; 1882-től a francia Munkáspárt tagja. – *151* (180)

»*Deutsche Brüsseler Zeitung*" (Brüsszeli Német Újság). – *49* (89)

Deutsche Londoner Zeitung *lásd* Londoner Zeitung

»*Deutsches Tageblatt*" (Német Napilap), Berlin. – *127* (224)

»*Deutsche Worte*« (Német Szavak), Bécs. – *496* (723)

Deux amis de la liberté *lásd* Kerverseau és Clavelin

DEVILLE, Gabriel (1854–1940) – francia publicista, szocialista, a francia Munkáspárt tagja; filozófiai, gazdaságtani és történeti műveket írt; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte; a XX. század elején visszavonult a munkásmozgalomtól. – *46–47 51 60 62 64–65 80–82 95 99 102 107 119 121–122 143 153 197 339 342 352 422–423 442 452 503 550 668 701* (140 172 822 874 890)

– *Le Capital de Karl Marx, résumé et accompagné d'un aperçu sur le socialisme scientifique* (Karl Marx „Tőké"-je; kivonat, valamint összefoglaló vázlat a tudományos szocializmusról), Párizs [1883]. – *46–47 51 54 60 62 65 80–82 95 99 102 107 119 121 197 339 342 352 422–423 452 478 503 627* (85 152 168 525 541 633 635)

– *L'Évolution du capital. Cours d'Économie Sociale. II* (A tőke kialakulása. Társadalomgazdaságtani tanfolyam, II.), Párizs [1884]. – *122 143 153 503* (207 275)

DIETZ, Johann Heinrich Wilhelm (1843–1922) – német nyomdász és könyvkiadó, szociáldemokrata; a stuttgarti szociáldemokrata pártkiadó megalapítója; 1881–1918 Reichstag-képviselő. – *20 22 28 36 59 81 108 173 175 218 221 223–224 226–227 230 250 270 273 382 457 500–501 510 513 521–522* (44 308 309 364 450 555 730 741)

DIETZGEN, Josef (1828–1888) – német tímármunkás, szocialista; a Kommunisták Szövetségének tagja; autodidakta filozófus; küldött az Internacionálé 1872-es hágai kongresszusán; később Amerikába költözött, ahol a New York-i „Sozialist" és a „Chicagoer Arbeiterzeitung" szerkesztője lett. – *326 431 476 531 629* (645)

– *Haben wir etwas mit dem Anarchisten gemein?* (Mi közünk van az anarchistákhoz?); „Chicagoer Arbeiterzeitung", 1886 jún. 9. – *531* (757)

DILKE, Sir Charles Wentworth (1843–1911) – angol politikus és író; a Liberális Párt radikális szárnyának egyik vezetője; 1880–82 külügyminiszter-helyettes; 1882–85 a helyi közigazgatási hivatal elnöke; 1886-ban egy házasságtörési pör miatt kénytelen volt visszavonulni. – *291 496* (724)

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin (1876-tól) Earl of Beaconsfield (1804–1881) – angol államférfi és író, a toryk egyik vezetője; 1852, 1858–59, 1866–68 pénzügyminiszter; 1868, 1874–80 miniszterelnök. – *554 713 715*

»*Le XIX*e [*dix-neuvième*] *Siècle*« (A XIX. Század), Párizs. – *709* (959)

DOBROLJUBOV, Nyikolaj Alekszandrovics (1836–1861) – orosz irodalomkritikus és publicista; materialista filozófus; forradalmi demokrata. – *168*

DOLGORUKAJA, Jekatyerina Mihajlovna (Jurjevszkaja hercegnő) (1846–1922) – 1880-tól II. Sándor cár felesége. – *632*

DONALD, Alexander Karley (megh. kb. 1915) – angol munkás; a Szocialista Liga tagja; a 90-es évek közepén visszavonult a munkásmozgalomtól. – *659* (910)

DONKIN – angol orvos; 1881–83 Marxnak és családjának kezelőorvosa. – *299 301*

DORMOY, Jean (1851–1898) – francia fémmunkás; a francia Munkáspárt aktív tagja; 1883-ban Guesde-del és Lafargue-gal együtt letartóztatják; 1888-ban kozségi, 1889-ben départements-tanácstag, Montluçon polgármestere; a francia Munkáspárt majd minden kongresszusán és a II. Internacionálé 1889-es és 1896-os kongresszusain küldött volt. – *63 122* (6 180)

DOUAI, Karl Daniel Adolph (1819–1888) – francia származású német újságíró, tanító, kispolgári demokrata, később szocialista; részt vett az 1848–49-es németországi forradalomban; 1852-ben az Egyesült Államokba emigrált; több tanintézetet alapított Németországban és Amerikában; 1878–88 a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője, átmenetileg a berlini „Vorwarts" munkatársa. – *14 325 475–476 606* (702)

– *Eine Entgegnung auf dr. Stiebeling's Artikel* (Válasz dr. Stiebeling cikkére); „Der Sozialist", 1885 márc. 28. – *325* (505)

DRUMONT, Édouard-Adolphe (1844–1917) – francia antiszemita publicista.

– *La France Juive* (A zsidó Franciaország), 1–2. kot., Párizs [1886]. – *561* (787)

DRYSDALE, Charles Robert – angol orvos; új-malthusiánus. – *212*

– *The State Remedy for Poverty* (A szegénység állami orvossága); „To-Day", 1884 szept. 9. – *212* (355)

DUC-QUERCY, Albert (szul. kb. 1856) – francia újságíró, szocialista; a francia Munkáspárt egyik megalapítója (1879); az „Intransigeant" szerkesztőjeként támogatta az anzini és decazeville-i sztrájkot; a „Cri du Peuple" szerkesztője; 1914-ig a „L'Humanité" szerkesztőségi titkára; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *477–478* (140 698 699 822)

DUPONT, Eugène (kb. 1831–1881) – francia hangszerkészítő; részt vett az 1848-as párizsi júniusi felkelésben; 1862-től Londonban élt; 1864–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1865–71 Franciaország ugyeivel megbízott titkár, részt vett az 1865-os londoni konferencián és az 1866-os genfi kongresszuson, 1867-ben a lausanne-i kongresszus alelnöke; küldött az 1868-as brüsszeli és az 1872-es hágai kongresszuson, az 1871-es londoni konferencián; Marx irányvonalát képviselte; 1870-ben Manchesterben alapított Internacionálé-szekciót; 1872–73 az Internacionálé brit foderális tanácsának tagja; 1874-ben az Egyesült Államokba költozott. – *339*

Du Prel *lásd* Prel, Karl

DÜHRING, Eugen Karl (1833–1921) – német eklektikus filozófus, vulgáris közgazdász. – *273 570*

— *Kritische Geschichte der Nationalokonomie und des Sozialismus* (A nemzetgazdaságtan és a szocializmus kritikai története), 3., részben átdolg. kiad., Lipcse 1879. – *273* (429)

E

EATON – amerikai szocialista; 1886–87 az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának tagja. – *600*

ECCARIUS, Johann Georg (1818–1889) – német szabó, publicista; Londonba emigrált; az Igazak Szövetségének, majd a Kommunisták Szövetségének tagja; 1867–71 az Internacionálé főtitkára; később trade-unionista. – *409 506 598* (179)
– *Eines Arbeiters Widerlegung der nationalökonomischen Lehren John Stuart Mill's* (John Stuart Mill nemzetgazdaságtani tanításainak cáfolata egy munkás tollából) [Berlin 1869], Hottingen-Zürich 1888. – *409* (619)

»*The Echo*« (A Visszhang), London. – *404* (612)
– 1885 dec. 5. – *404* (612)
– 1885 dec. 7. – *404* (612)

»*The Economist*« (A Közgazdász), London. – *397 402* (601)

Die Edda – die ältere und jüngere nebst der mythischen Erzählungen der Skalda, übersetzt und mit Erläuterungen begleitet von Karl Simrock (Az Edda – a régebbi és az újabb, valamint a szkáldok mitikus elbeszélései, fordította és magyarázatokkal ellátta Karl Simrock), Stuttgart–Tübingen 1851. – *243 245* (397)

Ede *lásd* Bernstein, Eduard

»*The Edinburgh Review, or Critical Journal*« (Edinburghi szemle, vagy kritikai újság). – *345* (530)
– 1885 júl.: *The Parting of the Waters. Parliamentary Debates, 1884–85* (A vizek elválása. Parlamenti viták, 1884–85). – *345* (530)

Edward *lásd* Aveling, Edward

»*L'Égalité*« (Az Egyenlőség), Párizs. – *246* (407)

EISENGARTEN, Oskar – német betűszedő, szociáldemokrata; Londonba emigrált; 1884–85 Engels titkára. – *163 171 183 191 207 304*

ELY, Richard Theodore (1854–1943) – amerikai közgazdász. – *324*
– *French and German Socialism in Modern Times* (Francia és német szocializmus a legújabb időkben), New York 1883. – *324* (502)

ENGELS, Charlotte (szül. Bredt) (1833–1912) – Emil Engels felesége. – *248–249 582–583*

ENGELS, Elisabeth Franziska Mauritia (szül. van Haar) (1797–1873) – Engels anyja. – *248*

ENGELS, Emil (1828–1884) – Engels öccse; az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *237–238 248–249 582*

ENGELS, Emil (1858–1907) – Engels unokaöccse; Emil Engels fia. – *582–583*

ENGELS, Emil (szül. 1885) – Emil Engelsnek, Friedrich Engels unokaöccsének a fia. – *582–583*

ENGELS, Emma (szül. Croon) (szül. 1834) – Hermann Engels felesége. – *238*

ENGELS, Friedrich (Sen.) (1796–1860) – Engels apja; 1837-ben az angol Ermen céggel közös vállalkozásként először Manchesterben, majd Engelskirchenben pamutfonodát létesített. – *238 248–249*

ENGELS, Friedrich (1820–1895).
– *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie* (A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata)

[1843–1844]; „Deutsch-Franzosische Jahrbucher", Párizs 1844. (1. kot. 497–522. old.) – *168* (297)
– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England.* Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen (A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján) [1844–1845], Lipcse 1845. (2. kot. 211–473. old.) – *97 108 131 270–271 287 451 456 476* (44 174)
– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England.* Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen (A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján), II. átnézett kiad., Stuttgart 1892 – *22 270 273 275 282 412* (44 200)
– *The Condition of the Working Class in England in 1844* (A munkásosztály helyzete Angliában 1844-ben), ford. Florence Kelley-Wischnewetzky, New York 1887. – *270 280 282 412 419 430 432 441 450 454–455 476 488 490 502–504 510 584 586 631 642 647 649 655–658 694 717* (425 611 670 811 903)
– *Appendix* (Fuggelék [a „Munkásosztály helyzete Angliában" amerikai kiadásához]) [1886 február 25]; „The Condition of the Working Class in England in 1844", New York 1887. (21. kot. 240–245. old.) – *280 282 412 432–433 450 455 488 490 510 584 586* (425 444 811 903)
– *Preface* (Előszó [a „Munkásosztály helyzete Angliában" 1887-es amerikai kiadásához]) [1887 január 26]: „The Condition of the Working Class in England in 1844", New York 1887. (2. kot. 589–594., 21. kot. 319–326. old.) – *584–586 593 600 619 631 636 647 649 655 657* (425 444 811 849 876 903 912)
– *Die Arbeiterbewegung in Amerika.* Vorwort zur englischen Ausgabe der „Lage der arbeitenden Klasse in England" (A munkásmozgalom Amerikában. Előszó a „Munkásosztály helyzete Angliában" angol kiadásához), kulonlenyomat, New York 1887. – *647 649 655–657 661* (811 893 912)
– *The Labour Movement in America* (A munkásmozgalom Amerikában), kulonlenyomat, New York 1887. – *649 694 718* (811 893 912)
– *Die Arbeiterbewegung in Amerika* (A munkásmozgalom Amerikában); „New Yorker Volkszeitung", 1887 ápr. 10. – *636 647 649 657* (811 876 912)
– *Die Arbeiterbewegung in Amerika* (A munkásmozgalom Amerikában); „Der Sozialdemokrat", 1887 jún. 10., 17. – *657–658 684* (811 893 903)
– *Le mouvement ouvrier en Amérique* (A munkásmozgalom Amerikában); „Le Socialiste", 1887 júl. 9., 16 , 23. – *684* (811)
– *Die wahren Sozialisten* (Az igazi szocialisták) [1847 január–április], „Marx–Engels Gesamtausgabe", I. rész 6 kot , Berlin 1932. (4. kot. 236–279. old.) – *31–32 37 39 52*
– (* jelzéssel:) *Details uber den 23. Juni* (Részletek június 23-áról) [1848 június 25]; „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie", 1848 jun. 26., kulonmelléklet (5. kot. 103–106. old.). – *316 333* (486 520)
– (* jelzéssel:) *Der 23 Juni* (Június 23) [1848 június 27]; „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie", 1848 jún. 28. (5. kot. 109–112. old.) – *316 333 367* (486 520)
– (Névtelenul:) *Der 24 Juni* (Június 24) [1848 június 27]; „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie", 1848 jún. 28. (5. kot. 113–117. old.) – *316 333 367* (486 520)
– (** jelzéssel:) *Der 25. Juni* (Június 25) [1848 június 28]; „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie", 1848 jún. 29. (5. kot. 118–122. old.) – *316 333 367* (486 520)
– (** jelzéssel:) *Die „Kolnische Zeitung" über die Junirevolution* (A „Kolnische Zeitung" a júniusi forradalomról) [1848 június 30]; „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie", 1848 júl. 1. (5. kot. 127–133. old.) – *316 333 367* (486 520)
– (** jelzéssel:) *Die Junirevolution* (A júniusi forradalom) [1848 június 30–július 1]; „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie", 1848 júl. 1., 2. (5. kot. 134–141. old.) – *316 333 367* (486 520)
– (* jelzéssel:) *Der demokratische Panslawismus* (A demokratikus pánszlávizmus) [1849 február 14–15]; „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie", 1849 febr. 15., 16 (6. kot. 260–276. old) – *316 721* (486 971)

– *Die deutsche Reichsverfassungskampagne* (A német birodalmi alkotmány-hadjárat) [1849 augusztus vége–1850 február]; „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 január–március, 1–3. füzet, Hamburg 1850. (7. kot. 105–190. old.) – *273* (137 179 431 588 765)
– *Der deutsche Bauernkrieg* (A német parasztháború) [1850 nyara]; „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 máj.–okt., 5–6. füzet. (7. kot. 319–401. old.). – *138 141–142 151 235 265–266 270 273 362 400 454* (179 249 431)
– *Der deutsche Bauernkrieg* (A német parasztháború), 3. kiad., Lipcse 1875. – *409 412*
– *Herr Tidmann. Altdänisches Volkslied* (Tidmann úr. Ó-dán népdal) [1865 január 27. körül]; „Der Sozialdemokrat", 1865 febr. 5. (16. kot. 29–30. old.) – *315* (484)
– *Die preussische Militärfrage und die deutsche Arbeiterpartei* (A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt) [1865 január vége–február 11], Hamburg 1865. (16. kot. 33–72. old.) – *721*
– *Konspekt über „Das Kapital" von Karl Marx. Erster Band* (Karl Marx: „A tőke". Első kötet [Kivonat a „Tőke" első kötetéből]) [1868], Moszkva 1933. (16. kot. 239–282. old.) – *8 12* (14)
– (Névtelenul:) *Abermals „Herr Vogt"* (Még egyszer „Vogt úr") [1871 május 5]; „Der Volksstaat", 1871 máj. 10. (17. kot. 277–283. old.) – *721* (476 971)
– *Zur Wohnungsfrage* (A lakáskérdéshez) [1872 május–1873 január]; „Der Volksstaat", 1872 jún. 26–1873 febr. 22. (18. kot. 197–273. old.) – *52* (96)
– *Zur Wohnungsfrage* (A lakáskérdéshez), kulonlenyomat a „Volksstaat"-ból, Lipcse 1872–73. – *510 513–514*
– *Zur Wohnungsfrage* (A lakáskérdéshez), a „Volksstaat" 1872-es kulonlenyomatának 2., átnézett kiadása, Engels előszavával, Hottingen-Zurich 1887. – *510 513 570 577*
– *Vorwort* (Előszó [a „Lakáskérdéshez" 1887-es, második kiadásához]) [1887 január 10] „Zur Wohnungsfrage", 2. kiad., Hottingen-Zurich 1887. (18. kot. 643–650. old., 21. kot. 310–318. old.) – *510 513* (742)
– *Die Bakunisten an der Arbeit. Denkschrift über den letzten Aufstand in Spanien im Sommer 1873* (A bakunyinisták munkában. Emlékirat az 1873. évi spanyolországi felkelésről) [1873 szeptember–október]; „Der Volksstaat", 1873 okt. 31., nov. 2. és 5., Lipcse 1874. (18. kot. 450–466. old.) – *578 721* (809 971)
– *Fluchtlingsliteratur* (Emigráns-irodalom) [1874 május–1875 április]; „Der Volksstaat", 1874 jún. 17., 26., okt. 6., 8., 1875 márc. 28., ápr. 2., 16., 18., 21. (18. kot. 491–536. old.) – *571 721* (802 971)
– *Soziales aus Russland* (Az oroszországi társadalmi viszonyokról) [1875 április], Lipcse 1875. (18. kot. 526–536. old.) – *571 577 721* (802 809 971)
– *Preussischer Schnaps im deutschen Reichstag* (Porosz pálinka a német Reichstagban) [1876 február], „Der Volksstaat", 1876 febr. 25., 27., márc. 1. (19. kot. 35–48. old.) – *146–147* (255)
– *Wilhelm Wolff* [1876 június–november vége kozott]; „Die Neue Welt", 1876 júl. 1., 8., 22., 29., szept. 30., okt. 7., 14., 21., 28., nov. 4., 25. (19. kot. 49–86. old.) – *338 358 362* (523 549)
– *Herrn Eugen Duhrings Umwalzung der Wissenschaft.* Philosophie. Politische Ökonomie. Sozialismus (Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. Filozófia. Politikai gazdaságtan. Szocializmus) [1876 második fele–1878 első fele], Lipcse 1878. (20. kot. 1–317. old.) – *131 134 141 147 168 170 318 324* (233 235 261 489)
– *Herrn Eugen Duhrings Umwalzung der Wissenschaft* (Eugen Duhring úr tudomány-forradalmasítása), 2. kiad., Hottingen-Zurich 1886. – *131 134 138 141–142 151 235 270 273–274 287 317 338 356 358 362 382–383 409–410 412 429 451 570* (233 235 426 429 432 553 641 801)
– *Karl Marx* [1877 június kozepe]; „Volkskalender", Braunschweig 1878. (19. kot. 98–107. old.) – *411 413 456 534* (623 674)
– *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (A szocializmus fejlődése

az utópiától a tudományig) [1880 január–március közepe]; „La Revue socialiste", 1880 márc. 20., ápr. 20., máj. 5. (19. köt. 173–218. old.) – *378* (576)
– *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig), 2. kiad., Hottingen-Zürich 1883. – *13 15 38 61 122* (23)
– *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig), 3. kiad., Hottingen-Zürich 1883. – *61 71 122–123 429 454* (25 641)
– *Socialisme utopique et socialisme scientifique* (Utópikus szocializmus és tudományos szocializmus), franciára ford. P. Lafargue, Párizs 1880. – *38 123 378* (76 576)
– *Socyjalizm utopijny a naukowy* (Utópikus és tudományos szocializmus), Genf 1882. – *123*
– *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig), Hottingen-Zürich 1882. – *15 38 61 68 141 175 185 207 224 317* (25)
– *Il socialismo utopico e il socialismo scientifico* (Az utópikus szocializmus és a tudományos szocializmus), olaszra ford. P. Martignetti, Benevento 1883. – *38 50 123* (76 77 91 386)
– *Развитие научного социализма* (A tudományos szocializmus fejlődése), Genf 1884. – *68 120 123* (125 298)
– *Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig); „Socialistisk Bibliotek", I. köt., Koppenhága 1885. – *430* (611)
– *De Ontwikkeling van het Socialisme van Utopie tot Wetenschap* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig), Hága 1886. – *434* (647)
– *Socialism Utopian and Scientific* (Utópikus és tudományos szocializmus), angolra ford. E. Aveling, London 1892. – *123 207 224 430 451 503 564* (218 735 793)
– *Jenny Marx, geb. v. Westphalen* (Jenny Marx, szül. v. Westphalen) [1881 december 4]; „Der Sozialdemokrat", 1881 dec. 8. (19. köt. 326–327. old.) – *49* (89)
– *Die Mark* (A Mark) [1882 szeptember közepe–december közepe]; „Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft", 3. kiad., Hottingen-Zürich 1883. (20. köt. 611–624. old.) – *70* (130)
– *Der deutsche Bauer. Was war er? Was ist er? Was könnte er sein?* (A német paraszt. Mi volt? Mi most? Mi lehetne?) [1882 szeptember közepe–december közepe], röpiratként, [Hottingen-Zürich] 1883. – *70* (130)
– *Jenny Longuet, geb. Marx* (Jenny Longuet, szül. Marx) [1883 január 13]; „Der Sozialdemokrat", 1883 jan. 18. (19. köt. 457–458. old.) – *49* (89)
– *Zum Tode von Karl Marx* (Karl Marx halálára) [1883 április 28, május 12]; „Der Sozialdemokrat", 1883 máj. 3., 17. (19. köt. 466–473. old.) – *3 13 18* (1 17 26 34 81)
– *Marx und die „Neue Rheinische Zeitung" 1848–1849* (Marx és a „Neue Rheinische Zeitung" 1848–1849) [1884 február közepe–március eleje]; „Der Sozialdemokrat", 1884 márc. 13. (21. köt. 13–20. old.) – *97* (173)
– *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats. Im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschungen* (A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lewis H. Morgan kutatásai nyomán) [1884 március vége–május 24], Hottingen-Zürich 1884. (21. köt. 21–157. old.) – *128 131 140 143 145–147 152–153 160–161 163 173 184 191 201 203 206–207 213–215 219 222 233 265 274 288 304 322 382 457 502–503* (202 308 337 343 373 450 648)
– *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats. Im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschungen* (A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lewis H. Morgan kutatásai nyomán), 2. kiad., Stuttgart 1886. – *457 513* (202 675)
– *L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato etc.* (A család, a magántulajdon és az állam eredete stb.), olaszra ford. P. Martignetti, Benevento 1885. – *222 233 265 296 304 320–322 456* (369 386 422 465 493 494 611)
– *Początki cywilizacyi* (A civilizáció kezdete), Párizs–Lipcse 1885. – *201 222* (335 344 369)
– *Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse* (A család, a magántulajdon és az állam eredete), dánra ford. G. Trier, Koppenhága 1888. – *288 304 320 430 642* (611 644 885)

– *Vorwort* (Előszó [a „Filozófia nyomorúsága" 1885-os német kiadásához]) [1884 október 23], „Das Elend der Philosophie", Stuttgart 1885. (4. kot 551–561. old , 21 kot 160–172 old) – *77 107 110 118 133 147 164 202 218 221 223–224 226–227 229–230 234 562* (144 196 391 789)
– *Marx und Rodbertus* (Marx és Rodbertus) [1884 október 23]; „Die Neue Zeit", 1885 jan – *239 272* (391 637)
– *Vorwort* (Előszó [Karl Marx: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata II kot. II. konyv]) [1885 május 5], Hamburg 1885. (24 kot. 1–21 old) – *202 227 229 239 285 319 321 323 325–326 351 363 562* (197 199 313 539 789)
– *Vorwort* (Előszó [a „Karl Marx a kolni eskudtek előtt"-hoz]) [1885 julius 1], „Karl Marx vor den Kolner Geschwornen", Hottingen-Zurich 1885. (21. kot. 193–198 old) – *333 338 362 400* (516 609)
– [*A „Szevernij Vesztnyik" szerkesztőségének,*] [1885 augusztus 25] „Vesztnyik Narodnoj Voli", 1886 okt. (21. kot. 199. old.) – *355 384* (545)
– *Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten* (A Kommunisták Szovetsége tortenetehez) [1885 oktober 8]; „Der Sozialdemokrat", 1885 nov. 12., 19. és 26. (21. kot. 200–216 old) – *317 333 364 367* (487 584 609)
– *Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten* (A Kommunisták Szovetsége történetehez), „Enthullungen uber den Kommunistenprozess zu Koln", Hottingen-Zurich 1885. – *338 362 367 382 400* (487 584 609)
– *Zur Geschichte der preussischen Bauern* (A porosz parasztok tortenetéhez) [1885 november 24]; W Wolff: „Die schlesische Milliarde", Hottingen-Zurich 1886 (21 kot 228–237. old) – *358 367 382 400* (523 549 609)
– [*A Parizsi Kommun tizenotodik évfordulójára,*] [1886 március 15] „Le Socialiste", 1886 márc 27 (21. kot 246–247. old) – *461* (680)
– *Eine Erklarung an die Redaktion der „New Yorker Volkszeitung"* (Nyilatkozat a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztőségének) [1886 április 29]; „New Yorker Volkszeitung", 1886 júl 8 (21. kot 294. old) – *479* (707)
– *Situation politique de l'Europe* (Európa politikai helyzete) [1886 oktober 25], „Le Socialiste", 1886 nov 6 , „Revista Socială", 1886 dec 1–2 sz (21 kot 296–303 old.) – *606 609* (654 593 755 768 781 826 831)
– *Editor's Preface* (Előszó az angol kiadáshoz [Karl Marx A tőke A politikai gazdaságtan bírálata. I. kot. I. konyv]) [1886 november 5]; „Capital· a Critical Analysis of the Capitalist Production", London 1887. (23 kot 28–31. old) – *562 565 574* (790)
– (Névtelenul:) *Juristen-Sozialismus* (Jogász-szocializmus) [1886 november–december eleje], „Die Neue Zeit", 1887, 2 sz (21. kot. 449–463 old.) – *562 568 609* (788)
– [*Engels korrektúrái az Észak-Angliai Szocialista Foderáció programjahoz*] [1887 junius 14 és 23. kozott] (21. kot. 464–465. old.). – *670–671* (910)
– *Einleitung* (Bevezetés [S. Borkheim „Zur Erinnerung fur die deutschen Mordspatrioten"-jához]) [1887 december 15]; S. Borkheim· „Zur Erinnerung fur die deutschen Mordspatrioten. 1806–1807" (Emlékeztetésul a nemet hurrahazafiaknak. 1806–1807), Hottingen-Zurich 1888 (21 kot. 329–334 old.) – *510 514 570 577 721* (630 742)
– *Die Rolle der Gewalt in der Geschichte* (Az erőszak szerepe a történelemben) [1887 december vége–1888 március eleje]; „Neue Zeit", XIV. évf , 1895–1896., I. kot 22–26 sz (21. kot 335–390. old.) – *570 721* (801)
– *Preface* (Előszó [Marx szabadkereskedelemről tartott 1848. évi beszédének 1888-as amerikai kiadásához]) [1888 április–május eleje], „Labor Standard", 1888 aug , „Free Trade, a Speech", Boston 1888. (21. kot. 398–413 old) – *695 718* (968)

ENGELS, Hermann (1822–1905) – Engels occse; barmeni gyáros. – *237–238 248*

ENGELS, Hermann Friedrich Theodor (1858–kb 1910) – Engels unokaoccse, Hermann Engels fia, gyáros, az engelskirchen-i Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *237–238 582–583*

ENGELS, Johanna Klara (szül. Röhrig) (szül. 1862) – Emil Engelsnek, Engels unokaöccsének a felesége. – *583*

ENGELS, Rudolf (1831–1903) – Engels öccse; barmeni gyáros. – *238*

ENGELS, Rudolf Moritz (1858–1893) – Engels unokaöccse, Rudolf Engels fia; gyáros, az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *583*

Epistolae obscurorum virorum (Homályos férfiak levelei). – *186*

ERZSÉBET, I. (1533–1603) – angol királynő 1558–1603. – *159*

»*L'Explosion*« (A Robbanás), Carouge (Genf mellett). – *164* (290)

F

FABIAN, Heinrich Wilhelm (XIX. sz.) – amerikai német szociáldemokrata. – *131 207 324* (234 235 345)

FAERBER, Salo – boroszlói kereskedő; szociáldemokrata. – *374–375 452* (568 572)

FARADAY, Michael (1791–1867) – angol fizikus és kémikus, az elektromágneses térelmélet megalapozója. – *436*

FERRY, Jules-François-Camille (1823–1893) – francia ügyvéd és politikus, mérsékelt republikánus; 1870–71 Párizs polgármestere; a nemzeti védelem kormányának tagja; 1880–81, 1883–85 *miniszterelnök*. – *116 291 293 368 684 700 704 708 719* (459 927 942 969)

»*Feuille Villageoise, adressée chaque semaine à tous les villages de la France, pour les instruire des lois, des événements, des découvertes qui intéressent tout Citoyen*« (Falusi lap, mely hetenként tájékoztatja Franciaország minden faluját a polgártársakat érdeklő törvényekről, eseményekről és felfedezésekről), Párizs. – *130* (229)

FIELDING, John – a Szociáldemokrata Föderáció tagja. – *404 406*

»*Le Figaro*«, Párizs. – *127* (225)

FITZGERALD, Charles L. – angol újságíró; a 80-as években csatlakozott a szocialista mozgalomhoz; 1884–85 a Szociáldemokrata Föderáció helyettes titkára; a „Justice" egyik szerkesztője. – *89 257–259 267* (162)

FLEISCHMANN, Adolf – német nagykereskedő, kereskedelmi tanácsos. – *66*

– *Die Sonneberger Spielwaren-Hausindustrie und ihr Handel* (A sonnebergi játékkészítő háziipar és kereskedelme), Berlin 1883. – *66* (124)

FLÜGEL, Johann Gottfried (1788–1855) – német szótáríró. – *414*

– *A complete Dictionary of the English and German and German and English Languages* (Teljes angol–német és német–angol szótár), Lipcse 1830. – *414 422*

FOCK – lipcsei könyvkereskedő. – *213*

FORSTER, Henry – angol katonatiszt. – *496* (724)

FORTIN, Édouard – francia publicista; a francia Munkáspárt tagja; Marx több művét fordította francia nyelvre, köztük a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-t. – *65 339 371 380 395 599 609 627* (120 596 597)

»*The Fortnightly Review*« (A Félhavi Szemle), London. – *434* (649)

FOSTER-AMERY, Rachel – a nők választójogáért küzdő amerikai társaság titkára. – *432 450 476 503 642* (670)

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utópikus szocialista. – *141 150 199*

FRANKEL Leó (1844–1896) – magyar ötvösműves; a Párizsi Kommün munkaügyi minisztere; 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, Marx irányvonalát követte; 1876-ban visszatért Budapestre; 1876–83 a Magyarországi Általános Munkáspárt egyik megszervezője és vezetője; 1883-ban elhagyta Magyarországot és részt vett a II. Internacionálé szervezésében és irányításában; 1889-ben Magyarországon részt vett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezésében. – *80 272 679*

– *Zur Kritik des „ehernen" Lohngesetzes* (A „vasbértörvény" bírálatához); „Gleichheit", 1887 júl. 2., 9. és 16. – *679* (917)

»*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*« (Frankfurti újság és kereskedelmi lap), Majna-Frankfurt. – *225 330 632* (372)

»*Freiheit*« (Szabadság), London. – *10* (19)

FREILIGRATH, Ferdinand (1810–1876) – német forradalmár költő; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a Kommunisták Szövetségének tagja; az 50-es évektől kispolgári radikális. – *34 53* (56)

– *Abschiedswort der Neuen Rheinischen Zeitung* (A „Neue Rheinische Zeitung" búcsúja); „Neue Rheinische Zeitung", 1849 máj. 19. – *53*

Freiwald Thüringer *lásd* Quarck, Max

FREYCINET, Charles-Louis de Saulces de (1828–1923) – francia polgári politikus és diplomata, mérsékelt republikánus; több ízben miniszter, 1879–80, 1882, 1886 és 1890–92 miniszterelnök; 1892-ben a Panama-ügyben kompromittálódott és ideiglenesen visszavonult a politikai élettől. – *461 719* (774 969)

FREYTAG, Otto – német jogász, szociáldemokrata; Bebel, Liebknecht és más szociáldemokraták védője több perben, köztük az 1872-es lipcsei hazaárulási perben; 1877–79 szociáldemokrata képviselő a szász Landtagban. – *108 131 270 273 275–276* (44 776)

FRIGYES KÁROLY (1828–1885) – porosz herceg, tábornok, majd vezérőrnagy, az 1864-es dán háborúban a porosz, majd a porosz–osztrák hadsereg főparancsnoka; az 1866-os porosz–osztrák háborúban az első porosz hadsereg parancsnoka; az 1870–71-es francia–porosz háborúban a második hadsereg parancsnoka. – *328 330 332* (509)

FRIGYES VILMOS (1831–1888) – porosz trónörökös; 1888 márc. 9–jún. 15. III. Frigyes néven porosz király és német császár. – *34–35 158 292 470 705 708*

FRIGYES VILMOS, III. (1770–1840) – porosz király 1797–1840. – *158*

FRIGYES VILMOS, IV. (1795–1861) – porosz király 1840–1861. – *34* (71)

FRITZSCHE, Friedrich Wilhelm (1825–1905) – német dohánygyári munkás, részt vett az 1848–49-es forradalomban; 1863-ban az Általános Német Munkásegylet és 1865-ben az Általános Német Szivarkészítő Egylet egyik alapítója, 1878-ig a Szivarkészítő Munkások Szakszervezetének elnöke; az 1869-es eisenachi és az 1875-ös gothai egyesülési kongresszus küldötte; az Északnémet, majd a Német Reichstag tagja (1868–71, ill. 1877–81); 1881-ben az Egyesült Államokba emigrált, majd visszavonult a munkásmozgalomtól. – *24 85* (50)

FROHME, Karl Franz Egon (1850–1933) – német gépész, szerkesztő és publicista, a 70-es években lassalleánus; több szociáldemokrata lap munkatársa; 1881–1918 a Reichstag tagja, a szociáldemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *126 133 146 163 171 178 325 335 347 462 617* (256 460 510 521 522 531 555 730)

– *Die Entwicklung der Eigentumsverhältnisse* (A tulajdonviszonyok fejlődése), Bockenheim 1883. – *133* (241)

Fülöp, VII. *lásd* Lajos Fülöp Albert

G

GALEZOWSKI, Xavier (szül. 1833) – lengyel szemorvos; Párizsban élt és 1870-ben felvette a francia állampolgárságot. – *684–685* (928)

GAMBETTA, Léon (1838–1882) – francia ügyvéd és politikus, mérsékelt republikánus; 1870–71 a nemzeti védelem kormányában belügyminiszter; a tours-i kormánydelegáció vezetője; 1871-ben megindította a „République française" c. újságot; 1881–82 miniszterelnök és külügyminiszter. – *448* (650)

GAULIER, Alfred Nicolas (szül. 1829) – francia politikus és publicista; radikális; 1886-ban képviselő. – *473 481* (699)

GEISER, Bruno (1846–1898) – német újságíró, 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja; agitátor Sziléziában; 1872-ben az Internacionálé tagja; 1875-ben a „Volksstaat", 1877–86 a „Neue Welt" szerkesztője; 1881–87 Reichstag-képviselő, a szociáldemokrata Reichstag-frakció jobbszárnyának egyik vezetője; az 1887-es St. Gallen-i kongresszuson minden bizalmi pártfunkciója alól felmentették. – *23 34 57 86 132 146 150 159 163 171 176 178–179 186 203 207 221 235 251 325 335 478 526 617 701* (10 48 107 256 278 310 314 364 412 460 521 947)

– *Das Innere der Erde* (A föld belseje); „Die Neue Welt", 9. köt. 14. és 15. füz., Stuttgart 1884. – *132 179 186* (236)

GEORGE, Henry (1839–1897) – amerikai publicista és közgazdász, polgári reformista, propagálta a föld nacionalizálását mint a tőkés társadalom ellentmondásainak megoldását; befolyása alá akarta vonni az amerikai munkásmozgalmat is. – *15 43 78 87 122 257 566 574–575 584–586 636–637 668 674 682 695–696* (159 796 811 877 909 935)

– *The Irish Land Question. What it involves, and how alone it can be settled* (Az ír földkérdés. Mit jelent és mi az egyetlen elintézési módja), New York 1881. – *15 43* (31)

GERVILLE-RÉACHE, Gaston-Marie-Sidoine-Théonile (szül. 1854) – francia ügyvéd és politikus; Guadeloupe képviselője. – *195*

»*Gesellschaftsspiegel. Organ zur Vertretung der besitzlosen Volksklassen und zur Beleuchtung der gesellschaftlichen Zustände der Gegenwart*« (A társadalom tükre. Folyóirat a vagyontalan néposztályok képviseletére és a jelenkori társadalmi állapotok megvilágítására), Elberfeld. – *170* (301)

GIERS (Girsz), Nyikolaj Karlovics (1820–1895) – orosz diplomata; 1863-tól teheráni, 1869-től berni, 1872-től stockholmi követ; 1875–82 a külügyminiszter munkatársa; 1882–95 külügyminiszter. – *397 500 505 529 557–558* (600)

GIFFEN, Sir Robert (1837–1910) – angol közgazdász és statisztikus, pénzügyi szakértő; 1876–97 a kereskedelemügyi minisztérium statisztikai osztályának vezetője. – *5*

GIRARDIN, Émile de (1806–1881) – francia politikus és publicista; 1836–57 megszakításokkal a „Presse", majd a „Liberté" szerkesztője; orléanista, burzsoá republikánus, majd bonapartista. – *700 705*

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – angol politikus, tory, majd peelista; 1865–75 a Liberális Párt vezetője; 1852–55, 1859–66 pénzügyminiszter, 1868–74, 1880–85, 1886 és 1892–94 miniszterelnök. – *116 245 291 308 332 398 484 539 546 555 701 707* (463 467 513 661 869 948)

›Gleichheit Politische Zeitschrift fur Jedermann« (Egyenloseg. Politikai folyóirat mindenki számára), Wiener-Neustadt. – *726* (975)

›Gleichheit Sozialdemokratisches Wochenblatt« (Egyenlőség Szociáldemokrata Hetilap), Becs – *616 643 661* (731 840)

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német koltó és tudos – *50 97* (436)
– *Faust.* – *50 542 571* (766 803)
– *Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga* (Siratóének Hasszán aga nemes asszonyáról) – *97*
– *Philine, Wilhelm Meisters Lehrjahre* (Philine; Wilhelm Meister tanuloevei). – *31* (63)

GOULLÉ, Albert – francia újságíro, szocialista, a „Cri du Peuple" és a „Voie du Peuple" munkatársa. – *627* (822 859)

GRAY, John (1798–1850) – angol kozgazdász, utópikus szocialista, Owen kovetője, a „munkapénz" elméletének hirdetoje. – *226*

GRÉVY, François-Paul-Jules (1807–1891) – francia politikus, mérsékelt polgari republikánus; koztársasági elnok 1879–87; vejének, Daniel Wilsonnak a visszaélései miatt le kellett mondania. – *42 332 700 705 708* (774 942 951 969)

GRILLENBERGER, Karl (1848–1897) – német munkás, majd publicista, szociáldemokrata helyi lapok szerkesztője és kiadoja; 1881-től Reichstag-képviselo, a frakcio jobbszárnyának egyik szóvivője. – *251* (412)

GRIMAUX, Louis-Édouard (1835–1900) – francia kemikus – *318*
– *Les substances colloïdales et la coagulation* (A kolloid anyagok és az alvadás), „Revue scientifique", 3. sorozat, 9 kot. 1885 január–julius, Párizs 1885 – *318* (490)

GRONLUND, Laurence (1846–1899) – dán származású amerikai újságíró, szocialista, reformista; 1888-tól az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának tagja. – *208 324*
– *The Cooperative Commonwealth in its Outlines An Exposition of Modern Socialism* (A szovetkezeti államkozosség alapelvei. A modern szocializmus ismertetése), Boston 1884. – *208 324* (502)

GROSS, Gustav (1856–1935) – német polgári politikus, kozgazdász és publicista, a nemzetgazdaságtan professzora a bécsi egyetemen (1885) – *272 284 563*
– *Karl Marx. Eine Studie* (Karl Marx. Tanulmány), Lipcse 1885. – *272 284 563* (427 448)

GRUNZIG, Julius (szul. 1855) – német újságíró, szociáldemokrata. 1883-ban, a szocialista-torvény idején kiutasították Berlinból, az Egyesult Államokba emigrált, a „New Yorker Volkszeitung" munkatársa, a „New Jersey-Arbeiterzeitung" vezetoje. – *681*

GUEBHARD – francia kémikus; a „Cri du Peuple" kiadója; Caroline-Rémy Séverine férje. – *597*

GUESDE, Jules (Mathieu Basile) (1845–1922) – francia szocialista; a 70-es évek elején az anarchistákhoz csatlakozott; 1879-ben a francia Munkáspárt egyik alapitoja es a marxizmus eszmeinek hirdetoje Franciaországban; huzamos ideig a francia szocialista mozgalom forradalmi szárnyának vezetoje; az első világháború idején sovinisztа; 1914–15 tárcanélküli miniszter. – *29 31 42 63 66 78 100 122 151 244 446 449 478 550 597 684* (6 140 172 217 407 439 527 615 668 756 822)
– *Nouvelle Victoire* (Uj győzelem), „Le Cri du Peuple", 1884 nov. 18. – *244* (400)
– *Republicains et cosaques* (Republikánusok és kozákok); „L'Action", 1887 aug. 4 – *682 684* (924)

GUILLAUME-SCHACK, Gertrud (szul. Schack grófnó) (1845–1905) – a 80-as években a polgári nőmozgalomból kiválva a proletár nómozgalom egyik vezetője Berlinben,

1886-ban Angliába ment; rövid ideig Engelsszel is kapcsolatot tartott; később anarchista. – *341 492–493 512 516–517 645 659–664 666–667 674 714–715* (526 527 905)

GUIZOT, François-Pierre-Guillaume (1787–1874) – francia történész és politikus, orléanista; 1832–37 közoktatási miniszter; 1840 londoni nagykövet; 1840–47 külügyminiszter; 1847–48 miniszterelnök. – *100 705*

– *Histoire de la civilisation en France depuis la chute de l'Empire romain jusqu'en 1789* (A franciaországi civilizáció története a római birodalom bukásától 1789-ig), 1–5. köt., Párizs 1829–32. – *100*

GUMBEL, Abraham – német szociáldemokrata; a 80-as évek elején Franciaországba emigrált; 1883-ban párizsi bankhivatalnok. – *207* (345)

GUMPERT, Eduard (megh. 1893) – manchesteri német orvos, Marx és Engels barátja. – *64 724*

H

HAECKEL, Ernst Heinrich (1834–1919) – német darwinista biológus és filozófus, ateista; szociáldarwinista. – *318*

– *Die Perigenesis der Plastidule oder die Wellenzeugung der Lebensteilchen. Ein Versuch zur mechanischen Erklärung der elementaren Entwicklungs-Vorgänge* (A plastidulák perigenezise vagy az életrészecskék hullámkeltése. Kísérlet az elemi fejlődési folyamatok mechanikai magyarázatára), Berlin 1876. – *318* (491)

HAMEL, Ernst (1826–1898) – francia történész és publicista, demokrata. – *435*

– *Histoire de Saint-Just, député à la Convention nationale* (Saint-Justnek, a nemzeti konvent küldöttjének története), Párizs 1859. – *435*

HARNEY, George Julian (1817–1897) – angol politikus, a chartista balszárny egyik vezetője; a „Northern Star" és más chartista kiadványok szerkesztője; kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; 1863–88 az Egyesült Államokban élt. – *298–299 319 321–322 373 441 457 505 513 519 580* (567 659)

HARTMANN, (Gartman) Lev Nyikolajevics (1850–1908) – orosz narodnyik forradalmár; 1879-ben részt vett a II. Sándor cár elleni merényletben; Franciaországba, Angliába, végül 1881-ben az Egyesült Államokba emigrált. – *14 278*

Hartungsche Zeitung *lásd* Königlich privilegierte Preussische Staats-, Kriegs- und Friedenszeitung

HASENCLEVER, Wilhelm (1837–1889) – német tímár, majd újságíró, lassalleánus; 1864-től tagja, 1866-tól titkára, 1870-től pénztárosa és 1871–75 elnöke az Általános Német Munkásegyletnek; 1870-től a „Sozialdemokrat" társszerkesztője; 1875–76 a Németországi Szocialista Munkáspárt egyik elnöke; 1876–78 Liebknechttel egyutt a „Vorwärts" szerkesztője; 1874–87 a Reichstag tagja. – *23* (434 460)

HASSELMANN, Wilhelm (szül. 1844) – német publicista, szociáldemokrata; a lassalleánus Általános Német Munkásegylet egyik vezetője; 1871–75 a „Neuer Sozialdemokrat" szerkesztője; 1875-től a Németországi Szocialista Munkáspárt tagja; 1874–76, 1878–80 Reichstag-képviselő; 1878-ban az anarchista csoport egyik vezetője, ezért 1880-ban kizárták a pártból; kivándorolt az Egyesült Államokba. – *23*

HATZFELD(T), Sophie, grófné (1805–1881) – Lassalle híve és támogatója. – *712* (964)

HAUG, J. Friedrich – német szociáldemokrata. – *227*

HAUPT, Christian – német ontó; 1880-tól porosz rendőrspicli Genfben, 1887-ben leleplezték. – *727* (972)

HAXTHAUSEN, August, Freiherr von (1792–1866) – porosz kormánytanácsos és közgazdasági író, reakciós; ismertette az oroszországi paraszti földközösséget (obscsinát). – *194* (326)

HÄNEL, Albert (1833–1918) – német jogász és politikus; a haladópárt, majd a Német Szabadelvű Párt egyik vezetője; a porosz képviselőház és a Reichstag tagja. – *470*

Headingley *lásd* Smith, Adolphe (Smith Headingley)

HECKER, Friedrich Karl Franz (1811–1881) – német ügyvéd, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament tagja; a badeni áprilisi felkelés egyik vezetője; Svájcba, majd Amerikába emigrált és ezredesként az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban. – *315–316* (485)

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *35 133 202 206 308 384 393 451 474*
– *Vorlesungen uber die Geschichte der Philosophie* (Előadások a filozófia történetéről), 2. kot.; „Werke" (Művek), 14. kot., kiadta K. L. Michelet, Berlin 1833. – *308 384* (474)

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író; 1843-tól Marx barátja. – *32 34 49 82 180 712–713 727* (89)
– *Atta Troll.* – *180* (316)
– *Deutschland. Ein Wintermarchen* (Németország. Téli rege). – *49* (90)
– *Die schlesischen Weber* (A sziléziai takácsok). – *245* (405)
– *Zwei Ritter* (Két lovag). – *631* (866)

HEINZEL, Stefan (1841–1899) – német szabó, szociáldemokrata; az 1883-as koppenhágai kongresszuson való részvétele miatt a freiberg perben (1886) bortonbuntetésre ítélték. – *500* (550)

HEINZEN, Karl Peter (1809–1880) – német radikális publicista, kispolgári demokrata; 1849-ben rövid ideig részt vett a badeni-pfalzi felkelésben, majd Svájcba emigrált, később Angliába, végül 1850 őszén Amerikában telepedett le, kiadta a „Pionier" c. német nyelvű ujságot Cincinnatiben, majd Bostonban; Marx és a kommunizmus heves ellenfele – *49 122 216*

HEPNER, Adolf (1846–1923) – német publicista, szociáldemokrata; 1869-ben a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik megalapítója, 1869–73 a „Volksstaat" egyik szerkesztője; 1872-ben az I Internacionalé hágai kongresszusának küldötte; 1882-ben Amerikába emigrált; 1908-ban visszatért Németországba; az első világháború idején soviniszta. – *14 44 629* (42 44 83 863)

Herald *lásd* The New York Herald

HERKNER, Heinrich (1863–1932) – német nemzetgazdász; katedraszocialista. – *713*
– *Die oberelsassische Baumwollindustrie und ihre Arbeiter* (A felső-elzászi pamutipar és munkásai), Strassburg 1887. – *713*

HERMANN – francia szocialista. – *461*

HESS, Moses (1812–1875) – német publicista; a „Rheinische Zeitung" egyik alapítója és munkatársa; a 40-es évek közepén „igazi szocialista"; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor a Willich–Schapper-frakcióhoz csatlakozott; a 60-as években lassalleánus, részt vett az I. Internacionálé brüsszeli (1868) és bázeli (1869) kongresszusán. – *170 399 513* (301 608)

HESS, Sibylle (szül. Pesch) (1820–1903) – Moses Hess felesége. – *245*

HILDEBRAND, Bruno (1812–1878) – német nemzetgazdász és statisztikus; katedraszocialista. – *563*

HIRSCH, Karl (1841–1900) – német újságíró, a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; 1870–71 a „Crimmitschauer Burger- und Bauernfreund", az első németországi szociáldemokrata napilap szerkesztője; 1870 decemberétől 1871 márciusáig a „Volksstaat" főszerkesztője; 1872 után a német szociáldemokrata lapok párizsi tudósítója; 1878–79 a brüsszeli „Laterne" kiadója; 1879-től Londonban élt, majd Franciaországba ment, 1892-ben visszatért Németországba, később visszavonult a politikától. – *225 275*

HOHENZOLLERNOK – németországi uralkodóház 1191–1918, nürnbergi várgrófok 1191–1415, brandenburgi választófejedelmek 1415–1701, porosz királyok 1701–1918, német császárok 1871–1918. – *70 422 523*

HOWELL, George (1833–1910) – angol kőműves, egykori chartista; 1861–62 a trade-unionok londoni tanácsának titkára; 1864-ben részt vett az Internacionálé alapító gyülésén; 1864–69 a Főtanács tagja; 1871–75 a Reformligának és a trade-unionok kongresszusa parlamenti bizottságának titkára; a tényeknek meg nem felelően írta meg az I. Internacionálé történetét. – *8 653 671*

– *The History of the International Association* (A Nemzetkozi Szövetség története); „The Nineteenth Century", 1878 július. – *8*

HUGO, Victor-Marie (1802–1885) – francia romantikus író és költő; az 1848-as forradalom után az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; Louis Bonaparte ellenfele, az 1851-es államcsíny után emigrált. – *322 326* (209 498 511)

HUGUES, Clovis (1851–1907) – francia publicista és politikus, költő, radikális; részt vett a marseille-i kommünben, ezért 1875-ig bortonben ült; 1881-től képviselő. – *445 449 453*

HUTTEN, Ulrich von (1488–1523) – német humanista költő; a reformáció egyik vezéralakja; az 1522–23-as lovagi felkelés ideológusa. – *186*

HYNDMAN, Henry Mayers (1842–1921) – angol ügyvéd és publicista, reformista; a 80-as években a Szociáldemokrata Föderáció egyik alapítója és vezetője; az első világháborúban szociálsovinizsta; 1916-ban imperialista háborús propagandája miatt kizárták a brit Szocialista Pártból; John Broadhouse álnéven angolra fordította a „Tőke" első kötetének egy részét. – *55 78 90 111 121 126 130 135–136 164–165 176 191 208 224 257–259 266–268 289 342 353 377 380 404–407 415 420–421 430–431 440 443–445 459–460 463 467 470 475 478 482 530 562 568 571 576 596 598 636–637 643 645 653–654 673 701 720* (104 149 363 618 626 658 686)

– *England for All* (Anglia mindenkinek), London 1881. – *55* (105)

– *The Historical Basis of Socialism in England* (A szocializmus történeti alapja Angliában), London 1883. – *176* (311)

– *A sad Anniversary. To the Editor of „Justice"* (Egy baljós évforduló. A „Justice" szerkesztőjéhez); „Justice", 1884 márc. 8. – *126* (222)

– [J. Broadhouse álnéven:] *Karl Marx: Capital* (Karl Marx: A tőke); „To Day", 4–5. köt., 1885 okt.–1889 máj. – *430 454 459 475* (643 752)

I

IHRING, Ferdinand – német rendőrkém; 1885 végén Mahlow néven beférkőzött Berlin keleti részének kerületi munkásszervezetébe, hogy a munkásokat terrorcselekményekre bujtogassa; 1886 februárjában leleplezték. – *462* (683)

»*L'Intransigeant*« (A Hajthatatlan), Párizs. – *470 473* (696)

IRVING, Sir Henry (John Henry Brodribb) (1838–1905) – angol színész és rendező. – *380*

ISSLEIB – Ferdinand Issleibnek, Bebel uzlettársának a leánya. – *85* (156)

J

JAGEMANN, Christian Joseph (1735–1804) – német filológus. – *90*

– *Dizionario italiano-tedesco e tedesco-italiano* (Olasz–német és német–olasz szótár), 1–2. kot., Weissenfels–Lipcse 1790–91. – *90*

»*Jahrbucher fur Nationalokonomie und Statistik*« (Nemzetgazdaságtani és statisztikai évkonyvek), Jéna. – *563* (792)

– *Neue Folge, Bd. 14. Jena 1887* (Új sorozat, 14 kot. Jéna 1887) [Hirdetés a „Tőke" angol fordításának megjelenéséről Scribner és Welford New York-i kiadónál]. – *673* (913)

JAKINS. – *620*

JANKOWSKA-MENDELSONOWA, Maria (álneve: Stefan Leonowicz, Maria Schopar, Sofia Schopar) (szul. Zaleska) (1850–1909) – lengyel újságírónő, szocialista; az Internacionáléhoz tagja; a 80-as és 90-es években emigrációban élt; részt vett az 1889-es, 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista kongresszuson, valamint a Lengyel Szocialista Munkáspárt párizsi alakuló gyulésén (1892); 1889-től Stanislaw Mendelson lengyel szocialistának a felesége. – *201* (33a)

JANSZON, Julij Edvardovics (1835–1893) – orosz haladó szellemű statisztikus és közgazdász; a szentpétervári egyetem tanára. – *375*

– *Сравнительная статистика России и западно-европейских государств* (Oroszország és a nyugat-európai államok összehasonlító statisztikája), 1–2. kot., Szentpétervár 1878–80. – *375*

JOFFRIN, Jules-François-Alexandre (1846–1890) – francia muszeresz, szocialista; a párizsi muszerészek szakszervezetének egyik alapítója; részt vett a Párizsi Kommunben, a Kommun leverése után Angliába emigrált (1871–81), Franciaországba visszatérve a francia Munkáspárt tagja, a posszibilisták egyik vezetője, 1882-től a párizsi községtanács, 1889-től a kamara tagja. – *143 151*

Johnny *lasd* Longuet, Jean-Laurent-Frederick

Jollymeier *lásd* Schorlemmer, Karl

JONAS, Alexander (megh. 1912) – német származású amerikai könyvkereskedő és újságíró, szocialista; 1878-tól a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője – *623–624 631 636 649 657* (865 876 896)

JONES, Ernest Charles (1819–1869) – angol jogász, költő és publicista; a chartisták balszárnyának vezetője; tobb chartista lap szerkesztője és kiadója; az 50-es évek derekáig szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; 1858-ban politikai és ideológiai engedményeket tett a radikális burzsoáziának. – *441* (659)

JORDANES (Jornandes) (szul. kb. 500) – gót történetíró. – *325*

De origine actibusque Getarum (A gótok eredetéről és tetteiről). – *325* (506)

»*Journal de Roubaix*« (Roubaix-i Újság). – *138* (247)

»*Journal des Débats politiques et littéraires*« (Politikai és irodalmi viták lapja), Párizs. – *365 595* (556)

»*Journal des Économistes*« (Kozgazdászok Lapja), Párizs. – *182 467* (317 403)

JOYNES, James Leigh (1853–1893) – angol főiskolai tanár, újságíró, szocialista dalok szerzője, a Szociáldemokrata Foderáció egyik vezetője; a „To-Day" egyik alapítója

és szerkesztője; a „Justice" és a „Commonweal" munkatársa; angol nyelvre fordította Marx „Bérmunka és tőke" c. művét. – *78 111 135–136 185 224 257*

»*The Judge*« (A Bíró), New York. – *727* (976)

JURJEVSZKIJ, Georgij Alekszandrovics, herceg (szül. 1872) – II. Sándor cár és Jekatyerina Mihajlovna Dolgorukaja hercegnő legidősebb fia. – *632*

»*Justice*« (Igazság), London. – *89 90 111–112 121 151 176 222 257 259 267–268 353 481 486 508* (162 204)

– 1884 márc. 8.: *To-Day* (Ma). – *126* (222)

– 1884 márc. 29.: *Peasant Proprietary in France* (A paraszti tulajdon Franciaországban). – *130* (230)

– 1885 jún. 6. – *339* (525 541)

– 1885 okt. 3. – *407 431* (618)

– 1885 okt. 17. – *407 431* (618)

– 1885 dec. 12.: *Tory gold!* (Tory arany!) – *415* (626)

– 1887 ápr. 30.: *A Costly Apostle* (Egy költséges apostol). – *643 646 653* (886)

– 1887 máj. 14.: *Dr. Aveling and the socialist Labour Party in America* (Dr. Aveling és az amerikai szocialista Munkáspárt). – *653* (886 897)

– 1887 máj. 21. – *653* (897)

– 1887 máj. 28.: [Közlemény a „Munkásosztály helyzete Angliában" c. könyvnek az Amerikai Egyesült Államokban való megjelenéséről.] – *656 718* (903)

«*La Justice*« (Az Igazság), Párizs. – *481 596 627 682 684* (709)

JUTA, Johan Carel (1824–1886) – holland könyvkereskedő és kiadó Fokvárosban; Marx húgának a férje. – *75*

JUTA, Louise (1821–kb. 1893) – Marx húga, Johan Carel Juta felesége. – *75*

K

Kalender *lásd* Pionier. Illustrierter Volkskalender

KALER-REINTHAL, Emil (1850–1897) – osztrák szociáldemokrata; a 80-as évek végén visszavonult a munkásmozgalomtól és aktívan fellépett a szociáldemokrácia ellen. – *51* (93)

KALLE, Fritz (szül. 1837) – német vállalkozó, nemzeti liberális; 1884–90 a Reichstag tagja. – *474* (701)

KÁLNOKY Gusztáv Zsigmond (1832–1898) – osztrák–magyar politikus; 1880–81 szentpétervári nagykövet; 1881–95 a császári minisztertanács elnöke és külügyminiszter. – *558*

KALTENBOECK, Hans

– *Familie und Ehe* (Család és házasság); „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", 1884 okt. 4. – *225* (372)

KANT, Immanuel (1724–1804) – német filozófus és természettudós. – *121 130*

KÁROLY, X. (1757–1836) – francia király 1824–1830. – *240*

KATKOV, Mihail Nyikiforovics (1818–1887) – orosz reakciós publicista; 1850–55, 1863–87 a „Moszkovszkije Vedomosztyi" szerkesztője. – *682 684* (924)

KAULBARS, Nyikolaj Vasziljevics, báró (1842–1905) – orosz tábornok; 1886-ban a cári kormány megbízottja Bulgáriában. – *546 558* (768)

KAUTSKY, Karl (1854–1938) – német író és publicista, szociáldemokrata; 1883–1917 a „Neue Zeit" szerkesztője; kezdetben a marxizmus propagálója, később a centrizmus

fő ideológusa a német szociáldemokráciában és a II. Internacionálében. – *19 28 57–59 66 71 73 76–77 80–82 85–86 90–91 95 102 107–109 116 128 131–132 140–141 145–148 154 156 163–167 171 173–177 179 187 190 192 202–203 206 209–212 218 221–227 229–232 236 250 257 272 286 289 294 297 299 312 314 330–331 336 347–348 352 354 356–357 359 364 372 379 382 394 397 399 404 417 422–424 435 440 444 452 457 460 463 483 491–493 496–501 510–512 515–521 546 562 568 573 580 604 607–609 624 629 644 655–657 663–666 674 677 679–681 687–690 692 694 697 715 718 723 726* (55 107 114 115 127 138 151 198 199 200 228 231 238 278 288 308 309 337 364 409 427 428 657 686 741 788 863)

– *Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft* (A népszaporulat hatása a társadalom haladására), Bécs 1880. – *212 348* (355 533)

– *Die Entstehung der Ehe und Familie* (A házasság és a család kialakulása); „Kosmos", 6. évf. 12. köt. (1882 okt.–1883 márc.), Stuttgart 1882; 7. évf. 13. köt. (1883 ápr. –1883 dec.) Stuttgart 1883. – *57 348* (108 533)

– *Die Entstehung der biblischen Urgeschichte* (A bibliai őstörténet keletkezése); „Kosmos", 7. évf. 13. köt. (1883. ápr. – 1883 dec.), Stuttgart 1883. – *58* (109)

– *Auswanderung und Kolonisation* (Kivándorlás és gyarmatosítás); „Die Neue Zeit", 1. évf. 1883. 8. és 9. füz. – *58* (109)

– *Aus dem Nachlasse von Karl Marx* (Karl Marx hagyatékából); „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", 1884 szept. 19. – *225* (373)

– *„Das Kapital" von Rodbertus* (Rodbertus „Tőké"-je); „Die Neue Zeit", II. évf., 1884., 8. és 9. füz. – *166 210* (293 349 637)

– *Eine Replik* (Válasz); „Die Neue Zeit", 2. évf. 1884. 11. füz. – *210 222* (349 637)

– [*Recenzió Georg Adler könyvéről:*] *Die Geschichte der ersten Sozialpolitischen Arbeiterbewegung in Deutschland. Breslau 1885* (Az első németországi szociálpolitikai munkásmozgalom története. Boroszló 1885); „Die Neue Zeit", IV. évf. 1886., 2. füz. – *399* (606 607 608)

– *Karl Marx's Ökonomische Lehren* (Karl Marx gazdasági tanai), Stuttgart 1887. – *501 529 697* (152 635 732)

– *Friedrich Engels*; „Österreichischer Arbeiterkalender für das Jahr 1888." – *681 689 703* (918 929 951)

– *Thomas More und seine Utopie* (Thomas More és Utópiája), Stuttgart 1888. – *689* (930)

KAUTSKY, Louise (szül. Strasser) (1860–1950) – osztrák szocialista; Karl Kautsky első felesége; 1890-től Engels titkárnője. – *286 289 297 352 354 356–357 359 394 417 423 435 492–493 496 498 500–501 511 515–519 573 580 646 663–664 667 674 692 714–715 723*

KAUTSKY, Minna (1837–1912) – német írónő; Karl Kautsky anyja. – *352 354 392–394* (594)

– *Die Alten und die Neuen* (Régiek és újak) (1885). – *393* (595)

– *Stefan vom Grillenhof* (1879). – *352 393* (542 595)

KAYSER, Max (1853–1888) – német újságíró, szociáldemokrata; 1878–87 a Reichstag tagja, opportunista. – *23* (51 421)

KELLEY-WISCHNEWETZKY, Florence (1859–1932) – amerikai írónő, szocialista, majd polgári reformista. – *270 280 282 412 419 430 432–433 441 450–451 454–455 476 488–490 502–504 516–517 584–586 593–594 600–606 608 618 624 631 636 642–643 647–649 656 658 660–661 673–674 676 681 694–695 717–718* (425 670 811 842 893 922)

– *The Need of Theoretical Preparation for Philanthropic Work* (Az emberbaráti munkára való elméleti felkészítés szükségessége) [New York 1887]. – *695*

KERVERSEAU, François-Marie

– és G. CLAVELIN: (Deux amis de la liberté jelzéssel) *Histoire de la révolution de France* (A franciaországi forradalom története), Párizs 1790–1803. – *101* (183)

KJELLBERG, Julia – svéd nagyiparos leánya; később Vollmar felesége. – *199–200* (333)

KLOPFER, Ludwig – német szociáldemokrata; emigráns Svájcban. – *26 28* (54)

Des Knaben Wunderhorn *lásd* Arnim, Ludwig Achim

KNOWLES, James (1831–1908) – angol építész és konyvkiadó, a „Nineteenth Century" alapítója és 1877-től szerkesztője. – *8 12* (13 15 23)

KOCH, Hugo – német szociáldemokrata; a „Londoner Arbeiterzeitung" szerkesztő bizottsági titkára – *698* (940)

KOCK, Charles-Paul de (1794–1871) – francia író és drámaíro – *179*
– *L'amant de la lune* (A hold szerelmese), Párizs. – *179*

KOL, Henri Hubert van (álneve: Rienze) (1852–1925) – holland szocialista; a Szociáldemokrata Szovetség, majd később a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója és vezetője; a 90-es évek végétől reformista. – *517 540 542*

KOLB, Georg Friedrich (1808–1884) – német publicista és statisztikus, polgári demokrata politikus. – *396*
– *Handbuch der vergleichenden Statistik der Volkerzustands- und Staatenkunde* (A népességtani és államtudományi összehasonlító statisztika kézikonyve). 7. átdolg. kiad., Lipcse 1875. – *396*

»*Kolnische Zeitung*« (Kolni Újság). – *53 276 427 712* (98)
– 1883 júl. 20.: *Zweites Blatt Kolner Lokalnachrichten. Koln, 20. Jul·* (Második Kiadás. Kolni helyi hírek. Koln, júl. 20.). – *53* (98)
– 1884 aug. 30.: *Professor Schweinfurth uber den Kongo* (Schweinfurth professzor a Kongóról) – *208* (347)
– 1884 nov. 4.: *Die Stichwahlen* (A pótválasztások). – *230 251* (383 411)
– 1884 nov. 6.: *Die Reichstag-Stichwahl in Koln* (A kolni Reichstag-pótválasztás). – *230 251* (383 411)
– 1884 nov. 8.: *Noch einmal die Kolner Stichwahl* (Még egyszer a kolni pótválasztás). – *251* (411)
– 1885 okt. 5–8. – *364* (554)

»*Koniglich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen*« (Királyi kiváltsággal rendelkező berlini állami és tudományos újság). – *34* (68)
– 1883 máj. 24: *Zur Beurteilung von Karl Marx* (Karl Marx megítéléséhez). – *34* (68)

»*Koniglich privilegierte Preussische Staats-, Kriegs- und Friedenszeitung*« (Királyi kiváltsággal rendelkező porosz állami, háborús és békeújság), Konigsberg. – *712* (962)

Krantz *lásd* Lavrov, Pjotr Lavrovics

KRAVCSINSZKIJ, Szergej Mihajlovics (Sztyepnyak) (1851–1895) – orosz író és publicista, a 70-es években forradalmi narodnyik; 1878-ban Pétervárott merényletet kovetett el a csendőrség fonoke ellen, utána emigrált és 1884-tól Angliában élt – *278 478*

KROPOTKIN, Pjotr Alekszejevics, herceg (1842–1921) – orosz forradalmár, földrajztudós és utazó; az anarchizmus vezető ideológusa, a marxizmus ellenfele; 1876–1917 emigrációban élt – *467 634 684*

KRÜGER, Adolf Hermann (szul kb 1836) – német rendőrtisztviselő, a 80-as években a politikai rendőrség egyik vezetője. – *727*

KRZYWICKI, Ludwik Joachim Franciszek (álneve: Żywicki, Wolski, K. R.) (1859–1941) – lengyel szociológus, kozgazdász és publicista; nagy része volt a marxizmus lengyelországi elterjesztésében, a 80-as években részt vett a szocialista mozgalomban, a „Tőke" első kotetének egyik lengyel fordítója. – *92 94* (165)

KUGELMANN, Ludwig (1828–1902) – német orvos, demokrata; részt vett az 1848–49-es forradalomban; az I. Internacionálé tagja, küldött az 1867-es lausanne-i és az 1872-es hágai kongresszuson; szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *142*

KUROPATKIN, Alekszej Nyikolajevics (1848–1925) – orosz tábornok; részt vett az 1877–78-as orosz–török háborúban; 1898–1904 hadügyminiszter; az orosz–japán háborúban (1904–05) az orosz csapatok főparancsnoka. – *375*

L

LABOUCHÈRE, Henry (1831–1912) – angol újságíró, diplomata és politikus, liberális, a parlament tagja; a 60-as évek végétől a „Daily News" egyik tulajdonosa. – *707*

»*The Labour Standard*« (A Munkászászló), London. – *76* (140)

LABRUYÈRE, Georges de – francia újságíró, a „Cri du Peuple" munkatársa, a 80-as évek végén boulangista; 1888-ban megalapította a „Cocarde" c. lapot. – *415 597 627* (822 859)

LABUSQUIÈRE, Jean (szül. 1852) – francia újságíró, szocialista; az I. Internacionálé tagja; a „Bataille" szerkesztőségében a broussista irányzathoz tartozott; később független szocialista. – *597*

LAFARGUE, Laura (1845–1911) – Marx középső leánya; részt vett a francia munkásmozgalomban; 1868-tól Paul Lafargue felesége. – *4–6 29–32 39–42 47–48 51 60–65 72 74–75 82–84 100–102 104 110–111 113–114 118 125 129–130 135–137 144 152–153 180–183 188–189 193 198 207 220 224 229 243–246 258 268–269 272 288–289 298–301 319 321–322 329 331–332 339–340 342–346 352–353 360–361 370–371 378 380–381 389 408 414–415 422–423 440–442 459–461 470 472–474 486–487 494 516–517 528–531 535–536 538–539 548–550 562 565–569 579–581 583 587–589 596–599 608–610 613–615 620 627–628 635 639–641 653–654 662–665 675 684–686 700–702 705–706 710 724–725 727* (4 79 119 136 191 193 219 244 315 396 465 495 497 512 525 528 541 552 881 956)

– és Eleanor MARX-AVELING: [*Levél a „Sozialdemokrat" szerkesztőjéhez*;] „Der Sozialdemokrat", 1886 ápr. 15.; „Le Socialiste", 1886 ápr. 24. – *470 472–473* (697)

LAFARGUE-NÉ (szül. 1803) – Paul Lafargue anyja. – *4* (4)

LAFARGUE, Paul (1842–1911) – francia orvos, szocialista; Marx és Engels tanítványa, a francia Munkáspárt egyik alapítója; az Internacionálé Főtanácsának tagja; Marx veje. – *4–5 22 29 31–32 40 42 48–49 61 63 65–66 71 74–76 82–84 100–102 110–111 113–114 122 124–125 129–130 137–139 143–144 149 152 180–183 188–189 193–198 207 243–246 256 269 278–279 289 299–300 318–319 321–322 326 329 331–332 339 342 345 352 366 368–370 380–381 387–389 406–408 414–415 422 442 446–448 461 466–467 474 478 480–481 486 494 503 516 528–529 531 535–536 538 550 554–561 568 580–581 583 587–589 591 595–596 598–599 606 608–610 614 627 633–635 639–640 653 663 668 674–675 684–685 697 701 704–705 707–711 719–720 724 726–728* (6 57 85 155 172 180 184 187 189 207 217 219 315 396 402 416 439 465 488 495 497 527 528 557 561 576 583 596 615 627 739 756 761 773 795 838 873)

– *Le droit à la paresse* (A restséghez való jog) [Párizs], 1883. – *71* (131)

– *Das Recht auf Faulheit* (A restséghez való jog); „Der Sozialdemokrat", 1883 dec. 13. és 20., 1884 jan. 3., 10, 17. és 24. – *91* (131)

– *Socialism and Darwinism* (Szocializmus és darwinizmus); „Progress", 2. köt., 1883 dec. – *74* (139)

– *L'Assassinat d' O'Donnell* (O'Donnell gyilkossága); „Le Cri du Peuple", 1883 dec. 19. – *76* (140)

– *Le Blé en Amérique, Production et commerce* (Az amerikai búza. Termelés és kereskedelem); „Journal des Économistes", 27. kot., 7. és 8. sz., Párizs 1884. – *74 182 188 467* (121 317 690)
– *La Théorie de la plus-value de Karl Marx et la critique de M. Paul Leroy-Beaulieu* (Karl Marx értéktöbblet-elmélete és Paul Leroy-Beaulieu úr bírálata); „Journal des Économistes", 27. kot., 9. sz., Párizs 1884. – *183 188 193 197 244 467* (318 325 332 690)
– *Le Capital de Karl Marx et la critique de M. Block* (Karl Marx „Tőké"-je és Block úr bírálata); „Journal des Économistes", 28. kot., 11. sz., Párizs 1884. – *197 243–244 467* (332 398 690)
– *Le Matérialisme économique de Karl Marx. Cours d'Économie sociale, I.* (Karl Marx gazdaságtani materializmusa. Társadalomgazdaságtani tanfolyam I.), Párizs [1884]. – *114 122 143 153 503* (207)
– *Peasant Proprietary in France* (Paraszti tulajdon Franciaországban); „To-Day", 1. kot., 4. sz., 1884. ápr. – *130* (230)
– *Recherches sur les origines de l'idée du bien et du juste* (Vizsgálódások a jó és a jog fogalmának kialakulásáról); „Revue philosophique de la France et de l'étranger", 20. kot. (1885 júl.–dec.) – *467* (690)
– (Névtelenul:) *Die Krisis in Frankreich, der Krieg in Tongking* (A franciaországi válság, a tonkini háború); „Die Neue Zeit", III. évf., 1885., 5. fuz. Politikai tudósítások. – *299* (466)
– *The Tonkin War and Socialism* (A tonkini háború és a szocializmus); „The Commonweal", 4. sz. 1885 máj. – *299* (466)
– (Névtelenul:) [Victor Hugóról;] „Die Neue Zeit", III. évf., 1885., 8. fuz. Politikai tudósítások. – *331* (511)
– (Névtelenul:) Karl Marx; „Le Socialiste", 1885 nov. 14. – *411 413* (587 621 622)
– *Le Matriarcat. Étude sur les origines de la famille* (A matriarchátus. Tanulmány a család eredetéről); „La Nouvelle Revue", 1886 márc. 1. – *467* (689)
– *The Decazeville Strike* (A decazeville-i sztrájk); „The Commonweal", 1886 jún. 12. – *486* (714)
– *Les Services publics* (A kozszolgáltatások), „Le Socialiste", 1887 aug. 6. – *685*

LAJOS FÜLÖP (1773–1850) – 1793-tol orleans-i herceg, francia király 1830–1848. – *368 705* (563)

LAJOS FÜLÖP ALBERT, orléans-i herceg, Párizs grófja (1838–1894) – Lajos Fulop unokája, 1842–48 trónorokos; 1861–62 az amerikai polgárháborúban az északiak oldalán harcolt; VII Fulop néven az orléanisták trónkovetelője. – *560*

LAMANSZKIJ, Vlagyimir Ivanovics (1833–1914) – orosz tudós; szlavista; a péterváry egyetem professzora; pánszlávista. – *708*

LAMARTINE, Alphonse-Marie-Louis de (1790–1869) – francia költő, történész es politikus; a 40-es években a mérsékelt republikánusok egyik vezetője; 1848-ban az ideiglenes kormány kulugyminisztere es tulajdonképpeni feje; az alkotmányozó nemzetgyulés és a végrehajtó bizottság tagja; az államcsíny után visszavonult a politikai élettol – *17* (36)
– *Histoire de la révolution de 1848* (Az 1848-as forradalom története), Brusszel 1849. – *17* (36)

LASKER, Eduard (1829–1884) – német jogász és politikus, az északnémet és a német Reichstag tagja; 1866-ig a haladopárt tagja, majd a Nemzeti Liberális Párt egyik alapítója és vezetője; támogatta Bismarck politikáját, védóvám politikájával azonban nem értett egyet és ezért 1880-ban kivált a Nemzeti Liberális Partból. – *476* (704)

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – nemet író es politikus; Párizsban ismerkedett meg az utópikus szocializmus eszméivel, 1848-ban reszt vett a német forradalomban; az Általános Német Munkásegylet megalapítója (1863), támogatta Németország „felulról" valo egyesítését; a nemet szocáldemokráciában az opportunista irányzat első kép-

viselője. – *35 188 204 208 244 262 333 377 405 407 426 679 712–713 727* (73 402 964)

– *Herr Bastiat–Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder: Kapital und Arbeit* (Bastiat–Schulze von Delitzsch úr, a kozgazdasági Julianus, vagy: Tőke és munka), Berlin 1864. – *204*

LAUR, Francis (szül. 1844) – francia politikus; mérsékelt republikánus; később boulangista; 1885-től képviselő. – *684* (927)

Laura *lásd* Lafargue, Laura

LAVIGNE, Paul – francia szocialista. – *380 395 609* (582 596)

LAVROV, Pjotr Lavrovics (1823–1900) – orosz publicista és szociológus, narodnyik; az I. Internacionálé tagja; részt vett a Párizsi Kommunban; 1870-tol emigrációban élt; 1873–76 a „Vperjod!" szerkesztője, levelezett Marxszal és Engelsszel. – *3 71 83 93–94 98–99 101 106 113 117 284–285 288 298 331 343 373 436–437 567 571 608 693* (1 148 167 176 177 178 195 448 566)

LECLÈRE, Henri-Alfred-Albert (Adhémar) (1853–1917) – francia nyomdász; a 70-es és 80-as években részt vett a szocialista mozgalomban; posszibilista; tobb szocialista es radikális lap munkatársa; a „Prolétaire" egyik alapítoja; 1886-tól gyarmati tisztviselo Kambodzsában; orientalista. – *101 153* (188)

Lehmann *lásd* Vilmos, I.

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, Freiherr von (1646–1716) – német matematikus, fizikus és diplomata, objektív idealista filozófus.

– *Leibnizens Briefwechsel mit dem Minister von Bernstorff und andere Leibniz betreffende Briefe und Aktenstucke aus den Jahren 1705–1716* (Leibniz levélváltása von Bernstorff miniszterrel és más Leibnizre vonatkozo levelek es ugyiratok az 1705–1716 kozotti évekből), kiadta dr. R. Doebner, Hannover 1882 – *142* (252)

– *Briefwechsel zwischen Leibniz und der Herzogin Elisabeth Charlotte v Orléans in den Jahren 1715 und 1716* (Leibniz és Erzsébet Sarolta orléans-i hercegnő levélváltása az 1715-os és 1716-os esztendőből), kiadta Eduard Bodemann, Hannover 1884 – *142* (252)

Lenchen *lasd* Demuth Helene

LEO, XIII (Gioacchino Pecci) (1810–1903) – római pápa 1878–1903. – *610 616*

Leonowicz, Stefan *lásd* Jankowska-Mendelsonowa, Maria

LEROUX, Pierre (1797–1871) – francia publicista, utópikus szocialista, Saint-Simon kovetője, az alkotmányozó és a torvényhozó nemzetgyulés tagja (hegypárti); 1851–52 emigráns Angliában; a kereszténységszocializmus híve. – *377 594*

LEROY-BEAULIEU, Pierre-Paul (1843–1916) – francia kozgazdász; a „Journal des Débats" szerkesztőségének tagja; a marxizmus ellenfele. – *188 193–197 244* (332 398)

– *Le Collectivisme. Examen critique du nouveau socialisme* (A kollektivizmus. Az új szocializmus kritikai vizsgálata), Párizs 1884. – *183 188 193–197 244* (318 332)

LESSING, Gotthold Ephraim (1729–1781) – német drámaíró, költő és kritikus; a német felvilágosodás kiemelkedő képviselője. – *476*

LESSNER, Friedrich (1825–1910) – német szabó; a Kommunisták Szovetségének tagja; részt vett az 1848–49-es forradalomban; a kolni kommunista-perben 3 évi várbortonre ítélték, 1856-ban Angliába emigrált, részt vett az Internacionálé minden kongresszusán és konferenciáján; tagja a Főtanácsnak, a londoni Német Munkás Muvelődési Egyletnek, a brit foderális tanácsnak; az angol Fuggetlen Munkáspárt egyik alapítója; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *149 409 457 499 644 664* (692)

LEXIS, Wilhelm (1837–1914) – német közgazdász és statisztikus, egyetemi tanár. – *457 513 563*

– *Die Marx'sche Kapitaltheorie* (A marxi tőkeelmélet); „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", új sorozat, 11. köt., Jéna 1885. – *457 513 563* (675)

Library *lásd* Liebknecht, Wilhelm

LIEBIG, Justus, Freiherr von (1803–1873) – német kémikus, az agrokémia egyik megalapítója. – *114*

– *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie* (A vegytan, a mezőgazdaságra és fiziológiára való alkalmazásában), 1. rész 7. kiad., Braunschweig 1862. – *114* (208)

LIEBKNECHT, Gertrud – Wilhelm Liebknecht leánya. – *623*

LIEBKNECHT, Natalie (1835–1909) – 1868-tól Wilhelm Liebknecht második felesége. – *537 573–574 578–580 666 714–715*

LIEBKNECHT, Wilhelm (1826–1900) – német szocialista újságíró; a Kommunisták Szövetségének tagja; részt vett az 1848-as forradalomban, utána Svájcba, majd Londonba emigrált; 1862-ben visszatért Németországba; az I. Internacionálé tagja és a német Szociáldemokrata Munkáspárt egyik megalapítója; a „Demokratisches Wochenblatt", a „Volksstaat" és a „Vorwärts" szerkesztője; a II. Internacionálé egyik fő szervezője; 1875-től a Reichstag tagja; Marx és Engels barátja. – *4 14–16 20–24 26 28 33 35–37 39 49 55–56 58 85 88 104–105 108 122 130–132 153 155 178 230 260–262 264 267 275 281 300 313 319 331 335 345 347 375–376 390 396–399 402–403 416–425 428 431 452–453 462–463 469 473 478 481–482 500 507 515–520 525–526 528–529 532 537 540–541 543 550–551 553 573–574 578–580 601 614 617 621 623 629 642 650 653 664 666–667 673–674 687 714–715* (10 30 38 39 42 44 50 89 113 170 238 248 276 314 360 381 418 434 460 478 521 531 532 572 573 592 599 602 603 613 628 631 681 685 701 728 729 776 794 836 863 882 897 898)

– *Ein Blick in die Neue Welt* (Pillantás az Újvilágba), Stuttgart 1887. – *579*

Lili (Lily) *lásd* Rosher, Lilian

LIMOUZIN, Adelaide Elise (szül. Scharnet) (szül. 1846) – Jean Thibaudin tábornok szeretője, részt vett a visszaéléseiben. – *706* (955)

LIPÓT, II. (1835–1909) – belga király 1865–1909. – *208*

LIPÓT KÁROLY FRIGYES (1790–1852) – badeni nagyherceg 1830–1852. – *387*

LIPPERT, Julius (1839–1909) – osztrák kultúrtörténész. – *225*

– *Die Geschichte der Familie* (A család története), Stuttgart 1884. – *225* (372)

LISSAGARAY, Prosper-Oliver (1838–1901) – francia újságíró és történész; a Párizsi Kommün résztvevője, a neojakobinusok csoportjának tagja; a Kommün leverése után Angliába emigrált, 1876-ban megírta a Kommün történetét; 1880-ban visszatért Franciaországba; 1882-ben alapítója és szerkesztője a „Bataille" c. lapnak. – *318 415 597* (488 823)

Lizzie, Lizzy *lásd* Burns, Lydia

LOCKROY, Édouard-Étienne-Antoine Simon (1840–1913) – francia újságíró és politikus, radikális; a 80-as és 90-es években több kormányban miniszter. – *614* (668 835)

»*Londoner Zeitung. Hermann*« (Londoni Újság. Hermann). – *126* (223)

– 1884 márc. 22.: *Die Märzfeier in London* (A márciusi ünnepség Londonban). – *126*

LONGUET Charles (1839–1903) – francia újságíró, proudhonista; 1866–67 és 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja; 1866-ban Belgium ügyeivel megbízott titkár; a Párizsi Kommün tagja; a Kommün leverése után emigrált Angliába; később posszi-

bilista; a 80-as és 90-es években a párizsi községtanács tagja; 1872-től Marx legidősebb leányának, Jennynek a férje. – *4 113 446–448 452 460–461 481 596 627* (5 598 709)

LONGUET, Edgar (1879–1950) – Jenny és Charles Longuet fia; francia orvos; a Szocialista Párt, 1938-tól a Francia Kommunista Párt tagja; részt vett az antifasiszta ellenállási harcban. – *62 100 111 113 135 269 710 724* (5 244)

LONGUET, Henri (Harry) (1878–1883) – Jenny és Charles Longuet fia. – *20*

LONGUET, Jean-Laurent-Frederick (Johnny) (1876–1938) – Jenny és Charles Longuet fia; a Francia Szocialista Párt egyik vezetője. – *4 62 100 111 113 135 269 370 415 423 710 724* (5 244)

LONGUET, Jenny (1844–1883) – Marx legidősebb leánya; újságírónő; részt vett a nemzetközi munkásmozgalomban; 1872-től Charles Longuet felesége. – *49 245* (5 89 244)

LONGUET, Jenny (1882–1952) – Jenny és Charles Longuet leánya. – *62 100 111 113 135 269 710 724* (5 244)

LONGUET, Marcel (1881–1949) – Jenny és Charles Longuet fia. – *62 100 111 113 135 269 710 724* (5 244)

LOPATYIN, German Alekszandrovics (1845–1918) – orosz közgazdász, narodnyik forradalmár; Csernisevszkij tanítványa; Londonban Marx köréhez tartozott; 1870-ben az Internacionálé Főtanácsának tagja; a „Tőke" első kötetének orosz fordítója, munkáját letartóztatása után Ny. F. Danyielszon folytatta. – *3 61 68 98 106 137 283 351 385 438 567 693* (3 117 126 195 447)

LORIA, Achille (1857–1943) – olasz közgazdász és szociológus. – *17–18 244–245* (34 403)
– *La teoria del valore negli economisti italiani* (Az értékelmélet az olasz közgazdászoknál), Bologna 1882. – *17* (35)
– *Karl Marx*; „Nuova antologia di scienze, lettere ed arti", második sorozat, 38. köt., Róma 1883. – *17* (34 36)

Louis Bonaparte *lásd* Napóleon, III.

Louis-Napoléon *lásd* Napóleon, III.

LOUSTALLOT, Elisée (1762–1790) – francia ügyvéd és publicista, forradalmi demokrata; a „Révolutions de Paris" kiadója. – *101 130* (183 229)

LOVELL, John W. – amerikai kiadó; 1887-ben kiadta Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művét. – *656 694 717* (903)

LOWREY – a William Swan Sonnenschein & Tsa kiadóvállalat társtulajdonosa. – *520 634*

LUBBOCK, Sir John, (1899-től) Lord Avebury (1834–1913) – angol biológus, darwinista; etnológus, régész, pénzügyi szakember és liberális politikus. – *109* (202)

Lupus *lásd* Wolff, Wilhelm

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a paraszthábor úval szemben szövetkezett a katolikus ellenforradalommal; a Biblia fordítója. – *140* (250)
– *Ein' feste Burg ist unser Gott* (Erős vár a mi Istenünk). – *315* (482)

LÜDERITZ, Franz Adolf Eduard (1834–1886) – német nagykereskedő; az afrikai német gyarmatosító terjeszkedés egyik kezdeményezője. – *217*

»*Lyon Socialiste*« (Lyoni Szocialista). – *244* (399 416)

M

MABLY, Gabriel-Bonnot de (1709–1785) – francia társadalomfilozófus, utópikus kommunista. – *100*
– *Oeuvres complètes* (Összes művei), London 1789. – *100*

MACDONALD, Alexander (1821–1881) – az angol bányászszövetség titkára, reformista; 1874-től a parlament tagja, a liberálisok politikáját támogatta. – *671*

MAC-MAHON, Marie-Edme-Patrice-Maurice, comte de, (1859-től) duc de Magenta (1808–1893) – francia tábornok, majd tábornagy, bonapartista; részt vett az algériai, a krími és az itáliai háborúban; 1864–70 Algéria főkormányzója; 1870-ben a francia–porosz háborúban Sedannál letette a fegyvert; 1871-ben a Kommünt vérbe fojtó versailles-i csapatok főparancsnoka; 1873–79 köztársasági elnök. – *466* (578)

MAHON, John Lincoln (1865–1933) – angol műszerész; 1884-ben a Szocialdemokrata Foderáció végrehajtó bizottságának tagja; 1884 decemberétől a Szocialista Liga tagja és 1885-ben titkára; 1887-ben az Észak-Angliai Szocialista Föderáció egyik szervezője; kapcsolatban állt Engelsszel. – *247 659 670–672 678* (408 910 911)

MAINE, Sir Henry James Sumner (1822–1888) – angol jogász és jogtörténész; 1871–1888 az indiai ügyek minisztériuma tanácsának tagja. – *194*

MALON, Benoît (1841–1893) – francia kispolgári szocialista; az I. Internacionálé tagja, küldött az 1866-os genfi kongresszuson; az 1871-es versailles-i nemzetgyűlés tagja, majd lemondott mandátumáról; tagja a nemzetőrség központi bizottságának és a Párizsi Kommünnek; a Kommun leverése után Olaszországba, majd Svájcba emigrált, ahol az anarchistákhoz csatlakozott; később a posszibilisták egyik vezetője. – *66 71 78 101 115 406 466* (187 210 274 688)

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász; a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet szerzője. – *59 100*
– *Essai sur le principe de population, 3e éd. française trés-augmentée* (Tanulmány a népesedés elvéről, 3., erősen bővített francia kiadás), az 5. angol kiadás alapján franciára fordította Pierre és Guillaume Prévost, 1–4. kot., Párizs–Genf 1836. – *100*

MANDL, Heinrich – osztrák kereskedő és publicista, szociáldemokrata; a „Neue Zeit" munkatársa. – *679*
– *Ist das eherne Lohngesetz richtig?* (Helyes a vasbértörvény?); „Gleichheit", 1887 máj. 14. – *679* (917)

MANZ, Karl (1856–1917) – német konyvkotő, szociáldemokrata; a szocialista-törvény életbelépése után Bécsbe, majd Zürichbe emigrált. – *179 208 222* (300)

MARAT, Jean-Paul (1743–1793) – francia természettudós és publicista; a francia forradalomban a jakobinusok egyik legkövetkezetesebb vezetője. – *435*

Mark, von der *lásd* Rosenberg, Wilhelm Ludwig

Marlborough *lásd* Churchill, George Charles Spencer, Duke of Marlborough

MAROUCK, Victor – francia ügyvéd és újságíró, szocialista; a 80-as évek elején a posszibilistákhoz csatlakozott. – *597*

MARTIGNETTI, Pasquale (1844–1920) – olasz hivatalnok, szocialista; Marx és Engels több művét olaszra fordította. – *38 50 233 265 296 320 322 327 411 413 456 534 590–592 596 651–653 669* (76 77 78 91 369 385 386 422 465 493 621 672 816)

MARX, Heinrich (1782–1838) – német ügyvéd; Marx apja. – *30*

MARX, Jenny (szül. von Westphalen) (1814–1881) – Marx felesége és munkatársa. – *20 34 40 49 162* (89 455)

MARX, Karl Heinrich (1818–1883).
– *Kritische Randglossen zu dem Artikel: „Der König von Preussen und die Sozialreform. Von einem Preussen"* („*Vorwärts" Nr. 60*) (Kritikai széljegyzetek „Egy porosz" cikkéhez („Vorwärts" 60. sz.): „A porosz király és a szociális reform") [1844 július 31]; „Vorwärts!", 1844 aug. 7. és 10. (1. köt. 392–408. old.) – *49* (89)
– *Illustrationen zu der neuesten Kabinettsstilübung Friedrich Wilhelm IV.* (Illusztrációk IV. Frigyes Vilmos legújabb kabinet-stílusgyakorlatához); „Vorwärts!", 1844 aug. 17. – *49*
– és Friedrich ENGELS: *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Konsorten* (A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen) [1844 szeptember–november], Majna-Frankfurt 1845. (2. köt. 1–210. old.) – *111* (203)
– és Friedrich ENGELS: *Die deutsche Ideologie* (A német ideológia) [1845–1846]; „Marx–Engels Gesamtausgabe", I. rész 5. köt., Berlin 1932. (3. köt. 11–538. old.) – *31 37 39 52* (64)
– *Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra) [1847 első fele], Párizs–Brüsszel 1847. (4. köt. 59–174. old.) – *69–70 91 96 102 107 110 118 122 133 168 173 202 211* (127 143 163 169 242 306 352)
– *Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra), új kiad. Engels előszavával és jegyzeteivel, Párizs 1896. – *102 107 110 118 122 131 633 634 695* (170 191 196 203)
– *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons „Philosophie des Elends"* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra), ford. E. Bernstein és K. Kautsky, Engels előszavával és jegyzeteivel, Stuttgart 1885. – *77 118 122 131 133–134 138 143 147 163–164 191 202 206 208 211 213 218 224 272 284* (127 170 198 340 364 374 448)
– *Нищета философии. Ответ на „философию нищеты" г. Прудона* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra), ford. V. Zaszulics, Genf 1886. – *118 122 468* (212 298)
– *Die moralisierende Kritik und die kritisierende Moral* (A moralizáló kritika és a kritizáló morál) [1847 október vége]; „Deutsche Brüsseler Zeitung", 1847 okt. 28., 31., nov. 11., 18., 25. (4. köt. 319–347. old.) – *49* (89)
– *Lohnarbeit und Kapital* (Bérmunka és tőke) [kb. 1847 december]; „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie", 1849 ápr. 5–8., 11. (6. köt. 386–412. old.) – *168 170* (296 621)
– *Lohnarbeit und Kapital* (Bérmunka és tőke), Boroszló 1880. – *70 170* (129 296)
– *Lohnarbeit und Kapital* (Bérmunka és tőke), Boroszló 1881. – *170* (296)
– *Lohnarbeit und Kapital* (Bérmunka és tőke), Hottingen-Zürich 1884. – *167 170 334 450–451* (296 621)
– *Наемный трудъ и капиталъ* (Bérmunka és tőke), Genf 1883. – *70 94 168* (125 129 298)
– *Wage-Labour and Capital* (Bérmunka és tőke), London 1886. – *450*
– *Capitale e salario* (Tőke és munkabér), ford. Martignetti, Milánó 1893. – *400 411 413 430 450 456 483 501* (611 621 644 672 674 733 885)
– és Friedrich ENGELS (névtelenül): *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa) [1847 december–1848 január], London 1848. (4. köt. 437–470. old.) – *5 9 20 34 43 91 281 316 329 380 585 642* (42 69 164 445 486 805 812)
– és Friedrich ENGELS (névtelenül): *Manifeste du parti communiste* (A Kommunista Párt kiáltványa), Párizs 1848. – *642*
– és Friedrich ENGELS: *Manifeste du parti communiste* (A Kommunista Párt kiáltványa), ford. Laura Marx-Lafargue; „Le Socialiste", 1885 aug. 29.–nov. 7. – *361 370–371 378 380* (552)
– és Friedrich ENGELS (névtelenül): *Det kommunistiske Partis Manifest* (A Kommunista Párt kiáltványa), London 1848. – *642*

– és Friedrich ENGELS: *Manifesto of the German Communist Party* (A német Kommunista Párt kiáltványa), ford. H. Macfarlane; „The Red Republican", 1850 november 9., 16., 23., 30. – *642*
– és Friedrich ENGELS: *Манифест Коммунистической партии* (A Kommunista Párt kiáltványa), ford. Bakunyin [Genf 1869]. – *43* (84)
– és Friedrich ENGELS: *Манифест Коммунистической партии* (A Kommunista Párt kiáltványa), ford. Plehanov, Genf 1882. – *43 70 78 94 168* (84 129 146 298)
– és Friedrich ENGELS: *Das Kommunistische Manifest* (A Kommunista Kiáltvány), 3. jogosított német kiadás, a szerzők előszavával, Hottingen-Zurich 1883. – *78 327 334* (146 507)
– és Friedrich ENGELS: *Manifesto of the Communists* (A Kommunista Kiáltvány), 2. kiad., New York 1883. – *43* (83)
– és Friedrich ENGELS: *Det Kommunistiske Manifest* (A Kommunista Kiáltvány), Koppenhága 1885. – *400 430 483* (611 644)
– és Friedrich ENGELS: *Manifesto of the Communist Party* (A Kommunista Párt kiáltványa), ford. S. Moore, jogosított angol kiad., kiadta és jegyzetekkel ellátta Engels, London 1888. – *618 642* (885)
– és Friedrich ENGELS: *Vorwort* (Előszó [a „Kommunista Párt kiáltványa" 1872-es német kiadásához]) [1872 június 24]; „Das Kommunistische Manifest", új kiad., a szerzők előszavával, Lipcse 1872. (4. kot. 563–564. old., 18. kot. 86–87. old.) – *77 380* (145 580)
– *Discours sur la question du libre échange* (Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről [1848 január 9], Brusszel 1848. (4. kot. 422–435. old.) – *213 226–227 234 250 284 695* (357 374)
– *Rede über die Frage des Freihandels* (Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről); „Das Elend der Philosophie", Stuttgart 1885. – *213 226 250 284* (374 409)
– *Free Trade. A Speech* (Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről), ford. F. Kelley-Wischnewetzky, Engels előszavával, Boston 1888. – *695 718* (936 968)
– (** jelzéssel:) *Die Junirevolution* (A júniusi forradalom) [1848 június 28]; „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie", 1848 jún. 29. (5. kot. 123–126. old.) – *37 316 333 367* (75 481 486 520)
– *Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850* (Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig) [1850]; „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 jan.–okt., 1., 2., 3. és 5–6 füzet, Hamburg 1850. (7. kot. 7–103. old.) – *99 273 284 333* (178 179 431 519)
– es Friedrich ENGELS (névtelenul): [*Recenziók a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" második, 1850 februári számából*] [1850 január–február]; „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 febr., 2. füzet. (7. kot. 191–206. old.) – *273* (431)
– és Friedrich ENGELS (névtelenul): *Revue [Januar/Februar 1850]* (Szemle [1850 január–február]) [1850 január 31–február]; „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 febr., 2. füzet, Hamburg 1850. (7. kot. 207–219. old.) – *273* (431)
– és Friedrich ENGELS: *Ansprache der Zentralbehörde an den Bund vom Marz 1850* (A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez, 1850 március) [1850 március vége]; korlevélként 1850 tavasza, mellékletként „Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln", Hottingen-Zurich 1885. (7. kot. 236–245. old.) – *333 364 367* (518 560)
– és Friedrich ENGELS: *Die Zentralbehörde an den Bund* (A Központi Vezetőség a Szövetséghez), „Wermuth/Stieber: Die Kommunistenverschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts" (A tizenkilencedik század kommunista összeesküvései), I. rész, Berlin 1853. – *333 364*
– és Friedrich ENGELS (nevtelenul): [*Recenziók a „Neue Rheinische Zeitung Politisch-ökonomische Revue" negyedik, 1850 áprilisi számából*] [1850 március–április második

fele]; „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 ápr , 4. fuzet, (7. kot. 246–283. old.) – *273*
– és Friedrich ENGELS (névtelenül): *Revue [März/April 1850]* (Szemle [1850 március–április]) [1850 március kozepe–április 18]; „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 ápr., 4. fuzet, Hamburg 1850. (7. kot. 284–287. old.) – *273*
– és Friedrich ENGELS: *Ansprache der Zentralbehörde an den Bund vom Juni 1850* (A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez, 1850 június) [1850 nyara], körlevélként 1850 nyara, mellékletként „Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Koln", Hottingen-Zürich 1885. (7. köt. 298–304. old.) – *333 364 367* (518 560)
– és Friedrich ENGELS: *Die Zentralbehörde an den Bund* (A Központi Vezetőség a Szövetséghez); „Wermuth/Stieber: Die Kommunistenverschworungen des neunzehnten Jahrhunderts", I. rész, Berlin 1853. – *333 364*
– és Friedrich ENGELS (névtelenül): *Revue, Mai bis Oktober* (Szemle, májustól októberig) [1850 november 1]; „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 máj.–okt., 5–6. füzet, Hamburg 1850. (7. kot. 409–449. old.) – *273*
– *Der 18te Brumaire des Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája) [1851 december–1852 március]; „Die Revolution. Eine Zeitschrift in zwanglosen Heften", I. füzet, New York 1852. (8. köt. 101–196. old.) – *52 99 273* (95 760)
– *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája), 2. kiad., Hamburg 1869. – *97* (95)
– *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája), 3. kiad., Hamburg 1885. – *321*
– *Le dix-huit Brumaire de Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája); „Le Socialiste", 1891 jan.–nov., Lille 1891. – *65 339 371 380 395 430 570 577 599 609 627 642* (120 597 611 614 885)
– (Névtelenül:) *Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln* (Leleplezések a kolni kommunista-perről) [1852 október eleje–december vége], Bázel–Boston 1853. (8. kot. 389–452. old.) – *317 333*
– *Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln* (Leleplezések a kolni kommunista-perről), új kiad., Lipcse 1875. – *333–334 367*
– *Nachwort* (Utószó [a „Leleplezések a kölni kommunista-perről" 1875-ös kiadásához]) [1875 január 8]; „Der Volksstaat", 1875 jan. 27., „Enthullungen über den Kommunistenprozess zu Köln", új kiad., Lipcse 1875. (8. köt. 559–561. old., 18. köt. 537–539. old.) – *333* (517 559)
– *Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln* (Leleplezések a kölni kommunista-perről), új kiad., Engels bevezetésével és dokumentumokkal, Hottingen-Zürich 1885. – *317 333 338 362 364 367 439* (487 559)
– *Lord Palmerston* [1853 október–december eleje]; „The People's Paper", 1853 okt. 22–dec. 24. (9. köt. 333–390. old.) – *412* (625)
– *Palmerston and Russia. Palmerston, what has he done?* (Palmerston és Oroszország. Palmerston. Milyen tetteket vitt véghez?); „Political Fly-Sheets" (Politikai röpiratok), 1–2. sz., London 1855. – *412* (625)
– *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (A politikai gazdaságtan bírálatához. Első fuzet) [1858 augusztus–1859 január], Berlin 1859. (13. kot. 1 -147. old.) – *30 211 226 234* (60 61 199 351 374)
– *Herr Vogt* (Vogt úr) [1860 január–november], London 1860. (14. köt. 319–627. old.) – *309* (136 476)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata) [1863 -1867], I. köt., I. konyv: *Der Produktionsprozess des Kapitals* (A tőke termelési folyamata), 1. kiad., Hamburg 1867. (23. kot.) – *8 10 26 29 58 114 118 199 211 244 290 302 422–423 504* (327 329 330 331 353 354)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. kot., I. konyv. *Der Produktionsprozess des Kapitals*, 2. jav. kiad., Hamburg 1872. – *62 132 136*

– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., I. könyv: *Der Produktionsprozess des Kapitals*, 3. bőv. kiad., Hamburg 1883. – *15 22 30 33 40 42–44 46 49–51 54 60–61 65 68 75 81 88 94 121 132 137 163 196–197 390 475 499 535 548 681* (45 118)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., I. könyv: *Der Produktionsprozess des Kapitals*, 4. átnézett kiad., Hamburg 1890. – *475*
– *Капитал. Критика политической экономии* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., I. könyv: *Процесс производства капитала* (A tőke termelési folyamata), ford. Nyikolaj–on (Danyielszon), Szentpétervár 1872. – *8 68*
– *Le Capital* (A tőke), J. Roynak a szerző által teljes egészében átnézett fordítása, Párizs [1872–75]. – *8 30 33 42–43 142 196 342 378 475* (62)
– *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., Lipcse 1884–89. – *92 94* (165 167)
– *Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production* (A tőke. A tőkés termelés kritikai elemzése), I. köt., ford. S. Moore és E. Aveling, Engels kiad., London 1887. – *32–33 47 51 54 60 88 101 130–131 135–136 138 142 152 163 207 215 219 266 284 319–320 334 342 385 412 430 436 438 441 450 454–456 459–4630 462 470 472 478 483–484 486 490 494 499–503 506 509 513 520 528 570–535 548 551 563 565 568 570 587 589 596 606 611–612 618–620 622 627 10* (58 525 529 845 847 848)
– *Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production* (A tőke. A tőkés termeléskritikai elemzése), [2.] új kiad., London 1888. – *611 618-620 622* (848)
– *Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production* (A tőke. A tőkés termelés kritikai elemzése), [3. kiad.] London 1889. – *619* (848)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtn bírálata), II. köt., II. könyv: *Der Zirkulationsprozess des Kapitals* (A tőke forgalmia folyamata), Engels kiad., Hamburg 1885. (24. köt.) – *3 5–7 15 18–20 26 30 34 40 43–44 46 54 59–60 68 93–94 98 106 110 123 128 130–131 138 142 147 153 161–164 167 171 202 207 215 219 223 235 266 270 283 287–291 294 302 319 323 325 329 337–339 343 348 363 384–385 395 535 563* (2 177 390 446500 524 540)
– *Капитал. Критика политической экономии* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), II. köt. II., könyv: *Процесс обращения капитала* (A tőke forgalmi folyamata), Szentpétervár 1885. – *68 98 106 332 339 351 437 468* (125 195 298 446 539 653)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. Apolitikai gazdaságtan bírálata), III. köt., III. könyv: *Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion* (A tőkés termelés összfolyamata), Engels kiad., Hamburg 1894. (25. köt.) – *3 30 94 98 128 130 161 171 194 243 266 270 284 287–288 290–291 294 302–303 314 319 323 325 329 331 334 336–337 339 348 384–385 394 400 412 431 436 438 441 450 470 530 533 563 577 611 722* (2 59 492 501 791 883)
– *Theorien über den Mehrwert* (*Vierter Band des „Kapitals"*) (Értéktöbblet-elméletek (A „Tőke" IV. könyve)). – *107 110 128 130 195 204 245 266 288 303* (60 199 328 404)
– (Névtelenül:) *Address of the Working Men's International Association* (A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete) [1864 október 21. és 27. között]; „Address and Provisional Rules of the Working Men's International Association, established September 28, 1864, at a Public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London" (A Nemzetközi Munkásszövetség – megalakult egy 1864 szeptember 28-án a St. Martin's Hallban, Long Acre, London, tartott nyilvános gyűlésen – alapító üzenete és ideiglenes szervezeti szabályzata), [London] 1864. (16. köt. 3–11. old.) – *316* (481 486)
– (Névtelenül:) *Provisional Rules of the Working Men's International Association* (A Nemzetközi Munkásszövetség ideiglenes szervezeti szabályzata) [1864 október 21. és 27. között];

„Address and Provisional Rules of the Working Men's International Association etc."' [London] 1864. (16. köt. 12–14. old.) – *594* (818)
– *Über P.- J.Proudhon* (Proudhonról) [1865 január 24]; „Der Sozialdemokrat", 1865 febr. 1., 3., 5. (16. kot. 22–28. old.) – *96 108 110 113 118 147 224 226* (170 262 374 387)
– *Über P.-J. Proudhon* (Proudhonról); „Das Elend der Philosophie", Stuttgart 1885. – *118 224 226 234 284* (170 387)
– *Карл Маркс о Прудоне* (Karl Marx Proudhonról); „Nyiscseta filoszofii", Genf 1886. – *118*
– *Proudhon jugé par Karl Marx* (Karl Marx Proudhonról); „Misère de la philosophie", Párizs 1896. – *113 118 124 125 138 149* (170 219)
– *Second Address of the General Council of the International Workingmen's Association on the War* (A Nemzetkozi Munkásszovetség Főtanácsának második uzenete a francia–porosz háborúról), [1870 szeptember 9], London 1870. (17. kot. 243–251. old.) – *523 529* (754)
– *The Civil War in France. Address of the General Council of the International Workingmen's Association* (A polgárháború Franciaországban. A Nemzetkozi Munkásszovetség Főtanácsának uzenete) [1871 április–május], London 1871. (17. kot. 285–335. old.) – *169* (299 486)
– *Der Burgerkrieg in Frankreich. Adresse des Generalrats der Internationalen Arbeiterassoziation* (A polgárháború Franciaországban. A Nemzetkozi Munkásszovetség Főtanácsának uzenete); kulonlenyomat a „Volksstaat"-ból, Lipcse 1871. – *77–78 316* (145 146)
– *Offizieller Bericht des Londoner Generalrats, verlesen in offentlicher Sitzung des Internationalen Kongresses zu Haag* (A londoni Főtanács hivatalos beszámolója a hágai nemzetkozi kongresszus nyilvános ulésén) [1872 augusztus vége]; „Der Volksstaat", 1872 szept. 18., „Liberté", 1872 szept. 29., „Internationale", 1872 okt. 6. (18. kot. 119–126. old.) – *316* (486)
– es Friedrich ENGELS: *L'Alliance de la Démocratie Socialiste et l'Association Internationale des Travailleurs. Rapport et documents publiés par ordre du Congrès International de la Haye* (A Szocialista Demokrácia Egyesulése és a Nemzetkozi Munkásszovetseg. Az Internacionálé hágai kongresszusának utasítására kozzétett jelentés és dokumentumok) [1873 április–július], London–Hamburg 1873. (18. kot. 311–445. old.) – *164* (209 290)
– [Levél az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének] [1877 november korul], „Vesztnyik Narodnoj Voli" (A Népakarat Hírnoke), 1886. 5. sz. (19. kot. 108–113. old.) – *119 355* (214 545)
– *Mr George Howell's History of the International Workingmen's Association* (A Nemzetkozi Munkásszovetség története George Howell úr szerint) [1878 július eleje]; „The Secular Chronicle", 1878 aug. 4. (19. kot. 139–144. old.) – *8* (16)
– (Névtelenul:) *Programme électoral des travailleurs socialistes* (A szocialista munkások választási programja) [1880 május eleje]; „L'Égalité" (Párizs), 1880 jún. 30. (19. kot. 228. old.) – *341* (527)

MARX-AVELING, Eleanor (Tussy) (1855–1898) – Marx legfiatalabb leánya, publicista; részt vett az angol és a nemzetkozi munkásmozgalomban; 1884-tól Edward Aveling élettársa. – *3–4 6 15 31–32 40–42 54 59 61–62 72–73 75 78 80–81 83 88 90 93 97 100 118 123 127 131 136 181 189 191 211–212 220 232 243 258 266 268 272 284 289 299 326 329 331 352 356 360 406 414–415 417 420 423 428 431 435 438 460 470 472 479 496 500 507 517 526 528 535 539 541 548 550 566–568 579 584 587–589 593 596 598 600–602 605–609 618 620 624 628–630 632 634 640 643 645 654 662–664 667 671 673–675 681–682 689 706–707 710 713–715* (9 81 99 176 228 363 424 453 454 692 714 728 729 758 794 814 869 870 898 957

MATTHEWS, Henry (1826–1913) – angol jogász és politikus; konzervatív; 1886–92 belugyminiszter. – *706–707*

MAUPASSANT, Guy de (1850–1893) – francia író. – *597*
– *Bel Ami* (A Szépfiú) – *597 615* (839)

MAURER, Georg Ludwig, Ritter von (1790–1872) – német történész és politikus; a németországi földmagántulajdon történelmi kialakulását vizsgálta.– *194 435*
– *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt* (Bevezetés a Mark-, telek-, falu- és városberendezkedés és a kozhatalom történetéhez), Munchen 1854. – *435*
– *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland* (A Mark-berendezkedés története Németországban), Erlangen 1856. – *435*
– *Geschichte der Fronhofe, der Bauernhofe und der Hofverfassung in Deutschland* (A jobbágytelkek, a paraszttelkek és a telekberendezkedés története Németországban), 1–4 kot., Erlangen 1862–63. – *435*
– *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland* (A faluberendezkedés története Németországban), 1–2. kot., Erlangen 1865–66 – *435*
– *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland* (A városberendezkedés története Németországban), 1–4. kot., Erlangen 1869–71. – *435*

MAY, Élie – francia posszibilista, majd boulangista. – *406*

MAYALL – angol fényképész – *16 21*

MCENNIS, J. T. – amerikai újságíró; a „Missouri Republican" c Saint Louis-i lap munkatársa. – *478–479 499 531*

MC-GLYNN, Edward (1837–1900) – amerikai katolikus pap, 1886–87 Henry George híve és a United Labor Party egyik vezetője; 1887-ben exkommunikálták; később szakított George-zsal és 1888–89 egyedul állt a párt élén. – *674 682*

MEAD, Edward P. – angol munkáskoltó, chartista.
– *The Steam King* (Gőz király), „The Northern Star", 1843 febr. 11. – *97* (174)

MEHRING, Franz (1846–1919) – német történész es irodalomtörténész, kritikus; a 80-as években csatlakozott a marxista mozgalomhoz; a német szociáldemokrácia balszárnyának egyik vezetője, majd a Spartakus Szovetség tagja és a Német Kommunista Párt egyik megalapítója; a „Neue Zeit" munkatársa. – *275 277 348* (433 437 879)

MEISSNER, Otto Karl (1819–1902) – hamburgi konyvkiadó; a „Tőke" és más Marx- es Engels-művek kiadója. – *20 22 26 41 62 81–82 95 97 102 107 128 130 207 338 352 363 422 437 452 535 538 721* (118 524 540)

MENDELSSOHN – egy berlini bankház főnoke. – *374 397*

MENGER, Anton (1841–1906) – osztrák jogász, egyetemi tanár. – *562 568 609*
– *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung* (A teljes munkahozadékra való jog, történeti ábrázolásban), Stuttgart 1886. – *562 568* (788)

MESA Y LEOMPART, José (1840–1904) – spanyol nyomdász; az Internacionále spanyolországi szekciójának egyik szervezoje; 1871–72 a spanyol foderális tanács tagja, 1871–73 az „Emancipación" szerkesztője; 1872–73 az új madridi foderáció tagja, harcolt az anarchizmus ellen; a marxizmus első spanyolországi propagandistái kozé tartozott; 1879-ben Spanyolország Szocialista Munkáspártja egyik alapító tagja; Marx és Engels tobb muvet fordította spanyolra. – *639 728*

MEYENDORF bárónő – kalandornő; a Hatzfeldt-féle válóper egyik szereplője; Edmund von Hatzfeldt grófi szeretője. – *712* (964)

MEYER, Mathilde – Rudolph Hermann Meyer felesége. – *549*

MEYER, Rudolph Hermann (1839–1899) – német kozgazdász és publicista; Rodbertus

kiadója; feudális szocialista, Bismarck ellenfele. – *55 83–84 107 148 272 414–415 529 549*

– *Der Emanzipationskampf des vierten Standes* (A negyedik rend felszabadulási küzdelme), Berlin 1874. – *107* (197)

MICHEL, Louise (1830–1905) – francia tanítónő és költőnő; részt vett a Párizsi Kommünben, a Kommün leverése után Új-Kaledóniába száműzték; 1880-ban amnesztiát kapott; 1883–86 forradalmi tevékenysége miatt börtönben volt; 1890-ben Angliába emigrált. – *42 441* (75 82 94 756)

MIGNET, François-Auguste-Marie (1796–1884) – francia történetíró; liberális. – *435* (415)

– *Histoire de la révolution française, depuis 1789 jusqu'en 1814* (A francia forradalom története 1789-től 1814-ig), 1–2. köt., Brüsszel 1828. – *435* (651)

MIHAJLOVSZKIJ, Nyikolaj Konsztantyinovics (1842–1904) – orosz szociológus, publicista és irodalomkritikus, a liberális narodnyikok ideológusa; a marxizmus ellenfele; az „Otyecsesztvennije Zapiszki" és a „Russzkoje Bogatsztvo" szerkesztője.

– *Карл Маркс перед судом г. Ю. Жуковского* (Karl Marx J. Zsukovszkij úr ítélőszéke előtt); „Otyecsesztvennije Zapiszki", 1877 október, 10. sz. – *119* (214 545)

MINK, Paule (Mekarska, Pauline Adèle) (1840–1901) – francia újságírónő; lengyel emigráns leánya; részt vett a Párizsi Kommünben, majd Svájcba emigrált; bakunyinista eszmék hatása alatt állt; 1880-ban visszatért Franciaországba és csatlakozott a szocialista mozgalomhoz; a francia Munkáspárt különböző kongresszusain vett részt; több propagandautat tett Franciaországban. – *102* (190)

MIRBACH, Otto von – porosz tüzértiszt, kispolgári demokrata; az 1849 májusi felkelés idején Elberfeld katonai parancsnoka; a vereség után emigrált. – *388*

»*Missouri Republicain*« (Missouri-i Republikánus), St. Louis. – *478 479 500* (706)

MOLINARI, Gustave de (1819–1912) – belga közgazdász, szabadkereskedő; a „Journal des Économistes" főszerkesztője. – *244* (332)

MOLTKE, Helmuth Karl Bernhard, Graf von (1800–1891) – porosz vezértábornagy, katonai szakértő és író, a porosz militarizmus és sovinizmus egyik ideológusa; 1835–39 a török hadseregben szolgált; 1857–71 a porosz és 1871–88 a birodalmi vezérkar főnöke; a német–francia háborúban a német hadsereg tényleges főparancsnoka. – *228*

MOMMSEN, Theodor (1817–1903) – német ókortörténész és jogász; 1848–49-ben részt vett Lipcsében a demokratikus mozgalomban; 1873–79 a porosz képviselőház tagja (nemzeti liberális); 1881–84 a Reichstag tagja. – *225*

– *Römische Forschungen* (Római kutatások), 2. kiad., Berlin 1864. – *225*

MONEY, J. W. B. – *108 194*

– *Java; or, how to Manage a Colony* (Jáva, avagy hogyan kell kormányozni egy gyarmatot), 1–2. köt., London 1861. – *58 87 108 194* (326)

»*The Money Market Review. A Weekly Commercial and Financial Journal*« (A Pénzpiac Szemléje. Kereskedelmi és pénzügyi hetilap), London. – *397* (601)

MOORE, Samuel (kb. 1830–1912) – angol jogász; Marx és Engels barátja; az Internacionálé tagja; a „Kommunista Kiáltvány"-nak és a „Tőke" első kötetének angol fordítója. – *8 17 29 32–33 41 47 60 83 101 130–131 135–136 152 266 268 284 319 321 438 460 472 492 548 568 618 663 689 710* (58)

MORGAN, Lewis Henry (1818–1881) – amerikai etnológus, archeológus és őstörténész. – *108–109 123 128 131 140–141 225*

– *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization* (Őstársadalom, vagy kutatások az emberi haladás vonalairól, a vad-

ságtól a barbárságon át a civilizációig), London 1877. – *108–109 123 128 131 140–141* (202 227)

MORLEY, John, Viscount (1838–1923) – angol publicista, történész és politikus, liberális; 1867–82 a „Fortnightly Review" főszerkesztője; 1886 és 1892–95 az írországi ügyek minisztere. – *484*

MORRIS, William (1834–1896) – angol költő, író és művész; a Szociáldemokrata Föderáció tagja; 1884–89 a Szocialista Liga egyik vezetője; 1889-ben küldött a nemzetközi szocialista munkáskongresszuson. – *111 128 164 176 232 243 257–259 267–269 415 463 467 473–474 478–479 482 508–509 530 637 640 654 659 662 718* (228 363 424)

– *The Story of Sigurd the Volsung and the Fall of the Nibelungs* (A Völsung Sigurd története és a Nibelungok pusztulása), 1877. – *243*

MOST, Johann Joseph (1846–1906) – német könyvkötő, majd szerkesztő, szociáldemokrata, később anarchista; 1871-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, 1874–78 Reichstag-képviselő; 1876–78 a „Berliner Freie Presse" szerkesztője; 1878-ban kiutasították Berlinből, Londonba emigrált; 1879-től a „Freiheit" kiadója és szerkesztője; 1880-ban anarchista nézetei miatt kizárták a Németországi Szocialista Munkáspártból; 1882-ben az Egyesült Államokba ment és ott folytatott anarchista propagandát. – *9–10 14 16 45 96 122 215* (18 19)

– *Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus „Das Kapital" von Karl Marx* (Tőke és munka. Népszerű kivonat Karl Marx „A tőke" c. művéből), Chemnitz 1873; 2. kiad., Chemnitz 1876. – *10* (18)

MOTTELER, Julius (1838–1907) – német posztókészítő és könyvelő; 1863-tól a Német Munkásegyletek Szövetségének tagja; a Szász Néppárt alapító tagja (1866); az I. Internacionálé tagja; a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója (1869); 1874–78 és 1903-tól a Reichstag tagja; a szocialista-törvény idején Zürichből irányította a „Sozialdemokrat" és más kiadványok illegális terjesztését; 1888-ban kiutasították Svájcból, 1901-ig Londonban, majd Lipcsében élt. – *81 540* (261 867)

MOZIN (1769–1840) – francia abbé; a francia forradalom után Németországba emigrált és ott nyelvórák adásából élt; több német–francia szótárat és francia nyelvkönyvet adott ki. – *90 414*

– és PESCHIER: *Dictionnaire complet des langues française et allemande. Vollständiges Wörterbuch der deutschen und französischen Sprache* (A francia és német nyelv teljes szótára), 1–4. köt., 4. kiad., Stuttgart 1863. – *90 414 422*

MÜLLER, K. H. – német szociáldemokrata; emigráns az Egyesült Államokban; a „Chicagoer Arbeiterzeitung" munkatársa. – *624* (854)

MÜLLER, Philipp Heinrich – német szociáldemokrata; az illegális koppenhágai pártkongresszuson (1883) való részvétele miatt a freibergi perben elítélték. – *244 500* (555 730)

– [*Nyilatkozat*;] „Der Sozialdemokrat", 1884 nov. 14. Szociálpolitikai szemle. – *244 252* (400)

N

NAPÓLEON, I. (Bonaparte) (1769–1821) – francia császár 1804–1814 és 1815. – *486 538* (786)

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – I. Napóleon unokaöccse; 1848–52 a második francia köztársaság elnöke; francia császár 1852–1870. – *52 253 365 555–556 559* (206 697 780)

»*Le National*« (Nemzeti Újság), Párizs. – *254* (415)

»*Nature. A Weekly Illustrated Journal of Science*« (Természet. Képes tudományos hetilap), London. – *491* (719 734 925)

NELSON, Horatio, Viscount (1758–1805) – angol admirális; I. Napóleon flottájának legyőzője. – *444*

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *26 53 97 317 333–334 388 721* (56)
– 1849 febr. 14.: *Pressprozess der Neuen Rheinischen Zeitung* (A Neue Rheinische Zeitung sajtópere). – *333* (516)
– 1849 febr. 19., 25., 27. és 28.: *Assisenverhandlung wegen Aufreizung zur Rebellion* (Esküdtbírósági tárgyalás lázadásra való felbujtás miatt). – *333* (516)
– 1849 máj. 19. – *53*

»*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*« (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági szemle), London–Hamburg–New York. – *99 273 284 721* (179)

Die Neue Welt. Illustriertes Unterhaltungsblatt für das Volk« (Az Új Világ. Szórakoztató, képes néplap), Lipcse–Stuttgart–Hamburg. – *7 171 186* (10)

»*Neuer Wiener Tagblatt. Demokratisches Organ*« (Új Bécsi Napilap. Demokratikus orgánum). – *726* (974)

»*Die Neue Zeit*« (Az Új Idő), Stuttgart. – *26 28 58 109 128 140 145 147 154 163 175 204 221 230 335 422 483 496* (55 113 278 309 337 382 634 723 741)
– 1885. III. évf., 1. füzet. – *272*

»*The New York Herald*« (New York-i Hírnök). – *587 602 606 624* (813)

»*New Yorker Volkszeitung*« (New York-i Népújság). – *11 14 96 153 267 431 475–476 478 496 500* (21 141 171 309 707 734)
– 1883 márc. 15. – *11 14* (22)
– 1883 márc. 17. – *11 14* (22)
– 1883 márc. 20.: *Zuschriften und Depeschen* (Levelek és táviratok). – *14* (28)
– 1886 aug. 21.: *Ein Bedürfniss und eine Schmach* (Szükséglet és szégyen). – *520* (752)
– 1887 jan. 22.: *Aveling und die Sozialisten* (Aveling és a szocialisták). – *603 607* (825 853)
– 1887 márc. 2.: *Affaire Aveling noch einmal* (Még egyszer az Aveling-affér). – *623 630* (853 865)

Das Nibelungenlied (A Nibelung-ének). – *540* (762)

NIEUWENHUIS, Ferdinand Domela (1846–1919) – a holland Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; 1888-tól parlamenti képviselő; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus alelnöke; a 90-es évektől anarchista. – *6 410 434–435 588–589* (7 8 647 815)
– *Karl Marx*: „Recht voor Allen", 1883 márc. 24. – *6* (7)
– *Hoe ons land geregeerd wordt of papier en in de werkelijkheid* (Hogyan kormányozzák országunkat papíron és hogyan a valóságban), Hága 1885. – *434*

Nim, Nimmy *lásd* Demuth, Helene

»*The Nineteenth Century. A Monthly Review*« (A Tizenkilencedik Század. Havi szemle), London. – *8* (13 15 23)

NONNE, Heinrich – porosz rendőrügynök Párizsban; 1884-ben leleplezték. – *101 103 115 224 727* (192 370 972)

NORGATE – londoni könyvkereskedő. – *414 454*

»*The North American Review*« (Az Észak-Amerikai Szemle), Boston. – *618* (846)

»*The Northern Star*« (Észak Csillaga), London. – *373 457* (567)

»*La Nouvelle Revue*« (Az Új Szemle), Párizs. – *467* (689)

NOVIKOVA, Olga Alekszejevna (1840–1925) – orosz publicista, hosszú ideig Angliában élt; a 70-es években bizalmas orosz kormánymegbízatásokat teljesített Gladstone mellett. – *278*

– *The Russification of England* (Anglia oroszosítása); „The Pall Mall Gazette", 1885 jan. 15. – *278* (440)

Ny

NYIKITYINA, Varvara Nyikolajevna (szül. Gendre) (1842–1884) – orosz publicista; a 60-as évek végétől Olaszországban, később Franciaországban élt, francia lapok munkatársa. – *5*

O

OBERWINDER, Heinrich (1846–1914) – osztrák újságíró, a 60-as évek elején lassalleánus, később az eisenachiakhoz csatlakozott; 1869-ben küldött az Internacionálé bázeli kongresszusán; a bécsi „Volksstimme" és „Volkswille" szerkesztője; a 80-as évek végén mint porosz rendőrügynököt leleplezték. – *726–727* (972)

– *Sozialismus und Sozialpolitik. Ein Beitrag zur Geschichte der sozialpolitischen Kämpfe unserer Zeit* (Szocializmus és szociálpolitika. Adalék korunk szociálpolitikai harcainak történetéhez), Berlin 1887. – *726–727*

O'CONNELL, Daniel (1775–1847) – ír ügyvéd és politikus; az ír függetlenségi mozgalom liberális jobbszárnyának vezetője. – *458*

ORIOL, Henri – párizsi könyvkiadó; Maurice Lachâtre veje; a 80-as évek elejétől a Lachâtre kiadó tulajdonosa, kiadott szocialista irodalmat. – *110 352* (541)

ORLEANS-OK – a Bourbonok ifjabb ága, francia királyi család 1830–1848. – *559–560*

»*Отечественные Записки*« (Honi Feljegyzések). Szentpétervár. – *119* (214)

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utópikus szocialista. – *199 457 508*

Ö

»*Österreichischer Arbeiterkalender*« (Osztrák Munkáskalendárium), Wiener-Neustadt–Bécs–Brünn. – *681* (921)

P

»*The Pall Mall Gazette*« (Pall Mall Újság), London. – *278 707 718 724* (440)

PALMERSTON, Henry John Temple, Viscount (1784–1865) – angol politikus, eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezére; 1809–28 hadügyminiszter; 1830–34, 1835–41 és 1846–51 külügyminiszter; 1852–55 belügyminiszter; 1855–58 és 1859–65 miniszterelnök. – *412*

PAPRIC, Jevgenyija Eduardovna (1854–1919) – orosz énekesnő, népdalokat gyűjtött, terjesztett és kutatott fel; 1882–84 a moszkvai Fordítók és kiadók társasága elnevezésű illegális társaság tagja; Marx és Engels néhány művét orosz nyelvre fordította; 1884–96 emigrációban élt; A. L. Linyov (orosz forradalmár narodnyik) felesége. – *168–169* (297)

PAQUET, Just. – *245*

– *Des Institutions provinciales et communales et des corporations des pays de l'ancienne France à l'avènement de Louis XI.* (A régi Franciaország területén XI. Lajos trónralépésekor fennállt tartományi és községi intézmények és testületek), Párizs 1860.– *245*

PARKER, Sarah – Engels háztartási alkalmazottja. – *498*

PARNELL, Charles Stewart (1846–1891) – ír politikus, nacionalista; 1875-től parlamenti képviselő, 1877-től az ír önkormányzat (Home Rule) pártjának vezetője, 1879-ben az ír Földliga egyik alapítója és 1880–81-ben vezetője. – *397–398 404 407* (574)

Paul *lásd* Lafargue, Paul

PAUL, Johannes – hamburgi gyapotkereskedő. – *651–652 669*

PAUL, Kegan (1828–1902) – angol kiadó. – *32–33 41 136 152 342 441 459–460 472 486* (529)

PEABODY, George (1795–1869) – amerikai pénzember; burzsoá filantróp; 1837-től egy nagy londoni bankház főnöke. – *436*

PEASE, Edward R. (1857–1955) – angol szocialista; a Fábiánus Társaság egyik alapítója és 1884–1912 titkára; a Labour Party egyik alapítója. – *429* (640)

PEEL, Sir Robert (1788–1850) – angol politikus és közgazdász; a mérsékelt toryk (a róla elnevezett peelisták) vezetője; 1822–27, 1828–30 belügyminiszter; 1834–35, 1841–46 miniszterelnök; 1846-ban a liberálisok támogatásával keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését. – *412 484*

PELLETAN, Charles-Camille (1846–1915) – francia újságíró és politikus, radikális; 1880-tól a „Justice" főszerkesztője; 1902–04 tengerészeti miniszter. – *711*

Percy *lásd* Rosher, Percy White

PESCHIER, Adolphe (Charles Jaques) (1805–1878) – svájci származású romanista; a tübingeni egyetem professzora; lásd még Mozin. – *90 414*

PETRARCA, Francesco (1304–1374) – olasz költő. – *50*

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus közgazdász és statisztikus. – *690*

PFÄNDER, Karl (1818–1876) – német munkás, miniatűrfestő; emigránsként Londonban élt; az Igazak Szövetségének tagja; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet egyik alapítója; a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének, majd 1864–67 és 1870–72 az Internacionálé Főtanácsának a tagja; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *482 506*

PFÄNDERNÉ – Karl Pfänder felesége. – *482*

»*Pionier. Illustrierter Volkskalender*« (Az Úttörő. Képes népkalendárium), New York. – *475* (702)

– 1886.: *Aus dem Leben eines alten Sozialdemokraten* (Egy régi szociáldemokrata életéből). – *475* (702)

PLANTEAU, François-Édouard (szül. 1838) – francia politikus, radikális; 1885-től képviselő; 1887–89 szocialista; 1889 boulangista. – *445 449*

PLATTER, Julius (1844–1923) – svájci közgazdász és publicista.

– (Névtelenül) *Die Kathederweisheit der „christlich-ethischen" Nationalökonomie* (A „keresztény-etikus" nemzetgazdaságtan katedrabolcsessége); „Deutsche Worte", VI. évf., 1886. – *496* (723)

PLEHANOV, Georgij Valentyinovics (1856–1918) – orosz forradalmár; 1883-ban az első orosz marxista csoport, a Munka Felszabadítása megalapítója, a marxizmus propagandistája és úttörője Oroszországban; az 1889-es és az 1891-es nemzetközi szocialista kongresszusok és a II. Internacionálé más kongresszusainak küldötte; később mensevik, az első világháború idején soviniszta. – *70 288 304 307* (472 615)

– *Социализм и политическая борьба* (A szocializmus és a politikai harc), Genf 1883. – *70* (128)

– *Наши разногласия* (Nézeteltéréseink), Genf 1884. – *288 304* (451)

POPOV – bolgár őrnagy; 1887-ben Szófia helyőrségi parancsnoka. – *645* (891)

PORTALIS, Albert-Édouard (1841–1918) – francia publicista; 1886-tól a „XIXe Siècle" c. lap tulajdonosa; 1886–88 támogatta Boulanger tábornokot. – *705* (954)

POTTER, George (1832–1893) – angol ács; a trade-unionok egyik reformista vezetője; a London Trades Council tagja, az építőmunkások egyesült szövetségének egyik vezetője; alapítója és kiadója a „Bee-Hive"-nak, a trade-unionok hetilapjának. – *353*

POWDERLY, Terence Vincent (1849–1924) – amerikai gépész; 1879–93 a Munka Lovagjai egyik vezetője; később a republikánusokhoz csatlakozott. – *574 585 643 682 695*

PREL, Karl (du Prel) báró (1839–1899) – német filozófus, spiritiszta.

– *Der Somnambulismus* (A szomnambulizmus); „Die Neue Welt", 9. köt. 20–22. füz., Stuttgart 1884. – *176* (310)

PRICE – William Swan Sonnenschein munkatársa. – *634*

»*Progress*« (Haladás), London. – *7 78* (9)

Protokoll über den Kongress der deutschen Sozialdemokratie in Kopenhagen. Abgehalten vom 29. März bis 2. April 1883 (A német szociáldemokrácia 1883 márc. 29–ápr. 2. között megtartott koppenhágai kongresszusának jegyzőkönyve), Hottingen-Zürich 1883. – *7 23 33* (65)

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, szociológus és kozgazdász, kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja. – *111 124–125 167 226 377 391 447 464 508* (203 220)

»*Puck*« (Kobold), New York. – *727* (976)

Pumps *lásd* Rosher, Mary Ellen

PUSKIN, Alekszandr Szergejevics (1799–1837) – orosz költő. – *50*

PUTNAM, George Haven (1844–1930) – amerikai kiadó. – *282*

PUTTKAMER, Robert Viktor von (1828–1900) – porosz reakciós politikus; 1881–88 belügyminiszter; a szocialista-torvény idején a szociáldemokraták üldözésének szervezője. – *147 511 713* (743)

PYAT, Félix (1810–1889) francia publicista, drámaíró és politikus, kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as forradalomban; 1849-ben Svájcba, majd Belgiumba és Angliába emigrált; ellenezte az önálló munkásmozgalmat; 1871-ben a nemzetgyűlés tagja; a Párizsi Kommün tagja, a Kommun leverése után Angliába emigrált, az 1880. évi amnesztia után visszatért Franciaországba. – *597*

Q

QUARCK, Max (alneve: Freiwald Thuringer) (1860–1930) – német ugyvéd és publicista, jobboldali szociáldemokrata; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *66 69–70 148 175 281 422 441–442 452–453* (127 633 634)

– *Kommerzienrat Adolf Fleischmann als Nationalokonom und die Thuringer Hausindustrie Soziale Studie in kritischen Anmerkungen* (Adolf Fleischmann kereskedelmi tanácsos mint nemzetgazdász és a turingiai házipar Társadalmi tanulmány kritikai jegyzetek formájában), Lipcse 1883. – *66 70* (124)

QUELCH, Harry (1858–1913) – angol baloldali szocialista, az új trade-unionok egyik vezetője, az angol munkásmozgalomban és a II. Internacionálében harcolt az opportunizmus ellen – *130* (217 692)

R

RACKOW, Heinrich (megh. 1916) – német konyvkereskedő; az Általános Német Munkásegylet tagja; a „Neuer Sozialdemokrat" terjesztője; 1878-ban kiutasították Berlinből, Londonba emigrált; a londoni Német Munkás Muvelődési Egylet tagja. – *126*

RADFORD, Ernest – angol jogász; Eleanor Marx-Aveling barátı koréhez tartozott – *41*

»*Le Radical*« (A Radikális), Párizs. – *627* (858)

RAE, John
- *The Scotch Village Community* (A skót falukozosség); „The Fortnightly Review", 227 sz., új sorozat, 1885. nov. 1. – *434* (649)

RANC, Arthur (1831–1908) – francia politikus és publicista, mérsékelt polgári republikánus, a Párizsi Kommun tagja; 1881–85 képviselő, 1891–1900 szenátor. – *448*

Reache *lásd* Gerville-Réache, Gaston-Marie-Sidoine-Théonile

»*Recht voor Allen*« (Jogot Mindenkinek), Amszterdam – *6* (7)

REDGRAVE, Alexander – angol gyárfelugyelo. – *372*
- *The Factory and Workshops Act, 1878, with Introduction, Copious Notes, and an Elaborate Index* (Az 1878-as gyári és muhelytorvény bevezetéssel, bőséges jegyzetanyaggal és alapos mutatóval ellátva), 2 kiad., London 1879. – *372*

REEVES, William Dobson (kb. 1827–1907) – angol kiadó és konyvkereskedo – *41 339 352 380 717–718*

»*The Republican*« (A Republikánus), London – *7* (9)
– 1882 nov. 8.: *Dr. Karl Marx.* – *7* (9)

»*La Republique française*« (A Francia Koztársaság), Párizs. – *435* (650)

RETIES, Alexander – francia munkás, posszibilista. – *151*

REUCHLIN, Johann (1455–1522) – német humanista tudós, filológus és jogász. – *186*

RÉVILLON, Antoine (Tony) (1832–1898) – francia újságíró és politikus, radikális, 1881-tol képviselő. – *321*

»*Revista Socială*« (Társadalmi Szemle), Iaşi. – *606* (827)

»*Revolutions de Paris*« (Párizsi Forradalmak), Párizs. – *101 130* (184)

Revue Nouvelle *lasd* Nouvelle Revue

»*Revue philosophique de la France et de l'étranger*« (Franciaországi és külföldi filozófiai szemle), Párizs. – *467* (690)

»*Reynolds's Newspaper*« (Reynolds Újsága), London. – *780* (966)

»*Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform*« (Rajnai évkönyvek a társadalmi reform előmozdítására), Darmstadt. – *513* (746)

RIBOT, Alexandre-Félix-Joseph (1842–1923) – francia ügyvéd és politikus; 1878-tól képviselő (balközép); a boulangisták ellenfele; 1890–93 külügyminiszter; 1893–95 miniszterelnök. – *365*

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *87 133 173–174 177 196 199 211 227 245*

RICHTER, Eugen (1838–1906) – német politikus; kezdetben haladópárti, később a Német Szabadelvű Párt, majd a Szabadelvű Néppárt egyik vezetője; 1867-ben az Északnémet, 1871–1906 a Német Reichstag képviselője; Bismarck ellenfele; a szabadkereskedelem szószólója. – *147 291 462* (257 267 684)

RITTINGHAUSEN, Moritz (1814–1890) – német publicista, kispolgári demokrata; részt vett az 1848–49-es forradalomban, 1848-ban a kölni Demokrata Társaság és a biztonsági bizottság tagja; a „Neue Rheinische Zeitung" munkatársa; 1849-ben a „Westdeutsche Zeitung" egyik kiadója; az Internacionálé, majd 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja; küldött az eisenachi és a bázeli kongresszuson; 1877–78 és 1881–84 a Reichstag tagja; 1884-ben kivált a pártból. – *23–24 227* (51)

ROBELET, Gustave – francia szocialista; a francia Munkáspárt jelöltje az 1887 júliusi községi választásokon. – *101*

ROCHE, Ernest (szül. 1850) – francia fafaragó, majd újságíró, blanquista; az „Intransigeant" szerkesztőjeként támogatta az anzini és decazeville-i sztrájkot; 1889-től képviselő; a 80-as évek végén boulangista. – *473 477–478 508* (698 699 739)

ROCHEFORT, Victor-Henri, marquis de Rochefort-Luçay (1830–1913) – francia publicista és politikus, baloldali republikánus; 1868–69 a „Lanterne", 1869–70 a „Marseillaise" szerkesztője; 1870 szept.–nov. a nemzeti védelem kormányának tagja; elítélte a kormány ellenforradalmi politikáját, de szembefordult a Kommünnel; a Kommün leverése után Új-Kaledóniába deportálták; Angliába szökott, majd az 1880-as amnesztia után visszatért Franciaországba; az „Intransigeant" szerkesztője; a 80-as évek végétől monarchista és boulangista. – *470 684* (696)

RODBERTUS-JAGETZOW, Johann Karl (1805–1875) – porosz földbirtokos és közgazdász; 1848-ban a porosz nemzetgyűlésben a balközép vezetője; a porosz junker „államszocializmus" teoretikusa. – *76 107 118 133 147–148 167 173–174 177 190 202–204 210–211 221 226–227 229 239 285 325 330 351 422 562* (198 263 342)

– *Zur Erkenntniss unsrer staatswirtschaftlichen Zustände* (Államgazdasági állapotaink megismeréséhez), Neubrandenburg–Friedland 1842. – *174 177 190 223* (307)

– *Zur Erkenntniss unsrer staatswirtschaftlichen Zustände* (Államgazdasági állapotaink megismeréséhez), 2. jelentősen bővített kiad., kiadta J. Zeller, Berlin 1885. – *213*

– *Soziale Briefe an von Kirchmann* (Szociális levelek von Kirchmannhoz), 1–3. levél, Berlin 1850–51. – *118 202–203*

– *Offener Brief an das Komité des Deutschen Arbeitervereins zu Leipzig* (Nyílt levél a lipcsei Német Munkásegylet bizottságához), Lipcse 1863. – *107–108 132 147* (239 262)

– *Zur Erklärung und Abhülfe der heutigen Kreditnot des Grundbesitzes* (A földbirtok mai hitelszűkének magyarázatához és orvoslásához), Jéna 1869. – *221* (368)

– *Der Normalarbeitstag* (A normálmunkanap); különlenyomat a „Berliner Revue"-ből, Berlin 1871. – *149 177*

– [*Levél J. Zellerhez, 1875 márc. 14.*;] „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft", 35. évf., 2. füz., Tübingen 1879. – *177 202–203* (313)

– *Briefe und sozialpolitische Aufsätze* (Levelek és szociálpolitikai cikkek), kiadta dr. Rudolph Meyer, 1. köt., Berlin [1882]. – *204* (341)
– [*Levél Rudolph Meyerhez, 1871 szept. 20.*;] „Briefe und sozialpolitische Aufsätze", kiadta dr. Rudolph Meyer, 1. köt., Berlin [1882]. – *76* (142)
– [*Levél Rudolph Meyerhez, 1871 nov. 29.*;] „Briefe und sozialpolitische Aufsätze", kiadta dr. Rudolph Meyer, 1. köt., Berlin [1882]. – *202–203*
– *Das Kapital. Vierter sozialer Brief an von Kirchmann* (A tőke. Negyedik szociális levél von Kirchmannhoz), kiadta és bev. ellátta Theophil Kozak; „Aus dem literarischen Nachlass von dr. Karl Rodbertus-Jagetzow" (Dr. Karl Rodbertus-Jagetzow irodalmi hagyatékából), Berlin 1884. – *147–148* (264)

RODRIGO (Roderich) (megh. 711) – nyugati gót király 710–711. – *318*

Romance de la penitencia del roy Rodrigo (Románc Rodrigo király vezekléséről). – *318* (488)

ROSENBERG, Wilhelm Ludwig (álneve: von der Mark) (szül. kb. 1850) – amerikai német újságíró; 1889-ig az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának titkára, a párt lassalleánus frakciójának vezetője; 1889-ben kizárták a pártból. – *76 91 96 131 600 602–603 607 619* (141 829)
– *Letter from America – The Great Strike* (Amerikai levél – A nagy sztrájk); „Justice", 1887 márc. 5. – *619* (850)

ROSHER, Charley. – *300 685*

ROSHER, Emily. – *47 512 599*

ROSHER, Lilian (Lili, Lily) (szül. 1882) – Mary Ellen és Percy White Rosher leánya. – *47–48 59 189 232 268 289 332 354 474 511 599 663 685–686 706 727*

ROSHER, Mary Ellen (szül. Burns) (Pumps) (szül. kb. 1860) – Engels feleségének unokahúga; 1881-től Percy White Rosher felesége. – *5 32 47 59–60 75 100 145–146 152 181 183 188 193 232 268 289 321 332 345 354 380 394 415 417 423 459 474 492 501 511 516–517 596 598–599 608 628 640 663–664 684–685 706 715 727*

ROSHER, Percy White – angol kereskedő; 1881-től Mary Ellen Burns férje. – *5 47 60 75 82 152 183 188 193 289 298 331–332 346 394 417 423 459 492 501 511 516–517 580 663–664 684–685 706 714–715*

Rosher, P. W. *lásd* Engels

ROUGET DE L'ISLE, Claude-Joseph (1760–1836) – francia zeneszerző, katonai mérnök. – *Chant de guerre pour l'armée du Rhin* (Harci dal a rajnai hadsereg számára) [Marseillaise]. – *315–316* (482)

ROUVIER, Pierre-Maurice (1842–1911) – francia politikus, mérsékelt polgári republikánus; több ízben miniszter, 1887-ben miniszterelnök; eltávolította Boulanger-t a kormányból; 1892-ben a Panama-botrány kapcsán ideiglenesen visszavonult a politikától. – *700* (900)

RÖHRIG, Friedrich Wilhelm (szül. 1826) – barmeni gyáros. – *582*

RUSSELL, John, Lord, Viscount Amberley (1792–1878) – angol államférfi; a whigek vezetője; 1846–52, 1865–66 miniszterelnök; 1852–53, 1859–65 külügyminiszter. – *234*

S

SABOR, Adolf (1841–1907) – német tanító, szociáldemokrata; 1884–90 Reichstag-képviselő. – *244*

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760–1825) – francia utópikus szocialista. – *199*

SALISBURY, Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, Marquis of (1830–1903) – brit államférfi, a konzervatívok vezetője, 1866–67 és 1874–78 az indiai ügyek minisztere, 1878–80 külügyminiszter, 1885–86, 1886–92 és 1895–1902 miniszterelnök – *701* (661)

Sam *lásd* Moore, Samuel

SÁNDOR, II (1818–1881) – orosz cár 1855–1881. – *558 632* (71 213 473)

SÁNDOR, III. (1845–1894) – orosz cár 1881–1894 – *34 42 55 78 119 215 279 308 505 523 529 533 546–547 551 555 557–559 595–596 628 632 635 708* (71 147 151 213 359 785 861 862)

SÁNDOR KÁROLY, anhalt-bernburgi herceg (1805–1863) – 1834-től uralkodott, elmebetegsége miatt 1855-ben feleségének engedte át a trónt – *216–217*

SAUSSIER, Felix-Gustave (1828–1905) – francia tábornok, reakciós politikus, több afrikai gyarmatosító expedícióban vett részt, 1884–88 Párizs kormányzója – *719* (969)

SAX, Emanuel Hans (álneve: Fritz Denhardt) (1857–1896) – osztrák közgazdász és költő, a „Neue Zeit" munkatársa, a bécsi Mezőgazdasági Főiskola tanára – *58 83* (114)
– *Die Hausindustrie in Thüringen Wirtschaftsgeschichtliche Studien* (A türingiai háziipar Gazdaságtörténeti tanulmányok), 1 rész, Jena 1882 – *83*

SCHABELITZ, Jakob (1827–1899) – svájci kiadó és könyvkereskedő, polgári radikális, a 40-es évek végétől az 50-es évek elejéig kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel – *175 274 287 382* (103 308 490)

Schack *lásd* Guillaume-Schack, Gertrud

Scharnet *lásd* Limouzin, Adelaide Elise

SCHAFFLE, Albert Eberhard Friedrich (1831–1903) – osztrák politikus, vulgáris közgazdász. – *194 290* (37)
– *Die Quintessenz des Sozialismus* (A szocializmus kvintesszenciája), különlenyomat a „Deutsche Blätter"-ből, Gotha 1875 – *290* (74 408)

SCHEU, Andreas (1844–1927) – osztrák szocialdemokrata, 1870–74 a bécsi „Gleichheit" szerkesztője, az Internacionále tagja; 1874-ben Angliába emigrált, a Szociáldemokrata Föderáció egyik alapítója – *258 580 596 664 726*

SCHILLER, Friedrich von (1759–1805) – német költő és drámaíró – *394*
– *Kabale und Liebe* (Ármány és szerelem) – *394*

SCHIPPEL, Max (1859–1928) – német közgazdász és publicista, elemte Rodbertus híve, 1886-tól szociáldemokrata, az „Ifjak" baloldali opportunista csoportjának egyik hangadója, később revizionista, az első világháború idején szociálsovinizta – *173 175*
– [Recenzió H. M. Hyndman könyveről:] *The Historical Basis of Socialism in England* (A szocializmus történelmi alapja Angliában), London 1883, „Die Neue Zeit", II. évf., 1884, 7. füz. – *173* (309)

SCHLÜTER, Hermann (megh. 1919) – német szocialista, a 80-as években a zürichi szociáldemokrata kiadó vezetője, a német szociáldemokrácia archívumának első szervezője, 1888-ban kiutasították Svájcból, 1889-ben az Egyesült Államokba emigrált, részt vett az amerikai szocialista mozgalomban, több művet írt az angol és az amerikai munkásmozgalom történetéről – *171 184 213–214 270–271 273–274 287 315–317 333–334 338 356 358 362–364 367 382–383 409 412–413 454 457–458 485 489–490 505 510 513–514 570–572 578 626 721–722* (160 202 261 302 358 430 450 481 515 523 524 676 677 717 800 801 809 867)
– (Névtelenül:) *Die Chartistenbewegung in England* (A chartista mozgalom Angliában), Hottingen-Zürich 1887 – *457 490 505 513 570 577* (677 717 733)

SCHMIDT, Conrad (1863–1932) – német kozgazdász és filozófus, szociáldemokrata; levelezett Engelsszel, a „Vorwarts" szerkesztője; az „Ifjak" baloldali opportunista csoportjának tagja, 1890 a „Berliner Volkstribune" szerkesztője; később revizionista, 1908–30 a „Sozialistische Monatshefte" szerkesztője. – *675 712–713* (961)
– *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes* (Az átlagprofitráta a marxi értéktorvény alapján), Stuttgart 1889. – *713* (965)

SCHNAEBELÉ, Guillaume (1831–1900) – francia rendőrbiztos. – *640* (883)

SCHNEEBERGER, Franz Julius (1827–1892) – osztrák író és dramaturg; a „Deutsch-Italienische Korrespondenz" kiadója és szerkesztője. – *542* (763)

SCHOENLANK, Bruno (1859–1901) – német újságíró, szociáldemokrata, a szocialistatorvény idején több szociáldemokrata lapot szerkesztett; 1891–93 a „Vorwarts" szerkesztője, 1894–1901 a „Leipziger Volkszeitung" főszerkesztője, 1893–1901 Reichstag-képviselő; a revizionistákkal való vitákban a marxisták oldalán állt – *690*
– *Die Further Quecksilber-Spiegelbelegen und ihre Arbeiter. Wirtschaftsgeschichtliche Untersuchungen* (A fürthi higanytükor foncsorozó üzemek és munkásaik. Gazdaságtörténeti vizsgálatok); „Die Neue Zeit", 5. évf. 1887. 4–6. fuz. – *690* (931)
– *Die Further Quecksilber-Spiegelbelegen und ihre Arbeiter. Wirtschaftsgeschichtliche Untersuchungen* (A fürthi higanytükor foncsorozó üzemek és munkásaik. Gazdaságtörténeti vizsgálatok), Stuttgart 1888. – *690* (931)

SCHORLEMMER, Karl (1834–1892) – német kémikus; a manchesteri egyetem tanára; dialektikus materialista; az Internacionálé és a Németországi Szocialista Munkáspárt tagja; Marx és Engels barátja – *5 31 34 47–49 56 62 64 75 78–81 83 97 131 136 140 170 179–181 183 188 227 249 266 268 318 345–346 350 352 360 414–415 417 420 474 492–493 496 516–517 528 531 535 548 583 634–635 663–664 675 679 684 724–725 727* (119 375 490)

SCHORLEMMER, Ludwig – Karl Schorlemmer fivére – *170 227*

SCHRAMM, Karl August – német újságíró, szociáldemokrata, reformista, a „Jahrbuch fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" egyik szerkesztője; a 80-as években kilépett a pártból. – *210–211 222 229 424 428 449 657* (293)
– *K Kautsky und Rodbertus* (K Kautsky és Rodbertus), „Die Neue Zeit", II évf., 1884, II fuz. – *210–211 222* (349 637)
– *Rodbertus, Marx, Lassalle. Sozialwissenschaftliche Studie* (Rodbertus, Marx, Lassalle. Társadalomtudományi tanulmány), Munchen [1885] – *424 449* (636)

SCHUBERTH, Julius – hamburgi könyvkiadó; 1850-ben o adta ki a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-t. – *284*

SCHULZE-DELITZSCH, Franz Hermann (1808–1883) – német kozgazdász és politikus, kispolgári demokrata, 1848-ban porosz nemzetgyulési képviselo (balközép), a forradalom után szovetkezeti rendszerével akarta ellensúlyozni a forradalmi munkásmozgalmat, a Nemzeti Egylet egyik alapítója; a 60-as években a haladópárt egyik vezetője – *426* (97)

SCHUMACHER, Georg (szul. 1844) – német tímár, majd vállalkozó, szociáldemokrata; 1884–98 Reichstag-képviselő, a szociáldemokrácia opportunista szárnyához tartozott; 1898-ban a liberálisokhoz csatlakozott és ezért kizárták a szociáldemokrata pártból. – *227 390 462* (591 684)

SCHWEICHEL, Robert (álneve: Rosus) (1821–1907) – német író és újságíró, demokrata, majd szociáldemokrata; Liebknecht, Bebel és Mehring barátja; részt vett az 1848–49-es forradalomban Königsbergben; 1850–62 emigránsként Svájcban élt; tobb német lap szerkesztője, 1868-tól a „Demokratisches Wochenblatt" társszerkesztője, történelmi regenyeket és falusi tárgyú elbeszéléseket írt – *175*

SCHWEITZER Johann Baptist von (1834–1875) – német ügyvéd, író és publicista; 1864–67 a „Sozialdemokrat" kiadója és főszerkesztője; 1865–71 az Általános Német Munkásegylet elnöke; Bismarck politikájának támogatója a német munkásmozgalomban; 1872-ben leleplezték a kormánnyal való kapcsolatait és kizárták az Általános Német Munkásegyletből. – *513* (170)

SCRIBNER – amerikai kiadó. – *673*

Scsedrin *lásd* Szaltikov-Scsedrin

SÉVERINE, Caroline-Rémy (1855–1929) – francia újságírónő; a 80-as években csatlakozott a szocialista mozgalomhoz; 1886–88 a „Cri de Peuple" főszerkesztője; a 80-as évek végén boulangista; 1918-tól a francia szocialista, 1920-tól a kommunista párt tagja; a „L'Humanité" munkatársa; Guebhard francia kémikus felesége. – *415 597–598* (822)

SEVICS (Schewitsch), Szergej – orosz származású amerikai szocialista; a 70–80-as években a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője. – *14 44 96–97 607 624*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő. – *681 689*

SHAW, George Bernard (1856–1950) – angol író; a Fábiánus Társaság tagja. – *224 259* (640)

SHIPTON, George (1839–1911) – az angol szobafestők szakszervezete, majd 1872–96 a trade-unionok londoni tanácsa titkára; a „Labour Standard" szerkesztője; reformista. *76* (140)

SIMROCK, Karl Joseph (1802–1876) – német költő és germanista; több ó- és középfelnémet költeményt ültetett át újfelnémetre. – *245*

SINGER, Paul (1844–1911) – német szociáldemokrata; 1886-ban kiutasították Berlinből; 1887-től a pártválasztmány tagja, 1890-től a párt egyik elnöke; 1884-től Reichstag-képviselő; fellépett a revizionizmus ellen. – *149 236 251–252 261 264 312–313 462 469 578 614 618 621 657 661 664 701* (683 843)

Sintérjankó (Schinderhannes) *lásd* Bückler

SKETCHLEY, John (szül. 1822) – angol újságíró, chartista; az Internacionálé, a Szociáldemokrata Föderáció és a Szocialista Liga tagja. – *259*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász. – *100 177 199 690*

– *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations* (Vizsgálódások a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), fordította és jegyzetekkel ellátta Germain Garnier, 1–5. köt., Párizs 1802. – *100*

SMITH, Adolphe (Smith Headingley) – angol újságíró, szocialista; a 80-as években a Szociáldemokrata Föderáció tagja; közel állt a francia posszibilistákhoz; támadta a marxistákat. – *268*

– *France and the International Congress. To the Editor of „Justice"* (Franciaország és a nemzetközi kongresszus. A „Justice" szerkesztőjéhez); „Justice", 1884 dec. 27. – *268* (423)

– (Headingley, A. S.:) *French Socialists at the Ballot Box* (Francia szocialisták a szavazóurnánál); „Justice", 1886 márc. 13. – *460* (679)

Socialism made plain, being the Social and Political Manifesto of the Democratic Federation (A szocializmus, közérthetően, a Demokrata Föderáció szociális és politikai kiáltványa), [London] 1883 jún. – *55* (104)

»*El Socialista*« (A Szocialista), Madrid. – *501 639* (734)

»*Le Socialiste*« (A Szocialista), Párizs. – *406 460 473 501 532 598 606 630 668 674 701 709 728* (615 665 708 734 945)

– 1885 dec. 5.: *En Angleterre* (Angliában). – *406* (617)

»*Le Soir*« (Az Est). Párizs. – *55* (102)
– 1883 aug. 29. – *55*

SONNENSCHEIN, William Swan (1855–1917 után) – angol kiadó; 1887-ben megjelentette a „Tőke" első kötetének első angol kiadását. – *484 486 511 520 530 535 562 565 568 596 606 611 618 634 673 702 710* (529)

SORGE, Adolph – Friedrich Adolph Sorge fia. – *44 123 267 326 430–431 439 532*

SORGE, Friedrich Adolph (1828–1906) – német kommunista; részt vett az 1849-es badeni-pfalzi felkelésben; 1852-ben az Egyesült Államokba emigrált; az Internacionálé tagja, az amerikai szekció szervezője; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson; a Főtanács New Yorkba való áthelyezése után 1872–74 annak főtitkára; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *10–11 14–16 21 43–45 96 121–123 208 266–267 324–326 430–431 439 475–479 499 520 531–533 574–577 587 600 606–607 616–619 623–624 629–632 636–637 642–643 647 649–650 659–661 667–668 673–674 681–683 696–697 703 716* (22 31 32 642 669 757 758 842 863 897)

SORGE, Katharina – Friedrich Adolph Sorge felesége. – *121 499*

SOSNOWSKI, Kasimir (1857–1930) – lengyel villamosmérnök, szocialista; a 70-es évek végén a varsói szocialista körök egyik szervezője; 1881-ben Genfbe emigrált; a „Tőke" első kötetének egyik lengyel fordítója; később visszavonult a politikai életből. – *94* (167)

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Berlin. – *96 149* (170)

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Zürich – London. – *3 7 14 19 26 37 50 52 57 77 81–82 86 97 101 109 154–155 170 178 191 211 227 246 261 289 293–294 313 319 335 364 416 424 484 491 501 515 599 617 632 693* (1 11 12 27 94 133 154 171 265 418 420 453 464 736 867)
– 1884 jan. 24. – *91*
– 1884 nov. 6.: *Ihre Bilanz* (A mérlegük). – *234* (388)
– 1884 nov. 21.: *Sozialpolitische Rundschau* (Szociálpolitikai szemle). – *244* (399 401)
– 1885 ápr. 2.: *Erklärung* (Nyilatkozat). – *292 299 312* (461 478)
– 1885 ápr. 23.: [Nyilatkozat]. – *312* (461 479 522)
– 1885 dec. 10.: *Zur Aufklärung* (Felvilágosításul). – *424* (636)
– 1886 jan. 15.: *In memoriam!* (Megemlékezésül!). – *416 418* (628 630)
– 1886 ápr. 15.: *Ein Musterbourgeois* (Egy mintaburzsoá). – *474* (701)
– 1886 okt. 21.: *Erklärung* (Nyilatkozat). – *551* (775)
– 1887 máj. 27.: *The Condition of the Working Class in England in 1844 by Frederick Engels. New York, John W. Lovell* (A munkásosztály helyzete Angliában 1844-ben, írta Frederick Engels. Megjelent angol nyelven New Yorkban, John W. Lovell kiadónál). – *656* (903)

»*Der Sozialist*« (A Szocialista), New York. – *324 326 332 475 478 500–501 531 575 624 695* (503 734 757 804)
– 1886 febr. 13.: *National-Executiv-Komite* (Országos Végrehajtó Bizottság). – *450*
– 1887 aug. 27.: *Erklärung* (Nyilatkozat). – *695–697* (937)

»*The Standard*« (A Zászló), London. – *66 143 524 643* (122)
– 1884 jan. 11.: *The Assassination by Nihilists* (A nihilista gyilkosság) (Tudósítónktól), Szentpétervár, jan. 5. – *78 83 93* (148)
– 1886 ápr. 12. – *469*
– 1886 júl. 30.: *Russia and Bulgaria* (Oroszország és Bulgária) – *505* (737)

»*The Standard*« (A Zászló), New York. – *636* (877)
– 1887 ápr. 9. – *636* (877)

STANLEY, Sir Henry Morton (John Rowlands) (1841–1904) – angol újságíró és Afrikautazó, 1879–84 megszervezte Kongó belga gyarmatosítását; 1887–89 az Egyenlítői Afrikába indított angol gyarmati expedíció vezetője; kegyetlen gyarmatosító módszereiről hírhedt. – *208* (347)

STANTON, Theodore (1851–1925) – amerikai újságíró; 1880-tól a „New York Tribune" berlini tudósítója; 1886–87 Párizsban kiadta a „European Correspondent" c bulletint – *639* (881)

»*The Statist*« (A Statisztikus), London. – *397* (601)

STEAD, William Thomas (1849–1912) – angol ujságíro, polgári liberális; 1883–89 a „Pall Mall Gazette" szerkesztője. – *724 727*

STEGEMANN, Richard – német kozgazdász. – *290 309–310* (407 475)

STEPHAN, Heinrich von (1831–1897) – nemet birodalmi főpostamester, 1880-tol a birodalmi postahivatal államtitkára. – *374* (569 602)

STEPHENS, Joseph Rayner (1805–1879) – angol metodista lelkesz, csatlakozott a chartista mozgalomhoz és beszédeiben a kormány ellení eroszakos ellenállásra buzdított; 1839-ben vád alá helyezték és elítélték; ezután kivált a mozgalomból. – *457* (677)

STIEBELING, George – német származású amerikai statisztikus és kispolgári publicista, az I Internacionálé amerikai szekciója kozponti bizottságának tagja, később frakcios tevékenysége miatt kizárták, az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt tagja; kozgazdasági es gazdaságtörténeti cikkeket írt – *122 325*

– *Reform oder Revolution* (*Reform vagy forradalom*), „*Der Sozialist*", *1885 febr 14.* – *325* (505)

STIEBER, Wilhelm (1818–1882) – porosz rendórtanácsos, 1852–60 a porosz politikai rendőrség főnoke, a kolni kommunista-per egyik megszervezője és koronatanuja, a porosz–francia háboruban a katonai rendorség és a kémiroda fonoke; lásd még Wermuth. – *157 333 364 379 382* (280 579)

STOECKER, Adolf (1835–1909) – német lelkész; reakciós politikus, 1878-ban a Konzervatív Párt szelsojobbszárnyához kozelállo antiszemita Keresztényszociális Párt megalapítoja es vezetője; 1881-tol Reichstag-képviseló – *404* (613)

STRUVE, Gustav von (1805–1870) – német ugyvéd es publicista, kispolgári demokrata, 1848–49-ben a badeni és a badeni-pfalzi felkelés egyik vezetője, a forradalom leverese után Angliába, majd 1851-ben az Egyesult Államokba emigrált, az északiak oldalán részt vett az amerikai polgárháborúban – *316 420*

›*Suddeutsche Post. Unabhangiges demokratisches Organ fur jedermann aus dem Volk*" (Delnemet Posta), Munchen – *147* (260)

Sz

SZALTIKOV-SCSEDRIN, Mihail Jevgrafovics (1826–1889) – orosz realista iro, forradalmi demokrata – *611* (214)

– *Сказки* (Mesék) – *611*

Сборник статистических сведений по Московской губернии (A moszkvai kormányzóságra vonatkozo statisztikai adatok gyujteménye), 1–10. kot, Moszkva 1877–85. – *375*

SZEPS, Moriz (1834–1902) – osztrak újságíro, polgári liberális, 1858–67 a bécsi „Morgenpost" főszerkesztoje, 1867-tól a „Neues Wiener Tagblatt" kiadója és szerkesztője – *726*

Szerecsen *lásd* Marx, Karl Heinrich

»*Северный Вестник*« (Északi Hírnök), Szentpétervár. – *355 384* (545)

SZKREBICKIJ, Alekszandr Iljics (1827–1915) – orosz liberális történész. – *375*
– *Крестьянское дело в царствование императора Александра II.* (A parasztkérdés II. Sándor cár uralkodása idején), 1–4. kot., Bonn 1862–68. – *375* (59)

»*Слово*« (Szó), Szentpetervár. – *119* (214)

Sztyepnyak *lásd* Kravcsinszkij, Szergej Mihajlovics

SZUGYEJKIN, Georgij Porfirjevics (megh. 1883) – orosz csendőrtiszt, a pétervári titkosrendőrség felügyelője, provokátor. – *78* (148)

T

TERRY, Ellen Alicia (1848–1928) – angol színésznő, főleg Shakespeare drámáiban aratott sikereket. – *380*

TERZAGHI, Carlo (szul. kb. 1845) – olasz ügyvéd; a torinoi Munkásföderáció titkára; 1872-ben rendőrügynök lett. – *164* (290)

TESTE, Jean-Baptiste (1780–1852) – francia ügyvéd és politikus, orléanista; a júliusi monarchia idején kereskedelmi, igazságügyi és közmunkaügyi miniszter; megvesztegethetőség és hivatali hatalommal való visszaélés miatt bíróság elé állították. – *705*

THÉVENIN (megh. 1885) – francia rendőrfelügyelő; a montceau-les-mines-i provokációs robbantás megszervezője. – *289* (456)

THIBAUDIN, Jean (1822–1905) – francia tábornok; 1883 hadügyminiszter; 1886–87 Párizs helyőrségi parancsnoka; visszaélései miatt menesztették. – *706* (955)

THIERRY, Jacques-Nicolas-Augustin (1795–1877) – francia történész, liberális. – *245*
– *Essay sur l'histoire de la formation et des progrès du tiers etat* (Tanulmány a harmadik rend kialakulásának és fejlődésének történetéről), 2 kiad., Párizs 1853. – *245*

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – francia történész és politikus, orléanista; 1832, 1834 belügyminiszter; 1836, 1840 miniszterelnök; 1848, 1849–51 az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; 1871–73 köztársasági elnök; a Párizsi Kommun vérbefojtója. – *124 435 466* (415)
– és Félix BODIN: *Histoire de la révolution française* (A francia forradalom története), 1–10. kot., Párizs 1823–27. – *435* (651)
– *De la propriété* (A tulajdonról), Párizs 1848. – *124*

»*Time*« (Idő), London. – *634 673 681* (872)

»*The Times*« (Az idők), London. – *66* (122)

TKACSOV, Pjotr Nyikitics (1844–1885) – orosz publicista, narodnyik. – *571 721*

»*To-Day*« (Ma), London. – *78 82 89–90 97 112 121 126 164 176 185 191 208 212 222 224 257 259 267–268 324 353 431 439 460 475 499 532–533 587 616 661 717* (149 222)
– 1887 aug., 8. kot. 45. sz.: *Editorial Notes* (Szerkesztőségi megjegyzések). – *682* (923)

»*Le Travailleur*« (A Dolgozó), St. Pierre-les-Calais. – *97 100 122* (172)

Труды экспедиции, снаряженной императорским Вольным экономическим и Русским географическим обществами, для исследования хлебной торговли и производительности в России (Az oroszországi gabonakereskedelem és

termelekenység kutatására a birodalmi Önkéntes Gazdasági Társaság és az Orosz Földrajzi Társaság által kikuldott expedíció munkái), 2 kot , Szentpétervár 1870 – *106*

TRUBNER – német kiadó – *656 694*

TSCHECH, Heinrich Ludwig (1789–1844) – német tisztviselo, demokrata, 1832–41 Storkow polgármestere; IV Frigyes Vilmos ellen merénylete miatt kivégezték. – *469* (694)

TUCKER – londoni kiado. – *412* (625)

TUCKER, Benjamin R (1854–1939) – amerikai újságíró, anarchista, a „Liberty" c bostoni anarchista lap kiadoja es szerkesztője – *695* (936)

Tussy *lasd* Marx-Aveling, Eleanor

TYLOR, Sir Edward Burnett (1832–1917) – angol antropologus es etnologus, evolucionista – *109* (202)

Ty

TYIHOMIROV, Lev Alekszandrovics (1852–1923) – orosz publicista, a Narodnaja Volja tagja, a 80-as évek vegen elpártolt a forradalmi mozgalomtól és monarchista lett – *288* (148)

V

VAILLANT, Marie-Anne-Cécile-Ambroisine (szul Lachouille) – Marie-Édouard Vaillant anyja. – *352*

VAILLANT, Marie-Édouard (1840–1915) – francia mérnok és orvos, blanquista, a Párizsi Kommun tagja, 1871–72 az Internacionále Fótanácsának tagja; kuldott az 1871-es londoni konferencián, a francia szocialista párt egyik alapitója, késóbb reformista, az első világháborúban szociálsovinizta – *143 151 378 526*

VAN PATTEN, Philip – amerikai burzsoá, csatlakozott a szocialistákhoz; 1879-tól az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt titkára; 1883-ban lemondott funkciojáról, visszavonult a munkásmozgalomtól és állami tisztviselő lett – *9–10 14* (18)

VARENHOLZ, Karl (1858–1930) – nemet származású angol szocialista, 1884–85 a Szociáldemokrata Foderáció tagja – *289*

– [*Levél*:] „Der Sozialdemokrat", 1885 febr 26 Tudósítások. London, febr 2 – *289* (403)

VARNHAGEN von Ense, Rahel (szul. Levin) (1771–1833) – Karl August Varnhagen von Ense német iró felesége; irodalmi szalonja a romantikus, liberális írók, muvészek találkozóhelye volt – *393*

VAUBAN, Sébastien le Prêtre (Prestre), marquis de (1633–1707) – francia marsall, hadmérnok és kozgazdász – *690*

VAULABELLE, Achille Tenaille de (1799–1879) – francia történész és politikus, mérsékelt polgári republikánus; 1848–49-ben az alkotmányozó nemzetgyules tagja és kozoktatásugyi miniszter a Cavaignac-kormányban – *74*

VERGILIUS Maro, Publius (i e 70–19) – római koltó
– *Aeneis* – *448* (666)

Aus den Verhandlungen uber die Verlangerung des Sozialistengesetzes (A szocialista-torveny meghosszabbításáról folytatott tárgyalásokból), Nurnberg 1884 – *251* (412)

VICO, Giambattista (Giovanni Battista) (1668–1744) – olasz filozófus és történész. – *300* – *La science nouvelle* (Az új tudomány), Michelet ford., Párizs 1844. – *300* (468)

VIERECK, Louis (1851–1921) – német könyvkiadó és szerkesztő, szociáldemokrata: a szocialista-törvény idején a párt jobbszárnyának egyik vezetője; 1884–87 a Reichstag tagja; 1887-ben a St. Gallen-i pártkongresszus határozata a pártban betöltött minden bizalmi pozíciójától megfosztotta; visszavonult a szocialista mozgalomtól és kivándorolt az Egyesült Államokba. – *24 85 146 163 171 178 203 235–236 272 281 357 363 478 484 526 617 685 701* (50 314 428 545 547 555 730 947)

VIKTÓRIA ADELAIDE MÁRIA LUJZA (1840–1901) – Viktória angol királynő legidősebb leánya; Frigyes Vilmos porosz trónörökös felesége. – *292*

Vilmos, az öreg *lásd* Vilmos, I.

VILMOS, I. (1797–1888) – 1848-ban mint porosz herceg az ellenforradalmi udvari kamarilla feje; 1849-ben a badeni-pfalzi felkelés idején a porosz csapatok főparancsnoka („Kartácsherceg"); 1858–61 régensherceg; porosz király 1861–1888; német császár 1871–1888. – *34 86 132 138 150 157–158 215 291–292 328 332 349–350 353 357 363–364 420 505 507 510 523–524 529 547 552 561 609 628 683 697 705* (41 237 359 547)

VILMOS, II. (1859–1941) – porosz herceg; német császár és porosz király 1888–1918. – *705–706*

Военно-статистический сборник. Выпуск IV. Россия (Katonai-statisztikai gyűjtemény. IV. rész. Oroszország), Szentpétervár 1871. – *375*

VOGT, Karl (1817–1895) – német természettudós, vulgáris materialista, kispolgári demokrata; giesseni egyetemi tanár; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben az ideiglenes birodalmi régenstanács tagja, majd Svájcba emigrált; Genfben egyetemi tanár; III. Napóleon titkos ügynöke. – *309 568* (476 799)

»*Voice of the People*« (A Nép Hangja), New York. – *10* (20)

»*La Voie du Peuple*« (A Nép Útja), Párizs. – *597 608 615 627* (822 859 874)

– 1887 febr. 24.: *La Révolution en Allemagne – Prise de Berlin* (Forradalom Németországban – Berlin bevétele). – *613* (834)

»*Volksfreund*« (Népbarát), Brünn. – *501* (734)

»*Volkskalender*« (Népi Kalendárium), Braunschweig. – *411 413 534* (623)

»*Der Volksstaat*« (A Népállam), Lipcse. – *275* (434)

»*Volkswille*« (Népakarat), Bécs. – *726* (973)

»*Volkszeitung*« (Népújság), Berlin. – *348 357 501* (534)

VOLLMAR, Georg Heinrich von (1850–1922) – német katonatiszt, később szociáldemokrata; 1877-ben a „Dresdner Volksbote", 1879–80 a „Sozialdemokrat" szerkesztője; 1881–87 és 1890–1918 a Reichstag, 1893–1918 a bajor Landtag tagja; a 90-es évektől opportunista, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *199–200 469* (333 555 730)

»*Vorwärts*« (Előre), Lipcse. – *275* (434)

»*Vorwärts! Pariser Deutsche Zeitschrift*« (Előre! Párizsi német folyóirat). – *49* (89)

Vossische Zeitung *lásd* Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen

W

WAGNER, Adolf (1835–1917) – német vulgáris közgazdász, katedraszocialista. – *148* (37 264 613)

WAGNER, Richard (1813–1883) – német zeneszerző, karmester és költő; kezdetben forradalmár, majd reakciós irracionalista és a bismarcki Németország apologétája. – *131 187 312*

WALTHER – német orvos; a Bebel család ismerőse. – *348*

WALTHER, Hermann – német szociáldemokrata; a 80-as évek elejétől emigráns az Egyesült Államokban; az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának tagja. – *602–603* (829)

WATRIN (megh. 1886) – francia mérnök; a decazeville-i bányák igazgatója; a sztrájkolók megölték. – *445* (663)

WATTS, John Hunter (megh. 1924) – angol szocialista; a Szociáldemokrata Föderáció egyik vezetője, később a brit Szocialista Párt tagja. – *405*

– *The Socialists and the General Election* (A szocialisták és az általános választás); „The Pall Mall Gazette", 1885 dec. 4. – *405* (614)

WEDDE, Friedrich Christoph Johannes (1843–1890) – német író és újságíró, szociáldemokrata; a szocialista-törvény idején a hamburgi „Bürgerzeitung" egyik alapítója és kiadója, a lapot 1887-ben betiltották, őt pedig kiutasították Hamburgból. – *651 669 691* (682 932 941)

»*Weekly Dispatch*« (Heti Értesítő), London. – *628 645 718* (860)

– 1887 márc. 20.: *Topics of the Day* (A nap eseményei). – *628* (860)

WEERTH, Georg Ludwig (1822–1856) – német proletárköltő és publicista; a Kommunisták Szövetségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" tárcaszerkesztője; Marx és Engels barátja. – *34 170 457 513* (56 133 301)

– *Joseph Rayner Stephens, Prediger zu Staleybridge, und die Bewegung der englischen Arbeiter im Jahre 1839* (Joseph Rayner Stephens staleybridge-i prédikátor, és az angol munkások mozgalma 1839-ben); „Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform", 2. köt., Bellevue 1846. – *457 513* (677)

– *Handwerksburschenlied* (Mesterlegénydal); „Der Sozialdemokrat", 1883 jún. 7. – *34* (70)

– *Die rheinischen Weinbauern* (A rajnai vincellérek); „Der Sozialdemokrat", 1883 júl. 12. – *34* (70)

– *Nichts Schönres gibt es auf der Welt* (Nincs szebb a világon). – *171* (303)

WEGMANN – német cukrász. – *323* (499)

WEHNER, J. G. – német emigráns Manchesterben; a 60-as években a Schiller Intézet pénztárosa; Engels ismerőse. – *221*

WEILER, G. Adam – német asztalos; emigráns Londonban; 1872–73 a brit föderális tanács és a London Trades Council tagja; Marx és Engels híve az angol reformisták elleni harcban; később belépett a Szociáldemokrata Föderációba. – *58* (112)

WEISS, Johannes – német orvostanhallgató; Konrad Schmidt barátja; kivándorolt Dél-Amerikába. – *699 713*

WERDER, Bernhard Franz Wilhelm von (1823–1907) – porosz tábornok és diplomata; 1869–86 katonai meghatalmazott a pétervári udvarnál; 1886–88 Berlin kormányzója; 1892–95 pétervári nagykövet. – *505*

WERMUTH – hannoveri rendőrfőnök; a kölni kommunista-perben a vád egyik tanúja. – *333*

– és W. STIEBER: *Die Kommunistenverschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts* (A tizenkilencedik század kommunista összeesküvései), 1–2. köt., Berlin 1853–54. – *333–364 379 382* (579)

WESTPHALEN, Ludwig von (1770–1842) – trieri titkos tanácsos; Marxné apja. – *367*

WEYDEMEYER, Otto – Joseph Weydemeyer fia; részt vett az amerikai munkásmozgalomban. – *15* (669)

WHEATLEY. – *718*

WICKSTEED, Philip Henry (szül. 1844) – angol lelkész és közgazdász, kereszténységszocialista. – *212*
– *Das Kapital. A Criticism* (A tőke. Bírálat); „To-Day", 1884 okt., 10. sz. – *208 212* (346)

WIGAND – lipcsei kiadó és könyvkereskedő; haladó írók műveit jelentette meg. – *22 108 131 270 273 275 287* (44 118)

Wilhelm *lásd* Liebknecht, Wilhelm

Williams *lásd* Marx, Karl Heinrich

WILLIAMS, John Edward (Jack) (1854–1917) – angol munkás, szocialista; a Szociáldemokrata Föderáció egyik megalapítója és vezetője. – *404–405* (551 658)
– *The Socialist Candidates* (A szocialista jelöltek); „The Echo", 1885 dec. 5. – *405–406* (612 617)

WILLICH, August (1810–1878) – porosz hadnagy, politikai meggyőződése miatt nyugállományba vonult; a Kommunisták Szövetségének tagja; 1849-ben a badeni-pfalzi felkelésben egy szabadcsapat parancsnoka; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor a Marx-ellenes frakció egyik vezetője; 1853-ban az Egyesült Államokba emigrált; 1858–61 a „Cincinnati Republikaner" szerkesztője; az amerikai polgárháborúban (1861–65) az északiak egyik tábornoka. – *388–389* (186)

WILLIS, Edwin. – *130*

WILLS, William Gorman.
– *Olivia*. – *380* (581)

WILSON, Daniel (1840–1919) – francia politikus, mérsékelt republikánus; 1871-től képviselő; Jules Grévy köztársasági elnök veje; pénzügyi manipulációkba bonyolódott; 1887–88 rendjelek árusítása miatt vád alá helyezték. – *368 700 705 708* (942 954 969)

Wischnewetzky *lásd* Kelley-Wischnewetzky, Florence

WISCHNEWETZKY, Lazar – lengyel orvos; 1886-ban az Egyesült Államokba emigrált; az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt tagja; Florence Kelley-Wischnewetzky férje. – *476 516–517 593–594 624 631 674 681* (922)

»*Wochenblatt der N. Y. Volkszeitung*« (A N. Y. Volkszeitung hetilapja) – a „New Yorker Volkszeitung" melléklete. – *122 267*
– 1886 jan. 23. – *439*

WOERMANN, Adolf (1847–1911) – hamburgi nagykereskedő; Németország afrikai gyarmatosító terjeszkedésének egyik kezdeményezője; nemzeti liberális, 1884–90 a Reichstag tagja. – *217*

WOLFF (Wolf), Wilhelm (Lupus) (1809–1864) – német tanító és újságíró; a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni biztonsági bizottságnak

tagja; a forradalom után Svájcba, majd 1851-ben Angliába emigrált; Marx és Engels barátja; emlékének ajánlotta Marx a „Tőke" első kötetét. – *338 362* (56 179)
– *Die schlesische Milliarde* (A sziléziai milliárd), Hottingen-Zürich 1886. – *338 362 382*

WRIGHT – angol szocialista nő; a Szociáldemokrata Föderáció tagja. – *243*

Z

ZASZULICS, Vera Ivanovna (1851–1919) – orosz forradalmár, kezdetben narodnyik, később szociáldemokrata; részt vett a Munka Felszabadítása csoport megalakításában; Marx néhány munkáját oroszra fordította; levelezett Marxszal és Engelsszel; tagja az „Iszkra" szerkesztő bizottságának; 1903 után mensevik. – *68 70 98 118–120 222 288 304–308 437 468* (125 212 369 451 470 472 545)

ZETKIN, Oszip (1852–1889) – orosz újságíró; forradalmi tevékenysége miatt kiutasították Oroszországból; részt vett a német és a francia munkásmozgalomban; Clara Zetkin férje. – *610* (832)

ZITZ, Franz Heinrich (1803–1877) – német ügyvéd és politikus, demokrata; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben részt vett a badeni-pfalzi felkelésben, utána az Egyesült Államokba emigrált. – *316*

ZOLA, Émile (1840–1902) – francia író. – *675*

Zwei politische Prozesse. Verhandelt vor den Februar-Assisen in Köln. I. Der erste Pressprozess der Neuen Rheinischen Zeitung. II. Prozess des Kreis-Ausschusses der rheinischen Demokraten (Két politikai per. Tárgyaltatott a februári esküdtbíróság előtt Kölnben. I. A „Neue Rheinische Zeitung" első sajtópere. II. Per a rajnai demokraták kerületi bizottsága ellen), Köln 1849. – *333*

Zs

ZSUKOVSZKIJ, Julij Galaktyionovics (1822–1907) – orosz polgári vulgáris közgazdász és publicista, az állami bank vezetője; támadta a marxizmust. – *119*

Tartalom

Előszó a harminchatodik kötethez V

Engels levelei
1883 április–1887 december

1883

1. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Április 2. 3
2. Engels Laura Lafargue-hoz. Április 11. 4
3. Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz. Április 11. 6
4. Engels Eduard Bernsteinhez. Április 14. 7
5. Engels James Knowleshoz. Április 17. 8
6. Engels Philip Van Pattenhoz. Április 18. 9
7. Engels a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztőségéhez. Április 18. 11
8. Engels James Knowleshoz. Április 20. 12
9. Engels Eduard Bernsteinhez. Április 23. 13
10. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Április 24. 14
11. Engels Eduard Bernsteinhez. Április 28. 16
12. Engels Achille Loriához. Április vége 17
13. Engels August Bebelhez. Április 30. 19
14. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Május 1. 21
15. Engels Wilhelm Liebknechthez. Május 10. 22
16. Engels August Bebelhez. Május 10–11. 23
17. Engels Johann Philipp Beckerhez. Május 22. 26

18. Engels Ludwig Klopferhoz. Május 22. 28
19. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 22. 29
20. Engels Laura Lafargue-hoz. Június 2. 31
21. Engels Eduard Bernsteinhez. Június 12–13. 33
22. Engels Pasquale Martignettihez. Június 19. 38
23. Engels Eduard Bernsteinhez. Június 22. 39
24. Engels Laura Lafargue-hoz. Június 24. 40
25. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 29. 43
26. Engels Gabriel Deville-hez. Augusztus 12. 46
27. Engels Laura Lafargue-hoz. Augusztus 19. 47
28. Engels Wilhelm Liebknechthez. Augusztus 21. 49
29. Engels Pasquale Martignettihez. Augusztus 22. 50
30. Engels Eduard Bernsteinhez. Augusztus 27. 51
31. Engels August Bebelhez. Augusztus 30. 54
32. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 18. 57
33. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 19. 60
34. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 3. 62
35. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 15. 64
36. Engels Eduard Bernsteinhez. November 8. 66
37. Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz. November 13. 68
38. Engels Max Quarckhoz. November 13. 69
39. Engels Eduard Bernsteinhez. November 13. 70
40. Engels Johann Philipp Beckerhez. November 30. 72
41. Engels Karl Kautskyhoz. December 1. 73
42. Engels Laura Lafargue-hoz. December 13. 74
43. Engels Eduard Bernsteinhez. December 22. 76

1884

44. Engels Eduard Bernsteinhez. Január 1. 77
45. Engels Karl Kautskyhoz. Január 9. 80
46. Engels Laura Lafargue-hoz. Január 14. 82
47. Engels August Bebelhez. Január 18. 85
48. Engels August Bebelhez. Január 23. 88
49. Engels Charles Fitzgeraldhoz. Január 26. és 28. között 89
50. Engels Eduard Bernsteinhez. Január 28. 90
51. Engels Ludwik Krzywickihez. Január 28. 92
52. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Január 28. 93
53. Engels Karl Kautskyhoz. Február 4. 95
54. Engels Eduard Bernsteinhez. Február 5. 96
55. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Február 5. 98
56. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 5. 100
57. Engels Heinrich Nonnéhoz. Február 9. és 21. között 103
58. Engels Johann Philipp Beckerhez. Február 14. 104
59. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Február 14. 106
60. Engels Karl Kautskyhoz. Február 16. 107
61. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 16. 110
62. Engels John Darbyshire-hoz. Február 17. után 112
63. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 21. 113
64. Engels Heinrich Nonnéhoz. Február 26. 115
65. Engels Karl Kautskyhoz. Március 3. 116
66. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Március 3. 117
67. Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz. Március 6. 118
68. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Március 7. 121
69. Engels Paul Lafargue-hoz. Március 11–15. 124
70. Engels Eduard Bernsteinhez. Március 24. 126
71. Engels Karl Kautskyhoz. Március 24. 128

72. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 31. 129
73. Engels Karl Kautskyhoz. Április 11. 131
74. Engels Eduard Bernsteinhez. Április 11. 133
75. Engels Laura Lafargue-hoz. Április 18. 135
76. Engels Paul Lafargue-hoz. Április 18. 138
77. Engels Karl Kautskyhoz. Április 26. 140
78. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Május 4. 142
79. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 10. 143
80. Engels Eduard Bernsteinhez. Május 17. 145
81. Engels Eduard Bernsteinhez és Karl Kautskyhoz. Május 22. .. 146
82. Engels Karl Kautskyhoz. Május 23. 147
83. Engels Eduard Bernsteinhez. Május 23. 149
84. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 26. 152
85. Engels Eduard Bernsteinhez. Június 5. 154
86. Engels August Bebelhez. Június 6. 157
87. Engels Johann Philipp Beckerhez. Június 20. 161
88. Engels Karl Kautskyhoz. Június 21–22. 163
89. Engels Karl Kautskyhoz. Június 26. 166
90. Engels Jevgenyija Eduardovna Paprichoz. Június 26. 168
91. Engels Eduard Bernsteinhez. Június 29. 170
92. Engels Sarah Allenhez. Július 6. után 172
93. Engels Karl Kautskyhoz. Július 11. 173
94. Engels Karl Kautskyhoz. Július 19. 175
95. Engels Eduard Bernsteinhez. Július 21. után 178
96. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 22. 180
97. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 26. 183
98. Engels Hermann Schlüterhez. Július 28. 184
99. Engels James Leigh Joyneshoz. Július 30. 185
100. Engels Eduard Bernsteinhez. Július 186

101. Engels Laura Lafargue-hoz. Augusztus 1. 188
102. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 1. 190
103. Engels Eduard Bernsteinhez. Augusztus 6. 191
104. Engels Laura Lafargue-hoz. Augusztus 6. 193
105. Engels Paul Lafargue-hoz. Augusztus 11. 194
106. Engels Georg Heinrich von Vollmarhoz. Augusztus 13. 199
107. Engels Maria Jankowska (S. Leonowicz)-hoz. Augusztus közepe 201
108. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 22. 202
109. Engels Eduard Bernsteinhez. Augusztus 22. 204
110. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 30. 206
111. Engels Eduard Bernsteinhez. Szeptember 13–15. 207
112. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 20. 210
113. Engels Hermann Schlüterhez. Október 1. 213
114. Engels Hermann Schlüterhez. Október 3. 214
115. Engels August Bebelhez. Október 11. 215
116. Engels Karl Kautskyhoz. Október 13. 218
117. Engels Johann Philipp Beckerhez. Október 15. 219
118. Engels Karl Kautskyhoz. Október 15. 221
119. Engels Karl Kautskyhoz. Október 17. 223
120. Engels Karl Kautskyhoz. Október 20. 224
121. Engels Eduard Bernsteinhez. Október 22. 226
122. Engels Eduard Bernsteinhez. Október 23. 227
123. Engels August Bebelhez. Október 29. 228
124. Engels Karl Kautskyhoz. November 8. 230
125. Engels Pasquale Martignettihez. November 8. 233
126. Engels Eduard Bernsteinhez. November 11. 234
127. Engels Hermann Engelshez. November 11. 237
128. Engels August Bebelhez. November 18. 239
129. Engels Laura Lafargue-hoz. November 23. 243

130. Engels John Lincoln Mahonhoz. November 28. 247
131. Engels Charlotte Engelshez. December 1. 248
132. Engels Karl Kautskyhoz. December 9. 250
133. Engels August Bebelhez. December 11–12. 251
134. Engels Paul Lafargue-hoz. December közepe 256
135. Engels Eduard Bernsteinhez. December 29. 257
136. Engels Wilhelm Liebknechthez. December 29. 260
137. Engels August Bebelhez. December 30. 261
138. Engels Pasquale Martignettihez. December 30. 265
139. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. December 31. 266

1885

140. Engels Laura Lafargue-hoz. Január 1. 268
141. Engels Hermann Schlüterhez. Január 1. 270
142. Engels Karl Kautskyhoz. Január 13. 272
143. Engels Hermann Schlüterhez. Január 13. 273
144. Engels Hermann Schlüterhez. Január 17. 274
145. Engels August Bebelhez. Január 19. 275
146. Engels Paul Lafargue-hoz. Kb. január 25. 278
147. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Február 4. 280
148. Engels Wilhelm Liebknechthez. Február 4. 281
149. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Február 10. 282
150. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Február 11. 283
151. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Február 12. 284
152. Engels Karl Kautskyhoz. Február 14. 286
153. Engels Hermann Schlüterhez. Február 22. 287
154. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 8. 288
155. Engels Richard Stegemannhoz. Március 26. 290
156. Engels Johann Philipp Beckerhez. Április 2. 291

157. Engels August Bebelhez. Április 4. 293
158. Engels Pasquale Martignettihez. Április 11. 296
159. Engels Karl Kautskyhoz. Április 16. 297
160. Engels Laura Lafargue-hoz. Április 16–17. 298
161. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Április 23. 302
162. Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz. Április 23. 304
163. Engels Richard Stegemannhoz. Május 5. 309
164. Engels Eduard Bernsteinhez. Május 15. előtt 311
165. Engels Eduard Bernsteinhez. Május 15. 312
166. Engels Hermann Schlüterhez. Május 15. 315
167. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 19. 318
168. Engels Pasquale Martignettihez. Május 19. 320
169. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 29. 321
170. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Június 3. 323
171. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 3. 324
172. Engels Pasquale Martignettihez. Június 13. 327
173. Engels Johann Philipp Beckerhez. Június 15. 328
174. Engels Eduard Bernsteinhez. Június 16. 330
175. Engels Laura Lafargue-hoz. Június 16. 331
176. Engels Hermann Schlüterhez. Június 16. 333
177. Engels August Bebelhez. Június 22–24. 335
178. Engels Hermann Schlüterhez. Július 1. 338
179. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 4. 339
180. Engels Gertrud Guillaume-Schackhoz. Kb. július 5. 341
181. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 23. 342
182. Engels August Bebelhez. Július 24. 347
183. Engels Eduard Bernsteinhez. Július 24. 350
184. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Augusztus 8. 351
185. Engels Laura Lafargue-hoz. Augusztus 8. 352

186. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 16. 354
187. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Augusztus 25. 355
188. Engels Hermann Schlüterhez. Augusztus 26. 356
189. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 6. 357
190. Engels Hermann Schlüterhez. Szeptember 9. 358
191. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 10. 359
192. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 22. 360
193. Engels Hermann Schlüterhez. Szeptember 23. 362
194. Engels Eduard Bernsteinhez. Október 8. 364
195. Engels Hermann Schlüterhez. Október 9. 367
196. Engels Paul Lafargue-hoz. Október 12. 368
197. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 13. 370
198. Engels Karl Kautskyhoz. Október 14. 372
199. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Október 20. 373
200. Engels Salo Faerberhez. Október 22. 374
201. Engels August Bebelhez. Október 28. 376
202. Engels Laura Lafargue-hoz. November 7. 380
203. Engels Hermann Schlüterhez. November 11. 382
204. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. November 13. 384
205. Engels Paul Lafargue-hoz. November 14. 387
206. Engels August Bebelhez. November 17. 390
207. Engels Minna Kautskyhoz. November 26. 392
208. Engels Paul Lavigne-hoz. December 1. 395
209. Engels Wilhelm Liebknechthez. December 1. 396
210. Engels Karl Kautskyhoz. December 2. 399
211. Engels Johann Philipp Beckerhez. December 5. 400
212. Engels Wilhelm Liebknechthez. December 5. 402
213. Engels Eduard Bernsteinhez. December 7. 404
214. Engels Paul Lafargue-hoz. December 7. 406

215. Engels Hermann Schlüterhez. December 7. 409
216. Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz. December 19. 410
217. Engels Pasquale Martignettihez. December 21. 411
218. Engels Hermann Schlüterhez. December 21. 412
219. Engels Laura Lafargue-hoz. December 22. 414
220. Engels Wilhelm Liebknechthez. December 28. 416
221. Engels Johann Philipp Beckerhez. December 28. 418

1886

222. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Január 7. 419
223. Engels Wilhelm Liebknechthez. Január 7. 420
224. Engels Laura Lafargue-hoz. Január 17. 422
225. Engels August Bebelhez. Január 20–23. 424
226. Engels Edward R. Pease-hoz. Január 27. 429
227. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Január 29. 430
228. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Február 3. 432
229. Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz. Február 4. 434
230. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Február 7. 436
231. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Február 8. 437
232. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Február 9. 439
233. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 9. 440
234. Engels August Bebelhez. Február 15. 443
235. Engels Paul Lafargue-hoz. Február 16. 447
236. Engels Eduard Bernsteinhez. Február 24. 449
237. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Február 25. 450
238. Engels Wilhelm Liebknechthez. Február 25. 452
239. Engels Hermann Schlüterhez. Március 3. 454
240. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Március 12. 455
241. Engels Pasquale Martignettihez. Március 12. 456
242. Engels Hermann Schlüterhez. Március 12. 457

243. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 15–16. 459
244. Engels August Bebelhez. Március 18. 462
245. Engels Paul Lafargue-hoz. Március 20. 466
246. Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz. Március 31. 468
247. Engels August Bebelhez. Április 12. 469
248. Engels Laura Lafargue-hoz. Április 28. 472
249. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Április 29. 475
250. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 7. 480
251. Engels Wilhelm Liebknechthez. Május 12. 481
252. Engels F. H. Nestler & Melle kiadóhoz. Május 13. 483
253. Engels Eduard Bernsteinhez. Május 22. 484
254. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 23. 486
255. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Június 3. 488
256. Engels Hermann Schlüterhez. Június 3. 490
257. Engels Karl Kautskyhoz. Július 2. 491
258. Engels Karl Kautskyhoz. Július 4. 492
259. Engels Karl Kautskyhoz. Július 8. 493
260. Engels Johann Philipp Beckerhez. Július 9. 494
261. Engels Karl Kautskyhoz. Július 26. 496
262. Engels Karl Kautskyhoz. Július 31. 498
263. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Augusztus 3. 499
264. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 6. 500
265. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 11. 501
266. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Augusztus 13–14. . 502
267. Engels Eduard Bernsteinhez. Augusztus 14. 505
268. Engels August Bebelhez. Augusztus 18. 506
269. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 20. 510
270. Engels Eduard Bernsteinhez. Augusztus 20. 512
271. Engels Hermann Schlüterhez. Augusztus 20. 513
272. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 23. 515
273. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 24. 516

274. Engels Laura Lafargue-hoz. Augusztus 24. 517
275. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 25. 518
276. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 26. 519
277. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 6. 520
278. Engels F. H. Nestler & Melle kiadóhoz. Szeptember 11. 521
279. Engels August Bebelhez. Szeptember 13–14. 523
280. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 13. 528
281. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 16–17. 531
282. Engels Pasquale Martignettihez. Szeptember 17. 534
283. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 24. 535
284. Engels Natalie Liebknechthez. Szeptember 25. 537
285. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 2. 538
286. Engels August Bebelhez. Október 8. 540
287. *Engels Eduard Bernsteinhez. Október 9.* 542
288. Engels Eduard Bernsteinhez. Október 22. 546
289. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 23. 548
290. Engels August Bebelhez. Október 23–25. 551
291. Engels Paul Lafargue-hoz. Október 25–26. 554
292. Engels Laura Lafargue-hoz. November 2. 562
293. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. November 9. 563
294. Engels E. T.-hez. November 13. előtt 564
295. Engels Laura Lafargue-hoz. November 23. 565
296. Engels Laura Lafargue-hoz. November 24. 566
297. Engels Hermann Schlüterhez. November 26. 570
298. Engels Karl Kautskyhoz. November 29. 573
299. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 29. 574
300. Engels Hermann Schlüterhez. December 7. 578
301. Engels Laura Lafargue-hoz. December 13. 579
302. Engels ifj. Emil Engelshez. December 22. 582
303. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. December 28. 584

1887

304. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Január 11. 587
305. Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz. Január 11. 588
306. Engels Pasquale Martignettihez. Január 18. 590
307. Engels Pasquale Martignettihez. Január 26. 591
308. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Január 27. 593
309. Engels Paul Lafargue-hoz. Január 28. 595
310. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 2. 597
311. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Február 9. 600
312. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Február 12. 606
313. Engels Paul Lafargue-hoz. Február 16. 608
314. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Február 19. 611
315. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 24. 613
316. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Március 3. 616
317. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Március 10. 618
318. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 10. 620
319. Engels Julie Bebelhez. Március 12. 621
320. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Március 16. 623
321. Engels a Munkáspárt központi föderációjához. Március 18. 625
322. Engels Hermann Schlüterhez. Március 19. 626
323. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 21. 627
324. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Április 6. 629
325. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Április 9. 631
326. Engels Paul Lafargue-hoz. Április 11. 633
327. Engels Paul Lafargue-hoz. Április 13. 634
328. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Április 23. 636
329. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Április 24. 638
330. Engels Laura Lafargue-hoz. Április 26. 639
331. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Május 4. 642

332. Engels Eduard Bernsteinhez. Május 5. 644
333. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Május 7. 647
334. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Május 7. 649
335. Engels Pasquale Martignettihez. Május 21. 651
336. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 21. 653
337. Engels Karl Kautskyhoz. Május 27. 655
338. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Május 28. 656
339. Engels Eduard Bernsteinhez. Május 28. 657
340. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Május 31. 658
341. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 4. 659
342. Engels Laura Lafargue-hoz. Június 7. 662
343. Engels Laura Lafargue-hoz. Június 11. 664
344. Engels Karl Kautskyhoz. Június 15. 666
345. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 18. 667
346. Engels Pasquale Martignettihez. Június 20. 669
347. Engels John Lincoln Mahonhoz. Június 22. 670
348. Engels John Lincoln Mahonhoz. Június 23. 671
349. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 30. 673
350. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 15. 675
351. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Július 20. 676
352. Engels Karl Kautskyhoz. Július 22. 677
353. Engels John Lincoln Mahonhoz. Július 26. 678
354. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 1. 679
355. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 5. 680
356. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Augusztus 8. 681
357. Engels Laura Lafargue-hoz. Augusztus 9. 684
358. Engels August Bebelhez. Augusztus 13. 687
359. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 17. 689
360. Engels Bruno Schoenlankhoz. Augusztus 29. 690

361. Engels August Bebelhez. Augusztus 30. 691
362. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 3. 692
363. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Szeptember 3. 693
364. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Szeptember 15. ... 694
365. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 16. 696
366. Engels Hugo Kochhoz. Szeptember 22. körül 698
367. Engels Johannes Weisshez. Október 10. körül 699
368. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 11. 700
369. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Október 29. 703
370. Engels Paul Lafargue-hoz. Október vége 704
371. Engels Laura Lafargue-hoz. November 12. 705
372. Engels Paul Lafargue-hoz. November 16. 707
373. Engels Paul Lafargue-hoz. November 23. 710
374. Engels Konrad Schmidthez. November 26. 712
375. Engels Natalie Liebknechthez. November 29. 714
376. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 716
377. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. December 3. 717
378. Engels Paul Lafargue-hoz. December 5. 719
379. Engels Hermann Schlüterhez. December 7. 721
380. Engels Karl Kautskyhoz. December 20. 723
381. Engels Laura Lafargue-hoz. December 24. 724
382. Engels Paul Lafargue-hoz. December 29. 726

Függelék

Jegyzetek 731
Mutató 839

Képmellékletek

Friedrich Engels (1888) 16/17

Engels 1885 április 23-i, V. I. Zaszulicshoz írt levelének első oldala . 305

A „Tőke" második kötete első kiadásának címoldala Engels Lavrovnak szóló ajánlásával 343

Laura Lafargue 440/441

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

78/5091. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné igazgató